

**ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
BALKAN VE EGE UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ**

**ULUSLARARASI BALKAN TARİHİ VE KÜLTÜRÜ
SEMPOZYUMU**

6-8 EKİM 2016, ÇANAKKALE

BİLDİRİLER

CİLT II

**EDİTÖR
AŞKIN KOYUNCU**

**ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
BALKAN VE EGE UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ**

**ULUSLARARASI BALKAN TARİHİ VE KÜLTÜRÜ
SEMPOZYUMU**

6-8 EKİM 2016, ÇANAKKALE

BİLDİRİLER

CİLT II

**EDİTÖR
AŞKIN KOYUNCU**

ANKARA, 2017

DESTEKLEYEN KURUMLAR / *PARTNERS*

T.C. Çanakkale Valiliği

T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)

Kale Holding A.Ş.

Çanakkale Belediyesi

Çan Belediyesi

Pomak Dernekleri Federasyonu (PODEF)

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Kırklareli Üniversitesi

Namık Kemal Üniversitesi

Trakya Üniversitesi

Trakya Üniversiteler Birliği

ONUR KURULU / *HONORARY BOARD*

Orhan TAVLI, Çanakkale Valisi

Prof. Dr. Yücel ACER, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Mustafa AYKAÇ, Kırklareli Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Osman ŞİMŞEK, Namık Kemal Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Erhan TABAKOĞLU, Trakya Üniversitesi Rektörü

DÜZENLEME KURULU / *ORGANISING COMMITTEE*

Prof. Dr. Süha ÖZDEN, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Prof. Dr. Metehan UZUN, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Prof. Dr. Bülent ŞENGÖRÜR, Kırklareli Üniversitesi

Prof. Dr. M. İhsan SOYSAL, Namık Kemal Üniversitesi

Prof. Dr. Fatih KONUKÇU, Namık Kemal Üniversitesi

Prof. Dr. Mümin ŞAHİN, Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Rıdvan CANIM, Trakya Üniversitesi

Doç. Dr. Ali SÖNMEZ, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Cahide SINMAZ SÖNMEZ, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Hacı Veli AYDIN, Namık Kemal Üniversitesi

Doç. Dr. Muhammet ERAT, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Murat KARATAŞ, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Ömer Soner HUNKAN, Trakya Üniversitesi

Doç. Dr. Özkan KESKİN, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Reyhan KÖRPE, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Şerif KORKMAZ, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Cengiz PARLAK, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Mithat ATABAY, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Süheyla YENİDÜNYA, Trakya Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Tarık ÖZÇELİK, Kırklareli Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Yusuf ACIOĞLU, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Öğr. Gör. Dr. Ahmet ALTAY, Kırklareli Üniversitesi

Arş. Gör. Erhan ACAR, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

BİLİM KURULU / *SCIENTIFIC COMMITTEE*

Prof. Dr. Alexandra YEROLYMPPOS, Professor emerita, Aristotle University of Thessaloniki, Greece

Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ, İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Bekir KOÇ, Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN, İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Edin RADUŠIĆ, Univerzitetu u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Prof. Dr. Evangelia BALTA, National Hellenic Research Foundation, Athens, Greece

Prof. Dr. Fatmagül DEMİREL, Yıldız Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Florian BIEBER, University of Graz, Austria

Prof. Dr. Gregory JUSDANIS, The Ohio State University, Columbus, USA

Prof. Dr. Hasan BABACAN, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Prof. Dr. Hüseyin MEVSİM, Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Justin A. MCCARTHY, University of Louisville, Kentucky, USA

Prof. Dr. Kezban ACAR, Celal Bayar Üniversitesi

Prof. Dr. Machiel KIEL, Hollanda Araştırma Enstitüsü, İstanbul

Prof. Dr. Mahir AYDIN, İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet ÖZ, Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Mithat AYDIN, Pamukkale Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa TÜRKER, Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Nenad MOAČANIN, Croatian Academy of Sciences and Arts, Zagreb, Croatia

Prof. Dr. Nikolay ARETOV, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria

Prof. Dr. Oktay Ahmed, SS. Cyril & Methodius University, Skopje, R. Macedonia

Prof. Dr. Osman KÖSE, Polis Akademisi

Prof. Dr. Ömer TURAN, Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Paschalis KÍTROMÍLÍDES, National and Kapodistrian University of Athens, Greece

Prof. Dr. Salim CÖHCE, İnönü Üniversitesi

Prof. Dr. Zafer GÖLEN, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Prof. Dr. Zeynep ZAFER, Ankara Üniversitesi

Doç. Dr. Ali SÖNMEZ, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Cahide SINMAZ SÖNMEZ, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Danko LEOVAC, University of Belgrade, Serbia

Doç. Dr. Hacer TOPAKTAŞ, İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Hacı Veli AYDIN, Namık Kemal Üniversitesi

Doç. Dr. Hatice ORUÇ, Ankara Üniversitesi

Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ, Süleyman Demirel Üniversitesi

Doç. Dr. İsa BLUMI, Stockholm University, Sweden

Doç. Dr. Kadir ARSLANBOĞA, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Kamil ÇOLAK, Osmangazi Üniversitesi

Doç. Dr. Mesut AYAR, Kırklareli Üniversitesi

Doç. Dr. Muhammet ERAT, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Muhidin MULALİC, International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina.

Doç. Dr. Murat KARATAŞ, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Orlin SABEV, Institute for Balkan Studies, Sofia, Bulgaria

Doç. Dr. Ömer Soner HUNKAN, Trakya Üniversitesi

Doç. Dr. Özkan KESKİN, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Selim ASLANTAŞ, Yunus Emre Enstitüsü, Belgrad

Doç. Dr. Şerif KORKMAZ, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Zecir RAMCİLOVİC, SS. Cyril & Methodius University, Skopje, R.
Macedonia

Yrd. Doç. Dr. Bülent AKYAY, Trakya Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Bülent ATALAY, Trakya Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Cengiz PARLAK, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Ferhat BERBER, Celal Bayar Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Hasan DEMİRHAN, Kırklareli Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Mithat ATABAY, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Neriman ERSOY HACISALİHOĞLU, İstanbul Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Raif İVECAN, Kırklareli Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Süheyla YENİDÜNYA, Trakya Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Tarık ÖZÇELİK, Kırklareli Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Türkan DOĞRUÖZ, Kırklareli Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Veysi AKIN, Trakya Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Yakup KURT, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Öğr. Gör. Dr. Ahmet ALTAY, Kırklareli Üniversitesi

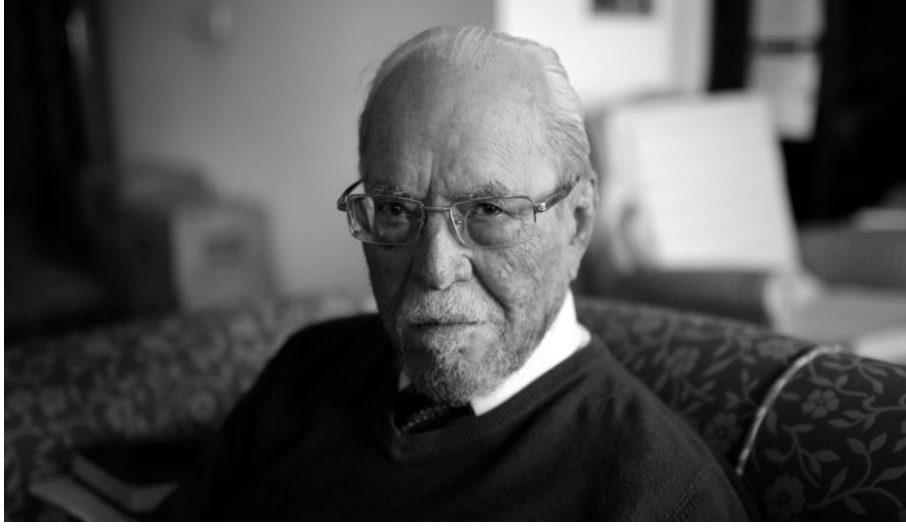
Dr. Amir DURANOVIĆ, Univerzitetu u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Dr. Jelena Paunovic STERMENSKİ, University of Belgrade, Serbia

SEKRETERYA / SECRETARIAT

Yrd. Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Arş. Gör. Erhan ACAR, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Prof. Dr. Halil İncalcık (1916-2016)

Uluslararası Balkan Tarihi ve Kùltürü Sempozyumu, Osmanlı ve Balkan tarihine yaptığı katkılardan dolayı Prof. Dr. Halil İncalcık'ın aziz hatrasına ithaf edilmiştir.

The International Symposium on Balkan History and Culture is dedicated to the memory of Prof. Halil İncalcık for his invaluable contributions to the Ottoman and Balkan history.

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Sayfa/Page

İçindekiler/Contents..... ix

Cilt II / Vol. II

Şerif Korkmaz , Manastır Sanayi Mektebi (1902-1912).....	1
Margarita Dobрева , The Origin, Network and Sources on the Islahhanes of the Danube Vilayet(1860s-1870s).....	24
Murat Alandağlı , “Rum İli” İlm ü Haber Defteri’nden XX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Balkan Coğrafyasına Bakış.....	87
Zafer Atar , İngiliz Parlamenter Sir Ellis Ashmead Bartlett’in Osmanlı Selanik’inde İmtiyaz Alma Mücadelesi.....	106
Derviş Başa , Osmanlı Devletinin Balkanlardaki Petrol Kaynaklarını İşletme Faaliyetleri.....	123
Amila Kasumović , Ottoman Diplomatic Activities in a Lost Province: The Case of Bosnia And Herzegovina, 1910 – 1918.....	135
Liliana Boşcan, Ömer Metin , The Islamic Heritage in the Southern Dobroudja (Cadrilatr) During The Romanian Administration (1913-1940).....	151
Orlin Sabev , 1877 Plevne Şehitleri ile İlgili Bir Kemik Hikâyesi.....	168
Veysi Akın , Balkan Harbinde Edirne'nin Sükûtu ve Şükrü Paşa'nın Esareti.....	193
Mithat Atabay , Balkan Savaşları’nda Bolayır Muharebesi ve Şarköy Çıkarmasının Askeri Boyuttan Siyasi Boyuta Taşınması	209
Muhammet Erat , Kâzım Karabekir’in Balkan Savaşları Sırasındaki Faaliyetleri	225
Nurten Çetin , Balkan Savaşlarının Orta Anadolu Vilâyetlerine Etkisi	237
Georgi Zelengora , Orehovo’dan İlyasağaçiftliği’ne (Balkanlar’dan Anadolu’ya Pomak Göçlerine Klasik Bir Örnek).....	252
Nuri Korkmaz , Shifting Physical Borders And Cultural Boundaries in the Balkans: the Conversion of Pomaks in Bulgaria during the 1912-1913 Balkan Wars	262

Mehmet Kaan Çalen , II. Meşrutiyet Dönemi Ders Kitaplarında Balkan Savaşları ve Rumeli’de Kaybedilen Topraklar	273
V. Türkan Doğruöz , Bir Bulgar Yazarın Gözünden Balkan Savaşları: Ivan Lesiçkof’un “Balkan Muhârebâtı Hatıratından” Adlı Eseri.....	297
Hasan Demirhan , Avrupalı Güçler ve Yunanistan’ın Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci.....	327
Ahmet Esenkaya , Çanakkale Muharebelerinde Hizmet Etmış Balkanlı Komutanların Profilleri.....	348
Naka Nikšić , Boşnakların Müzik Geleneğinde Curumlu (Đurumlija) Şarkıları	382
Ulzhan Dyusembayeva, Jozef Rojik , Post Ottoman Identity of Serbia: Uprisings and Belgrade.....	393
Edin Radušić , The Contrasting Image of Ottoman Rule and Muslims in Bosnia Built in Britain during the Late Ottoman Period	404
Sabina Veladžić , Who Are Bosnian Muslims – Literary Narratives about Bosnia and Bosnian Muslims in the Period of Socialist Yugoslavia	414
Enis Sulstarova , The Orient and Bodies in the Works of Ismail Kadare	427
Esilda Luku , The Perception of the Ottoman Empire in History Textbooks during the Socialist Period in Albania	449
Zeynep Zafer , Bulgar Yazar İvan Vazov ve Türkler.....	464
Nikolay Aretov , Evolution and Competition of the Myths of Origin: Bulgarian and Balkan Aspects	484
Yakup Kurt , 20. Yüzyıl Türk Romanında Balkanlardaki Ulusçuluk Hareketleri .	496
Hasip Saygılı , Kosova Türklerinde Türkiye Algısı	514
Irena Šentevska , Crni Gruja and the Turks: The Late Ottoman History of Serbia from Blackadder’s Perspective	523
Abdullah Şahin, Cumali Yaşar, Mesut Kalın Salih , Uzaktan Öğretimin Balkanlarda Yaşayan Soydaşların Eğitimine Etkisi	539

MANASTIR SANAYİ MEKTEBİ (1902-1912)

ŞERİF KORKMAZ*

Özet

Osmanlı Devlet’inde ilk defa Mithat Paşa, Niş şehrinde kimsesiz çocuklara meslek edindirmek için ıslahhane açmıştır. Bu teşebbüs başarılı olunca, ıslahhaneler ülke geneline yayılmıştır. Daha sonra ıslahhaneler sanayi mekteplerine dönüşmüştür. Önce İstanbul’da daha sonra vilayetlerde sanayi mektepleri açılmıştır.

Manastır Sanayi Mektebi, 1902-1912 yılları arasında eğitim-öğretim faaliyetinde bulunmuştur. Mektep için yeni bir bina yapılmıştır. Mektebin ilk yıllarında 68 talebeye, marangozluk, kunduracılık ve terzilik meslekleri öğretilmiştir. Daha sonra bunlara dokumacılık mesleği de eklenmiştir. Mektebin belirli ve sürekli bir geliri bulunmadığından, ihtiyaçlarının karşılanmasında sıkıntılar çekilmiştir. Mektebin gelirlerini, derihaneden alınan vergiler, piyango, devlet adamları ve ahalinin yardımları oluşturuyordu. 1907 yılında düzenlenen piyangoda dağıtılan ve mektepte imal edilen ürünler arasında ipekli mendil, dolap, masa, sigara tablası, iskarpin, potin, boru, çekmece, abajur vs bulunmaktaydı. Manastır şehri 1912 yılında Sırpların işgaline uğramış ve mektep kapanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Islahhane, Manastır, Sanayi Mektebi,

Bitola İndustry School (1902-1912)

Abstract

First time in Ottoman Empire, Midhat Pasha, began a workhouse in the city of Niş to provide occupation to children. When this attempt succeeded, workhouse, spread country-wide. Later on, workhouse transformed in to industry schools. industry schools began to work first in Istanbul, then in several provinces.

Bitola industry School had provided education between the years 1902 and 1912. A new building was made for the school. In the first years of the school, 68 students were trained for carpentry, shoemaking and tailoring. Later on weaving was added. Since the school did not have a determined and regular income, financial difficulties were faced during meeting the needs. The income was consisting of taxes from the tanner, lottery and donations from statesmen and inhabitants. The 1907 lottery included the products of the school such as silk handkerchief, cabinet, table, ashtray, shoe, buskin, pipe, drawer, lamp-shade etc. The city of Bitola was occupied by the Serbs in 1912 and the school was closed.

Keywords: Workhouse, Bitola, İndustry School

* Doç. Dr. Şerif Korkmaz, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, serifkorkmaz@hotmail.com.

GİRİŞ

Manastır, Makedonya'nın güneybatısında Pelister dağı eteğinde denizden 590-680 metre yükseklikte eğimli bir yüzeyde kurulmuştur. Şehrin ismi Rumca Manastirion, Ulahça Toli-Manastır, Sırpça Bitolj, Bulgarca ve Makedonca Bitola'dır. Şehrin ilk yerleşimi, Ege denizini Adriyatik'e bağlayan eski Roma yolu üzerinde bulunan ve milattan önce VI. Yüzyılda Makedonya Kralı II. Filip tarafından inşa edilen Hereklea kasabasına dayanır. Şehir, 1382-1383, bazı rivayetlere göre ise 1385 yılında fethedildi ve Manastır adıyla anılmaya başlandı. Adriyatik kıyıları ile Rumeli'nin iç bölgeleri arasındaki güzergâh üzerinde olduğundan Osmanlıların Balkanlar'daki önemli ekonomik merkezlerinden biri haline geldi. Osmanlı hâkimiyeti altında şehrin etnik, sosyal ve kültürel yapısı değişmiş ve şehir bir Türk İslam kültür merkezine dönüşmüştür¹.

Evliya Çelebi 17. yüzyıl ortalarında şehirde 21 mahallede, 3000 kadar büyük ve küçük kiremit çatılı, tek ve iki katlı kargir hane, 70 cami ve mescidin bulunduğunu yazar. Bunun dışında şehrin çarşısında 900 dükkân, 40 kahvehane ve kale misali demir kapılar ve kubbelerle süslü bir bedesten de mevcuttu².

Manastır fetihten sonra, II. Murad ve Fatih dönemlerinde Rumeli Beylerbeyliğinin merkezidir. Kanuni döneminde, Paşa Sancağına tabi şehirlerden biri olan Manastır, XVII. yüzyıl başlarında Sofya ile birlikte Rumeli eyaletinin merkezi durumundadır³. 1844 yılında Manastır eyaleti lağvedilerek sancak yapılmış ve bu durum 1854 yılına kadar devam etmiştir. 1854-1867 yılları arasında tekrar eyalet olmuştur. 1867-1873 yılları arasında Selanik vilayetine bağlı bir sancak olmuştur. 1873 sonra vilayet merkezi olmuştur. Manastır vilayeti dahilinde Debre, Görice, İlbasan, Serfice sancakları bulunmaktaydı⁴. 1862 tarihinde Manastır'da büyük bir yangın olmuş, çarşının tamamı ve hanelerin bir kısmı yanmıştır. Yangın 12 saat sürmüş ve şehrin üçte biri kül olmuştur⁵.

¹ Kristaq Prifti, "Manastır" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 562.

² Evliya Çelebi Mehmed Zıllı İbni Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.5, İkdam Matbaası, 1315, s. 572,573.

³ Mucize Ünlü, *Manastır Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1873-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996, s.11.

⁴ *Manastır Vilayetine Mahsus Salname*, 7, Defa, 1314 Sene-i Hicriyyesine Mahsustur, s.52-55, 114, 140, 154, 162.

⁵ Mehmet Tevfik, *Manastır Vilayeti'nin Tarihçesi*, Beynelmillel Ticaret Matbaası, Manastır 1327, s. 39.

Tablo-1. Manastır Şehir Merkezinin Nüfusu (1908 Yılı)⁶

Millet Adı	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman	7915	8015	15930
Rum	4597	4565	9162
Bulgar	4093	3807	7900
Ulah	232	214	446
Sırp	147	128	275
Musevi	3260	3047	6307
Kıpti	137	130	267
Katolik	14	11	25
Protestan	22	27	49
Toplam	20417	19944	40361

Tablo-1'deki verilere göre şehirdeki nüfusun % 39'u Müslüman, % 23'ü Rum, % 19'u Bulgar ve % 16'sı Musevi idi. Şehirde az sayıda Kıpti, Katolik ve Protestan nüfus da yaşamaktaydı.

Berlin Kongresi kararlarıyla Makedonya ve Manastır ıslahat alanı içinde yer almış, 1906'da Manastır'daki malî ıslahatın kontrolü yabancı devletlere bırakılmıştır. Mayıs 1908'de Manastır'da İttihat ve Terakkî Cemiyeti büyük bir protestoya girişmiş ve 5 Temmuz 1908'de hürriyetin ilânı için muhtıra verilmiştir. Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine muhtelif yerlerdeki yenilgiler neticesinde Manastır 14-18 Kasım 1912'de Sırp kuvvetleri tarafından işgal edildi ve şehirdeki 430 yıllık Osmanlı hâkimiyeti sona ermiştir⁷.

Avrupa sanayi devrimi, Osmanlı İmparatorluğu'nu 19. yüzyıl içinde kötü bir biçimde etkilemiş ve onun kesin çöküşünde etken olmuştur. Avrupa'nın mamul eşyaları, gitgide artan bir biçimde geleneksel Osmanlı ürünlerinin yerini almış, Osmanlı el sanatları işçisini işinden etmiştir⁸. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid gerek ordu gerek saray ihtiyacı için birkaç fabrika kurdu muştur. Açılan fabrikalarda çalışacak mütehassısları yetiştirmek üzere bir de sanayi mektebi açılmak istenmiş, bu mektep faaliyete geçmemiştir. İkinci teşebbüs Mithat Paşa tarafından yapılmıştır⁹. Mithat Paşa, ilk ıslahhaneyi açarken ülkenin ekonomik hayatının gereği ve zorunluluklarından farklı olarak insani bir duygu ile hareket edilmesi gereğinin üzerinde durmuştur¹⁰.

İlk ıslahhane, 1863 yılında Niş'te Tuna Valisi Mithat Paşa tarafından kurulmuş olup yetim ve öksüz veya aileleri kendilerine bakamayacak kadar fakir olan

⁶ Mehmet Tevfik, a.g.e., s.100,101.

⁷ Prifti, a.g.m, s.562.

⁸ Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", Çev: Yavuz Cezar, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İncalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s.757.

⁹ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi, C. 1-2*, İstanbul 1977, Eser Matbaası, s. 627, 628.

¹⁰ Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Eğitim Tarihi*, Haz: Levent Eraslan-Umut Karadoğan, Nobel Yayınları, Ankara 2016, s.86.

Müslüman ve gayrimüslim çocuklara temel eğitim vermek ve meslek kazandırmak amacını taşımaktadır. 1864'te Tuna vilayetinin merkezi Rusçuk ile Köstence'de birer ıslahhane daha açılmıştı. Hem meslekî ve teknik eğitimin, hem de korunmaya muhtaç çocukların eğitiminin gelişimi bakımında önemli bir yere sahip ıslahhaneler birkaç yıl içinde Anadolu ve Rumeli'deki birçok vilayete yayılmıştır¹¹.

Osmanlı Devleti'nde açılan ıslahhane ve sanayi mektepleri birkaç işlevi yerine getirmek üzere hayata geçirilmişlerdi: İlk ve en önemli işlevleri, ülkenin gittikçe kötüleşen sosyo-ekonomik durumunun ve özellikle Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin mağdur ettiği 5-13 yaşları arasındaki fakir ve kimsesiz çocukların sokaklardan alınarak, devletin kontrolünde ve sağlıklı bir ortamda büyütülmesinin sağlanmasıydı. Kuruluş ve yaygınlaşmalarını belirleyen ikinci işlevi, sosyal kaygılarla beraber ilerleyen kalkınma çabalarıydı. Zira çocukların eğitim görecekları süre boyunca hem temel düzeyde okuma-yazma öğrenmeleri sağlanıyor, hem de deri işleme, terzilik, kunduracılık gibi popüler mesleklerde kalfalık düzeyinde eğitim veriliyordu. Üçüncüsü ıslahhaneler küçük suçluları da barındırdığından, çocukların cezalarını emsalleriyle birlikte kurumun kazandıracığı nitelikleri alarak çekmeleri sağlanıyordu. Dördüncüsü, Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada eğitim görecekları karma eğitim sistemine geçişte önemli bir misyon üstleniyordu¹².

Islahhanelerin ilk sakinleri genellikle din ayrımı yapılmaksızın sokaklardan toplanan kimsesiz çocuklardan oluşuyordu. Barınma önceliği kimsesiz çocuklarda olmasına rağmen, dilenciliği ve haylazlığı ve alışkanlık haline getirmiş olanlarla, ailesi veya akrabası olan çok fakir çocuklar da ıslahhanelerin olanaklarından faydalanabiliyordu. Islahhane, 5 yıla yayılmış teorik ve pratik derslerden oluşan ikili bir eğitim programına sahipti ve ağırlığı terzilik, kunduracılık, dericilik, çuha, bez imali ve iplik hazırlama dallarında verilen pratik dersler oluşturuyordu. Müslüman çocuklar Müslüman hocalardan Osmanlı alfabesi, çeşitli dini metinler, basit edebî parçalar ve matematik dersi alıyorlardı. Gayrimüslim çocuklar ise, benzer içerikteki derslerini kendi dinlerine mensup hocalardan öğreniyorlardı¹³.

İstanbul'da gereken vasıflara sahip bir sanat okulu, kurulmasına 1863 yılından önce, Keçecizade Fuat Paşanın sadareti zamanında teşebbüs edilmiştir ki Mithat Paşa o tarihte Niş'te bulunuyordu ve ancak 1868'de İstanbul'da bir göreve atanacaktı. Kurulacak okulun vasıfları, eğitim programı, kurulacağı yer ve yapısı, kurulması için gereken masrafların incelenmesi konuları bir özel komisyona verilmişti¹⁴. Gerçek bir teknik okul olan İstanbul Sanayi Mektebi, iki şube halinde organize edilmiştir. Mektebin dahilî şubesi, yatılı olarak kabul edilen 5-13 yaşları arasındaki korunmaya muhtaç çocuklardan oluşan tipik bir ıslahhaneydi. Hariç şube

¹¹ Cemil Öztürk, "Islahhane" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul 1999, s. 190.

¹² Bekir Koç, "Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 2, 2007, s.114.

¹³ Bekir Koç, "Islahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri" *Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 20, Ankara 2006, s. 190.

¹⁴ Adnan Giz, "İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Yıl 3, S.35, (15 Ocak 1969), s. 20.

ise ailesi ve yakını olan 30 yaşını geçmemiş ve sadece gündüzleri eğitim alacak olan ve çoğu kere de belli bir mesleği icra eder durumdaki kalifiye eleman adaylarını kabul ediyordu¹⁵. İslahhanelerin yönetimi 1871 yılına kadar geçici talimatlarla yürütülmüşse de bu tarihte çıkarılan İslahhanelere Dair Nizamname ile hepsinin teşkilât, eğitim ve öğretim gibi işleri aynı esaslara bağlandı¹⁶.

Sanayi mektepleri kısa sürede ülke geneline yayılarak mesleki eğitim kurumlarına dönüşmeye başladılar. Terzilik ve kunduracılığın yanı sıra farklı mekteplerin programlarında marangozluk, dokumacılık, dericilik, saraçlık, boyacılık, hasırcılık, dikiş makineciliği, müretteplik, mücellitlik ve litografik gibi güncel ve geleneksel sanatlar yer aldı. Ancak gelişimleri mesleki eğitim noktasında çağın gereklerine göre gerçekleşmedi¹⁷. Teknik öğretimin gelişmesini engelleyen sebep, devletin tutumu, ikinci sebep kapitülasyonlardı. Teknik öğretimle yetişecek gençlerin kendi alanlarında iş bulmaları, bu kurumların kurulmasına ve gelişmesine sebep olacaktı. Kapitülasyonlar meselesi çözümlenmeden teknik öğretimde gerekli gelişme beklenemezdi¹⁸.

Abdülhamid devrinin ilk yıllarında ekonomik sıkıntılar nedeniyle mekteplerin bir kısmı kapandı bir kısmı ise kapanma noktasına geldi. Diğer taraftan 1890'lı yıllara doğru teşvik ve destek ile iyileştirme girişimlerine mazhar oldular. Kapanan mekteplere Sultan Abdülhamid'in adına nispetle "Hamidiye" unvanı verilerek yeniden öğrenci alındığı gibi yeni mektepler de açıldı¹⁹.

1-Manastır Sanayi Mektebi

1900-1901 eğitim öğretim döneminde Manastır vilayetinde 3 idadi, 1 askeri idadi, 2 Darülmualimin, 16 erkek rüştiyesi, 3 kız rüştiyesi faaliyette bulunmaktaydı. Bunlara 1902 yılında yatılı eğitim yapılan sanayi mektebi de eklenmiştir. 1902 yılında vilayetin toplam nüfusu 840.454 kişi olup, mekteplerde tahsil gören talebe sayısı 64.076'dır. Buna göre eğitim alan kişi sayısı nüfusun yüzde 7,6'sına tekabül etmektedir²⁰.

Ocak 1876 tarihinde Manastır şehrinde ıslahhane açma teşebbüsü olmuş ancak başarısızlıkla sonuçlanmıştır²¹. Yıllar sonra Ekim 1899 tarihinde Manastır Sanayi Mektebi binasının yapımına başlanmıştır. Mektep binasının inşasında kullanılan keresteler Manastır'daki mirî ormanlardan karşılanmış ve kesilen ağaçlardan orman vergisi alınmamıştır. Ülkedeki diğer sanayi mektepleri gibi Manastır Sanayi Mektebi

¹⁵ Bekir Koç, "Osmanlı Devleti'nde İslahhane ve Sanayi Mekteplerinin Kuruluş Sürecine Dair Bazı Gözlemler" *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 2, Haziran 2010, s.211.

¹⁶ Öztürk, a.g.m., s. 190.

¹⁷ Mehmet Ali Yıldırım, "II. Meşrutiyet Devrinde Vilayat Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilayat Sanayi Mektepleri Tertibatı" *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXXI, S.52, Ankara Eylül, 2002, s.138.

¹⁸ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s.212.

¹⁹ Yıldırım, a.g.m., s. 139.

²⁰ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1321*, 6.Sene, s.661-667.

²¹ BOA. MF. MKT. Nr. 33/11.

de fakir ahalinin çocuklarına eğitim ve öğretim vermeği amaçlamaktadır. Mektebin yardımlarla tesis edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır²².

Mektebin yapımı yaklaşık üç yıl sürmüş ve 1902 yılı Ağustosunda tamamlanmıştır. Selanik'te yayınlanan *Asır* gazetesinin, 27 Ağustos 1902 tarihli sayısında, Manastır Sanayi Mektebi'nin II. Abdülhamid'in cülus yıldönümünde açılacağına dair bir haber yer almaktadır. Haberde, mektebe talebe kaydının başladığı ve mektebin açılmasında Manastır valisi ve ahalinin cömertliklerinin takdir edilmesi gerektiği yer almaktadır. Manastır şehrinde fakir ve biçarelerin çok olmasından, mektebe Müslüman ve gayrimüslim tebaadan bir hayli çocuğun iltica edeceği, 20 kadar Musevi çocuğun kaydolduğu da haberde yer almaktadır²³.

Osmanlı sanayi mektep binaları, iki-üç bloktan ve ön bahçe ile avludan oluşan geniş alana yayılmış binalar topluluğu olarak düzenlenmiştir. Ana blokta giriş, yönetim bölümleri ve derslikler, diğer bloklarda atölyeler ile uygulamalı derslerin işlendiği alanlar vardır. Bir üçüncü bölüm ise yatılı öğrencilere yönelik servis hacimlerini içerir²⁴. Manastır Sanayi Mektebi'nin de bu plana göre yapıldığı görülmektedir (Ek1-5).

3 Eylül 1902 tarihinde Manastır Sanayi Mektebi açılmıştır. Mektebe, II. Abdülhamid'e izafeten Manastır Hamidiye Sanayi Mektebi adı verilmiştir. Açılışa devlet erkânı, Manastır Rum ve Bulgar metropolitleri ve ahali katılmıştır. Açılış akşamı padişah adına verilen ziyafete metropolitler de davet edilmiştir. Bulgar metropoliti rahatsızlığını beyan ederek davete icabet etmemiştir. Bu durum tartışmalara sebep olmuş ve hakkında soruşturma başlatılmıştır. Bulgar Eksarhanesi 18 Ekim 1902 tarihinde Adliye ve Mezahib Nezaretine bir yazı yazarak açıklama yapmak zorunda kalmıştır. Bu açıklamada, metropolitin gündüz açılışa giderek çiçek demeti takdim ettiği ve dua ettiğini, ancak yorulduğu için akşam ziyafete katılmadığı beyan edilmiştir. Hatta müftünün de ziyafete katılmadığı belirtilerek, padişaha daima sadık olduklarının altı çizilmiştir. Bunun üzerine Sadareten Manastır Vilayetine bir yazı gönderilmiş ve Bulgar Metropolitinin otuz senedir güzel hizmetlerde bulunduğu belirtilerek, aleyhine isnad edilen suçlama için tahkikata gerek duyulmadığı bildirilmiştir²⁵.

Asır Gazetesinin 6 Ekim 1902 tarihli sayısında, Manastır'da muntazam bir sanayi mektebi binasının yapıldığını, ancak varidat yetersizliğinden kapanma durumuna geldiği haberi yer almaktadır. Haberde, Manastır Valisi Edib Paşa'nın teşvik ve gayretiyle kısa süre içerisinde mektebin masraflarının karşılandığı ve 70

²² BOA. DH. MKT. Nr. 2265/79; BOA. İ.DH. Nr. 1368/36. Lef 1, 3; BOA. Y.A.RES. Nr.102/03.

²³ *Asır Gazetesi*, Nr. 707, 7. Sene, 14 Ağustos 1318, s. 3.

²⁴ Burcu Özgüven, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğunda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları" *Geç Osmanlı Döneminde Sanat, Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, Yay. Haz: Gözde Çelik, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2016, s.51.

²⁵ BOA. DH. MKT. Nr. 620/52 lef 1-4; BOA. DH. MKT. Nr. 620/52.

talebinin idare ve iâşesini sağlayacak derecede varidat temin edilerek eğitime başlandıği yer almaktadır²⁶.

Mektep kurulduğu ilk yıllarda 68 talebeye eğitim vermekteydi. Mektebi müdür vekili Ömer Fevzi Bey idi. Bunun dışında mektepte kâtip ve sandık emini Süleyman Fikri Efendi, Kâtip vekili Mehmet Kamil, vekilharç ve anbar memuru Rıfat Efendi ve bir hademe görev yapmakta idi²⁷.

Tablo-2. Manastır Sanayi Mektebi Ders ve Muallimleri (1903 Yılı)

Ders Adı	Muallim Adı
Kur'an-ı Kerim maa Tecvid ve İlmihal	Hüseyin Efendi
Hesab, Sarf-ı Osmanî, Fransızca, Farişî	Mustafa Efendi
Kıra'at, İmla ve Hüsn-i Hatt	Süleyman Fikri Efendi
Hesab, Kıraat ve İmla	Mehmet Kamil Efendi
Mubassır	Mahmud Efendi
Rumca	--
Bulgarca	Manol Efendi
Marangoz Ustabaşısı	Tırço Efendi
Terzi Ustabaşısı	Körki Efendi
Kunduracı Ustabaşısı	Koço Efendi

Mektepte temel eğitim veren on muallim kadrosu bulunmaktaydı. Bunlardan üçü ustabaşı öğretici idi. Meslek branşları ise marangozluk, terzilik ve kunduracılıktı. Bu derslerden dikkat çekenleri şüphesiz Rumca ve Bulgarcadır. Türkçe eğitimin yanı sıra bu dillerde de eğitim verilmesi mektebin bulunduğu vilayetin kozmopolit yapısına uygundur. Ayrıca mektepte Rum ve Bulgar çocukların da eğitim aldıklarının bir göstergesidir.

Manastır Sanayi Mektebinde ilk yıllarında verilen eğitimin yetersiz olduğuna dair bazı bilgiler vardır. Mektebin 2. sınıf talebesi Serficeli Mustafa bin Malik mektepte aldığı eğitimden şikâyetçidir. Eylül 1904 tarihinde yazdığı dilekçesinde mektepteki sanayi imalatının ancak senede bir iki ay devam ettiğini şimdiye kadar meslek edinme konusunda bir fayda göremediğini ifade etmektedir. Bu yüzden akrabalarını da bulunduğu her hususta daha gelişmiş olan Selanik Sanayi Mektebine nakledilmek istemektedir²⁸. Daha sonraki yıllarda mektebin eğitiminde bir iyileşme olduğu görülmektedir. Temmuz 1908 tarihinde Manastır valisinin Rumeli müfettişliğine yazdığı bir yazıda mektepte kundura ve marangozluk sanatını öğrenip şahadetname alan 8 talebeden bahsedilmektedir. Bunlar şehirdeki esnaf kalfaları derecesinde mesleği öğrenmiş, ayakkabı, yazıhane ve mobilya imal edecek duruma gelmişlerdir. Bunun dışında dokumahane için de iki veya üç çorap makinesi alındığı

²⁶ *Asır Gazetesi*, No: 721, 8. Sene, 23 Eylül 1318, s. 3.

²⁷ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1321*, 6.sene, s.667.

²⁸ BOA. TFR. İ. ŞKT. Nr. 51/5040.

takdirde mektebin gelirleri artacaktır²⁹. Mektepten firar eden talebelere de rastlanmaktadır. Manastır Sanayi Mektebinin 3. sınıf talebelerinden Debreli İlyas Kasım 1905 tarihinde kışlık ve resmî elbisesiyle firar etmiştir³⁰.

2-Manastır Sanayi Mektebinin Gelirleri

Sanayi mekteplerinin en büyük sıkıntısı varidat yetersizliğiydi. Atölyelerin iyileştirilmesi, donanımlı muallim ve usta ve yardımcı personel istihdamı yapılamıyordu. Talebelerinin büyük çoğunluğu kimsesiz yatılı idi. Bunların iâşesini temin etmek için düzenli bir gelire ihtiyaç vardı. Bu da her vilayetin imkânlarına göre değişmekteydi.

Mekteplerin en önemli gelir kaynakları Vilayet Matbaaları gelirlerinden mektebe aktarılan meblağlar, hayırsever ahali tarafından mektep adına bağışlanan konak, dükkân, han, otel ve tarla gibi taşınmazların kira gelirleri, mektepler adına tertip edilen piyango çekilişlerinden elde edilen gelirler, hayvan, ticari emtia, yakacak, yük ve yolcu arabalarından vilayetçe alınan tezkerelelden elde edilen gelirlerden mektep bütçesine aktarılan meblağlar oluşturmaktaydı. Bunların yanı sıra mektepler tarafından düzenlenen sergilerde talebelerin imal ettikleri eşyaların satışından elde edilen gelirler ve belediyelerin gelirlerinin belirli bir yüzdesi de mekteplerin gelirleri arasında zikredilmektedir³¹.

Diğer vilayet sanayi mekteplerinde olduğu gibi Manastır Sanayi Mektebi kuruluşundan itibaren devletin yeterince kaynak aktarmaması ve belediyenin de yardım yapacak imkânının olmaması sebebiyle malî sıkıntılar yaşamıştır. Mektep çoğu zaman kapanma durumuna gelmiştir. Manastır Sanayi Mektebinin gelirlerinin tam olarak belirlenmeden açıldığı hususu arşiv belgelerinde sık sık dile getirilmektedir.

Temmuz 1905 tarihinde mektebin iki ana geliri vardı. Bunlardan birincisi mektebin kuruluşundan itibaren tahsis edilmiş olan gayrimenkul kira gelirleridir. Bunlar Şark hoteli ve altındaki mağazalar, kıraathane, tiyatro binalarının yıllık icar gelirleridir. Ayrıca Sırp mektebinin yıllık icar gelirinin yarısı da sanayi mektebine verilmekteydi (27.000.00 kuruş). İkincisi ise vilayet belediyelerinin verdikleri yardımlardır (24.000.00 kuruş)³²

²⁹ BOA. TFR. İ.MN. Nr. 172/17136, lef 4.

³⁰ BOA.YB021. Nr.55/188.

³¹ Savaş Özdemir, *II. Abdülhamid Devri Vilayet Sanayi Mektepleri*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015, s.46.

³² BOA. TFR. İ. MN. Nr.77/7668-1.

Tablo-3. Manastır Sanayi Mektebinin Gelirleri (1908-1909)³³.

Gelir Kalemleri	Kuruş
Şark Hotelinde Mektebe Aid Olan Hisseden	31.750
Matbaa-i Vilayet Fazla Varidatından Mektebe Verilmesi Karargir Olan	12.120
Kerim Paşa Bağçesi Hasılatından	2180
Bağlarla Meyve Bağçesinden Husulu Tahmin Olunan	2180
Yukarı Bağçe Hasılatı	0
Mekteb İttisalindeki Çayır Hasılatından	400
Derihaneden Husulü Tahmin Olunan	6000
Manastır Belediyesinden İane Olunan	6300
Ohri Belediyesinden İane Olunan	1260
Debre Belediyesinden İane Olunan	2520
Pirlepe Belediyesinden İane Olunan	1870
Florina Belediyesinden İane Olunan	1260
Grebne Belediyesinden İane Olunan	1260
Mektebin Bir Senelik Varidatı Yekûnu	69100

2.1- Derihaneye Nakledilen Yaş ve Kuru Derilerden Alınan Ücretler

Manastır Sanayi Mektebine gelir sağlamak amacıyla 1898 yılında şehir dışında bir derihane inşa edilmiştir.³⁴ Ekim 1905 tarihli Manastır Vilayet Gazetesinde derihanenin yetim ve kimsesiz fukara çocukların eğitim ve öğretimi için açılan sanayi mektebinin masraflarını karşılamak üzere tesis edildiği ve buraya gelen yaş ve kuru derilerden mektep adına ücret alındığını yer almaktadır. Haberde daha önce mahalle ve çarşı içinde kurutulan derilerin, artık derihanede kurutulmasının şehrin genel sağlığı bakımından da mühim bir hizmet olduğu ifade edilmiştir. Ancak özellikle dericilerin vergi vermemek için derileri, derihaneye uğratmaksızın kaçırmaya başladıklarından gelir azalmış ve mektebin idaresi sekteye uğramıştır. Anasız, babasız, hamisiz kalmış ve şefkate muhtaç yetimleri, kimsesiz çocukları aç, çıplak, sokak ortasında sefil, aylak görmekten vicdan sahiplerinin rahatsız olacakları belirtilerek, derilerden alınan ücretlerin tenzili yoluna gidildiği haberde yer almaktadır.³⁵

Buna göre koç, koyun, keçi ve kuzu yaş derilerinden alınan 8 ve 10 para ücret 6 paraya ve kuru derilerinden alınmakta olan 4 para ise 3 paraya düşürülmüştür. Sığır derilerinden alınmakta olan 60 para aynen kalmıştır. Bunun dışında Manastır'a bağlı yerlerden toplanıp derihaneye uğramaksızın harice sevk edilmek üzere doğrudan tren istasyonuna gönderilen kuru derilerden derihane ücreti alınması

³³ BOA. TFR. İ. MN. Nr.172/17136. Lef 1.

³⁴ DH. MKT. Nr.869/82, Lef 1.

³⁵ *Manastır Vilayet Gazetesi*, Nr.1054, 26 Şaban 1323.

uygun görülmemiştir. Bu derilerden çıkış yerlerinde hayvan hastalığı olup olmadığına dair doktor raporu istenmiştir. Muayene ücreti adı altında koç, koyun, keçi ve kuzu derilerinin mektep için 2 para ve sığır, manda derileri için de 8 para ücret alınmakta olup, bu ücretler belediyeler tarafından emaneten toplanmaktaydı³⁶. Ağustos 1908 tarihinde bu ücretlerin emaneten alınmasına son verilerek iltizam usulüne geçilmek istenmiştir. Ücretlerin belediye tarafından toplanması esnasında büyük gelir kayıpları söz konusudur. 1907 yılında 6000 kuruş gelir ancak toplanabilmiştir. Bu yüzden 1908 yılında bu gelirlerin toplanmasının iltizam usulüyle yapılması uygun görülmüştür³⁷.

2.2- Piyango Düzenlenmesi

Sanayi mekteplerine gelir sağlamak amacıyla piyangolar düzenlenmekteydi. Manastır Sanayi Mektebi için de Haziran 1907 tarihinde bir piyango çekilişi yapılmıştır. Manastır Vilayet Gazetesinde bu haber “Mekteb-i Sanayi Ma’ mülâtı Piyangosu ve Konser” başlığıyla duyurulmuştur. Haberde sanayi mekteplerinin anasız, babasız istikbalden ümidini kesmiş kimsesiz yavrulara öksüzlük acısını unutturmak ve eğitim ile fikirlerini aydınlatmak, bir sanat ve meslek öğretmek amaçlarıyla kurulan hayır müesseseleri olduğunun altı çizilmiştir. Haberin devamında Manastır Sanayi Mektebinin gelirlerinin yetersiz olduğu, bunu hafifletmek amacıyla mektep mamulatından 100 lira kıymetindeki eşya için mektep komisyonunca bir piyango tertib edildiği belirtilmektedir. Piyango biletleri 20’şer kuruş bedelle Manastır vilayetindeki bütün şehirlerde satılacaktır. Habere göre piyango çekilişi 3 Temmuzda Nüzhetiye bahçesinde yapılacaktır. Yine altı ay önce oluşturulan ve kısa sürede epeyce gelişme gösteren mektebin müzik bandosu tarafından bir de konser verilecektir. Gazete hayırseverlerin gerek bilet alarak, gerek konsere iştirak ederek mektebe yardım edeceklerini ümit ettiğini de ifade etmektedir³⁸.

Çekilişin yapılacağı Nüzhetiye bahçesi güzel bir şekilde süslenmiş ve mektep atölyelerinde üretilen alet ve eşyalarla dokumalar bahçede teşhir edilmiştir. Konsere saat 10.30’da sanayi mektebi müzikasının çaldığı Hamidiye marşıyla başlanmış daha sonra piyango çekilişi yapılmıştır. Konser gece saat altıya, piyango çekilişi de saat beşe kadar devam etmiştir. Bir taraftan mektebin müzikası bir taraftan da bahçenin orkestra takımı ahenk içerisinde müziklerini icra etmişlerdir. Dört beş ay içerisinde mektep bandosunun konser verecek seviyeye gelmesi dolayısıyla mektep komisyonu heyeti, müdür ve müzik muallimi Ali Rıza Efendinin gayret ve çalışmaları takdir edilmiştir. Gazete piyango isabet eden numaralarla eşyaların cinsilerini gösteren listeyi ilave olarak vermiştir. Piyangoda 300 kadar kişi hediye kazanmıştır. Bilet numaralarından 600 kadar bilet satıldığı anlaşılmaktadır. Manastır Sanayi Mektebinde üretilen piyango vesilesiyle dağıtılan belli başlı ürünler şunlardır: İpekli mendil, dolap, masa, sigara tablası, iskarpin, potin, boru, çekmece, abajur³⁹.

³⁶ DH. MKT. Nr.869/82, lef, 2, 4,5, 6; Manastır Vilayet Gazetesi, Nr. 1050, 27 Receb 1323.

³⁷ DH. MKT. Nr.869/82, lef, 7, 8, 9.

³⁸ *Manastır Vilayet Gazetesi*, Nr. 1137. 8 Cemaziye’l-Evvel 1325.

³⁹ *Manastır Vilayet Gazetesi*, Nr. 1139. 22 Cemaziye’l-Evvel 1325

Mektepte üretilen ve piyango çekilişi suretiyle satılan mamul maddelerin Manastır vilayetinde üretilen ürünlerle benzerlikler içerdiği görülmektedir. 1909 yılında Manastır vilayetinde üretilen sanayi ürünleri şunlardı: Bakır, şayak, (çuhadan yapılan yün kumaş) gaytan, kilim, halis yünden mamul velenese⁴⁰ ve çarşaf, fanila gömlek ve don ve çorap ve kuyumculuk ve demircilik sanatları makine kuvvetine müracaat olunmadığı halde şayan-ı şitayiş bir derecededir. Hele Manastır şehrinde tel zarf ve tepsi ve sigara tabakası ve sigaralık ve ayna çerçevesi gibi gümüş mamulatyyla kesb-i iştihar eden eshab-ı sanayi pek çoktur⁴¹.

Manastır Sanayi Mektebinin gelir yetersizliği daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bu yüzden Mart 1911 tarihinde varidat azlığından ve belediyenin de yardım etmesinin imkânsız olmasından kapanma durumuna gelen mektebin yeniden ihyası için tekrar bir piyango düzenlenmek istenmiştir. Manastır belediyesinin yardım ve iştirakıyla 30.000 lirası mektebe ve kalan 20.000 lirası belediyeye ait olmak üzere 50.000 liralık bir piyango tertibine vilayet meclisi izin istemiştir⁴². Eğer piyangoya izin verilmezse maarif nezaretinden yardım talep edilmiştir. Vilayetin bu talebi Şura-yı Devlette görüşülmüştür. Piyango çekilişinin ancak bir defa mahsus olan ihtiyacı karşılayacağı, mektebin senelik masraflarının temini için piyango tertibin münasip olmadığı belirtilmiştir. Taşra sanayi mekteplerinin faaliyetlerine devam için Nafia veya Maarif bütçelerinden birine gerekli tahsisat konulmasının zaruri olduğu belirtilmiştir. Aksi takdirde bunların büyük kısmının varlığını devam ettiremeyeceği bildirilmiştir. Neticede Nafia Nezaretinin 1911-1912 seneleri bütçesine sanayi mektepleri için 2.020.000 kuruş konulmuş ve bunun 140.000 kuruşunun Manastır Sanayi Mektebine ayrılmasının uygun olduğu belirtilmiştir⁴³.

2.3- Devlet Adamları ve Ahalinin Yardımları

28 Haziran 1905 tarihli Manastır Gazetesinde şehir eşrafından Petorak ailesine mensub Hâce Hadice Hanımın, Manastır Sanayi Mektebine 100 adet Osmanlı lirası bağışladığı haberi yer almaktadır. Hadice Hanım ayrıca köydeki bir miktar arazi ve tarlasını da bağışlamak arzusunda⁴⁴. Aralık 1905 tarihinde ise, Selanik Reji Nazırı İskender Efendi mektebe 25 lira bağışlamıştır⁴⁵.

2.4-Kerim Paşa Bahçesi ve Şark Hoteli

Manastır Sanayi Mektebinin açıldığı dönemde vilayet valisi görevinde bulunan Abdülkerim Paşa bahçesinin gelirini mektebe bağışlamıştır. Bahçe gelirleri belediyeye yarı yarıya paylaşılmaktaydı. 18 Temmuz 1905 tarihinde Manastır Sanayi Mektebi Müdürü Kenan Efendi, mektebin varidat bakımından zor durumda

⁴⁰ Rumilinde yapılan kalın bir nevi fanilaki, inceleri örtü ve yatak çarşafı ve kabalari at örtüsü gibi kullanılır. Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, s.1498.

⁴¹ Mehmet Tefik, *.a.g.e.*, s. 106, 107.

⁴² BOA. DH. İD. Nr.129-1/10-22.

⁴³ BOA. BEO. Nr. 4018/301280; BOA. DH. İD. Nr. 129-1/10-59; BOA. DH. İD. Nr.129-1/10-60; BOA. BEO. 4025/301841; BOA. BEO. Nr. 4032/302342; BOA. MF. MKT. Nr.1169/44.

⁴⁴ *Manastır Vilayet Gazetesi*, Nr. 1037. 15 Haziran 1321.

⁴⁵ *Manastır Vilayet Gazetesi*, Nr.1062. 14 Kanun-ı Evvel 1321.

olduğunu belirterek, bahçe, Şark hoteli ve müştemilatının gelirlerinin tamamen mektebe bırakılmasını talep etmiştir. Bahçede mektep öğrencileri aynı zamanda ziraat dersleri görmekteydiler. Bu husus daha önce vilayete arz edilmiş ve olumlu bulunmuştur. Ancak belediye bahçenin gureba hastanesine aidiyeti sebebiyle razı olmamıştır. Müdür memleket için sanayi mektebinin belediye kadar gerekli olduğunu belirterek bahçenin gelirinin tamamının mektebe tahsis edilmesini müfettişlikten talep etmiştir⁴⁶.

3-Manastır Sanayi Mektebinin Giderleri

Mekteplerin giderlerini ödenen maaşlar, talebelerin barınma, giyecek ve yiyecek ihtiyaçları ile sanathanelere gerekli araç gereçlerin satın alınması için harcanan meblağlar oluşturmaktaydı. İhtiyaçlara ilişkin harcamalar belirli bir usule göre yapılmaktaydı. Mektep heyeti tarafından harcamanın onaylanmasına müteakip ödemeler gerçekleştirilirdi⁴⁷

Tablo-4. Mektebin Masrafları (1905 Yılı)⁴⁸

Masraf Kalemleri	Kuruş
Emlak Vergisi ve Sigorta	3000
Yiyecek ve içecek (50 talebe günlük 2 kuruş hesabıyla)	36.000
Giyecek (50 talebe yıllık 2'şer fes, püskül, resmi ve iş elbiseleri, yazlık kışlık ikişer kat fanila, ikişer pamuklu mintan, ikişer üzerlik mintan, dörder don, dörder çift çorap, ikişer çift ayakkabı en ucuz fiyat ile hesap edilmiştir)	15.000
Yakacak (Geçen sene tutulan hesap üzere olup, vaktiyle yakacak, aydınlatma için 10.000.00 kuruşu müteceviz para sarf olunuyormuş)	5.000
Aydınlatma	1500
Tamirat	2000
Maaşlar (Son derece memur maaşlarında indirmeler icra edildikten sonra bu miktara indirilmiştir. Vaktiyle 55.000 raddesinde maaş alınıyormuş)	30.000
Kütüb, kırtasiye ve müteferrika	1800
Ecza-yı tıbbiye ve hastane masrafı (takriben)	1200
Toplam	95.500

Tablodaki verilere göre, 1905 yılı mektep bütçesinde 95.500 kuruş gider bulunmaktadır. Mektebin gelirleri ise 51.000 kuruş idi bu durumda bütçede 44.500 kuruş açık bulunmaktadır. Bu açığı kapatmak için Kerim Paşa bahçesi, Şark Hoteli ve müştemilatının gelirlerinin tamamen mektebe bırakılmasını talep edilmiştir. Bunun dışında tiyatro oynatmak, iane toplamak, derihane gelirlerinin yeniden

⁴⁶ BOA. TFR. I MN. Nr. 77.7668.

⁴⁷ Özdemir, a.g.t., s.63.

⁴⁸ BOA. TFR. İ. MN. Nr.77/7668.

düzenlenmesi, matbaanın vereceği fazla varidat, mektep işhanelerinin genişletilmesi gibi yollarla mektebin bütçe açığının kapatılması düşünülmüştür.

Tablo-5. Manastır Sanayi Mektebi Bütçe Giderleri (1908-1909) ⁴⁹.

Masraf kalemleri	Kuruş
Müdür Maaşı	8400
Katib ve Sandık Emini	4800
Türkçe, Ulum-i Diniyye Muallim Maaşı	3600
Riyaziye Muallimi Maaşı	2400
Vekilharç ve Anbar ve Debboy Memuru Maaşı	2400
Mubassır, İmam ve Muallim Memuru	3000
Musika Muallimi Maaşı	2400
Kundura Ustası Maaşı	4800
Marangoz Ustası Maaşı	4800
Dokuma Ustası Maaşı	2400
Ser Hademe Memuru Maaşı	1800
Berber ve Hademe Maaşı	1560
Kapucu Maaşı	1560
Bağçevan Maaşı	1560
Hademe Maaşı	1200
Aşçı Maaşı	1920
Çamaşırıcı Maaşı	1200
Suyolcu Maaşı	360
Bir Senelik Maaş Toplamı	50160

1908-1909 yıllarındaki Manastır Sanayi Mektebi bütçesindeki masraf kalemlerine bakıldığında önemli bir kısmını maaşlar oluşturmaktadır. Bunlar müdür, muallim, memur, hizmetli ve usta gibi mektepte çalışan görevlilere her sene ödenen sabit ücretlerdir. Buna göre, maaş ödemelerinin mektebin kuruluşundan itibaren bütçe giderlerinin önemli bir kısmını teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Maaş gibi sabit ücretlerin dışında yine her sene gider kalemleri içerisinde yer alan sabit harcamalarda bulunmaktadır. Sanayi mektebinin 1908-1909 bütçesinde yer alan verilere göre bunlar bina sigorta ve tamirat ücreti, talebelerin kitap, kırtasiye ve elbise ücreti, yakacak, aydınlatma, yiyecek gibi ücretlerdir.

Tablo-6. Manastır Sanayi Mektebinin Bütçesindeki Diğer Masraflar (1908-1909) ⁵⁰.

⁴⁹ BOA. TFR. İ. MN. Nr.172/17136. Lef 1.

Masraf Kalemleri	Kuruş
Mektep Binasının Sigorta Ücreti	2180
Talebenin Kütüb ve Kırtasiye Masrafı	1800
Tamirata Sarfı Tahmin Olunan	5000
Mahrukat	6000
50 Neferlik Melbusat Masrafı	15000
Tenvirat	1000
50 Neferlik Me'kulat	37500
Su Yolları Tamirata	500
Masarif-ı Müteferrika	1200
Cülus ve Viladet-i Hümayun Şerefine Tenvirat Masrafı	300
Toplam	70480

Manastır Sanayi mektebinin 1908-1909 eğitim-öğretim dönemi bütçesi masraflarının 1905 yılı bütçesine göre yaklaşık 25.000 kuruş artarak 120.640 kuruşa çıktığı görülmektedir. Mektebin gelirlerinde ise 1905 yılına göre az bir artış olmuş ve 69.100 kuruşa ulaşmıştır. Bütçede yine 51.540 kuruşluk büyük bir açık ortaya çıkmıştır.

Dönemin Manastır valisi, bir komisyon oluşturularak mektebin idaresi ve ihtiyaçlarını tetkik etmiş ve yapılması gerekenleri Rumeli müfettişliğe bir yazıyla bildirmiştir. Buna göre komisyonun tespitler şu şekildedir: Her sene mektep bütçesinde 70-80.000 kuruş açık oluşmaktadır. Belediye gelirlerinden ise mektebe yıllık 6000 kuruş yardım yapılabilmektedir. Mektebin yıllık gelirleri 40.000 kuruş, giderleri 120.000.00 kuruştur. Mektepteki marangozluk, kunduracılık, dokumacılık gibi alanlarda beklenen yıllık gelirler, mektebin idaresine yetmediği gibi, bu alanların sermayesine bile kifayet etmemektedir. Mektebin bütçe defterinde gelirler arasında yer alan Manastır vilayetine bağlı belediyelerden talep edilen paralar gönderilmemektedir. Bunlar yalnız bütçede rakamdan ibaret kalmaktadır. Bu yüzden vilayet matbaası gelirlerinden geçen sene 18.000, bu sene de 6000 kuruş alınmıştır. Vali ayrıca sanayi mektebinin bu şekilde idare edilmez duruma gelmesini zamansız ve erken açılmasına bağlamaktadır. Mektep binasının yapımı için selefi Abdülkerim Paşa otel, mağaza gibi akaratını vermiş, şimdi Hicaz demiryolu hattına tahsis edilmiş bir takım evrakı matbaada basarak gelirleri artırmış, bu sayede mektep binası yapılmıştır. Ancak matbaa gelirleri muhafaza edilememiş, akarat 25-30.000 kuruş seviyesinde kalarak mektep idaresine kifayet edemediğinden mektebin açılışı tehire mecbur görüldüğü halde dönemin valisi Edip Paşa mektebin idaresini düşünmeyerek hazır bulunan mektebi hemen eğitim-öğretime açmıştır. Bu suretle mektep şimdi idare edilemeyecek bir hale gelmiştir.

Bu yazıda ayrıca sanayi mekteplerinin durumu hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Buna göre çoğu mektep mezunları ticaret ve sanayi işlerine rağbet etmeyerek devlet dairelerine intisab etmek istemektedir. Yeteri kadar meslek ve

⁵⁰ BOA. TFR. İ.MN. Nr.172/17136. Lef 1.

sanat erbabı yetişemediğinden sanayinin gelişmesi ve meslek sahiplerin çoğalması mümkün değildir. Bazı vilayetlerdeki sanayi mekteplerinde ziraat aletlerinin tamiri için demircilik sanatına ehemmiyet verilmesi gerekmektedir. Manastır Sanayi Mektebinde şimdilik demirciliğe mekan olmadığından genişletilmesi mümkün değildir. Öncelikle 50 yatılı talebesi bulunan mektebin idaresi temin edilmelidir. Ondan sonra gerek demircilik ve gerekse bu havalide pek ihtiyaç ve revaç olduğu halde kaybolmaya yüz tutan muhtablık mesleklerinin mektepte ihdasına çalışmak gerekmektedir. Hatta sanayi mektebine sadece yatılı talebeler değil bir çıraklık mektebi vazifesi de ifa edilmek üzere gündüzlü talebelerde kabul edilerek geliştirilmesi mümkündür.

Yazıda ayrıca Selanik ve Üsküp gazhaneleri gelirlerinin mahallerindeki sanayi mekteplerine verildiği belirtilmektedir. Manastır gazhanesinin gelirleri bu sene belediyeye devredilmiştir. Ancak devir şartları arasında belediyeye iade edilen meblağ raddesinde bir meblağın belediyeden hazineye verilmesi yer almaktadır. Eğer gazhane varidatı mektebe alınırsa belediyenin hazineye vereceği parayı bulması zor olacağından vilayet bütçesi açık verecektir. Bu durumda Üsküp ve Selanik gazhanelerinin de olduğu gibi Manastır gazhanesinin gelirlerinin mektebe alınması akılcı değildir. Bunun yerine mektebin bütçe açığını kapatmak için bu sene ihdas edilen ve belediyelerce epeyce bir varidat hasıl olan duhuliye vergisinden toptan her sene mektebe 60.000 kuruş alınmasına müsaade edilmesi istenmiştir. Akarat icarlarıyla birlikte toplam 100.000.00 kuruşluk bir meblağ hasıl olacağından mektebin idaresi temin edilecektir. Ayrıca konser ve piyango çekilişleri gibi senede ancak birer defa yapılabilecek teşebbüsler ve mektepte imal edilen ürünlerden hasıl olacak gelirler mektebin idaresi ve gelişmesine katkı sağlayacaktır⁵¹.

Manastır Sanayi Mektebinde bazı devlet kurumları için de üretim yapıldığı ancak parasının alınmadığı görülmektedir. 1908 yılında polisler için elbise, çizme ve kaput imal edilmiş, değeri olan 35.312.00 kuruş mektebe ödenmemiştir. Bunun dışında hazine, sanayi mektebine ait 20.000.00 kuruşu borç olarak almış ve ödememiştir. Manastır valisi, 1909 tarihinde Rumeli vilayeti müfettişliğine bir telgraf çekerek bu paraları talep etmiştir. Telgrafta, mektep talebelerinin parasızlıktan sefalet içinde oldukları, hem sıkıntının giderilmesi hem de mektebin gelişmesi ve ihyası için bu paraların ivedilikle ödenmesi istenmektedir⁵².

Yine Manastır İdadisi için sanayi mektebinin marangozhanesinde ders sıraları yapılmıştır. Ancak sanayi mektebi bu işten 772 kuruş zarar etmiştir. Zararın sebebi kışın şiddetli geçmesi yüzünden kereste fiyatlarının artması ve ihale sırasında mektep ustalarının sıra ücretlerini yanlış hesaplamalarıdır. Zararın karşılanması hususunda Mayıs 1905 tarihinde Manastır vilayetinden Maarif Nezaretine bir yazı yazılmıştır. Yazıda yapılan sıraların sağlamlığı ve nefasetine vurgu yapılarak, bu fiyatla dışarda sıraların imal ettirilmesinin mümkün olmadığı belirtilerek, 772

⁵¹ BOA. TFR. İ.MN. Nr. 172/17136, lef 3.

⁵² BOA. TFR. İ.MN. Nr.183/18282; BOA. TFR. I.MN. Nr.186/18562. Lef 1-4; BOA. TFR. İ. MN. Nr. 197/19622 lef 1-2.

kuruşluk imalat açığının maarif varidatından ödenmesi istenmiştir. Zarar, zebhiye vergisinden karşılanmıştır⁵³.

4-Manastır'ın İşgali ve Mektebin Kapanması

Balkan Savaşlarından sonra Manastır şehri, Osmanlı hakimiyetinden çıkmıştır. İşgalden sonra sanayi mektebinin şehirdeki Müslümanların elinde kalması için çaba gösterilmiştir. Selanik Sanayi Mektebi müdürü, Kasım 1913 tarihinde Maarif Nezaretine bir yazı göndermiştir. Bu yazıda, Manastır ve Üsküp Sanayi Mekteplerin, dönemin vilayet valileri tarafından yaptırıldığı ifade edilmiştir. Manastır'daki mektebi Kerim Paşa, Üsküp'tekini ise Hafız Paşa yaptırmış ve adları bu mekteplere verilmiştir. Bu tarihe kadar da bu mektepler ahalinin yardımlarıyla ayakta kalmıştır. Balkan Savaşlarından sonra her iki mektep, Sırp hükümeti tarafından yağma ve işgal edilmiştir. Manastır Sanayi Mektebinin Müslümanların idaresine verilmesi için beş ay önce Selanik Sanayi Mektebi müdürü Manastır şehrine gitmiştir. Sırp hükümeti nezdinde teşebbüslerde bulunan müdür, şehirdeki Müslüman cemaati de mektebin idaresini almaları hususunda teşvik etmiştir. Manastır Sanayi Mektebinin Osmanlı Bankasında 1700 kûsur lirası olduğu tespit edilmiştir. Selanik Sanayi Mektebi müdürü, bu paranın şehirdeki Müslüman cemaate verilmesi için banka müdürlüğüne müracaat etmiştir. Ancak bu para, Fransız ve İngiliz konsoloslarının baskısıyla Sırp hükümeti tarafından bankadan çekilmiştir. Bunun üzerine Selanik Sanayi Mektebi müdürü, hemen Avusturya konsolosuna müracaat ederek, böyle bir muamelede kendisinin neden hazır bulunmadığını sormuştur. Aldığı cevapta Avusturya devletinin bu muameleden memnun olmadığını anlamıştır. Bunun üzerine müdür bankayı biraz daha tazyik ederek, bankanın ikinci direktörüyle birlikte İngiliz konsolosluğuna gitmiştir. Fransız konsolosu ve şehirdeki mektep talebesinden birkaç kişi de toplantıya çağırılmıştır. Yapılan müzakereler sonucunda Manastır Kerim Paşa Mektebinin Sırp hükümetinin malı olmadığı ve bu hususta, Sırp hükümetinin uyaracağı kararlaştırılmıştır. Müdür, Selanik'e dönmüş ve işin takibini Manastır'daki İslam cemaatine bırakmıştır. Manastır'da iş görece kimselerin göç etmesi, kalanların da Sırp hükümetinden korkması sebebiyle bu konuda bir mücadele yapılamamıştır⁵⁴. 4 Aralık 1913 tarihinde İstanbul'da Sırp'larla yapılan müzakereler katılan delegelerden de Manastır ve Üsküp Sanayi Mekteplerinin İslam cemaati elinde kalması hususunda çaba göstermeleri istenmiştir⁵⁵. Ancak bir sonuç alınmış ve Manastır Sanayi Mektebi kapanmıştır.

SONUÇ

Avrupa Sanayi Devrimi, Osmanlı Devleti'ndeki el sanatlarını kötü etkilemiş ve çöküşüne sebep olmuştur. Bu yüzden Sultan Abdülmecid gerek ordu, gerek sarayın ihtiyaçlarını karşılamak üzere fabrikalar açmıştır. Kısa süre sonra bu fabrikalarda çalışacak teknik elamanlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu amaçla sanayi mektebi açılmak

⁵³ BOA. MF. MKT. Nr. 877/60, lef 1, 2.

⁵⁴ BOA. MF. MKT. Nr. 1190/71-2. Lef 1.

⁵⁵ BOA. MF. MKT. Nr.1190/71-3.

istenmiş, fakat bu teşebbüs başarısız olmuştur. Daha sonra 1863 tarihinde Mithat Paşa, Niş şehrinde kimsesiz ve yetim çocuklara mesleki eğitim vermek amacıyla ilk ıslahhaneyi açmıştır. Daha sonraki yıllarda ıslahhaneler sanayi mekteplerine dönüşmüştür.

Manastır Sanayi Mektebi de fakir ahalinin çocuklarına eğitim ve öğretim vermek amacıyla 1902 tarihinde vali ve ahalinin gayretleriyle açılmıştır. Mektepte başlangıçta 68 talebeye kundura, marangoz ve terzilik branşlarında eğitim verilmiştir. Daha sonra bunlara dokumacılık eğitimi de eklenmiştir.

Manastır Sanayi Mektebinin, diğer sanayi mekteplerinde olduğu gibi karşılaştığı en önemli ve en büyük sorun gelir kaynaklarının yetersiz olmasıdır. Mektebe merkezi bütçeden yeterince kaynak aktarılmaması ve vilayet bütçe gelirlerinin de yetersiz kalması sebebiyle mektep çoğu zaman kapanma durumuna gelmiştir. Mektebin bütçesi her sene açık vermiştir. Mektebin vilayet gelirlerini, derihane, piyango, devlet adamları ve halkın yardımları ve gayrimenkul kiralaları oluşturuyordu.

Mektepte diğer kurumların ihtiyaçlarını karşılamak için kumaş, sıra vs. ürünlerin imalatı da yapılmıştır. Ancak bunların paraları alınmadığı için mektep zarar etmiştir. Manastır Sanayi Mektebi, talebe sayısı, meslek eğitimi verilen branşlar, gelir kalemleri dikkate alındığında çoğu vilayet sanayi mektebinden geridir. Faaliyet gösteren sanayi mektepleri içerisinde İstanbul, Edirne, Selanik, İzmir sanayi mektepleri gelişme göstermiştir.

Manastır vilayetinin çok dinli, çok uluslu ve çok dilli bir yapısı vardı. Sanayi mektebinde de Müslüman ve gayrimüslim çocuklar bir arada eğitim almaktaydı. Ancak bu durumda bile Osmanlılık ideolojisinin gerçekleşmemiş ve Manastır Balkan savaşlarından sonra Osmanlı hakimiyetinden çıkmıştır. 1912 yılında Sırp işgaline uğrayan şehirdeki, sanayi mektebinin Müslüman cemaatin idaresinde kalması için çaba gösterilmiş, ancak bu teşebbüs de başarısız olmuştur.

KAYNAKÇA**A-Arşiv Belgeleri ve Diğer Basılı Eserler**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Nr. 4018/301280, 4025/301841, 4032/302342 1328.

Dahiliye Nezareti İdare Kısmı (DH. İD.) Nr. 129-1

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.) Nr. 2265/79, 620/52, 869/82.

İrade Dahiliye (İ.DH.) Nr. 1368/36.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.) Nr. 33/11, 1169/44, 877/60,. 1190/71-2, 1190/71-3.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES) Nr.102/03.

Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR. İ. MN) Nr.77/7668-1, 172/17136, 183/18282, 186/18562, 197/19622.

Rumeli Müfettişliği Arzuhalleri (TFR. İ.ŞKT) Nr. 51/5040.

Yabancı Arşiv Makedonya, (YB21) Nr. 21/55-188.

Manastır Vilayetine Mahsus Salname, 7. Defa, 1314 Sene-i Hicriyesine Mahsustur.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1321, 6.sene.

Asır Gazetesi, No: 707, 7. Sene, (14 Ağustos 1318); No: 721, 8. Sene,(23 Eylül 1318)

Manastır Vilayet Gazetesi, No:1054,(26 Şaban 1323), No: 1050, (27 Receb 1323), No: 1137 (8 Cemaziye'l-Evvel 1325), No: 1139.(22 Cemaziye'l-Evvel 1325), No: 1037 (15 Haziran 1321), No:1062 (14 Kanun-ı Evvel 1321).

Ma'lumat Gazetesi, Nr.376, 8. Sene, 16. Cilt, 24 Şubat 1318.

B-Kitap ve Makaleler

Edward C. “ *Osmanlı Sanayi Devrimi*”, Çev: Yavuz Cezar, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Ed. Halil İncalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

Evliya Çelebi Mehmed Zıllı İbni Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.5, İkdam Matbaası, 1315.

Ergin Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Giz Adnan, “ *İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu*”, İstanbul Sanayi Odası Dergisi, Yıl 3, S. 35, (15 Ocak 1969), ss.20-22.

Kansu Nafi Atuf, *Türkiye Eğitim Tarihi*, Haz: Levent Eraslan-Umut Karadoğan, Nobel Yayınları, Ankara 2016.

Koç Bekir, “*Osmanlı Islahanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler*”, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 6/S. 2 (2007), ss.113-127.

- Koç Bekir, “*Islahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri*” Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi, S. 20 (2006), ss. 185-196.
- Koç, Bekir “ *Osmanlı Devleti’nde Islahhane ve Sanayi Mekteplerinin Kuruluş Sürecine Dair Bazı Gözlemler*” Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C. 7/ S. 2 (2010), ss.199-217.
- Koçer Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEB Yayınları, İstanbul 1991.
- Mehmet Tevfik, *Manastır Vilayetinin Tarihçesi*, Beynelmilel Ticaret Matbaası, Manastır, 1327.
- Özdemir Savaş, *II. Abdülhamid Devri Vilayet Sanayi Mektepleri*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Özgülven Burcu, “ *Son Dönem Osmanlı İmparatorluğunda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları*” Geç Osmanlı Döneminde Sanat, Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları, Yay. Haz: Gözde Çelik, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.
- Öztürk Cemil “ *Islahhane*” Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 19, İstanbul, 1999.
- Prifti Kristaq, “ *Manastır*” Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 27, Ankara 2003.
- Ünlü Mucize, *Manastır Vilayeti’nin İdari ve Sosyal Yapısı (1873-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1996.
- Yıldırım Mehmet Ali “*II. Meşrutiyet Devrinde Vilayat Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilayat Sanayi Mektepleri Tertibatı*” Anakara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C.XXXI/ S.52, (2002), ss.135-170.

EKLER

EK-1-Manastır Mekteb-i Sanayi-i Hamidiye Ta'amhanesi (Ma'lumat Nr.376, 8. Sene, 16. Cilt, 24 Şubat 1318, s. 3296)

مناسٲر مکتب صنایع حمیدی طعامخانسی

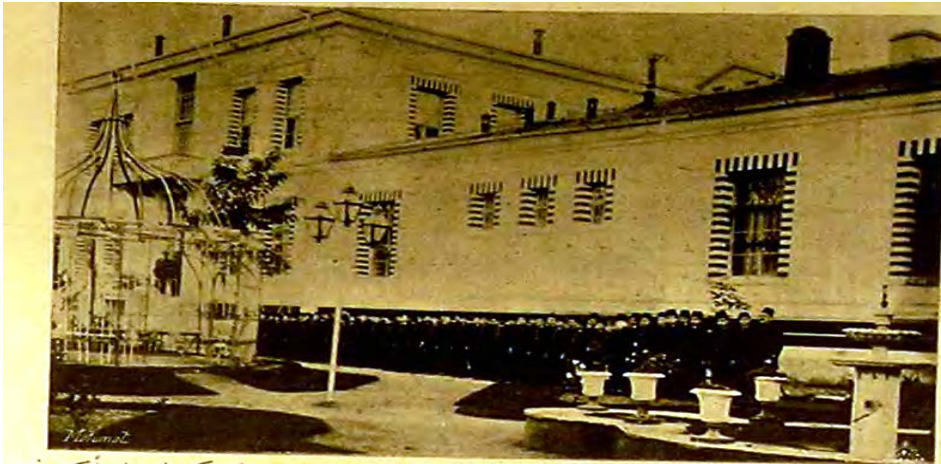
Manastır: La salle de dîner de l'école des arts et métiers Hamidié

Ek-2-Manastır Sanayi Mektebinin Hastahane Koğuşu (Ma'lumat Nr.376, 8. Sene, 16. Cilt, 24 Şubat 1318, s. 3297)

Manastır Sanayiciler Mektebinin Hastahane Koğuşu
Monastir: Vue d'une chambre de l'Hôpital de l'école des arts et métiers Hamidié.

Ek-3.Saye-i Maarif-vaye-i Hazret-i Padişahide Manastır'da İnşa ve Resm-i Küşadı İcra Olunan Hamidiye Sanayi Mektebinin Haricen Görünüşü (Ma'lumat Nr.376, 8. Sene, 16. Cilt, 24 Şubat 1318, s. 3292)

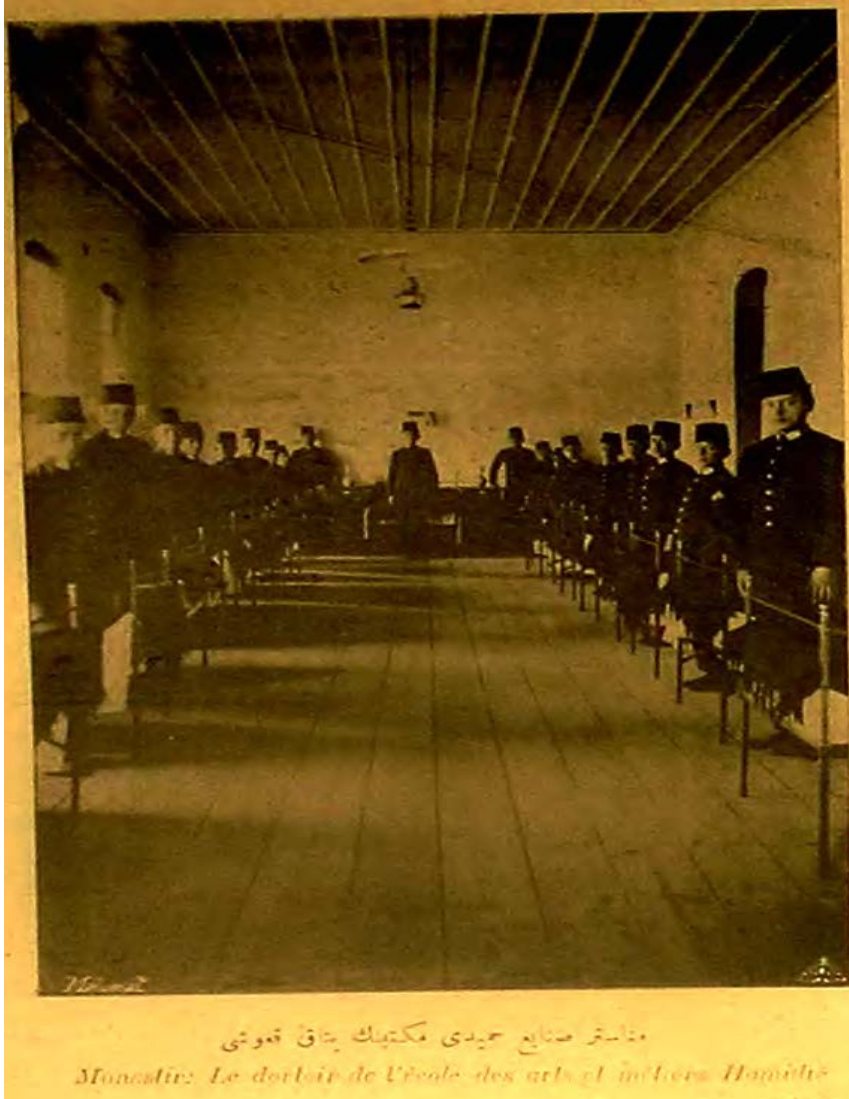

ایة معارف وایة حقرت پادشاهیده مناسترده انشا و رسم کشادی اجرا اولانان جدیدیه صنایع مکتبهنک خارجاً کوردویشی
Monastir: Vue extérieure de l'école des arts et métiers Hamidié.

Ek-4.Manastır Hamidi Sanayi Mektebi Dershanesi (Ma'lumat Nr.376, 8. Sene, 16. Cilt, 24 Şubat 1318, s. 3292)

Ek-5. Manastır Sanayi Hamidi Mektebinin Yatak Koşu (Ma'lumat Nr.376, 8. Sene, 16. Cilt, 24 Şubat 1318, s. 3293)

**THE ORIGIN, NETWORK AND SOURCES ON THE
ISLAHHANES OF THE DANUBE VILAYET (1860s-1870s)
MARGARITA DOBREVA ***

Abstract

The Jews, the Christians and the Muslims of the Ottoman Empire paid significant attention to the relief of the orphans and the poor children. However, none of the Sultan subjects set up an orphanage. From 1839 onwards the Ottoman officials considered the socialization of the orphans, pauper children and delinquents as an essential state affair. As early as 1860s they endeavoured to set up industrial or reform schools (sanayi mektepleri or islahhanes). My paper presents a myriad of sources on the islahhanes of the Danube Vilayet, published in the newspapers or held at the Oriental Department of the Bulgarian National Library. It focuses on the idea to establish islahhanes and on their imperial network until 1876. It summarizes the hypotheses for their origin and the origin of the term “islahhane”. It comments the available information about some West European models of social assistance and the role of Midhat Pasha in the process. It launches the suggestion that the islahhanes or the industrial schools embodied the Ottoman attempt effectively to manage the periodically increasing number of the children in need. Serving as a provincial governor Midhat Pasha sought to carry out the actual state attempt. From 1867-1868 onwards the project was developed by other provincial governors.

Keywords: Danube Vilayet, Islahhane, origin network, sources

Emphasizing the believers' duty to socialize the orphans and poor children, the three monotheistic religions, Judaism, Christianity and Islam pay significant attention to their relief. In 15th–18th centuries this moral imperative inspired the Jews, the Christians and the Muslims of the Ottoman Empire to contribute towards their social assistance and to establish primary schools, free of fees¹. However, none

* Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology, BAS, Sofia, e-mail: margarita_dobрева@hotmail.com

¹ Asher Hananel, Eli Eshkenazi, eds., *Evreyski izvori za obshtestveno-ikonomicheskoto razvitiye na bălkanskite zemi prez XVI vek*, vol. 1, BAN, Sofia 1958, s. 332; Isak Moskona, “Nyakoi dopălnitelni svedeniya kam istoriyata na evreyskata obshtina v Rousse”, *Almanah za istoriyata na evreite v Bălgariya s priturka Godishnik na evreyskiya istoricheski muzey*, vol. 30 (1998), s. 160; Svetlana Ivanova, “Hristiyanska i myusyulmanska blagotvoritelnost po bălgarskite zemi v XVI-XVIII vek (dokumenti, uchastnitsi, institutzii), *Daritelstvo i vzăimoposht v bălgarskoto obshtestvo prez XVIII-XIX vek*, ed. Plamen Mitev, IF-94, Sofia 2003, s. 35, 80-81, 87; Orlin Săbev, *Osmanski uchilishta v bălgarskite zemi XV-XVIII vek*, Lyubomădrie-Hronika, Sofia 2001, s. 116; Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Gőre Osmanlı Klasik Dőneminde İlk Öğretim ve Bursa Sibyan Mektepleri*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1999, s. 71-72, 75; Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme Osmanske uprava*, Islamski kulturni centar, Mostar 1999, p. 89, 99, 113; Michael Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule 1517–1798*, Routledge, London 1992, p. 41, 118, 234; Leslie Peirce, *Morality Tales Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, University of California Press, Berkeley 2003, p. 138, 140, 142, 185, 210-211, 215-216, 218-221, 224, 226, 229, 233, 235, 334, 382; Amy Singer,

of the Sultan's subjects attempted to set up an orphanage. The orphaned child or the child of a poor widow was reared as a fosterling by a wealthy family or by a kinship family. Usually, an uncle or an elder sibling was named as a foster parent or a custodian².

Often the extramarital children were abandoned in the mosque yard, on the street, or at the doors of the tekkes. Sometimes the wet nurses themselves relinquished the babies, since their parents "missed" taking the infants back home. If the abandoned children survived until 4 years of age, they joined the gangs or the clique of the "*külhanbeyleri*". They roamed the streets, stole food and money from the shopkeepers or robbed the wealthy dwellers. Some of them helped to warm up the water in the public bathhouses or to clean up their halls³.

Although Sultan Mahmud II (1809-1839) stressed the Muslims' personal obligation to socialize and educate the orphans, the homeless or abandoned children in the mid-1820s, his successors considered this benevolent activity as an essential state affair. Submitting a memorandum on the education to the Sublime Council for Judicial Ordinances, the Council of Public Works (set up as late as the end of August 1838⁴) stated out the necessity for two orphan schools, as well. Perhaps, the idea was patterned on the French law of 19th January 1811 which compelled all local communities to found and fund orphanages and foundling houses. The Ottoman initiative was eventually promoted by Talat effendi. A member of the Council of Public Works, he acquired large knowledge about the French public sector while serving as an Ottoman ambassador in Paris in 1835-1836⁵. The Sublime Council turned down the proposal. As usual, the children in need should be enrolled at the primary schools (*mektebs*) funded by Sultans' charitable foundations (*waqfs*)⁶.

In the mid-1840s the Ottoman government faced once again with the failed socialization of the abandoned children and of the marginalized youth groups. In

Constructing Ottoman Beneficence an Imperial Soup Kitchen in Jerusalem, University of New York Press, New York 2002, p. 19, 40, 57, 64; Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XLVIII/ sy. 1 (2007), s. 16-17, 19.

² Olga Todorova, "Deteto v sveta na vâzrastnite prez XV-XVIII vek (po material ot bălgarskite zemi)", *Kontrasti i konflikt i "zad kadăr" v bălgarskoto obshtestvo prez XV-XVIII vek*, ed.: Elena Grozdanova, "Guttenberg", Sofia 2003, s. 182; İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yayınları, İstanbul 1999, s. 154.

³ Bulgarian National Library "Sts Cyril and Methodius" (NLCM), Oriental Department (Or. D.), OAK 171/35; F. 1, a. u. 14472, p. 3, 50; F. 146A, a. u. 123, 169, 245; Yazıcı, a.g.e., s. 20-23; Ortaylı, a.g.e., s. 155.

⁴ "Takvim-i Vekayi", no. 170, 3rd September 1838.

⁵ Mehmet Sürreya, *Sicill-i Osmani*, c. 5, Kültür Bakanlığı ile Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1996, s. 1622; Fr. S. Hügel, *Die Findelhäuser und das Findelwesen Europa's, ihre Geschichte, Gesetzgebung, Verwaltung, Statistik und Reform*, Leopold Sommer, Wien 1863, s. 144-145; Léon Lallemand, *La question des enfants abandonnés et délaissés au XIX. siècle*, Guillauminet, Paris 1885, p. 11.

⁶ Mahmut Cevat İbnü's Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihce-i Teşkilat ve İcrââtı - XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, haz.: Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 4, 9, 19.

July 1846 the Ottoman commander-in-chief, Hasan Riza Pasha, assembled on the Sultan Ahmet square about 800-1000 *külhanbeyleri* who served at the public bathhouses of Istanbul. He suggested hiring all boys younger than 16 years of age at the shoe factory of Gülhane. The elder boys could enlist in the army⁷. At the same time, there was another important domestic attempt offering basic assistance for the orphans and the pauper children. In the 1780s - 1850s the Catholic missions of Istanbul set up 5 orphanages and helped the medical treatment of many poor boys and girls⁸. As early as 1860s the Ottomans endeavoured to set up industrial or reform schools (*sanayi mektepleri* or *islahhaneler*) for orphans and pauper children⁹.

Beside some articles about the islahhanes there is no study which encompasses all aspects of their everyday life, of the vocational training and the educational process¹⁰. While dealing with various obstacles, the researchers are to combine the sources held at different archives, the manifold notes and reports published in the newspapers, and the data offered by the yearbooks (salnames)¹¹. Documents about the islahhanes are to be discovered in the files of the Ottoman Ministry of Education, the Ministry of Trade, the Ministry of Finances, the Ministry of Police and the Ministry of Defence. The correspondence of the Ottoman Ministry of Foreign Affairs also casts light on important facts, since many boys were enrolled at

⁷ Yazıcı, a.g.e, s. 25-26.

⁸ Newspaper "Ceride-i Havadis", no. 652, 14th June 1863; "Annales de la Congrégation de la Mission ou Recueil de lettres édifiantes écrites par les prêtres de cette congrégation employés dans les missions étrangères," Tome 25, no. 1, Typographie Adrien le Clerc, Paris 1860, p. 57, 399-400; Père J.-B. Piolet, *La France au dehors. Les Missions catholiques françaises au XIXe siècle. Tome Premier: Missions d'orient*, Tome 1. Missions d'Orient, Librairie Armand Colin, Paris 1900, p. 75-76; Nazan Maksudyan, "Being Saved to Serve": Armenian Orphans of 1894-1896 and Interested Relief in Missionary Orphanage," *Turcica*, vol. 42, 2010, p. 77.

⁹ Both, the newspaper "Takvim-i Vekayi" and "Ceride-i Havadis", published articles about the child labour in West Europe. They emphasized that the phenomenon deprived many children of their childhood. It interfered with their regular school attendance and endangered their mental, physical, social and moral development. It was recommended that children at 8-10 years of age were enrolled at industrial schools and were taught in literacy and moral. (Newspaper "Ceride-i Havadis", no. 380, 9th April 1848; Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 216, 27th January 1841).

¹⁰ Teodora Bakardzhieva, "Roussenskoto islahhane: chast ot obrazovatel'nata reforma v Osmanskata imperiya", *Studia Balkanica*, eds.: Varban Todorov, Cengiz Hakov, Apostolos Hristakudis, vol. 23 *Izsledvaniya v chest na chl.-kor. professor Strashimir Dimitrov*, Prof. Marin Drinov, Sofia 2001, s. 325-338; Meral Bayrak, "Bir Sosyal Sorumluluk Projesi: Tuna Vilayeti Islahhaneleri", *Belleten*, c. LXXVII/ sy. 37 (2013), s. 573-636; Bekir Koç, "Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. VI/ sy. 2 (2007), s. 113-127; Bekir Koç, "Osmanlı Devleti'nde Kimsesiz ve Suçlu Çocukların Korunması Amacıyla Açılan Islahhanelere İlişkin bir Araştırma", *TÜBİTAK SBB Proje*, no. 106K142, 2008, accessed August 4, 2013, <http://uvf.ulakbim.gov.tr>; Bekir Koç, "Islahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma Dergisi*, c. XX (2006), s. 185-196; Nazan Maksudyan, "Orphans, Cities, and the State: Vocational Orphanages (Islahhanes) and Reform in the Late Ottoman Urban Space", *International Journal of Middle East Studies*, vol. XLIII/ sy. 3, 2011, 493-511; Cemil Öztürk, "Türkiye'de Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu I: Islahhaneler", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1995, 427-442.

¹¹ Bayrak, a.g.e., s. 616-621.

different schools in Paris¹². My paper does not explore all aspects of the islahhanes, as well. It aims to present the documents about the islahhanes of the Danube Vilayet, not only published in the newspapers “Danube” and “Makedonia”, but also held at the Oriental Department of the Bulgarian National Library “Sts Cyril and Methodius”. It focuses on the very idea to establish such schools and on their imperial network up to 1876.

I suppose that the islahhanes or the industrial schools embodied the Ottoman attempts to manage effectively the periodically increasing number of children in need. Perhaps the initiative combined the religious imperative for socialization of the orphans and pauper children with the reform schools run by the Belgian government. Serving as a governor of the Nish Vilayet and then of the Danube Vilayet, Midhat Pasha sought to carry out the actual state projects and set up islahhanes. From 1867 onwards many provincial governors served to realize the idea, as well.

Hypotheses about the Origin of the Islahhanes

On the one hand the establishment of the islahhanes is regarded as an Ottoman attempt to overcome the aftermath of the Crimean war and effectively to administer the migration wave of Crimean and North Caucasian Muslims. On the other hand all these schools are considered as state intervention in the social relief, as a vehicle to disseminate Ottomanist ideals and a barrier to the Panslavic propaganda among the Sultan’s Christians¹³. They embody the new conceptualization of correlations such as order-disorder, obedience-disobedience, security-danger and progress-decline. Their establishment aims the beatification and sterilization of the urban centres and rejuvenation of the economic activity by training the orphans and the abandoned children as industrious workers¹⁴.

Some researchers stress that the foundation of the islahhanes was a private attempt of Midhat Pasha. He was inspired by some West European practices toward the homeless children and the delinquents during his 6-month visit of 1858 in Paris, London, Brussels and Vienna. His appointment as a governor of the Nish Vilayet facilitated the establishment of a special school for orphans, pauper children and delinquents. Others emphasize that the islahhanes were patterned on the actual educational model of the German principalities whose princes strictly sought to control the citizens¹⁵. None of the launched suggestions is based on certain evidences. However, their most helpful point is the comparison between the islahhanes and certain educational institutions of Western Europe.

¹² Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 76-77, 93, 98-99, 109, 112, 126-128, 132-133, 140, 147, 151, 153, 157-158.

¹³ Georgi Pletnyov, *Midhat Pasha i upravljenieto na Dunavskiya vilayet*, Vital 1994, Veliko Tărnovo s. 168-170; Bayrak, a.g.e., s. 578; Koç, “Osmanlı Devleti’nde”, s. 3, 5.

¹⁴ Maksudyay, “Urban Space”, p. 494-495; Koç, “Islahhanelerin Finans”, s. 194-195.

¹⁵ Bakărdzhieva, a.g.e., s. 328; Koç, “Osmanlı Devleti’nde”, s. 7.

The European Approach to the Orphans and Children in Need

Actually, by 1847 the Ottoman officials already had acquired information about the schools sheltering and educating the poor children of France and of the German principalities¹⁶. The newspaper “Takvim-i Vekayi” states that France had been serving to establish boarding schools for poor children from 1840 onwards. However, they could not match these founded in the German principalities. “Takvim-i Vekayi” refers to the German schools for poor children as “industrial” or “agricultural” schools. The newspaper emphasizes that their graduates could make their living without further education. The children were enrolled at the schools at age of 6 years and instructed in reading, calligraphy and moral until 14 years of age. They worshiped the God following the Protestant or Catholic rituals. They were trained in crafts suitable for their individual talents and attended the related theoretical lessons. The school expenditures were met by special funds and the donations of the dwellers or of the wealthy families. The school director was authorized to provide the necessary devices. The students were strictly disciplined¹⁷.

There are many researches about the industrial schools and the agricultural colonies/ communes (or the agriculture schools as the Ottomans referred to them). The information about the institutions in France and German principalities, Belgium, Great Britain, Netherlands and Suisse is summarized by E. Ducpetiaux, an inspector-in-chief of the Belgian prisons and benevolent organizations. The report of G. de Lurieu and H. Romand, both French inspectors, offers valuable details¹⁸. Since these works were composed on the request of the Belgian or of the French government, they could be regarded as official sources exploring the institutions at issue by the very end of 1840s.

¹⁶ The Ottoman officials were well informed about the education not only in Western Europe (Bavaria, Belgium, France, Great Britain, Ireland, Prussia, the Habsburg Empire, the Kingdom of Sardinia, Toscana), but also in America, Asia and Russia. The media paid attention on the speech of the Belgian king on education delivered on 18th November 1842 in the parliament. They presented the agriculture and architecture schools, the school for blind and deaf children, as well. (Newspaper “Ceride-i Havadis”, no. 10, 1st November 1840; no. 113, 20th November 1842; no. 135, 22nd May 1843; no. 179, 5th May 1844; no. 331-333, 2nd – 17th May 1847; no. 335-336, 26th May – 7th June 1847; no. 346, 16th August 1847; no. 363, 12th December 1847; no. 382, 23rd April 1848; no. 715, 17th November 1854; no. 779, 5th March 1856; no. 924, 21st February 1859; no. 19, 25th November 1860; no. 130, 3rd May 1861; no. 178, 17th July 1861; no. 194, 10th August 1861; no. 256, 6th November 1861; no. 262, 14th November 1861; no. 285, 18th December 1861; no. 315, 29th January 1862; no. 441, 12th August 1862; no. 463, 14th September 1862; no. 517, 28th November 1863; no. 578, 24th February 1863; no. 35, 12th November 1864; Newspaper “Takvim-i Vekayi”, no. 327, 28th March 1847; no. 340, 24th June 1847; no. 350, 3rd September 1847; no. 361-363, 19th December 1847 – 4th January 1848; no. 370, 11th March 1848; no. 378, 21st May 1848; no. 901, 5th November 1867; no. 941, 3rd March 1868; no. 951, 17th March 1868; no. 956, 25th March 1868; no. 962, 18th April 1868; no. 970, 24th May 1868; no. 1026, 23rd November 1868; no. 1227, 24th May 1870).

¹⁷ Newspaper “Takvim-i Vekayi”, no. 362-363, 10th December 1847 – 4th January 1848.

¹⁸ Edouard Ducpetiaux, *Colonies agricoles, écoles rurales et écoles de réforme pour les indigents, etc., en Suisse, en Allemagne, en France, en Angleterre, dans les Pays-Bas et en Belgique*, Th. Lesigne, Bruxelles 1851; G. de Lurieu, H. Romand. *Études sur les Colonies agricoles de mendiants, jeunes détenus, orphelins et enfants trouvés. Hollande – Suisse – Belgique – France*, Librairie agricole de la maison rustique, Paris 1851.

From the mid-1600s onwards the British intellectuals and politicians gradually adopted the idea that there were various agents for socialization of the orphans, the pauper children and the delinquents besides the boarding houses and the prisons. Elaborating on the problem in his letters of 1678-1681 to the Queen, Lord Hurdle recommended the establishment of vocational schools. By the 1700s the increased number of the paupers and the drifters urged The House of the Parliament to set up a commission chaired by John Locke who advanced the proposal to set up artisan schools. However, both initiatives did not find practical support. Throughout the 18th century many Queen's subjects attempted to solve this acute problem by organizing vocational schools which periodically suffered financial shortage. As early as the 1840s the Parliament of Great Britain passed a law on the industrial schools for children in need. E. Ducpetiaux mentioned them as "reform schools" (*école de réforme*)¹⁹.

Aiming to improve the socialization of the Swiss pauper children, J. H. Pestalozzi launched the idea to train them in different crafts. In the 1780s - 1820s he published voluminous works on the issue. Pestalozzi refuted the practice to shelter the poor and abandoned children by craftsmen or farmers, who frequently maltreated them. In order to prove his views he initially founded an agricultural colony in Neuhoft. Two more colonies, respectively in Stanz and Yverdon, were set up by Pestalozzi. Although all three of his attempts failed by financial reasons, his project encouraged F. E. Fellenberg to open a pauper school in Hofwil (1809-1845), next to the school for noble children. Adhering the Pestalozzi's concept, in the 1820s - 1840s many benevolent persons established rural or boarding schools for orphans and pauper children in Suisse. Since some of these schools enrolled delinquents, E. Ducpetiaux referred to them as "reform schools"²⁰.

From March 1818 onwards the Netherlands Benevolent Society sought to establish agricultural colonies by contracting or purchasing arable land and buildings in desolate regions. The Society was founded by J. van den Bosh and patronized by Prince Frederic. Only one of all eight colonies housed orphans, pauper and abandoned children. By many reasons the initiative was not very successful²¹.

Beside two early cases of 1820s, the French agricultural colonies were set up from 1837 onwards. By 1850 they numbered about 50 communes. Some of them sheltered orphans, foundlings and abandoned children. Others housed delinquents sentenced according to Article 66 of the French Criminal Code and were named reform schools (*maisons de correction*). The growing popularity of both institutions impelled the French government to modify the legislation on the socialization of pauper children and young vagabonds. On the one hand the government faced with the founders' demands for state financial support. On the other hand it had to restrict

¹⁹ Ducpetiaux, a.g.e., 103-106.

²⁰ Ducpetiaux, a.g.e., 1, 4; de Lurieu and Romand. a.g.e., 183-185.

²¹ de Lurieu and Romand. a.g.e., 23-25, 31, 83, 91.

their attempts at escaping the state's supervision over their finances, the hygienic standards, and over the moral or punishments²².

By 1841 there were 882 institutions for foundlings, abandoned or wandering children, moral orphans, delinquents and children of soldiers and of prisoners in the German kingdoms and duchies. All these schools instructed about 51 500 pupils. Many of them were patterned on the model of the "Rauhes Hause" school in the village of Horn, near Hamburg, or on the model promoted by the Kingdom of Württemberg. E. Ducpetiaux named them "reform schools", nevertheless the original German term bore the meaning of "rescue centres" (*Rettungsanstalten*)²³.

Belonging to the Kingdom of the Netherlands until 1830, the modern Belgian territory hosted several agricultural colonies promoted by J. van den Bosh. Rendering relief to idle drifters, not willing to refine their characters, their operation was ineffective. Facing with various disasters and the steadily increasing number of the imprisoned or pauper children, of the foundlings and of the orphans at 5-18 years of age, the young Belgian government sought to found new type of agricultural colonies in the 1840s. It believed in correcting the child's disposition before the age of adolescence by completely precluding his/her contacts with the socially unfavourable environment. The initiative was legalized by the Law of 3rd April 1848. On 8th March 1849 the government established a reform school (*école de réforme*) in the village of Roeselare. In 1851 and in 1852, two more schools were opened, one in Wingene to train orphaned and pauper boys as sailors and one in Beernem to educate girls. Both, the curriculum and the school discipline, were laid down by a general regulation²⁴.

All these West European schools followed a similar curriculum and trained the students in the same crafts. Usually, the pupils acquired knowledge in religion and catechism. They were instructed in calligraphy and reading, in the grammar of their mother language, in mathematics, geography, history, physics and singing. The primary educational goal was to rear the children as industrious workers while developing their skills in stock-breeding, gardening and fruit tree cultivation. In the late autumn and in the winter months the pupils practised crafts such as tailoring, cobbling and carpentry. The boys of the "Rauhes Hause" school and of the Württemberg schools were trained in woodcarving, weaving and book binding or as cartwrights, backers, painters and builders, as well. Next to these crafts, the pupils of the "Rauhes Hause" school were employed at the local printing house as compositors, lithographers and calligraphers. They spun wool, manufactured tablecloths, baskets, belts, soles, sabots, straw hats and mats. The girls ironed,

²² Ducpetiaux, a.g.e., p. 50, 52; de Lurieu and Romand. a.g.e., p. 291, 294, 303-305, 320, 333.

²³ Ducpetiaux, a.g.e., p. 27, 31.

²⁴ de Lurieu and Romand. a.g.e., p. 225-226, 259, 261; Édouard Ducpétiaux, *Mémoire sur l'organisation des Écoles de Réforme soumis à M. le Ministre de la Justice*, Imprimerie de Th. Lesign, Bruxelles 1848, p. 1-2, 10, 18, 20-21, 36; Édouard Ducpétiaux, *Exposé de la Situation des écoles de réforme de Ruysselede, Wyngene et de Beernem; 1849-1858*, M Hayez, Imprimeur de l'Academie Royale, Bruxelles 1861, p. 1, 4, 7-8.

washed and repaired clothes and underwear, embroidered and knitted. The funding of all schools was a matter of charity provided by wealthy individuals, local communities and occasionally by the local clerks. However, the schools differed in the codified enrolment age, the instruction period and in their denominational preferences to the pupils. All reform schools of the German principalities and the French agricultural colonies had their own internal rules²⁵. Perhaps, the significant variety of specific regulations served to focus the Ottoman attention on the integral Belgian model.

The Belgian – Ottoman Relation

From 1838 onwards there were stable diplomatic relations between Belgium and the Ottoman Empire. They helped to expand the import and the export of various goods, to implement the Belgian know-how in different Ottoman enterprises, to train Ottoman students at Belgian technical schools and factories²⁶. In October 1858 the excellent diplomatic relations were reaffirmed by the visit of Nazim bey²⁷, a high-ranking Ottoman official, in Belgium. Accompanied by the Ottoman ambassador's secretary in Paris, Nazim bey was received by the King Leopold I on 31st October 1858. They spent the days seeing factories, public edifices and barracks. I suppose that both got information about the reform school of Roeselare, as well. Perhaps, Midhat Pasha also accompanied Nazim bey and the secretary, notwithstanding his son and biographer, Ali Haydar, stressed that in 1858 the Pasha individually travelled in Western Europe²⁸. My assumption rests upon some financial aspects, and particularly the funding of an individual tour. A middle-ranking Ottoman official of the 1850s Midhat Pasha hardly was to cover his 6-month costs in London, Paris, Brussels and Vienna. This longer visit seems financially possible only by a firm state backing. If my construct proves to be true, Midhat Pasha appears to be the first effective promoter of the islahhanes in the Ottoman provinces, but not the person who launched the very idea.

The Istanbul Industrial School

Verifying my assertion, I would sketch out the correspondence between the Ministry of Trade and the Sublime Council for Judicial Ordinances on the establishment of an industrial school in Istanbul²⁹. Both, the very impulse for and

²⁵ Ducpetiaux, *Colonies agricoles*, p. 2-3, 35, 29-50, 55-102, 106; de Lurieu and Romand. a.g.e., p. 16, 219.

²⁶ For details also: Jan Anckaer, *Small Power Diplomacy and Commerce: Belgium and the Ottoman Empire During the Reign of Leopold I(1831-1865)*, ISIS Press, Istanbul 2013; Şişman, *Tanzimat Döneminde; Alexandre Kostov, Bâlgariya i Belgiya: İkonomicheski, politicheski i kulturki vrâzki (1879-1914)*, Hristo Botev, Sofia 2005.

²⁷ Sürreya, a.g.e., vol. 4, s. 1234.

²⁸ Anckaer, a.g.e., p. 553; Ali Haydar, *Midhat Paşa: Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı*, Hilal Matbaası, Istanbul 1909, s. 12-13.

²⁹ The Ottomans acquired information about the industrial schools in Europe long before the establishment of the Istanbul Industrial School. (Newspaper "Ceride-i Havadis", no. 707, 22nd September

the earliest days of the initiative, were not documented. Perhaps, it was attempted in the summer of 1862 during the organization of the First Ottoman Industrial Exhibition that was opened in February 1863. As late as August 1862, the Ministry of Trade discussed a draft about the expenses of the school. By a memorandum of 7th September 1862 the Ministry of Trade approved the initiative, but it proposed the establishment of a special commission which should analyze once again the project and the planned funding³⁰. Justifying the idea, the Ministry emphasized the necessity to protect the local industry, the Ottoman craftsmen, and also the state interests. There was no detail alluding to the socialization of the children in need.

“Every civilized country aims at wealth and prosperity. If so, the crafts and the industry are indispensable to its headway. The proficiency of the Ottoman craftsmen, and particularly of the Istanbul artisans, is inadequate to the modern means of production. For decades manifold goods are imported from Europe and the craft shops are run by outlanders.”

The commission set up by the Ministry of Trade did not deal with the socialization of the orphans and the pauper children, as well. Its report of 6th January 1863 was primarily focused on the school curriculum and its annual expenses. According to the report, the students were to be recruited among the talented and industrious apprentices of Istanbul. The hired craftsmen should train them as cartwrights, blacksmiths, goldsmiths, gunsmiths and cabinet makers. The school offered instruction in tailoring, cobbling, carpentry, woodcarving, book binding, engineering and carving. It was named “School for the Reformation of the Industry” (*Islah-i Sanayi Mektebi*). In order to meet the recommendations of the Sublime Council, by a note of 1st February 1863 the commission expanded the access to the planned school by codifying also the enrolment of orphans and pauper children. Enrolled at the school, they would enjoy not only a shelter, better than the boiler rooms of the Istanbul public bathhouses, but also the chance to acquire useful skills and to earn their living in fair way³¹. Perhaps, the recent attempt was to be ascribed to the acute necessity to manage the periodically increasing number of the children in need. Besides, as a member of the Sublime Council, Nazim bey had the chance to promote his Belgian experience.

However, the establishment of the industrial school was delayed due to financial troubles and the high expenditures on the first Ottoman industrial exhibition of 1863³². Nevertheless, the initiative to train orphans and pauper children

1854; Newspaper “Takvim-i Vekayi”, no. 317, 16th January 1847; no. 365, 27th January 1848; no. 951, 17th March 1868; no. 965, 30th April 1868).

³⁰ Osman Ergin, *Istanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1977, s. 630-631; Mehmet Ali Yıldırım, *Dersaâdet Sanayi Mektebi. İstanbul Sanayi Mektebi (1868-1926)*, Kitabevi, İstanbul 2012, s. 12-13.

³¹ Maksudyân, “Urban Space”, p. 499; Yazıcı, a.g.e., s. 26; Yıldırım, a.g.e., s. 19.

³² Yıldırım, a.g.e., s. 19-20.

did not fade into oblivion. It was adopted by Midhat Pasha, a governor of the Nish eyalet (1861-1864).

The Term “Islahhane”

The actual insufficiency of essential documents lets me hypothesize how the attempt at issue was communicated to the Pasha. Perhaps, Nazim bey informed his Belgian companion about the failed educational project of the Ministry of Trade. It was needless to remind him their Belgian experience in details. There was an obvious public interest in educating the pauper and orphan children. Some articles were already published in the newspapers³³. Inspired by the plan, Midhat Pasha sought to carry out the idea in the province of Nish. So, the islahhane could be regarded as an attempt to launch a delayed initiative in more favourable environment. However, the outlined suggestion tolerates the assumption about the essential role of the “private initiative” as a vehicle for the Ottoman reforms of 1840s – 1870s. It contradicts the Ottoman centralism of the Tanzimat period and the concept of the integral reform framework which must be followed by the provincial governors.

Commenting the Midhat Pasha’s report of 9th May 1864 to the Ottoman government, Hüdai Şentürk stresses that there are some details linking to the state attempt to set up an industrial school for orphans and pauper children in Nish³⁴. It is also possible that the Ministry of Trade dispatched a circular instruction to all provincial governors prescribing the establishment of industrial schools or islahhanes. Perhaps, the Ministry emphasized that the daily expenses and the construction costs should be met by charitable funding. By reason of his considerable administrative experience and his effective management of public works³⁵, Midhat Pasha appeared to be the first successful provincial governor who carried off this state initiative.

My considerations are evoked by the school name, islahhane. The term seems to be patterned on this one advanced by E. Ducpetiaux (reform school/ école de réform). However, some researchers support the view of Ali Haydar on the issue. The biographer of Midhat Pasha emphasized: “Once [Midhat Pasha] found the Quranic verse “They ask you about the orphans. Say: The best thing to do is what is

³³ The socialization of the prisoners, the paupers and the beggars actively engaged the attention of the Ottomans from the mid-1840s onwards. (Newspaper “Ceride-i Havadis”, no. 856, 13th November 1857; no. 863, 3rd December 1857; no. 12, 15th November 1860; no. 13, 17th November 1860; no. 15, 20th November 1860; no. 304, 14th January 1862; no. 309, 21st January 1862; no. 386, 19th May 1862; no. 396, 2nd July 1862; no. 529, 16th December 1862; no. 550, 14th January 1863; 18th January 1863; no. 565, 5th February 1863; no. 770, 12th December 1863; no. 772, 15th December 1863; no. 44, 14th November 1864; no. 66, 26th December 1864; Newspaper “Takvim-i Vekayi”, no. 288, 11th June 1845; no. 317, 26th January 1846; no. 951, 17th March 1868; no. 955, 23rd March 1868).

³⁴ Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 177, 297.

³⁵ For details also: Nejat Göyünç, “Midhat Paşa’nın Niş Valiliği Hakkında Notlar ve Belgeler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, c. XII (1982), s. 279-316.

for their good (*islah*)...”³⁶. So, the school was named *islahhane*.³⁷ H.-J. Kornrumpf stated: “Although the term “*islahhane*” reminds the French „*maison de correction*”, it was a technical term. The Ottoman government strictly applied it to the industrial schools for orphans and pauper children in order to differentiate them from the already established professional schools.”³⁸

As late as 18th December 1866 the newspaper “Danube” offered another interpretation of the term. Announcing the *Islahhane* Regulation recently laid down, the newspaper pointed out that the term implied the concept of “reform, improvement or correction” (*islah*) and “shelter, house or school” (*hane*). The new school endeavoured not only to educate, but also to improve the moral of the orphans and the delinquents, since their unfavourable environment tended to cultivate in them an asocial behaviour³⁹.

Next to the advanced hypotheses and comparisons, one more question is to be discussed: Why did Ali Haydar exclusively ascribe the very concept of the *islahhane* to Midhat Pasha? Definitely, it did not result from insufficiency of data. A son of Midhat Pasha, he sought to extol his father who suffered disgrace after 1877. His attitude helped the promotion of the actual firm view on the Midhat Pasha’s leading role in the attempt. Indeed, besides two early note of the newspaper “*Takvim-i Vekayi*”⁴⁰, the newspaper “Danube” published many notes which praised Midhat Pasha as a founder of the *islahhanes*. However, none of them shed light on the very origin of the idea. Moreover none of them referred to Midhat Pasha as its sole promoter among the Ottoman officials⁴¹.

The Media’s Specific Rhetoric

The newspaper “Danube” glorified the Sultan’s financial and moral support to the *islahhanes*. Emphasizing the pupils’ gratitude towards the Sultan, it described his contributions as “an extraordinary benevolence” and “a gentle sign of the auspicious reign”. The students themselves expressed their thankfulness on the annual exams⁴². The newspaper did not question the point as to whether the Sultan or Midhat Pasha facilitated the education of the orphans by greater degree. Since the efficient

³⁶ The Quranic verse 220 of chapter “Cow” (“Quran (English by A. Yusuf Ali),” accessed on 15th May 2016, http://www.kuran.gen.tr/?x=s_main&y=s_middle&kid=14&sid=2).

³⁷ Yazıcı, a.g.e., s. 30; Bayrak, a.g.e., s. 575; Haydar, a.g.e., s. 19-20.

³⁸ Hans-Jurgen Kornrumpf, “*Islahhane*”, *Économie et sociétés dans l’Empire ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle)*, Actes du colloque de Strasbourg (1-5 juillet 1980), ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Paul Dumont, C.N.R.S., Paris 1983, p. 150.

³⁹ Newspaper “Danube”, no. 135, 18th December 1866.

⁴⁰ Newspaper “*Takvim-i Vekayi*”, no. 746, 1st May 1864.

⁴¹ Newspaper “Danube”, no. 650, 13th February 1872; no. 699, 6th August 1872; no. 702, 16th August 1872; no. 905, 4th September 1874; no. 1025, 26th November 1875.

⁴² Newspaper “Danube”, no. 4, 24th March 1865; no. 17, 23rd June 1865; no. 19, 7th July 1865; no. 136, 21st December 1866; no. 114, 5th October 1866; no. 195, 26th July 1867; no. 282, 5th June 1868; no. 402, 13th August 1869; no. 505, 30th August 1870; no. 807, 5th September 1873; no. 995, 6th September 1875; no. 1033, 24th December 1875; no. 1035, 7th January 1876; no. 1099, 25th August 1876; no. 1125, 28th November 1876.

operation of the islahhanes depended on the private benevolence, the newspaper conveyed gratefulness to every single benefactor.

In order to draw the public attention to the islahhanes and to foster the private charity, the Ottoman officials and the media produced specific rhetoric. The islahhanes were represented as “a pious attempt”, “a new and righteous initiative”, “superior grace and goodness for the orphans” who “bummed around the streets in humiliation, eroding their intellectual and moral sensitivity and ending up in the prison”. These schools were characterized as educational institutions “in favor of the humanity and the society”, “a vehicle for good living which even the wealthy families hardly could provide for their children”, “a sign of beneficial approach to the Ottoman youth”, “a project encouraging the acquisition of manifold virtues”. The newspaper “Danube” reminded that every local community was obliged to rear and socialize the orphans. However, the Sultan endeavoured to patronize them until they developed noble manners and master the basic knowledge useful for the state. As late as November 1875 the newspaper published the address of Reshid effendi, a teacher at the islahhane of Rousse. Reshid effendi emphasized that the students had to help the future of the Ottoman Empire by their skills and knowledge and to refine the Ottoman intellect and science according to the actual European patterns.⁴³

The Ottoman rhetoric corresponded with the assertions justifying the beneficial effects of the French agricultural colonies and the Belgian reform schools. Besides, they served “to rear and instruct the orphans and the pauper children in isolation from the immoral environment and the idleness.” The children were educated as dignified, diligent, industrious, honest and religious workers. They had to adopt a simple lifestyle. Their moral education and vocational instruction aimed at eradicating the mendicancy, the vagrancy and the social misery. Limiting the pauperism to a lowest level, both governments sought to secure the public order. The reform schools and the agricultural colonies were to restore the family values, to prevent the depopulation of the villages, to expand the food production or the farming of uncultivated arable land and to improve the employment level⁴⁴.

The Islahhane Regulation

The Ottomans borrowed not only the name, but also the Regulation of the reform school of Roeselare, published on 28th March 1852. Laying down the general legislative framework of the Danube islahhanes, the Regulation of 1866 became a model for all islahhanes or industrial schools set up all over the Ottoman Empire

⁴³ Newspaper “Takvim-i Vekayi”, no. 746, 1st May 1864; no. 1121, 4th August 1869; no. 1681, 24th August 1874; newspaper “Danube”, no. 17, 23rd June 1865; no. 21, 21st July 1865; no. 114, 5th October 1866; no. 135-136, 18th-21st December 1866; no. 172, 7th May 1867; no. 223, 1st November 1867; no. 650, 13th February 1872; no. 699, 6th August 1872; no. 814, 30th November 1873; 1025, 26th November 1875; no. 1033, 24th December 1875; no. 1035, 7th January 1876; Şentürk, a.g.e., 297, 313-314.

⁴⁴ de Lurieu and Romand. a.g.e., 2, 4, 187-188, 200; Ducpetiaux, *Colonies agricoles*, i, iv, 52-53, 55, 168, 174.

until the Russo-Ottoman war of 1877-1878. It consisted of only 52 articles in comparison with the Belgian regulation of 248 articles⁴⁵.

Summing up the prescriptions of the 1852 Regulation, I would like to emphasize the articles which settled the simultaneous enrolment of Flemish and Walloon children in need. In order to ensure their effective instruction, the regulation stipulated the appointment of Dutch- and French-speaking teachers⁴⁶. Perhaps, this rule were of essential use to the Ottoman government, since the Hat-i-Humayun of 18th February 1856 promoted the equal access of the Muslims and the Non-Muslims to the technical, medical and military schools⁴⁷. Since the Muslim and Non-Muslim orphans or pauper children were recruited at the same age as their Belgian peers, particularly at 5-6 years of age, and were instructed until 12-13 years of age⁴⁸, the Ottoman officials should provide regular classes in calligraphy, mathematics, history and geography. All pupils must be taught in their mother language and socialized in their own religious environment. Perhaps, these details considerably troubled the Ottoman officials, since the mixed instruction was a good occasion to allege the government that it proselytised and promoted Ottomanist educational agenda.

There were few more similar points in both regulations. The islahhanes were governed by a general manager, a security supervisor, a processing supervisor, an accountant, teachers and guardians, as the Belgian reform schools were. The staff was controlled by a special board⁴⁹. Each boy was listed in the school register under a specific number, and was supplied with a school uniform⁵⁰, shirts, towels, a pair of trousers, two pairs of shoes, two pairs of socks, blankets, mattress, pillow and bedclothes⁵¹.

As soon as the pupils were enrolled, the teacher-in-chief tested their knowledge and talents. The students attended the morning classes held according to the system of mutual instruction⁵² which the Ottomans had practiced at the primary schools for centuries. The students were trained as tailors, cobblers, weavers, carpenters, blacksmiths and cartwrights. As at the school of Wingene, some of the

⁴⁵ The Islahhane Regulation was published by Ercan Uyanık, as well. (Newspaper "Danube", no. 135, 18th December 1866; "Islahhane Nizamnamesi," *Dustur*, vol. 2, Matbaâ-i Amire, Istanbul 1871, s. 277. Ercan Uyanık, "Bir Osmanlı Sosyal Kalkınma Projesi Olarak Islahhaneler", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, c. XIII/sy. 4 (2004), s. 70-82/ 59-83).

⁴⁶ "№ 162 Chambre des Représentants. Séance du 31 mars 1851", *Écoles de réforme de Ruysselede*, ed. de Haussy, Bruxelles, 1850, p. 41-78.

⁴⁷ Hristo Arnaudov, *Pälno säbranie na dārjavnite zakoni, ustavi, nastavleniya u visoki zapovedi ot Osmanskata imperiya*, Phare de Bosphorus, Tzarigrad 1871, s. 32.

⁴⁸ Şentürk, a.g.e., s. 295; "№ 162 Chambre", 60, art 93.

⁴⁹ "№ 162 Chambre ", 42-44, art. 1, 3, 8; "Islahhane Nizamnamesi", m. 12, 14-15.

⁵⁰ A letter to the mutasarrif of Sofia emphasized that the islahhane uniforms were manufactured from woollen cloth in Prussian blue (NCLM, Or. D., F. 112, a. u. 7821, p. 17).

⁵¹ "№ 162 Chambre ", 50, 66, art. 45, 47, 144-145; "Islahhane Nizamnamesi", m. 5, 7.

⁵² "№ 162 Chambre", 51, 54, 58, art. 48, 66, 93 95; "Islahhane Nizamnamesi", m. 7-9, 36; Newspaper "Danube", no. 402, 13th August 1869; no. 513, 27th September 1870.

pupils were instructed at the dockyard of Rouse. Besides, some pupils practiced at the Vilayet Printing House, as the students of the “Rauhes Hause” school did⁵³. On 28th May 1871 the newspaper “Takvim-i Vekayi” published a circular letter prescribing the training in agriculture. Complying with the instruction, the administrative body of the Rouse islahhane immediately transferred some boys to the Exemplary Farm⁵⁴ near to the town⁵⁵.

The children at the islahhanes were divided into groups chaired by the excellent students. Their behaviour was supervised by the guardians, the teachers and by the craftsmen. They reported to the general manager on the pupils’ progress or their indolence. The teachers registered all exam scores of the students⁵⁶. The pupils had to walk calm; to work carefully; to keep the hygiene; to listen in silence to the teachers and to memorize the school regulation. The students on duty cleaned up and ventilated the bedrooms. They lighted the stoves and the lanterns⁵⁷. The industrious students were granted financial aid in order to launch their own business. The pauper pupils could delay leaving the school as far as they continued serving at the ateliers after their graduation⁵⁸.

The Islahhane Network

By 1876 there were 32 Ottoman reform or industrial schools, already founded or planned to be set up (Appendix I). However, in 9 cases (Aleppo, Bagdad, Cyprus, Istanbul, Konya, Lebanon, Shkodër, Skopje, Tripoli⁵⁹) the Ottoman officials preferred the term “industrial school” (*sanayi mektebi / mekteb-i sanayi*). Perhaps, this term served to evoke greater respect to the Ottoman educational ambitions and alluded to their aspirations to industrialize the Empire. I guess also that the share of the orphans enrolled and this of the pupils living with their families in the towns mentioned essentially influenced the actual school name. Unfortunately there are no data about the social profile of the students. It is possible that the Ottoman administrators adopted the term “industrial school” for these schools which mainly trained ordinary pupils of the towns. They applied the term “islahhane” to these educational institutions which focused on the training of the orphans and pauper children. There were 3 islahhanes in the Danube vilayet. The islahhane of Constanța

⁵³ “№ 162 Chambre”, 56, art. 81; “Islahhane Nizamnamesi”, m. 10; Newspaper “Danube”, no. 282, 5th June 1868; no. 402, 13th August 1869.

⁵⁴ Stoyanka Kenderova, “Osmanski Dokumenti za “Nyumune chiflik” (dnes “Obraztsov chiflik”) kray Rouse”, *Izvestiya na Dãrzhavnite arhivi*, vol. 40 (1980), s. 159-170.

⁵⁵ Newspaper “Takvim-i Vekayi”, no. 1363, 28th May 1871; Newspaper “Danube”, no. 699, 6th August 1872.

⁵⁶ “№ 162 Chambre”, 47-48, 57, 59-60, 67, art. 28-29, 84, 97, 102, 152; “Islahhane Nizamnamesi”, m. 17, 25.

⁵⁷ “№ 162 Chambre”, 46-47, 51, 53, 56-57, art. 21, 51, 57-58, 62, 81, 87; “Islahhane Nizamnamesi”, m. 11, 30, 32-33, 36, 39, 42, 47.

⁵⁸ “№ 162 Chambre”, 77-78, art. 245-246; “Islahhane Nizamnamesi”, m. 52.

⁵⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ŞD, 3212/36; MF. MKT. 5/115; MF. MKT. 18/3; MF. MKT. 20/13; Newspaper “Takvim-i Vekayi”, no. 941, 3rd March 1868; no. 1107, 26th July 1869; no. 1070, 31st March 1869; no. 1121, 4th August 1869; no. 1523, 2nd October 1872; no. 1642, 24th February 1874.

was closed down some months after its establishment in March 1865 by reason of the cholera epidemic in August 1865 and of the expensive foods in the region of Dobrudja⁶⁰. So, many orphaned refugee children were denied the opportunity for professional training.

The Sources on the Danube Islahhanes

In 1877-1878 the buildings of the Danube islahhanes endured the destroying effects of the war. No vestige of the islahhane buildings left either in Nish or in Rousse and Sofia. Walking the modern streets of Nish, it is not hard to believe that the islahhane building was gone, It was completed in November 1863 with the contributions of the Muslim and Non-Muslim dwellers. The edifice was a two-storey house of stone and wood, with 7 bedrooms, 31 rooms, kitchen and hospital⁶¹. In 1883-1895 the building of the Sofia islahhane and the fabric factory lodged the State Industrial School⁶², but then both fell in ruins. The modern square "Alexander Battenberg" hardly reminds the place of the Rousse islahhane⁶³. The obliteration of the Ottoman city caused an enormous loss of benevolent contributions⁶⁴, of construction and renovation capitals donated to the boy islahhane⁶⁵ in Rousse and its younger branch, the girl islahhane⁶⁶. Two more initiatives fell in oblivion: the funding of the islahhanes by the court ticket revenues⁶⁷ and the leasing of granaries, shops, a hotel, a casino, and a coffeehouse to their benefit⁶⁸ (Appendix II).

⁶⁰ NLCM, Or. D., Tulcea 60/8, p. 59; F. 169, a. u. 3367, p. 24, 30; Newspaper "Danube", no. 4, 24th March 1865; H.-J. Kornrumpf, a.g.e., p. 153; Salname-i Vilayet-i Prizren, defa 2, Vilayet Matbaası, Prizren 1291 (1874), s. 100; Newspaper "Danube", no. 114, 5th May 1866.

⁶¹ H.-J. Kornrumpf, a.g.e., p. 153; Salname-i Vilayet-i Prizren, defa 2, Vilayet Matbaası, Prizren 1291 (1874), s. 100; Newspaper "Danube", no. 114, 5th May 1866.

⁶² Svetlin Kiradzhiev, *Sofia kakvato e bila 1878-1943*, Svyat 2001, Sofia 2001, s. 181-183; D. Yordanov, *Prinos za promishlenata istoriya na grad Sofia*, Hemus, Sofia 1928, s. 7.

⁶³ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 972, 4th June 1868; Simeon Simeonov, *Rousse v minaloto i dnes. Istoricheski, geografski i statisticheski belejki*, Knijarnitza "Sim. Simionov", Rousse 1929, s. 28; Nikola Popov, *Opisanie na Ruschuk za vremeto ot 1860 do 1879 godina*, Dimităr Petrov, Rousse 1928, s. 39.

⁶⁴ Newspaper "Danube", no. 9, 28th April 1865; no. 17, 23rd June 1865; no. 135, 18th December 1866; no. 228, 17th November 1867; no. 353, 16th February 1869; no. 356, 26th February 1869; no. 511, 20th September 1870; no. 562, 28th March 1871; no. 608, 8th September 1871; no. 836, 19th December 1873.

⁶⁵ NLCM, Or. D., Vidin 106/11, p. 6; Rousse 73/11, p. 23; F. 121, a. u. 2151, p. 4; Newspaper "Danube", no. 12, 19th May 1865; no. 19-20, 7th-14th July 1865; no. 22-23, 28th July - 4th August 1865; no. 26-27, 25th August - 1st September 1865; no. 29-30, 15th-28th September 1865; no. 32, 6th October 1865; no. 34, 20th October 1865; no. 37, 5th November 1865; no. 39, 24th November 1865; no. 43, 22nd December 1865; no. 56, 13th March 1866; no. 856, 10th March 1874.

⁶⁶ Newspaper "Danube", no. 228-229, 19th-22nd November 1867; no. 233, 6th December 1867; no. 236, 17th December 1867; no. 238, 24th December 1867; no. 242, 7th January 1868; no. 249, 4th February 1868; no. 252-253, 14th-21st February 1868; no. 258, 6th March 1868; no. 262, 20th March 1868; no. 267, 14th April 1868; no. 269-270, 21st-24th April 1868; no. 275, 12th May 1868; no. 278, 22nd May 1868; no. 283, 9th June 1868; no. 291, no. 7th July 1868; no. 315, 29th September 1868; no. 318, 9th October 1868; no. 334, 4th December 1868; no. 338, 18th December 1868; no. 350, 5th February 1869; no. 411, 17th September 1869.

⁶⁷ NLCM, Or. D., OAK 21/1, p. 49, 414, 506, 581, 631; OAK 31/8, p. 110, 181, 257; OAK 40/1, p. 8, 213, 363, 432; OAK 40/2, p. 228; NPTA XIX 1/67, p. 62a; NPTA XIX 14/33; NPTA XIX 14/46, p. 18b, 27; Rousse 9/180, p. 12; Rousse 71/5, 86; Rousse 76/2, p. 23; Rousse 80/5, p. 89; F. 112, a. u. 2260, p. 23; F. 112, a. u. 4054, p. 4, 92, 144; F. 112, a. u. 4082, p. 15; F. 112, a. u. 4175; F. 121, a. u. 1771;

There were special initiatives towards financing the girl islahhane. In December a ball was organized in the hotel "Islahhane" under the patronage of the vilayet governor. The ball provided a revenue of 6957-ghurush since 16 needlework items and a myriad of entry tickets were sold with charitable purpose. Meeting the ball expenses, an amount of 4500 ghurush was donated to the girl islahhane⁶⁹.

In February 1875 the islahhane inspectorate organized a lottery since the girl islahhane suffered a financial shortage. The pupils offered 127 needlework items as lottery awards. Attempting to sell in Rousse 1200 of all 3000 lottery tickets emitted by the Vilayet Printing House, the inspectorate posted the rest of 1550 tickets, each of 5 ghurush, to all administrative centres of the Danube vilayet. Packages, each of 250 tickets, were delivered in Vidin and in Tulcea. 30 tickets were sold in Sulina, 25 tickets in Medgidia and 35 tickets in Măcin. The inspectorate allotted to the members of the Sultan's Second Army 250 tickets just 4 days before the lottery draw. The winners were announced in the vilayet newspaper. There were 8 winning tickets in the region of Tulcea, two of them were sold in Hârşova⁷⁰.

As a part of the professional education the islahhane students manufactured the uniforms and the boots of the local policemen⁷¹. Of course there were some problems with the delivery of the uniforms contracted or some employee deficit. However the islahhane offered to many local merchants the opportunity to expand their activity by supplying the school with woollen and cotton cloth or with tough and thick leather from Serez⁷².

In March 1878 the Ministry of Trade stopped paying the monthly wages of the islahhane staff which escaped to Istanbul in the war days. Commissioned by the Ministry to keep a record of the rents and salaries unpaid, Osman Nuri of Rousse reported to Istanbul that all edifices and offices of the destroyed town were occupied by the Russian troupes. Soon after the Ministry sold at auction the islahhane

Tărnovo 29/10, p. 40, 133; Tărnovo 36/4, p. 13b; F. 179, a. u. 2452, p. 12; F. 179, a. u. 2960-2961; Newspaper "Danube", no. 80, 8th June 1866.

⁶⁸ The hotel "Islahhane" was constructed as late as October 1865. It was on the Danube shore and consisted of 8 rooms in the basement, of 24 rooms at the first and second floor, of a hall, a garden and a restaurant. The furniture and other sets were made in Vienna. The hotel was to be leased for 2 years. The 12-month rent was paid in advance and in cash. The rest, a 6-month rent, was to be deposited 7 months after contracting. The renter engaged to mend all damaged pieces of furniture (Newspaper "Danube", no. 35, 27th October 1865; no. 50, 9th February 1866; no. 406, 31st August 1869; no. 561, 24th March 1871; no. 600-602, 11th - 26th August 1871; no. 604-605, 25th-29th August 1871; no. 794, 22nd July 1873; no. 819, 17th October 1873; no. 890, 11th July 1874; no. 998, 17th August 1875; no. 1102, 5th September 1876).

⁶⁹ Newspaper "Danube", no. 843, 12th December 1873.

⁷⁰ NLCM, Or. D., OAK 22/41, p. 2b; OAK, 92/8; Vidin 1/7; Rousse 6/69, p. 1a; Rousse 69/13, p. 22; Tulcea 63/8, p.17; F. 112, a. u. 7464; F. 173A, a. u. 283, 5a.

⁷¹ NLCM, Or. D., Rousse 65/7, p. 27; Rousse 73/11, p. 188; Rousse 78/5, p. 415; F. 26A, a. u. 3100, p. 1a; F. 26A, a. u. 4132, p. 5; F. 112, a. u. 3243, p. 60.

⁷² Newspaper "Danube", no. 749, 11th February 1873; no. 810, 16th September 1873; no. 823, 31st October 1873; no. 830, 28th November 1873; no. 890, 11th July 1874; no. 940, 19th January 1875; no. 1102, 5th September 1876; no. 1107, 22nd September 1876; no. 1151, 13th March 1877.

furniture and devices since it could not negotiate for the status of the islahhane estates and buildings⁷³.

Conclusion

Socializing the orphans and the pauper children of the Ottoman Empire, the Sultan's subjects launched various beneficial initiatives throughout the centuries. From 1839 onwards the issue attracted the attention of the state institutions, since the Ottoman officials effectively sought to manage the periodically increasing number of children in need. Besides the irrevocable religious imperative for social assistance, they borrowed a couple of modern ideas from the reform schools and the agricultural colonies of Western Europe. Patterning the new educational institution on the Belgian model, the Ottomans translated the term "reform school" as "islahhane" and adopted a couple of its prescriptions on the internal discipline. While serving as a provincial governor, in 1863-1866 Midhat Pasha served to carry out the actual state project respectively in the province of Nish and in this of Danube. From 1867-1868 onwards the initiative was promoted by other provincial governors, as well.

Appendix 1

Islahhanes and Industrial Schools of the Ottoman Empire established up to 1876

1. The islahhane of *Nish* was founded in March 1863.⁷⁴
2. The boy islahhane of *Rousse* was mentioned as early as 24th March 1865 by announcing its upcoming establishment.⁷⁵
3. The islahhane of *Constanța* was mentioned as early as 24th March 1865. It was founded not later than 16 June 1865.⁷⁶
4. The islahhane of *Sofia* was mentioned as early as 21st December 1866. It was recently established.⁷⁷
5. The islahhane of *Aleppo* was mentioned as early as 3rd March 1868. The classes were already started. It was renamed industrial school in June 1869.⁷⁸
6. The islahhane of *Edirne* was mentioned as early as 22nd March 1868. It was established not later than 28th July 1868.⁷⁹
7. The boy industrial school of *Istanbul* was established on 17th November 1868.⁸⁰

⁷³ NLCM, Or. D., F. 112, a. u. 3896, p. 14; F. 112, a. u. 3908, p. 6; F. 112, a. u. 3918.

⁷⁴ Newspaper "Danube", no. 135, 18th December 1866.

⁷⁵ Newspaper "Danube", no. 4, 24th March 1865.

⁷⁶ Newspaper "Danube", no. 4, 24th March 1865; no. 16, 16th June 1865.

⁷⁷ Newspaper "Danube", no. 136, 21st December 1866.

⁷⁸ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 941, 3rd March 1868; no. 1107, 26th July 1869.

⁷⁹ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 954, 22nd March 1868; no. 981, 28th July 1868.

⁸⁰ Erdoğan Keleş, II. Abdülhamid Devrinde Aydın Vilayetinde Sanat ve Meslek Okulları. – *History Studies*, 5, (2013) no. 2, p. 202.

8. The islahhane of *Kastamonu* was mentioned as early as 4th February 1869.⁸¹
9. The islahhane of *Bursa* was mentioned as early as 1st Mart 1869.⁸² by announcing its upcoming establishment.
10. The industrial school of *Shkodër* was mentioned as early as 31st March 1869. The classes were already started.⁸³
11. The islahhane of *Trabzon* was mentioned as early as 3rd May 1869. The classes started not later than 29th June 1869.⁸⁴
12. The islahhane of *Erzurum* was mentioned as early as 12th June 1869. The classes were already started.⁸⁵
13. The industrial school of *Bagdad* was mentioned as early as 4th August 1869. The classes were already started.⁸⁶
14. The industrial school of *Skopje* was mentioned as early as 2nd September 1869. The classes were already started.⁸⁷
15. The islahhane of *Izmir* was mentioned as early as 23rd November 1869. The classes were already started.⁸⁸
16. The islahhane of *Diyarbakır* was mentioned as early as 23rd January 1870. The classes were already started.⁸⁹
17. The islahhane of *Ioannina* was mentioned as early as 7th February 1870.⁹⁰
18. The islahhane of *Sarajevo* was mentioned as early as 8th June 1870.⁹¹
19. The islahhane of *Crete* was mentioned as early as 13th May 1871. The classes were already started.⁹²
20. The islahhane of *Tulcea* was mentioned as early as 3rd October 1871. Its establishment was cancelled because of the cholera attack of November 1871.⁹³
21. The industrial school of *Cyprus* was mentioned as early as 1st October 1872 by announcing its upcoming establishment.⁹⁴
22. The industrial school of *Konya* was mentioned as early as 2nd October 1872 by announcing its upcoming establishment.⁹⁵
23. The islahhane of *Harput* was mentioned as early as 19th January 1873.⁹⁶

⁸¹ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 1044, 4th February 1869.

⁸² Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 1060, 1st March 1869.

⁸³ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 1070, 31st March 1869.

⁸⁴ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 1084, 3rd May 1869; "Danube", no. 389, 29th June 1869.

⁸⁵ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 1101, 12th June 1869.

⁸⁶ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 1121, 4th August 1869.

⁸⁷ BOA, ŞD. 3212/36.

⁸⁸ Newspaper "Danube", no. 429, 23rd November 1869.

⁸⁹ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 1179, 23rd January 1870.

⁹⁰ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 1186, 7th February 1870.

⁹¹ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 1234, 8th June 1870.

⁹² Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 1356, 13th May 1871.

⁹³ Newspaper "Danube", no. 615, 3rd October 1871; no. 630, 24th November 1871.

⁹⁴ BOA, MF. MKT. 5/115.

⁹⁵ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 1523, 2nd October 1872.

⁹⁶ BOA, I. DH. 661/46042.

24. The islahhane of *Adana* was mentioned as early as 18th April 1873. The classes were already started.⁹⁷
25. The girl islahhane of *Rousse* was founded in 1873.⁹⁸
26. The islahhane of *Prizren* was mentioned as early as 13th January 1874 by announcing its upcoming establishment.⁹⁹
27. The islahhane of *Thessaloniki* was mentioned as early as 20th January 1874. The classes were already started.¹⁰⁰
28. The industrial school of *Tripoli* was mentioned as early as 24th February 1874 by announcing its upcoming establishment.¹⁰¹
29. The industrial school of *Lebanon* was mentioned as early as 5th April 1874 by announcing its upcoming establishment.¹⁰²
30. The girl industrial school of *Bitolja* was mentioned as early as 4th December 1874 by announcing its upcoming establishment.¹⁰³
31. The girl industrial school of *Istanbul* was mentioned as early as 1st September 1874. The classes were already started.¹⁰⁴
32. The islahhane of *Ankara* was mentioned as early as 21st January 1876. The classes were already started.¹⁰⁵

Appendix II

1. Establishment and Estates

1.1. Rousse

Danube, no. 4, 24th March 1865: The establishment of an islahhane and of a hospital was attempted in Rousse. The school, a shelter for Christian, Muslim and refugee orphans, was patterned on the islahhane already set up in Nish. The islahhane is one of the myriad benevolent acts initiated during the reign of Sultan Abdülaziz who endeavoured to foster the prosperity of his subjects and to encourage the foundation of new schools. All high-ranking officials financially would contribute to the construction of the school building. The daily expenses were provided by different sources. More than 60 Muslim and Christian children were already enrolled at the islahhane and temporarily lodged in a house.

Danube, no. 119, 23rd October 1866: All 200 pupils of the Rousse islahhane were housed at different places in the town. Since the school needed an adequate edifice, many benefactors, clerks and the province dwellers donated a considerable

⁹⁷ BOA, A. MKT. MHM. 452/ 41.

⁹⁸ Salmane-i Vilayet-i Tuna, defa 6, Vilayet Matbaası, Rousse 1873, s. 48.

⁹⁹ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 1633, 13th January 1874.

¹⁰⁰ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 1635, 20th January 1874.

¹⁰¹ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 1642, 24th February 1874.

¹⁰² BOA, MF. MKT. 18/3.

¹⁰³ Newspaper "Takvim-i Vekayi", no. 1697, 4th December 1874.

¹⁰⁴ BOA, MF. MKT. 20/13.

¹⁰⁵ BOA, MF. MKT. 33/82.

amount of capitals. Some days ago the stone school building near to the court was completed and the students were accommodated there. There were 3 houses and a hotel, all these constructed with the capital left. Their leasing revenues were to the benefit of the islahhane.

OAK 13/3, p. 166, 31st March 1874: The Vilayet informed the mutasarrif of Plovdiv that the Rouse islahhane needed 3 more buildings for ateliers. Two edifices were already bought. The third was the house of Hadji Hasan aga from Rouse, now a commander in Haskovo. Although the house was in ruins and its yard was small, the islahhane inspectorate required information about its price.

1.2. Sofia

Danube, no. 136, 21st December 1866: [A letter from Sofia] ...Since the region of Sofia splendidly offered manifold opportunities for the manufacturing of woollen fabrics, it was attempted to establish an islahhane for the local and refugee orphans. A special vilayet official was assigned to provide an initial shelter for the students transferred to Sofia from the islahhane of Nish and of Rouse. The students transferred from Nish arrived yesterday and were welcomed by the curious town dwellers. They answered to the greetings with the salute "Long lives the Sultan!" The comparison between their previous state and their actual manners acquired under the Sultan's sublime auspices proved their progress. The establishment of the Sofia islahhane was a superior charity to the indigent orphans. Many benefactors donated an amount of wheat. Its total volume equaled 100 000 okkas.

Danube, no. 137, 25th December 1866: The students transferred from Nish to Sofia would spend the winter in Samokov since the islahhane building was not completed. In Samokov they would be trained in sewing of different woollen cloth typical of the region.

Makedonia, year 4, no. 39, 4th April 1870: The 80-student islahhane of Sofia and the fabric factory were located in the village Bali efendi (modern the quarter of "Knyajevo"), between Vitosha and Lyulin Mountains, at a distance of an hour and quarter from Sofia, on the road to Macedonia and Thessaly. There were both, the tekke of Bali efendi and the mosque in the middle of the village, as well. The school rooms were supplied with heating and illumination. The pupils were provided with bedding sets, clean towels and two sets of new and comfortable uniforms. [Enrolled at the school] they were bathed. They regularly had their daily toilet and once a week they bathed in the village of Gorna Banya. After spinning and milling the threads by machines, the boys wove different woollen clothes by hand. The factory director, Mehmet, counted among the most skilled Muslim manufacturers. The islahhane staff consisted of a general director, a supervisor of the internal discipline, a scribe, a representative, teachers, 20 masters, policemen and of servants. The pupils' remuneration depended on their diligence. A half of each monthly wage was deposited in the student's personal account as auxiliary capital in the days of the graduation. The school enrolled also non-orphan children. The Bulgarian teacher, K. Michaylov, was appointed at the islahhane by the endeavours of the Sofia mutasarrif

Esad efendi. The teacher not only instructed the Bulgarian children in reading, calligraphy, counting and in religion, but also helped the supervisor to discipline the pupils and to maintain the hygiene. The Christian students regularly fasted and attended the liturgies, the moral preaching and the prayers on the holy days in the church of Gorna Banya. Caring for the pupils as much as for his children, the mutasarrif often inspected the school. He attempted the reconstruction of the bathhouse in front of the islahhane.

Tǎrnovo 31/7, p. 31, 4th February 1875: The Vilayet required a detailed register of the woollen cloth burnt, all items and halls destroyed in the fire at the Sofia islahhane. It emphasized that the reconstruction should start as soon as the weather got better.

1.3. Girl islahhane

Danube, no. 223, 1st November 1867: Fostering the humanity, the vilayet bookkeeper-in-chief initiated the establishment of girl islahhane during the dinner meeting arranged by him. The dinner aimed to honour the vilayet governor and the most eminent vilayet officials, as well. Since the islahhanes founded with the immense efforts of the vilayet governor enrolled only 400-500 orphan boys, the deplorable misery of the indigent orphan girls deprived them of education and of moral. The Vilayet Council passed the proposal and informed the Sublime Porte about. As the orphan schools were established by the aid of benefactors in cash and kind, the bookkeeper-in-chief was first to donate 1000 francs. The contribution attested his real piety and ethics toward the country and the society.

Makedonia, year 2, no. 12, 17th February 1869: In order to provide the necessary capitals for the girl islahhane the Vilayet charged the Muslim and Christian dwellers. However, in some regions the aid shares were not based on the social status and on the number of the inhabitants. Since the editors [of the newspaper "Makedonia"] could not refer to exact demographic data, none of complains submitted was published. They reminded that a portion of the capitals accumulated was spent on the teacher remunerations. All complains could be regarded as hesitation in contributing to the pious initiative, as well. Demanding more information about the methods of the share specification, the editors donated a sum and invited all Bulgarians in Istanbul to contribute to the initiative.

Danube, no. 650, 13th February 1872: While governing the Danube Vilayet, Midhat Pasha served to establish an islahhane in Nish, in Rousse and in Sofia. The islahhanes aimed to educate indigent children and to train them in different skills. Initially, the islahhanes enrolled only boys. Later, a girl islahhane was founded [in Rousse] by the contributions of many local clerks and devout benefactors. However, the girl islahhane did not enroll pupils until now. The unacceptable reality let the [actual] vilayet governor to initiate again the opening of the pious establishment. The expenditures were met by different revenues and the sum economized after the layoff of some employees in the boy islahhane. Next to the appointment of the

female teacher and female servants, the Vilayet instructed the local official bodies to recruit indigent and orphan girls. The female pupils would be trained in needlework.

Danube, no. 706, 30th August 1872: Beside the myriad of beneficial public works the former governor of the Danube vilayet, Midhat Pasha, now a grand vizier set up islahhanes in order to educate the indigent and poor children. He launched the establishment of a girl islahhane in Rouse, as well. However, after his return to Istanbul no sufficient revenues were allotted for its maintenance. Since it was unacceptable to abandon the initiative, the Vilayet Council decreed that the costs of the girl islahhane, a younger branch of the boy islahhane, should be met by the revenues of the male islahhane which benefited from many financial sources. The expenses on beds were met by the benevolent contributions left after its construction. Deposited in the accounting office of the boy islahhane, the total donated some years ago amounted to 22 000 ghurush. It was planned to equip the girl islahhane with weaving machines and 6 American socks knitting machines, installed in the Sofia islahhane. Reminding with gratefulness the islahhanes' auspicious educational effects upon the indigent and orphan children, the editors of the newspaper "Danube" emphasized the devotion of the actual vilayet governor to the public works and welfare.

2. Administration and Teachers

F. 28A, a. u. 334, 16th June 1866: A telegram of the Berkovitzka kaymakam emphasized the need to commission the supervision of the road construction to Ahmet bey, an inspector at the Vilayet Road Engineering Office and a director of the Rouse islahhane. The Vilayet informed the kaymakam that Ahmet bey would arrive in the town after completing the construction works in the district (*kaza*) of Lom.

Danube, no. 135, 18th December 1866: Although the administration of the islahhanes was a well-known process, it was necessary to specify the training aims, the different grades, the lessons and the crafts taught. The regulation laid down recently consisted of 51 articles on instruction, discipline, revenues and expenditures. It was published by the Vilayet Printing House as a booklet. The newspaper "Danube" reprinted its introduction: "The protection of the children and moreover of the orphans, their instruction and education is a primary human task. Every religious group establish schools managed by the parents and trustees. However, many orphans of different religions grow up in a bad environment and acquire bad habits which ruin their nature. In order to avoid their dehumanizing effects and to teach them good moral, manifold knowledge and crafts, an islahhane is founded in 1279 [1863] in Nish by the contributions of many benefactors. Then a second one is set up in Rouse, the administrative centre of the Danube Vilayet. Both schools are a glorious symbol of the sympathy and the auspices manifested determinedly by the Sultan towards his subjects and the country. Aiming to reform the moral of the orphans, both schools are named reform houses (islahhanes). The islahhane administration also enrolls children who have committed crimes, but could

not be imprisoned because of their young age. There are 300 pupils at the Nish islahhane and about 120 boys at this of Rouse. All they attend the lessons in reading and calligraphy. In regard to their crafts the students are divided in classes of tailors, shoemakers, cobblers, compositors and of tanners. Some time ago a class of weavers started enrolling boys at the Nish islahhane. The capitals for both islahhane edifices and for the maintenance of the schools are donated by benefactors. The Rouse islahhane benefits from an annual 50 000-ghurush rent provided by its hotel, houses and shops. The Nish islahhane benefits from an annual 20 000-ghurush rent provided by its inn, tannery, shops, vineyards and orchards. Both are endowed with the annual 50 000-ghurush revenues of the court tickets (each of them up to one ghurush) and the 70-80 000 ghurush profit of the manufactured goods. The expenditures for each student include an uniform, heating, illumination, food, the remuneration of the teachers, masters, school officials, servants, and the travel costs. The per-student expenditure amounts to 750 ghurush at the Nish islahhane and to 1000–1200 ghurush at the Rouse islahhane. The Islahhane Regulation consists of 3 chapters. The first chapter lays down the different circumstances calling forth the admission to the islahhane classes, the school maintenance and the curriculum. The second chapter states the tasks of the islahhane administration, the revenue sources and the expenses of the manufactured goods. The third chapter mentions the instruction methods, the discipline, the punishments and the awards.”

Danube, no. 275, 12th May 1868: Seeking to render good education and comfortable shelter to the pupils, the islahhane administration continuously carried out all necessary measures. Housing a myriad of persons, such institutions were seedbeds of diseases caused by well-known agents. Therefore the vilayet officials instructed the mutasarrifs that they should call the doctors twice a month to the islahhane. The doctors had to advise the teachers on the high standards of hygiene.

Danube, no. 297, 22nd July 1868: The Rouse islahhane sought to appoint a teacher in Bulgarian and French with annual wage of 6000 ghurush. Both, accommodation and meals were provided by the school.

Danube, no. 400, 6th August 1869: The Printing House, the islahhane and the Carriage Company were administrated by the Rouse mutasarrif. So, their balance registers were not reviewed in time. Although there were no doubts about their correctness it was difficult that only one official managed the regular review. Besides, the mutasarrifs were inclined to administer the islahhanes by their own will. Therefore, the Vilayet Council placed the islahhanes under the supervision of the Sandjak Councils and the mutasarrifs. The balance registers should be reviewed every month and then sealed by the Council members and by the officials. The Vilayet Council engaged to examine the balance registers once again. After discussing the necessary islahhane equipment and supplies, the local council could commission their delivery to a merchant by a contract. It could reappoint the islahhane director or replace him after an exam by more effective one. The Vilayet

Council prescribed that Sherif efendi, a supervisor-in-chief, was appointed as an islahhane inspector.

Note: As early as May 1870 Sherif efendi, the islahhane inspector, was replaced by Ahmet efendi, a scribe at the Road Construction Office (*Danube, no. 477, 24th May 1870*).

Danube, no. 412, 21st September 1869: Both, the effective islahhane administration and the reduction of its expenses were discussed recently. Adhering to the Islahhane Regulation, a commission was set up to limit their expenses, to increase the revenues and to inspect the estates and their lease contracts. It was authorized to provide the low-cost daily necessities. The equipment and the supplies should be contracted by permission of the Sandjak Council. The commission comprised temporary and permanent members, a scribe and a chairman (Turks, a Bulgarian, an Armenian, teachers and the islahhane inspector).

Danube, no. 407, 3rd September 1869: The Rouse islahhane would commission by a 6 or 12-month contract the delivery of food supplies such as: 36 000 okkas of bread; 3000 okkas of sheep meat; 1600 okkas of rice; 1200 okkas of beans; 700 okkas of onion; 300 okkas of salt; 195 okkas of butter; 91 okkas of sugar; 300 okkas of soap; 540 okkas of gas oil; 500 okkas of olive oil.

Danube, no. 442, 14th January 1870: The islahhane inspector accidentally lost the seal legalizing the documents. All contracts signed before should be reaffirmed by an authorized agent in the next 7 days.

Rousse 68/10, p. 3a, 12th October 1870: Todor, a former islahhane appointee, hid the pants, the towel and the band entrusted. According to article 236 of the Penal Code he was charged a fine, and also sentenced to a 4-month imprisonment from 10th August 1870 onwards.

Danube, no. 712, 20th September 1872 (OAK 25/1, p. 442, 10th December 1874): Since Ahmet bey, the islahhane inspector, suddenly passed away, Mahmud bey, the chief of the Tithe Office in Vidin, was appointed at the vacant position. A later inspection proved that Ahmet bey owed the islahhane an amount of 622 ghurush.

Note: More information is provided by: *R31, s. 138, 28th September 1872:* The Ahmet bey's inheritors were his mother, a dweller of Istanbul, his wife, his minor daughter and his minor son. His wife named as her agents two telegraph guards. The telegraph director and the director of the Imperial Treasury were also summoned to the court. They attended the registration and the portioning of the 17 471-ghurush estate. The totals, repaid by some debtors, amounted to 1871 ghurush. The court fee and the personal debts were up to 1745 ghurush. The daughter's share of 3713 ghurush and the son's share of 7426 ghurush were deposited in the Imperial Treasury. The wife's share was up to 1965 ghurush, the mother's share up to 2621 ghurush. Ahmet bey owed a Circassian girl slave.

Books, pictures and devices: an altitude device; an inkstand; a writing set; 10 pictures of janissaries; 24 volumes of books, whose titles were not specified; a volume of “Tac-ül Tevarih”, of “Tarih”, of “Tefsir-i muvakib”, of “Cihannüma”, of “Andalus Tarihi”, of “Pend-i Attar”, of “Fanari”, of “Inşa”, of “Kitab-i Letaif”, and of “Miftah-i Mülakat”.

Clothes: pairs of pants; frock coats; vests; robes; shirts; pairs of underpants; belt.

Items: a salt cellar, a coffee mill, a mirror, a tea pot, binoculars, a bucket, an armchair, a sofa, a chest, a drawer, a carpet from Vienna, prayer rugs and other different rugs, pillows, cups, tables, chairs, stoves, bath set, manifold items of kitchenware, clocks, lamps, different types of fabrics, brushes, a stock of semolina, of oil, of flour, of onion, of firewood, of coal and of soap.

Danube, no. 744; 17th January 1873: The River Office, the Refugee Commission and the Municipality were administered by chairmen. The islahhane, the Printing House and the Passport Office were managed by directors. The offices of the Public Benefits Bank were directed by special agents, scribes and cashiers, elected by the local dwellers. Their annual balance accounts could not be inspected in details, since all officials and vilayet clerks were too busy. Therefore a new office was founded to supervise the accounting and the correspondence of all 7 institutions mentioned. It consisted of 7 accountants, clerks and scribes. Their monthly wages and the travel expenses were registered in the budges of the institutions.

Danube, no. 772, 6th May 1873: Since the islahhane inspector resigned, the office was assumed by Ali Nazām efendi, the former kaymakam of Vălchitrām.

Note: More information is provided by: *Danube, no. 890, 11th July 1874 (Rousse 67/19, p. 13, 25th July 1876):* By July 1874 Ali Nazām efendi, the former islahhane inspector, was assigned as a passport clerk, since the present one owed a significant sum to the passport office. Two years later, Ali Nazām efendi claimed that his yearly salary at the Sofia islahhane was up to 3500 ghurush. The sum was transferred to Rousse by Osman efendi, a clerk at the Carriage Company. An investigation proved that his claims were false and he should deposit the money back. Ali Nazām efendi recently was appointed at the municipality of Plovdiv.

F. 156, a. u. 1052, p. 6, 7th May 1873: A letter of 3rd April 1873 informed the islahhane inspectorate that many boys knitted socks by the knitting machines installed in the fabric factory of the Sofia islahhane. Besides that, the islahhane sought to appoint smiths, carpenters, tailors to train all 326 students. Replying to the letter, the inspectorate emphasized that the Rousse islahhane appointed several smiths and carpenters of the Carriage Company. The cobblers and the tailors were chosen among the town masters. The director of the Sofia islahhane had to submit a list of the necessary devices and of the masters to be delegated to Sofia.

F. 112, a. u. 7772, p. 88, 5th September 1873 (Danube, 798, 5th August 1873): The mutasarrif of Sofia submitted a letter of 22nd May 1873 to the Vilayet about the

need to appoint a smith, a carpenter and a cobbler from Romania. Each monthly wage was up to 400 ghurush. The mutasarrif suggested also a 150-ghurush increase for the 250-ghurush salary of the tailor training the Bulgarian students. The Vilayet replied that the increase mentioned should be paid by the budget of the Sofia islahhane. It emphasized that all foreigners had to stay a certain period in the quarantine office at the Rousse quay. Therefore the smith and the carpenter of the Rousse islahhane were appointed at the Sofia islahhane with 400-ghurush wages. The cobbler had to be chosen among the craftsmen in Sofia. Meanwhile the vilayet officials transferred to Sofia 30 students of the Rousse islahhane in order to assist the machine knitting of socks, the weaving, sewing and shoemaking activities.

F. 112, a. u. 7772, p. 10, 5th September 1873: A letter of 15th August 1873 suggested that the Sofia islahhane could hire 2 watchmen and a keeper of the wool stock instead of 4 policemen. Replying to the letter, the Vilayet advised that the Islahhane Regulation strictly prescribed the appointment of 3 policemen, not of watchmen. Since the islahhane was outside of the town, the proposal did not seem adequate.

F. 156, a. u. 1124, p. 13, 9th November 1873: A letter of 22nd October 1873 reported to the Vilayet that Hüseyin efendi, a watchman at the factory, was fired because of his laziness. His monthly salary of 350 ghurush was portioned among a servant and Mustafa efendi, a student appointed at the factory. Mustafa efendi should serve as an accountant at the socks department and at the cloth depot, as well. The Vilayet approved the decision.

Danube, no. 887, 3rd July 1874: Halil efendi, a scribe of the Military Ministry, was appointed as an islahhane inspector. He was a member of the commission of the Carriage Company.

F. 112, a. u. 4062, p. 57, 25th February 1875: Since Ibrahim efendi, a former teacher at the rushdiye and a scribe of the Shariat court of Măcin, applied for a teaching position in Arabic, Persian, Ottoman Turkish, arithmetic and geography at the Sofia islahhane, the islahhane inspector contacted the mutasarrif of Tulcea for reference. Ibrahim efendi should serve at the police office, as well. The inspector asked as to whether he was a diligent appointee and a man of good moral.

F. 112, a. u. 3295, p. 11, 13th September 1875: The Vilayet informed the Ministry of Education that the pupils of the Rousse islahhane did not acquire the knowledge expected because of the inadequate instruction. The officials requested for a teacher graduated from the Pedagogical School of Istanbul. His monthly salary would equal this of the rushdiye teacher.

Note: More information is published in: *Danube, no. 1025, 26th November 1875:* The students at the Rousse islahhane were instructed by local teachers. Since they did not advance enough, the inspectorate requested for a teacher, graduated from the Pedagogical School. The Ministry of Education appointed Reshid efendi, a former teacher in Chania. Assuming the office, Reshid efendi delivered a short

speech: “Efendis, the government serves to encourage the fatherland sons towards learning and science. Highly appreciating its great attempts, we [must] endeavour to master the knowledge provided. Blessed are the learning lovers in the world. The ignorance causes the misery of the indigents. The knowledge enlightens the people, brings them to the right way and saves from the stupidity. Students, you are the youth of the modern time, so blessed to acquire the knowledge which the fatherland needs. You are called on to safeguard the Empire and the Sultan’s subjects. Do not waste these precious and blessed moments which will not come again. Study diligently and demonstrate the knowledge expected! Let the people be elated [at your success]! Let us pattern on the Europeans! They progressed and now proudly boost basing only on a limited couple of those precious books composed by our ancestors with a myriad of sacrifices and aiming our salvation. Only you could ensure our headway. Only you could restore the prior prosperity. Favouring you more than a father do and seeking to help you, the glorious government has assigned me. I hope you diligently would support me. Praying for the Sultan, we also have to pray for Midhat Pasha, the founder of the islahhane. May Almighty God help us!”

Rousse 14/15; OAK 52/49, p. 49, 22nd February 1876: The Vilayet ruled that the municipal paymasters and the islahhane accountants should resign every two years. The decision aimed to prevent any financial abuse. If the clerks mentioned had served more than the period prescribed or it would run out soon, the mutasarrifs had to appoint other clerks of good moral and of high respect not later than 1st March 1876. An audit should be submitted before their resignation.

F. 112, a. u. 7821, p. 21, 5th April 1876 (Rousse 77/64, p. 82, 30th April 1876): The Vilayet informed the mutasarrif of Sofia that the Ministry of Trade required detailed information about the biography of the islahhane director, Iliya efendi, and an accurate register of the revenues, the expenditures, the students, the capital increase, the islahhane equipment and of the salaries of the islahhane clerks. The data should detail the period of March 1875 – February 1876. A compendium should be submitted, as well.

F. 112, a. u. 1868, 1st December 1876: The mutasarrif of Sofia informed the Vilayet that Esad aga, a former keeper of the wool stock at the islahhane factory, passed away as early as the end of October 1876. His monthly salary was up to 400 ghurush. The position was assumed by Ahmet efendi by November 1876, but his monthly salary amounted to 300 ghurush. The 100-ghurush rest was added to the wage of Mustafa efendi, a guard of the factory depot and an islahhane representative. A vilayet resolution of 21st December 1876 put forward that the Sofia islahhane had planned to install an iron loom. Despite the necessary capital was provided, the school had to manage cautiously all its expenditures. Since the wool stock keeping was not a difficult duty, the director could serve as a keeper, as well. So, no one should be appointed at the position.

F. 112, a. u. 4167, 4th March 1877: The islahhane inspectorate informed the Vilayet that Hafiz Reshid efendi had resigned recently. He taught Arabic, Persian

and Ottoman Turkish at both islahhanes of Rousse and his monthly salary was up to 650 ghurush. Osman efendi, the vice teacher, assumed the vacant position and his monthly wage of 300-ghurush was actualized by 200 ghurush. Since Osman efendi served as a scribe at the Sharia court for free, he requested for a 750-ghurush wage as it was paid to the teacher in Bulgarian. Since Osman efendi diligently taught all students alone, the inspectorate asked the Vilayet Council and the Ministry of Trade to approve his application.

F. 112, a. u. 4124, 4th May 1877: The inspectorate informed the Vilayet that lady Amalia resigned. She taught the islahhane girls piano, French and embroidery. The position was assumed by Hatidje, an islahhane graduate. Her monthly wage was up to 150 ghurush. The inspectorate attempted to appoint either Muslim or Christian lady to teach the female pupils the same disciplines. She had to speak Turkish and to be highly skilled in sewing. Her salary would amount to 500-600 ghurush. Since there was no candidate of Rousse, skilled both in Turkish and in sewing, the inspectorate requested the Ministry of Trade to nominate an adequate appointee.

3. Revenue Sources

3.1. Refugee Tithe

F. 179, a. u. 2436, p. 12b, 25th November 1872: The Vilayet informed the mutasarrif of Târnovo and the kaymakam of Osman Pazarâ (modern Omurtag) that the tax exemption period of almost all refugees would expire soon. Depositing 20 percents of the tithe in the Public Benefits Bank, the rest was to be spent on social reliefs and compensations for damages caused by natural disasters. The Refugee Commission served to donate the rest at issue to the islahhane where refugee children were educated and to the hospital for indigents which offered treatment to them. So, the refugees of the region of Târnovo should deposit 100 000 ghurush in the Refugee Commission. The islahhane inspectorate requested also for the transaction of 40 000 ghurush, an amount not discharged in 1871.

Tulcea 55/20, p.18, 24th January 1873: A telegram of 23rd January 1873 to Măcin prescribed the immediate farming and the transaction of the refugee tithe due in 1872. It was assigned to the islahhane expenses. The kaymakam of Măcin reported to the mutasarrif of Tulcea that the register of the refugee taxes mentioned a 91 000-ghurush sum to be farmed in the region.

F. 169, a. u. 2971, p. 3b, 6th September 1873: A telegram informed the mutasarrif of Tulcea that the Rousse islahhane suffered a financial shortage. Therefore the 150 000-ghurush refugee tithe should be deposited in the inspectorate in the next 7 days.

F. 112, a. u. 4060, p. 179, 23rd June 1874: The Vilayet informed the mutasarrif of Tulcea that the March 1875 – February 1876 expenditures of the refugee children at the islahhane should be met by the 100 000-ghurush refugee tithe farmed in the

region of Tulcea and deposited in the Refugee Commission. The Vilayet demanded its immediate cash transfer.

Rousse 71/2, 31st May 1877: The Refugee Commission should meet the March 1874 – February 1875 expenditures of the refugee children at the islahhane. Some time ago there were two transactions of 40 000 ghurush on the islahhane account, but the Commission was abolished. The islahhane estates were not leased at now and did not provide revenues. Since the islahhane suffered an acute financial shortage, the inspectorate asked the Vilayet Council as to whether the islahhane could get in advance its revenue share of the steam mill managed by the Commission mentioned. The Vilayet Accounting Office stated by a resolution of 6th June 1877: The 60 000-ghurush amount demanded was allotted to the steam mill. The region of Tulcea did not deposit the refugee tithes in the Vilayet Accounting Office. Since it urgently expected the transaction at issue, no payment was possible at now.

3.2. Court Tickets Revenues

Danube, no. 70, 4th May 1866: The revenues of the court tickets, sold all over the Danube Vilayet, were assigned to the daily expenses of the indigent orphans at the islahhane of Nish and at this of Rousse. The Nish islahhane benefited from the revenues realized in the region of Nish, of Vidin and of Sofia, and the Rousse islahhane from these in the region of Tulcea, of Târnovo and of Varna. Last 12 months the total allotted to the Nish islahhane amounted in the region of Sofia to 12 132 ghurush, in the region of Nish to 21 377 ghurush and in the region of Vidin to 6781 ghurush.

F. 26, a. u. 16187, 17th August 1866: The kaymakam of Nish informed the kaymakam of Vidin that the court ticket revenues had to be registered in the islahhane balance submitted to the Vilayet every 3 months according to the instruction. The balance of June – August 1866 cast light on the ticket revenues, the tickets left and the expenditures on the baize bales imported from Vienna for the manufacturing of the policeman's uniforms. Osman aga was authorized to deposit in the Accounting Office of Vidin a total of 800 ghurush, the transport expenses of the woolen cloth from Vidin to Nish.

Rousse 62/6, p. 91b, 29th January 1871: The Vilayet informed the mutasarrif of Vidin that the court ticket revenues were deposited in [the Vilayet Accounting Office]. According to the attached letter the total paid in francs and in Magyar gold coins amounted to 5850 ghurush. Since the exchange rates differed in both towns, 12 ghurush were missing. Consigning the 5000 court tickets ordered before, the Vilayet also enclosed the account receipt for the missing sum.

OAK 40/1, p. 480, 1st March 1873 (F. 26, a. u. 16223, p. 1, 15th May 1873): The islahhane inspectorate reminded the mutasarrif of Vidin about an ordinance of 27th February 1873. It recommended that the court tickets should not be paid in golden or foreign currency because of the different exchange rates in Vidin and in

Rousse. The different exchange rate recently caused a 31-ghurush deficit in the revenues posted some days ago. The deficit should be paid by the clerk selling the tickets. The inspectorate emphasized that each ticket cost one ghurush. The deficit at issue was posted as early as May 1873 and it was deposited in the inspectorate.

F. 173, a. u. 592, p. 16b, 28th March 1874: Responding to a letter of 17th March 1874, the kaymakam of Medgidia informed the mutasarrif of Tulcea that the district already had deposited the 700-ghurush revenue of the court tickets sold in the period of March 1873 – February 1874. The police office would submit a prognosis about the revenues in the period of March 1874 – February 1875.

F. 112, a. u. 3474, p. 28, 10th April 1876: The Vilayet reminded the mutasarrif of Nish, of Varna, of Tărnovo and of Tulcea and the kaymakam of Eski Djuma (modern Tărgoviste), of Razgrad, of Nikopol, of Plevna, of Silistra, of Tutrakan and of Svishtov that neither registers recently had been submitted, nor ticket revenues deposited. The local officials had to register the revenues and to transact the amounts in the next 15 days. They accurately should keep all register copies at the local accounting offices. The data would help to draft the 1876 islahhane budgeted.

F. 112A, a. u. 2258, p. 248, 28th August 1876: Replying to a letter of 20th April 1875 about the ticket revenues, the kaymakam of Silistra informed the Vilayet that the tickets left by the end of February 1875 amounted to 960 pieces. A package of 3000 tickets was delivered in June 1875 and 2316 tickets were sold by the end of August. Paying the 231-ghurush transaction fee the kaymakam deposited 2085 ghurush in the islahhane inspectorate.

F. 112, a. u. 4158, 4th December 1876: The Vilayet informed the mutasarrif of Nish that the islahhane should deposit 28 339 ghurush in the Public Benefits Bank. The Vilayet Council advised that the deficiency should be met by the court ticket revenues sold in the region of Vidin. Although a letter of 31st October 1876 already had ordered the payment, even the amount of the 15 632 ½ ghurush, posted from Vidin long before, was not transacted on the Bank account. Emphasizing its awareness about the serious financial shortage of the islahhane, the Vilayet stated its readiness to concede a certain share to the school. However, complying with the Bank Regulation, it put forward that it was not acceptable to utilize the ticket revenues only to the benefit of the islahhane in an agricultural region as the district of Nish. Therefore the rest of 12 707½ ghurush should be deposited in the Bank without obstructions. The inspectorate pointed out by a resolution of the 26th February 1877: Despite the region of Vidin assigned the ticket revenues to the girl islahhane, the Vilayet Council allocated the revenues of the March 1874 – February 1875 period to the Nish islahhane in order to provide the urgent food supplies and equipment. Later, the revenues of the March 1875 – February 1877 period was allotted once again to the Nish islahhane. The Council already had informed the officials of Nish that the revenues at issue should be deposited in the islahhane inspectorate from 1st March 1877 onwards.

NPTA XIX 5/269, p. 30, 25th February 1877: Informing the mutasarrif of Vidin about an earlier decision of the Vilayet Councils, the Vilayet pointed out that the Rouse islahhane suffered an acute financial shortage. Establishing the vilayet of Kosovo, the Sublime Porte put the sandjak of Nish under its administration. Since there was only one islahhane in the new vilayet, the Council could allot all ticket revenue to the school. Therefore the court ticket revenues of Vidin should be deposited in the inspectorate of Rouse from 1st March 1877 onwards.

NPTA XIX 8/37, p. 165, 6th June 1877: The Danube Vilayet informed the officials of the Kosovo Vilayet that there were neither credit accounts nor debts of the municipality, the islahhane and the Public Benefits Bank in Nish to be repaid. Transferring the sandjak of Sofia to the vilayet of Edirne and the sandjak of Nish to the vilayet of Kosovo, the Sublime Porte commissioned the expenditures of the islahhanes to both vilayets, as well. Meanwhile, the Ministry of Trade abolished the islahhane inspectorate.

3.3. Granaries

Danube, no. 215, 4th October 1867: The construction of the granary near the village of Ashäklar (modern the village of Samuyil) was completed. It had 12 sections leased up to 50 000 ghurush until the next harvest season. The rent revenues would be spent to the benefit of the Rouse islahhane.

F. 112, a. u. 327, 14th July 1873: The Vilayet informed the kaymakam of Razgrad that the essential revenues of the Rouse islahhane were provided by the leasing of both granaries near to the village of Ignebekchi (modern the village of Strajetz) and of Ashäklar. There were shops nearby, as well. Since no merchant recently had rented these, the edifices fell in ruins. Attempting their reconstruction, [the islahhane inspectorate recommended] that these had to be leased either partially or as a complex.

Rouse 77/61, p. 30, 12th June 1875: The Vilayet Council approved the decision of the District Council of Razgrad to lease one of the islahhane granaries. The contract would last for 3 months (1st May – 31st July 1875). The monthly rent amounted to 104 ghurush. The granary provided additional space for the volumes of the grain tithes.

F. 112, a. u. 3087, p. 16, 17th October 1875: The District Council of Razgrad informed the islahhane inspectorate by a letter of 9th October 1875 that one of the granaries needed renovation. The expenditures were up to 80 ghurush. The inspectorate recommended that the Council met the costs by the court ticket revenues.

F. 112, a. e. 3318, p. 3, 2nd November 1875: The watchmaker Dervish efendi, a renter of the shops in Ignebekchi and in Ashäklar, discharged his 90-Ottoman Lira debt of 1874. The rent debt of Tahir efendi was discharged by Muameledjizade Emin aga of Rouse.

F. 112, a. u. 3444, p. 7, 30th April 1876: The District Council of Razgrad informed the islahhane inspectorate by a letter of 13th April 1876 that the 1874-1875 estate tax of the granary in Ashäklar amounted to 2264 ghurush. The inspectorate emphasized that the renters of the granary owed an amount of 6712 ghurush. The Council had to pay the tax by a share of their debts discharged and then to deposit the rest in the inspectorate.

3.4. Public Bathhouse

Danube, no. 480, 3rd June 1870: There was an old and ruined bathhouse in the town of Nikopol, but no waqf record about was available. Investing 50 000 ghurush, a third of his father's bequest to the reconstruction of the public edifices, Dervish aga, a son of Halil aga, renovated the bathhouse. Then he leased it for 6000 ghurush. The Vilayet Council ruled that its rent should be donated to the benefit of the Rouse islahhane. The islahhane engaged to renovate it regularly.

F. 112, a. u. 4054, p. 152, 12th August 1873 (NPTA XIX 9/74, p. 11b, 26th August 1873): The Vilayet informed the Council of Nikopol that the lease contract would expire by the end of August and Ferhat aga of Albania, a renter of the public bathhouse, should deposit the 6500-ghurush rent left. The bathhouse would be leased in September for one or more years at a higher rent. Later, it was decided to lease the bathhouse for 2 years by an auction. Although there were many candidates the Council had to telegraph to Vratza, as well.

Danube, no. 802, 19th August 1873: Selim aga rented the public bathhouse of Nikopol and the double-doomed bathhouse of Rouse. Since both contracts expired on 13th August, he offered an annual rent of 3500 ghurush. The entrepreneurs interested in renting both edifices should contact the islahhane inspectorate not later than 25th August.

F. 112, a. u. 4054, p. 321, 4th March 1874: A letter of 17th February 1874 informed the Vilayet that the 4-year estate tax of the public bathhouse should be paid immediately. It amounted to 1166 ghurush. Since the islahhane suffered an acute financial shortage, the debt should be discharged by a share of the rent revenues.

3.5. Agency office

Danube, no. 22, 28th July 1865 (Danube, no. 54, 6th March 1866): Although the Fortress Regulation forbade the construction of significant edifices in the vicinity of any fortress, there was a small agency office on the quay of Silistra, just at its foot. Since the office could not shelter the ship passengers by night and by rain, it was reconstructed by the financial contributions of the town dwellers and under the supervision of the kaymakam of Silistra. By March 1866 the reconstruction costs amounted up to 42 000 ghurush. The new building consisted of several rooms to be leased to the ship agency and the passengers. By his visit in Silistra the director of the Rouse islahhane declared that the rent revenues would be spent to the benefit of

the islahhane. Highly appreciating all personal contributions, the newspaper “Danube” published the names of the benefactors.

OAK 31/8, p. 5, 21st March 1876: The Vilayet informed the kaymakam of Silistra that the agency office should be reconstructed once again. An amount of 4500 ghurush was allotted for the construction of several halls. The clerks of the Austrian Ship Agency had to leave the building until the construction works were completed. Since there was no other candidate to rent the office, it would be leased to the Austrian Ship Agency at the same rent.

OAK 31/8, p. 155, 17th August 1876: A letter of 1st August 1876 informed the Vilayet that the total reconstruction costs of 6096½ ghurush exceeded the allotted amount by 1596½ ghurush. The kaymakam of Silistra asked for permission to meet the costs by the annual office rent of 5400 ghurush. The rest of 696½ ghurush should be paid by other revenue sources. The islahhane inspectorate recommended that the reconstruction costs left should be discharged by the September rent of 100 Hungarian golden coins. Their exchange rate was up to 56 ghurush in Rousse. The inspectorate allowed the repayment of the costs at issue by the 3-month rent of the tax office, as well.

Rousse 76/2, p. 7, 11th April 1877: The Vilayet informed the kaymakam of Silistra that the contract of the Austrian ship company expired in the next 17 days. The agency had applied for the contract renewal by the same leasing patterns. The current contract and the new one should be posted to the inspectorate.

3.6. Others

Rousse 9/181, 19th June 1865: A letter of 11th June 1865 sent by the Sublime Office of the Internal Affairs emphasized that there was no ultimate decision about the funding sources which were to provide the sum of 100 000 ghurush allotted by the Sultan for the expenditures of the Rousse islahhane. Midhat Pasha put forward that all 10 shares of the Carriage Company bought by the Sultan treasure were to provide 20 000 ghurush. He appealed that the Ministry of Finances ordered the payment of the total allotted.

Danube, no. 27, 1st September 1865: There were few villages between Razgrad and Shumen and the great part of the area was unpopulated. Some time ago a watch house was established in the middle of this 8-hour distance in order to provide the road safety against highwaymen. But it went to rack and ruin and the policemen abandoned it. Aiming to populate the region and to revive the watch house, the director of the Rousse islahhane attempted the construction of an inn with several rooms and a stall. It was built by the contributions in kind donated by the local dwellers. Its rent revenues would be spent to the benefit of the Rousse islahhane. The inn named “Nispitiye” was planned as a station of the Carriage Company, as well. Many Circassians were settled in all 30 houses constructed in its neighbourhood.

Note: More information is provided by: *F. 112, a. u. 3087, p. 30, 27th February 1874*: The inn “Nispitiye” was abandoned because of the Rouse-Varna railway which was put in operation recently. The islahhane inspectorate intended to sell it. The Vilayet asked the kaymakam of Razgrad about a price prognosis.

Danube, no. 69, 1st May 1866: [A letter of Nish]...Since the climate of the Nish region favored the silk manufacturing, many mulberry trees were planted. The kaymakam of Nish bought an okka of silkworm eggs and distributed 4-5 dirhems to the families willing to breed silkworms. They had to donate one of each 10 okkas of silkworms to the benefit of the islahhane... In order to foster the islahhane boys the kaymakam promised to award a golden coin to the student who would achieve to manufacture 4 pairs of shoes only in a day. Zakaria and Ömer, both Circassian boys, successfully carried out the task....

Danube, no. 112, 28th September 1866: A 7-8000-yard plot of the Rouse islahhane was for sale either in gross or in portion and by a negotiable price. It lay in the highest zone of Rouse and near to the hotel “Islahhane”. Although the tract was suitable for the constructing of edifices, there was only a 4-room house.

Note: Similar announcement was published in: *Danube, no. 561, 24th March 1871 (Danube, no. 600, 11th August 1871)*: The Rouse islahhane intended to sell a plot of 3000 dönüms, near to the hotel “Islahhane”.

Danube, no. 167, 19th April 1867: The poor children of Târnovo were presented with pairs of shoes in the month of Ramadan according to the tradition. The initiative was funded by an annual waqf donation of 5590 ghurush. However, there was no clarity about its distribution. Since the Rouse islahhane engaged to protect the orphans, the Sublime Porte recently had approved the request of the Vilayet to allocate the donation for the welfare of the islahhane pupils.

Danube, no. 388, 25th June 1869: The steam mill and the bakery, near the Varosh quarter, were leased at low rent to the benefit of the islahhane. As both were on the Danube shore, it was easy to export flour or to supply them with coals.

F. 112, a. u. 3181, p. 64, 20th April 1873: The Ministry of Finances informed the Vilayet by a letter of 30th December 1872 that the hay was cut twice a year in the region of Sofia. Its tithe amounted to 50 000 ghurush. The revenue could be assigned to the Sofia islahhane. The Vilayet emphasized that the tax at issue was not leased on the last auction. It should be farmed by the local clerks.

Danube, no. 826, 14th November 1873: ...Hamdi efendi, the former vilayet governor, established a café-reading room near to the Vilayet Court House and the girl islahhane. Its rent revenues were donated to the islahhane. The café-reading room offered foreign newspapers and newspapers published in Istanbul or in the vilayets. It was opened on the first day of the Ramadan celebrations. The tea was up to 1 ghurush, the coffee up to ½ ghurush. All pieces of furniture were delivered from Vienna.

F. 112, a. u. 3165, p. 3, 11th February 1874: A letter of 4th February 1874 informed the Vilayet that its representative in Istanbul bought 20 shares of the Rumeli Railways to the benefit of the islahhane. He asked whether the amount of 32 ghurush left should be deposited back in the inspectorate.

F. 156, a. u. 974, p. 23, 24th February 1874: Since the Sofia islahhane suffered an acute financial shortage the inspectorate transferred an amount of 25 000 ghurush (the revenue of the military boots and the uniforms manufactured at the Rouse islahhane in 1873).

Danube, no. 958, 23rd March 1875: On 11th June 1872, a shop at the first floor of the girl islahhane was leased to Solomon, a tailor, at a monthly rent of 104 ghurush. The other shop was leased to Arif efendi, a watchmaker. In 1873 Mehmet Arif efendi rented both as a scribe office for one and half year.

Danube, no. 962, 6th April 1875: A paper shop was opened at the first floor of the girl islahhane. The shop offered tobacco paper, different kinds of paper, ink, ink pots and writing sets.

4. Equipment and Materials

NPTA XIX 1/67, p. 33, 17th May 1866: The kaymakam of Nish was informed about a shipment of 12 okkas of fish oil necessary for the islahhane tannery.

F. 26, a. u. 4166, 12th June 1866: The director of the Nish islahhane reported to the officials of Vidin that all 6 bales of baize imported from Vienna were already delivered at the islahhane. The freight tax amounted to 1646 ghurush. Since the islahhane suffered a financial shortage, its repayment would be met by the court ticket revenues sold in the region of Vidin.

Danube, no. 751, 18th February 1873: An ordinance of the grand vizier required research about the easiest opportunities for consigning the uniforms and the other necessities of the Sultan's army. In order to develop the local industry and to prevent the outflow of capitals the military equipment should be manufactured by the domestic resources. Surpassing the rotten European products, the domestic goods of high quality should to be offered at favourable prices... The conducted research revealed that the fabric factory of Sofia could produce about 60 000 yards of woollen cloth and 100 000 pairs of socks by its 9 socks knitting machines and by an investment of 15 000 000 ghurush in its modernization. The uniforms of the 3000 vilayet policemen were manufactured from woollen cloth woven in the factory at issue. These and the policeman's boots were sewn by the pupils at the islahhane of Rouse and of Sofia. It was expected that the students at the girl islahhane and a couple of craftsmen would join in.

F. 156, a. u. 1052, p. 18, 15th May 1873: The Council of Sofia emphasized by a letter of 9th April 1873 that an investment of 30 000 ghurush was of essential necessity for the complete construction of the factory hall where the new machines should be installed.

F. 156, a. u. 1051, 19th May 1873 (F. 156, a. u. 1851, 20th August 1873; F. 156, a. u. 1322, p. 16, 25th December 1873): The Vilayet informed the mutasarrif of Sofia that bales of woollen cloth woven at the islahhane were transported to the inspectorate. The length of the periodically transported cloth bales was up to 2915 yards, up to 1535 yards or up to 497 yards.

F. 112, a. u. 3128, p. 5, 7th August 1873: The representative of the Danube Vilayet was informed that the piano of the girl islahhane was delivered from Vienna on 4th August 1873. After a technical inspection it would be transported to the school.

F. 112, a. u. 7772, p. 99, 22nd August 1873: The director of the Sofia islahhane informed the inspectorate by a letter of 1st January 1873 that the Sandjak Council should deliver 10 000 okkas of wool necessary for the regular functioning of the fabric factory. The inspectorate emphasized that the necessary amount of 100 000 ghurush were already allotted, but there was not only internal, but also international stagnation in the woollen trade.

F. 156, a. u. 974, p. 11, 15th February 1874: The mutasarrif of Sofia informed the Vilayet by a letter of 18th January 1874 that the amount allotted in the islahhane budget was enough for 24 000 okkas of wool and guaranteed the manufacturing of 105 cloth bales with silky edges. The inspectorate required information about the length and the price of each cloth bale and also about the quantity and the price of the socks pairs contracted.

F. 112, a. u. 7783, p. 47, 10th December 1874: The Vilayet informed the mutasarrif of Plovdiv that the islahhane inspectorate approved the cloth sample and the price offered by Ivancho Gerdjikov. His office was in the Kurshunlu inn. The inspectorate intended to buy 8000 yards of cloth.

Tărnovo 31/7, p. 8, 25th February 1875: The Vilayet telegraphed to the mutasarrif of Sofia that the islahhane had to deliver 15 000 yards of woollen cloth to the Rousse islahhane. Only 3264 yards of cloth had been transported to Rousse. The eventual delay in the contract would inflict significant losses. The Sofia islahhane should schedule exactly the deliveries until the end of September 1875.

F. 112, a. u. 3250, p. 5, 20, 12th April 1875: The Nish islahhane borrowed an amount of about 51 000 ghurush from the Public Benefits Bank on 4th October 1868, on 15th February 1870 and on 1st August 1870. The amount of about 32 000 ghurush was spent on the maintenance of the students. The rest of 19 000 ghurush was invested in the construction of a steam mill. The islahhane did not repay its debt, since it suffered a financial shortage. It neither had a myriad of estates nor manufactured military boots and uniforms anymore. On 21st June 1874 the Vilayet Council ordered that the Nish islahhane had to discharge its debts, since the Regulation of the Public Benefits Bank did not allow of capital transfer to the benefit of the islahhane. The islahhane inspectorate recommended that the enrolment of new students should be delayed until providing permanent revenue sources. It

advised that the debt was to be discharged by the 12 000-ghurush court ticket revenue of the region of Vidin.

Danube, no. 975, 28th May 1875: The military uniforms were sewn of cloth woven in the fabric factory of the Sofia islahhane. The Ministry of Police ordered that these were manufactured of cloth woven in the Feshane factory, since the Belgian looms produced pure and unadulterated fabric. The Sofia islahhane attempted to adjust the factory looms to the actual Belgian cloth sample despite the possible disorganization of the weaving process. Aiming the training of the prisoners in different crafts, the Rouse islahhane intended to buy the craft atelier of the prison. However, it was decided to reconstruct the edifice as a match factory.

F. 213A, a. u. 504, p. 41, 6th July 1875: The Vilayet informed the Ministry of Education about the decision of the islahhane inspectorate to build a match factory in Rouse. The Istanbul Industrial School was commissioned to research the necessary capitals and devices.

Rouse 71/5, p. 86, 22nd August 1875 (F. 112, a. u. 3250, p. 4, 21, 1st April 1875): The Vilayet reminded the mutasarrif of Varna that the court ticket revenues should be deposited in the islahhane inspectorate after discharging a sum of 1067 ghurush for the steam mill's elements. The rest amounted to 8633 ghurush. The construction of the steam mill was attempted by Ibrahim bey and the former mutasarrif Süleyman Pasha.

Rouse 82/7, p. 1, 16th January 1876: The mutasarrif of Nish informed the Vilayet that the construction of the islahhane steam mill was almost completed. There were no staffs trained in coal mining and the eventual import risked impoverishing the school budget. The inspectorate was requested to delegate two skilled engineers. The Vilayet Council reminded by a letter of 18th January 1876 that many mining engineers were employed at the coal mines of the Nish region. The salaries of both engineers should be paid from the islahhane budget.

F. 112A, a. u. 917, 19th April 1876: The mutasarrif of Sofia informed the vilayet administration that the woollen cloth bales woven at the islahhane were entrusted to Mola Yahya, a military member, commissioned to transport them to Rouse. Each bale was of 400 yards. As the inspectorate had ordered, the new islahhane uniforms were to be manufactured from the cloth at issue.

F. 112, a. u. 4152, 4th October 1876: The islahhane inspectorate informed the mutasarrif of Sofia that the Rouse islahhane urgently needed 17 000 yards of woollen cloth. It asked also how many yards of cloth immediately could be delivered without impeding the current contracts with the army and with the Rouse islahhane. The inspectorate emphasized that the colourful woollen cloth woven at the Sofia islahhane should be carefully stored. The wool should be treated with copper sulphate of good quality. The mutasarrif of Sofia had to ask the Feshane factory for delegating a craftsman skilled in leather colouring. He had to research the tobacco price and to contract tough shoe leather from Thessaloniki.

F. 182, a. u. 892, p. 7, 24th October 1876: The müdür of Kotel informed the kaymakam of Osman Pazarā (modern the town of Omurtag) that 2000 yards of black woollen cloth had been entrusted to a policeman in order to be transported to the district centre. The cloth should be delivered at the Rouse islahhane as soon as possible.

F. 112, a. u. 5659, p. 44, 20th November 1876: The kaymakam of Shumen reminded the Vilayet that the Rouse islahhane should manufacture the contracted 25 000 pairs of gaiters in the next 2 months. The Vilayet emphasized that it already had provided the necessary cloth, but 12 500 pairs, a half of the contracted amount, should be paid in advance. Each pair cost 12 ghurush. The contracted gaiters were to be delivered next month.

F. 112, a. u. 5669, p. 47, 22nd November 1876: The kaymakam of Shumen asked the Vilayet as to whether the islahhane inspectorate still was interested in buying woollen cloth from Kotel since no local merchant had replied to the inspectorate's request. The inspectorate stated that it did not assent to the cloth price, 6 ghurush per yard. Simeon efendi, the islahhane agent in Kotel, had reported that Vasil aga of Sliven had monopolized the woollen cloth trade and sought to sell the cloth only in Istanbul.

F. 112, a. u. 5654, p. 5, 22nd November 1876: The Vilayet instructed Ömer efendi, the Ottoman trade consul in Galați that a Belgian loom would be installed in the Rouse islahhane. All of its 150 containers were already shipped to the port of Galați. The consul had to organize their transport to Rouse by a ship of the Danube River's Office or by the Austrian Ship Agency after insuring the freight for 50 000 francs.

Rouse 72/4, p. 81, 20th December 1876: The Vilayet Tax Department was informed about the planned establishment of a woollen cloth factory at the Rouse islahhane. A spinning machine, a loom and the other elements were delivered from Europe and stored at the quay. These were imported with the permission of the Sublime Porte and the Trade Ministry. The Law Codex prescribed that such machines and their elements were exempted from import duty. The inspectorate requested an immediate permission to transfer the loom to the islahhane.

5. Products

Vidin 111/13, p. 6a, 19th March 1865: The Nish islahhane would manufacture 719 pairs of shoes and 126 pairs of boots necessary for the policemen.

Danube, no. 19, 7th July 1865: The shoemaker's atelier at the Rouse islahhane manufactured all kind of shoes. The shoes were sold at 5-percent discount in comparison to the shoes offered at the town market. Each pair was paid in advance and manufactured in 5 days.

Note: Similar announcements are published in: *Danube*, no. 534, 9th December 1870: The students of the Rouse islahhane manufactured boots, slippers and different pairs of shoes. All pairs were sold at 10-percent discount.

Danube, no. 713, 24th September 1872: The shoemaker's atelier of the Rouse islahhane manufactured galoshes and shoes. Each pair of galoshes was up to 100 ghurush, each decorated pair up to 120 ghurush. Each pair of shoes cost 57 ½ ghurush.

Danube, no. 459, 18th March 1870: Hampartzun, a tailor, trained the student at the Rouse islahhane. The school administration invited the dwellers to have clothes sewn for them at his atelier. These were to be paid in cash and cost less than the clothes designed by the town tailors.

Rousse 58/10, p. 41a, 12th February 1871: The Vilayet informed the mutasarrif of Vidin that 256 dress sets manufactured for the prisoners in the town were baled up under the supervision of Hadji Tanas efendi, an inspectorate member. Strictly itemizing the clothes and the prices in the enclosed receipt, the Vilayet emphasized that the consignment fee and the clothes expenditures amounted to 36 125 ghurush. Each dress set consisted of shirts, cotton robes, a woollen raincoat, a pair of pants and a pair of underpants of grey cotton cloth.

Note: More information is provided by: *Vidin 107/16*, p. 44a, 8th October 1871: By a letter of 14th September 1871 the Vilayet informed the mutasarrif of Vidin about some considerations of the islahhane inspectorate. The inspectorate required information as to whether the prisoners needed any dress sets to be manufactured before the winter season. Consulting the battalion commander and court scribes, the mutasarrif of Vidin emphasized that the prison needed woollen jodhpurs, shirts, cotton robes, pairs of underpants, and long cloaks. Each of the items mentioned should number up to 250 pieces or pairs. These should be manufactured as soon as possible.

F. 112, a. u. 4102, 17th November 1873: The Vilayet informed the mutasarrif of Sofia that the Policeman Department of Vidin contracted out to the Rouse islahhane the manufacturing of uniforms and the boots necessary in the period of March 1873 – February 1874. These cost up to 130 000 ghurush. The inspectorate pointed out that the Vilayet Policeman Department and the Accounting Office of Sofia had to share the expenditures on the wool delivered and on the weaving of the cloth itself.

Rousse 73/11, p. 87, 7th October 1874: Since the Vilayet of Bitola attempted to contract out the manufacturing of [policeman's] uniforms and boots to the islahhanes of the Danube Vilayet, the inspectorate sought to clarify details such as design, quantity, price, expiry date of the contract. A share of the costs should be

deposited in advance in order to buy the necessary materials. The rest could be transferred after delivering the uniforms and the boots.

Rousse 73/11, p. 216, 24th February 1875: The Vilayet informed the mutasarrif of Nish that there was a price increase of the policeman's uniforms in March 1875. Since the islahhane of Nish and this of Rousse delivered the materials at contrasting prices, the uniforms manufactured in Rousse should be sold at different price in comparison to these sewn in Nish.

F. 112, a. u. 3250, p. 4, 21, 1st April 1875: The mutasarrif of Nish informed the Vilayet that the Nish islahhane could not contract even a cubit of woollen cloth from Thessaloniki without the official instruction of the islahhane inspector. The vilayet officials replied that the inspector [was invited by the Police Ministry] some time ago in order to get instructed about the actual design of the policeman's uniforms.

Vidin 95/21, p. 56, 23rd December 1875: The mutasarrif of Nish informed the mutasarrif of Vidin that 50 pairs of boots, 400 pairs of shoes and 200 uniforms were baled up and ready to be dispatched on Saturday.

F. 179, a. u. 2956, p. 10, 2nd February 1876: The Vilayet instructed the mutasarrif of Tärnovo that Seyfullah and Hafiz Ibrahim, both tax farmers, immediately should be freed from the prison. Both had transferred a share of the tithe of Lovech to the islahhane inspectorate in order to meet the expenses of the policeman's uniforms. It amounted to 73 000 ghurush.

NPTA XIX 25/153, 27th April 1876: Replying to a letter of 25th April 1876 sent by the islahhane inspectorate and the Vilayet Policeman Department, the mutasarrif of Nish stated that the Policeman Office of Vidin contracted the islahhane to manufacture 900 uniforms, 750 pairs of shoes and 50 pairs of boots. These should have been delivered from March 1875 to February 1876.

Sofia 1/66, p. 17, 8th June 1876: The Vilayet informed the mutasarrif of Sofia that the islahhane manufactured 250 hooded capes for the policemen temporarily located in Sofia. Since these weighed 625 okkas, the Carriage Company was commissioned to transport the bales by 3 carts. The transport fees amounted to 3000 ghurush, the expenses on the accompanying policemen to 1250 ghurush.

Danube, no. 1112, 13th October 1876 (F. 112A, a. u. 2258, p. 315, 3rd November 1876; Danube, no. 1115, 24th October 1876): All vilayet dwellers highly appreciated the decision that the region of Vidin and of Rousse would manufacture hooded capes for the soldiers fighting [in the Serb-Ottoman war] in the name of the homeland founded by the powerful sword of [the Ottomans'] combative ancestors. Relinquishing the comfort, the family life, facing with a myriad of dangers and with the enemy bullets, the brave soldiers served to defend the state borders. Enthused over the Zaichar and AlexinatZ victories coinciding with the first day of the Ramadan celebrations, and [worried about] the cold weather, the vilayet dwellers hurried to donate capitals for the manufacturing of hooded capes. The Rousse

islahhane set up a commission to design the cape model. The commission would hire all [craftsmen], tailor apprentices and widows willing to sew capes. Each cape was stuffed with cotton and its length was about 1.5 meter. It cost 12 ghurush. Fevzi efendi, the rushdiye teacher-in-chief, initiated a donation campaign in the coffeehouse of Hadji Mustafa aga near to the Salkāmlā mosque. All vilayet officials and clerks donated their monthly salaries, as well. The kaymakam of Silistra deposited an amount of 4800 ghurush.

Note: Information about is provided by: *F. 112, a. u. 3635, p. 16, 26th October 1876:* The Vilayet informed the kaymakam of Shumen that the islahhane attempted to hire for a month 20 craftsmen to pull the cotton apart. They would help the manufacturing of the hooded capes. The islahhane would provide the lodging and would meet all travel expenses up to 50 ghurush. The remuneration was up to 2 ghurush for each okka.

OAK 30/51, p. 67, 8th November 1876: The Vilayet reminded the kaymakam of Tutrakan that the district had to donate 48 000 ghurush for the manufacturing of the hooded capes. Only a sum of 1500 ghurush had been deposited some time ago.

F. 112, a. u. 4181, p. 1, 1st January 1877: The islahhane inspectorate informed the Vilayet Council that each uniform sewn last year cost up to 137 ghurush since the woollen cloth was delivered at a price of 23 ghurush per yard. However, there was no woollen cloth at the same price recently. It should be imported from Braşov at a price of 27 ghurush per yard. So, it was not possible to manufacture the policeman's uniforms and shoes at the prices contracted earlier with the Ministry of Police. Each uniform should cost up to 150 ghurush, a pair of shoes up to 32 ghurush and a pair of boots up to 58 ghurush. The inspectorate requested the Council to assent to the prices mentioned.

F. 112, a. u. 4181, p. 2, 6th May 1877: The islahhane inspectorate informed the Vilayet Police Department that all 5182 uniforms, 4356 pairs of shoes and 83 pairs of boots manufactured by the pupils cost 1 414 063 ghurush. The Vilayet Police Department discharged only an amount of 1 007 643 ghurush since the delivery of 379 uniforms and of 100 pairs of boots was postponed. Each uniform cost up to 215 ghurush, a pair of shoes up to 47 ghurush and a pair of boots up to 83 ghurush.

6. Instruction and Training

Danube, no. 513, 27th September 1870: As reported in issue 499, the measures and the weights currently used in the everyday life and in trading all over of the Ottoman Empire should be substituted for the metric system enacted by a special edict and a regulation. Since everyone had to master the metric system, the Rouse islahhane organized free daily lessons and provided text books, as well.

Danube, no. 520, 21st October 1870: The lessons in the metric system introduced recently were organized under the auspices of Tahsin efendi, the mutasarrif of Rouse. The newspaper "Danube" pointed out that the metric system

required knowledge in common and decimal fractions. As it was impossible to appoint special instructors in fraction calculation, a short arithmetic booklet of 4 ghurush was printed by the Vilayet Printing House.

Danube, no. 811, 19th September 1873: Exhibiting manifold samples manufactured at the islahhanes, the signs of the progress, in a hall of the Istanbul Industrial School, it was easier to compare them and to advance a development plan. The islahhanes of the Danube Vilayet presented at the exhibition 15 samples easy to be transported. The Industrial School attempted to keep an account of all islahhane students and of their gradual progress, as well. So, the Ministry of Education required a detailed register of the pupils, boys and girls, trained at the islahhanes of the Danube Vilayet.

Danube, no. 908, 15th September 1874: Newspaper “Basiret” published an article on the islahhanes of the Danube Vilayet. It emphasized that these schools once were a symbol of good training and education by the virtue and the will of some patriots. Highly approved, they manufactured military uniforms and shoes. So, they managed to profit by the capitals early paid to foreign countries for importing a couple of goods. The newspaper “Danube” stated that the newspaper “Basiret” published incorrect information without specifying the islahhane it alluded to. Beside the islahhane of Nish, recently returned under the government of the Danube Vilayet, the islahhane of Rousse and of Sofia significantly progressed under the supervision of the Midhat Pasha’s successors. They manufactured the uniforms and the shoes of the vilayet policemen. Recently the Sublime Porte approved the request of the Sofia islahhane to manufacture the policeman’s uniforms necessary for the Vilayet of Bitola, the district of Skopje, of Prizren and of Debre. The same islahhanes sewed a myriad of boleros for the policemen in the Vilayet of Thessaloniki. The islahhane students were trained not only in tailoring, but also in other crafts. A couple of samples regularly were exposed during the annual exams. All these were highly appreciated by the grand vizier and Midhat Pasha.

6.1. Training in Tanning Craft

Danube, no. 56, 13th March 1866 (Danube, no. 68, 27th April 1866): The Muslim, Christian and refugee boys were instructed in religion, moral and different crafts at the islahhane of Nish and this of Rousse. The newspaper “Danube” emphasized that the tanning craft was in great demand. However, there was certain deficiency of well-skilled tanners to supervise the students. So, the vilayet officials decided to enroll 10 children of both islahhanes at the Sultan Tannery in Istanbul. After their arrival the Sublime Military Council granted all 10 boys the same maintenance as this of the domestic students.

Danube, no. 377, 18th May 1869: All 4 boys of the Nish islahhane enrolled at the Istanbul tannery arrived back in the town and were appointed as instructors by an ordinance of the vilayet governor. Well-skilled in tanning, they initially trained the prisoners. However, their main task was to instruct the islahhane pupils. Although the islahhane was designed for boys up to 10 years of age, the vilayet governor and

the islahhane inspector approved the suggestion to enrol boys at 14-15 years of age, of good moral and health and with the permission of their parents, since the tanning craft was suitable for [stronger] boys. A circular was dispatched to all districts of the region of Nish. It requested the nomination of poor and orphan children.

6.2. Training in the Printing House

Danube, no. 54, 6th March 1866: It was planned to publish the newspaper “Danube” twice a week. The attempt was delayed because of some staff problems. In order to fulfill the will of the Vilayet officials the Printing House hired the islahhane boys instructed in typesetting. Since they were novices, it begged for indulgence in case of type mistakes.

Danube, no. 213, 27th September 1867: Grateful to the newspaper “Istanbul” for the commendation, the newspaper “Danube” declared the staff’s delight and pointed out that there were mistakes in spelling due to the inexperience of the young islahhane compositors. In order to come up to the required printing standards the staff would endeavour more precisely to work.

Danube, no. 97, 7th August 1866: Some orphans of the Rousse islahhane were instructed as shoemakers and tailors, others as compositors at the Vilayet Printing House. The Muslim boys at 13 years of age composed the pages in Ottoman Turkish. The rest was typeset by the Bulgarian boys at 12-13 years of age. All they achieved to specialize in typography in short time and publicly evinced their skills and diligence.

Danube, no. 376, 14th May 1869: The editors of the newspaper “Makedonia”, published in Istanbul, requested the newspaper “Danube” to nominate two compositors graduated from the islahhane. Both would be appointed at the newspaper, each with a monthly wage of 300 ghurush. The editors of “Makedonia” promised strictly to supervise them. The nominated Gancho Denchev and Marin Krăstev from Rousse would travel by train to Varna and then by ship to Istanbul.

6.3. Training in Weaving

Danube, no. 139, 1st January 1867: As soon as the master weavers appointed at the Sofia islahhane arrived, they wove some cloth samples. The survey proved that the cloth was stronger and cheaper than the cloth imported from Vienna. The masters would train the boys in weaving of coarse woollen cloth, broadcloth, serge and lining suitable for the manufacturing of the policeman’s uniforms.

Danube, no. 319, 13th October 1868: Highly demanded on the fair markets, a myriad of beautiful and variegated carpets was woven in the district of Pirot and of Berkovitza. The pupils at the Nish islahhane endeavoured to manufacture some samples more attractive and cheaper than these of Pirot. The mutasarraf suggested that the students could weave different fabrics suitable for sofas, chairs, pillows and mattresses, as well.

Note: Information about the attempt is provided by: *Danube, no. 342, 8th January 1869:* In order to train the pupils in rug weaving the islahhane administration hired two women of Pirot. Since the students mainly were engaged in the manufacturing of policeman's uniforms, it seemed reasonable to hire all 30 imprisoned women as rug weavers. After selling the prayer rugs, the prison administration had to deposit a share of the profit in the personal account of each woman. Released in 2-3 years and supplied with capital, they could profit by their skills, and so to avoid crimes. Actually, the attempt revived the proposal of Midhat Pasha, the former governor of the Nish Vilayet, to contract the prisoners according their crafts. Complying with the regulation on the border sentries, every soldier should be supplied with a prayer rug up to 55 ghurush. [As all islahhane goods] the prayer rugs were to be offered by 5-percent discount or up to 52½ ghurush. The officials expected that the military members would prefer the domestic products and that the retailers would market these among the militaries located in different regions.

Danube, no. 358, 5th March 1869: Since the very establishment of the Sofia islahhane, the school administration and its benefactors had encouraged the training of the students not only in calligraphy, but also in weaving of linen fabric. Thanks to their diligence the pupils achieved to manufacture 20-25 cubits cloth in only a day. A boy at 13 years of age wove 35 cubits of fabric. In order to nurture his talent the school administration appointed him at the islahhane factory. However, his short height hindered him in working at the loom and the administration delayed his transfer. [The newspaper "Danube" emphasized that] every human had different talents. The orphan mentioned was an example for the progress ensured by diligence. Conditioning the youngest children to the virtues, they would follow the same path all lifelong. Therefore everyone was obliged to educate his/her children and then to train them in a craft.

6.4. Students enrolled at schools in Paris

Danube, no. 202, 20th August 1867: The islahhanes of the Danube Vilayet offered essential relief to the orphans enrolled. Instructed in different disciplines and crafts, all 400 children remarkably progressed in calligraphy, moral and in the trades practised. Aiming to benefit from their education, the officials nominated 6 of them (2 Turks, 2 Bulgarians, a Circassian and an Armenian boy) for training in France. In Paris two of them were enrolled in a weaving class, two students in a pharmacy school and the other two pupils in a carpentry class. In 5 years they would return back and would contribute to the development of the vilayet. The vilayet officials decided regularly to enrol pupils at different schools of Paris.

Danube, no. 372, 30th April 1869: Complying with the Islahhane Regulation, the school administration nominated 6 boys of good moral and of attested talents. Equipped with uniforms and with a certain sum for their daily expenses, Abas from Vranya, Ahmet and Ivan from Nish, Panayot from Rousse and two Circassian boys, Nasip and Ibrahim, were accompanied by an Ottoman official on their way by Vienna to Paris.

Danube, no. 699, 6th August 1872: While governing the Danube Vilayet, Midhat Pasha, nowadays a grand vizier, served to reform [the province]. One of his attempts to be remembered was the establishment of the islahhanes... Serving to their development, Midhat Pasha helped to enrol 12 pupils [at different schools] in Paris [some years ago]. Recently, he required more information about them. The Vilayet reported that there were 10 islahhane students in Paris, since a boy delegated had passed away and one of them had been expelled from the school for bad behaviour. Abas and Nesip studied architecture, Măgardich was trained in tanning, Vassil in lithography, Ibrahim in carpentry and engineering, Zakaria and Ivan in land farming, Panayot in French language [and literature] and Ahmet Emin in mathematics. Duro practiced in an atelier of Chinese porcelain. In order to graduate, they did not return last year. Cemil efendi, the Ottoman ambassador, evacuated them to Belgium in the days of the Paris Commune. Approximately 500 000 ghurush, the capital of the Rouse islahhane facilitated the enrolment of other students at [different] schools of Paris after the return of the boys [mentioned].

Danube, no. 701, 13th August 1872 (Danube, no. 713, 24th September 1872; no. 719, 15th October 1872) Surveying the report about the islahhane students in Paris, Midhat Pasha ordered their return. He appointed 4 of them at the Istanbul Industrial School. Măgardich, skilled in tanning was assigned at the Rouse islahhane. Duro, a porcelain craftsman, was sent to Pirot, Vassil, a lithographer - to Samokov and Ibrahim, a carpenter and engineer -to Vidin. A benevolent and patriotic grand vizier, Midhat Pasha, recently nominated 10 of the most talented pupils trained at the Istanbul Industrial School for enrolment at different schools of Paris. Accompanied by a xylographer, they arrived in Rouse. Together with 4 students of the Rouse islahhane and 6 students of the islahhane in Sofia and in Nish, they would travel to Paris by Vienna. The group was set up of Muslim and non-Muslim boys.

Note: Information about the expenses is provided by: *Rouse 63/3, p. 50, 25th July 1873 (OAK 25/1, p. 126, 23rd May 1874, p. 411, 3rd December 1874)*: The Vilayet reminded the Ministry of Education that an amount of 7607 ghurush was not deposited at the islahhane inspectorate despite the letter of 25th January 1873. The amount would cover the travel costs and the other expenses of the Industrial School students sent to Paris together with the islahhane students of the Danube Vilayet.

F. 112, a. u. 3112, p. 7, 5th June 1873: The Vilayet informed the mutasarrif of Sofia that 4 islahhane students would be transferred to Paris together with the students of the Istanbul Industrial School. Two of them were nominated by the Sofia islahhane and the others by the Nish islahhane. On their way to Paris the boys were accompanied by an official and equipped with uniforms. The travel expenses amounted to 4500 ghurush. The Sofia islahhane was obligated to repay the uniform expenses and the travel costs. According to the [vilayet] doctor, Ishak, a refugee child of the Nish islahhane, was too weak and should stay in Rouse. [Ishak was the third candidate nominated by the Nish islahhane]. He would be substituted for a

student of the Rouse islahhane. The local officials had to register the students' estates and to provide information about their relatives and the time spent at the islahhane.

F. 156, a. u. 1124, p. 11, 9th November 1873: The Vilayet informed the mutasarrif of Sofia that the travel and uniform expenses of all 5 students sent to Paris amounted to 8552½ ghurush. Two of the students were trained at the Sofia islahhane, the others at the Nish islahhane. The share of the Nish students was up to 5131½ ghurush and had to be repaid to the Sofia islahhane by this of Nish. The Sofia islahhane already had transferred 4227 ghurush to the inspectorate on 18th May 1875. The rest of 4325½ ghurush was registered as a debt.

OAK 35/38, p. 13, 27th January 1876: The Vilayet requested the Ministry of Education to prove the information about the training of Todor, a former student at the Rouse islahhane. Todor was instructed as a decorator in Paris. Returning back to Rouse, he applied to the inspectorate for investment capital. However, he could not certify his graduation. He stated that he practiced at the Istanbul Industrial School after returning from Paris. Then he helped Mirö, a French craftsman, at his atelier in Beyoglu and worked at an atelier on the street "Ottoman Mesdjid". Although the inspectorate did not dare to lend to him capital and the necessary atelier devices, it emphasized that the islahhane student educated in Paris should train the local pupils.

Sofia 1/66, p. 23, 11th June 1876: The mutasarrif of Sofia informed the Vilayet by a letter of 19th May 1876 that Petär, a son of Mitre and a student of the Sofia islahhane, graduated in Paris. Returning to Sofia, he certified his 3-year training. Since he specialized in weaving of woollen cloth, he was appointed at the islahhane with a monthly wage of 150 ghurush. Recently he assumed additional duties. So the inspectorate approved a wage increase of 100 ghurush.

6.5. Annual Exams

Danube, no. 13, 26th May 1865 (Danube, no 69, 1st May 1866): The oldest among the pupils at the Nish islahhane was 14 years of age, and the youngest - 7 years of age. All pupils, more than 100 boys, were literate in Bulgarian and in Ottoman Turkish. They were instructed as tailors, cobblers or shoemakers and attended the lessons in moral. The students daily manufactured about 25 pairs of shoes and 25 policeman's uniforms. Preparing for the annual school exam, Ahmet, a boy of 14 years of age and from Belgrad, achieved to cut the elements of 3 pairs of shoes and to sew them together by hand or by machine only in 8 hours. His skill and promptness were highly praised. As late as May 1866 Ahmet was appointed as a master at the Rouse islahhane.

Danube, no. 114, 5th October 1866: While governing the Nish Vilayet and assisted by the local clerks and benefactors, Midhat Pasha established an islahhane to the benefit of the Muslim, Christian and refugee children. A gracious symbol of the Sultan's blessed epoch, the school was supplied with a kitchen, a hospital, a

pharmacy and devices necessary for the training. It was managed by a director and according to a special regulation. The pupils were instructed by Bulgarian and Ottoman teachers, master craftsmen and well-skilled tanners of the Sultan tannery in Istanbul. The students manufactured policeman's uniforms, frock coats, jodhpurs and pairs of slippers. Since the students progressed in calligraphy, reading and sewing, the school administration organized a public exam on 23rd September 1866. It was attended by a vilayet official, the kaymakam of Nish, the military members, the clerks, the Council members, notables and town dwellers. The exam was arranged in open air area, near to the river Nishava. There were many tents. All 201 pupils at 4-15 years of age entered the area together with the director, the teachers, the craftsmen and with several benevolent families. The apprentices, 13 pupils of the third grade, 38 boys of the second grade and 14 students of the first grade were dressed in their uniforms and mixed together without any religious segregation. By exception of the apprentices, the pupils were examined in Bulgarian and Ottoman Turkish calligraphy. Some students demonstrated their skills in machine sewing. The samples manufactured were inspected and highly appreciated. All boys and instructors were awarded different prizes. Talented in calligraphy, Abas and Yunus, both Circassian boys, copied official letters without any mistake. Yunus was talented in sewing, as well. All these boys were the most indigent orphans wandering the streets and lodging in the shops by night. Last 2 years they acquired good moral and useful skills under the sublime auspices of the Sultan to whom all subjects were grateful. The ceremony was closed by the military band and by a prayer for the Sultan and for Midhat Pasha. The prayer was performed by the mufti of Nish. The kaymakam arranged a banquet for all students.

Danube, no. 172, 7th May 1867: All 154 students at the Rouse islahhane were divided in 5 classes. As the Islahhane Regulation prescribed, the annual exam was conducted on 4th May 1867. It was attended by the vilayet governor, the kaymakam of Rouse, officials, clerks, notables and craftsmen. The samples manufactured by the students (tailors, smiths and the compositors) were carefully inspected. The Muslim students were examined in Ottoman Turkish, the Bulgarian boys both, in Bulgarian and in Ottoman Turkish. Some Muslim and Christian students demonstrated their progress in French. Seven boys, talented in calligraphy, were appointed at the vilayet offices, other two boys at the Municipal Engineering Office. All benefactors of the Rouse islahhane were pleased by the orphans' progress as individuals useful to the country and the society.

Note: Short announcements about the exams were published in: *Danube, no. 610, 15th September 1871; no. 696, 6th August 1872; no. 794, 22nd July 1873; no. 806, 2nd September 1873; no. 995, 6th August 1875; no. 1098, 22nd August 1876.*

Danube, no. 282, 5th June 1868: The annual exam at the Rouse islahhane was attended by the vilayet governor, military members, mutasarrifs, clerks, notables, craftsmen and town dwellers. By exception of 45 pupils, the other 142 students demonstrated their skills in reading, calligraphy, typography, tailoring, carpentry, smithery, shoemaking and cobbling. All they were awarded different prizes.

Fourteen students graduated from the islahhane. The vilayet governor encouraged the pupils in learning and in developing their maturity. Every class addressed a letter of acknowledgement to the Sultan. One of them stated: “May Almighty God heighten the glory and safeguard our magnificent Sultan! May God strengthen the Throne and bless his Majesty, the Sultan! Since the day of his enthronement the Sultan has issued a myriad of new regulations and has founded a couple of new institutions. One of these, namely the islahhanes of the Danube Vilayet, helps our future. We, 142 orphans, were enrolled at the school some time ago. Grateful for the mercy, we endeavoured to master the calligraphy, languages and crafts suitable for our talents. Some of us typeset the articles of the newspaper “Danube” in Ottoman Turkish, Bulgarian and French or carve lithographic stones. Others are trained in shoemaking and cobbling, road construction, carpentry, smithery, tailoring, dyeing and in manufacturing of saddlery. Pleased to share the common human moral and to practice different crafts, we deeply pray for the Sultan. May the Sultan praise our teachers and master instructors for their efforts!”

Danube, no. 283, 9th June 1868: By exception of 30 pupils, the 149 students of the Nish islahhane were examined in calligraphy, tailoring, tanning, shoemaking and cobbling. They were divided in 4 classes. Each boy was awarded a prize. Some of them, the most skilled to make their living by themselves, graduated from the islahhane.

Danube, no. 402, 13th August 1869: On 10th August 150 pupils of the Rousse islahhane were examined. The exam was attended by the vilayet governor, officials, notables, domestic and foreign guests. All they were invited by the islahhane administration. The Muslim students demonstrated their knowledge in Ottoman Turkish grammar, calligraphy and French. The Bulgarian students were examined in Bulgarian grammar, Ottoman Turkish, French, calligraphy, geography and holy history. Divided in 5 classes, all pupils excellently answered the questions. The official body and the guests inspected the manufactured samples and the vilayet governor encouraged the students in their diligence. He arranged a banquet and presents for all boys. The islahhane pupils were trained as follow: 32 students in shoemaking and cobbling; 38 pupils in tailoring; 6 pupils in road construction at the Rousse Municipality Council; 27 boys in smithery at the Carriage Company; 18 pupils in machine engineering at the Danube Dockyard; 4 students in calligraphy at the vilayet offices. Other 34 students were instructed in typography in Bulgarian, Ottoman Turkish and French at the vilayet Printing House. Ten of them, Bulgarian and Muslim boys, graduated as compositors. They could be hired at different printing houses as the Baghdad Printing House and the editors of the newspaper “Makedonia” did. Serving to educate the poor children and the orphans who wandered the streets, the islahhane, a gracious symbol of the Sultan’s blessed age, proved once again its utility. Every devotee of the enlightenment deeply prayed for the glory, longevity and prosperity of the Sultan.

Danube, no. 505, 30th August 1870: Preparing for the annual exams at the Rousse islahhane, Hasan efendi, a teacher-in-chief of the Rousse Rushdiye School,

Hadji Hasan efendi, a graduate of the Administrative School, and some craftsmen set up an exam commission. Nikolaki efendi, the official interpreter, Dragan Tzankov, Nikola Ikonov, mülazim Saieddin efendi and Tefik efendi took place among its associated members. On the preliminary exams the commission nominated 25 pupils to demonstrate their knowledge in the presence of the vilayet governor. Some of them would graduate from the islahhane on the exam ceremony. An exposition of shoes, dress sets, iron goods manufactured by the students was organized, as well. Evaluating the results demonstrated, the vilayet governor encouraged the pupils, presented them with books and promised to back their career. The exam was closed by a prayer for the Sultan.

Danube, no. 807, 5th September 1873: Attended by the vilayet governor, officials, consuls, notables and dwellers, the exam at the Rouse islahhane started in the morning as the newspaper "Danube" announced some days ago. Many boy students and a Bulgarian girl of Sofia, who attended the islahhane lessons less than a year, demonstrated their progress in grammar, holy history, catechism, geography and arithmetic. The boy students trained in typesetting, calligraphy, bookbinding, shoemaking, smithery, tailoring and carpentry exhibited some of their samples in a special hall. A young student evinced his skills in socks knitting. Another one sewed some clothes within several minutes. According to the traditions, the Muslim girls did not attend the exam. Their needlework items were exhibited next to the other samples and were highly appreciated by all guests and by the ladies who visited the islahhane on the next day. The diligence of the teachers, the masters and the islahhane staff was highly praised. Medjid efendi, a student at the boy islahhane, delivered a speech of acknowledgement: "It is great honour once again to deserve the governor's appreciation. Although the samples manufactured by us are simple products, we regard them as significant, since these are presented to the public. We pray to God for the Sultan and for the vilayet governor, both supporters of the knowledge, of the progress and of the crafts. Please, excuse our failures!" The ceremony was closed by a prayer for the Sultan.

Note: Similar announcement is published in: *Danube, no. 1099, 25th August 1876.*

Danube, no. 814, 30th September 1873: The boy and girl students presented Midhat Pasha, a grand vizier, Djewdet Pasha, a minister of education, and the financial minister with pairs of slippers, embroidered pillows and knitted tablecloths.

OAK 25/1, p. 261, 18th August 1874: Both islahhanes of Rouse were institutions beneficial to the state and the society. Sheltering many orphan and indigent children under the Sultan's auspices, these philanthropic schools saved them from the misery and encouraged them towards the prosperity. All governors succeeding their founder diligently served to the islahhane's supreme mission. In order to evince the students' progress, recently there was an exam. The girl pupils presented Midhat Pasha with some of their needlework items. The Vilayet addressed to him a letter of acknowledgement.

Note: More information is provided by: *F. 112, a. u. 3212, p. 52, 14th September 1874:* Some time ago the islahhane girls presented Midhat Pasha, the founder of the islahhane, and Avni Pasha, a grand vizier, with some of their needlework items. Highly appreciating the gifts, real symbols of the students' progress, both officials expressed their gratitude by special letters. Midhat Pasha donated 8 maps and 20 textbooks in geography to the students of both islahhanes. These should be registered in the school inventory and temporarily distributed among the students.

Danube, no. 919, 23rd October 1874: Since the Sofia islahhane had not conducted any exams since some years, the actual grades lost their validity. This saddened the industrious students. In order to encourage their diligence and to actualize the daily wages, the islahhane officials organized an exam on 21st September. It was attended by militaries, clerks, teachers, masters and notables. The guests highly appreciated the pupils' diligence and their skills in crafts and in calligraphy. Four students graduated from the school. Five pupils of the fifth grade, all students of fourth grade, 4 students of third grade and 10 students of second grade were enrolled in higher classes. The ceremony was closed by prayer for the Sultan.

Danube, no. 1033, 24th December 1875 (Danube, no. 1035, 4th January 1876): Sevants to the great and beneficial Sultan, who had attempted a myriad of gracious initiatives since the day of his enthronement, demonstrated his ambition to ensure the prosperity of the children and pleased all his subjects with his benevolence, [the students] expressed their gratitude for his endeavour to educate the orphans, all these indigent girls and boys, at the islahhanes established in different towns. All these homeless children, whose future was in danger and who wandered the streets, were trained in different crafts, acquired manifold knowledge and developed their moral in the blessed epoch of the great Sultan. Remarkably progressing in needlework, the girl students manufactured two prayer rugs, tablecloths and knee blankets and presented with them the Sultan and his mother. Their letter of acknowledgement stated: "May gracious God endow the glorious and benevolent Ottoman Sultan with bliss and joy! Lacking of education which develops the human nature, orphaned and humble, we lived in laziness, misery and dolorous misfortune which seemed to stamp our bad future. So, destitute, we entered under the Sultan's auspices. Mastering crafts and acquiring manifold knowledge, the most beautiful grace in the world, we prosper and serve to ensure our future. Even thousand fathers could not offer such benevolence. We continuously and gratefully pray for the Sultan." Highly appreciating the samples, the Sultan donated 500 Ottoman Liras and his mother - 250 Ottoman Liras. The donation was portioned among the students. Since the girls did not enter the age of adolescence, their shares were deposited in the islahhane inspectorate. Graduating from the school and attempting a marriage, they would be granted the capital.

Danube, no. 1125, 28th November 1876: The girls' needlework items were highly appreciated at the annual exam. Some samples were sent to the Sultan. The

Sublime Porte informed that the Sultan donated 25 000 ghurush to the girl islahhane exemplifying his positive attitude toward the educational progress.

7. Students and Graduates

NPTA XIX 1/67, p. 14b, 26th June 1865 (p. 17b, 21st-25th September 1865; p. 18b, 30th November 1865; p. 38, 21st December 1865): The administration of Vidin informed the kaymakam of Nish that 54 refugee children were nominated for islahhane training. 15 of them came from the region of Nish, one from the town of Vidin. The families of 18 children were settled in the region of Vidin and the families of another 20 children - in the region of Belogradchik.

Danube, no. 21, 21st July 1865: In order to avoid the desperate indigence, the begging or the immoral acts committed on the streets, and to serve the prosperity of the fatherland and of the nation, the Muslim, Christian and refugee orphans, younger than 12 years of age, should be enrolled at the islahhane in Nish, in Rousse and in Constanța. Although the ordinance was announced all over the Danube Vilayet, in some regions they still wandered the streets. It was reminded that these miserable children should be placed under the surveillance of the islahhane staff.

Danube, no. 63, 6th April 1866: Some days ago an indigent family abandoned its new born baby at the mosque door. The mother was neither able to nurse it, nor to hire a wet nurse. Despite all difficulties of the baby rearing, the islahhane officials sheltered the child, named him Mustafa Hamid and hired a wet nurse. The islahhane administration declared its readiness to protect all abandoned babies.

F. 169, a. u. 3367, p. 112, 5th May 1866: A letter to Tulcea required the arrest of two students fled from the Rousse islahhane. Both orphan boys came from the region of Tulcea and should be returned to the school.

Note: Similar cases are reported by: *F. 112, a. u. 4054, p. 222, 20th November 1873:* The Vilayet reported to the kaymakam of Nikopol about the necessity of tracking down the apprentice of the Rousse islahhane who fled and supposedly went to the village of Sinaneddin (unknown settlement). He was trained in socks knitting.

F. 26, a. u. 18545, p. 15, 4th-5th December 1876: The Vilayet telegraphed to the mutasarrif of Vidin that Mito, a student of the Rousse islahhane, fled the school by the ship "Nüzhetiye". It ordered his return to the school. The mutasarrif replied that the ship "Nüzhetiye" did not arrive yesterday. Perhaps, the student fled to Galați.

Danube, no. 140, 4th January 1867: The French newspaper "Le Courier d'Orient" claimed that two Bulgarian boys of the Rousse islahhane were in very indigent state. It advised that both should be returned in Svishtov. The editors of the newspaper "Danube" emphasized that the boys were enrolled at the islahhane by the request of the town notables since their fathers passed away. One of them was 7 years of age, the other - 9 years of age. Both were trained as composers. They were instructed according to their religious denomination. If their mothers would take them home, they should repay all instruction and sustenance expenses.

Danube, no. 367, 9th April 1869: The mother of Iskender, a student expelled from the islahhane, declared that he was telling lies, was borrowing a lot of money and was selling at low price the estates inherited from his father. The mother emphasized the law nullity of all estate deals and her non-responsibility for his debts.

Danube, no. 371, 27th April 1869: The newspaper “Danube” reported that 4 students of the Rouse islahhane were appointed as assistant engineers with monthly wages of 300 ghurush. Talented in engineering, Ömer efendi and Osman efendi, both from Vranja, Said from Nish and Hasib from Belgrad would serve at the Road Construction Offices in the district of Lom, Shumen and Târnovo.

NPTA XIX 15/25, p. 75, 22nd May 1869: Osman from Nish, a graduate of the Rouse islahhane, was appointed in Oryahovo with a monthly wage of 150 ghurush.

Vidin 12/32, 20th April 1870: Mahmud, a son of Musa and a Circassian student of the Nish islahhane, died of lung infection on 17th April 1870. The administration of Vidin had to inform his brothers settled in the village of Hamidiye in the district of Kula.

F. 26, a. u. 16199, 11th August 1870: Emine, a daughter of Abdullah, submitted an application to the mutasarrif of Vidin. Stating her gratefulness for the education of her grandson, Azis, a son of Halil, at the islahhane, Emine demanded his return, since she could not make her living alone.

F. 112A, a. u. 1468, 20th October 1870: The mutasarrif of Vidin informed the kaymakam of Berkovitza by a letter of 3rd October 1870 that the Rouse islahhane demanded the deposit of 100 ghurush deducted from the monthly salary of Ömer efendi, an islahhane graduate and an appointee at the Road Engineering Office of Lom. Replying to the letter, the kaymakam of Berkovitza reported that there was a sum of 430 ghurush deducted from his salary. Complying with the instruction, the accounting office entrusted the sum to a serviceman and dispatched him to Vidin. The receipt attached certified that 30 ghurush were deducted in April 1870, and 400 ghurush in May – August 1870.

Târnovo 3/141, 3rd June 1871: Aysha, a daughter of Ömer, submitted an application to the mutasarrif of Vidin. She stated that her orphaned child Hüseyin, a son of Vanlâ Mehmet, was enrolled at the Nish islahhane 6 years ago. Falling ill, he initially was hospitalized in Sofia, then transferred to the hospital for indigents in Pleven and housed in the tekke of Ali Gazi bey. She asked for help to bring her son back to Vidin, since he got worse. Her application was forwarded to the officials of Pleven. On 5th July 1871 they informed the mutasarrif of Vidin that the boy was hospitalized in Pleven on 12th February 1868. He passed away on 8th May 1868.

F. 169, a. u. 2958, p. 1a, 12th November 1871: The kaymakam of Nish reported to the mutasarrif of Tulcea that Dimitri, a student of the Rouse islahhane, would

arrive in Constanța in order to assist the Road Engineering Office. His monthly wage amounted to 300 ghurush.

Belogradchik 17/8, p. 6, 28th May 1872: Ibrahim, a son of [Natish] graduated from the Nish islahhane and returned to the village of Osmaniye in the district of Belogradchik. He submitted an application for allotting a land plot.

Belogradchik 17/8, p. 19, 23rd July 1872: Ali Kaz, a student of the Sofia islahhane, submitted an application for visiting the village of Osmaniye in the district of Belogradchik. He aimed to prevent the confiscation of the plots he had inherited from his parents

Danube, no. 702, 16th August 1872: Respecting Midhat Pasha as a founder of the Rousse islahhane, a school training the children in skills useful for their living, the students telegraphed to him their greetings on the occasion of his appointment as a grand vizier. Midhat Pasha replied to the Vilayet governor by telegram read in public.

F. 112, a. u. 3207, p. 2a, 3rd October 1872: Ali and Ahmet, both Circassians, were shipped to Rousse in order to be enrolled at the islahhane. Ahmet ran away immediately after the ship landed. Behaving well, Ali was registered as a student.

F. 179, a. u. 2436, p. 8b, 17th November 1872: The mother of two islahhane students submitted an application that both boys were granted furlough permission. The mutasarrif of Târnovo was informed that the islahhane inspectorate delayed the permission since the lessons already had started.

Note: More information is provided by: *Târnovo 31/12, p. 61, 24th September 1873*: Mariola of Târnovo submitted an application of 2nd August 1873 to the islahhane inspectorate asking for a 15-day furlough of her sons, Kolyo and Pârvan. The inspectorate approved it and emphasized that both should return in Rousse in 20 days.

F. 179, a. u. 2436, p. 4a, 17th November 1872 (Vidin 104/17, p. 61b, 22nd November 1872; Tulcea 53/15, p. 36b, 8th December 1872; Tulcea 55/20, p. 11b, 23rd December 1872; F. 173, a. u. 559, p. 23b, 9th December 1872): The officials of Măcin, Medgidia, Târnovo, Tulcea and of Vidin were informed that the girl islahhane would be opened in the next 15 days. It would enrol female orphans and indigent girls of the Muslim, Christian and refugee dwellers. The circular required a report as to whether there were female orphans and indigent girls not older than 10 years of age in the districts mentioned.

Vidin 109/11, p. 79, 1st December 1872: The officials of Lom informed the Vilayet that there were no female orphans and indigent girls in the town to be enrolled at the islahhane. However, the Vilayet emphasized that the girls should be recruited not only from the town quarters, but also from the villages of the district.

OAK 36/62, p. 3a, 17th March 1873: The Vilayet informed the mutasarrif of Tulcea by a letter of 1st February 1873 that all 3 girls nominated for islahhane training were approved and should be transferred to Rouse. One of the girls was from the village of Laz mahalle, the others of the Sheremet village in the district Constanța.

Tulcea 55/20, p. 32, 17th March 1873: Replying to a telegram of 1st February 1873, the officials of Măcin informed the officials of Tulcea that Veli aga was authorized to register by name, age and social status all girls nominated for islahhane training. According to the Muslim mayors and the Councils of the Elders, there were no girls suitable for the islahhane. The Circassians refused to provide any information. Therefore it was necessary to acquire information about [the orphan and indigent Circassian] girls by other channels.

Rousse 4/97, p. 7, 19th March 1873: By a letter of 20th January 1873 the Vilayet required information about the orphan girls suitable for islahhane training and recommended their registration by name and age. Complying with the ordinance, the District Council of Medgidia instructed the mayors and the Councils of the Elders in the town and in the villages to report about. The quarter mayors of Medgidia stated that there were 5 girls suitable for islahhane training. By exception of Habbibe, a daughter of Osman, the other 4 girls lost their fathers some time ago. Züleyha, 8 years of age and a daughter of Ömer, a dweller of Hüseyin efendi quarter; Emine, 9 years of age and a daughter of Ebussuud, a dweller of Maslaheddin quarter; Müsemma, 7 years of age and a daughter of Hasan, a dweller of Saidiye quarter; Saliha, 7 years of age and a daughter of Hacı Ömer, a dweller of Hünkar quarter; Habbibe, 5 years of age and a daughter of Osman, a dweller of Hacı Niyaz efendi quarter; Her brother was enrolled at the Rouse islahhane, since the family was absolutely indigent.

Note: More information is provided by: *F. 173, a. u. 521, p. 12, 10th May 1873*: The kaymakam of Medgidia informed that one of the girls [mentioned in the letter of 19th March 1873] passed away. Osman, the father of Habbibe, did not assent to her enrolment at the islahhane. Züleyha, the daughter of Ömer, became a servant some days ago. So, the local administration nominated other girls. They would be transported by a cart to Rouse.

NPTA XIX 30/27, p. 28, 19th April 1873: Bilal, a son of Abdullah of Tutrakan and a student at the Rouse islahhane did not master any craft, although he turned 20 years of age. Recently, Bilal committed immoral acts. Expelling him from the islahhane, the inspectorate asked the kaymakam of Tutrakan for settling him in the town.

F. 179, a. u. 2447, p. 56, 4th June 1873: The mutasarrif of Târnovo informed the Vilayet that the kaymakam of Lovech nominated Hatice, a Crimean refugee child, for islahhane training. Her sister was enrolled at the school earlier in the year.

Vidin 101/15, p. 9, 15th June 1873: Said from Vranja was a student at the Nish islahhane. His father passed away. His brother and grandfather had to arrive in Nish in order to start the legal procedure of the estate appraisal.

F. 179, a. u. 2447, p. 93, 17th June 1873: The kaymakam of Sevlievo informed the Vilayet that Sava, a son of Doyko, would return to the islahhane after his furlough had expired. He should be accompanied by a policeman on his way back.

F. 112, a. u. 3117, p. 10, 10th July 1873: The Vilayet informed the mutasarrif of Vidin that the islahhane primarily sought to enrol orphan children. Therefore, it was necessary to prove as to whether the candidate, Mustafa a son of Mehmet, met the enrolment requirements. His custodian should guarantee by a letter his consent that Mustafa could be instructed at the islahhane and would graduate.

Note: Similar cases are reported by: *OAK, 40/1, p. 84, 4th September 1873*: Rükkiye, a refugee of Smederevo, submitted an application of 27th August 1873 for the enrolment of her sons, Hasan and Halil, at the islahhane. The islahhane inspectorate emphasized that the boys should obey the school regulation otherwise they would be expelled from the school. Their custodian or the mother had to certify his/her readiness to meet all expenses in case of quitting school. The boys should be transferred to Rouse after a medical check-up. All their estates should be registered.

OAK 40/1, p. 103, 10th September 1873: The dwellers of mahalle "Kalfa" in Vidin submitted an application of 31st August 1873 for the enrollment of Mitre, a son of Todor, at the islahhane. The certificate attached proved that he was an orphan.

F. 112A, a. u. 2258, p. 326, 10th November 1876: Boyanka, a widow of Silistra, reared her orphaned children alone. She submitted an application for the enrollment of her son, Dimităr, 9 year of age, at the Rouse islahhane. The mahalle mayors certified the case.

OAK 31/8, p. 47, 11th May 1876: Georgi of Alfatar village was killed. His 4 children were orphaned. Two of them were transferred to the Rouse islahhane.

F. 112, a. e. 3352, p. 17, 14th December 1876: Murat and Abdulkemir, both Crimean refugees settled in the region of Tulcea, submitted an application of 26th November 1875 for enrolment of their children at the islahhane since they were indigent. The Vilayet emphasized that many students would graduate on the upcoming exam. However, the enrolment of new students was abolished since the islahhane suffered serious financial shortage.

F. 179, a. u. 2816, 15th January 1877: Tana, a dweller of mahalle "Derbent" of Tărnovo, submitted an application for the enrollment of her son, Janko, at the Rouse islahhane. She would arrive in Rouse with her child.

F. 112, a. u. 4054, p. 114, 27th July 1873: A letter of 24th May 1873 informed the Vilayet officials that Ibrahim, a corporal and a dweller of the mahalle "Medrese" in Nikopol, could not rear his son and attempted to enrol him at the Rouse

islahhane. Complying with the Islahhane Regulation, the Vilayet replied that the parents had to pay a annual fee up to 500 ghurush, if the candidate was not an orphan. [The inspectorate] asked if Ibrahim would assent to the term mentioned. The boy would lodge in the islahhane until clarifying the father's decision.

Danube, no. 797, 1st August 1873: Ibrahim, an islahhane student and a graduate from a school in Paris, returned to Rouse. He opened a carpenter atelier at the first floor of the girl islahhane. The atelier offered tables, sofas and beds at preferential prices.

Tulcea 64/11, p. 26b, 25th September 1873: The vice mutasarrif of Rouse informed the mutasarrif of Tulcea that the female islahhane students were to be enrolled in the first grade since they demonstrated significant progress on the exam. Since all female students should number 56 girls, the mutasarrif of Tulcea was to nominate for islahhane training 6 Muslim, non-Muslim or refugee girls of good health and of 7-10 years of age.

F. 179, a. u. 2469, p. 75, 26th September 1873: The mutasarrif of Tărnovo informed the vilayet administration that the travel costs of 3 girls enrolled at the islahhane amounted to 91 ghurush and were paid by the court ticket revenues. The girls travelled by a cart and were accompanied by a policeman.

F. 156, a. u. 1124, p. 2a, 26th October 1873: The Vilayet informed the mutasarrif of Sofia that all 6 girls transferred to Rouse had arrived and immediately were enrolled at the islahhane. They departed from Sofia as early as 8th October 1873.

F. 112, a. u. 4054, p. 208, 234, 30th October 1873: A letter of 19th October 1873 informed the kaymakam of Nikopol that there were 2 vacant places at the higher grade of the girl islahhane. The local officials emphasized that there were no Crimean and Circassian girls suitable for islahhane training. The Vilayet recommended the enrolment of 2 female orphans reared by the local Muslims. As early as 25th November 1873 both girls were transferred to Rouse and immediately enrolled at the school.

F. 112, a. u. 3142, p. 8, 6th November 1873 (F. 112, a. u. 3156, p. 2, 10th December 1873): The Vilayet informed the kaymakam of Razgrad that 3 refugee boys of the village of Sepetchi (modern the village of Koshnichari) did not come back to the islahhane after their furlough had expired. Reporting their names, it ordered their immediate return. Later, two of the boys arrived in Rouse. However, Mehmet was still missing. So, the local officials had to track down him.

Note: More information is provided by: *F. 112, a. u. 4103, 26th December 1873:* The kaymakam of Razgrad informed the Vilayet that Mehmet, an Abkhazian, was delegated by the village mayor to a village in the district of Tutrakan in order to deliver a document sealed by the mayor himself. According to Ismail and Süleyman, both islahhane students of the village of Sepetchi, Mehmet visited the village of

Asayāsh (unknown settlement) in the district of Tărnovo, as well. The Vilayet reminded by a resolution of 22nd January 1874 that the village mayor could not commission any task to the islahhane students without the inspectorate's permission.

F. 112, a. u. 5341, 15th December 1873: The kaymakam of Shumen informed the islahhane inspectorate by a letter of 29th November 1873 that Hasan and Mehmet, both Crimean refugees settled in the village of Kayalā dere (modern the village of Kamenyak), were transferred from Rousse to the islahhane of Sofia some time ago. Both submitted an application for quitting the school by health reasons. Mehmet burnt his arm with gaz, Hasan got ill. The inspectorate turned down the application since it contradicted the islahhane rules. It decided to prolong the treatment of Hasan and to shelter both until the annual exams. Then they could graduate.

F. 112, a. u. 4053, p. 69, 18th January 1874: The Vilayet asked the kaymakam of Pleven to research some details about an islahhane candidate. Mehmet, a homeless boy, claimed that he was a son of Salih, a landowner. Two years ago, when his father passed away, Mehmet went to Silistra. His uncle, Osman, served as a policeman in Vidin.

F. 112, a. u. 4060, p. 486, 17th October 1874: The Vilayet informed the mutasarrif of Tulcea that the islahhane candidate, Hüseyin, a son of Emrullah from Medgidia, did not meet the age requirements of the islahhane since he turned 16 years of age. However, he was sheltered at the "Exemplary Farm" near Rousse.

Danube, no. 1002, 31st August 1875: Since the needlework items of the islahhane girls were highly appreciated at the exam, many families got interested in enrolling their children at the school. According to the Islahhane Regulation they should pay a monthly fee of 25 ghurush for the classes in reading, writing and tailoring, and a monthly fee of 50 ghurush for the piano lessons.

Shumen 35/39, p. 19, 27th December 1875: The mutasarrif of Shumen informed the Vilayet that a homeless orphan child from Afyonkarahisar had arrived in the town some days ago and was wandering the streets. The municipality of Shumen requested his enrolment at the islahhane.

OAK 21/1 p. 6, 4th April 1876: Ibish Hoca, the father of Mehmet Ali, submitted an application of 21st March 1876 for releasing his son from the Sofia islahhane. The Vilayet informed the mutasarrif of Tărnovo that Mehmet Ali did not graduate and should keep on attending the lessons. Besides, it was not impossible to meet his travel expenses.

Rousse 1/73, 13th October 1876: The mutasarrif of Sofia informed the Vilayet that Mitra, the mother of Magdalena, and Elena, the mother of Anika, did not assent to the decision to house both girls at the family of Stefanaki efendi and at the family of Dimitraki bey in Tulcea. They demanded their return to Kyustendil. Both were enrolled at the Rousse islahhane 2 years ago.

Note: More information is provided by: *F. 169A, a. u. 864, p. 11, 6th November 1876 (F. 112, a. u. 4153)*: Providing both girls with travel expenses, Stefanaki efendi and Dimitraki bey let them return by a ship to Rouse. Dimitraki bey stated that he did not approve the attempt of their mothers. Both notables reared Magdalena and Anika together with their own children and intended to search for proper suitors. Since Anika declared her will to become a teacher, she would stay at the islahhane a year or two. The inspectorate stated that Magdalena could not return to Rouse if she would go to Kyustendil.

SOURCES**Sources in Ottoman Turkish at Oriental Department of the Bulgarian National Library
“Sts Cyril and Methodius”**

Court Register: R31.

NPTA XIX 1/67, p. 14b, 17b, 18b, 33, 38,62a; 5/269, p. 30; 8/37, p. 165; 9/74, p. 11b; 14/33; 14/46, p. 18b, 27; 15/25, p. 75; 25/153; 30/27, p. 28.

OAK 13/3, p. 166, 21/1, p. 6, 49, 414, 506, 581, 631; 22/41, p. 2b; 25/1, p. 126, 261, 411, 442; 30/51, p. 67; 31/8, p. 5, 47, 110, 155, 181, 257; 35/38, p. 13; 36/62, p. 3a; 40/1, p. 8, 84, 103, 213, 363, 432, 480; 40/2, p. 228; 52/49, p. 49; 92/8.

Belogradchik 17/8, p. 6, 19.

Vidin 1/7; 12/32; 95/21, p. 56; 101/15, p. 9; 104/17, p. 61b; 106/11, p. 6; 107/16, p. 44a; 109/11, p. 79; 111/13, p. 6a.

Rousse 1/73; 4/97, p. 7;6/69, p. 1a; 9/180, p. 12; 9/181; 65/7, p. 27; 14/15; 58/10, p. 41a; 62/6, p. 91b; 63/3, p. 50; 67/19, p. 13; 68/10, p. 3a; 69/13, p. 22; 71/2; 71/5, p. 86; 72/4, p. 81; 73/11, p. 23, 87, 188, 216; 76/2, p. 7, 23; 77/61, p. 30; 77/64, p. 82; 78/5, p. 415; 80/5, p. 89; 82/7, p. 1.

Sofia 1/66, p. 17, 23.

Shumen 35/39, p. 19.

Tárnovo 3/141; 29/10, p. 40, 133; 31/7, p. 8, 31; 31/12, p. 61; 36/4, p. 13b.

Tulcea 53/15, p. 36b; 55/20, p. 11b, 18, 32; 60/8, p. 59; 63/8, p.17; 64/11, p. 26b.

F. 26, a. u. 4166; 16187; 16199; 16223; 18545, p. 15.

F. 26A, a. u. 3100, 1a; 4132, p. 5.

F. 28A, a. u. 334.

F. 112, a. u. 327; 1868; 2258, p. 248, 326; 2260, p. 23; 3087, p. 16, 30; 3112, p. 7; 3117, p. 10; 3156, p. 2; 3165, p. 3; 3128, p. 5; 3142, p. 8; 3181, p. 64; 3207, p. 2a; 3212, p. 52; 3243, p. 60; 3250, p. 4-5, 20; 3295, p. 11; 3318, p. 3; 3352, p. 17; 3444, p. 7; 3474, p. 28; 3635, p. 16; 3896, p. 14; 3908, p. 6; 3918; 4103; 4053, p. 69; 4054, p. 4, 92, 114, 144, 152, 174, 208, 222, 234, 321; 4060, p. 179, 486; 4062, p. 57; 4082, p. 15; 4102; 4124; 4152-4153; 4158; 4167; 4175; 4181, p. 1-2; 5341; 5654, p. 5; 5659, p. 44; 5669, p. 47; 7783, p. 47; 7464; 7821, p. 17; 7772, p. 10, 88, 99; 7821, p. 21.

F. 112A, a. u. 917; 1468; 2258, p. 315.

F. 121, a. u. 1771; 2151, p. 4.

F. 146A, a. u. 123, 169, 245.

F. 156, a. u. 974, p. 11, 23; 1051; 1052, p. 6, 18; 1124, p. 2a, 11, 13; 1322, p. 16; 1851.

F. 169, a. u. 2958, p. 1a; 2971, p. 3b; 3367, p. 11, 24, 30, 112.

F. 169A, a. u. 864, p. 11.

F. 173, a. u. 521, p. 12; 559, p. 23b; 592, p. 16b.

F. 173A, a. u. 283, p. 5a.

F. 179, a. u. 2436, p. 4a, 8b, 12b; 2447, p. 56, 93; 2452, p. 12; 2469, p. 75; 2816; 2956, p. 10; 2960-2961.

F. 182, a. u. 892, p. 7.

F. 213A, a. u. 504, p. 41.

Sources in Ottoman Turkish at the General Directorate of State Archives of the Prime Ministry of the Republic of Turkey

MF. MKT. 5/115; 18/3; 20/13; 33/82;

A. MKT. MHM. 452/ 41;

I. DH. 661/46042;

ŞD, 3212/36.

Newspapers

“Makedonia”, year 2, no. 12; year 4, no. 39.

“Danube”, no. 4, 9, 12-13, 17, 19-23, 26-27, 29-30, 32, 34-35, 37, 39, 43, 50, 54, 56, 63, 68-70, 80, 97, 112, 114, 119, 135-137, 139-140, 167, 172, 195, 202, 213, 215, 223, 228-229, 233, 236, 238, 242, 249, 252-253, 258, 262, 267, 269-270, 275, 278, 282-283, 291-297, 315, 318-319, 334, 338, 342, 350, 353, 356, 358, 367, 371-372, 376-377, 388-389, 400, 402, 406, 407, 411-412, 429, 442, 459, 477, 480, 505, 511, 513, 520, 534, 561-562, 600-602, 604-605, 608, 610, 615, 630, 650, 696, 699, 701-702, 706, 712-713, 719, 744, 749, 751, 772, 794, 797, 798, 802, 806-807, 810-811, 814, 819, 823, 826, 830, 836, 843, 856, 887, 890, 905, 908, 919, 940, 958, 962, 975, 995, 998, 1002, 1025, 1033, 1035, 1098-1099, 1102, 1107, 1112, 1115, 1125, 1151.

“Ceride-i Havadis”: published from 1840 to October 1860: no. 10, 113, 135, 179, 331-333, 335-336, 346, 363, 380, 382, 707, 715, 779, 856, 863, 924 // published from November 1860 to 6th June 1864: no. 12-13, 15, 19, 130, 178, 194, 256, 262, 285, 304, 309, 315, 386, 396, 441, 463, 517, 529, 550, 565, 578, 652, 770, 772 // published from 25th September 1864 onwards: no. 35, 44, 66.

“Takvim-i Vekayi”, no. 216, 288, 327, 340, 350, 361-363, 365, 370, 378, 746, 901, 941, 951, 954-956, 962, 965, 970, 972, 981, 1026, 1044, 1060, 1070, 1084, 1101, 1107 1121, 1179 1186, 1227, 1234, 1356, 1363, 1523, 1633, 1635, 1642, 1681, 1697.

Books and Articles

“№ 162 Chambre des Représentants. Séance du 31 mars 1851”, *Écoles de réforme de Ruysselede*, ed. de Haussy, Bruxelles 1850.

Anckaer Jan, *Small Power Diplomacy and Commerce: Belgium and the Ottoman Empire during the Reign of Leopold I (1831-1865)*, ISIS Press, Istanbul 2013.

Annales de la Congrégation de la Mission ou Recueil de lettres édifiantes écrites par les prêtres de cette congrégation employés dans les missions étrangères, Tome 25, no. 1, Typographie Adrien le Clere, Paris 1860.

- Arnaudov Hristo, *Pålno sãbranie na dãrjavnite zakoni, ustavi, nastavljeniya u visoki zapovedi ot Osmanskata imperiya*, Phare de Bosphorus, Tzarigrad 1871.
- Bakãrdzhieva Teodora, "Roussenskoto islahhane: chast ot obrazovatelната reforma v Osmanskata imperiya", *Studia Balkanica*, eds.: Varban Todorov, Cengiz Hakov, Apostolos Hristakudis, vol. 23 Izsledvaniya v chest na chl.-kor. professor Strashimir Dimitrov, Sofia: Prof. Marin Drinov 2001, ss. 325-338.
- Bayrak Meral, "Bir Sosyal Sorumluluk Projesi: Tuna Vilayeti Islahhaneleri", *Belleten*, c. LXXVII/ sy. 37 (2013), ss. 573-636.
- Cevat Mahmut İbnü'ş Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihce-i Teşkilat ve İcrââtı – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, ed.: Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- Ducpéciaux Édouard, *Mémoire sur l'organisation des Écoles de réforme soumis a M. le Ministre de la Justice*, Imprimerie de Th. Lesign, Bruxelles 1848.
- Ducpéciaux Édouard, *Exposé de la Situation des écoles de réforme de Ruysselede, Wynghene et de Beernem; 1849-1858*, M Hayez, Imprimeur de l'Academie Royale, Bruxelles 1861.
- Ducpetiaux Edouard, *Colonies agricoles, écoles rurales et écoles de réforme pour les indigents, etc., en Suisse, en Allemagne, en France, en Angleterre, dans les Pays-Bas et en Belgique*, Th. Lesigne, Bruxelles 1851.
- Ergin Osman, *Istanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolasıyla Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1977.
- Göyünç Nejat, "Midhat Paşa'nın Niş Valiliği Hakkında Notlar ve Belgeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, c. 12 (1982), ss. 279-316.
- Hananel Asher, Eli Eshkenazi, eds., *Evreyski izvori za obshtestveno-ikonomicheskoto razvitie na bãlgarskite zemi prez XVI vek*, vol. 1, BAN, Sofia 1958.
- Haydar Ali, *Midhat Paşa: Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı*, Hilal Matbaası, İstanbul 1909.
- Hızlı Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlk Öğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1999.
- Hügel Fr. S., *Die Findelhäuser und das Findelwesen Europa's, ihre Geschichte, Gesetzgebung, Verwaltung, Statistik und Reform*, Leopold Sommer, Wien 1863.
- "Islahhane Nizamnamesi", *Dustur*, c. 2, Matbaâ-i Amire, İstanbul 1871, ss. 276-295.
- Ivanova Svetlana, "Hristiyanska i myusyulmanska blagotvoritelnost po bãlgarskite zemi v XVI-XVIII vek (dokumenti, uchastnitzi, institutzii), *Daritelstvo i vzaimoposht v bãlgarskoto obshtestvo prez XVIII-XIX vek*, ed. Plamen Mitev, IF-94, Sofia 2003, ss. 7-110.
- Kasumović Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme Osmanske uprava*, Islamski kulturni centar, Mostar 1999.
- Keleş Erdoğan, II. Abdülhamid Devrinde Aydın Vilayetinde Sanat ve Meslek Okulları, *History Studies*, c. V/ sy. 2, 2013, ss. 199-241.

- Kenderova Stoyanka, "Osmanski Dokumenti za "Nyumune chiflik" (dnes "Obratzov chiflik") kray Russe", *Izvestiya na Dărzhavnite arhivi*, vol. 40 (1980), ss. 159-170.
- Kiradzhev Svetlin, *Sofia kakvato e bila 1878-1943*, Svyat 2001, Sofia 2001.
- Koç Bekir, "Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. VI/ sy. 2 (2007), ss. 113-127.
- Koç Bekir, "Osmanlı Devleti'nde Kimsesiz ve Suçlu Çocukların Korunması Amacıyla Açılan Islahhanelere İlişkin bir Araştırma", *TÜBİTAK SBB Proje*, no. 106K142, 2008, accessed on 4th August 2013, <http://vt.ulakbim.gov.tr>.
- Koç Bekir, "Islahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma Dergisi*, c. XX, 2006, ss. 185-196.
- Kornrumpf Hans-Jurgen, "Islahhane," *Économie et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle)*, *Actes du colloque de Strasbourg (1-5 juillet 1980)*, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Paul Dumont, C.N.R.S., Paris 1983, ss. 149-156.
- Kostov, Alexandre *Bălgariya i Belgiya: İkonomicheski, politicheski i kulturki vrăzki (1879-1914)*, Hristo Botev, Sofia 2005.
- Lallemand Léan, *La question des enfants abandonnés et délaissés au XIX. siècle*, Guillauminet, Paris 1885.
- de Lurieu G. H. Romand, *Études sur les Colonies agricoles de mendiants, jeunes détenus, orphelins et enfants trouvés. Hollande – Suisse – Belgique – France*, Librairie agricole de la maison rustique, Paris 1851.
- Maksudyaz Nazan, "Orphans, Cities, and the State: Vocational Orphanages (Islahhanes) and Reform in the Late Ottoman Urban Space", *International Journal of Middle East Studies*, vol. XLII/ sy. 3 (2011), ss. 493-511.
- Maksudyaz Nazan, "Being Saved to Serve": Armenian Orphans of 1894-1896 and Interested Relief in Missionary Orphanage," *Turcica*, vol. XLII 42 (2010), 47-88.
- Moskona Isak, "Nyakoi dopălnitelni svedeniya kam istoriyata na evreyskata obshtina v Rousse", *Almanah za istoriyata na evreite v Bălgariya s priturka Godishnik na evreyskiya istoricheski muzey*, vol. 30 (1998), ss. 157-168.
- Ortaylı İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yayınları, İstanbul 1999.
- Öztürk Cemil, "Türkiye'de Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu I: Islahhaneler", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1995, ss. 427-442.
- Peirce Leslie, *Morality Tales Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, University of California Press, Berkeley 2003.
- Piolet Père J.-B., *La France au dehors. Les Missions catholiques françaises au XIXe siècle. Tome Premier: Missions d'orient*, Tome 1. Missions d'Orient, Librairie Armand Colin, Paris 1900.
- Pletnyov Georgi, *Midhat Pasha i upravlenieto na Dunavskiya vilayet*, Vital, Veliko Tărnovo 1994.

- Popov Nikola, *Opisanie na Ruschuk za vremeto ot 1860 do 1879 godina*, Dimităr Petrov, Rouse 1928.
- Säbev Orlin, *Osmanski uchilishta v bälgarskite zemi XV-XVIII vek*, Lyubomädrie-Hronika, Sofia 2001.
- Salname-i Vilayet-i Prizren, defa 2, Vilayet Matbaası, Prizren 1874.
- Salmane-i Vilayet-i Tuna, defa 6, Vilayet Matbaası, Rouse 1873.
- Simeonov Simeon, *Rouse v minaloto i dnes. Istoricheski, geografski i statisticheski belejki*, Knijarnitza "Sim. Simionov", Rouse 1929.
- Singer Amy, *Constructing Ottoman Beneficence an Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, University of New York Press, New York 2002.
- Sürreya Mehmed, *Sicill-i Osmani*, haz: N. Akbayar, Tarih Vakfi, Istanbul 1996.
- Şentürk Hüdai, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- Şişman Adnan, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.
- Todorova Olga, "Deteto v sveta na väzrastnite prez XV-XVIII vek (po material ot bälgarskite zemi)", *Kontrasti i konflikti "zad kadär" v bulgarskoto obstestvo prez XV-XVIII vek*. ed. Elena Grozdanova, Guttenberg, Sofia 2003, ss. 154-225.
- Uyanık Ercan, "Bir Osmanlı Sosyal Kalkınma Projesi Olarak İslahhaneler", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, c. XIII / sy. 4, 2004, 59-83.
- Yazıcı Nesimi, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XLVIII/ sy. 1 (2007), ss. 1-46.
- Yıldırım Mehmet Ali, *Dersââdet Sanayi Mektebi. İstanbul Sanayi Mektebi (1868-1926)*, Kitabevi, Istanbul 2012.
- Yordanov D., *Prinos za promishlenata istoriya na grad Sofia*, Hemus, Sofia 1928.
- Winter Michael, *Egyptian Society under Ottoman Rule 1517-1798*, Routledge, London 1992.
- www.kuran.gen.tr

“RUM İLİ” İLM Ü HABER DEFTERİ’NDEN XX. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU BALKAN COĞRAFYASINA BAKIŞ

MURAT ALANDAĞLI*

Özet

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivinde yer alan İlm ü Haber Defterlerinden “Rum İli İlm ü Haber Defteri” adıyla dikkatimizi celp eden TKG. KK. İLMd. 28 numaralı ve 1322-1341 tarihli (M. 1907-1925) toplam 398 sayfadan müteşekkil defter çalışmamızın temelini oluşturacaktır.

Bu defterden hareketle XX. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğunun Balkan Coğrafyasının “Orta, Siroz, Bosna, Kırkkilise, Drama, Dedeğaç, İskeçe, İşkodra, Yanya, Kesendire, Kosova, Manastır ve Kavala” kazalarındaki sosyal, idari ve siyasi değişiklikler ile imparatorluk idaresinin bölgedeki bu değişikliklere dair refleksinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu çerçevede öncelikle imparatorluk sınırlarındaki daralma ile bu olayın yarattığı sosyo-ekonomik ve idari değişiklikler üzerinde durulacaktır. Yeni sınır tespitleri, sınır dışında kalan tebaanın durumu gibi siyasi meseleler ile bazı kazalarda artan nüfus yoğunluğunun doğal bir sonucu olarak yeni mahalle veya köy teşkili gibi idari ve sosyal meselelere ışık tutulacaktır.

Ayrıca bölgedeki gayrimüslim tebaa ile yabancıların kimi talepleri üzerinde de durulacaktır. Bu doğrultuda yeni, kilise, manastır, okul açılması başta olmak üzere hane, mahalle ya da kabristan inşaları veya var olanların genişletilmesi gibi imparatorluk bürokrasisini bir hayli meşgul etmiş konulara dikkat çekilecektir.

Sonuç olarak Balkan Coğrafyasına dair henüz incelenmemiş bir kaynaktan yola çıkarak imparatorluğun idari, iktisadi, sosyal, askeri durumu başta olmak üzere pek çok farklılık ile değişikliklere ışık tutulacaktır. Böylece bu gün varlığını bildiğimiz bazı köy veya mahallelerin tarihleri ile dönem itibarıyla farklılaşan insan manzaralarına dair anekdotlara rastlanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kuyud-ı kadime, ilmühaber defterleri, Balkanlar, Osmanlı İmparatorluğu

* Uzman (GİH), Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Arşiv Dairesi Başkanlığı

**A Glance at the Balkan Region of the Ottoman Empire in the 20th Century
Based on İlm-u-Haber Defters (Books of Certificate Registry)**

Abstract

The corpus of the present study comprises *ilm-u-haber defters* (Books of Certificate Registry) in the Kuyud-ı Kadime Archives of the General Directorate of Land Registry and Cadastre. One of these documents stands out, which is entitled “Rum İli İlm ü Haber Defteri” (Rumelian Book of Certificate Registry), with TKG. KK. İLMd. 28 number and entries from 1322 to 1341 on Julian Calendar and 1907 to 1925 on the Gregorian Calendar. The book consists of 398 pages. I think this letter is very special for the recent period of the Balkan history.

In present work, based on the information from this book, the purpose is to describe the social, political, administrative situation and changes in the 20th century in some Balkan cities, namely Orta, Siroz, Bosna, Kırkkilise, Drama, Dedeğaç, İskeçe, İškodra, Yanya, Kesendire, Kosova, Manastır and Kavala. Moreover, the reactions of the Ottoman Empire to these changes are examined and changes in borders of the Balkans are evaluated. Since Ottoman lost its territories in some parts of the Balkans, the population increased in the other Balkan cities. Thus, the empire had to found new towns, which led to new issues. In the light of the obtained data, we will discuss these issues and possible solutions that the Ottoman Empire provided.

Additionally, we will consider the demands of non-Muslims who lived in the Balkan region. Correspondingly, we will handle the topics such as construction of new houses, villages, churches, schools and cemeteries in the Balkans for non-Muslims.

As a result, it is believed that these books will shed light on governmental, economic and social problems in the Balkans during the Ottoman rule. Therefore, we will be able to obtain new data about the history of some villages and cities, which have survived till the present time in the Balkans. Moreover, these books will help us understand how people have changed since the early 20th century.

Keywords: Kuyud-ı kadime, İlmühaber Books, Balkans, Ottoman Empire

GİRİŞ

Temelleri bilinen ilk uygarlıklara kadar giden arşivcilik faaliyetleri, esas olarak XVI. yüzyılda sistemli bir şekil almıştır. Elbette dönem itibariyle feodal yönetim anlayışının arşivleri, bir hak doğuran veya bunu ispat eden bir kazaî senet (titre) olarak görmesi olayının bu değişimdeki yeri yadsınamaz.¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan hemen sonra diplomatik ilminden yararlandığı aşikârdır. Bilindiği gibi merkezi denetim esasına göre idare edilen İmparatorlukta diplomatik ilminin gelişimi, köklü bir geleneğin ürünüdür.² XVII. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı diplomatikasında belli konuları içeren özel defterler hazırlanmaya başlanmıştır.³ Bilindiği üzere Tanzimat Dönemi ile birlikte kurulan yeni müesseseler kendi özel arşivlerini oluşturmuştur. İmparatorluğun kuruluşundan itibaren önem arz eden arazi ile ilgili yazışmaların yer aldığı Kuyûd-ı Hakâni Arşivi bu noktada farklı bir öneme sahiptir. Çünkü imparatorlukta başta askeri, siyasi, mali ve sosyo-kültürel birçok müessesenin temeli bilindiği üzere arazinin işletilmesi esasına dayanmaktaydı. Dolayısıyla kısa süre içerisinde Kuyud-ı Hâkanî Arşivi başta arazi ile ilgili meseleler olmak üzere farklı birçok konuda yazışmaların yer aldığı bir arşiv haline gelmiştir.

A- İLM Ü HABER DEFTERLERİ

I-İlm ü Haber Defterlerinin Tanımı

İlm ü haber, esas olarak Osmanlı diplomatikasında, bir daireden diğer bir daire veya dairelere mevcut bir husus, kararı iletmek amacıyla yazılan belgeye verilen bir isimdir.⁴ Düzenlenme şekil bakımından kendine has bir usulü bulunmaktadır. Elkâp kısmının olmayışı ve irade, buyruldu ile arzuhalde yola çıkılarak konuya

¹ İsmet Binark, Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri, *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı Yayınları*, Ankara 1980, s.22, 23; Bilgin Aydın-İshak Keskin, "Osmanlı Bürokrasisinde Evrak Sahteciliği, Diplomatik ve Diplomatika Eğitimi", *İsam, Osmanlı Araştırmaları*, (Edt. İnalçık, Erünsal vd.), S XXXI, İstanbul 2008, s. 212,213.

² Nejdet Gök, "Osmanlı Beratları Kapsamında Diplomatika İlmi veya İlm -i İnşâ", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 20, Konya, 2008, s. 731, 739; Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatika)*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s.5.

³ Surayı Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir? Kaynaklara Giriş*, (Çev. Z. Altok), *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul 1999, s.51.

⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, "İlm ü haber", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C 22, İstanbul 2000, s.151; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, (Haz. Y. İhsan Genç vd.), III. Baskı, *Başbakanlık Basımevi*, Ankara 2010, s.196; Yaygın olarak bilinen tanımına göre ilm ü haber, "bir kimsenin yer, hal, medeni durumu gibi birçok bilgiyi ihtiva eden belge; herhangi bir şeyin teslim alındığını gösterir evrak veya anonim şirketlerde sonradan hisse senetleriyle değiştirilmek üzere verilen geçici belge" anlamlarına gelmektedir..., Meydan Larousse, *Sabah Gazetesi Yayınları* C 9, s. 458; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)*, *Aydın Kitapevi Yayınları*, 1999, s. 19.

giriş yapılması bu bakımdan ön plana çıkan özellikleri arasında değerlendirilebilir.⁵ Kapsamı konuya göre değişse de en nihayetinde "...iş bu ilm ü haber verildi." şeklinde neticelenmektedir. Belgelerin sol alt kısmında tarih ve imzalar bulunmaktadır.⁶

II-Muhteva Olarak İlm ü Haber Defterleri⁷

İlm ü haber defterlerinde en dikkate değer konulardan biri, özellikle XIX. yüzyılda İmparatorluk coğrafyasında önemli bir problem olarak karşımıza çıkan göç ile ilgili düzenlemelerdir.⁸ Diğer önemli bir konu ise vakıflardır. Şeyh Mustafa Efendi⁹, Sultan Abdülhamid Han¹⁰ ve Sultan Beyazid Han-ı Veli¹¹ vakıfları başta olmak üzere birçok mazbût ve mülhak vakıf'a ait kimi tezkere ve ilm ü haberler kayıtlarına rastlanılmaktadır.

Köstence¹², Ankara¹³ Hicaz¹⁴ demiryollarının yapım¹⁵ ve onarım faaliyetleri ile demiryollarına yönelik bazı saldırılara dair bilgilerin yanında Taş Ocakları Nizamnâmesi¹⁶, bazı rıhtım inşasına dair mukavelenâme¹⁷ gibi farklı ve önemli konulara dair bilgiler yer almaktadır. Ayrıca miri arazi üzerine hane, köy inşasını konu edinen pek çok kaydın yanında Musul ve Bosna Hersek örneklerinde olduğu

⁵ Defter-i Hâkanî Nezaretine ait İlm ü haber Defterindeki ilm ü haberlerin şekil olarak tasvirine dair şu şekilde bir izah yapılabilir. İlm ü haberin sağ üst kısmında "Bab-ı Ali Daire-i Sadaret-i Uzma Mektubi Kalemi, Adet" yazıldıktan sonra kâğıdı ortalar şeklinde "Şuray- Devlet Mülkiye Dairesinin 3335 numaralı mazbatasının suretidir." yazılır ve konuya giriş yapılır. Konunun sonunu ise genellikle hicrî ve rumî olarak düşülen tarih düşürülmüştür. Belgenin sağ alt kısmında "Vezir-i a'zam Mehmed Kamil" Sol alt kısmında ise "Sadaret mektubi" yazılmıştır. Bu şablonu "Şurayı devlet mülkiye dairesinden sureti balada muharrer mazbatası mucibince Defter-i Hâkanî Nezaret-i Celilesinden icra-i icabına himmet buyrulması" şeklinde yapılacak işleme dair, ilgili birimi işaret eden ve farklı bir tarihin (işlem tarihini) düşüldüğü ikinci kısım takip etmektedir. TKG. KK. İLMd. 22, s.1-2.

⁶Kütükoğlu, a.g.e., s.295.

⁷ Bu konuda genel bir bilgi için Bkz. Murat Alandağlı, "Kuyud-ı Kadime Arşivinde Tasnifi Yeni Yapılan Bir Defter Türü: Defter-i Hakani Nezareti İlm ü Haber Defterleri ve bu Defterlerde Yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülk Edinmelerine Bakış", Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi, 21-23 Kasım 2012, İstanbul, Bildiriler Kitabı, Cilt I, s. 77-105.

⁸TKG. KK. İLMd.12, s.16/b,18/b,21,24, vd. T. 1306-1311; Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XIV, S 25, Ankara 1981, ss.171-203. ; Naci Şahin, "XIX. Yüzyıl Sonrasında Anadolu'ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyo-Kültürel Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C VIII, S I, Haziran 2006, ss.63-82.

⁹TKG. KK. İLMd. 6, s.69/b, T. 7 Haziran 1291.

¹⁰TKG. KK. İLMd. 8, s.29, T. 7 Rebî'ül Evvel 1278.

¹¹TKG. KK. İLMd.5, s.10, T. 5 Safer 1267.

¹²TKG. KK. İLMd.8, s.35, T. 15 Recep 1278.

¹³TKG. KK. İLMd.19, s.22/a, T. 4 Temmuz 1308.

¹⁴TKG. KK. İLMd.26, s.75-77, T. 7 Eylül 1319; s.131-132, T. 1 Teşrin-i sâni1323.

¹⁵TKG. KK. AYNd., 10, s.107, T. 26 Mayıs 1308.

¹⁶TKG. KK. İLMd. 27, s.41-46, T.3 Nisan 1320; TKG. KK. İLMd. 7, s.46, T. 16 R. 1285.

¹⁷TKG. KK. İLMd. 23, s.6-17, T.22 Şevval 1308.

üzere kimi tımarlara dair düzenlemeleri içeren ilm ü haberlere de rastlanılmaktadır.¹⁸ Miri arazi üzerinde bulunan meyve veren ağaçlara müdahale etmek isteyenlerle ilgili ne tür bir muamelenin yapılacağına dair tezkerede bulunmaktadır.¹⁹

Defter-i Hakâni Nezareti ile ilgili olarak öncelikle merkez veya taşrada işlemlerde kullanılacak defterlerin temini²⁰ başta olmak üzere kaydı ehemmiyet arz eden defterlerin tamiri²¹ ile deftercilerin atamaları²², onlara verilecek olan zam²³ gibi oldukça ilgi çekici konulara rastlamak mümkündür. Bu sayede bizler Kuyud-ı Hâkanide çalışanların toplam beş sınıfta değerlendirildiğini öğrenebilmekteyiz.²⁴ Arşivin zaman içerisinde kendisini yenileme uğraşında olduğunu görmekteyiz.²⁵ 1284 tarihli Arazi Kanunnâmesi²⁶ metni ile Bosna örneğinde rastlanıldığı üzere tarla ile çiftliklerin dağılımının yanında alınacak vergilere dair kimi bilgiler de bulunmaktadır.²⁷

Rumeli, Arabistan ilm ü haber defterleri tetkik edildiğinde İlm ü haber defterlerinde imparatorluğun herhangi bir vilayetine ait idari birimlerin listesine de rastlamak mümkündür.²⁸ Edirne Vilayetine ait cetvelin önce merkez kazaları daha sonrada nahiyeleri de kapsayacak şekilde genişlediğini görmekteyiz.²⁹ Bazı köy veya mahalle isimleri ile ilgili düzenlemelere de rastlamak mümkündür.³⁰ Rize, Gümüşhane³¹, Trabzon³², Ankara³³, Amasya³⁴ Kırcaali³⁵, Romanya³⁶ ve Batum’un³⁷

¹⁸TKG. KK. İLMd. 28, s.118, 119 T. 17 Kânûn-ı Sâni 1324, 31 Kânûn-ı Sâni 1324
TKG. KK. İLMd. 8, s.83/b, T. 5 Muharrem 1278. TKG. KK. İLMd. 11, s.16, T. 5 Temmuz 1285; TKG. KK. İLMd. 15, s.32/a, T. 10 K. evvel 1314; TKG. KK. İLMd. 8, s.47, T. 25 Haziran 1278.

¹⁹TKG. KK. İLMd. 19, s.34/a,b T. 31 Temmuz 1309; TKG. KK. İLMd. 23, s.52, T.26 Ağustos 1312.

²⁰TKG. KK. İLMd. 8, s.105, T. - Rebî-ül-âhır 1281.

²¹TKG. KK. İLMd. 8, s.73, T. 28 Muharrem 1280. TKG. KK. İLMd. 16, s.6/b, T. 6 Eylül 1305; TKG. KK. İLMd. 30, s.14, T.25 Nisan 1326

²²TKG. KK. İLMd. , 7, T. 23 Muharrem sene 1274, s. 7; TKG. KK. İLMd. 26, s.98-100, T. 26 Kânûn-ı Evvel 1320; TKG. KK. İLMd. 14, s.47, T. Nisan 1298.

²³TKG. KK. AYNd. 22, s.116, T. 17 Ağustos 1301. ; TKG. KK. İLMd. 8, s.127, T. 5 Nisan 1281.

²⁴TKG. KK. İLMd. 11, s.14/a, T. 14 Ağustos 1307.

²⁵Bu maksatla mukarrerat ile telgrafların daha hızlı ve sistemli bir şekilde faydalanılması maksadıyla tasnif edilerek yeni usul dosyalama esasları çerçevesinde gruplandırılmasına dair talimatnamede gözlerden kaçmamaktadır... TKG. KK. İLMd. 8, s.56, T.1 Kânûn-ı Evvel 1296.

²⁶TKG. KK. İLMd. 6, s.5/b-10, T.1274-1292.

²⁷TKG. KK. İLMd. 8, s.11/a-14/a T. 5 Şevval 1277; TKG. KK. İLMd. 6, s.1, T.1274-1292.

²⁸TKG. KK. İLMd. 9, s.32/a, 32/b.

²⁹TKG. KK. İLMd. 28, s.375,381, T. 2 Kânûn-ı Sâni 1329.

³⁰TKG. KK. AYNd. 22, s.127-129.

³¹TKG. KK. İLMd. 13, s.21, T.18 Ağustos 1291.

³²TKG. KK. AYNd. 22, s.153-157, T.11 Mayıs 1331.

³³TKG. KK. AYNd. 22, s.57, T. 23 Şubat 1325.

³⁴TKG. KK. İLMd. 8, s.108, T. 26 Recep 1281.

³⁵TKG. KK. İLMd. 17, s.70, 71.

³⁶TKG. KK. İLMd. 13, T. 26 Zi-l-ka'de 1296, 30 Teşrin-i Evvel 1295, s.44/b; s.44/b, T.30 Teşrin-i Evvel 1295.

³⁷TKG. KK. İLMd. 13, s.48/b, T.13 Şubat 1295.

yanı sıra bazı sancaklara³⁸ dair idari sınır, yapı ile köy adlarının değişimini ihtiva eden liste, tezkere de bulunmaktadır.

Defterlerde geniş yer tutan diğer önemli bir konu ise Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancıların mülk edinmesi olayıdır.³⁹ İmparatorluk, Safer Kanunundan önce yabancıların üzerinde bulunan emlak veya arazinin Osmanlı tebaası olan kişilerin eline geçmesi noktasında uğraş sergilemiştir.⁴⁰ Trabzon Vilayetinden Defter-i Hâkanî Nezaretine gönderilen tahriratta, 1284 tarihli Safer Kanununun ile yabancıların emlak alımlarına serbesti getirilmesi kararlaştırılmış iken yabancıların esasında otuz yıllık bir süre zarfında emlak'ın yanında arazi de aldıklarına vurgu yapılmıştır.⁴¹ Nitekim nizamnâmeninın ilanını bu yöndeki kimi düzenlemeler takip etmiştir.⁴² İngiltere, Fransa, Belçika, İsveç, Avusturya, Danimarka, Prusya ve İspanya öncelikli olarak tasarruf-ı emlak mazbatasını imzalamışlardır.⁴³ Daha sonra İran ve Portekiz de emlak tasarruf etmeleri hakkındaki mazbatayı kabul ve imza etmişlerdir.⁴⁴ Nizamnâmede konsoloslukların arazi ve emlak alımlarıyla ilgili kesin bir hükmün bulunmamasına rağmen⁴⁵ konsolosluklar⁴⁶ gerek kendileri adına ve gerekse de devletleri adına arazi alımları başta olmak üzere sahte ilm ü haberler temini noktasında caba sarf ettikleri anlaşılmaktadır.⁴⁷

Yabancıların tabiiyet değiştirerek arazi ve emlak sahibi olamamaları⁴⁸ özellikle Yahudilerin belli bölgelere yerleştirilmemeleri⁴⁹; usulsüz arazi ve emlak almaları⁵⁰ ile imparatorluk idaresinin belirlemiş olduğu yasak bölgelere⁵¹ arazi alımlarına mani olunması yönünde gayret sarf edildiği anlaşılmaktadır.

³⁸TKG. KK. İLMd. 17, s.79/b, 80, T. 7 Teşrin-i Evvel 1300.

³⁹Murat Alandağlı, Süreç ve Sonuçlarıyla Osmanlı İmparatorluğunda Yabancıların Mülk Edinmeleri (1830-1914), Helke Yayınları, Ankara, 2015; "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancıların Mülk Edinmesi", *Gn. Kur. Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yl. 9, S 18, Ağustos 2011, s.91-124.

⁴⁰TKG. KK. İLMd. 8, T. 23. Şaban.1279, s.70.

⁴¹TKG. KK. İLMd. 11, T. 26.Kânûn-ı Evvel. 1311, s. 1.

⁴²TKG. KK. İLMd. 14, s.47/b-48/a, T. 10 Ağustos 1288.

⁴³TKG. KK. İLMd. 11, T. 28. Şubat.1287, s.83; T. 28. Temmuz.1284, s.2.

⁴⁴TKG. KK. KORd. 2, T. 30 Temmuz 1299, s. 36.

⁴⁵TKG. KK. İLMd. 19, 26.T. Sani.1312, s.72.

⁴⁶TKG. KK. İLMd. 21, s.118,119, T. 26 Teşrin-i sâni1312. 28 Mayıs 1313.

⁴⁷TKG. KK. İLMd. 19, s.24/b-25/a, T. 22 Ağustos 1308; TKG. KK. İLMd. 17, s.53.

⁴⁸TKG. KK. İLMd. 13, s.60/b, T.10 Şevval 1298. ; TKG. KK. İLMd. 25, T. 11.Kânûn-ı Sâni. 1316, s. 90; TKG. KK. İLMd. 15, T. 2. Teşrin-i Evvel. 1297, s.9; s.12/a, T. 11 Kânûn-ı Sâni 1298.

⁴⁹TKG. KK. AYNd. 10, s.58, T. 30 Temmuz 1307; TKG. KK. İLMd. 21, s.16, T. 25 Temmuz 1307; s.55, T. 17 Nisan 1309; s.57-60, T. 10 Mayıs 1309.

⁵⁰Hicaz arazisi, Müslüman ibadethâneleri, mahalleleri, köyleri başta olmak üzere ayrıca bir köy arazisi, TKG. KK. KORd. 2, T. 3 Nisan 1299, s.31; muhacir yerleşim alanı, TKG. KK. AYNd. 3, s.8, T. 7/Şubat/1316; demiryolu güzergâhı, TKG. KK. İLMd. 4, s. 22. ; TKG. KK. İLMd.23, T. 10 Ağustos 1317, s. 96; tarımsal sahalar, TKG. KK. AYNd. 3, s.142, T.06/Kânûn-ı Sâni/1319;

; TKG. KK. İLMd. 13, s.54/b, T.5 Şubat 1296. ; TKG. KK. İLMd. 29, s.97, T. 1/Haziran/1326; TKG. KK. İLMd. 21, s. 23,24, T. 18/Temmuz/1307. ; TKG. KK. İLMd. 23, T. 9 Haziran 1313, s. 61; TKG. KK. İLMd. 9, s.32,33, T. 16 Safer 1284; TKG. KK. İLMd. 26, s.17, T. 22 Mart. 1315.

B-RUM İLİ İLM Ü HABER DEFTERİ

I-Defterin Şekil Özellikleri

TKG. KK. İLMd. 28 numaralı defterin tasnif öncesi numarası 21’dir. Toplamda 227 varaktan oluşan defterin 22 varağının boş olduğu göz önüne alındığında 207 varak üzerinden yaklaşık dört yüz sayfadan müteşekkil olup 18-49 ebadındadır. Dört sayfadan oluşan fihrist tetkik edildiğinde toplam 203 adet kayıt olduğu sonucuna varılabilmektedir. Defterin fihristi belgelerin yer aldığı sayfalar esasına göre düzenlenmiştir. Fakat 298 sayfanın yer aldığı defterin fihristinin sadece 203 sayfadan ibaret olması eksik düzenlendiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla fihristin işlevsellik özelliği oldukça zayıf kalmıştır. Bu durum fihristin sonradan sadece muhtevayı esas alan bir amaç çerçevesinde hazırlanmış olabileceği yönündeki düşüncüyü desteklemektedir. Fihrist bölümünü takiben toplam 16 varaklı bir boşluk bulunmaktadır. Bu boşluğun nedeni bilinmemekle beraber sonradan ilave edildiği veya önce kayıtların yazıldığı haliyle de fihrist için kimi varakların boş bırakıldığı gibi sonuçlara ulaşılabilir. Defterin kapağında “Rum İli Mukayyedliğinin iş bu 1323 senesi ilm ü haber defteridir” ibaresi yer almaktadır.

II-Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyetine

Defterin kapsamış olduğu tarih aralıkları dikkatle incelendiğinde bir tarihsel sürekliliğin izlerine rastlanılması kaçınılmaz olacaktır. Öyle ki defterin 298. Sayfasında Türkiye Cumhuriyeti Tapu Müdüriyeti Umûmiyesi, Kuyûd-ı Umûmiye Müdüriyeti ’ne hitaben kaleme alınmış bir kayda rastlanılmaktadır. Temelde adı belirtilmemiş vilayet kuyud-u kadime ketebesini ile dosya memurlarının vekâleten atanmalarına dair içeriği taşıyan bu kayıt imparatorluktan cumhuriyete geçişin kurumsal ve idari anlamdaki seyrine de bir nebze ışık tutmaktadır.

III- Defterin Muhtevası

Rum İli İlm ü Haber defteri genel olarak içerdiği konular bakımından ele alındığında aşağıdaki şekilde kaba bir tasvir yapmak mümkün olabilmektedir.

- a- Hane inşası
- b- Kilise, Manastır İnşası
- c- Rastlanılan Vakıflar
- d- Okul İnşası
- e- Yabancı Müessesatına Dair Bazı Bilgiler
- f- Fabrika İnşası

⁵¹ TKG. KK. İLMd. 23, T. 22. Şubat.1321, s.127; Bu hususta geniş bir çalışma için Bk. Murat Alandağlı “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancıların Arazi Edinimlerinde Belirlenen Kırmızı Çizgiler”, 17. Türk Tarih Kongresi, Ankara 2014, (Basım aşamasındadır.)

- g- İdari Bazı Düzenlemeler
- h- Diğer Olaylar

Şimdi ana başlıklar şeklinde sıralayabileceğimiz bu başlıkları aşağıda daha ayrıntılı olarak açıklayabiliriz.

a-Hane İnşası

Defterin hemen hemen her sayfasında bu meseleye dair belgelere rastlanılmış olması nedeniyle ilk başlıkta bu konunun ele alınması doğru bulunmuştur. Hatta defterde yer alan belgelerin hemen hemen yarısını bu yöndeki belgelerin oluşturduğu söylemek mübalağa olmaz. Bu belge yoğunluğunda da anlaşılacağı üzere, Balkan coğrafyasında imparatorluk bürokrasisinin mesaisini alan en önemli konu giderek yoğunlaşmış olan hane inşasıdır. Anlaşılan o ki imparatorluk idaresi hem elindeki nüfusu ve hem de nüfusun kalacağı hane sayısı, inşası, planlanması olaylarını denetiminde tutmak maksadındadır. Bu yöndeki uğraşı sadece Rumeli ile sınırlandırmak doğru olmaz. Zira Anadolu'nun da pek çok bölgesinde bu yönde kaleme alınmış kararlara ulaşmam mümkündür.⁵²

İmparatorluk coğrafyasında kozmopolit bir demografik yapıya sahip Balkanlarda hane inşası meselesi çok daha farklı şekillerde gerçekleşmişe benzemektedir. Çünkü bölgedeki müslim⁵³ ahalinin yanında gayr-ı müslim ve hatta yabancılardan⁵⁴ yer yer kendi arsaları ve zaman zaman da vakıf ya da miri arazi, tarla⁵⁵, mera üzerine hane inşası maksadıyla “ebniye inşası izin ruhsatı” talepleri olmuştur. Genel olarak ve bireysel olarak yapılan müracaatların ilgili taşra idari birim yoluyla Merkez’e iletilmesi şeklindeki talep yolunun istisnai de olsa, bazı bölgelerdeki topyekûn halkın talepleri şeklinde de gerçekleştiği anlaşılmaktadır.⁵⁶

Hane inşasıyla ilgili bürokratik bir yaklaşımın ardından dönem itibarıyla Rumeli’deki kır yerleşmeleri veya şehirleşme olgusu ile yeni yapılanma alanları gibi farklı kültürel olgular üzerinde de bir çıkarıma varmak mümkündür. Zira rastlanılan pek çok örnekte hanelerin pek çoğunun yeni kurulduğu bilinen istasyon meydanı

⁵² Diğer ilm ü haber defterlerinin muhtelif yerlerinde bu konuya dair belgelere rastlamak mümkündür.

⁵³ Gümülcine Kazasına tabi Yeni Karyesinde Kadı Yolu mevkiinde arazi-i emiriyeden olan tarla üzerine ebniye inşası hususunda ruhsat talep eden Genç Hüseyin oğlu Ahmet... TKG. KK. İLMd. 28, 29 Mart 323, s.12. (Çalışmanın bundan sonraki dipnotlarında tekrara düşmemek adına kullanılan başvuru kaynağı aynı defter olduğu için sadece sayfa numarası ve tarihler yazılacaktır.)

⁵⁴ Selanik’te Durganlı Karyesinde İtalya Devleti tebaasından Mösyo Avnor’un mutasarrıf olduğu 3079 zira tarla üzerine ebniye inşasına ruhsat... 1 Mayıs 327, s. 255.

⁵⁵ Kırk Kilise Kazası Hatim Tarla olarak bilinen mahalde bulunan tarla üzerine bir bab hane inşası hususunda Yonaki oğlu Nikola ve Niko kerimesi Elenko’nun istidası... 16 Eylül 319, s. 87; Drama Kasabası İstasyon Civarında Yini Çiftlik yolunda mutasarrıf olduğu bir dönüm tarla, 14 Eylül 324, s. 90.

⁵⁶ İskeçe Kazasının Selefçe ve Cami-i Atık Mahallelerinde hane inşasına dair ahali tarafından talep olunan ruhsat... 25 Nisan 232, s. 15.

veya kenarlarında ya da bir başka idari biri ile bağlantıyı sağlayan ana güzergâh kenarları ile şehir merkezlerinin bazı büyük caddeleri kenarlarında inşa edildiği tespit edilmiştir. Belirtilen bölgelerin çekim alanları olması, buralara hane yapımını zorunlu kılmıştır. Her ne kadar sayıca az da olsa bazı şehir, köy ile mahalleler yakınlarında bulunan tarla bahçe ya da bağ arazileri üzerine hane yapılması yönünde taleplerinde olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir.

Hane inşasına dair defterdeki belge ve bilgi yoğunluğu dikkatli olarak incelendiğinde Balkan coğrafyasında haneye dair şekil, kullanım alanı ve diğer bağlantılı yapılarıyla beraber oluşturmuş olduğu temel “hane unsuruna” dair görsel ve sayısal verilere ulaşılabilmektedir.⁵⁷

b-Kilise, Manastır İnşası

Farklı inançlarda pek çok kişinin yaşadığı Rumeli coğrafyasında kiliselerin inşasına dair talepler, genel olarak ele alındığında yeni kiliselerin inşası, mevcut olanlarının tamiri veya genişletilmesi ile nihayet çan kulelerinin yapılarak kilise arsalarına ilavesi şeklinde temel bir ayırım yapmak mümkündür.

İmparatorluk dönem itibarıyla pek gerekmedikçe bölgede yeni kiliselerin inşasına müsaade etmemiştir. Fakat bazı mahalle veya köylerin demografik olarak ortak inanç birlikteliği durumunda taleplerin daha dikkatli ve ince bir titizlikle incelenerek çözüme kavuşturulduğu görülmektedir. Fakat defter genelinde bu yöndeki taleplerin çoğu kilise inşasından ziyade var olan hatta “kadimden beri var olan”⁵⁸ kiliselerin zamanla tahrip olması veya cemaatin gereklerine cevap verememesi gibi gerekliliklerden kaynaklı yeniden inşa edilmeleri yönündedir.⁵⁹ Anlaşılan o ki her ne kadar ilk başta var olan kiliselerin yenilenmesi veya yıkılarak mevcut arsaları üzerinde yeniden inşa edilmesi yönündeki bu taleplerin zamanla

⁵⁷ Manastır Kasabasının Zendancı Mahallesi’nde Askeri Diviği Karyesinde mutasarrıf olduğu 5.400 zira’ kuru arazisinin 1.100 zira’lık alana hane inşasına ruhsat... 30 Nisan 323, s. 19; Manastır Vilayeti Yeni Mahallede mutasarrıf olduğu bir dönüm bir evlek tarlanın 500 ziralık mahalline dört hane inşası talebinde bulunan Velço... 31 T. Evvel 323, s. 32; Kırca Ali’nin Koca Kaya Mahallesi’nde 866,5 metrelik arazi üzerine iki bab hane inşası hakkında... 30 Temmuz 324, s. 82; Drama İstasyon Caddesinde mutasarrıf olduğu 2200 zira-i atik tarla üzerine beş adet hane inşası... 3 Mart 325, s. 136.

⁵⁸ Langaza Kazası muzafaatından Zağbur Karyesinde bulunan Aya Yorgi Kilisesinin mücededen inşasına ruhsat i’tasına dair Rum Patrikliğinden istid’a ve mezkûr kilisenin kadimen mevcut olmasına mebni evkâf-ı hristiyaniden olan mahalden bir miktar ilave ile genişletilmesi... s. 23 Nisan 324, s. 59; Yanya Vilayeti dahilinde Konice Kazası Kavasslı Çiftliğinde kadimden mevcut bir bab kilisenin yeniden inşasına ruhsat... 4 Eylül 324, s. 104.

⁵⁹ Balatnoz Karyesinde harap olan Meryem Ana Kilisesi arsası üzerine kilise inşası... 9 Nisan 324, s. 61; Gelibolu Sancağı dâhilinde Ekml Karyesi Aya Dimitri Kilisesinin harap olması nedeniyle yeniden inşası... 22 T. Sani 324, s. 109; Manastır Vilayeti Kastro Mahallesi’nde bulunan ve Rum kabristanına yakın Aya Tanaş adındaki kilisenin yeniden inşası... 3 K. Evvel 324, s. 112; Manastır Vilayeti Yarmaş Karyesinde Ayazyad adındaki Rum Kilisesinin harap olması nedeniyle yeniden inşası... 8 Şubat 324, s. 133; Delvine Kazası Manastır arsası içinde yer alan Meryem Ana Kilisinin tamir edilmesine dair ruhsat... 25 Şubat 324, s. 137; Yanya Vilayeti Loşta Kazası Çanaka Karyesindeki Nikola Kilisesinin harap olması nedeniyle yeniden inşası... 14 Mart 325, s. 144.

ilgili patriklikler kanalıyla gerekli olan veya uygun görülen miri arazinin bedellerinin ödenmesi karşılığında alınarak kilise arsalarına ilave edilmesi şeklinde bir değişime uğramıştır. Hatta tetkik edilen belgelerin bir kısmında Rumeli’de bu şekilde yapılmış pek çok usulsüzlüğe dair bilgilere rastlanılmıştır.⁶⁰

Diğer taraftan Kosova Vilayeti Kacana Kazasında Bulgar ahalisine ait kilise⁶¹; Doyran Kazası Surlova Karyesinde yer alan kilise⁶², Alasonya Kazasında Derdekosta Karyesinde Prokit İlya Kilisesi⁶³ örneklerinde olduğu gibi harap olmuş, duvarları yıkılmış olmaları nedeniyle tamir, yeniden inşası noktasında müsaade istenilmiştir. Bu örneklerde söz konusu kiliselerin yakınında yer alan arsa, tarla veya hane avlusu arazilerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim kilise çanları⁶⁴ bu hususta önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Önceleri sadece mevcut kilise için gerekli olan bir adet çan kulesi inşasını zamanla rahiplerin kalabilecekleri bir hane inşasının içeren talepler izlemiştir.⁶⁵ Ayrıca balkan coğrafyasındaki bazı kiliselerin kendilerine ait vakıfları ve bu vakıflara ait arazilerin bulunduğu ve bu kayıtların imparatorluk tarafından güvence altına alındığını da ifade etmemiz gerekmektedir.

Genel olarak belli bir bölgeye ait kilise inşası, tamiri veya diğer bazı gereklerden kaynaklı ruhsat taleplerinin ilgili cemaate ait patrikhane başta olmak üzere nadiren de olsa konsolosluklar ve nihayet cemaat önderleri tarafından imparatorluk bürokrasisine iletilmiştir. İmparatorluk ise ilgili yerel idari birimden gerekli araştırma ve incelemelerin yapılarak bilgi verilmesinin istemiştir. Elbette bu tür talepleri imparatorluk bürokrasisi nezdinde haklı kılacak bazı kıstaslar bulunmaktaydı. Kimi bölgelerde yürüme mesafesinde yer alan kilise veya manastırların varlığı durumunda ruhsat iznine sıcak bakılmamıştır. Ayrıca yukarıda da ifade edildiği üzere talep edilen bölgede halkın çoğunluğunun aynı inanç mensuplarından oluşması talebe sıcak bakmayı gerektirecek önemli bir kriterdir.

⁶⁰ Filat Kazasının Çamanda Kazabasından bulunan harap olmuş eski ve küçük bir kilisenin miri araziden olan arsa üzerine yeniden inşa edilmesi ve söz konusu miri arazi arsası için ise 30 para hesabıyla belirlenecek bedelin ödenmesi örneğinde de görüldüğü üzere kilise inşası için gerekli olan arsanın bedeli mukabilinde satın alınması düşünülmüştür., 8 T. Evvel 324, s. 95.

⁶¹ 16 Ağustos 324, s. 93.

⁶² 22 Nisan 324, s. 71.

⁶³ 25 Nisan 324, s. 76.

⁶⁴ Edime Vilayeti Palanya Kilisesi için bir miktar arsa ilavesiyle iki adet Çan kulesinin inşası... 9 Haziran 324, s. 74; Selanik Vilayeti Doyran Kazası Bulgar ahalisi için bir kilise inşasına dair istida, kilise için ayrıca çan kuluse inşası... 2 T. Evvel 322, s. 98; 2 T. Evvel 324, s. 102; Serfice Sancağı, Kayalar Kazası Katranca Karyesinde Aya Dimitri ve Targesarhı adlarındaki kiliseler için çan kulesinin inşasına dair Rum Patrikliğinin ruhsat istidası... 8 K. Evvel, s. 127.

⁶⁵ Selanik’te Zeytunluk Mahallesinde “Surdi Şarina” adındaki Fransız Rahiplerinin Manastır ve Eytamhane inşasına yönelik talepleri iel bir adet küçük ve bir adet de büyük çocuklar için olmak üzere iki eytamhane ve bir adet rahipler için ikametgahhane inşasına ruhsat...” 19 K. Sani 322, s. 3,4; 11 Şubat 322, s. 4; Siroz Kazası Çormaklı Karyesinde bulunan Ayatnaş Kilisesinin eski arsası ile yine kendi evkafından bulunan hane ve okul arsalarından bir miktar arsa alınarak yeniden inşası örneği bu noktada oldukça önemlidir... 1 Mart 324, s. 63.

Rum Patrikliğinin Porça Karyesinde Rum ahali için bir kilise inşasına dair talebi⁶⁶, Yanya Vilayetinde 394 nüfuslu Donopolo karyesine bir Rum Kilisesi inşasının gerekliliği⁶⁷ gibi örneklerde bu hassasiyete dair izlere rastlamak mümkündür.

İmparatorluğun kilise inşasında, inşa sahasının öncelikle kilise vakıf arazileri veya kilise alanlarına daha sonrada cemaate mensup özel şahıslara ait alanlara müsaade ettiğini görmekteyiz.⁶⁸ Gümülcine’de bulunan Bulgar ahali için uygun bir yere mezarlık yapılması yönündeki talepleri benzer uygulamaya mezarlık sahasının inşasında da rastlanıldığını ortaya koymaktadır.⁶⁹ Son olarak bazı belgelerde inşa edilmesi planlanan ve bu maksatla patrikhane ya da cemaat liderlerince ruhsat inşasında bulunmuş kiliselerin inşa planlarına dair bilgilere de ulaşmamız mümkün olabilmektedir.⁷⁰

c-Rastlanılan Vakıflar

Osmanlı sosyo-ekonomik ve toplumsal hayatında önemli bir yer işgal eden vakıflara dair kayıtlar ilm ü haber defterlerinde karşılaştığımız diğer önemli bir konudur. Rumeli ilm ü haber defterinde Sultan Süleyman Han Hazretleri⁷¹; Sultan Kanuni Hazretlerinin⁷², Sultan Beyazıt Han ve Pertevniyal Valide Sultan Hazretleri, İbrahim Paşa ve Fatma Sultan⁷³, Sultan Mehmet Han Hazretleri⁷⁴, Sultan Murad Han-ı Sani Hazretleri⁷⁵ Sultan Selim Han Hazretleri⁷⁶, Çiftlikat-ı Sultan Beyazıt Han

⁶⁶ 14 Nisan 324, s. 56.

⁶⁷ 28 Şubat 324, s. 135.

⁶⁸ Kesendire Kazasına tabi Ersa Karyesinde bir bab kilise inşasına dair Rum Patrikliğinin istid’a olunmuş ve kilisenin Papa Nikola’nın tarlasına yapılması... 6 Nisan 324, s. 60; Kavala Kazasında Çaldar mevkiinde Fransız tebaasından Mösyo Atyan Jogla adına kayd edilmiş 521 zira’ i atik sırf mülk arsa üzerine mektep ve Manastır inşası... 4 Haziran 325, s. 168; Kosova Vilayeti Köprülü Kazası Ahlukça Karyesinde iki hane arsası üzerine bir Bulgar Kilisesinin inşası... 20 Haziran 325, s. 169;

⁶⁹ Manastır Bokova sınırında Yeni Katolik Mezarlığı yanında Protestan Cemaatinden olan Yovan veled-i Atnaş’ın terk ettiği üç evlek bağ üzerine mezarlık alan inşası... 18 Haziran 325, s. 170; 16 Şubat 323, s. 64; Ergiri Sancağının Zey Karyesinde Hristos Kilisesi ... 12 Ağustos 324, s. 92.

⁷⁰ Avlonya Kazasında arazi-i emiriyeden olan bri kıta arasa üzerine 25 metre 50 cm. tulu ve 12 metre arzi ve 4 metreye 50 cm. irtifağında ki kilisenin üç tapu ve on üç pencereci olması ve önüne bir sofa ile bir oda şeklinde inşası düşünülen Rum Kilisesinin... 14 Ağustos 324, s. 97.

⁷¹ Vakfa ait beş bin metre tarlaya mutasarrıf olan Avusturya tebaasından Vitor Bukirgandis tarafından dört bab hane inşası ve iki bab mağaza inşası... 16. T. Sani, s. 8; 28 T. Evvel 323, s. 31; Drama Kazası Duksad Karyesinde Cennetmekân Sultan Süleyman Han Hazretleri Evkafı... 20 Nisan 324, s. 62; Drama Kasabası Başlık namındaki mahallede yer alan üç evlek arazi üzerine bir bab hane inşasına ruhsat... 9 Ağustos 324, s. 77; 11 Haziran 323, s. 24,25.

⁷² “vakfa ait 98.500 zira’ tarla üzerine hane inşa etmek isteyen Rum Milletinden Atnaş oğlu Şokovyeni veled-i Haçi Andon ve Nikola veled-i Kostantin...”, 22 Mart 323, s. 9

⁷³ 9 Temmuz 323, s.29; Vezir-i Azam İbrahim Paşa ve Fatma Sultan Hazretleri Evkafından... 29 K. Evvel 323, s. 39; Görgi ve Lazo ve Ahil ve Avram ve Ereğ’in mutasarrıf oldukları 10 dönüm bahçe üzerine ebniye inşası için ruhsat... 9 Mart 324, s. 48; 21 Şubat 323, s. 49; 22 Nisan 324, s. 67; Manastır Şehr Altı Mahallesindeki sebze bahçesi üzerine hane inşası... 9, 13 Ağustos 324, s. 77,78.

⁷⁴ Ohri Kazası Karlı İli Nahiyesindeki Sadık adındaki 1300 akçelik Gedik Tımanı sahibi... 18 Mayıs 325, s. 155.

⁷⁵ 23 Nisan 327, s. 251.

⁷⁶ 20 Mayıs 324, s. 69.

Hazretlerinin Hayret-ı Şerifleri⁷⁷ İshak Paşa⁷⁸, Hamza Bey Evladı⁷⁹ Buruncukçu Hacı Mustafa Efendi⁸⁰ Rabia Hatun⁸¹, Karakaş Bey ve Emin Ali Çelebi ve Serdar Ali Paşa ile Pehlivan Mustafa Ağa⁸² gibi pek çok vakfa dair bilgilere rastlanılmıştır. Bu belgelerin çoğu vakıfların işleyişi veya diğer meselelerinden ziyade vakıflara ait arsalar üzerine hane⁸³, kilise, manastır, okul inşası gibi talepleri içermektedir. Görice Kazası⁸⁴ örneğinde rastlanıldığı üzere vakıf arazileri üzerine hane inşasına sıcak bakmadığı görülmektedir. Fakat yine de yukarıda belirtilen yapıların vakıflardan herhangi birine ait arsa, tarla mera üzerine yapılmasının planlandığı ve yapıldığını ifade etmemiz gerekmektedir.

d-Okul İnşası

Defterdeki bilgiler okulların yapılmasında da bölgesel ihtiyaçlar ile demografik etkenlerin göz önüne alındığını işaret etmektedir. Nitekim Kesendire Kasasının Ravana Karyesindeki Rum Cemaatine ait bir okulun bulunmamasından bahisle bölgede ikamet eden 102 hane için zaruri olan okulun kiliseye yakın bir bölgede inşa edilmesinin istenildiği ve neticede gerekli müsaadenin verildiğini görmekteyiz.⁸⁵ Yine Manastır Vilayetinin Serfice Sancağının Londus Karyesinde Papa Zis'in hane arsası üzerine Rum Cemaati için bir okul inşası⁸⁶ noktasındaki taleplerden hareketle okul inşası hususunda eğitimin temel bir hak olarak görüldüğü uygun şartlarda cevap verilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Gerek manastır ve gerekse de kilise avlularına bölgedeki ahalinin eğitimi maksadıyla özellikle Rum veya Bulgar patrikhaneleri yoluyla okul inşasına izin ruhsatı talep edildiği görülmektedir. Fransa Devleti tebaasından Mösyö Gün adındaki şahıs Selanik'te arazi-i miriden mutasarrıf olduğu arazi üzerine Lise Fransa adında bir okul inşasına ruhsat itasında bulunmuştur. Mösyö Gün'un bu talebi Fransa Sefaretince desteklenmiştir.⁸⁷ Aynı duruma Selanik Vilayeti Katrin Kazası Mumur Karyesindeki Rum ahali için bir okul açılması noktasındaki Rum Patrikliğinin müracaat örneğinde de rastlanılmaktadır.⁸⁸ Hatta bazı durumlarda okulların açılması düşünülen arazilerin vakıf arazi olmasına rağmen gerekli

⁷⁷ Tepedelen Kazası Kal'a derununda... 15 Temmuz 328, s. 228; 21 Mayıs 239, s. 270,271.

⁷⁸ 6 Ağustos 324, s. 85.

⁷⁹ 23 Mart 325, s. 145.

⁸⁰ 22 K. Sani 322, s. 1.

⁸¹ 20 K. Sani 322, s. 1,2.

⁸² 18 Nisan 315, s. 5,6.

⁸³ 10 Ağustos 324, s. 80.

⁸⁴ Rumili Vilayet-i Şahane Müfettiş-i Umumiyyesinden gelen iki adet tahriratta Görice Kazası ve civarında vakıf arazileri üzerine ebniye inşası hakkında... 30 Haziran 323, s. 28.

⁸⁵ 3 Nisan 324, s. 58.

⁸⁶ 7 Haziran 324, s. 72

⁸⁷ 7 Mart 323, s. 17.

⁸⁸ 16 K. Evvel 324, s. 66.

müsaadenin verildiği görülmektedir.⁸⁹ İşkodra örneğinde olduğu gibi bazı durumlarda bizzat konsolosluklar adına okulların inşa edildiğine da rastlanılmaktadır.⁹⁰

Okulların bazı durumlarda ise gayr-ı müslim tarafından terk edilmiş arsalar üzerine inşa edilmesine sıcak bakıldığı görülmektedir.⁹¹ Ayrıca Edirne Vilayeti örneğinde rastlanıldığı üzere okullar bazı durumlarda mevcut kilise arsaları ya da bahçelerine inşa edilmesine sıcak bakıldığı anlaşılmaktadır.⁹² Diğer taraftan kiliselerde olduğu gibi okullarında harap olmuş olanlarının ya da ihtiyaca cevap veremeyenlerinin yeniden inşası, tamirine dair müracaatlara da rastlanılmıştır.⁹³

e-Yabancı Müessesatına Dair Bazı Bilgiler

Bildiği gibi XIX. yüzyıl Osmanlı Balkan Coğrafyası birçok devletin iktisadi, dini ve kültürel çıkarlar çerçevesinde uğraş sergiledikleri bir özelliğe sahipti. Bu durum elbette bölgenin kendine has derin tarihi alt yapısından kaynaklanmaktaydı. Bu nedenle Rumeli ilm ü haber defterinde bu tür uğraşlara dair bilgilere ulaşmamızda kaçınılmaz olmuştur.

Amerikan⁹⁴ ve Fransızlar⁹⁵ başta olmak üzere Avusturya ve Macaristan⁹⁶ devletlerinin değişik zamanlarda İmparatorluk bürokrasisinden öncelikle belli bir bölgede ve zamanla da genel olarak tüm imparatorluk coğrafyasındaki

⁸⁹ Acar-Abad Kazası merkezinde yer alan Maydos Kasabasındaki Rum Anas Sıbyan Mektebi açılması noktasında Rum Patrikliğinin talebi üzerine söz konusu okulun Sultan Selim Han Hazretleri Evkafından bir arsa üzerine inşa edilmesi; 20 Mayıs 324, s. 69; Siroz Sancağı, Tikrit Nahiyesinde Çerişte Karyesindeki Rum Cemaati adına bir mektep inşası... 17 Haziran 324, s. 70; ile Kesendire Kazasının toplam 102 haneden oluşan Romana Karyesinde Rum Cemaatine mahsus bir okul bulunmadığından, söz konusu okulun İshak Paşa Vakfından olan bir arazi üzerine inşası... 6 Ağustos 324, s. 85.

⁹⁰ İşkodra’da İtalya Konsolosu namına bir mektep inşası... 20 Haziran 323, s. 24.

⁹¹ Mağri Köyünde Çevizlik mevkiinde kâin ve sahibi tarafından terk edilmiş menzil üzerine Rum Mektebinin inşasına dair Rum Patrikliğinin... 5 Mayıs 325, s. 160.

⁹² 1 Şubat 324, s. 130; Manastır Vilayeti Kozana Kazasında bulunan Velişte Karyesinde Aya Burudurhu Kilisesinin bahçesindeki eski mektep yerine yeniden inşası... 5 Mart 325, s. 142; Selanik Yenice-i Vardar Kazasında Fidola Şarina namındaki Fransız Rahiblerine adına yine Fransız tebaasından Mösyö Emil Kazo adına kayıtlı iki kıta tarla üzerine okul ile ikametgahhane inşasına dair... 11 Haziran 325, s. 172.

⁹³ 7 Mart 325, s. 138; Selanik Vilayeti Langaza Kazasındaki Rum Mektebinin harap olmasından dolayı yeniden inşası... 4 Mart 325, s. 141; Yanya Vilayeti Filat Kazasında Ahirler Karyesinde Rum Cemaatinin harap olmuş mekteplerinin yeniden inşası... 22 Mart 325, s. 150; Manastır Kazasının Debbag mahallesinde Bulgar Mektebinin eski arazisi üzerine yeniden inşası, 18 T. Sani 325, s. 208.

⁹⁴ Kesendire Kazasının toplam 102 haneden oluşan Romana Karyesinde Rum Cemaatine mahsus bir okul bulunmadığından, söz konusu okulun İshak Paşa Vakfından olan bir arazi üzerine inşası... 14 Mart 325, s. 140; Amerikan Müessesatının vergi muafiyetine dair Şura-yı Devlet kararı; 15 Mart 327, s. 248.

⁹⁵ Edirne’deki Fransa Cemaatinden olanların kilise ve manastır inşalarına dair taleplerin karşılanması ile bu müesseselerin yanında okullarında Fransız Devletinin himayesinde olduğu yönündeki ikazını görmekteyiz, 9 Mayıs 323, s. 21, 22.

⁹⁶ İşkodra Simaniye Mahallesinde Meciyeye Kışlası civarında Avusturya ve Macaristan Devleti tebaasından Jak Jaster adındaki şahsın sekiz dönüm miktartlı tarla üzerine bir hastane ve değişik maksatlarla kullanılmak üzere bazı binalar yapması yönündeki talebine ruhsat verilmesi hakkında Avusturya ve Macaristan Sefaretinin talebi de önemlidir. 14 Şubat 325, s. 210.

müessesatlarına ait mahal, arazi ya da işletmelerin her türlü vergiden muaf tutulması noktasında taleplerde buldukları görülmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere devletlerin Osmanlı Balkan coğrafyasında önceden kurulmuş veya kurulacak olan müesseselerine dair vergi muafiyeti başta olmak üzere tabiiyetlerinde bulunan cemaatler için kilise, manastır, okul ve hastahane, eytamhane inşasına ruhsat verilmesi yönünde talepte buldukları anlaşılmaktadır.⁹⁷

f-Fabrika İnşası

Rumeli İlm ü haber defterinde az da olsa bölgeye ait iktisadi yapıya ışık tutacak örneklerle de rastlanılmaktadır. Dede Ağaç Kazasındaki “Dakik Fabrikası”⁹⁸ örneğinden hareketle bir dakik fabrikası ile ona bağlı diğer yapılanmayı görmek mümkündür. İşletmecinin yaşam alanı ile fabrikaya uygun işlevsel tesislerin inşasının gerekliliği gözlerden kaçmamaktadır. Benzer durum Manastır Kazasında rastlanılan örnek için de geçerlidir.⁹⁹

Sofulu Kazasında açılması planlanan “İpek Farikası”¹⁰⁰ ile “Tuğla ve Kiremit Fabrikası” inşası için izin ruhsatlarının istendiği görülmektedir. Siroz Eyaletinde yaklaşık bir yıl önce ruhsat alınmadan inşa edilmiş olan tuğla ve kiremit fabrikası hakkında ilm ü haber de oldukça önemlidir.¹⁰¹ Çünkü izinsiz olarak yapılan işletmelere dair imparatorluk bürokrasisini yaşamış olduğu çıkmaz ile nihayet belli bir ceza ödenmesi yoluyla problemin halline dair bilgiler içermektedir. Diğer taraftan Varna Kazasının Percete Karyesinde mutasarrıf olduğu arazi üzerine bir adet Değirmen İnşası¹⁰² için izin ruhsatı talebinde bulunan Kurna Karyesi imamı Sami Efendinin talebi de önemlidir.

g-İdari Bazı Düzenlemeler

Dönem itibariyle Rumeli’deki bazı idari değişikliklere dair anekdotlarda bulunmaktadır. Manastır Eyaletinde Resne ve Persepe’nin birleştirilerek bir kaza tesis edilmesi ve Resne Kazası olarak adlandırılması¹⁰³ ile Drama Sancağında Poyran Karyesinde sakin olan 368 nüfus Kıptı Müslim ahalinin Poyran köyünde kurulacak bir mahalleye yerleştirilmeleri¹⁰⁴ yönündeki uygulamalar bu kapsamda

⁹⁷ 1 Ağustos 324, s. 152.

⁹⁸ Dede Ağaç Kazasında Eski Gide Meydanı nam mahalde mutasarrıf olduğu 7,5 dönüm arazi-i emiriye üzerine bir bab dakik fabrikası ile iki bab anbar inşası, ahur, samanlık ve geri kalan sahanın ise bahçe olarak kullanılması hakkında... 18 K. Evvel. 322, s. 12,13.

⁹⁹ Utufetlü İsmail ve biraderi saadetli Abdurrahman ve İbrahim Bey Efendi... 14 Eylül 327, s. 14.

¹⁰⁰ Sofulu Kasabasının istasyon civarında mutasarrıf oldukları üç dönüm arazinin 580 metrelik alanına bir adet İpek Farikası inşası ve kalan kısmının ise arsa alanı olarak kullanılması hususunda ruhsat inşası için Navari ve biraderi Samuel müracaatları... 21 K. Sani 324, s. 120.

¹⁰¹ 6 Temmuz 327, s. 268.

¹⁰² 5 Haziran 232, s. 23

¹⁰³ 3 Haziran 325, s. 217.

¹⁰⁴ 21 Ağustos 323, s. 30.

hayli önemlidir. Benzer şekilde Gümilçine Sancağına bağlı Darı Dere Kasasının Ak Pınar Nahiyesinin teşkili için her biri ayrı ayrı muhtar ve ihtiyar heyetlerine sahip on altı mahallenin bir araya getirilmesi¹⁰⁵ ve Razlık Kazasına merbut ve 671 hanesi ile toplam 2.973 nüfusu bulunan Yakurit Karyesine 31 haneden oluşan 153 nüfuslu başka bir mahallinde de ilavesiyle nahiyeye merkezi haline getirilmesi şeklindeki örneklerle rastlanılmıştır.¹⁰⁶ Son olarak da Yanya Vilayeti dâhilinde Ergiri Kazasına bağlı Behva Köyünün Nahiyeye merkezi haline getirilmesi ve bu nedenle öncelikle Hükümet Konağı ve Telgrafhane inşasının gerektiği¹⁰⁷ gibi değişikliklere rastlanılmaktadır.

h-Diğer Olaylar

Son olarak yukarıda temel olarak karşılaşılan belge yoğunluklarına göre tasnif edilmiş konu başlıkları altında ele alınmış olanların dışında karşılaşılan ve önemli görülen konulara dair verileri de aktarmak gerekmektedir. Denizlerin uygun yerlerinin doldurulması yoluyla elde edilecek olan sahalara dair Şura-yı Devlet Nizamât Dairesinin 826 numaralı mazbatası¹⁰⁸ ile Drama kazası İstasyon civarında Bahçelik Altı olarak bilinen mahalde sahip olduğu tarlayı hane inşası maksadıyla satmak isteyen Kostandi veled-i Dimitri’nin¹⁰⁹ talebi arazi rejimi ve el değiştirmesi noktasındaki uygulamalara ışık tutmaktadır. Bosna vilayeti tımar ve zeametleri hakkındaki layihanın¹¹⁰ yanı sıra Borç karşılığında arazi-i miri veya vakıf arazisinin tasarruf edenler tarafından teminat olarak gösterilmemesi¹¹¹ ile tebaadan bazılarının izin almaksızın veya gizlice tabiiyet değiştirilmesi¹¹² yönündeki belgeler dikkate değerdir.

Gelibolu Kaza-ı Lapseki Kasabasına bağlı Kürecik, Çakması ve Çaynakçı Karyelerinin tımar beraatları¹¹³ ile Rumili Vilayet-i Şahane Müfettişliğinden Şura-yı Devlete gönderilen tahriratta özellikle Siroz Sancağı merkezinde yer alan Bıçakçı Cuma Karyesinde Bulgaristan erbab-ı fesadiyesinin etkin olduğu ve şiddetli faaliyetlerde bulunduğu dair raporu ise üretim faaliyetleri ve bazı zararlı kuruluşlara dair bilgiler yer almaktadır.¹¹⁴

¹⁰⁵ 20K. Sani 323, s. 28.

¹⁰⁶ 11 Ağustos 324, s. 68.

¹⁰⁷ 23 Temmuz 324, s. 88.

¹⁰⁸ 26. Eylül. 304, s. 11.

¹⁰⁹ 29 T. Evvel 323, s. 32.

¹¹⁰ Bkz. EK. I.

¹¹¹ “...bu tür bir uygulamadan sonra ölenler için öncelikle tezkirelerine müracaat edilmesine dair 12 Eylül 322 tarihli tahrirat-ı umumiye ile ilgili Ergiri Sancağı Defter-i Hakani Memurluğuna dair bilgi...”, 7 Ağustos 324, s. 75.

¹¹² Manastır Vilayeti Kroşova Kazası ahalisinden olup bila ruhsat Romanya tabiiyetine girmiş İstereto veled-i Yorgi... 22 Haziran 325, s. 167.

¹¹³ 19 Mart 324, s. 56.

¹¹⁴ 19 Nisan 324, s. 64.

SONUÇ

Tarihçi için belirlenen konuyla alakalı sadece tek bir başvuru kaynağından yararlanmanın iki temel sonucu olabilir. Birincisi sonuçları itibariyle çalışmayı temelden etkileyecek olan “kaynağın beklenen hazzı vermemesi” yani muhteva olarak düşünülen kapsamı karşılayamaması olayıdır. İkincisi ise bunun aksine hayli zengin ve çeşitli bir içeriğe sahip olmasının yaratmış olduğu “yazınsal anlatım problemidir.” Bir başka ifade ile bu durumda muhtevayı dokuma sıkıntısı yaşanır. Çalışma giderek düz ve benzer ifadelerin yer aldığı bir metin özelliğine bürünür. Doğrusu çalışmamızda biz daha ziyade yukarıda bahsettiğimiz ikinci sonuçla karşılaştık. Yani ele aldığımız defter oldukça zengin ve çok çeşitli bir muhtevaya sahipti. İçeriğin tek düze bir aktarımla anlatılması meselesi ise arşivde mevcut diğer defterler ile bu alanda yapılmış araştırma ve inceleme eserlerinden yararlanılarak minimize edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak ele aldığımız ilm ü haber defteri, XIX. yüzyıl Osmanlı Rumeli coğrafyasında sosyal, ekonomik, siyasi ve özellikle de kültürel anlamda pek çok değişiklik, hareketlilik ve imar faaliyetlerinin yaşandığı gerçeğiyle bizleri yüz yüze bırakmıştır. Ancak bu sayede imparatorluk bürokrasisinin herhangi bir Balkan vilayetinin bir köyünde yapılması planlanan sıradan bir haneye dair kaygılarına şahit olabilmekteyiz. Öyle ki hane yapımı salt bir mesken inşasından ziyade dini, siyasi ve idari pek çok kaygıyı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Benzer düşüncelere kilise, manastır ve okul inşası durumlarında da rastlamak mümkündür. Öyle ki bir yandan kadimden var olan kiliselerin restorasyonuna sıcak bakılmış diğer yandan ise hem genişletilmesi ve hem de yeni bir kilisenin inşasına mümkün mertebe müsaade edilmediğini görmekteyiz. O halde XIX. yüzyıl Balkan Coğrafyasında bünyesinde barındırdığı farklı inanç ve kültürel birlikteliğe sahip unsurların karşılaşılan sıkıntılarını dönemin problemleri dünyası çerçevesinde karşılamaya çalışan bir imparatorluk idaresi ile hemen hemen her adımında merkezî yönetim anlayışının emareleri ile pek çok endişelerini barındıran bir idarî anlayışın varlığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

A- ARŞİV KAYNAKLARI

I-TKG. KK (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi)**a)TKG.KK.AYNd. (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi Aynen Kayıt Defterleri)**

TKG. KK AYNd.22

TKG. KK. AYNd.10

TKG. KK. AYNd.22

TKG. KK. AYNd.3

b)TKG. KK. İLMd. (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi İlm ü Haber Defterleri)

TKG. KK. İLMd.4

TKG. KK. İLMd.5

TKG. KK. İLMd.6

TKG. KK. İLMd.7

TKG. KK. İLMd.8

TKG. KK. İLMd.9

TKG. KK. İLMd.11

TKG. KK. İLMd.12

TKG. KK. İLMd.13

TKG. KK. İLMd.14

TKG. KK. İLMd.15

TKG. KK. İLMd.16

TKG. KK. İLMd.17

TKG. KK. İLMd.19

TKG. KK. İLMd.21

TKG. KK. İLMd.22

TKG. KK. İLMd.23

TKG. KK. İLMd.25

TKG. KK. İLMd.26

TKG. KK. İLMd.27

TKG. KK. İLMd.28

TKG. KK. İLMd.29

TKG. KK. İLMd.30

c)TKG. KK. KORd. (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi Koru-ı Hümayun Defterleri)

TKG. KK. KORd.2

B-ARAŞTIRMA İNCELEME ESERLER

Alandağlı, Murat, "Kuyud-ı Kadime Arşivinde Tasnifi Yeni Yapılan Bir Defter Türü: Defter-i Hakani Nezareti İlm ü Haber Defterleri ve bu Defterlerde Yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülk Edinmelerine Bakış", Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi, 21-23 Kasım 2012.

----- Süreç ve Sonuçlarıyla Osmanlı İmparatorluğunda Yabancıların Mülk Edinmeleri (1830-1914), Helke Yayınları, Ankara, 2015;

-----"Osmanlı İmparatorluğunda Yabancıların Mülk Edinmesi", *Gn. Kur. Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yl. 9, S 18, Ağustos 2011.

-----"Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancıların Arazi Edinimlerinde Belirlenen Kırmızı Çizgiler", XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014, Ankara.

Aydın, Bilgin – Keskin, İshak, "Osmanlı Bürokrasisinde Evrak Sahteciliği, Diplomatik ve Diplomatika Eğitimi", *İsam, Osmanlı Araştırmaları*, (Edt. İnalçık, Erünsal vd.), S XXXI, İstanbul 2008.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, (Haz. Y. İhsan Genç vd.), III. Baskı, *Başbakanlık Basımevi*, Ankara 2010.

Binark, İsmet, Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri, *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı Yayınları*, Ankara 1980.

Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle), *Aydın Kitapevi Yayınları*, 1999.

Faroqı, Suraiya, Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir? Kaynaklara Giriş, (Çev. Z. Altok), *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul 1999.

Gök, Nejdet, "Osmanlı Beratları Kapsamında Diplomatika İlmi veya İlm-i İnşâ", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 20, Konya, 2008.

Kütükoğlu, Mübahat S., "İlm ü haber", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C 22, İstanbul 2000.

----- Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatika), Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

Meydan Larousse, *Sabah Gazetesi Yayınları* C 9.

Özkaya, Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XIV, S 25, Ankara 1981.

Şahin, Naci, "XIX. Yüzyıl Sonrasında Anadolu’ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyo-Kültürel Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C VIII, S I, Haziran 2006.

İNGİLİZ PARLAMENTER SİR ELLİS ASHMEAD BARTLETT'İN OSMANLI SELANİK'İNDE İMTİYAZ ALMA MÜCADELESİ

ZAFER ATAR*

Özet

Osmanlı Devleti'nde kamu hizmetlerinde imtiyaz uygulaması, XIX. yüzyılda başlamış ve daha çok Batılı sermaye, demiryolu, madenler, kentsel altyapı hizmetleri alanında yatırım yapmaya yönelmiştir. Özellikle yerel nitelikli kamu hizmetleri alanında imtiyaz yöntemi uygulanmıştır. Bu yatırımları gerçekleştirecek kişi veya şirketlere imtiyazlar verilmiştir. Bu suretle Osmanlı Devleti'ne, Tanzimat Döneminden itibaren pek çok yabancı sermaye yatırımı gerçekleşmiştir. Bu çalışmada da İngiliz parlamenter Sir Ellis Bartlett'in, Selanik elektrik ve tramvay imtiyazlarını alabilmek için Osmanlı Devleti nezdindeki çabaları ve bahsi geçen imtiyazın akıbeti üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Selanik, Sir Ellis Ashmead Bartlett, İmtiyaz, Elektrik ve Tramvay.

Struggle to Obtain Concession of English Parliamentarian Sir Ellis Ashmead Bartlett in Ottoman Thessaloniki

Abstract

In the Ottoman State, the use of concession agreements in public services started in 19th century and mostly European entrepreneurs invested in railway construction, mines, and urban infrastructure using these concession agreements. Especially for local character public services, concession method was applied. Concessions to the person or company will realize these investments are given. These concession agreements and treaties led to a great deal of foreign capital investments in the Ottoman State especially after the Reform Period. In this study, we will dwell on the efforts of the British parliamentarian Sir Ellis Bartlett's to obtain the electric and tramway concession of Thessaloniki from the Ottoman Empire and the fate of this concession.

Keywords: Ottoman State, Thessaloniki, Sir Ellis Ashmead Bartlett, Concession, Electric and Tramway

* Doç. Dr. MCBÜ Fen-Ed. Fak. Öğretim Üyesi, atarzafer@hotmail.com

GİRİŞ

Çalışmamıza esas olan imtiyaz, Osmanlı Selanik'inde İngiliz Parlamenter Sir Ellis Ashmead Bartlett'in talep ettiği şehrin elektrikle aydınlatılması ve elektrikli tramvay işletme imtiyazıdır. Yani bir anlamda kamu hizmeti imtiyazıdır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'ne, Tanzimat Döneminden itibaren pek çok yabancı sermaye yatırımı gerçekleşmiştir. Bu yatırımlar daha çok demiryolları, limanlar, fenerler, haberleşme, madenler ve kamu hizmetleri olarak kabul edilen su, havagazı, tramvay, elektrik vs. gibi alanlarda olmuştur. Osmanlı Devleti'nde daha çok yerel nitelikli kamu hizmetleri alanında imtiyaz yöntemi uygulanarak, yatırımları gerçekleştirecek kişi veya şirketlere imtiyazlar verilmiştir. Bu çalışmada da, XIX. yüzyıl sonlarında Selanik şehrinin elektrikle aydınlatılması ve tramvaylara elektrik verilmesi imtiyazlarına dair yaşanan gelişmeler ele alınmıştır.

Sir Ellis Ashmead Bartlett ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri

Osmanlı Devleti'nden imtiyaz talebinde bulunan birçok yerli ve yabancı girişimci olduğu aşikârdır. Ancak Sir Ellis Ashmead Bartlett'i, Osmanlı Devleti'nden imtiyaz almaya çalışan diğer müteşebbislerden farklı kılan özellikleri vardır. Öncelikle ifade etmemiz gereken özelliği, İngiltere Parlamentosu üyesi¹ olmasıdır. Asıl önemli olan ise Bartlett'in bu sıfatıyla, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin başına musallat edilen “Ermeni Meselesi” ve diğer birçok konuda Osmanlı Devleti lehine çaba sarf etmiş olmasıdır. Bartlett'in özellikle “Ermeni Meselesi”ne dair, başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın birçok ülkesinde Osmanlı Devleti lehinde görüş beyan ettiğini² ve bu bağlamda Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler kurduğunu görmekteyiz. Nitekim Girit meselesiyle de yakından alakadar olan³ Bartlett, ilk kez milletvekili seçildiği 1880 yılında da, Osmanlı donanmasının Avrupalı devletlere ait donanma tarafından saldırıya uğrayarak imha edilebileceği yönünde Osmanlı makamlarını uyarmıştır⁴.

Bartlett'in, Osmanlı Devleti'nin menfaatleri doğrultusunda bir politika izliyor olması, II. Abdülhamid tarafından da takdir edilmiştir. Nitekim kendisine

¹“Avam Kamarasından Ashmead Bartlett...” bkz. BOA. HR.SYS. 215/5 (16 Eylül 1880); “...İngiltere mebuslarından Sir Ellis Ashmead Bartlett...” bkz. BOA. YA.HUS. 321/53 (12.N.1312/ 9 Mart 1895); “İngiltere Parlamentosu azasından Mösyö Bartlett...” bkz. BOA. BEO. 585/43823 (14.N.1312/11 Mart 1895).

² Örneğin Bartlett “England” isimli gazetede yayımladığı “Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne Karşı Komplosu” başlıklı makalesinde; Ermenileri kimlerin devlete karşı kışkırttığını, bu işte hangi devletlerin rollerinin bulunduğunu, Ermeni ajanların üstlendikleri misyonu ve isyanların seyrine dair görüşlerini okuyucuya aktarmaktadır. Bkz. BOA. HR.SYS. 2757/30 (18 Ekim 1895).

³ Bartlett'in Girit meselesine dair yaptığı açıklamalar için bkz. BOA. Y.PRK.HR. 26/26 (22.Ra.1316/10 Ağustos 1898); BOA. Y.PRK AZJ. 37/86 (7.Ca.1316/23 Eylül 1898).

⁴ Bkz. BOA. HR.SYS. 215/5 (16 Eylül 1880).

İstanbul'a geldiği takdirde padişahla görüşmesinin mümkün olduğu bildirilmiş⁵ ve birinci dereceden "Mecidi Nişanı"⁶ verilmiştir⁷. Bartlett de, 1898 yılının sonlarına doğru, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler ve Girit Müslümanları'nın korunması gibi konular üzerine, padişahla görüşmek istediğini Osmanlı makamlarına bildirmiştir⁸.

Bu şartlar altında Sir Ellis Ashmead Bartlett, Eylül 1898'de İstanbul'a gelmiştir. Ancak olayların seyri Bartlett'in İstanbul'a ziyareti sırasında değişmiştir. Bartlett, İstanbul'a geldikten sonra uzun bir süre padişahla görüşmek için uğraşmıştır. Nitekim padişaha iletmek üzere yazdığı 22 Eylül 1898 tarihli mektubunda içinde bulunduğu durumu şu şekilde anlatmaktadır⁹; "...*avdet-i acizânemde bir lütf-u mahsus olmak üzere huzûr-u şevketmişûr-u şehriyâriyelerine kabul buyrulacağım tebşir (müjde) kılınmış idi. Eylül'ün onundan beri birkaç kere mabeyn-i hümayûna azimet ettimse de her defasında kât'i bir cevaba nail olamayarak avdete (geri dönmeye) mecbur oldum...*". Bartlett'in ifadelerinden de anlaşılacağı üzere bu süreçte, padişah ile görüşme talebine herhangi bir cevap verilmemiştir. Nitekim iki gün sonra yani 24 Eylül 1898 tarihli mektubunda da, "...*huzurunuz kabul olunmadığım için son derece me'yûs ve müteessir oldum. Bu şiddet-i te'sîr acizlerini incitti...*"¹⁰ demektedir. Bu noktada Osmanlı makamlarının Bartlett'in görüşme taleplerine ihtiyatlı yaklaştığını görmekteyiz. Anladığımız kadarıyla bunun sebebi, Bartlett'in İstanbul'a gelmeden önce "*İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler ve Girit Müslümanlarının korunması*" gibi meseleler hakkında padişahla görüşmek istediğini beyan etmesi, ancak İstanbul'a geldikten sonra ise padişahın imtiyaz talebinde bulunmaya başlamasıdır.

Sir Ellis Ashmead Bartlett'in Osmanlı Devleti'nden İmtiyaz Talebi

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Osmanlı makamları, Bartlett'in II. Abdülhamid ile görüşme talebine ihtiyatlı yaklaşmıştır. Kanaatimizce bunun nedeni, Bartlett'in daha önce planlanandan farklı bir konuyu, yani imtiyaz meselesini gündeme getirmiş olmasıdır. Nitekim Bartlett, 9 Eylül 1898 tarihinde Osmanlı Devleti'ne vermiş olduğu yazıda, Samsun-Sivas-Kayseri demiryolu imtiyazına talip olduğunu ifade etmektedir. Yazının devamında imtiyaza dair açıklama da yapan Bartlett, uygun görülürse hattın tamamını ya da bir kısmını yapabileceğini, her bir kilometre için 13.700 franka ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Ayrıca

⁵ BOA. HR.SYS. 2754/61 (23 Ocak 1895).

⁶ Mecidi Nişanı: Osmanlı nişanlarından birinin adıdır. 3 Zilhicce 1268 (1852)'de ihdas olunmuştur. Sultan Mecit'e nisbetle bu ismi almıştır. Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci rütbeleri vardı. Birinci rütbesi etrafı yeşil zırhlı güvez kordon ile sağdan sola takılırdı. Birinci rütbe için iki bin beş yüz kuruş berat harcı alınırdı. Ecnebler berat harcından müstesna idiler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt 2, İstanbul 1983, s.428.

⁷ BOA. İ.TAL. 108/1314-Ş-11 (8.Ş.1314/12 Ocak 1897).

⁸ BOA. Y.PRK.AZJ. 37/86 (7.Ca.1316/23 Eylül 1898).

⁹ BOA. Y.PRK.TNF. 6/24 Lef 2. (6.Ca.1316/22 Eylül 1898).

¹⁰ BOA. Y.PRK.TNF. 6/18 (8.Ca.1316/24 Eylül 1898).

hat güzergâhı üzerindeki tarım arazilerinin gelirinde artış olacağını ve bu artıştan doğacak vergi gelirleri ile 3 yıl içerisinde hattın masrafının karşılanacağı açıklamasında bulunmuştur.¹¹

9 Eylül 1898 tarihli bir başka yazısında, İzmir elektrik imtiyazı, Üsküdar-Kadıköy tramvay imtiyazı ya da İstanbul'da yeni bir tramvay hattı imtiyazı ile Karaköy Köprüsü imtiyazlarından birini ya da bir kaçının kendisine verilmesini¹² talep etmiştir. Bartlett'in, padişaha iletmek üzere yazdığı mektuplarda ilginç sayılabilecek ifadeler kullanmak suretiyle imtiyaz talebinde bulunduğunu görmekteyiz. Örneğin "...eğer bu imtiyazlardan biri tarafıma verilirse, o zaman Osmanlı Devleti'nin menfaatleri için harcadığım çaba ve paraları telafi edeceğim..."¹³ cümlesi bir hayli dikkat çekicidir. Zira bir diğer mektubunda para olayına açıklık getiren Bartlett, "...20 seneden beri Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında iyi ilişkiler kurulması için elimden geleni yapmaktayım. Bu uğurda yaklaşık 40.000 lira harcadım..." demektedir¹⁴. Bu suretle de maddi-manevi çabalarının karşılığı olarak bu imtiyazlardan birinin kendisine verilmesi istihhamında bulunmaktadır.

Bartlett'in 9 Eylül 1898 tarihli mektubunda yer alan bazı ifadelerinden, daha önce İstanbul'a gelerek padişahla görüştüğü çıkarımını yapabiliriz. Zira Bartlett, kendisi gibi İngiltere parlamentosu üyesi olan kardeşi Bardet Kutsi'nin, padişahın arzusuna binaen nadir bulunan bir at arayışına devam ettiğini¹⁵ ifade etmektedir. Dolayısıyla bu ifade, Bartlett ile padişah arasında daha önce bir görüşmenin gerçekleşmiş olduğunu kanıtlar mahiyetindedir. Taraflar arasında bir görüşme olduğuna dair ikinci bulgu ise, Bartlett'in "...Kemal-i teveccüh ve âtîfet-i hümayûnları olmak üzere vaat buyurmuş oldukları imtiyazların itâsı bâbında doğrudan doğruya irâde-i şahânelerinin şeref ta'alluk buyrulmasına ümidvâr idim"¹⁶ cümlesinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeden de, daha önce bir görüşmenin gerçekleştiği ve II. Abdülhamid'in, Bartlett'e imtiyaz vermeyi vaat ettiği çıkarımında bulunulabilir.

Görüldüğü üzere İngiliz parlamenter, ısrarla bahsi geçen imtiyazlardan birini veya birkaçını birden alma gayreti içerisindeydi. Anlaşıldığı kadarıyla Bartlett'in kendisi de bu ısrardan rahatsızlık duymuş olacak ki, ısrarının nedenini açıklamak zorunluluğu hissetmiş ve bu durumu mektuplarına özetle şu şekilde yansıtmıştır¹⁷; "Üç aydan beri bu işler için uğraşmaktayım. Bu süreçte, devlet ricalinden bazı görevlilerin beni menfaatçi olarak suçladıklarına dair duyular

¹¹ BOA. Y.PRK.TNF. 6/49 Lef 1. (3.Ca.1316/19 Eylül 1898).

¹² BOA. Y.PRK.TNF. 6/49 Lef 2. (3.Ca.1316/19 Eylül 1898); BOA. Y.PRK.TNF. 6/18 (8.Ca.1316 / 24 Eylül 1898); BOA. Y.PRK.TNF. 6/24 Lef 2. (6.Ca.1316/22 Eylül 1898).

¹³ BOA. Y.PRK.TNF. 6/49 Lef 2. (3.Ca.1316/19 Eylül 1898).

¹⁴ BOA. Y.PRK.TNF. 6/24 Lef 2. (6.Ca.1316/22 Eylül 1898).

¹⁵ BOA. Y.PRK.TNF. 6/49 Lef 2. (3.Ca.1316/19 Eylül 1898).

¹⁶ BOA. Y.PRK.TNF. 6/18 (8.Ca.1316/24 Eylül 1898).

¹⁷ BOA. Y.PRK.TNF. 6/24 Lef 2. (6.Ca.1316/22 Eylül 1898); BOA. Y.PRK.TNF. 6/49 Lef 2. (3. Ca.1316/19 Eylül 1898).

alıyorum. Hâlbuki bundan üç ay öncesine kadar hiçbir suretle Devlet-i Aliyye'den bir talebim olmamıştır. İngiltere ve Türkiye'de bulunan İngiliz sermayedarların talepleri doğrultusunda, bu şekilde imtiyaz talebinde bulunuyorum. Beni buradan eli boş olarak göndermeyeceğinize olan inancım tamdır. Bu nedenle bu imtiyazlardan birini veya birkaçını Türkiye'den ayrılacağı tarih olan 25 Eylül'den önce tarafıma verir misiniz deme cüretinde bulunuyorum”.

Bartlett'in uzun çabaları sonuç vermiş olacak ki, Osmanlı Devleti İzmir ve Selanik şehirlerinin elektrikle aydınlatılması ve bu şehirlerde elektrikli tramvay işletme imtiyazını Bartlett'e vermeyi düşünmeye başlamıştır. Hatta bu maksatla 24 maddeden oluşan şartnâme ve 23 maddeden oluşan mukavelenâme taslakları da hazırlanmıştır¹⁸. Ancak bu süreçte Osmanlı makamlarının uzun süre tetkikat yaptığını görmekteyiz. Osmanlı makamlarını böylesine uzun süre meşgul eden hadise, Bartlett ile mevcut tramvay ve aydınlatma hizmetlerini yürütmekte olan şirketler arasında ortaya çıkabilecek ihtilaflar ile Ferdinand Reiser'in durumudur¹⁹. Zira İzmir'in elektrikle aydınlatılması hususunda Osmanlı Devleti, daha önce Alman tebaasından Ferdinand Reiser ile bir takım görüşmelerde bulunmuş, konuya ilişkin mukavelenâme ve şartnâmeler hazırlanmış, ancak süreç tamamlanamamıştır. Bununla birlikte Almanlar artık bu imtiyazın, kendilerine verileceğine kesin gözüyle bakmaktaydılar. Bu süreçte Bartlett'in imtiyaz taleplerine istinaden, Osmanlı Devleti'nin yukarıda bahsi geçen imtiyazları Bartlett'e verebileceği endişesi Almanları harekete geçirmiştir. Nitekim Alman Büyükelçiliği, İzmir'in elektrik imtiyazının bir başkasına verileceği yönünde duyum almış ve hemen harekete geçerek bu imtiyazın kendi tebaasından Ferdinand Reiser'e verildiğini belirterek, Osmanlı makamlarından Reiser'in haklarının korunması talebinde bulunmuştur²⁰. İlber Ortaylı bu süreci şu şekilde anlatmaktadır²¹; *Bartlett'in 1898'de İzmir'in elektrik işini alması üzerine, Alman Büyükelçisi Baron Marschall von Bieberstein derhal faaliyete geçti. Büyükelçi, 4 Aralık 1898'de Dışişlerine çektiği telgrafta; “A. Bartlett İzmir'in elektrik işini almış, derhal önleyeceğim, çünkü Siemens ve Halske ne zamandır bu işin peşindeler. Bugün Selamlıkta Haydar Paşa ile bu işi görüştüm”* demiştir. Görüldüğü üzere, Alman Büyükelçiliği'nin talebi ve Osmanlı makamları nezdindeki girişimleri neticesinde, İzmir'in elektrik imtiyazı meselesi hükümet tarafından tetkik edilmeye başlanmıştır.

Özellikle Alman Elçiliği'nden gelen itirazdan sonra, Ticaret ve Nafia Nezareti'nin, Meclis-i Vükelâ'nın ve Şûrâ-yı Devlet'in uzun süre bu meseleyi müzakere ettiğini görmekteyiz. Sadece İzmir'in elektrikle aydınlatılması

¹⁸ Hazırlanan şartnâme ve mukavelenâmeyi taslak metin olarak değerlendirmemizin sebebi, daha önceden hazırlanmış matbu metinde yer alan maddelere birçok ilavenin yapılmış olması ve bazılarının da tamamen üzerleri çizilerek farklı mahiyette şartlar eklenmiş olmasından dolayıdır. Bkz. BOA. Y.PRK.TNF. 6/35 (30.Z.1316/10 Mayıs 1898).

¹⁹ BOA. BEO. 1312/98358 Lef 1. (11.M.1317/21 Mayıs 1899).

²⁰ BOA. Y.PRK.HR. 26/76 Lef 2. (29.B.1316/14 Aralık 1898); BOA. BEO. 1244/93237 (6.Ş.1316/20 Aralık 1898).

²¹ İlber Ortaylı, *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ankara 1981, s.33.

imtiyazına dair gelen bu itiraz, Bartlett'e verilmesi düşünülen bütün imtiyazların gözden geçirilmesine sebebiyet vermiştir. Konuya ilişkin Şûrâ-yı Devlet tarafından kapsamlı bir rapor hazırlanmıştır. Raporla özet olarak; İzmir ve Selanik'te, hali hazırda tramvay ve aydınlatma imtiyazlarının²² verildiği, Bartlett'e aynı alanlarda imtiyaz verilirse²³, bunun olumsuz neticelerinin olabileceğine değinilmektedir. Dolayısıyla ya bu şirketlerin imtiyaz süresinin sona ermesinin beklenmesi gerektiği, ya da Bartlett'in bu şirketler ile anlaşma yoluna gitmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca İzmir'in elektrikle aydınlatılması meselesinde Ferdinand Reiser'in hiçbir surette imtiyaz hakkı bulunmadığı ifade edilmektedir. Ancak Reiser, Bartlett ile anlaşılan şartlardan daha iyi bir teklif sunarsa bu teklifin değerlendirilebileceği rapora yansımıştır. Son olarak, verilecek olan imtiyazlardan dolayı Hükümet-i Seniyye'ye tazminat davası açılırsa, Bartlett'in bunları karşılamayı taahhüt etmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur²⁴. Ticaret ve Nafia Nezareti de, Bâb-ı Âli'ye gönderdiği tezkirede, Ferdinand Reiser'in rüçhan hakkının yani öncelik hakkının olmadığını bildirmiştir²⁵.

Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da da ele alınan konu hakkında uzun süren müzakerelerden sonra, İzmir'in elektrikle aydınlatılması imtiyazı sonraya bırakılmış ve şimdilik Selanik şehrinin elektrikle aydınlatılması ile İzmir ve Selanik'te elektrikli tramvay işletmesi imtiyazlarının Bartlett'e verilmesi kararlaştırılmıştır. Meclis'in, İzmir'in elektrik imtiyazını erteleme kararı almasındaki en büyük etken, Almanya elçisinin Hariciye Nezareti'ne müracaat ederek, İzmir şehrinin elektrik imtiyazı Bartlett'e verilir ise, Reiser'in tazminat hakkının olacağını bildirmiş olmasıdır. 2 Temmuz 1899 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatasına yansıyan bir başka husus ise, Bartlett'in 75 sene müddetle istediği ve Nafia Nezareti'nce de kabul edilen imtiyaz sürelerinin, Bartlett'in de ikna edilerek 50 seneye indirilmiş olmasıdır²⁶.

Bartlett'e verilecek olan imtiyazlara ilişkin Meclis-i Vükela'nın mazbatasında, her ne kadar *Bartlett razı edildi* deniliyorsa da, aslında razı olmadığı, 14 Temmuz 1899 tarihinde padişaha iletmek üzere yazdığı mektuptan anlaşılmaktadır. Zira Bartlett'in çok istediği "İzmir'in Elektrik İmtiyazı" kendisine

²² Burada bahsini ettiğimiz aydınlatma imtiyazı, havagazı ile aydınlatmadır.

²³ Bu durumu arşiv belgelerine şu şekilde yansımıştır; Bartlett'e bahsi geçen imtiyazlar verilmeden evvel, ismi geçen şehirlerde tramvay ve aydınlatma imtiyazı verilmiş olan şirketlerin durumları göz önünde bulundurulmalıdır. Zira Selanik havagazı şirketi ile imzalanan mukavelenin 21.maddesinde, "eğer hükümet Selanik şehrinin aydınlatılmasında elektrik kullanılmasını arzu ederse bu işi ilk önce havagazı şirketine teklif edecektir" kaydı bulunmaktadır. Aynı şekilde İzmir Göztepe Tramvay Şirketi ile imzalanan mukavele ile "tramvayların makine ile işletilmesi" hakkının bu şirkete olduğu ancak, şirketin bunu yapmayarak hakkının sakıt olduğu düşünülmektedir. Son olarak Göztepe'den Çeşme'ye kadar buharlı tramvay işletilmesi imtiyazı verilmiştir. Bu imtiyaz hakkının da Bartlett ile menfaatlerinin çakışmaması gerekir. Bkz. BOA. Y.A.RES.100/38 Lef 8. (24.M.1317/3 Haziran 1899).

²⁴ BOA. Y.A.RES.100/38 Lef 10. (24.M1317/3 Haziran 1899).

²⁵ BOA. Y.A.RES.100/38 Lef 4-8. (24.M1317/3 Haziran 1899); BOA. Y.A.RES. 101/56 Lef 1. (4.Ra.1317/12 Temmuz 1899).

²⁶ BOA. Y.A.RES. 101/56 Lef 1. (4.Ra.1317/12 Temmuz 1899).

verilmemiştir ve bu durum mektubuna şu şekilde yansımıştır²⁷;

“...Halbuki İzmir ve Selanik hakkındaki dört imtiyazdan en iyisi ve en mühimi olan İzmir’in elektrikle tenviri imtiyazını vükelâ-yı fihâm bendeleri Reiser namında bir Almanyalıının iddia-yı vâhisi üzerine bu sadık kullarınızdan dirîğ etmekte olduklarını arz ve beyana cür’et eylerim.

Diğer üç imtiyazın kıymeti az olmakla beraber bu ana kadar sekiz defa Dersaadet’e gelip gitmek için sarf eylediğim nakt ve kıymeti telâfi eder etmez bir raddededir. Bu ana kadar memâlik ve tebaa-i Osmanîye politikası yolunda ve bilhassa nefis-i hümayûnları uğrunda feda eylediğim nükd ve münâsib düşünülecek olursa, bu imtiyazların ne kadar gereksiz oldukları taayyün eyler. Şimdi Üsküdar ya da Haydarpaşa yahut İstanbul’da yeni bir tramvay inşası ve yahut Memâlik-i Şâhâne’de oyun kâğıtlarının inhisarı gibi cidden mühim ve değerli bir imtiyaz ihsan ve itasını temenni ve istirham eylerim. Hele oyun kâğıtlarının inhisarı hem pek sade ve masrafsız ve hem de pek değerli mücib-i istifadedir...”

Mektuptan da anlaşılacağı üzere Bartlett, İzmir’in elektrik imtiyazından dolayı Alman elçisinin kendisini tehdit ettiğini belirtmekte ve 11 sene önce verilen, ancak uygulamaya konulmayan bir padişah iradesinden dolayı, Reiser’in hak iddia etmesini de anlamsız bulmaktadır. Ayrıca Bartlett’in İzmir’in elektrik imtiyazının kendisinden alınmasına çok içerlediği de anlaşılmaktadır. Zira Bartlett kendisine verilen, Selanik şehrinin elektrikle aydınlatılması ve bu şehirde elektrikli tramvay işletme imtiyazı ile İzmir’de sadece elektrikli tramvay işletme imtiyazlarını değersiz bulmuştur²⁸. Bu imtiyazların bugüne kadar yapacağı masrafları ancak karşılayacağını belirten Bartlett, taleplerine bir yenisini ekleyerek, bu sefer de Osmanlı Devleti’nden oyun kâğıtları inhisarının (tekel) kendisine verilmesini istemiştir.

Anladığımız kadarıyla Bartlett’i bu kadar cüretkâr yapan, milletvekili olmasıdır. Zira Osmanlı Devleti tarafından verilen diğer imtiyazları da göz önünde bulundurduğumuzda, bu kadar ısrarcı davranan ve kendisine verilen imtiyazı beğenmediğini açıkça ifade ederek, başka imtiyaz taleplerinde bulunan başka bir kimse bulunmamaktadır. Bartlett’in ifadelerinden anladığımız üzere, İngiliz ve Fransız elçileri de imtiyazın Bartlett’e verilmesi için çaba sarf etmişler ancak bir netice alamamışlardır. Olayların bu şekilde zuhur etmesinden yakınan Bartlett, bir gazeteye verdiği mülakatta²⁹; *Selânik ve İzmir elektrik tesislerini kurma imtiyazı bana verilmişti. Almanlar işi bozdu ve tazminatın verilmemesi için mazbata yok edildi. Alman sefirinin bizzat bu işe karışması benim için sürpriz oldu. Benim imtiyazımın iptali için sefir sarayı üç kere ziyaret etti. Dragomanını her gün*

²⁷ BOA. Y.PRK.BŞK. 60/6 Lef 3. (11.Ra. 1314/19 Temmuz 1899).

²⁸ Bir başka mektubunda da bu konuya temas eden Bartlett, “...mezkur şehirlerde bulunan tramvay ve havagazı şirketleri ile onlara verilmiş olan hukuk-ı imtiyaziye gözönüne getirildikde uhde-i acizâneme verilen imtiyazın kıymet ve ehemmiyeti ne kadar az olduğu tezahür eder...” demektedir. Bkz. BOA. Y.A.RES.100/38 Lef 7. (24.M.1317/3 Haziran 1899).

²⁹ Ortaylı, a.g.e., s. 33.

saraya ve Bâb-ı Âli'ye gönderdi. İngiltere ve Fransa sefirleri de benim için şefaati etti ama yararı olmadı. Son altı yıldır izlediğimiz aptalca antitürk politikamız yüzünden Almanlar kazanıyor ve biz kaybediyoruz. Almanlar burada her şeyi yiyor. Bu ülke ki güvenlik ve zenginlik yönünden uzak Çin'e göre çok daha iyidir ifadelerini kullanmıştır.

Netice itibariyle Bartlett, Eylül 1898'den 1899 yılının yaz aylarına kadar olan süreçte Osmanlı Devleti'nden, Sivas-Samsun-Kayseri demiryolu, Üsküdar-Kadıköy tramvay, İstanbul'da yeni bir tramvay hattı, İstanbul Karaköy köprüsü, İzmir elektrik- tramvay, Selanik elektrik-tramvay imtiyazları ve nihayetinde de oyun kâğıtları inhisarı imtiyazlarını talep etmiştir.

Bartlett'e verilen bu üç imtiyazın her biri için ayrı şartnâme ve mukavelenâme hazırlanmıştır³⁰. Bu bağlamda Selanik şehrinin elektrikle aydınlatılması imtiyazı 35 yıl ve tramvaylara elektrik verme imtiyazı da 50 yıl müddetle Bartlett'e verilmiştir. Selanik şehrine dair imtiyaz mukavelenâmeleri, 30 Temmuz 1899 tarihinde taraflar arasında imzalanmıştır³¹.

Ancak Bartlett, almış olduğu üç imtiyazı da çok kısa bir süre sonra, merkezi Paris'te bulunan "Company General de Traction" isimli ve Belçika menşeli bir şirkete devretmiştir. Bahsi geçen şirket, merkezi İstanbul olmak üzere "İltizamât-ı Sınâiyye ve Elektrik Osmanlı Şirket-i Mümtâze-i Şâhânesi" ismiyle bir şirket teşkili için çalışmalarına başlamıştır. Company General de Traction Şirketi, sadece Bartlett'in elinde bulunan imtiyazları değil, Şam ve Beyrut tramvay imtiyazlarını da, hak sahiplerinden devralmıştır³².

Osmanlı Devleti ile Company General de Traction Şirketi Arasında Yaşanan Gelişmeler

30 Temmuz 1899 tarihinde imzaladığı mukavelenâmeler ile Osmanlı Devleti'nden üç imtiyaz alan Bartlett'in, daha bir yıl bile geçmeden imtiyaz haklarını devrettiği anlaşılmaktadır. Zira bahsi geçen şirket, 1900 yılının Temmuz ayında, İstanbul'da kuracağı şirketin komiserliğine Posta ve Telgraf Nezareti Elektrik Fabrikası Müdürü Raif Bey'i atayacağını Osmanlı makamlarına

³⁰ BOA. BEO. 1367/102509 (3.Ca.1317/9 Eylül 1899).

³¹ Selanik şehrinin elektrikle aydınlatılması ve bu şehirde elektrikli tramvay işletilmesine dair Bartlett'e verilen imtiyazların şartnâme ve mukavelenâmeleri için bkz. Bkz. BOA. Y.PRK.TNF. 6/38 (30.Z.1316/10 Mayıs 1899); BOA. Mukavelât Defteri, Cilt 11, s. 33-71; Mukavelat Mecmuası, Cilt 7, İstanbul 1315, s. 245-286; Bazı belgelerde Bartlett'e önce rüçhan hakkı yani öncelik hakkı tanınmasına dair ifadeler yer alsada netice itibariyle kendisine imtiyaz verildiğini görmekteyiz. Bkz. BOA. Y.A.RES.100/38 (24.M.1317/3 Haziran 1899); BOA. Y.A.RES. 101/46 (23.S. 1317/1 Temmuz 1899); BOA. Y.A.RES. 101/51 (4.Ra.1317/12 Temmuz 1899). Ayrıca Bartlett ile imzalanmak üzere hazırlanan mukavele ve şartnâme (Selanik ve İzmir için) metinlerinde yer alan maddelere dair Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da yapılan müzakereler için bkz. BOA. İ.İMT. 3/1317-Ra-01 (22.Ra.1317/30 Temmuz 1899).

³² BOA. İ.HUS. 83/1318-R-025 (2.R.1318/29 Temmuz 1900); BOA. BEO. 1526/114402 (3.R.1318/30Temmuz 1900).

bildirmiştir³³. Demek oluyor ki, Company General de Traction şirketi, devraldığı imtiyazlar için gerekli hazırlıkları çok önceden yapmıştı. Ya da Bartlett, bu imtiyazları doğrudan doğruya bahsi geçen şirkete devretmek üzere aldığı için, şirketin gerekli hazırlıkları mevcuttu. Zira bu yöntem yani, Osmanlı Devleti'nden kamu hizmeti imtiyazı alan müteşebbis veya şirketlerin bu şekilde komiser atamaları çok fazla rastlanmayan bir durumdur. Ancak şirketin böyle bir karar almasının muhtemel sebebi, farklı şehirlerde yani, İzmir, Selanik, Şam ve Beyrut'taki elektrik ile tramvay imtiyazlarını elinde toplamış olmasındandır. Bu bağlamda Raif Bey, merkezi İstanbul olmak üzere kurulacak olan "*İltizamât-ı Sınâiyye ve Elektrik Osmanlı Şirket-i Mümtâze-i Şâhânesi*" isimli şirketin bir anlamda genel koordinatörlük görevine getirilmiştir.

Bartlett ile Company General de Traction Şirketi arasında gerçekleşen bu devir işleminden ya da başka bir ifadeyle imtiyazın satılmasından sonra, İzmir'in elektrik imtiyazı meselesi (tramvaylar için elektrik) daha karmaşık bir hale gelmiştir. Zira imtiyazların habersizce devredilmesi, Osmanlı Devleti'ni fazlasıyla rahatsız etmiş ve taraflar arasında ihtilafın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Hükümetin üzerinde ısrarla durduğu husus, imtiyazların bu şekilde devrinin kanunlara uygun olmadığı yönündedir. İmtiyazların devrine dair yaşanan bu ihtilafta, özellikle şirket vekili Edvar Dukas ile Zihni Paşa'nın karşı karşıya geldiğini görmekteyiz. Zira bu süreçte Dukas, Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa'ya 28 Ocak 1901 tarihinde 5 sayfalık bir ihtarname göndermiştir.

Edvar Dukas'ın protestosundan anlaşılacağı üzere, daha önce Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından tetkik edilerek, kabul edilen nizamname layihası ve imtiyazların devir işlemlerinin, daha sonra çeşitli gerekçelerle kabul edilemeyeceği şirket vekiline bildirilmiştir. Ancak buna karşılık Edvar Dukas, devlet kademelerinde alınan kararlarla yapılan tüm işlemlerin kanunlara uygun olduğunun tasdik edildiğini ve nizamname üzerinde de birçok düzeltmenin yapıldığını ifade etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa, imtiyazların devredilmemesi yönünde tasarrufta bulunmak istemiştir. Buna karşılık şirket vekilinin protestosunda izah ettiği süreci göz önünde bulundurduğumuzda, haklı olduğu anlaşılmaktadır.

Daha önce yaptığı itirazları reddedilen Dukas, 27 Nisan 1901 tarihinde bir kez daha Osmanlı makamlarına müracaat etmiştir. Müracaatında, kendileriyle benzer işleri yapmakta olan şirketlerden farklarının ve üstünlüklerinin olmadığını, tekelleşmeye çalışmadıklarını, sadece devletin kanunlarına riayet etmek kaydıyla üzerlerinde bulunan imtiyazları icra etmek arzusunda bulduklarını bir kez daha yinelemiştir³⁴.

Bu tarihe kadar Osmanlı makamları, General de Traction Şirketi tarafından

³³ BOA. *İ.HUS.* 83/1318-R-025 (2.R.1318/29 Temmuz 1900); BOA. *BEO.* 1526/114402 (3.R. 1318/ 30 Temmuz 1900).

³⁴ BOA. *BEO.* 1671/125271 Lef 1. (20.S.1319/7 Haziran 1901).

devralınan imtiyazların, devir işlemlerinin kanunlara uygun olup olmadığını ve şirketin nizamnamesini müzakere etmekteydi. Ancak Dukas'ın itirazları netice vermiş olacak ki, bundan sonraki süreçte sadece şirketin nizamnamesinin müzakere edildiğini görmekteyiz. Dolayısıyla Dukas'ın Osmanlı makamlarına yaptığı itirazların bu aşamada kısmen de olsa kabul gördüğünü ifade edebiliriz.

Kurulacak olan şirketin nizamnamesinin müzakere sürecini ele aldığımızda ise, Şûrâ-yı Devlet'in 21 Kasım 1901 tarihinde konuyu görüşmek üzere toplandığını görmekteyiz. Toplantıda önce, Company General de Traction Şirketi vekili Edvar Dukas ile yaklaşık 15 aydan beri devam etmekte olan görüşmeler değerlendirilmiştir. Daha sonra ise, nizamname metni üzerinde yapılmış olan değişiklikler tek tek ele alınarak, şirketin nizamname-i dâhili layihası taslağına son şekli verilmiştir³⁵. Görüşmelerde gündeme gelen bir diğer konu da, şirketin ismi meselesidir. Daha önce Dukas tarafından verilen dilekçelerde şirket isminin farklı şekillerde zikredildiğinden hareketle, şirketin isminin “Şirket-i Sınâiyye-i Osmaniyye” olması toplantıda karar altına alınmıştır³⁶. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, bu nizamname layihası, Şûrâ-yı Devlet tarafından tetkik edilmişti³⁷, ancak henüz onaylanmadığı için taslak mahiyetindeydi.

Şirketin kuruluş nizamnamesi, Şûrâ-yı Devlet'in 21 Kasım 1901 tarihi itibarıyla aldığı karara rağmen uzun süre onaylanmamıştır. Bu durumun gerekçesi, 2 Şubat 1902 tarihli bir belgeye şu şekilde yansımıştır³⁸; “İzmir ve Selanik şehirlerinde kuvve-i elektrikiye istimaliyle ve tramvay hattı temdidî ve tenvirât icrâsı zımnında müteveffa Sir Ellis Ashmead Bartlett'e ihsân buyrulan imtiyaz vesilesiyle daire-i şümülî gayet vâsi böyle bir şirket teşkilinin bil'âhire tazammun edebileceği mahâzir der-kâr bulunduğundan makrûn tasdik-i âli olmayarak taraf-ı sami-i sadâret-penâhilerinden ifâ-yı tedkikât buyrulmak üzere...”. Yani Osmanlı Devleti, İzmir ve Selanik şehirlerinde elektrik ile aydınlatma ve elektrikli tramvay

³⁵ Şirket-i Sınâiyye-i Osmaniyye adıyla tescil edilmesi düşünülen şirketin bu taslak nizamnamesi 44 maddeden ibaretti. Bunlar arasında özellikle 1. madde öne plana çıkmaktadır. Zira üzerinde en fazla tartışılan husus, bu maddede kayıtlıdır. 1 maddede özetle şu ifadeler yer almaktadır; “Şurası katiyyen mukarrerdir ki, işbu nizamname mucebince teşekkül eden şirketin imtiyaz istihsal ve imaliyle meşgul olan eşhâsı ve şirketlerden asla farkı ve ayrı şeraitle diğer bir şirket teşekkül edecek olur ise ona mani olmak veya imtiyaz talebinde bulunacak eşhâs ve sair şirketler üzerine iddia-yı rüçhan etmek için bir güne hakkı olmadığı gibi...”. 2. Madde de ise, “şirketin unvanı Şirket-i Sınâiyye-i Osmaniyye olacak ve tabiiyeti sıfatıyla devletin tüm kanunlarına tâbi bulunacaktır”. 3. Madde, “şirketin merkez idaresi İstanbul'da olacak ve Osmanlı Devleti'nin başka şehirlerinde ve yurtdışında şubeler açabilecektir”. 4. Madde, “şirketin müddet, fesh ve müddeti tahdîd kılınmak gibi bir hal vukuâ gelmedikçe 75 seneden ibarettir”. 6. Madde, “şirketin sermayesi 440.000 Osmanlı lirasından yani, 10 milyon frank ve yahut 400.000 İngiliz lirasından ibaret olup, her biri 5,5 lira, 125 frank veya 5 İngiliz lirasından olmak üzere 80.000 hisse basılacaktır” şeklindedir. Nizamname için bkz. BOA. BEO. 1671/125271 Lef 7. (20.S.1319/7 Haziran 1901).

³⁶ BOA. BEO. 1671/125271 Lef 7. (20.S.1319/7 Haziran 1901).

³⁷ Nizamnamenin tetkikini Şûrâ-yı Devlet üyelerinden Ali Haydar Bey, Refet bey, Mehmet Reşat Bey, Behçet Paşa, Ali Refik Bey ve Zehirzâde Ahmet Paşa gerçekleştirmiştir. Bkz. BOA. BEO. 1671/125271, Lef 8. (20.S.1319/7 Haziran 1901).

³⁸ BOA. İ.HUS. 94/1319-Za-32 (4.Za.1319/2 Şubat 1902); Bir başka arşiv belgesinde de aynı konulara temas edilmektedir. Bkz. BOA. Y.PRK.BŞK. 66/56 (3.M.1320/4 Nisan 1902).

işletmeleri için bir şirket kurulmasının, sonradan bazı sakıncaları olabileceği düşüncesiyle, nizamnameyi tasdik etmemiştir. Belgeden anlaşılan bir başka husus ise, Osmanlı Devleti'nden bahsi geçen imtiyazı alan Sir Ellis Ashmead Bartlett'in vefat ettiğine dairdir. Osmanlı Devleti'nin bu kararı almasından yaklaşık 15 gün önce, 18 Ocak 1902 tarihinde Bartlett hayatını kaybetmiştir³⁹”.

Osmanlı Devleti'nin, 2 Şubat 1902 tarihinde nizamnameyi onaylamama kararı alması üzerine, şirket vekili Edvar Dukas, 12 Ekim 1902 tarihinde bir kez daha Osmanlı makamlarına müracaat ederek, şirketin kuruluş nizamnamesinin tasdik edilmesini talep etmiştir⁴⁰. Dukas'ın müracaatı üzerine konu bir kez daha gündeme alınmıştır. Bu bağlamda Selanik ve İzmir'de elektrikle tramvay işletilmesi, Selanik şehrinin elektrikle aydınlatılması ve Şam tramvay⁴¹ imtiyazlarının icrası için kurulacak olan şirkete dair⁴², “...bu imtiyazların icrası zımında Selanik ve İzmir Elektrik ve Şam Tramvayı Anonim Osmanlı Şirketi unvanıyla bir Şirket-i Osmaniyeye için tanzim olunan nizamname-i dâhili layihası lede'l-mütâlaa İzmir ve Selanik'te ber-minval-i muharrer cerr ve tenvir imtiyazlarının icrası için müddet-i muayyenesi zarfında bir anonim Osmanlı şirketi teşkili ahkâm-ı mukâvelât icabından ve Şam tramvaylarının yine öyle bir şirket marifetiyle inşa ve işletilmesi dahi hasbe'l-mukavele-i lazmeden olup...” şeklinde bir karara varılarak, 16 Mayıs 1902 tarihinde “Selanik ve İzmir Elektrik ve Şam Tramvay Anonim Osmanlı Şirketi” adına irade-i seniyye çıkarılmıştır⁴³.

İrade-i seniyye'nin çıkmasına müteakip, Meclis-i Nafia, Meclis-i Mahsus-ı Vükela ile Ticaret ve Nâfia Nezareti'nde kurulacak olan şirketin nizamnamesi⁴⁴ ve bahsi geçen imtiyazların ayrıntıları bir kez daha ele alınmıştır. Yapılan müzakerelerden sonra, İzmir ve Selanik şehirlerinde elektrikli tramvay imtiyazlarının 50 yıl, Selanik şehrinin elektrikle aydınlatılması imtiyazının 35 yıl ve Şam tramvay imtiyazının 60 yıl müddetle bahsi geçen şirkete verilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁵.

Bu süreçte Alman Ferdinand Reiser'in yine devreye girdiğini görmekteyiz. Nitekim Reiser, daha önce Bartlett'e verilen imtiyazların bu sefer bir başkasına

³⁹ The New York Times, “Sir E. Ashmead Bartlett Dead”, 19 Ocak 1902; Haberde Bartlett'in hayatı anlatılmakta ve geçirdiği apandisit ameliyatı sonunda hayatını kaybettiği ifade edilmektedir. BOA. BEO. 1933/144955 (10.B.1320/12 Ekim 1902).

⁴⁰ BOA. BEO. 1933/144955 (10.B.1320/12 Ekim 1902).

⁴¹ Şam tramvay hattına dair yapılan yazışmalarda, Muhyiddin Arabi hazretlerinin türbe-i şerifesinin bu şehirde bulunduğu bahisle, yapılacak olan tramvay hattının türbe yakınından geçirilmemesine özen gösterilmesi istenmektedir. Bkz. BOA. Y.MRZ.d. 11397 (16.R.1321/12 Temmuz 1903); BOA. BEO. 2123/159185 (27.R.1321/23 Temmuz 1903)

⁴² BOA. İ.TNF. 12/1321-R-06. Lef 2-4. (17.R.1321/13 Temmuz 1903); BOA. BEO. 2123/159185 (27.R.1321/23 Temmuz 1903).

⁴³ BOA. İ.HUS. 96/1320-S-24 (8.B.1320/16 Mayıs 1902).

⁴⁴ Selanik ve İzmir Elektrik ve Şam Tramvay Anonim Osmanlı Şirketi adıyla kurulan şirketin nizamnamesi için bkz. BOA. BEO. 2207/165455 (8.Ş.1321/29 Ekim 1903).

⁴⁵ BOA. İ.TNF. 12/1321-R-06. Lef 2. (17.R.1321/13 Temmuz 1903); BOA. BEO. 2123/159185 (27.R.1321/23 Temmuz 1903).

devrolunacağını ve şirketin teşkil edildiğini haber almıştır. Durumdan Alman Büyükelçiliği de haberdar olmuş ve bir kez daha Osmanlı makamlarına müracaat ederek, İzmir'in elektrikle aydınlatılması imtiyazının daha önce kendi tebaasından Reiser'e verildiğini vurgulayarak, Reiser'in rüçhan hakkının korunmasını talep etmiştir⁴⁶. Alman Büyükelçiliği'nin müracaatı üzerine durumun tetkikine karar verilmiş ve yapılan tetkikler neticesinde, daha önce Bartlett'e verilen imtiyazların Ferdinand Reiser ile hiçbir alakasının olmadığı görüşüne varılmıştır⁴⁷.

Her ne kadar 1902 yılında bahsi geçen şirket için irade-i seniyye çıkmışsa da, daha sonra Şam tramvay imtiyazının farklı bir şirkete verildiğini görmekteyiz. Yani "Selanik ve İzmir Elektrik ve Şam Tramvay Anonim Osmanlı Şirketi" adıyla tescil edilen şirket, daha sonra sadece "Selanik ve İzmir Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi" adıyla faaliyet göstermeye başlamıştır. Şam tramvay imtiyazının hangi gerekçelerle bu şirket bünyesinden ayrıldığına dair elimizde bilgi bulunmamaktadır. Ancak 1908 tarihli bir belgede⁴⁸ "Company General de Traction" Şirketi'nin Bartlett'ten imtiyazı devraldıktan sonraki sürece değinilmiş ve "2-3 sene muhaberat cereyan ettiği halde Selanik, İzmir ve Beyrut-Şam şehirlerinde tenvir ve cer elektriki imtiyazatına haiz unvanı mezkûr (İltizamat-ı Sınâiyye ve Elektrik Osmanlı Şirket-i Mümtâze-i Şâhânesi) ile şirket teşekkül edemeyip ahiren şerefsudur buyrulan irade-i seniyye-i hazret-i hilafet penahi mantuk-ı âlisi üzerine Selanik'te tenvir ve cer elektriki ve İzmir'de yalnız cer elektriki için anonim Osmanlı şirketi teşekkül ederek, Şam ve Beyrut tenvir ve cer elektriki imtiyazlarını diğer zevata ihsan buyrulmuş..." ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadenin de anlaşıldığı üzere Beyrut tramvay imtiyazından sonra, Şam tramvay imtiyaz hakkı da, bahsi geçen Company General de Traction Şirketi'nin elinden alınmıştır. Dolayısıyla şirketin elinde sadece Bartlett'ten devraldığı İzmir ve Selanik şehirlerinin elektrik imtiyazları kalmıştır.

Selanik ve İzmir Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi'nin Faaliyetleri

Selanik ve İzmir Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi, 1905 yılından itibaren Selanik ve İzmir şehirlerinde çalışmalarına başlamıştır. İmtiyazlar için yeni bir şartnâme veyahut şirketle imzalanmak üzere yeni bir mukavelenâme hazırlanmamıştır. Taraflar arasındaki anlaşmada, Osmanlı Devleti ile Bartlett arasında imzalanan mukavelenâme ve şartnâme esas alınmıştır. Nitekim Bartlett ile imzalanan mukavelenin 5. maddesi; "Ticaret ve Nafia Nezareti ile Telgraf Nezareti esna-yı imalatta ve hitamında ve kabul olunmazdan evvel be-tekerrar imalât-ı vaktayı ve müddet-i imtiyaziye zarfında işletme muamelatını ve ameliyatın hüsnü halde muhafaza olunup olunmadığını mahsus iki komiser vasıtasıyla

⁴⁶ BOA. BEO. 2110/158190 (12.R.1321/8 Temmuz 1903).

⁴⁷ "...İzmir şehrinin elektrikle aydınlatılması meselesinde hiçbir ferdin kanunen rüçhan hakkının bulunmadığı ve İzmir'in zaten havagazıyla aydınlatılmakta olduğu...". Bkz. BOA. BEO. 2299/172418 (6.M.1322/23 Mart 1904); BOA. DH.MKT. 2681/74 Lef 1. (19.Za.1326/13 Aralık 1908).

⁴⁸ BOA. YA.HUS. 519/97 Lef 2. (25.S.1326/28 Mart 1908).

muayene ve teftiş edecektir...” hükmünü içermekteydi. Mukavelenin bu hükmüne istinaden, şirket tarafından Selanik ve İzmir şehirlerinde yapılan inşaatların teftişi için ikişer komiserin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Şirket, Selanik için görevlendirilen komiserlere ayda 20 lira ve İzmir için görevlendirilen komiserlere ayda 10 lira ödeyecekti⁴⁹.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere şirket çalışmalarına 1905 yılından itibaren başlamıştır. Şirketin çalışmalarının Selanik için çok hızlı, İzmir için çok yavaş ilerlediğini ifade edebiliriz. Zira 1905 yılında çalışmalarına başlayan şirket, 1908 yılında Selanik’te elektrikli tramvay ve şehrin elektrikle aydınlatılması adına altyapı çalışmalarını tamamlamıştır. Bu süreçte Selanik-Manastır Demiryolu Komiseri Rasim Bey ile mühendis Zihni Bey, mukavelenin 5. Maddesine istinaden şirketin çalışmalarını takip etmekle görevlendirilmişlerdir⁵⁰. Selanik ve İzmir Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi, 1908 yılının Temmuz ayında hükümete müracaat ederek, Selanik elektrik fabrikası ve elektrikli tramvayların işleyeceği hatların inşaatını tamamladığını bildirerek, yine mukavele gereğince yapılması gereken muvakkaten yani geçici kabul işlemlerinin başlatılmasını talep etmiştir⁵¹. Şirketin müracaatına binaen, Nafia Müdürü Haydar Bey’in başkanlığında bir komisyon oluşturularak, geçici kabul işlemlerine dair tetkiklerin yapılması sağlanmıştır⁵². Komisyon yaptığı çalışmalar neticesinde, elektrik fabrikası ve elektrikli tramvay hattı inşaatlarının şartnâmede belirtilen kaidelere uygun olarak yapıldığını tespit ederek geçici kabulü gerçekleştirmiştir⁵³. Bu suretle Selanik şehrinde 1908 yılı Temmuz ayından itibaren elektrikli tramvaylar işlemeye başlamıştır⁵⁴. Şirket şehirdeki ilk elektrikli tramvay hatlarını, Apothiki-Port ve Hirsch-Beshchinar arasında tesis ederek çalıştırmıştır. Faaliyetlerini 1940 yılına

⁴⁹ BOA. *Y.A.HUS.* 519/97 Lef 2. (25.S.1326/28 Mart 1908).

⁵⁰ BOA. *Y.A.HUS.* 519/97 Lef 2. (25.S.1326/28 Mart 1908).

⁵¹ BOA. *Y.A.RES.* 157/64 (16.Ca.1326/15 Haziran 1908); BOA. *İ.TNF.* 18/1326-Ca-5 (19.Ca.1326/18 Haziran 1908); BOA. *BEO.* 3339/250377 (22.Ca.1326/21 Haziran 1908); Kamu hizmeti imtiyazı mukavelelerinin tamamında yer alan bir maddeye göre şirket, imtiyaza dair inşaat işlerini tamamladığını hükümete bildirir, hükümet de oluşturduğu bir komisyon vasıtasıyla gerekli tetkikleri yaparak geçici kabulü gerçekleştirdi. Bir yıl sonra yapılan ikinci tetkikler ile de, kesin kabul gerçekleştirdi. Bartlett ile Selanik şehrinin elektrikle aydınlatılması imtiyazının 7. maddesi de bu içeriğe sahiptir; “*Ameliyat ikmal sahibi tarafından ihbar olunduk da, Telgraf Nezareti canibinden dahi bir memur bulunmak üzere Ticaret ve Nâfia Nezâreti tarafından mansub bir fen komisyonu ameliyat-ı mezkûru bi’l-muayene iktiza edildiği halde muvakkaten ahz ve kabul olunacak ve kabul-ü muvakkat tarihinden itibaren bir sene sonra yine bir fen komisyonu marifetiyle ameliyat-ı vaka tekrar bi’l-muayene kaide-i fenniye muvafik ve şartnâme ahkâmına mutabık olduğu tahkik edildiği halde işbu komisyonun tanzim edeceği rapor üzerine Nafia Nezâreti tarafından katıyyen kabulü muamelesi icra olunacaktır.*” Bkz. BOA. *Y.PRK.TNF.* 6/38 (30.Z.1316/10 Mayıs 1899); BOA. *Mukavelât Defteri*, Cilt 11, s.34; *Mukavelât Mecmuası*, Cilt 7, İstanbul 1315, s. 246-247.

⁵² BOA. *İ.TNF.* 18/1326-Ca-5 (19.Ca.1326/18 Haziran 1908); BOA. *BEO.* 3339/250377 (22.Ca.1326 / 21 Haziran 1908); BOA. *BEO.* 3339/250421 (22.Ca.1326/21 Haziran 1908).

⁵³ BOA. *DH.MKT.* 1265/31 (30.Ca.1326/29 Haziran 1908).

⁵⁴ Elektrik fabrikasının ve tramvay hatlarının açılışı, muvakkat kabulünden ardından Temmuz 1908’de gerçekleşmiştir. Bkz. BOA. *Y.A.HUS.* 523/72 (12.C.1326/11 Temmuz 1908); Çağlar Keyder vd., *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800-1914)*, Çeviren Gül Çağalı Güven, İstanbul 1994, s. 104.

kadar sürdüren şirket, bu tarihte devlet tarafından satın alınarak⁵⁵, bundan sonraki dönemde elektrikli tramvay hizmeti devlet tarafından sağlanmıştır.

SONUÇ

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kamu hizmetlerinin sağlanmasında imtiyaz usulünü tercih etmeye başlamıştır. Bu bir anlamda, günümüzdeki yap-işlet-devret modelinin Türkiye'deki ilk örnekleri olarak kabul edilebilir. Osmanlı Devleti'nin kamu hizmeti imtiyazlarını verirken birçok hususu göz önünde bulundurmak zorunda olduğu sonucu da, bu çalışmadan anlaşılmaktadır. Bu tür süreçlerde mesele, tebaanın ya da kamunun yararına olacak hizmetlerin sağlanması olsa da, süreç içerisinde uluslararası ilişkilerin de devreye girdiği, imtiyazın kime ya da hangi ülkenin tebaasına verileceği hususunun büyük önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Selanik şehrine dair ele aldığımız bu imtiyaz çalışmasının satır aralarından da anlaşılacağı üzere, her ne kadar Selanik için olmasa da İzmir şehrinin elektrikle aydınlatılması hususunda, Osmanlı makamlarının İngiltere ve Almanya arasında kaldığı aşikârdır. Ancak Osmanlı Devleti belki de kendisi için en uygun olanı, yani meseleyi zamana yayarak, üzerindeki baskıyı öteleme yoluna müracaat etmiştir.

Diğer taraftan batılı ülke temsilcilerinin ya da onlarla yakın ilişkiler içerisinde olan nüfuz sahibi Osmanlı vatandaşlarının, devletten herhangi bir imtiyaz olarak bunu genellikle yabancı sermaye sahiplerine devretmesi meselesi ise belki de üzerinde en çok durulması gereken husustur. Selanik şehri üzerine yaptığımız bu çalışmada da aynı durum söz konusudur. Sadece Selanik değil, devletin diğer şehirleri için verdiği kamu hizmeti imtiyazlarını gözden geçirdiğimizde tamamına yakınında aynı tablo ile karşılaşmaktayız. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin bu tür imtiyazlara ait şartnâme ve mukavelenâmeleri hazırlarken, kısaca "imtiyaz devredilmez" anlamına gelen bir ifadeyi sözleşmelere neden eklemediğini düşünememek elde değildir. Zira alınan her imtiyazdan sonra, imtiyazın devri, imtiyazı devr alan kişi veya şirketlerin yeni bir şirket kurmaları, bunu tescil ettirmeleri ve bu süreçte ortaya çıkan ihtilafların bertaraf edilmesi en az birkaç yılı almıştır. Dolayısıyla kamu yararı düşünüldüğünde bu süreç ciddi bir zaman kaybı olarak karşımıza çıkmakta ve birçok kamu hizmetinin planlanandan çok daha sonra sağlanmasına sebebiyet vermiştir.

⁵⁵ <http://oasth.gr/#en/history>, erişim tarihi: 09.09.2016.

KAYNAKÇA**I. Arşiv****Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)****Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)**

BOA. *BEO.585/43823* (14.N.1312/11 Mart 1895).

BOA. *BEO.1244/93237* (6.Ş.1316/20 Aralık 1898).

BOA. *BEO.1312/98358* (11.M.1317/21 Mayıs 1899).

BOA. *BEO.1367/102509* (3.Ca.1317/9 Eylül 1899).

BOA. *BEO.1526/114402* (3.R. 1318/ 30 Temmuz 1900).

BOA. *BEO.1671/125271* (20.S.1319/7 Haziran 1901).

BOA. *BEO.1933/144955* (10.B.1320/12 Ekim 1902).

BOA. *BEO.2110/158190* (12.R.1321/8 Temmuz 1903).

BOA. *BEO.2123/159185* (27.R.1321/23 Temmuz 1903).

BOA. *BEO.2207/165455* (8.Ş.1321/29 Ekim 1903).

BOA. *BEO.2299/172418* (6.M.1322/23 Mart 1904).

BOA. *BEO.3339/250377* (22.Ca.1326/21 Haziran 1908).

BOA. *BEO.3339/250421* (22.Ca.1326/21 Haziran 1908).

Dâhiliye Mektûbî Kalemi (DH.MKT)

BOA. *DH.MKT. 2681/74* (19.Za. 1326/13 Aralık 1908).

BOA. *DH.MKT. 1265/31* (30.Ca.1326/29 Haziran 1908).

Hariciye Siyasi (HR.SYS.)

BOA. *HR.SYS.215/5* (16 Eylül 1880).

BOA. *HR.SYS.2757/30* (18 Ekim 1895).

BOA. *HR.SYS. 2754/61* (23 Ocak 1895).

İrade Hususi (İ.HUS.)

BOA. *İ.HUS. 83/1318-R-025* (2.R.1318/29 Temmuz 1900).

BOA. *İ.HUS. 94/1319-Za-32* (4.Za.1319/2 Şubat 1902).

BOA. *İ.HUS. 96/1320-S-24* (8.B.1320/16 Mayıs 1902).

İrade İmtiyazat ve Mukavelat (İ.İMT.)

BOA. *İ.İMT. 3/1317-Ra-01* (22.Ra.1317/30 Temmuz 1899).

İrade Taltif (İ.TAL.)

BOA. *İ.TAL.* 108/1314-Ş-11 (8.Ş.1314/12 Ocak 1897).

İrade Ticaret ve Nafia (İ.TNF.)

BOA. *İ.TNF.* 12/1321-R-06. (17.R.1321/13 Temmuz 1903).

BOA. *İ.TNF.* 18/1326-Ca-5 (19.Ca.1326/18 Haziran 1908).

Yıldız Sadâret Hususi Evrakı (Y.A.HUS.)

BOA. *Y.A.HUS.* 321/53 (12.N.1312/ 9 Mart 1895)

BOA. *Y.A.HUS.* 519/97 (25.S.1326/28 Mart 1908).

BOA. *Y.A.HUS.* 523/72 (12.C.1326/11 Temmuz 1908).

Yıldız Perakende Resmi Maruzat (Y.A.RES.)

BOA. *Y.A.RES.* 100/38 (24.M.1317/3 Haziran 1899).

BOA. *Y.A.RES.* 101/46 (23.S. 1317/1 Temmuz 1899).

BOA. *Y.A.RES.* 101/51 (4.Ra.1317/12 Temmuz 1899).

BOA. *Y.A.RES.* 101/56 (4.Ra.1317/12 Temmuz 1899).

BOA. *Y.A.RES.* 157/64 (16.Ca.1326/15 Haziran 1908).

Yıldız Perakende Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ.)

BOA. *Y.PRK.AZJ.* 37/86 (7.Ca.1316/23 Eylül 1898).

Yıldız Perakende Başkitâbet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.)

BOA. *Y.PRK.BŞK.* 60/6 (11.Ra. 1314/19 Temmuz 1899).

BOA. *Y.PRK.BŞK.* 66/56 (3.M.1320/4 Nisan 1902).

Yıldız Perakende Hariciye Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.HR.)

BOA. *Y.PRK.HR.* 26/26 (22.Ra.1316/10 Ağustos 1898).

BOA. *Y.PRK.HR.* 26/76 (29.B.1316/14 Aralık 1898).

Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.TNF.)

BOA. *Y.PRK.TNF.* 6/24 (6.Ca.1316/22 Eylül 1898);

BOA. *Y.PRK.TNF.* 6/49 (3.Ca.1316/19 Eylül 1898).

BOA. *Y.PRK.TNF.* 6/18 (8.Ca.1316/24 Eylül 1898).

BOA. *Y.PRK.TNF.* 6/35 (30.Z.1316/10 Mayıs 1898).

BOA. *Y.PRK.TNF.*6/38 (30.Z.1316/10 Mayıs 1899).

Yıldız Maruzat Defterleri (Y.MRZ.d.)

BOA. *Y.MRZ.d.* 11397 (16.R.1321/12 Temmuz 1903).

II. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Keyder, Çağlar vd., *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, Çeviren Gül Çağalı Güven, İstanbul 1994.

Pakalın, Mehmet Zeki *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 2, İstanbul 1983.

Ortaylı, İlber, *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ankara 1981.

III. Süreli Yayınlar

The New York Times, "Sir E. Ashmead Bartlett Dead", 19 Ocak 1902.

Mukavelat Mecmuası, Cilt 7, İstanbul 1315.

IV. İnternet Siteleri

<http://oasth.gr/#en/history> (erişim tarihi: 09.09.2016.)

OSMANLI DEVLETİNİN BALKANLARDAKİ PETROL KAYNAKLARINI İŞLETME FAALİYETLERİ

DERVİŞ BAŞA*

Özet

Osmanlı Devletinde ham petrolün varlığı ve kullanımı ile belgeye dayalı bilgiler 1642 yılına kadar gitmektedir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında petrol ürünleri ile çalışan motorların yapılması üzerine bu madde sanayi devriminin yakıt kaynağı olmaya başlamıştır. Geleceğin yakıt kaynaklarına sahip olmak dünyada güç sahibi olmakla eşdeğer olduğundan petrol bölgelerini kontrol altına almak için mücadeleler başlamıştır.

Osmanlı Devletinde Petrolün modern anlamda çıkarılması ve işlenmesi faaliyetlerine başlanmasıyla birlikte Balkanlardaki topraklarında da petrol kaynaklarına rastlanmıştır. Bu bölgelerden, Yanya, Tekirdağ ve Şarköy gibi yerlerde petrol arama ve çıkarma izni alınmış ve petrol kuyuları açılmıştır. Bu kuyular için yurtdışında işçi ve makineler getirilmiş ve belirli bir noktaya kadar da kazılmıştır. Buralardaki kuyulardan günde yaklaşık 2 ton ham petrol çıkarılmıştır. Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı ile birlikte buralardaki petrol yatakları verimsiz olması, yeterli kaynak olmayışı nedeniyle bırakılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Balkanlar, Petrol, Neft, Trakya

The Operating Activities of Ottoman Petroleum Resources in the Balkans

Abstract

Crude oil based on the presence and use of the information document goes back to the year of 1642 at Ottoman Empire. With the second half of the nineteenth century on the performance of petroleum products has become a source of fuel driven engine of the industrial revolution. For taking control of the oil it has begun fight that's meaning is equivalent to the power in the world to have the fuel source. In the modern sense of the Ottoman Empire in oil extraction and processing activities commenced with the territory in the Balkans it has also been found to oil supply. The oil exploration and extraction was taken and oil wells opened in Ioannina, Tekirdağ and Şarköy. For these wells workers and machines was brought from abroad and for up to a certain point had been mined.

Around these wells about 2 tons of crude mined per day. These inefficient oil deposits were dropped due to lack of adequate resources with the Balkan Wars, World War I and the War of Independence.

Keywords: Ottoman Empire, Balkans, Thrace, Oil, Naphtha

* Derviş BAŞA, Araştırmacı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, dervisbasa@gmail.com

GİRİŞ

Günümüzün temel enerji kaynaklarından biri olan petrol, Osmanlı toprakları içerisinde pek çok vilayette bulunmaktaydı. Dönem şartlarının gerektirdiği kullanım şekline göre petrol üretimi imparatorluğun ilk günlerinden beri gerçekleştirilmekteydi. Yalıtım, ilaç, ısı ve ışık kaynağı olarak kullanılan petrol madeni XIX. yüzyılın ikinci yarısında kendisine yeni bir kullanım alanı bulmuştur. Ulaştırma için kullanılan makinelerin motorlarının yakıtı olarak oldukça verimli görülen bu maden, geniş bir uygulama alanı bulmuş ve günden güne etkisini artırmıştır. Aynı yüzyılın sonuna gelindiğinde vazgeçilmez yakıt aracı olarak dünyadaki yerini almıştır. Buna bağlı olarak petrole olan talep de artmış, yeni yüzyılda seri üretimine başlanılan motorlu taşıtların tek ve vazgeçilmez enerji kaynağı olmuştur.

Osmanlı'da petrol, petrol kelimesi ile karşılanmakta ve mevcut yazılı kaynaklarda evvela Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde karşımıza çıkmaktadır. Burada önce İstanbul'daki bir resmi geçti töreninde yer alan petrol esnafından bahsedilmektedir. Gemilerin suya temas eden alt kısmını ziftle kaplayan bu meslek erbabı 300 işyerinde çalışmaktadır.¹ Yine aynı seyahatnamede, Van Kalesi civarında bir mağarada damlama yoluyla biriken petrolün hükümetin kontrolü altında tüccarlara satıldığı belirtilmektedir. Petrol atışının su ile söndürülemeyeceği anlaşıldığından kum çuvallarının hazır bekletildiği yazılmakta ve önlemlerin alındığı görülmektedir.²

Osmanlı Arşivi belgelerinde ise ilk petrol üretim ruhsatının 1640 yılına kadar gittiği görülmektedir. Sultan IV. Murad Bağdat Seferi'ne giderken elindeki tüm petrol stoklarını orduya veren Kerküklü bir Türkmen ailesine ilk petrol imtiyazını vermiştir.³ Aradan yaklaşık 142 yıl geçtikten sonra bu petrol bölgesindeki bir anlaşmazlık nedeniyle yapılan şikâyet araştırılmış ve Kerkük kadısına yazılan emirde petrol bölgesinin Neftçizade ailesine daha önceden verilmiş olduğuna hükmedilmiştir.⁴ Bu hükümden sonra Osmanlı Arşivi belgelerinde 1880'li yıllara kadar petrol konusunda bir belgeye rastlanılmamıştır. Bu yıllardaki belgeler aynı zamanda Amerika'nın petrol politikasından bahsetmektedir.⁵

1880'li yıllar motorların geliştirildiği ve petrolün yakıt olarak kullanmaya başlandığı dönemdir. Benzinli ve dizel motorlar geliştirilerek motorlu taşıtlar piyasada boy gösterdiği gibi, tren ve fabrikaların da yakıtları temelde petrole indirgenmiştir. Bu tarihten sonra petrol yataklarına hücum başlamıştır. Petrol çıkarma yarışması petrol bölgelerinin ele geçirilmesi yönünde ilerlemiştir. Bu

¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Sad.: Zuhuri Danişman, C.:II, Zuhuri Danişman Yayınevi, İstanbul, 1972, s.200.

² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Sad.: Zuhuri Danişman, C.:III, Zuhuri Danişman Yayınevi, İstanbul, 1972, s.298.

³ Nazmi SEVGİN, "Kerkük Türkleri I", *Belgelerle Türk Tarihi*, Sayı: 38, Yıl: 1970, s.10.

⁴ BOA, A./DVNS.AHK.DB.d, Defter No: 4, Sayfa : 42.

⁵ BOA, HR.SYS, Dosya: 58, Gömlek: 32; BOA, HR.SYS, Dosya: 69, Gömlek: 5.

yıllarda Osmanlı tahtında bulunan Sultan II. Abdülhamid 6 Şubat 1889'da bir irade yayımlayarak Musul yöresindeki petrol yataklarını Hazine-i Hassa'ya devretmiştir.⁶ Bu sırada Osmanlı topraklarında da ilk petrol çıkarma ruhsatı (imtiyaz) 1887 yılında İskenderun için Ahmet Necati Efendi'ye verilmiştir. Ahmet Necati Efendi ruhsatı aldıktan kısa bir süre sonra petrol çıkarmak için bir şirket kurmuş ve ruhsatı da şirkete sermaye olarak koymuştur. Şirkette Alman ve Fransız ortaklar bulunmaktaydı. 1889 yılına gelindiğinde petrol arama ve çıkarma faaliyetleri iyiden iyiye başlamıştı.⁷ Bu yarış kısa bir süre sonra petrol bölgelerini ticari, siyasi ve askeri olarak kontrol etmek üzere artacak ve devletlerarası çekişmelerin başlıca sebeplerinden birisi olacaktır.

Osmanlı Devletinde Petrol Faaliyetleri

Petrol tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de bilinen bir maddeydi. Bu madeni kullanan diğer ülkeler gibi Osmanlı'da da çağın ihtiyaç ve teknolojilerine göre şekil almıştır. Petrol günümüzde yakıttan kozmetiğe kadar geniş bir alanda kullanılan temel maddedir. Ancak asıl önemini motorlu taşıtlarda yakıt olarak kullanılmaya başlamasıyla XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren artırmıştır. Bu zamana kadar geçen sürede petrol kullanımı geleneksel yöntemlere bağlı kalmıştır. Daha çok gemilerin alt kısımlarının sudan daha az zarar görmesi için petrol ile ziftlenmesi işleminde kullanılmaktadır.

Osmanlı'da petrol "*neft*" kelimesi ise ifade edilmiştir. Neft madeni ile gemilerin alt kısmının ziftlenmesi işlemine "*kalafatlama*", bu işlemi yapan ustaya ise "*kalafatçı*" adı verilmiştir.⁸ Bu kelime aynı zamanda neft madeni ile uğraşan ailenin soy adı olarak da kullanılmıştır.⁹ Bu aile arşiv kayıtlarına göre neft üretimi ve ticaretini yapma ruhsatını alan ilk aile olarak da karşımıza çıkmaktadır. Petrolün kendiliğinden ortaya çıkacak kadar bol olduğu Kerkük'te böyle bir ruhsatın verilmesi de doğaldır. Neftçizade ailesi buradan çıkarılan petrolü ilkel şekilde çıkarmakta –ki bu onların ticaretine yeterliydi- ve satmakta idi. Bu süreç petrol madeninin uluslararası öneme sahip olmasına kadar rutin bir şekilde devam etmiştir.

Petrolün önem kazanmaya başladığı sıralarda Osmanlı tahtına Sultan II. Abdülhamid geçmiştir. Sultan kişisel hazinesi olan Hazine-i Hassa'yı geliştirmeye çalışmış ve bu yönde çeşitli atamalar yapmıştır. Agop Kazazyan Paşa, Hazine-i Hassa Nazırlığı sırasında Hazine-i Hassa'ya pek çok arazinin ve imtiyazın dâhil edilmesini sağlamıştır. Hazine-i Hassa gelirlerini artırmak için tasarruf sahibinin ölümüyle yedinci dereceden bir akrabaya kadar mirasçılara yoksa civardaki ihtiyaç sahibine verilmesi gereken arazi-i emiriye topraklarına hukuka aykırı olarak el koymuştur. Hatta bazı yerlerde tasarruf bahanesiyle şahıslara ait yerleri de hazineye

⁶ BOA, *İ.DH*, Dosya: 1121, Gömlek: 87615.

⁷ Derviş BAŞA, *Uluslararası Petrol Politikasının Osmanlı Devleti'nin Yıkılışına Etkisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.11-13.

⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.200.

⁹ BOA, *A./DVNS.AHK.DB.d*, Defter No: 4, Sayfa : 42.

katmıştır. Bu şekilde alınan yerler arasında İstanbul, Bağdat, Musul, Basra Yanya ve Selanik gibi yerlerdeki araziler ve dükkânlar bulunmaktaydı.¹⁰

İşletilmeyen maliye hazinesi ait araziler ve madenler bunlar arasında önemli bir yer tutmaktadır. Kuşkusuz bu madenler arasında çıkan ve çıkarılacak olan petrol madenin özel hazineye aktarılması olmuştur. Bu konudaki ilk örnek Yanya Vilayetindeki padişahın çiftliğinde ortaya çıkan petrol üzerine hem bu petrol madeninin hem de vilayette bulunabilecek tüm petrol madenlerinin imtiyazının Hazine-i Hassa'ya verilmesi olmuştur.¹¹

Osmanlı Devletinde modern anlamda ilk petrol arama-çıkarma imtiyazı verilmesi 1889 yılında İskenderun'da görülmektedir. Devair-i Askeriye müteahhitlerinden Ahmet Necati Efendi günümüz İskenderun- Uluçınar'a bağlı bir Çengen Köyü'nde petrol arama çıkarma, taşıma, işleme iznini almak için başvurmuştur.¹² Sultan haricinde bir kişinin petrol madeni işletme imtiyazını talebine temkinli yaklaşmış ve uzun görüşmelerden sonra bir imtiyaz sözleşmesi örneği çıkarılmıştır.¹³ İmtiyazın süresi, arama yapılacak alan, ödenecek vergiler, yapılacak işler detaylı bir şekilde belirlenerek imtiyaz sözleşmesi imzalanmıştır. Bu imtiyaz Sadrazam Kamil Paşa'nın arzı ve Padişahın 14 Haziran 1889'daki İrade'si ile yürürlüğe girmiştir.¹⁴

Osmanlıdaki maden kanunlarına göre maden imtiyazları yabancılara verilmiyordu ama yabancı ortaklı şirketlerin maden imtiyazı almasında sakınca görülüyordu. Ahmet Necati Efendi de imtiyazı aldıktan kısa bir süre sonra Hasan Tahsin Efendiye satmış, o da yabancı ortaklarla Dersaadet Gaz Şirketi adında bir şirket kurarak şirkete kendi sermayesi yerine petrol arama imtiyazını koymuştur.¹⁵ Şirket de 1892'den sonra bölgede petrol arama çalışmalarına başlamıştır. Bazıları gaz belirtileri gösteren 15 kadar kuyu açıldıktan sonra verimli olmadığı düşünülen bölge şirket tarafından terk edilmiştir. Anlaşılan şirketin de sermayesi de yeterli gelmemiş olacak ki sondaj malzemeleri ve buhar kazanlarını dahi sökmeden bölgeyi bırakmıştır.¹⁶

Osmanlı topraklarında bu süreçte yine Van, Erzurum, Sinop, Tekirdağ'da petrol arama-çıkarma imtiyazları verilmiş, çeşitli petrol çıkarma çalışmaları yapılmıştır. Denizli, Kocaeli gibi petrol imtiyazı alınan ama kuyu açılmayan petrol imtiyaz alanları da vardır. Günümüz petrol alanlarının önemli bir kısmında yer alan Irak, Suriye ve Arabistan gibi Osmanlı topraklarında o devirde petrol çıkarılan yerler I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı toprakları olmaktan çıkacaktır.

¹⁰ Kaya BAYRAKTAR, "Osmanlı Devletinde Ermeni Kökenli Bir Bürokrat: Agop Kazazyan", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 58, Yıl: 2010, s.69.

¹¹ BOA, *İ.DH.*, Dosya: 1093, Gömlek: 5687.

¹² BOA, *İ.MMS*, Dosya: 105, Gömlek: 4493.

¹³ Derviş BAŞA, *a.g.t.*, s.11.

¹⁴ BOA, *İ.MMS*, Dosya: 105, Gömlek: 4493.

¹⁵ BOA, *İ.MMS*, Dosya:105, Gömlek: 4831.

¹⁶ Volkan Ş. EDİGER, *Enerji Ekonomi-Politığı Perspektifinden Osmanlıda Neft ve Petrol*, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 2007, s.136.

Balkanlarda Petrol Faaliyeti

Osmanlı'nın Avrupa'daki toprakları içerisinde petrol emaresi görüldüğüne dair ilk resmi evrak Yanya Vilayeti içerisinde bulunan Hazine-i Hassa'ya ait Senlice Çiftliğine aittir. Bu çiftlikte görülen petrol emaresi vilayetin başka yerlerinde de görülebileceği düşünülerek çıkarılan irade tüm vilayette çıkabilecek petrol imtiyazını doğrudan Hazine-i Hassa'ya bağlamıştır.¹⁷ Bu irade padişahın petrol madeni imtiyazını başka kimseye vermek istemediği açısından oldukça önemlidir. Bundan yaklaşık bir yıl sonra benzer Musul vilayeti için çıkarılmıştır.¹⁸ Edirne Vilayeti içerisinde Karaçek Kasabası'nda görülen petrol için de imtiyaz Hazine-i Hassa'ya verilmiştir.¹⁹ Buna benzer bir karar daha sonra Bağdat Vilayeti için de çıkarılmış ve uygulanmıştır.²⁰

Şarköy Yöresi

Osmanlı imparatorluğu içerisinde Gelibolu ve Tekirdağ da petrol imtiyazı verilen yerlerdendir. Bu konuda Ganos civarında petrol aramaları yapılmıştır. İskenderun'daki petrol şirketinden sonra burada da ikinci bir şirket kurulmuştur. Cavid Bey, su sondajı yapan Ermeni Seferyan ve bir Rum ortaklığında kurulan şirket başarılı olamamıştır.²¹

1895 yılında Sadrazamlığa atanan Halil Rıfat Paşa, Şarköy kazası civarında on beş bin dönüm arazide petrol arama imtiyazı almıştır. Sadrazamın göreve gelir gelmez ilk icraatlarından birisi olarak petrol imtiyazını alması dikkat çekici olmuştur. Devletin en üst yönetiminin bu konuya girmesi petrolün değerlendirildiğini göstermektedir. Diğer taraftan yöneticiler de bu madeni yakından tanıdığından bilinçlenme söz konusu olacaktır. Sadrazam Gelibolu Sancağı Şarköy kazasında çıkarılan petrol ve kömür madenleri için imtiyaz başvurusunda bulunmuştur. Başvuru konusunda tam tarih belirlenememekle birlikte 29 Eylül 1896 tarihinde bir imtiyaz iradesi mevcuttur. Buna göre; bu bölgedeki kömür ve petrol madenleri arama ruhsatı sadrazama verilmiştir.²²

Maden imtiyazını alan kişiler yıllık tahsisat bedeli olarak bir vergi ödemekteydiler. Halil Rıfat Paşa bu vergiyi ödememek için bir istisna talebinde bulunmuştur. Bu konu 9 Mayıs 1897 tarihinde Orman ve Meadin Nezareti'nde görüşülmüştür. Nezaretteki toplantıdan çıkan karar Halil Rıfat Paşa'nın vergilerin tamamını ödemesi gerektiği şeklindedir.²³ Bu kararı kabul etmek istemeyen Halil Rıfat Paşa durumu bir de padişaha arz ederek sonuç almak istemiş ve padişaha bir mektup yazmıştır. Böyle bir durumda ödenecek vergilerin sadece padişah tarafından

¹⁷ BOA, *İ.DH*, Dosya: 1093, Gömlek: 85687

¹⁸ BOA, *İ.DH*, Dosya: 1121, Gömlek: 87615.

¹⁹ BOA, *İ.HUS*, Dosya: 130, Gömlek: 132.

²⁰ BOA, *İ.HUS*, Dosya: 68, Gömlek: 7 ve BOA, *İ.HUS*, Dosya: 100, Gömlek: 148.

²¹ Volkan Ş. EDİGER, *age*, s.153.

²² BOA, *İ.İMT*, Dosya: 2, Gömlek: 13.

²³ BOA, *İ.OM*, Dosya: 4, Gömlek: 24.

af edileceğinden bahsederek padişahın vergiyi ödememek için yardım talep etmiştir.²⁴

Bu konuda padişahın vergi affı verdiğine dair bir kayıt bulunmadığından vergiler ödenmiş olmalıdır. Ek olarak Halil Rıfat Paşa mevcut imtiyazın alanlarını genişletmek için Orman ve Meadin Nezareti'ne 2 Şubat 1897 tarihli bir talebi mevcuttur.²⁵ Talep üzerine yeniden düzenlenen imtiyaz iradesi ile Halil Rıfat Paşa'nın almış olduğu imtiyazın sınırı 13.605 dönüme çıkarılmıştır.²⁶ Halil Rıfat Paşa'nın imtiyaz alanı; Şarköy kazasındaki Paladonuz Deresi, Koca Ali, Gölcük ve İksamil köylerinden sahile kadar olan arazi ile sınırlandırılmıştı. Bu geniş arazideki imtiyaz alan Halil Rıfat Paşa hemen petrol arama çalışmaları için faaliyete geçmiştir.²⁷ Bu faaliyeti için petrol arama amacıyla yurtdışından getireceği alet ve malzemeler için vergi muafiyeti de almıştır.²⁸

Halil Rıfat Paşa petrol arama için ilk önce bir İngiliz şirketine görev vermiştir. Ortadoğu'da da petrol araması yapan bir şirket aracılığıyla Romanya'dan işçi getirtmiştir. İşçiler, Ganos (Gaziköy) civarında dört köşeli bir kuyu açmış, kısa sürede 108 metre derinliğine ulaşmıştır. Kuyuda bir miktar gaz belirtileri bulunsa da verimli olmadığından bu sahayı terk etmişlerdir.²⁹

1899'da European Petroleum Company Şirketi tarafından yeni uzmanlar getirilerek bölge tekrar incelenmiştir. Mühendisin olumlu raporu üzerine Horadere'de (Hoşköy) bir kuyu açılmıştır. Yaklaşık 90 metre derinlikte petrole rastlanılmıştır. Bu kuyu o zamana kadar o yöredeki başarılı olan ilk kuyu olmuştur. Türkiye'de modern tekniklerle petrol üretimi ilk defa Horadere'de yapılmıştır. Kuyudan günde ortalama 2 ton civarında üretim yapılmıştır. Yaklaşık 47 ton petrol daha çıkarıldıktan sonra kuyu verimsiz denilerek terk edilmiştir. Bu konuda sadrazamın vefat etmiş olması da etkili olmuştur.³⁰

Sadrazamın mirasçıları 1 Ağustos 1901'de bölgedeki petrol imtiyazının %63 hissesi İngiliz vatandaşı Mösyö Gaviş Kilkiovist'e³¹ devredildiği görülmektedir.³² Bu tarihten sonra petrol arama imtiyazında büyük pay sahibi yabancılar olmuştur. Bu tarih sonrasında petrol faaliyetlerinde bir durgunluk olduğu gözlenmektedir. 1903-1906 arasında European Petroleum Company birkaç tane daha kuyu açmıştır. Bu kuyular da aynı şekilde verimsiz olduğu gerekçesiyle bırakılmıştır.³³

Arşiv kayıtları arasında Halil Rıfat Paşa'nın Şarköy civarındaki imtiyazı ve petrol faaliyetleri ile ilgili bir de ihbar mektubu da bulunduğunu belirtelim. Halil

²⁴ BOA, Y.PRK.A, Dosya:11, Gömlek: 52.

²⁵ BOA, BEO, Dosya: 911, Gömlek: 68280.

²⁶ BOA, Y.A.HUS, Dosya: 517, Gömlek: 114.

²⁷ Volkan Ş. EDİGER, *age*, s.155.

²⁸ BOA, BEO, Dosya: 1067, Gömlek: 120515.

²⁹ Volkan Ş. EDİGER, *age*, s.156.

³⁰ Volkan Ş. EDİGER, *age*, s.163-164.

³¹ İngiliz vatandaşın isim yazılışı Osmanlıca evraktan yaklaşık olarak böyle okunmaktadır.

³² BOA, BEO, Dosya: 1697, Gömlek: 127250.

³³ Volkan Ş. EDİGER, *age*, s.228-229.

Rıfat Paşa vefat ettikten sonra verilen bu ihbar mektubuna göre; Halil Rıfat Paşa'ya verilen imtiyaz yabancı bir şirkete devredilecektir. Bu şirket ayrıca Bolayır tarafına bir de demiryolu yapacaktır. Yapılan tahkikat sonucu böyle bir olayın olmadığı raporlanmışsa da Halil Rıfat Paşa'ya ait hisselerin bir kısmının devredildiği tespit edilmiştir. İmtiyazı alan kişinin şirket kurmak gibi bir girişimi olmadığı anlaşılmıştır.³⁴ Bir müddet hiçbir faaliyet yapılmadan kalan imtiyaz 29 Mart 1914 tarihinde Stanislas Mihaliki'ye devredilmiştir. Mihaliki'den önceki imtiyaz sahibi sadrazamdan kalan yıllık vergiler faizleriyle birlikte tahsil edilmiştir.³⁵

Bu yörede verilen imtiyazın sonucusu; 12 Haziran 1922 tarihli Meclis-i Vükela kararlarıyla Amerika vatandaşlarından Lucian İroni Thomas'a Mürefte ve Şarköy petroleri imtiyazını kapsamaktadır. Bura imtiyazda yedi farklı noktadan çıkarılan madenin imtiyazı 60 yıl süreyle ve belirli vergilerini vermek şartıyla verildiği görülmektedir.³⁶ Ancak savaş ortamında bir işlem yapıp yapılmadığı bilinmemekle birlikte bundan kısa bir süre sonra Türk Milletinin kurtuluş mücadelesi bitecek ve Saltanatın kaldırılmasıyla bu karar da geçersiz sayılacaktır.

Tekirdağ Yöresi

Trakya'da petrol aranılan yerlerden birisi de Tekirdağ ve yöresidir. Tekirdağ'daki petrol kaynakları çeşitli köylerde bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Banadus köyü olarak geçmektedir. Bu köydeki kömür ve petrol madeni arama hakkı Damakpaşazade Tahir Bey'e verilmiştir. Buradaki madenlerden kömür madeni için Tahir Bey'in bir ruhsatı olmakla beraber petrol için ayrı bir ruhsat mı alması gerekmekte yoksa kömür ruhsatı ile beraber petrol de aranabilir mi diye fikir ayrılığı oluşmuştur. Diğer taraftan böyle bir yerde bulunan petrol madeni keşfedilmiş olarak mı yoksa önceden varlığı bilinen bir maden olarak mı değerlendirileceği tartışma konusu olmuştur. 1905'te Meclis-i Vükela'da yapılan görüşme sonunda iki maden için de bir ruhsatname verilmesi gerektiğine karar verilmiştir.³⁷ Ancak bu karar aradan 7 yıl geçtikten sonra ilginç bir şekilde bozulmuştur. Banadus Köyü sınırlarında Damakpaşazade Tayfur Bey'e verilen petrol imtiyazı yine Meclis-i Vükela tarafından iptal edilmiştir.³⁸

Edirne-Ferecik Petrolü

1888'de Yanya Vilayetindeki Senlice Çiftliğinde görülen gaz emaresiyle vilayet genelinde keşfedilebilecek petrol imtiyazları Hazine-i Hassa'ya verilmiş,³⁹ arkasından 1889'da Musul-Kerkük yöresindeki petrol kaynakları Hazine-i Hassa'ya

³⁴ BOA, *Y.A.HUS*, Dosya: 517, Gömlek: 114.

³⁵ BOA, *MV*, Dosya: 187, Gömlek: 14.

³⁶ BOA, *MV*, Dosya: 256, Gömlek: 63.

³⁷ BOA, *MV*, Dosya: 111, Gömlek: 76.

³⁸ BOA, *MV*, Dosya: 162, Gömlek: 80.

³⁹ BOA, *İ.DH*, Dosya: 1093, Gömlek: 85687.

verilmişti.⁴⁰ Haziran 1905’de Edirne-Ferecik petrolleri de Hazine-i Hassa’nın petrol imtiyazları arasına girmiştir.⁴¹

Hazine-i Hassa petrol imtiyazını aldıktan sonra kendi imkânları ile petrol arama-çıkarma faaliyetine geçmemiştir. Diğer bölgelerde olduğu gibi imtiyazı eline almış ve yabancı şirketler aracılığıyla petrol aramayı tercih etmiştir.⁴² Bu bölgedeki petrol yatakları Ortadoğu toprakları kadar göz önünde ve zengin yataklar olarak bilinmediğinden buralarda hemen bir petrol aramak isteyen bir şirketin varlığı gözükmemektedir. Ancak; 1909’da taht değişikliğinden sonra çıkarılan emir ile Sultan II. Abdülhamit döneminde Hazine-i Hassa’ya aktarılan/verilen bütün mal, mülk ve imtiyaz Maliye Hazinesine aktarılmıştır.⁴³ Bu süreçten sonra petrol arama faaliyetleri ve imtiyaz alma işlemleri hızlanmıştır.

20 Haziran 1910’da Müslim köyündeki zift ve petrol madenleri imtiyazı Mustafa Hayri Efendiye verilmiştir.⁴⁴ Hemen arkasından buranın imtiyaz hakkını İngiliz vatandaşı Elie Abravanel Ekim 1910’da talep etmiş ve imtiyazı satın almıştır.⁴⁵ Bu süreçte Dedeâğaç-Ferecik petrolleri İngiltere vatandaşlarından Mösyö Çarli Takid’e 30 Mart 1912’de verilmiştir.⁴⁶

Genel olarak bakıldığında, Trakya topraklarında petrol madeninin tam bir şekilde çıkarıldığı görülmektedir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti petrol çıkabilecek yerleri imtiyazlar şeklinde özel sektör aracılığıyla işletmeye çalışmıştır. Bu sırada devletin uğraştığı savaşlar ve iç siyasetteki çekişmeler yüzünden bir işletme kurma söz konusu olmamıştır. Aynı zamanda 1912’de ortaya çıkan Balkan Savaşları yüzünden devletin böyle bir işletme faaliyeti için yatırım yapması için ekonomik, siyasi ve askeri bir ortam yoktu. Özel sektördeki müteşebbislerin ise savaş bölgesinde bir yatırım yapmayacakları ortadır. Dolayısıyla bölgede tam teşekküllü bir petrol araması modern anlamda yapılmamıştır.

I. Dünya Savaşı ile birlikte bu coğrafyada ekonomik bir teşekkülün kurulacağı bir ortam olmadığı tarihin gördüğü en kanlı savaşlardan birisi bu bölgede olmuştur. Savaşın sonunda ise Osmanlı Devleti sona ermiş ve tüm imtiyazlar iptal edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti devleti bölgede bazı kuyular açmış/açtırmışsa da verimli bir sonuç alınmamıştır. Bu tarihten sonraki yapılan çalışmalar bu çalışmanın konusu dışında kalmaktadır. Ancak son dönemlerde yapılan jeolojik çalışmalarda bölgenin önemli petrol yataklarını barındırdığı düşünülmektedir. Bu konu ile ilgili olarak iki adet harita ekler kısmında verilmiştir.

⁴⁰ BOA, *İ.DH*, Dosya: 1121, Gömlek: 87615.

⁴¹ BOA, *İ.HUS*, Dosya: 130, Gömlek 132 ve *BEO*, Dosya: 2632, Gömlek: 197332.

⁴² Derviş BAŞA, *agt*, s.31-34.

⁴³ Arzu T. TERZİ, *Bağdat-Musul’da Paylaşılmayan Miras Petrol ve Arazi (1876 - 1909)*, Truva Yayınları, İstanbul, 2007, s.227.

⁴⁴ BOA, *İ.OM*, Dosya: 14, Gömlek: 13.

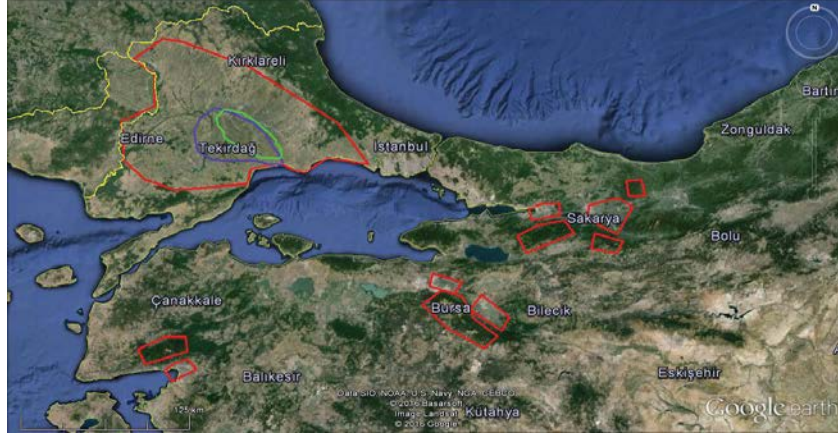
⁴⁵ BOA, *HR.SFR.3*, Dosya: 614, Gömlek: 35.

⁴⁶ BOA, *İ.MMS*, Dosya: 149, Gömlek: 24.

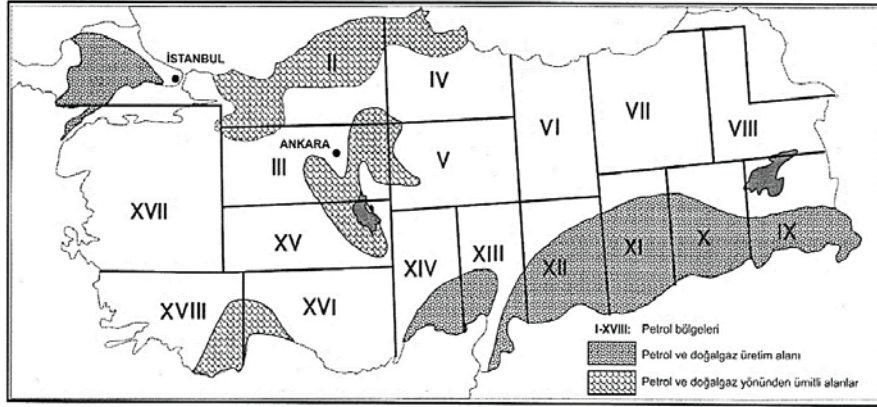
SONUÇ

Osmanlı devletinin ilk zamanlarından beri tanıdığı, kullandığı ve işletme faaliyetleri yaptırdığı petrol madeni sanayi devriminin tamamlanmasıyla birlikte bambaşka bir kullanım alanı bulmuştur. Dönemin şartları içinde elinden geldiği kadar petrolü kullanmaya çalışan Osmanlı devleti sanayileşmiş bir ülke olmadığından kendi petrol kaynaklarını çıkaracak teknik bir donanım ve sermayeye sahip olmamıştır.

Petrol kaynaklarını kendisi çıkarmak yerine çeşitli devletlere/şirketlere imtiyazlar vererek petrolün çıkarılması ve kullanılmasını tercih etmiştir. Vatanın bazı yerlerinde kuyular açılıp petrol çıkarma işlemi yapılsa da bunlar kısa ömürlü olmuştur. Zengin petrol rezervlerine sahip olan yerler (Irak-Basra Körfezi gibi) de işletmeler faaliyete geçmeden başlayan savaşın sonunda elinden çıkmıştır. Trakya civarında elde kalan topraklarda bir işletme kuracak kadar bir kuyu açılmamıştır. Ancak son dönemdeki yapılan araştırmalar bu toprakların petrol rezervlerine sahip olacağını göstermiş, kuyu açma çalışmaların bu minvalde yapılması ümit edilmektedir.

EKLER

Harita 1: Marmara Bölgesindeki belirlenmiş olan keşfedilebilir petrol ve doğalgaz yatakları / petrol sistemleri (Kaynak: Adil ÖZDEMİR, *Türkiye'nin Keşfedilebilir Petrol ve Doğalgaz Yatakları*, C.:I, (<http://www.adilozdemir.com/kitap/18-turkiye039nin-kesfedilebilir-petrol-ve-dogalgaz-yataklari-i-turkiye039de-petrolun-tarihi-siyasi-ve-stratejik-seruveni-baski-yili-2016>))

Harita 2 : Türkiye'nin petrol ve doğalgaz alanları (Kaynak: Gener ÜNALAN, *"Türkiye Enerji Kaynaklarının Genel Değerlendirmesi"*, *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, S.: 27/1, Yıl: 2003, s.33. (ss17-44)

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri**

BOA, *A.DVNS.AHK.DB.d*, Defter No: 4, Sayfa : 42.

BOA, *BEO*, Dosya: 1067, Gömlek: 120515.

BOA, *BEO*, Dosya: 1697, Gömlek: 127250.

BOA, *BEO*, Dosya: 2632, Gömlek: 197332.

BOA, *BEO*, Dosya: 911, Gömlek: 68280.

BOA, *HR.SFR.3*, Dosya: 614, Gömlek: 35.

BOA, *HR.SYS*, Dosya: 58, Gömlek: 32.

BOA, *HR.SYS*, Dosya: 69, Gömlek: 5.

BOA, *İ.DH*, Dosya: 1121, Gömlek: 87615.

BOA, *İ.DH*, Dosya: 1093, Gömlek: 85687

BOA, *İ.DH*, Dosya: 1121, Gömlek: 87615.

BOA, *İ.DH*, Dosya: 1093, Gömlek: 5687.

BOA, *İ.HUS*, Dosya: 100, Gömlek: 148.

BOA, *İ.HUS*, Dosya: 130, Gömlek 132.

BOA, *İ.HUS*, Dosya: 68, Gömlek: 7.

BOA, *İ.İMT*, Dosya: 2, Gömlek: 13.

BOA, *İ.MMS*, Dosya: 105, Gömlek: 4493.

BOA, *İ.MMS*, Dosya:105, Gömlek: 4831.

BOA, *İ.MMS*, Dosya: 149, Gömlek: 24.

BOA, *İ.OM*, Dosya: 4, Gömlek: 24.

BOA, *İ.OM*, Dosya: 14, Gömlek: 13.

BOA, *MV*, Dosya: 111, Gömlek: 76.

BOA, *MV*, Dosya: 162, Gömlek: 80.

BOA, *MV*, Dosya: 187, Gömlek: 14.

BOA, *MV*, Dosya: 256, Gömlek: 63.

BOA, *Y.A.HUS*, Dosya: 517, Gömlek: 114.

BOA, *Y.PRK.A*, Dosya:11, Gömlek: 52.

Kaynak Eserler

- Başa, Derviş; *Uluslararası Petrol Politikasının Osmanlı Devleti'nin Yıkılışına Etkisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2013.
- Bayraktar, Kaya; "Osmanlı Devletinde Ermeni Kökenli Bir Bürokrat: Agop Kazazyan", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 58, Yıl: 2010, ss.59-87.
- Ediger, Volkan Ş.; *Enerji Ekonomi-Politikü Perspektifinden Osmanlıda Neft ve Petrol*, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 2007.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Sad.: Zuhuri Danışman, C.:II, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1972.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Sad.: Zuhuri Danışman, C.:III, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1972.
- Özdemir, Adil; *Türkiye'nin Keşfedilebilir Petrol ve Doğalgaz Yatakları*, C.:I, (<http://www.adilozdemir.com/kitap/18-turkiye039nin-kesfedilebilir-petrol-ve-dogalgaz-yataklari-i-turkiye039de-petrolun-tarihi-siyasi-ve-stratejik-seruveni-baski-yili-2016>)(Erişim tarihi 15.10.2016)
- Sevgen, Nazmi; "Kerkük Türkleri I", *Belgelerle Türk Tarihi*, Sayı: 38, Yıl: 1970.
- TERZİ, Arzu T.; *Bağdat-Musul'da Paylaşılmayan Miras Petrol ve Arazi (1876 - 1909)*, Truva Yayınları, İstanbul, 2007.
- Ünalın, Gener; "Türkiye Enerji Kaynaklarının Genel Değerlendirmesi", *Jeoloji Mühendisliğı Dergisi*, Sayı: 27/1, Yıl: 2003, ss17-44.

OTTOMAN DIPLOMATIC ACTIVITIES IN A LOST PROVINCE: THE CASE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA, 1910 – 1918

AMILA KASUMOVIĆ*

Abstract

This paper deals with the diplomatic activities of the Imperial Ottoman Consulate General in Sarajevo, the city which was renowned as the political and economic centre of Bosnia and Herzegovina. At the time, the mentioned region represented an internationally recognised part of the Austria-Hungary, but also, what was of great significance in this research, a previous province of the Ottoman Empire. By providing an analysis of the mentioned question, the author aspires to contribute to a better understanding of the diplomatic relations of the Ottoman Empire with the Habsburg Monarchy, from 1910 to 1918, a portion of time that, as it eventually turned out, represented the twilight of both political entities – the final stage of their long and eventful roads. The main problems addressed to in this paper are: Austro-Hungarian political views on the opening of the Ottoman consulate, legal background of the mention event, consular jurisdiction, diplomatic disagreements over the issue of emigration of B&H Muslims to the Ottoman Empire, relations of the Ottoman consuls with the Ottoman subjects temporarily resident in the Austria-Hungary. The basis for the analysis consists of various documents mainly produced by the Provincial Government in Sarajevo, as well as by the Joint Ministry of Finance in Vienna, the primary sources saved today in the collections of the Archive of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Ottoman Empire, Austria-Hungary, Bosnia and Herzegovina, Imperial Ottoman Consulate General in Sarajevo, emigration, diplomatic history.

The colonial paradigm of the European countries, characteristic of the second half of the 19th and the early 20th century, did not just influence the fate of distant overseas territories, but also the lives and destinies of “small” Balkan peoples. Thus, the Berlin Congress (1878) significantly changed the general position, as well as the wider civilizational context of Bosnia and Herzegovina: from being a periphery of the Ottoman Empire, this frontier region underwent a major transformation to become a periphery of the Austro-Hungarian Monarchy. Indeed, the Sultan was still considered a sovereign of

* Ph. D., Assistant Professor, University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, History Department, Sarajevo/BOSNIA AND HERZEGOVINA; akasumovic80@gmail.com

the occupied territory, but, on the other hand, the Austro-Hungarian power and administration in Bosnia and Herzegovina grew steadily, until conditions were eventually created for the country's annexation in 1908. Furthermore, the mentioned developments, followed by the agreement between the diplomatic representatives of the Ottoman Empire and Austro-Hungary on 26 February 1909,¹ were of critical importance in determining the new legal position of Bosnia and Herzegovina. Consequently, the country became an integral part of the Monarchy, while the prior formal sovereignty of the Sultan in this area remained only a question in the history books.

Notwithstanding the abolishment of the described formal imperial rights, the annexation, interestingly enough, did not end all other communication between the Ottoman Empire and Bosnia and Herzegovina. Considering the nature of the change which took place, I argue that the Ottoman government tried to protect the Ottoman Empire's state interest in its lost (i.e. former) province by using the internationally approved and, accordingly, legitimate political means – the formation of the diplomatic representative bodies.

Finally, above-mentioned endeavours resulted in the opening of the Ottoman Imperial Consulate General in Sarajevo, in 1910. Together with previously described developments, that event represented an important milestone in a political and symbolical sense. Politically, that was the first time the Ottoman Empire appeared in this utterly different role in its former province. Symbolically, the establishment of the consulate in Sarajevo meant, especially for the local Muslim population, a qualitative change in the public perception of the Ottoman Empire: on that day, it had visibly become a foreign country with a consulate in Bosnia and Herzegovina. Owing to that, emotional bonds between the local Muslim population in Bosnia and Herzegovina and the Ottoman Empire were preserved, but simultaneously they undoubtedly became burdened with the complex rules of international relations.

Having that in mind, the main goal of this paper is to contribute to a better understanding of mentioned states' diplomatic history by researching the relationship and official communication of the Austro-Hungarian Provincial Government with the Ottoman consuls in Sarajevo. Furthermore, the paper attempts to illustrate the relations

¹ The Ottoman Empire was willing to give up Bosnia and Herzegovina to the Habsburg Monarchy provided that compensation be paid, as well as on the condition that the Austro-Hungarian troops be withdrawn from the sanjak of Novi Pazar. That attitude should be interpreted as a sign of weakness of the Ottoman Empire in international dealings. Furthermore, let us remember that the Empire, at the time, was utterly unable to cope with three stages on the road leading to its collapse: the annexation of Bosnia and Herzegovina, the proclamation of Bulgarian independence and Crete's announcement of union with Greece. Alexander Lyon Macfie, *The End of the Ottoman Empire, 1908-1923*. Routledge, New York 2014, p. 52.

of the mentioned consuls to the local Muslim population, as well as other activities performed by the personnel of the consulate.

Although important, diplomatic activities of the Ottoman consulate in Sarajevo are surprisingly not researched enough. After conducting a thorough investigation of the available scholarly literature, I have just been able to find some scarce, basic information on this subject, which can fit in a few simple sentences.² Anyhow, that only strengthened my decision to find primary sources that can potentially fill the gap.

Eventually, I managed to track down the original Austro-Hungarian records, mainly produced by the Provincial Government (*Landesregierung*) in Sarajevo and the Joint Finance Ministry (*Gemeinsames Finanzministerium*) in Vienna. Since these documents served as a basis for my research, I feel obliged to mention that my attempt of shedding light at the activities of the Ottoman consulate in Sarajevo should be understood as a historiographer's interpretation of data and images defined by the Austro-Hungarian administrative employees and public officials.

Besides, though it might seem comprehensive, one should not forget that this paper offers a glance of only one side of the story, the Austro-Hungarian one. Having that in mind, I entertain a hope that my research will provide an insight on the mentioned consulate which could someday be compared to the point of view of the Ottoman consuls and government, on the condition that Ottoman material on this subject becomes researched and available to the scholarly community.

Establishment of the consulate and arrival of the first consul

Apart from the aspiration to preserve close relations between the Ottoman Empire and Austria-Hungary, the Ottoman government had at least two other reasons to open its consular office in Bosnia and Herzegovina: the desire to maintain links with its former province, as well as the fact that the Muslim population of Bosnia and Herzegovina occasionally, in sequences, migrated from that region, finding refuge in the Ottoman territory.

The Ottoman government's idea of establishing consulates in Sarajevo and Mostar was first mentioned in the official note of the imperial and royal (*k. und k.*) Ambassador in Istanbul – Pallavicini. The document in question, addressed to Aerenthal, the Austro-Hungarian Foreign Affairs Minister, was dated late April 1910. Basically, the

² Precisely, the only information on the existence of the consulate, available in historiography, was provided by Kreševljaković. However, even in that case, we can just speak of a few short notes on this subject and not of a detailed assessment and thorough academic research. See Hamdija Kreševljaković, „Sarajevo u doba austro-ugarske uprave“, in: *Izabrana djela*, IV, Veselin Masleša, Sarajevo 1991, p. 257.

Ambassador suggested that the Ottoman Empire be granted the permission to open the consulate in Sarajevo only, since the city had already been a centre of consular representatives of all other foreign countries, while similar diplomatic envoys were not present in other parts of Bosnia and Herzegovina.³ As recorded in primary sources, the decision makers in the Austro-Hungarian Foreign Ministry, as well as the officials in the Joint Ministry of Finance, shared the attitude with Ambassador Pallavicini; thus, the opening of a single consulate, the one in Sarajevo, was suggested to the Ottoman government.⁴

Understandably, the Ottomans adopted the suggestion; so, in a relatively short period of time, in just three months, a final decision was made to open a first class⁵ consulate in Sarajevo. Suad Bey, a former consul general in Niš, was appointed the first Ottoman consul in Bosnia and Herzegovina. As he had been positively graded in a very confident report, the Foreign Ministry of Austria-Hungary (*k. und k. Ministerium des Äusseren*) was of the opinion that opening of a new consulate should not be postponed.⁶ In an administrative circular sent by the aforementioned service to the Common Ministry of Finances on 21 August 1910, a change can be observed compared to the previous information: Suad Bey was appointed consul general in Sarajevo. Also, the Provincial Government was fully informed about all the developments through the Joint Ministry of Finance: hence, it received instructions that concerned a temporary recognition of the mentioned diplomat as the Ottoman consul general.⁷

The first Ottoman consul general in Sarajevo, Suad Sedad Bey, arrived at the city on 16 September 1910, accompanied by his wife, as well as by the chancellor/vice

³ Interestingly enough, that was not the case in the Ottoman period. Sarajevo was an important provincial centre, and, as such, it was home to different consular offices, but, together with that, the consular network was also established in some other parts of the country. For example, Austro-Hungary alone had its representative offices in Sarajevo, Banja Luka and Livno. An account of the abolishment of the mentioned consulates can be found in: Amila Kasumović, "Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878-1881", *Godišnjak Balkanološkog instituta*, 43 (2014), pp. 197-211.

⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine [in further text: ABiH], ZMF Praes, 1910, no. 631 (Foreign Ministry – Joint Ministry of Finance, 13 May 1910).

⁵ The first systematic classification of the Ottoman consulates took place in September 1908. On that occasion, the consulates were divided into four categories: 1. general consulates, 2. first class consulates, 3. second class consulates, and 4. vice consulates. Rudolf Agstner, "Um die Interessen der Unterthanen und Kaufleute meines Reiches, die in diesen Gegenden wohnen oder reisen zu schützen. Die türkischen Konsulate in Österreich (-Ungarn) 1718-1918", in: *Österreich in Istanbul: K. (u.) K. Präsenz im Osmanischen Reich*, LIT VERLAG, Münster 2010, p. 125.

⁶ R. Agstner, "Um die Interessen der Unterthanen und Kaufleute meines Reiches", p. 126.

⁷ ABiH, ZMF Praes, 1910, no. 1286 (Foreign Ministry – Joint Ministry of Finance, note dated 21 August 1910); no. 1384 (Provincial Government – Joint Ministry of Finance, note dated 13 September 1910). Interestingly, the consular office was officially opened in 1910, but that information was not presented in the *Bosnischer Bote*, the yearbook for 1911. See *Bosnischer Bote*, Sarajevo 1911, p. 370.

consul Ahmet Mouhtar (Muhtar).⁸ As diplomatic customs commanded, his appointment to the consular position was officially accepted by the Austro-Hungarian political centre, which can be effectively proved by the exequatur of His Imperial and Royal Apostolic Majesty, granted on 29 September.⁹ On that basis, the Ottoman diplomat in question acquired an official recognition by the provincial authorities, as well as the authorisation to exercise office according to the consular competences and official permissions.¹⁰

Among Austro-Hungarian administrative organs, Suad Bey was considered an excellent choice for the Ottoman consul general in Sarajevo. For example, in confidential reports arriving in Vienna from Belgrade, he was characterised as a peaceful and suitable person. Also, in spite of having been deemed a chauvinist in his young days, later he proved to be a good associate of the imperial and royal (*k. und k.*) consular office in Niš, even during the annexation crisis. He was considered a staunch follower of the Young Turks. However, one piece of information regarding Suad Bey was particularly highlighted in the documents; thus, one can presume that it was of considerable interest to the Austro-Hungarian authorities: allegedly, Suad Bey was not benevolent towards Serbs.¹¹

⁸ ABiH, ZMF Praes, 1910, no. 1412 (Government commissioner for the City of Sarajevo – Presidium of the Provincial Government, note dated 17 September). A single person sometimes performed the chancellor and vice consul's functions, which was also the case here. Hamdija Kreševljaković stated 17 September as the date of consul's arrival to Sarajevo, for he was guided by the information announced in the Sarajevski list, the local official gazette. (H. Kreševljaković, *Sarajevo u doba austro-ugarske uprave*). On the other hand, the source I have given preference to, as a more reliable reference, was written in the office of the government commissioner who officially welcomed the consul. Kreševljaković, *Sarajevo u doba austro-ugarske uprave*, 257.

⁹ Exequatur (lat. "let it be executed") – "a written official recognition and authorization of a consular officer, issued by government to which he is accredited". Henry Campbell Black et al., *Black's Law Dictionary*, sixth edition, West Publishing Co, St. Paul, Minnesota 1990, p. 572.

¹⁰ The exequatur was announced in the papers Wiener Zeitung and Budapesti Közlöny, as well as in the official gazette in Sarajevo in October that same year (Sarajevski list, no. 252, Sarajevo, 22 October 1910, p. 1). Text of the exequatur read: "Seine k. u. K. Apostolische Majestät haben auf Grund eines vom Minister des kaiserlichen und königlichen Hauses und des Aeußern erstatteten alleruntertänigsten Vortrages mit Allerhöchster Entschliessung vom 29. September l. J. Dem Bestallungsdiplome des zum kaiserlich ottomanischen Generalkonsul in Sarajevo ernannten Suad Bey das Allerhöchste Exequatur reichst zu erteilen geruht." ABiH, ZMF Praes, 1910, no. 1544 (Foreign Ministry – Provincial Government, instructions on the definitive recognition of Suad Bey as the Ottoman consul general, October, 1910). Interestingly enough, the Hrvatski dnevnik, a Croatian newspaper from Sarajevo, only passed the information that Suad Bey was granted the exequatur, without any additional comments. Hrvatski dnevnik, no. 245, Sarajevo, 24 October 1910, 3. Keeping in mind the character of the mentioned gazette, as well as the political orientation of its publisher, the lack of a negative reaction is not surprising. At the same time, the lack of a "neutral" comment may signify that they deliberately did not want to pay special attention to the opening of the Ottoman consulate in Bosnia. The paper Srpska riječ, recognizable by promoting the Serbian national idea, also did not publish a special article on that occasion.

¹¹ R. Agstner, "Um die Interessen der Unterthanen und Kaufleute meines Reiches", p. 126.

On the other hand, although positively presented, Suad Bey performed the duty of the Ottoman consul general for a very short period. According to reports, he left Sarajevo on 3 April 1911, in order to assume a new position in the Ministry of Trade in Istanbul. Until the appointment of a new consul, it was decided that all affairs be handled by vice consul Ahmet Mouhtar.¹² However, despite the thorough research, in the archives of Sarajevo, I have managed to find only two documents that bear witness to the stay of the first Ottoman consul in Sarajevo, both addressed to the local administrative organs.

Besides, it is interesting to note that the consul had started to perform his diplomatic activities even before he was officially recognised as a consul. Namely, he sent an official letter in early October to the District Sharia Court in Sarajevo, asking for cooperation in the case of a man named Salih Ahmedov, from Strumica (the Selanik Vilayet). However, for my research, the details of this very case are not as important as is the way of communication between the consul and the court. For example, the District Sharia Court immediately sought instructions from the Supreme Sharia Court on the issue of communication with the Ottoman consulate in Sarajevo: the dilemma whether or not the district court was allowed to directly communicate with the consul arose because of the fact that the consular office had just been opened, and that the consul, ultimately, was a representative of a foreign country. The Supreme Sharia Court asked for further instructions from the Provincial Government.¹³ As it may have been expected, the Provincial Government issued a letter of instruction ordering that Sharia courts can receive notes from the Ottoman consul in Sarajevo, but, on the other hand, the potential response to those notes must be given *via* the Provincial Government.¹⁴

Second official note of the Ottoman consul, available to us today, concerned a far less important issue: in January 1911, Suad Sedad Bey made a request to the Provincial Government to finally solve the question of exempting the consulate's written communication from paying the administrative fees. Unsurprisingly, the response of the Provincial Government was affirmative seeing as the decree on exempting all of the Ottoman imperial offices in Austria-Hungary from the mentioned charges had already, in February of the same year, been issued by the Ministry of War (K. und. K. Kriegsministerium).¹⁵

¹² ABiH, ZMF Praes, 1911, no. 506. (Provincial Government – Joint Ministry of Finances, 3 April 1911); no. 525 (Provincial Government – Joint Ministry of Finance, 6 April 1911).

¹³ ABiH, Vrhovni šerijatski sud, 1910, box 126, no. 90 (Appendix I: District Sharia Court in Sarajevo – Supreme Sharia Court in Sarajevo, 20 October 1910; Appendix II: A request for instructions addressed to the Provincial Government by the Supreme Sharia Court from 26 October 1910).

¹⁴ ABiH, Vrhovni šerijatki sud, 1910, box 126, no. 90 (Provincial Government – Supreme Sharia Court, no. 210 393, 15 December 1910).

¹⁵ ABiH, Zemałjska vlada (in further text: ZV), 1911, box 624, 227-3/2, no. 67 565.

The primary sources I have dealt with so far provide us with an insight into the Austro-Hungarian official views on the opening of the Imperial Ottoman Consulate General in Sarajevo, as well as into the very beginnings of the diplomatic activity of the first consul, Suad Sedad Bey. As one can easily find out by reading official reports, the mentioned consul seemed to enjoy the trust of important figures in the Austro-Hungarian diplomatic circles, which was based on his alleged affection to the Monarchy. However, at the same time, one should not forget that we are talking about a diplomatic envoy that was actually appointed to advocate the interests of the Ottoman Empire. Having that in mind, his attitude should not be understood as the Austrophile tendency, but rather as a sign of advanced diplomatic skills and abilities. Anyhow, it is obvious that the appointment of the Ottoman consul general brought in a challenge to the Provincial Government: it became necessary to clearly determine the rules of communication of the Ottoman consulate with the Austro-Hungarian local authorities in Bosnia and Herzegovina. In this respect, the officials of the Provincial Government thought carefully about keeping a good relationship with the Ottoman Empire and its diplomatic representatives, together with their primary objective – taking care of the vital interests of the Monarchy.

The man who disturbed the spirits: Ressoul Effendi

The former Ottoman consul general in Genoa, Ressoul Effendi (Resul Effendi), was appointed the new Ottoman consul in Sarajevo. Like his predecessor, he too was respected and acclaimed in diplomatic circles, and, even more importantly for obtaining the exequatur, he was considered very prone to Austro-Hungary and Germany. Apparently, that is why his appointment to the position of the Ottoman consul general in Sarajevo was held suitable. Hence, the Provincial Government, who had also been informed about it, was to instruct the local authorities to temporarily recognise this consul, until the exequatur was issued.¹⁶ Finally, when that occurred on 15 May, Ressoul Effendi met the conditions for formal recognition and was, thus, allowed to execute all affairs within his competences.¹⁷

According to sources, Ressoul Effendi, who remained at the position of the Ottoman consul general in Sarajevo almost to the end of the period discussed, swiftly attracted the attention of the Provincial Government by his activities in Bosnia and Herzegovina. Practically, nearly upon receiving the exequatur, this consul requested the Provincial Government to issue a transcript of issued certificates for emigration to the Ottoman Empire, justifying his interest by a need to keep precise records on the

¹⁶ ABiH, ZMF Praes, 1911, no. 569 (Joint Ministry of Finance – Provincial Government, note dated 21 April 1911).

¹⁷ ABiH, ZMF Praes, 1911, no. 587 and no. 709. Sarajevski list, no. 129, Sarajevo, 17 June 1911, p. 1.

emigrants.¹⁸ Nonetheless, the Provincial Government did not consider the request as benevolent and explicitly demanded the Joint Finance Ministry to approve a negative response.¹⁹

Rejecting this appeal was important for the Provincial Government for several reasons. One should certainly first mention the most banal: the issuing of transcripts of emigration certificates to the Ottoman consulate would obviously additionally burden the already busy state administration. Furthermore, reliable statistics on resettlement, as the Government stated, could not have been created since certain individuals had given up leaving the country when called to claim the certificate; while others had gone to the Ottoman Empire on the basis of the certificate, only to return after some time. Besides, there were cases of “illegal” resettlement – without an emigration certificate.²⁰ However, this issue was particularly sensitive for the Provincial Government, since the individuals who had previously been issued a certificate were still considered holders of *Landesangehörigkeit* (i.e. provincial affiliation) of Bosnia and Herzegovina, until their final departure. Together with that, giving away information on the emigration certificates, issued in the mentioned province, would have actually meant that the Ottoman consul, in a way, could have been in a position to interfere in the affairs of emigration in the Austro-Hungarian Monarchy.²¹

The Provincial Government’s policy on the emigration certificates was later approved by the Austro-Hungarian Foreign Ministry, which called upon Article III of the Protocol signed by the Austro-Hungarian Monarchy and the Ottoman Empire on 26 February 1909. As mentioned agreement clearly stipulated, the persons emigrating from Bosnia and Herzegovina could become Ottoman subjects only after they come to the Ottoman territory. Until that moment, they would be treated as holders of *Landesangehörigkeit* (i.e. provincial affiliation of B&H), and as such could not have been an object of the Ottoman consul’s interest. Accordingly, the Provincial Government was advised to suggest the Ottoman consul, in a friendly manner, if he was

¹⁸ ABiH, ZMF Praes, 1911, no. 724 (Provincial Government – Joint Ministry of Finance, 25 May 1911).

¹⁹ However, the consular interest in the question of emigration seems understandable, at least, particularly if we consider the number of people whose final destination was the Ottoman Empire, as well as the amounts of financial resources needed for their accommodation. For instance, in early June 1911, the “Musavat” was informed by an unnamed “consular official” about the arrival of the Muslim emigrants to the Ottoman territory. Allegedly, the state provided the annual 200.000 Ottoman liras for the purpose of accepting these incomers.

²⁰ ABiH, ZMF Praes, 1911, no. 724 (Provincial Government – Joint Ministry of Finance, 25 May 1911).

²¹ ABiH, ZMF Praes, 1911, no. 724 (Provincial Government – Joint Ministry of Finance, 25 May 1911).

to make similar demands again, that his interference into the issue of emigration of people from Bosnia and Herzegovina to the Ottoman Empire is unjustified.²²

Although this issue was placed *ad acta*, problems were not permanently solved. On the contrary, after a while, the communication relationship between the Imperial Ottoman Consulate General and the Provincial Government faced new challenges, such as the diplomatic disputes which occurred as a result of a different understanding of the question of consular jurisdiction. We can find data on this kind of disagreement, among other things, in some cases pertaining to the inheritance law applied to the Ottoman subjects who passed away within Habsburg territories.

For instance, after Paulina Prankpal,²³ a subject of the Ottoman Empire, died in Sarajevo, the issue of the Ottoman consulate's jurisdiction came to the state agenda. Namely, the Probate Court from Sarajevo attempted to contact her inheritors in the Ottoman Empire. Also, the Austro-Hungarian authorities tried to intervene in the appointment of a custodian for the juvenile son of the deceased. Yet the Ottoman consul was of the opinion that the local authorities had no right to interfere in this and similar issues. The consul emphasised, to support his attitude, that only he was authorised to solve this and similar cases, calling upon Article VI of the [Trade and Navigation] Treaty of Passarowitz²⁴ from 1718, between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire. The article which the consul was talking about was actually included in the text of the mentioned treaty. As a matter of fact, it stipulated that when an Ottoman trader passed away in the Habsburg territory, the consul had a right to seize his/hers property, in the name of the Ottoman state, provided that the deceased person left behind no legal inheritors.²⁵

²² ABiH, ZMF Praes, 1911, no. 1216 (Presidium of the Joint Ministry of Finance – Provincial Government, note dated 30 September 1911. See also the note of the Foreign Ministry dated 14 September). On the other hand, some families that wanted to return to Bosnia addressed the consulate for assistance. The Austro-Hungarian consulates and the Ottoman government argued over the right to protection that some emigrants demanded. Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo, 2006, p. 158. Minister Aehrental was personally not prone to help individuals who resettled legally (i.e. those who obtained the emigration certificate), for they were treated like the Ottoman subjects. Dževad Juzbašić, O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine, in: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANUBiH, Sarajevo 2002, p. 492.

²³ A house was left behind the deceased. Her inheritor submitted a request to sell the house for the purpose of settling the inheritance expenses. However, the husband and child of the deceased (settled in the Ottoman Empire) were also considered as legal inheritors. The case was additionally aggravated by the fact that a custodian was to be named for the juvenile child. The Provincial Government was of the opinion that in accordance to the Article 183 of the Criminal Procedure Code, the court was authorised to appoint a temporary custodian. Unsurprisingly, the Ottoman Consul had a different interpretation.

²⁴ ABiH, ZV Praes, 1911, no. 4826 (Provincial Government – Joint Ministry of Finance, 16 October 1911).

²⁵ The Ottoman text of the Article 6 of the Trade and Navigation Treaty of Passarowitz read: “When one of the traders from the Sublime [Ottoman] State passes away, while in the lands of the Caesar (i.e. the Holy Roman

Considering the fact that the Ottoman Empire and the Habsburg Monarchy shared a long history of complex relations and of relatively intense diplomatic communication, it may seem somewhat unusual that the two neighbouring political entities never signed a consular agreement that would have closely defined the position, activities, as well as the official jurisdiction of the Ottoman consulates in the territory of the Monarchy. Thus, one could have rightfully asked a question of whether consular relations between the two countries would be determined on the reciprocity principle, which would further imply that the Ottoman consuls were to enjoy certain privileges in the Monarchy, just as, in accordance to the traditional capitulations (*ahd-nâme*), the Monarchy consuls were treated in the Ottoman Empire (i.e. as representatives of the so-called “privileged nations”). Correspondingly, another question which could have been posed is whether the Ottoman consuls in the Austria- Hungary were to be treated as other foreign diplomatic representatives were treated in the Ottoman Empire, i.e. like envoys of nations kept outside of the narrow group of privileged nations,²⁶

As far as the jurisdiction is concerned, the Ottoman consulate in Sarajevo followed the inside instructions that were, generally speaking, given in accordance with the principal goals of the consular institution.²⁷ However, the Provincial Government, supported by the Joint Ministry of Finance, was of the opinion that the Ottoman consulate’s jurisdiction in Sarajevo should be more precisely determined by a decree stating that the Ottoman consul has the same rights and benefits as consuls of the European powers, i.e. the countries signatories of the consular agreement.²⁸ Finally, the decree was issued in late November 1911.²⁹ Seeing as the Ottoman consulate’s reaction

Emperor]), it is not allowed to interfere to [his/hers] property and belongings. Let the consul, appointed by the Sublime [Ottoman] State, to seize [i.e. to gain control of] its *beytü’l-mâl* [i.e. the public treasury revenue coming from the seizure of property of a person who died without leaving behind a legal inheritor]” (*Devlet-i ‘Aliyye tüccârîniün birisi memâlikî çesâriyede vefât eyledükde emvâl ve eşyâsına ta’arruz olunmayup beytü’l-mâlnı Devlet-i ‘Aliyyem tarafından ta’yîn olunan şehabend zabt eyleye*). Courtesy of Fahd Kasumović, who provided me with a translation and transcription of the relevant passage. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien, Orient HS 584 K 40, p. 42). Shortly after the formation of the Ottoman Consulate General in Sarajevo, the newspapers published a short information on occasions when the Ottoman subjects outside the Ottoman Empire were required to contact the Ottoman consul: 1. in case of a stay outside the Empire longer than six months (contacting the consul entailed enlisting their names into a special book and issuance of the necessary documents); 2. every Ottoman subject living outside the Ottoman Empire, was obliged to report the case of birth of a child to the Ottoman consul within a year, in order to obtain a birth certificate; 3. Ottoman subjects, also living abroad, were obliged to report cases of death to the consul. *Srpska riječ*, no. 215, Sarajevo, 2 (15) October 1910, p. 3. Interestingly, the same newspapers published this information three more times, which speaks of the importance of the issue.

²⁶ ABiH, ZV Praes, 1911, no. 4826 (Provincial Government – Joint Ministry of Finance, 16 October 1911).

²⁷ The instructions can be found in: George Young (ed.), *Corp de Droit Ottoman*, vol. 2, The Clarendon Press, Oxford 1905, Art. 29-37, pp. 165-319.

²⁸ ABiH, ZMF Praes, 1911, no. 1387 (Provincial Government – Joint Ministry of Finance, 20 October 1911).

²⁹ ABiH, ZV Praes, 1911, no. 5969 (Provincial Government decree from 25 November 1911).

did not follow, it can be concluded that this issue as well was solved for the interest of the Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina. On top of that, the Ottoman consul did not react with regards to the issue of return of a large number of Muslims to Bosnia and Herzegovina after the outbreak of the First Balkan War. Additionally, the Provincial Government kept receiving information that the Ottoman government was more prone to resettle mentioned Muslims of Bosnia and Herzegovina to other parts of the Ottoman Empire, rather than return them to their former homeland.³⁰ The consular activities in Sarajevo should also be interpreted in connection with these broader political objectives of the Ottoman centre of power.

The Imperial Ottoman Consulate General in Sarajevo had obviously attempted to benefit from the information that many Muslims from Bosnia and Herzegovina saw the Ottoman Empire as their protector, that is, as a country that could accept Muslim emigrants, providing them with an opportunity for starting a new life. However, the legal and political limitations of consular jurisdiction in a foreign country did not allow the Ottoman consul in Sarajevo a possibility of interference into the issue of emigration of Muslims to the Ottoman Empire. Most probably, this circumstance should be perceived as the key element which significantly reduced Ressoul Effendi's activities in the mentioned field. Nevertheless, one should not neglect the events in the region, the Balkan wars and the sabre-rattling at the dawn of the First World War, which must have affected the level of activities of all consulates in Bosnia and Herzegovina.

Slightly before the outbreak of the First World War, in June 1914, a new vice consul of the Ottoman consulate arrived from Bucharest, Ismail Arif Bey. Former vice consul, Ahmet Mouhtar, left Sarajevo in January that same year, in order to fill some other position to which he was appointed.³¹

Although vice consul Mouhtar, as a second man, was often "invisible" during his service in Sarajevo, his personality initiated some events that concerned the whole story of the Ottoman consulate during the First World War in Sarajevo. Namely, Austro-Hungarian Foreign Ministry started an initiative in early May 1915 to award the former vice consul, in office from October 1910 to January 1914. Joint Ministry of Finance asked the Provincial Government for an opinion on the matter. The response could not

³⁰ For more information on this subject, see: Tomislav Kraljačić, "Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku prvog balkanskog rata", in: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu & Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1990, pp. 151-163. Also see: S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, p. 157.

³¹ ABiH, ZMF Praes, 1914, no. 762 (Provincial Government – Joint Finance Ministry, 25 June 1914).

have been more positive since the Provincial Government had always praised the consul for being tactful and honest.³²

The provincial governor, Stjepan Sarkotić, even proposed decorations for two consuls: German Rudolf Eiswaldt and Ottoman Ressoul Effendi.³³ The latter, as Sarkotić emphasised, proved to be a true friend of the Monarchy from the very beginning of his mandate in Sarajevo, especially during the Balkan Wars, and was always at the disposal of the provincial administration. Namely, he supported the territorial administration in issues that were outside his sector, he advocated interests of the Monarchy with his superiors, but he was also active locally: his behaviour positively influenced the local Muslim population in the critical days of September 1914.³⁴ Also, Sarkotić made a vivid parallel by stating that Bosnia and Herzegovina was a war stage and that the evidence of extraordinary activities of both consuls general was meticulously documented during the last year. He especially praised the role of Ressoul Effendi in the period when the country was “overrun” by refugees from the Sanjak (Sandžak) region. To put it briefly, the provincial governor was of the opinion that the decoration of those two individuals would bear a special significance in the given moment.³⁵

However, soon, his attitude took a turn in the completely opposite direction. Only six months after the initiative for the decoration of Ressoul Effendi, Sarkotić submitted a request against the decoration, adding the consul should be recalled and replaced by a “progressive Ottoman”.³⁶ Unfortunately, the provincial governor did not make any specifications on this matter, remaining mysterious to an extent in his request, so it is very difficult to find the reason why he wrote against the decoration of the consul. Besides, further activities of the Ottoman consulate in Sarajevo remained a mystery as well.

According to the mentioned sources, it may be summed up that Ressoul Effendi was officially regarded as an experienced diplomat with subtle and profound skills for maintaining and developing a close relationship with the Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina. Naturally, as a consular representative, he was a person in charge of supporting the interests of the Ottoman Empire in B&H, which, among other things, included the close monitoring of the situation with the Muslims emigrants. But, in spite of his previously described reputation, the endeavours

³² ABiH, ZMF Praes, 1915, no. 517 (Provincial Government – Joint Ministry of Finance, 6 May 1915); no. 560 (repeated request) and no. 569 (Provincial Government – Joint Ministry of Finance, 17 May 1915).

³³ ABiH, ZMF Praes, 1915, no. 728 (Provincial Government – Joint Finance Ministry, 16 June 1915).

³⁴ ABiH, ZMF Praes, 1915, no. 728 (Provincial Government – Joint Finance Ministry, 16 June 1915).

³⁵ ABiH, Privat-Registratur, 1915, no. 384 (Provincial Government – Joint Ministry of Finance, 1 August 1915).

³⁶ ABiH, ZMF Praes, 1916, no. 8 (Provincial Government – Joint Ministry of Finance, 17 December 1915).

to obtain information on the matter of emigration, as well as emphasising his consular jurisdiction in the issue of inheritance of the deceased Ottoman subjects, greatly disturbed the Provincial Government of Bosnia and Herzegovina. On the other hand, when speaking of all of the seven years of his stay in this area, it is necessary to mention that Ressoul Effendi also shown a willingness to cooperate with the provincial authorities. In that regard, my attention was particularly drawn to the assistance he provided them in some critical moments, such as during the Balkan wars and the breakout of the World War I, when he invested considerable efforts in the appeasement of the local Muslim population.

CONCLUSION

General historical circumstances of an exceptionally turbulent period in European history, the one between 1878 and 1918, remarkably influenced the dynamics of the diplomatic relations of the Ottoman Empire with the Austria Hungary: from traditional enemies and rivals, the two powers passed through a gradual rapprochement which eventually resulted in choosing the same side in the World War I. The activities of the Imperial Ottoman Consulate General in Sarajevo and the cooperation of the consul with the Provincial Government represented a vivid indicator of the diplomatic relations of the Ottoman Empire with the Monarchy in a micro-area regarded important for both political entities – Bosnia and Herzegovina. Mentioned region was previously an Ottoman province, but *de facto* in 1878, and *de iure* in 1908, it became lost for the Ottoman Empire. By opening a consulate in Sarajevo, the Ottoman political centre wanted to ensure imperial interests in the neighbouring country, according to international law and customs. Besides, the Ottomans also sought to maintain the partly torn connections with its former province and with the Muslim population settled in the mentioned area.

The Ottoman consuls general, Suad Sedad Bey and Ressoul Effendi, were experienced diplomatic servants, with an exceptional and profound tactical sense in communicating with the Austro-Hungarian authorities, but, at the same time, they were fully aware of their primary responsibility – advocating the interests of their government and of the Ottoman Empire.

Even though the Provincial Government was well aware of the necessity of preserving the friendly relationship between the two powers, a few times at least, the Austro-Hungarian political actors felt a need to “kindly” ask (i.e. warn) the consuls to stay in the boundaries of their consular jurisdiction. Accordingly, the mentioned public officials maintained the position that the emigration of Muslims from Bosnia and Herzegovina to the Ottoman Empire could have been the concern of the consuls only after the emigrants step foot on to the Ottoman soil, after which act they might have

became the Ottoman subjects. Following that attitude, the lower authorities of the Monarchy were not allowed to directly provide the consuls with any information on the particular subject.

At the end, it is worth mentioning that, from 1911, the Ottoman consuls in Sarajevo enjoyed the same rights and privileges like all other consuls of the foreign powers. However, the relationship of the Provincial Government with the Ottoman consuls could be considered ambivalent: on one hand, sometimes the consuls were criticised because of the transgressions of boundaries of the consular competences, while, on another hand, they were looked upon benevolently owing to their influence on the local Muslim population. Indeed, the latter question was considered to be of a special importance in the diplomatic activity of the Ottoman consuls in a region which previously represented the most forward frontier province of the Ottoman Empire, while, in the new distribution of power and influence, it became definitely lost for the Ottoman sultans.

REFERENCES

A. PRIMARY SOURCES

I. UNPUBLISHED ARCHIVE SOURCES

ARHIV BOSNE I HERCEGOVINE, SARAJEVO (ABiH)

- a) Privat-Registratur
- b) Vrhovni šerijatski sud
- c) Zajedničko ministarstvo financija, Prezidijum (ZMF Praes)
- d) Zemaljska vlada (ZV)

HAUS-, HOF- UND STAATSARCHIV, WIEN (HNSA)

- a) Orient HS
 - No. 584 K 40

II. PUBLISHED PRIMARY SOURCES

- a) Collections of legal acts and codes

Young, George (ed.), *Corp de Droit Ottoman*, vol. 2, The Clarendon Press, Oxford 1905.

- b) Papers

Bosnischer Bote

Hrvatski dnevnik

Musavat

Sarajevski list

B. SECONDARY SOURCES

Agstner, Rudolf, "Um die Interessen der Unterthanen und Kaufleute meines Reiches, die in diesen Gegenden wohnen oder reisen zu schützen. Die türkischen Konsulate in Österreich (-Ungarn) 1718-1918", in: *Österreich in Istanbul: K. (u.) K. Präsenz im Osmanischen Reich*, LIT VERLAG, Münster 2010.

Bandžović, Safet, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo, 2006.

Black et al., Henry Campbell, *Black's Law Dictionary*, sixth edition, West Publishing Co, St. Paul, Minnesota 1990.

Juzbašić, Dževad, O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine, in: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANUBiH, Sarajevo 2002,

Kasumović, Amila, "Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878-1881", *Godišnjak Balkanološkog instituta*, 43 (2014).

Kraljačić, Tomislav, "Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku prvog balkanskog rata", in: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu & Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1990.

Kreševljaković, Hamdija, „Sarajevo u doba austro-ugarske uprave“, in: *Izabrana djela*, IV, Veselin Masleša, Sarajevo 1991.

Macfie, Alexander Lyon, *The End of the Ottoman Empire, 1908-1923*. Routledge, New York 2014.

THE ISLAMIC HERITAGE IN THE SOUTHERN DOBROUDJA (CADRILATR) DURING THE ROMANIAN ADMINISTRATION (1913-1940)

LILIANA BOŞCAN* ÖMER METİN**

The Treaty Peace of Bucharest, containing ten chapters, was concluded on August 10th 1910, by all the participating delegates of Romania, Greece, Bulgaria, Serbia and Montenegro¹. Article II of the Treaty regulated the relations between Bulgaria and Romania as follows:

„The new frontier shall begin at the Danube above Turtukaia and terminate at the Black Sea to the south of Ekrene...A mixed commission, composed of an equal number of representatives of each of the two High Contracting Parties, shall be charged, within fifteen days from the signing of the present treaty, with delimiting the new frontier in conformity with the preceding stipulations. This commission shall supervise the division of the lands and funds which up to the present time may have belonged in common to districts, communes, or communities separated by the new frontier.”²

Romania would thus acquire a territory of 7,780 square kilometres, inhabited by approximately 280,000 individuals, of which the Muslims – Turks, Tatars, gypsies – had the highest percentage, followed by Bulgarians, Romanians, Russians, Serbians, Jews and Armenians³. From administrative standpoint, the territory ceded to Romania, governed by its army since July 11th 1913, was to be divided into two counties: Durostor, with the residence at Silistra, and Caliacra, with the residence at Dobrici (Bazargic).

The historical evidence was also to be sanctioned by the article 3 of the Law for the organization of the new Dobruğja (also called Cadrilater in Romanian) (April 1st/14th 1914), stating that „all Bulgarian citizens who, on June 28th 1913, resided in the New Dobruğja have become Romanian citizens”⁴.

The moment the Romanian administration installed, the territory of Cadrilater was divided into 5 towns (Silistra, Turtucaia, Dobrici, Balcic și Cavarna), 115 communes and about 200 villages, which were not residences, and *cătune* (group of

* Associate Professor, Faculty of History, University of Bucharest, liliana.boscann@gmail.com

** Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü-Bolu, metin_o@ibu.edu.tr

¹ Titu Maiorescu, *România, războaiele balcanice și Cadrilaterul*, Machiavelli, București, 1995, pp. 232-237

² *Le traite de paix de Bucarest*, București, 1913, p. 16

³ G. Murgoci, *Țara nouă. Dobrogea sudică și Deliormanul*, București, 1913, p. 28

⁴ *Legea pentru organizarea Dobrogei Noi*, in “Monitorul Oficial”, nr. 1 bis/ 1 aprilie 1914

peasant settlements, which did not form an administrative unit, having less inhabitants than a village had). Town population was mainly Bulgarian, whereas in the countryside, there were Turkish people living at the most. The Romanian ethnic population mostly settled at Tutrakan, Silistra and the rural villages along the Danube line.

From 1913 to 1924, V. Stroescu toured the villages of the Cadrilater, gathering legends behind the names of the visited places, statistical data about schools, churches and mosques, photographs, customs and beliefs of the villagers for his book, entitled *Dobrogea nouă. Pe căile străbunilor*. In the first volume he portrayed the Turkish-Tatars from the Cadrilater:

"The Turks and Tartars are masters of those lands from many centuries in large numbers. They wear short trousers, marine blue or brown, a vest to the waist and a lamb fur cloak, standing cotton or wool socks, generally white and slippers that when you enter in the house you must let in front, on the hear wearing fez. Teachers wearing white turbans and shown crafted turbans silk. Women trousers, over feregea, more black, or blue or violet, and a covering his face, long revealing only the eyes. Tatar womens wearing silk shirts, with sleeves with cuffs and collar differently." ⁵

In his book, V. Stroescu also evoked Turkish customs from the Cadrilater associated with the birth of children, weddings and funerals. Hence, the moment a young man decided to marry, he sent an older friend to the girl's parents to act as a marriage broker. If the marriage broker made terms with the maiden's parents, the engagement preparations started, if not, the young lovers eloped. The young couple married after six months so that they would know one another. In the countryside, on Saint George's Day (Hâdâr Ilias), maidens and lads picknicked with their parents in the field. We here render the maidens' song:

*" in our village, maidens lead dance
with childish plough boys
who raise a claim of picking girls
we shall dance, and merry make and fun with our hora"⁶
And the boys sang in their turn:
" Let the course of Greater River Edil chill
And cover up the knees
Of the youngsters who are puzzled
By the wives-to-be"*

The wedding feast lasted from dawn to dusk. Some relative of the girl could introduce her to a boy. They look at each other and speak at a little window. The lads gave dried fruits, rings, earrings and they got in exchange handkerchiefs and other weaves made by the girls themselves. If they liked each other, the boy sent someone to act as marriage brokers to the girl's parents. If the girl's parents did not agree for the marriage, the girl eloped with the boy. The weddings in the Turkish-

⁵V. Stroescu, N.Pantely Stanciu, *Dobrogea nouă. Pe căile străbunilor*, Bazargic, 1924, vol.1, p. 47

⁶ *Ibidem*, p. 50

Tatar community were spectacular. During the bridal ceremony, the bride sat on a bed, full of pillows and cushions, decorated with flowers and white veil. Women gifted her with money, jewelry, mattresses, blankets, cushions and other things she would need in her new home. They sang and danced. The groom was gifted with wedding presents, as well. At the groom's house a clarinet and a drum played, and the lads sang and danced. They had tobacco, Turkish delight (lokum) and coffee.⁷ The wedding ceremony also included a horse racing and wrestling contests, the winners being rewarded with rams or calves. The richer the family was, the farther away the contesters who took part in the contests came from. The young couple had not to cook for three months by the wedding, but they received food from their friends and relatives.⁸ The Mussulman's friend is the horse that he cared the most. A grey hound was used to catch rabbits, and formerly they had falcons to catch the birds that flow in those endless forests.⁹

The book also describes the ceremony of baptizing a boy, that includes the rite of circumcision:

„when a boy comes into the world, he takes one of the dearest names in the family as first name. By baptizing, the boy is Muslim. The family friends attend the baptism ceremony, which lasts three or four days like at the wedding reception, and on this occasion, they bring many presents to the arrival. Hocas sing at the baptism ceremony, then the circumcision follows, after that the ceremony goes on. In the wealthy families, children of poor families are also baptized on this occasion”¹⁰

As for the funeral traditions, the body (*gasil*) was stated to be washed with soap, shrouded and transported to the mosque's courtyard. Especially Muslim women were in mourning, this period lasting 40 days. Muslim memorial services like the Christian ones were held on the following occasions: the third day, the eighth day, one month, six months, a year and five years¹¹.

The new Romanian administration paid special attention to the organization of the schooling system, all the more so as the Bulgarian authorities had fully implemented its policy of Bulgarisation of the area. In 1913, the following case for the school year 1912-1913 in the Cadrilater was registered:

“9 kindergartens with 9 pre-primary school teachers, 250 public primary schools with 435 schoolmasters, 297 Turkish confessionnal schools with 328 hocas and school masters, 33 Tatar schools, 10 gymnasiums with 50 teachers, 7 vocational schools with 11 women teachers, 2 secondary schools with 20 teachers, a school

⁷ *Ibidem*, p. 49

⁸ *Ibidem*, p. 53

⁹ *Ibidem*, p. 55

¹⁰ *Ibidem*, p. 54

¹¹ *Ibidem*, p. 55

*with Romanian as first language at Tutakran, where 6 teachers taught, an Armenian and a Lipovan school*¹².

On December 1st 1913, by a resolution of The Ministry of Public Instruction schools opened in the county of Durostor, where „36 elementary schoolmasters and 8 instructors in the rural schools, 20 elementary schoolmasters and 10 instructors in the town schools. The former school of Tutakan (Turtucaia), closed during the Balkan War, had already opened on November 15th 1913”¹³. On December 1st 1913, in the county of Dobrici, a number of 20 schools opened their classes with teaching conducted in Romanian.¹⁴

The public school system included schools with teaching in Romanian, plus the following private schools in the first language of the existing nationalities: 7 Bulgarian primary schools and a high school, several Muslim confessional schools and a seminary in Bazargic, as well as an Armenian school.¹⁵

Next to every mosque, there was a room, where the Mullah taught the Qur’an reading and writing. Turko-Tatars started to attend the public school as well, in order to learn the official language¹⁶. In January 1914, a board of education conducted by Inspector General G. Arghirescu started to organize the education system at Caliacra (where he was supported by the primary school inspectors V. Stroescu and Al. Voinescu) and Durostor (seconded by L.Mrejeru, P.Petrescu, N.Dinescu). The public education was free of charge for all citizens regardless of ethnic group or religion.

In January 1920, The Ministry of Instruction gave its approval to the teaching Bulgarian and Turkish at state primary schools, which led to the substantial growth in the number of the pupils that were expected to attend the public primary schools. In the school year 1928-1929, in the county of Caliacra 169 Romanian primary schools functioned with 329 schoolmasters. The schoolable population was 32,496 persons, of which only 14,023 were enrolled in the public schools, and the rest were attending the private and confessional primary schools with Bulgarian and Turkish as first language¹⁷.

Besides the state-supported primary schools with Romanian as language of instruction, it has to be mentioned that some private and confessional primary schools, organized by the Bulgarian, Turkish, Armenian and Greek communities also functioned. Even if they were provided with private funding, they also used

¹² *Ibidem*

¹³ Ion Cămărășescu, *Durostorul. Expunerea situației județului la 1 decembrie 1914*, București, 1915 p. 55

¹⁴ George Georgescu, *Județul Caliacra din punct de vedere administrativ, financiar, economic, social și cultural*, București, 1915, pp. 40-42

¹⁵ Roman M., *Iredenta bulgară în Dobrogea*, Cernăuți, 1935, pp. 52-53

¹⁶ *Ibidem*, p. 82

¹⁷ *Ibidem*

government subsidies from by the Romanian authorities, provided that Romanian was the language of instruction¹⁸.

Perhaps the most suggestive situation regarding the spiritual diversity in the Southern Dobruja was illustrated by the religious life, in as far as the settlements of the Durostor and Caliacra counties there was a wide variety of religious faiths Orthodox Christians, Catholics, Protestants Christians, Muslims, followers of the Law of Moses and of the Armeno-Gregorian Church. But here is the distribution of population by religions in the two counties, as recorded by Recensământul general de la 29 decembrie 1930 (The General Census of December 29th 1930)¹⁹:

The Total Population by the self-declared ethnicity, provinces and counties on December 29 1930²⁰

Romania	Turks	Tatars	Gagauzians	Population by mother tongue (Turkish, Tatar)	Population by religion (Muslim)
18.057.028	154.772	22.141	105.750	288.073	185.486
Oltenia	588	-	8	568	712
Muntenia	2.148	22	108	2.088	3.193
Dobrogea	150.773	22.092	7.126	183.081	180.488
<i>Caliacra</i>	38.430	4.461	6.342	50.525	47.067
<i>Constanța</i>	17.114	15.174	752	33.414	33.039

¹⁸ *Enciclopedia României*, vol. II, pp. 530 și 673

¹⁹ *Recensământul general al României din 29 decembrie 1930*, vol. IX, București, 1940, pp. 440-441

²⁰ *Anuarul Statistic al României (1939 și 1940)*, Imprimeria Națională, București, 1940, pp. 58-75

<i>Durostor</i>	90.595	2.085	14	94.143	95.289
<i>Tulcea</i>	4.634	327	18	4.945	5.093
Moldova	348	5	304	635	474
Basarabia	541	14	98.172	101.356	148
Bucovina	49	-	28	75	49
Transilvania	98	3	3	89	135
Banat	171	3	-	146	193
Crișana - Maramureș	56	2	1	138	91

The second most important cult in the Southern Dobruja was the Muslims, that had significant material resources, in the sense that, throughout the period of time, almost 300 mosques, with two muftyats, at Silistra and Bazargic. For the purpose of training the religious staff, a Muslim seminary (medrese) functioned at Silistra, and another at Medgidia. The mufti appointed a hatib (a preacher) in every mosque, and he also approved the appointing of the schoolmasters from the Turkish private and confessional primary schools²¹.

Looking at the religious institutes in the Cadrilater, a particular case is given by the prevailing Muslims institutes, the churches being less. Here is the situation in the county of Durostor in 1913: „115 mosques served by 120 hatibs, 112 imams (religious leaders) or hocas (teachers) and 44 muezzins”²².

In the book mentioned above, V. Stroescu noted that the Turkish-Tatars deeply cherish their faith.

"Allah has power over all things. Millions of believers in Islam have lay down their lives in the name of Allah, and his Holy Prophet Muhammad. Qur'an, their

²¹ *Ibidem*

²² D. Stoicescu, *Organizarea Dobrogei Noi și principiile de justiție*, în "Analele Dobrogei", Anul XIX, nr. II/1938, pp. 169-170

holy book, has been treasured up to now. Each and every gathering of several families is served by a temple of worship or a mosque. A muezzin calls to prayer five times a day from the minarets – stone towers, connected to the mosques, constructed in square or circle, which stands scores of metres as tall as a tree or axle tree. The Islamic year begins with the day Muhammad left for Medina (Hijra). The Islamic New Year, known as Muharram, occurs thirteen days earlier every year. Ramadan means fasting as a means of atonement and redemption, and fasting means abstaining from food, smoking and drinking till sunset. In the minaret candles are burning every evening, lighting the silent night like a crown of brightly shining stars.”²³

The writer also stated that the Muslims of Caliacra have a muftiyat with 101 mosques, served by 220 hocas, remunerated by the Romanian state²⁴. In 1928, in the county of Caliacra, there were 157 mosques, served by 61 hatibs, 40 of them being paid by the Romanian state, 72 imams (remunerated by the Romanian state) and 64 muezzins, of which 3 were remunerated by the Romanian state. Likewise, in the county of Durostor (namely at Silistra) there were 111 mosques, where the sermon was given by 75 hatibs, 2 imams and 3 muezzins, and 64 hocas were remunerated by the state.²⁵

The Law for the organization of the New Dobrudja (*Legea de organizare a Dobrogei Noi din 26 iulie 1921*)²⁶ respecting the demographic features of the Cadrilater, where the majority population was Turkish, established Islamic courts with jurisdiction over family and succession matters at Silistra, Turtucaia, Bazargic and Balcic, having the right to deliberate and adopt decisions according to Islamic law. The whole chapter V contains provisions about the organization of the law courts in the two counties of the Cadrilater. Article 45 of the Law provided that, for the juridical organization in the two counties of New Dobrudja, the special citations contained by the present law should be applied apart from the national law and regulation provisions. According to these regulations, in the Cadrilater of the interwar period the following law courts functioned²⁷: two county law courts (Silistra și Bazargic), 7 law courts in the ocol units of Bazargic, Balcic, Cavarna, I.G.Duca, Silistra, Turtucaia și Accadânlar („ocol, pl. ocoluri” - small rural district, as administrative subdivision, corresponding roughly to the English district, or arrondissement).

It is worth mentioning that each and every law court was run by a Muslim judge called *Qadi(kadi)*²⁸, who had jurisdiction over the disputes between the

²³ *Ibidem*, p. 67

²⁴ *Ibidem*, p. 63

²⁵ Nuredin Ibram, *op.cit.*, pp. 105-106

²⁶ *Monitorul Oficial* no. 89/ 26 .VII. 1921

²⁷ *Enciclopedia României*, vol. II, pp. 112 și 186

²⁸ The qadi had to be a 25-year-old mufti, graduated from the Muslim Seminary of Medgidia for his nomination to be approved by the Ministry of Justice. In 1932, deputy Omer Vehbi suggested that the *kadiates* should be abolished, and Law 79 of April 3rd 1935 sanctioned it, cf. Nuredin Ibram,

Romanian population of Muslim religion, regarding tutelage, marriage, divorce and ab-intestat and *ab intestat* succession. *Legea specială privind cadiatul* (The Special Law for the Qadiat, 1936) stipulated that the Qadi of the ocol units' law courts dealt in first instance with civil laws between the Muslims, the Qadis of the county courts judged on appeal, whereas the Appellate Court of Constanța adjudicated the appeals. The Qadis of the ocol units and county law courts, as well as the ones of the Appellate Court of Constanta were confirmed by the Minister of Justice, on the recommendation of the president of the Appellate Court or of the county tribunals, from those who spoke Turkish, Romanian and Bulgarian and knew the Islam law in the jurisdiction to be adjudicated²⁹.

The Law of Aprilie 1st/14th 1914, politically and administratively, maintained the existing administrative-territorial division of the Cadrilater, in the counties of Durostor and Caliacra (the older Dobrici), which, by royal decree, beginning on January 1st 1915, divided as follows:

- the county of Durostor had an area of 2,870 square kms and was divided into 6 plăși and 47 communes hereunder: *Siliștra* (8 communes), *Accadânlar* (6 communes), *Doimușlar* (9 communes), *Sarsânlar* (11 communes); *Tutrakan* (7 communes), *Beibunar* (6 communes)
- the county of *Caliacra* had an area of 4,950 square kms and was divided into 7 plăși and 58 communes hereunder: *Bazargic*³⁰ (11 communes), *Ghelengic* (7 communes), *Curt-Bunar* (8 communes), *Gargalâc* (9 communes); *Balcic* (8 communes), *Cociular* (8 communes), *Arabağilar* (7 communes).³¹

From September 13th 1916, the two counties of the Southern Dobrudja, Durostor and Caliacra, would be incorporated within Bulgaria, and the act was going to be sanctioned later, on December 2nd 1916, at Sofia, when the Allied representatives met to decide the administering Moldavia, Oltenia and Dobrudja.

On May 7th 1918, The Cadrilater and the south of the Constanța County were bound to Bulgaria through the Peace Treaty with the Central Powers.³²

The formation of the Ion I.C. Brătianu-led government, dated November 29th 1918, would change over the High Command of the Allies' attitude towards Romania's territorial claims on Dobrudja. On the same date, General Berthelot brought into notice the Inter-Allied Council statement stipulating that „the Bulgarian

Comunitatea musulmană din Dobrogea. Repere de viață spirituală. Viață religioasă și învățământ în limba maternă, ExPonto, Constanța, 1998, pp. 133-1234

²⁹ Legea din 26 iulie 1921/ Law of July 26th 1926 (article no 52)

³⁰ The Law concerning the administrative unification of June 14th 1925 stipulated that the county residence of Caliacra would be moved from Bazargic to Balchic, and the Royal Decree no. 4479 of December 31st 1929 stipulated that Bazargic would become the county residence of Caliacra again.

³¹ *Monitorul județului Caliacra*, no. 10/14.01.1915

³² Emil Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor pentru apărarea patriei în primul război mondial*, București, p. 169

administration in Dobrudja should be replaced by the Romanian one, under the control of the Allies”.³³

The Romanian authorities would take prompt actions that would sanction the Romanian administration coming-back in the four transdanubian counties: Tulcea (November 29th /December 12th 1918), Constanța (December 4th/17th 1918), Durostor (December 9th/22nd 1918) și Caliacra (December 14th/27th 1918)³⁴.

It was Bulgaria that wanted to bring the Dobrudja issue up at the Conference of Paris, hoping that they would reach a satisfactory agreement on the territorial claim over the province. On the date of May 29th 1919, over 20,000 Romanians, Muslims, Greeks, Armenians and other nationalities from the transdanubian province of Dobrudja took part in a great indignation meeting at Constanta, where they unanimously decided to stay between the Romanian borders. They sanctioned the decision with an act which they would send to the ministers of France, England, Italy and United States in Bucharest.

Some provisions of the Law adopted on April 1st/14th 1914 were maintained by two regulatory documents: the Law for the Organization of the New Dobrudja (July 26th 1921), followed by the publication of the Regulations for the Organization of New Dobrudja in „Monitorul Oficial” no. 136.³⁵

By the Law for modification certain provision of the Law concerning the organization of the New Dobrudja (*Legea pentru modificarea unor dispoziții din Legea pentru organizarea Dobrogei Noi*³⁶, April 22nd 1924), rural properties owners were bound within 90 days to make their return on the judicial state of their plot in 1913, 1916 and, respectively, after the promulgation date of the 1924 Law. These statements would be grounded in the authority of the commissions that functioned under the agrarian *ocoale*. The commissions would adopt acts based on them, which could be appealed at the county commissions and the Appellate Court³⁷.

In the inter-war period, as seen in the tables below, the Romanian element sensibly increased in the Cadrilater, especially by 1925, when the Romania’s policy of ethnic colonization in Durostor and Caliacra became official³⁸ :

³³ Dobrogea jună”, newspaper, nr. 2/24.11.1918.

³⁴ Valentin Ciorbea, *Aspecte ale situației Dobrogei la sfârșitul primului război mondial*, in “Anuarul Institutului de istorie și arheologie A.D. Xenopol Iași”, XXIV, no. 1/1987, p. 230

³⁵ *Ibidem*

³⁶ C. Hamangiu, *op. cit.*, vol. XI-XII (1922-1926), pp. 280-288

³⁷ C. Hamangiu, *op. cit.*, vol. XVIII (1930), pp. 596-601

³⁸ C. Brătescu, *Populația Cadrilaterului între...*, pp. 198- 199

Year : 1925			
Nationalities	CALIACRA	DUROSTOR	CADRILATER
Romanian	16.426	17.489	33.915
Bulgarian	59.618	73.449	133.067
Turks	50.442	91.208	141.650
Other	13.216	2.815	16.031
TOTAL	139.702	84.961	324.663
Year : 1928			
Nationalities	CALIACRA	DUROSTOR	CADRILATER
Romanian	25.622	24.361	49.983
Bulgarian	60.357	72.720	133.077
Turks	49.351	88.088	137.439
Other	14.946	3.452	18.398
TOTAL	150.276	188.621	338.897
Year : 1938			
Nationalities	CALIACRA	DUROSTOR	CADRILATER
Romanian	54.456	53.948	108.404
Bulgarian	73.815	76.948	150.763
Turks	38.686	58.183	96.869
Other	12.590	3.432	16.022
TOTAL	179.547	192.511	372.058

The tensions in the Cadrilater escalated because of the armed actions of the Macedonian settlers coming from the Balkans, who defended their new settlements against the Bulgarian gangs of Comitadji (Bulgarian irregulars).

About 1718, the Romanian sheep breeders began to cross the Danube by ferries at Giurgiu, Oltenița și Călărași. The best place for sheep overwintering was around Bazargic, Balciu and the Batova Valley. In the Southern Dobrogea there was

enough sheep run, and the Turkish people were simple and peaceful, which made the overwintering easy and pretty good for the Romanian sheep breeders.³⁹

Instantaneously, a decline in the growth of the Muslim population was observed pursuant to the new departure of the Turkish state, referring to getting and colonizing the Muslim ethnic groups from other Balkan states in Anatolia. Hence, Turkey and Romania reached an agreement under which the Romanian authorities from the Cadrilater committed to support the Turkish peaceful immigration (1936). Depopulation of Muslim elements would be more pronounced in the Cadrilater.

Sabin Mănuilă, Director of the Romanian Statistical Yearbook, referred to the 76,452 inhabitants who left the settlements of Romania - Cadrilater, Cetatea Albă și Constanța – from the January 1st 1931 to July 1st 1938. On the other hand, 23,408 Romanians came down from the Balkans, namely Macedonia⁴⁰. This wave of emigration stopped in 1940 because of some shortcomings aggravated by the war, in the matter of marine transport and Turkey's financial capital. The Turkish-Tatars who left Romania settled several regions of Turkey: Tokat, Çorum, Bilecik, İcel, Aydın, Muğla, Isparta, Burdur, Manisa, Denizli, Antalya, Ankara, Balıkesir, İzmir, Elazığ, Van, Muş, Diyarbakır, Ağrı, Kars, Sivas, Kocaeli.

In the article *Un stat dobrogean: Ezibei*, C.D. Constantinescu-Mircești noticed that the village of Ezibei was a small copy of the Cadrilater: what happened in the village, it happened in the whole region. The only native element in the village was the remainder of the Muslim population, that shared crop with the other inhabitants, on whose lands they worked hard to keep their houses. They set their faces towards the holy blessed Turkish country⁴¹. A much stronger current immigration spirited not only the Tatars of Cadrilater, but also the ones of this village. They only waited for the right moment to leave the Cadrilater and „answer the prophetic call that the new leader of the Turkish nation addresses to them and to all the Turks in this region”⁴².

After the Cadrilater was annexed, the Romanian authorities continued the colonization of the Bulgarian state, this time with Romanian elements.⁴³

A documentary published in *Realitatea ilustrată* reported the similar process in Turtucaia (Tutrakan), mentioning that the Turks of Tutrakan were

"seen working hard, industriously cutting firewood, carrying sacks or other huge burdens...the picturesque old cottages had a storey or a level of a sort, and downstairs there were two doors, one of them towards a coffee room, where aged men wearing fezzes sat on a bench...although they had sold their properties

³⁹ *Ibidem*, p. 134

⁴⁰ Sabin Mănuilă, *Studiu etnografic asupra populației României*, Ed. Institutului Central de Statistică, București 1940, pp. 26-27; Sabin Mănuilă, *La population de la Dobroudja*, 1939, p. 152

⁴¹ *Bob de grâu*, no 10/1934, p. 595

⁴² *Ibidem*, p. 596

⁴³ *Ibidem*, p. 597

*at the verge of lying at death's doors, they were still attached to the town where their parents were buried"*⁴⁴

In his book, Stroescu describes a dervish monastery and the grave of Ak Yazala⁴⁵, located in the commune Teke (the plasa Balchik)⁴⁶. In this 15-metre tall (aprox. 50 feet) monastery, made of square building stone, the echo can be heard in 4 seconds:

*"In the middle the covered sarcophagus-like grave is made of big stones. At one end there is a hole where one can throw money. There are 9 candlesticks all around, and 5 Muslim votive candles of Horosan sort hanging from the ceiling. Verses from the Qur'an are written on the walls. At the other end there are the slippers the sick circle the grave with."*⁴⁷.

The writer told the legend of the place and of Ak Yazala Baba⁴⁸ who was born in Buhara, and whose father was Hoca Ahmed, the son of Yesevi, one of Turkestan's Khalifas:

*"Ak Yazala and Haji Bektash Veli brought off the province of Bursa. Ak Yazala, with the permission of the Sultan, lived together with his friends in the Batova River Valley. They say that one day, he planted the stick of a lamb skewer he ate. Soon after the stick took root and greened a wild chestnut tree tall enough. On seeing this miracle, Ak Yazala said: "the fruits of this tree are the fruits of our shelter and our home will be under its shadows! Ak Yazala stayed by the tree till old age. The chestnuts healed the horses. The mausoleum was surrounded by the dervishes convents and a 20-metre-tall heptagonal building. It consisted of a three-door square porch and a hall. The kitchen was the 10-metre-tall minaret-like chimney made of scarved stones. The charming gardens with hyacinths, roses and jasmines made this place to be a beautiful and peaceful poetic place, which allured the visitors".*⁴⁹

Any caller could stay three days, after that *papucu baș* gave their footwear back and wish them a safe journey. The grave, surrounded by candles, was covered with green carpets, and ostrich eggs, brought from Mecca by the pilgrims, hung from the ceiling. The cane, and the boots and other things supposed to have belonged to the Saint could also be seen. Some callers had the faith that by prayers they would be given the things they had lost or had been stolen from them, others „weak and diseased Christians or Mussulmans put there a piece of fabric, torn from

⁴⁴ *Realitatea ilustrată*, no 464/1935, pp. 12-13

⁴⁵ *Ibidem*

⁴⁶ The commune of Teke had 194 families and 726 individuals, of which 356 males and 370 females (158 boys, 162 girls, 198 adult men 208 adult women), 276 literates, 350 illiterates. By religion affiliation, there were 660 Christian Orthodoxes and 60 Muslims, cf., V. Stroescu, *Dobrogea nouă. Pe căile străbunilor*, Bazargic, 1925, vol.2, p. 55

⁴⁷ V. Stroescu, *Dobrogea nouă. Pe căile străbunilor*, Bazargic, 1925, vol.2, p. 58

⁴⁸ Ak Yazalı

⁴⁹ *Ibidem*, p. 59

clothing and put it there, believing that the Saint transferred his power of easing pain to the tree, and in this way, the disease stayed there, hanging by the tree."⁵⁰

The newspapers published in that period document a rich cultural life at Bazargic and Balchic. In the latter Queen Marie decided to have her summer residence and, thus, she had a palace, an authentic architectural monument, built. On May 30th 1926, on the occasion of visiting Bazargic and Silistra, King Ferdinand of Romania and the Royal Family, followed by an impressive entourage, also put up in some rural hamlets, many a hearted welcome and an acclaim was given to them by the local population „Romanian, Bulgarian and Turkish peasants, dancing *sârbas* and *horas* (Romanian chain dances) and Turkish national dances, in their traditional clothing”. Likewise, on the date of October 2nd 1933, Queen Marie visited Bazargic and Balchik, in the company of her son, King Charles the Second of Romania, and King Alexander of Yugoslavia, the latter being deeply impressed by the architectural beauty of the Balchik Palace⁵¹.

A jostling of populations was going to greet the Queen Marie’s visiting Balchik, where she was going to devote to everybody, no matter the nationality, the same love she always embraced her people with. She was eager to listen to their life stories, as if looking for comfort in their modest daily life, in the simple things, which she changed, gave them a magic aura and noblesse with her simple presence.

At that time, the majority of the Balchic’s population consisted of Turks, for whom Queen Marie had a special kind of admiration. The Queen, in token of respect for the local Turkish community, had the minaret with an aeolian harp built on the castle, and gave Turkish names to the four buildings.

Moreover, her journals hold a beautiful memory of Sherika, an old Turkish woman, who welcomed the Queen with flowers and other small presents into her humble home, and who spent all day long flicking through magazines, as the Queen was writing or reading. Sherika was poor and solitary, that is why Queen Marie, impressed by the love and kindness she was welcomed, would buy a house and carry for her.

Queen Marie was taken up with the daily life of the vilagers of Balchik, that is why she never hesitated every time she had the occasion at giving presents to the poor children, at moving from one cottage to another to listen their pains, and at distributing money, food, firewood and medication amongst them.

The Turkish community of Balchik used to respectfully call her *Sultana*, not but that she behaved most naturally with them, and she never displayed superiority or dominance by gesture.

⁵⁰ *Realitatea ilustrată*, no 241/1931, pp. 21-22

⁵¹ *Dobrogea Nouă*, no. 177/4.06.1926

As the years went by, Queen Marie and the Turks of Balchik wove a true friendship in a beautiful string of the history flowery with rare blooms of love, devotion and open-heartedness.

For the Turks of Balchik, Queen Marie seemed to have come from a fairy tale whom these simple people, forsaken and weighed down by misery and needs, forgot to show her out from their souls. *Sultana* was their friend and protector, who adorned their days and lives, just like a wellspring of beauty and kindness.

There, in the heart of Balchik⁵², life proved once again, that it does not pair people by their greatness, but by the souls, and the friendship between Queen Marie and the Turks in Balchik seemed to be chained with the eternity halo.

When Ali, a Turkish boy Queen Marie had promenaded with, leading him by the hand, heard she had died, in 1938, he almost lost his minds. He could not believe that *Sultana*, whom he thought she was ever-living and who had breathed life into his childhood, had yielded up her soul. Where had all the time passed and where had all those happy days gone?⁵³

Queen Marie felt both attracted and impressed by the strength and loyalty with which the Turks of Balchik overcame the hardships and the misery of everyday life.

She always appraised the depth of their soul and the flashes in their eyes and affectionately brought their hands overwrought by the burden they cut their own grass together between her palms.

She knew and understood that work set people free and, above all, she believed in a beautiful quote some day she wrote down in her memoirs:

“When you work, you fulfill a part of earth's furthest dream, assigned to you when that dream was born. And in keeping yourself with labour, you are in truth loving life. And to love life through labour is to be intimate with life's inmost secret.” Kahil Gibran⁵⁴

The present study explored the Islamic heritage in South of Dobrodja during the Romanian administration (1913-1940). The article attempts to describe an Oriental nook, sheltered in a place for a short while, when the Romanian state tried to integrate the Cadrilater into the rest of Dobrudja, that had offered special treatment to the Turkish community.

The Turkish language, the Islam religion, the material and immaterial culture gave shape of identity card on the Turkish-Tatar community in the Southern Dobrudja.

⁵² Lucian Boia, *România, țară de frontieră a Europei*, Editura Humanitas, București, 2005, p. 256

⁵³ Maria, Regina României, *Însemnări zilnice*, Volumul al VIII-lea, Editura Polirom, Iași, 2010, p. 16

⁵⁴ *Ibidem*, p. 109

With regard to the religious institutions, the Southern Dobrodja recorded a very special situation. At the time of its annexation (1913) there prevailed specific institutions of Islam as the majority of population in this region were of Turkish-Tatar origin. In South of Dobrodja functioned throughout that period, nearly 300 mosques and two *Muftis* at Silistra and Bazargic.

Teaching of the mother's tongue by promoting the oral and written culture is part of the Muslim community's spiritual patrimony of the Cadrlater. The schools were scattered throughout the Cadrlater, a great number of them in the mosques' yards, as the Mullahs were also schoolmasters, and they were not much stocked with school furniture, teaching materials or archive. They were maintained in good conditions by the Muslim community, who were involved in building and repairing schools, supplying them with furniture and paying the Imam. The schoolmaster taught the pupils writing, reading, in addition to Qur'an, music, the art of drawing, handworking, rules of good behaviour, and things about everyday practical living.

In the interwar, V. Stroescu and N. Pantely Stanciu dedicated to the Southern Dobrudja an important work in six volumes, *Dobrogea Nouă pe urmele străbunilor*, published at Bazargic. In these volumes they offered some details about the life of the Turkish-Tatar community in the Southern Dobrogea, illustrated by pictures of mosques, and schools, and other signs of the Islamic culture: fountains and cemeteries, for instance. The author confessed about the Imams' politeness during the conversations and the charm of the small Muslim communities, so lively in authentic oriental islands.

BIBLIOGRAPHY**1. Inedited documents**

AMAE : — fund 14/*Conv.T2*, n.pag.

— fund 71/ România

— fund 71/Turcia

2. Printed official Documents

*** *Cartea Verde. Documente diplomatice. Evenimentele din Peninsula Balcanică. Acțiunea României, septembrie 1912- august 1913. Textul tratatului de pace de la București, 1913*, București, 1913

****Codul general al României. Legi uzuale* (ed. C. Hamangiu), vol. XII-XXX, București, 1919- 1940

*** *Le traite de paix de Bucarest*, București, 1913,

*** *Recensămîntul general al României din 29 decembrie 1930*, vol. IX, București, 1940

3. General and specialized books

Arbore Al., *La culture roumaine en Dobroudja*, București, 1938

Assan B.G, *Quadriaterul dobrogean*, București, 1912

Bitoleanu I. și Rădulescu A., *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare. Dobrogea*, București, 1979

Cămărășescu Ion, *Durostorul. Expunerea situației județului la 1 decembrie 1914*, București, 1915

****Dobrogea, cincizeci de ani de viață românească*, București, 1928

*** *Enciclopedia României*, vol. II, p. 530 și 673

Georgescu, George, *Județul Caliacra din punct de vedere administrativ, financiar, economic, social și cultural*, București, 1915

Maiorescu, Titu, *România, războaiele balcanice și Cadriaterul*, Machiavelli, București, 1995

Murgoci, G., *Țara nouă. Dobrogea sudică și Deliormanul*, București, 1913

Muși, Th. V, *Un deceniu de colonizare în Dobrogea Nouă 1925-1935*, București, 1935

Răcilă, Emil, *Contribuții privind lupta românilor pentru apărarea patriei în primul război mondial*, București

Roman Ioan, *Drepturile, sacrificiile și munca noastră în Dobrogea față de pretențiile bulgarilor asupra ei*, Iași, 1918

Roman Ioan, *Proiecte, cuvinte și gesturi bulgărești din timpul marelui război*, Constanța, 1920

Roman M., *Iredenta bulgară în Dobrogea*, Cernăuți, 1935

Sabin Manuilă, *Studiu etnografic asupra populației României*, Institutului Central de Statistică, București 1940

Sabin Manuilă, *La population de la Dobroudja*, 1939

Stoicescu, D., *Organizarea Dobrogei Noi și principiile de justiție*, în "Analele Dobrogei", Anul XIX, nr. II/1938

Stroescu V. și Pantely Stanciu N., *Dobrogea Nouă pe urmele străbunilor*, vol. I-VI, Bazargic, 1924-1930

3. Newspaper, Journals

- *Boabe de grâu* (no 10/1934)
- *Realitatea ilustrată*, no 597/ 1938
- *Realitatea ilustrată*, no 464/ 1935
- *Ilustrațiunea română* (no 39/ 1932, no 38/1932, no 37/1937, no 27/ 1939)

1877 PLEVNE ŞEHİTLERİ İLE İLGİLİ BİR KEMİK HİKÂYESİ

ORLİN SABEV (ORHAN SALİH)*

Özet

Bildiride Gazi Osman Paşa'nın kumandanlığında Osmanlı ordusunun mağlubiyete uğradığı 1877 Plevne Savaşı'nın bugün tarih uzmanları arasında bile çok az bilinen bir meseleye dikkat edilecektir. 1881 yılının sonbaharında ilk önce İngiltere'de, ardından Amerika, Avustralya, Yeni Zelanda ve kıta Avrupa'sının birçok ülkelerinde çıkan gazetelerde Tekirdağ'dan İngiltere'nin önemli liman şehri Bristol'a gelen bir kargo gemisinden indirilen yüzlerce ton kemiklerin arasında sözde Plevne Savaşı'nda şehit düşen Osmanlı askerlerine ait kemiklerle ilgili birtakım sansasyonel haberler basılmıştır.

O dönemde Batı'da hızlı gelişme kaydeden suni gübrecilik sektörü için fosfor elde etmek amacıyla Osmanlı topraklarında hayvan kemiklerinin toplanıp kargo ile Batı ülkelerine gönderilmesi yaygın bir uygulama idi. İstanbul'da İngilizce olarak çıkan *Levant Herald* dergisi bu haberleri yalanlamış olsa da, sonradan Plevne Savaşı hakkında kaleme alınan popüler nitelikte bazı tarih kitaplarında *Levant Herald*'in yalanlamasını gözetmeksizin Bristol'a gelen kargo ile ilgili sansasyonel haberlere yer verilip bu konu hakkında tamamen temelsiz iddialar ortaya atılmıştır.

Bildiride dönemin gazetelerinde çıkan bu haberler detaylı olarak incelenip arşiv kaynakları ışığında değerlendirilerek *Levant Herald*'in iddia ettiği gibi temelsiz olduklarını net bir şekilde ispat edilip bu meselenin günümüz tarih yazımında siyasi amaçla nasıl kullanıldığı konusuna da değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Plevne, Türk şehitleri, Kemik Hikâyesi, Bulgaristan

The 1877 Plevna Bone Story

Abstract

The paper draws attention to a little known story related to the 1877-1878 Ottoman-Russian war. According to some sensational stories published in the late 1881 first in England and afterwards in the United States, Australia, New Zealand and continental Europe, a cargo of about 300 tons of bones, shipped from the Ottoman port of Rodosto/Tekirdağ to Bristol, England, contained a large portion of human bones pertaining allegedly to the Turkish soldiers who fell in the 1877 battle of Plevna (today's city of Pleven, Bulgaria) in which the Ottoman army commanded by Gazi Osman Pasha was defeated.

* Doç. Dr. Bulgaristan Bilimler Akademisi, Balkan Araştırmaları Enstitüsü, e-mail: orlin_vtu@yahoo.com

As a matter of fact in those times shipment of animal bones from the Ottoman Empire to Western Europe was a well-established practice, in particular from Rodosto/Tekirdağ region, which was known to be a bone-collecting place. Animal bones were used in manufacturing phosphate fertilizers and manure.

Although the *Levant Herald*, a private Istanbul-based magazin, had recently afterwards denied the story as being incorrect and irrelevant, later historical works and memoirs gave credit to the Plevna bone story.

Drawing attention to some archival sources and concluding that the 1881 Plevna bone story is indeed incorrect as already claimed by the *Levant Herald*, the paper deals also with the political use of this sensational story in modern Bulgarian historiography.

Keywords: Ottoman-Russo War of 1877-1878, Plevna, Turkish martyrs, Bone story, Bulgaria

GİRİŞ

2012 yılında Bulgaristan'da benim de katıldığım bir araştırmacı ekibi tarafından Bulgarca ve İngilizce olarak hazırlanan *Bulgaristan'da Türkler: Tarih, Gelenek, Kültür* başlıklı derleme kitap¹ baskıdan çıktıktan hemen sonra Bulgar milliyetçilerinin tepkisine neden olmuştu. Bulgaristan Türklerinin olumlu yönde tanıtılmasının yanı sıra kitabın tartışma yaratan hassas bir konusu kitapta yer alan Plevne Panoraması'ndan çekilen bir resmin alt yazısındaki bu üç kısa cümleden oluşuyordu:

“Ancak Plevne’de şehit düşen Türklerin kaderi ne idi? On binlerce cesetlerin çoğu toplu mezarlara gömülmüş olduğu az bilinen bir gerçektir. Daha sonraları bu naaşlar topraktan çıkarılıp Britanya tarımında gübre olarak kullanılması için bir İngiliz şirketine satılmıştır.”²

Tartışma yaratan altyazıyı yazan kişi kitabın editörü ve kitapta yer alan fotoğrafları çeken Bulgar gazeteci Antoni Georgiev, 1995 yılında *İslâm Ansiklopedisi*'nin İngilizce versiyonuna Machiel Kiel'in yazdığı Plevne maddesinden alıntı yapmış olduğunu açıklar. Kiel, söz konusu Plevne maddesinde şunu yazmıştır:

“1877 yılında şehit düşen Rus ve Rumen askerlerine ait kemiklerin bir kısmı büyük bir anıtkabirde, bir kısmı ise büyük askeri mezarlıkta bulunmaktadır. Şiddetli çatışmaların meydanı olan Grivitsa tabyalarının buldukları yerde Rumenlere ait Nova (Yeni) Grivitsa olarak adlandırılan ayrı bir mezarlık da mevcuttur. Grivitsa köyü Osmanlı döneminin sonuna kadar Gazi Ali Bey'in vakfi idi. Ancak on binlerce Osmanlı şehitlerine ait kemiklerin kaderi farklı idi –

¹ *The Turks of Bulgaria: History, Traditions, Culture*, haz. Antoni Georgiev, Dimana Trankova, Vagabond Media Ltd, Sofia 2012.

² *The Turks of Bulgaria*, s. 20.

topraktan çıkarılıp bir Britanya şirketine satılmıştır ki, şirket bu kemiklerden İngiltere tarımı için gübre üretir.”³

Machiel Kiel, bunları yazarken Rupert Furneaux'nun 1958 yılında İngiltere'de *Plevne Kuşatması*,⁴ ABD'de *Kahvaltı Savaşı*⁵ başlıkları ile çıkan kitabından alıntı yapar. Rupert Furneaux ise İngiliz askeri muhabir ve ressam Irving Montagu'nun 1890 yılında basılan anı kitabından alıntı yapmıştır. Montagu anılarında, 1879 yılında bir gazetede Plevne'den Rodosto'ya (Tekirdağ'a) yük arabaları ile, sonra İngiltere'deki Bristol limanına gemi ile “otuz ton insan kemikleri”nin getirildiğini ve bu kemiklerin İngiliz toprağının verimliliştirilmesi için kullanıldığını dile getirir.⁶

2015 yılında aralarında tarihçiler de bulunan Bulgar milliyetçileri tarafından, tartışmalı kemik hikâyesini gündeme getiren *Bulgaristan'da Türkler* kitabına karşılık olarak *Cesetlerin Plevne'den Bristol'a Yolculuğu: Yalan* başlıklı bir kitap yayımlandı.⁷ Ancak kitapta hikâyeyi yalanlamak için kullanılan tek bir ve çok zayıf bir argüman söz konusudur. Haliyle bu bildiride amacım bir yandan bu argümanın zayıf olduğunu, öte yandan karşılık verenlerin kullanmadıkları ancak daha makul argümanların var olduğunu göstermektir.⁸

“ÇEVİRİDE KAYIP”

Karşılık kitabını yazarların zayıf olarak nitelendirdiğim argümanı Rupert Furneaux'nun Irving Montagu'den alıntı yaparak işbu cümlesinde bulunmaktadır: “Askeri ressam Irving Montagu Plevne ile ilgili iki kısa hikâyeye anlatır.”⁹ Furneaux'nun “kısa hikâyeye” anlamında kullandığı “anecdote” kelimesinin Bulgarca'da ödünç kelime olarak kullanılan “anekdot” karşılığının iki esas anlamı vardır ki, birincisi, “ilginç ya da garip olayı anlatan kısa hikâyeye”, ikincisi ise “uydurma hikâyeye”dir.¹⁰ Zaten İngilizce'de de “anecdote” kelimesinin temel anlamları aynıdır.¹¹

Karşılık kitabını yazarlar Furneaux'nun “anecdote” kelimesini ikinci anlamda, yani “uydurma hikâyeye” anlamında kullandığını öne sürerler.¹² Ancak bence Furneaux'nun kelimeyi birinci anlamda kullanmış olduğu daha makuldür. Çünkü

³ Machiel Kiel, “Plevna”, *Encyclopedia of Islam, New Edition*, ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte, c. 8, E. J. Brill, Leiden 1995, s. 319; Machiel Kiel, *Turco-Bulgarica: Studies on the History, Settlement and Historical Demography of Ottoman Bulgaria*, Isis Press, Istanbul 2013, s. 268.

⁴ Rupert Furneaux, *The Siege of Plevna*, Anthony Blond Publishers, London 1958, s. 233.

⁵ Rupert Furneaux, *The Breakfast War*, Thomas Y. Crowell Company, New York 1958, s. 233.

⁶ Irving Montagu, *Camp and Studio*, W. H. Allen & Co., London 1890, s. 242.

⁷ *Po Pitya Na Trupovete Ot Pleven Do Bristol: Lija [Cesetlerin Plevne'den Bristol'a Yolculuğu: Yalan]*, haz. Elena Alekova, Tangra TanNakRa, Sofya 2015.

⁸ Bu çalışmanın hazırlanmasında değerli katkıları olan meslek arkadaşım Doç. Dr. Aşkın Koyuncu'ya teşekkür etmeyi borç bilirim.

⁹ Furneaux, *The Breakfast War*, s. 233.

¹⁰ Aleksandır Milev, Yordan Bratkov, Bojil Nikolov, *Reçnik Na Çujdite Dumi v Bilgarskiya Ezik [Bulgar Dilinde Yabancı Kelimeler Sözlüğü]*, Nauka i izkustvo, Sofya 1970, 3. bs., s. 59.

¹¹ <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/anecdote> (erişim tarihi 16.08.2015).

¹² *Po Pitya Na Trupovete*, s. 67.

Furneaux kemik hikâyesinin dışında Plevne ile ilgili Montagu'nün anlattığı daha bir hikâyeyi de aktarır ki, bu hikâyeye göre Montagu, General Skobelev'in karargâhında gördüğü Gazi Osman Paşa'nın hamle planını açıklayan casusun savaştan yıllar sonra Londra'da kartpostal sattığını görmüştür. Gerçek bir hikâye olarak anlattığı bu olaydan sonra Montagu anı kitabında 1879 yılında bir gazetede Plevne'den Rodosto'ya (Tekirdağ'a) yük arabaları ile, sonra İngiltere'deki Bristol limanına gemi ile "otuz ton insan kemikleri"nin getirildiğini ve bu kemiklerin İngiliz toprağının verimliliştirilmesi için kullanıldığını anlatır.¹³

1881 YILINDA GAZETELERDE PLEVNE KEMİK HİKÂYESİ

Montagu her iki hikâyeyi gerçek hikâye olarak anlatarak Furneaux da bu hikâyeleri gerçek hikâye olarak kitabına aktarır. Ancak Montagu'nün bir gazetede böyle bir haberi okumuş olduğunun gerçek olabilmesinin yanı sıra gazetede yer alan haberi doğru olup olmadığı ayrı ve sorgulanmaya muhtaç bir meseledir. Asıl mesele Montagu'nün ya da Furneaux'un anlattıklarının uydurma hikâye olup olmadığı değil, dönemin gazetelerinde çıkan haberin doğru olup olmadığıdır. Montagu'nün bu haberi 1879 yılında okuduğu ve haberde bahsedilen yükün "30 ton" olduğu iddiası aslında doğru değil, kemik hikâyesi ile ilgili haber 1881 yılında yayımlanmış olup "300 ton"dan bahsetmektedir. Tabii ki bir anı kitabında buna benzer yıl ve rakam karıştırması çok normal olup önemli olan böyle bir haberin 1879 yılında değil de 1881 yılında gerçekten çıkmış olmasıdır.

Plevne kemik hikâyesi ile ilgili haber 1881 yılında İngiltere'de, ardından kıta Avrupa'sı, ABD, Avustralya ve hatta Yeni Zelanda'da, yani tüm dünyada yayımlanmış olduğuna rağmen gerek İngiltere¹⁴ ve Bulgaristan'da,¹⁵ gerekse Türkiye'de –Furneaux'nun kitabının 1999 yılında Türkçe çevirisi yayımlanmışsa da¹⁶– az bilinen ve yorumlanan bir mesele olup daha ayrıntılı bir incelenmeye muhtaçtır.

Yeni Zelanda'da çıkan *New Zealand Herald* gazetesinin 19 Kasım 1881 tarihli sayısında (cilt 18, sayı 6243)¹⁷ Londra'da çıkan *London Chronicle* gazetesinin 14 Eylül 1881'de yayımladığı haberi aktarılmıştır:

*"Bristol iskelesi rıhtımlarının birinde gözlemlenen garip ve şoke edici bir sahne
14 Eylül'de London Chronicle'da bu şekilde betimlenip yorumlanır:
"Bahsettiğimiz olayın benzeri Solomon adalarında –ki, orada insan cesetlerinin*

¹³ Montagu, a.g.e., s. 242.

¹⁴ Noel Barber, *The Sultans*, Simon & Schuster, New York 1973, s. 191; Noel Barber, *The Lords of the Golden Horn: From Suleiman the Magnificent to Kamal Atatürk*, Macmillan, London and Basingstoke 1973, s. 191 (Bibliyografya kısmından anlaşıldığı üzere Rupert Furneaux'un *The Siege of Plevna* kitabından alıntı yapılmıştır). 1877 Plevne savaşına ilişkin kısım internette de erişimlidir: <https://faroutliers.wordpress.com/2013/08/28/the-turkish-defeat-at-plevna-1877/> (erişim tarihi 11.03.2016).

¹⁵ *Po Pitya Na Trupovete*, s. 136-137.

¹⁶ Rupert Furneaux, *Tuna Nehri Akman Diyor*, çev. Derin Türkömer, Doğan Kitap, İstanbul 1999, s. 186.

¹⁷ <http://paperspast.natlib.govt.nz/cgi-bin/paperspast?a=d&d=NZH18811119.2.89> (erişim tarihi 19.04.2015).

hayvan cesetlerinden daha kıymetli oldukları kesinlikle sayılmaz– görülmüş olsa da bu uygulamayı yüksek sesle kınamaya devam etmeliyiz. Şu an İngiltere'nin önemli limanlarının birinde olup bitenleri hakkındaki haberlerden kaynaklanan iğrenç duyularımızı anlatacak sözlerimiz yetersizdir. Şu an Avusturyalı bir gemiden 300 ton insan kemikleri indirilmektedir. Kargonun Rodosto ve İstanbul'da yüklendiği söyleniyor ve iki farklı muhbire göre yük esasen Plevne savunucularına ait kemiklerden oluşur. Bazı kafataslarında hala saç uzuyor ve eklemeleri bütün olan birçok uzuv geminin ambarlarından çekilirken gıcırıyor. Türk lülelerden parçalar, at koynakları ve bağcıkları sökülmüş ayakkabılar, ayrıca da toplardan dişli çarklar bu cesetlerin yakında olmuş bir savaşta şehit düşenlere ait olduğunu net bir şekilde gösteriyorlar. Gerçekten bunların son Rus-Türk savaşı esnasında öldürülen birçok askerin kemikleri olduğu kesinlikle varsayılabilir. Bu kemiklerin bu ülkeye ne maksatla nakledildiği de kolayca tahmin edilebilir: bu kemikler İngiliz tarımcılarının toprağını verimlileştirilmesi için kullanılacaktır. "Topun ağzında bile sahte şöreti" arayanlar tarafından bu kemiklerin "esas kullanımı" böyledir."¹⁸ (Bk. Ek 1)

London Chronicle gazetesinin haberine göre olay 1881 yılı Eylül ayının ortalarında meydana gelmiştir. ABD'li Los Angeles Herald gazetesi 16 Eylül 1881 tarihli sayısında (cilt 16, sayı 24) İnsan Kemikleri ile Kargo başlığı altında aynı haberi birinci sayfasına taşıyor. Gazeteye bir gün önce 15 Eylül tarihinde New York'tan gönderilen faksla Londra'dan işbu haber aktarılmıştır:

"Bristol'da gübre üreten yerli bir şirketin siparişi üzerine 300 ton insan kemikleri içeren bir kargonun boşaltıldığı anlaşıldığında sansasyon oluştu. Kemikler İstanbul'a yakın olan Rodosto'da yüklenmiş olup çoğunlukla Plevne savunucularına aittir. Bu dehşetli yükte bütünlükte olan uzuvların yanı sıra üzerinde saç olan kafatasları da var. Peter Copper diyor ki, "Britanyalılarda insan kemikleri satın alınmak normal bir uygulamadır; aslında bunlar her zaman dünyanın her yerinden alabilecekleri her şeyi satın alırlar. Bunları toprağını verimlileştirmek için kullanırlar. Sıkça duymuşumdur ki İngiltere [toprağı] Vaterloo savaş meydanından alınan kemiklerle verimlileştirilmiştir."¹⁹ (Bk. Ek 2)

22 Eylül 1881 tarihinde ABD'li gazete Yorkville Enquirer aynı metnin bir kısmı alıntı olarak yayımlamıştır.²⁰ Haber Türk Yurtseverlerin Kemikleri başlığı ile İskoçya'da yayınlanan Aberdeen Journal'ın 17 Eylül 1881 tarihli sayısında çıkar.²¹ İngiliz gazetesi Leighton Buzzard Observer and Linslade Gazette 20 Eylül 1881'de yine Avusturyalı gemiden bahsedip aynı kemik hikâyesini haber eder.²² ABD Iowa eyaletinde çıkan Lyons Weekly Mirror, 24 Eylül 1881 tarihli sayısının İlginç

¹⁸ „Seeking the bubble reputation even in the cannon's mouth”, William Shakespeare'dan alıntıdır.

¹⁹ <http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=LAH18810916.2.2> (erişim tarihi 19.04.2015).

²⁰ <http://14.140.164.243/lccn/sn84026925/1881-09-22/ed-1/seq-2/ocr/> (erişim tarihi 19.04.2015).

²¹

<http://www.britishnewspaperarchive.co.uk/search/results?basicsearch=%2bturkish%20%2bbones%201881> (erişim tarihi 02.10.2015).

²²

<http://www.britishnewspaperarchive.co.uk/search/results?basicsearch=%2Bturkish%20%2Bbones%201881&page=1> (erişim tarihi 02.10.2015).

Haberler Demeti (Interesting News Compilation) köşesinde bu habere de yer verir.²³ Polonyalı gazete *Goniec Wielkopolski*, 29 Eylül 1881 tarihli 222. sayısında aynı olayla ilgili bazı yeni detayları da bu şekilde aktarır:

“İngiltere Bristol’a 300 fiçı taşıyan bir gemi gelmiş, fiçuların içi ise insan kemikleri ile doluymuş. Nereden mi? Plevne civarlarından ki, oralarda Türklere karşı savaşmış olan o kadar çok Moskovalı ve Ulah şehit düşmüştü. Bu kemikleri ne yapacaklar diye herkes soruyor. Bunlar öğütülüp kemik unu olacak. İnanmayan dinlesin: geminin adı Miloviç, gemi kaptanının ismi ise Dandoloviç. Söz konusu fiçular hemen aktarılmıştır ki 6 bin centnerlik²⁴ yükten bir parça bile bulunamamış. Kemiklerin arasında Türk at toynakları, kayışlar, Türk lüleleri, boynuz kaşıklar vs. bulunmuş. Bu insan cesetlerini toprağa vermekten kim sorumlu idi? Tabii ki Moskovalılar çünkü Çar’ın Plevne’den geçen zafer seferi ta Edirne’ye ulaşmıştı. İşte Moskova’nın medeniyet ve Hristiyanlık anlayışı!”²⁵ (Bk. Ek 3)

Polonyalı gazetenin verdiği haber İngilizce olarak yayımlanan haberleri birebir tekrarlamaktan ziyade geminin ve kaptanının isimlerini de verir. Başka ulaşabildiğimiz gazetelerde eksik olan bu isimler, geminin ve kaptanının Hırvatistanlı ya da Karadağlı olabilecekleri yönünde olasılığı destekler mahiyetindedir. Çünkü bazı gazetelerin iddia ettikleri gibi sansasyon yaratan yükü taşıyan gemi Avusturyalı ve o dönemde Hırvatistan ile Karadağ Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’na dahil olup Adriyatik sahili doğrudan Avusturya’nın hakimiyetinde idi. Ne yazık ki bugün İngiltere’de saklanan Bristol limanına giren gemilerin mürettebatı ile ilgili kayıtlara ulaşamadığımızdan 1881 yılı için de mevcut olan kayıtların arasında Dandoloviç adlı bir kaptanın sürdürdüğü *Miloviç* gemisinin kayıtlı olup olmadığını söylemek şimdilik mümkün değil.²⁶

Olayla ilgili Eylül’ün ortasında çıkan ilk haberlere gittikçe yeni –doğru olup olmadıkları ayrı bir meseledir– ayrıntıların eklenmesini *New York Times* gazetesinin 30 Eylül 1881 tarihli sayısında yayımladığı haberde de görmekteyiz:

“Üç hafta önce İngiltere Bristol’da Avusturyalı bir gemiden yük indirilirken iğrenç bir keşif ortaya çıkmış. 300 ton civarında kemikten oluşan yükün büyük bir kısmı kesin insan kemikleriymiş. Aralarında bütünüyle kalan kol, bacak ve kafatasları bulunup kafataslarının bazılarında hala saç da varmış. Bu olağan dışı yükte süslü lüleler, demir çarklar, boynuz kaşıklar ve doğu topçuluğunda kullanılan at takımlarından parçalar da mevcutmuş. Gemi İstanbul ve Rodosto’da yüklenmişse kemikler bundan önce aralarında Plevne de olmak üzere Bulgaristan’ın değişik yerlerinden getirilmiştir ki, Rus-Türk savaşında düşen

²³ <https://news.google.com/newspapers?nid=4JjQL45tqTYC&dat=18810924&printsec=frontpage&hl=en> (erişim tarihi 08.10.2015).

²⁴ Bir centner 50 kiloluk ya da 0,05 ton’dur; 6 bin centner 300 ton yapar.

²⁵ www.wbc.poznan.pl/dlibra/plain-content?id=201432 (erişim tarihi 17.08.2015). Lehçe’den tercümeyi sağlayan arkadaşım Slawomir Marciniak’a teşekkür etmeyi borç bilirim.

²⁶ *They Sailed Under the Bridge. Index to Crew Lists at Bristol Record Office*, haz. Meg and Ken Edwards, c. 1 (1866-1871-1876-1881-1886), Bristol & Avon Family History Society, Bristol 1999. Bk. <http://trove.nla.gov.au/work/28490546?selectedversion=NBD24895310> (erişim tarihi 11.10.2015).

şehitlerin asker arkadaşlarının bu keşfe karşı kayıtsız kalacakları düşünülemez."²⁷ (Bk. Ek 4)

Bundan sonra Ekim ve Kasım aylarında *Church Guardian*, *The Pall Mall Gazette*,²⁸ *Louceston Examiner*,²⁹ *Star*³⁰ gazeteleri günümüz anlayışına göre güncelliğini kaybetmiş de garipliği nedeniyle aynı habere yer vermişlerdir. Yani kemik hikâyesi iki ay boyunca dünyanın dört köşesine yaygınlaşırken henüz 28 Eylül 1881'de İstanbul'da İngilizce olarak basılan *Levant Herald* dergisinin bu haberi yalanladığı anlaşılmaktadır. Gazetenin *Plevne Kemik Hikâyesi (The Plevna Bone Story)* başlığı altında yayımladığı haberde söz konusu kargonun içinde insan kemikleri olma ihtimali değil, bu kemiklerin Plevne'den getirildiği iddiası yalanlanmaktadır:

*"Plevne katliamından kalan 300 ton insan kemiklerinden oluşan Rodosto'dan şüpheli kargo ile ilgili saçma haber Britanya ve kıta Avrupa'sındaki basında dolaşmaktadır. Bu saçmalık hakkında Fransız, İngiliz, Alman ve İtalyan gazetelerinde [çıkan] haberleri okurken, bazılarında [hikâye] sadece istatistik olarak, bazılarında ise duygusal olarak aktarılmaktadır. Rodosto ile Plevne arasında yaklaşık 250 mil mesafe söz konusu iken aralarında Koca Balkan Dağları da var. Plevne'den Rodosto'ya bir ton kemiklerin taşınması en az 8 paund yapacağına göre 2400 yük hayvanı kullanılması icap eden 300 tonluk bir yükün taşınması mümkün olamayacağını söylemek için cesaret ederiz. Bu sansasyonel haberi yalanladığımız için üzgünüz ama bu bir saçmalaktır. Rodosto öteden beri kemik toplama merkezidir. Savaşın son büyük miktarda kemik toplanmıştı çünkü [Ruslar] Edirne'den çekildikten sonra civarları ve yollar binlerce ölü hayvanların kemikleri ile dolu idi. İyi hatırlıyoruz ki, 1878 yılı Şubat ayının bir gününde Çatalca ile Davutpaşa arasındaki alanda mil bazında ortalama 188 [ölü hayvanın] sayımı yapılmıştı. Şüphesiz ki, aralarında birçok insan kemikleri de bulunurdu, çünkü sellerden dolayı yollarda oluşan derin yarıklar, aralarında insan cesetleri de olan hayvan cesetleri ile dolu idi. Bunun dışında Rodosto civarlarının birçok yerinde çok fena ölümlülük de vardı. Rodosto'dan 300 ton insan kemiklerinin taşındığına inanmıyoruz. Ancak yakınlarda gönderilen bir yükte ya da yüklerde insan kemiklerinin miktarı olağandan fazla olma ihtimali büyüktür. Halbuki bu kemikler asla Plevne'den getirilmemiştir."*³¹ (Bk. Ek 5)

²⁷ <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9F0CE2D8103CEE3ABC4850DFBF66838A699FDE> (erişim tarihi 19.04.2015).

²⁸ <http://tcqdev.edina.ac.uk/search/location/131688-Newcastle/document/75266> (erişim tarihi 19.04.2015).

²⁹ <http://trvove.nla.gov.au/npd/del/article/38228132> (erişim tarihi 19.04.2015).

³⁰ <http://www.newspapers.com/newspage/93437356/> (erişim tarihi 08.10.2015).

³¹ *The Levant Herald [Weekly Budget]*, c. 1, sy. 70 (28 Eylül, 1881), s. 1106. Derginin dijital kopyası İstanbul'da İslam Araştırmaları Merkezi-İSAM'ın kütüphanesinde mevcuttur (dergi 2578). Derginin erişiminde yardımcı olan İSAM çalışanları Mustafa Birol Ülker ve Cemal Toksoy'a teşekkür etmeyi borç bilirim.

Levant Herald dergisinin yalanlamasına fazla dikkat edilmemişse de bazı gazeteler –örneğin İskoçya’da çıkan *Edinburgh Evening News* 10 Ekim 1881 tarihli sayısında³² (Bk. Ek 6) ve Yeni Zelandalı *News of the Day* 26 Aralık 1881 tarihli sayısında³³ (Bk. Ek 7) yaptıkları gibi– bu yalanlamayı da aktarırlar.

Levant Herald dergisinin böyle bir kötuleyici haberi yalanlamış olması İstanbul’da çıktığından ve Osmanlı devleti lehine bir tavır göstermek istemiş olduğundan kaynaklanabilir. Ancak derginin naşiri İngiliz asıllı Edgar Whitaker’ın Osmanlı hükümeti ile sıkça sorunları olup dergiye sanasür uygulandığı hatta ara sıra kapatıldığını hatırlatmak gerekir. *Levant Herald*’ın Londra’da çıkan bir dergiden Ermeni sorunu ile ilgili makaleler aktardığından kapatılması ile ilgili 24 Nisan 1880 tarihli bir Osmanlı belgesine göre *Levant Herald* dergisi ve naşiri Whitaker’ın uzun zamandır Osmanlı devleti aleyhine haber bastığı ve dolayısıyla birkaç defa kapatıldığı belirtilmektedir.³⁴ Haliyle *Levant Herald*’ın kemik hikâyesiyle ilgili yalanlanmasının Osmanlı devleti ile bir alakası olmayıp gazetenin olaya karşı objektif bir yaklaşımın göstergesi olduğu nitelendirilebilir.

1881 yılının sonbaharında dünya basınında yer alan Plevne kemik hikâyesi o dönemde büyük gelişme gösteren fosforlu gübre üretiminin etik sorunu teşkil eden hassas bir tarafını göstermektedir. *Levant Herald* dergisinin kullandığı “*olağandan fazla*” ifadesi hayvan kemiği kargolarında arasına insan kemiği de bulunmuş olması bilindiği ancak hayvan kemiklerine insan kemikleri kasıtlı değil tesadüf eseri olarak karıştırılmış olabileceğini göstermektedir. Bu durum, emtia, kemik ve boynuz gibi eşyanın yabancı ülkelere ihraç edilmesini kesin bir şekilde yasaklayan 18 Zilkade 1304/8 Ağustos 1887 tarihli irade ile durdurulmuş olsa gerek.³⁵ Ayrıca fosforlu gübre üretimi için arasında tesadüf eseri olarak insan kemiği de olabileceği hayvan kemiğinin Osmanlı topraklarından ihraç edilmiş olmasının dışında Osmanlı topraklarına bu tür gübre de ithal edilmiştir. Arşiv kaynaklarına göre 1890 yılında alınan bir kararla Osmanlı topraklarında kurulacak nümune çiftlikleri için Avrupa’dan getirilecek zirai alet ve edevatın yanısıra tohum, fidan ve kimyevi gübrelerin de gümrük vergisinden muaf tutulacaktı.³⁶

1840 yılında Alman kimyacı Justus von Liebig hayvan kemiklerinden arıtılan fosforu kullanarak gübre üretimi için yeni bir metot bulmuştur. Bu metot sayesinde Almanya, Fransa ve Büyük Britanya başta olmak üzere Batı ülkelerinde oldukça geliri olan fosforlu gübre üretimine başlanmıştır. Bilhassa 1842 yılında İngiltere’de

³² <http://dustyheaps.blogspot.com/2014/07/fertilisers-for-turnips-and-great.html> (erişim tarihi 19.04.2015).

³³ <http://paperspast.natlib.govt.nz/cgi-bin/paperspast?a=d&d=CHP18811226.2.8> (erişim tarihi 19.04.2015).

³⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.A.HUS, Dosya 164, Gömlek 53. Belgenin dijital kopyası ve metnin transkripsiyonuna aşağıdaki internet adresinde erişilebilir: <http://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2394/istanbulda-yayinlanan-levant-herald-gazetesinin-ermenistan-kurulmasına-iliskin-haberler-yayinladig/> (erişim tarihi 19.04.2015).

³⁵ BOA, İ.MMS, Dosya 92, Gömlek 3896.

³⁶ BOA, MV, Dosya 52, Gömlek 18.

John Bennet Lawes fosforlu gübrenin üretimini geliştirir.³⁷ Fosforlu gübreye giderek artan talepten dolayı üretimi de hızla geliştirmekte olup bu sektöre hayvan kemikleri sağlayan özel tüccarlar da ortaya çıkar. Bunlardan biri Bristol’lu Thomas Proctor idi. Bristol’da bazı “Netham” fabrikasında 1865 yılından itibaren fosforlu gübre de üretilmeye başlanmıştır.³⁸

Levant Herald’ın yalanlama haberinde Osmanlı İmparatorluğu’nda uygulanan kapitülasyon rejiminin çerçevesinde Batılı tüccarların Osmanlı topraklarında hayvan kemik ve boynuzları satın alıp tarımsal ve endüstriyel amaçla kullanılmak üzere Batı Avrupa’ya ihraç etmeleri söz konusudur. Osmanlı arşiv kaynaklarına göre aralarında Rum ve Ermeni asıllı da olmak üzere İngiliz, Fransız ve Avusturyalı tebaasından olan tüccarların üstlendiği hayvan kemiği ihracatı 1840’lı yıllarda başlayıp gittikçe gelişmiş hale gelir.³⁹ Osmanlı idaresinde olan Bulgar topraklarından ihraç olunmak amacı ile hayvan kemiğinin toplanmasına dair 1841 tarihli Osmanlı belgelerine göre Danizi adında Nemçeli (Avusturyalı) bir tüccar Çirmen, Silistre ve Üsküp sancakları ile Filibe ve Samakov kazalarında kemik satın almakla uğraşır.⁴⁰ Danizi ayrıca 1848-1849 yıllarından 1897 yılına kadar İstanbul ve Bilâd-ı Selâse kemik devşirciliğini iltizam etmiştir.⁴¹ Tedarik olunan hayvan kemiğinin bir kısmı büyük olasılıkla Tekirdağ’a taşınıp deniz yoluyla yurtdışına gönderilirdi. Bir kısmı – özellikle Tuna nehrine yakın bölgelerde toplanan hayvan kemiği– Tuna nehri üzerinden ya Orta Avrupa’ya, ya da Karadeniz üzerinden İstanbul’a ulaştırılırdı.⁴² Örneğin, Danizi isimli aynı tüccar, Rusçuk ve Silistre civarlarında tedarik eylediği kemikleri Rusçuk ve Silistre iskelelerinden Tuna nehrini Karadeniz’e bağalayan Sulina (Sünne) iskelesine nakledilmesi için 1849 yılında gemi sahibi olan Hacı Ali

³⁷ Bk. Jean Fritsch, *The Manufacture of Chemical Manures*, Scott, Greenwood & Son, London 1920, s. 69. Kitap internette de erişimlidir: <http://ebook.lib.hku.hk/CADAL/B31438829/> (erişim tarihi 07.10.2015); Thomas Lambert, *Bone Products and Manures: An Account of the Most Recent Improvements in the Manufacture of Fat, Glue, Animal Charcoal, Size, Gelatine, and Manures*, Scott, Greenwood & Co, London 1901. Kitap internette de erişimlidir: <https://archive.org/details/boneproductsmanu00lambrich> (erişim tarihi 07.10.2015); https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_fertilizer (erişim tarihi 09.10.2015).

³⁸ Raymond A. Holland, “Fertilisers, Farming and Philanthropy—the Proctor Story”, *Chemistry & Industry*, sy. 3 (1989), s. 1-7. Makale internette de erişimlidir: https://www.proctorsnpk.com/docs/The_Proctor_Story.pdf (erişim tarihi 05.10.2015).

³⁹ BOA, A.}MKT, Dosya 52, Gömlek 1; A.}MKT.MHM, Dosya 493, Gömlek 69; A.}MKT.NZD, Dosya 119, Gömlek 88; A.}MKT.NZD, Dosya 130, Gömlek 42; A.}MKT.NZD, Dosya 135, Gömlek 15; A.}MKT.NZD, Dosya 135, Gömlek 54; BEO, Dosya 2706, Gömlek 202905; BEO, Dosya 2763, Gömlek 207157; C.ML, Dosya 478, Gömlek 19452; DH.MKT, Dosya 746, Gömlek 62; HR.H, Dosya 484, Gömlek 4; HR.MKT, Dosya 12, Gömlek 84; HR.MKT, Dosya 34, Gömlek 74; HR.MKT, Dosya 94, Gömlek 46; HR.MKT, Dosya 267, Gömlek 84; HR.SYS, Dosya 2923, Gömlek 71; İ.DH, Dosya 56, Gömlek 2770; İ.DH, Dosya 103, Gömlek 5191; İ.DH, Dosya 104, Gömlek 5233; İ.MVL, Dosya 207, Gömlek 6648.

⁴⁰ BOA, C.İKTS, Dosya 38, Gömlek 1854 (belge çürük olduğundan katalogta verilen bilgileri kullanılmaktayız); İ.DH, Dosya 38, Gömlek 1792 (belgenin metnini elime ulaştıran saygıdeğer meslek arkadaşlarımız Derviş Başa ile Uğur Altuğ’a teşekkür etmeyi borç bilirim).

⁴¹ BOA, BEO, Dosya 1003, Gömlek 75207; İ.ML, Dosya 23, Gömlek 3.

⁴² Numan Elibol, “Osmanlı Belgelerinde İngiltere’nin Karadeniz Ticareti 1842-49”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, sy. 33 (2015), s. 48.

Ağa ile anlaşmıştır.⁴³ Osmanlı arşivlerine göre 1875 tarihinde Avrupa'ya kemik ihraç etmek yerine İstanbul, Tuna, Hüdavendigâr ve Aydın vilayetlerinde fabrikalar kurularak kemiklerin burada öğütülüp Avrupa'ya toz halinde gönderilmesi düşünülmüştür.⁴⁴

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde saklanan bir belge, Bulgaristan Eمارeti'nin kurulduğu 1878 yılından sonra da Bulgar topraklarından hayvan kemiği ihraç edildiğini göstermektedir. Söz konusu belgede kastedilen husus 1881 tarihli kemik hikâyesi ile de bir benzerlik teşkil etmektedir. Hariciye Nezareti'nin Plevne'den Viyana'ya gönderildiği rivayet olunan birçok insan kemiklerine dair 12 Eylül 1883 tarihli tahriratına Viyana sefaretı tarafından 26 Ekim 1883 tarihinde verilen cevaba göre Wiener Neustadt'ta ikamet eden Mosyö Vulef tarafından "Greitzer" ticaret evi için gönderilen 10 ton hayvan kemiği Viyana garlarından Matzleinsdorf'a gelmiş ancak pis kokudan dolayı kemiklerin tekrar irsal olunması yasaklanıp Mosyö Vulef tarafından Viyana'nın yakınlarında olan Ottakring şehrindeki bir kimyasal madde üreticisine satılıp toz haline getirilmiştir.⁴⁵ (Bk. Ek 8)

Bulgaristan Eمارeti'nin kurulduğu 1878 yılından sonra Osmanlı döneminde de olduğu gibi hayvan kemiği ihracatının devam etmesi doğaldır. Çünkü Bulgaristan Eمارeti'nin kuruluşu ile ilgili 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın 8. maddesine göre kapitülasyon rejiminin geçerliliği emaretin sınırlarında da garantilenmiştir.⁴⁶ Bu durum en azından Bulgaristan Eمارeti'nin batılı ülkelerle direkt ticaret antlaşmalarının imzalandığı 1896-1897 yıllara kadar devam etmiştir. 1883 tarihli Plevne-Viyana meselesinin 1881 tarihli Plevne-Bristol meselesi ile bir alakası olup olmadığı belli değil ancak en azından bu konuda Osmanlı devletinin hassasiyet gösterdiği dikkate değerdir. Ayrıca 1881 yılı Eylül ayının ortalarında Tekirdağ'dan Bristol'a taşınan hayvan kemiği kargosunda *Levant Herald* dergisinin belirttiği gibi- "olağandan fazla" insan kemiği bulunmuşsa da bunların Plevne ve civarından toplanmış olma ihtimalin gerçekçiliği neredeyse sıfır olan bir varsayımdır. Çünkü Plevne ile Tekirdağ arasında Koca Balkan Dağları varken Plevne civarında toplanan hayvan kemiği büyük olasılıkla -yukarıda belirttiğimiz belgenin de gösterdiği gibi- Tekirdağ üzerinden İngiltere'ye değil Tuna nehrinin kuzeyine Avusturya ve Almanya'ya ihraç edilmiştir. Ancak Plevne civarlarında toplanan hayvan kemiklerine kasıtlı değil tesadüf eseri olarak insan kemikleri de karışmış olma ihtimali gözardı edilemez. En azından 1877 Plevne savaşının esnasında birçok şehitlerin cesetleri toprağa verilmeyip savaş meydanlarında bırakıldığı ve seneler sonra da kemiklerin hala toplanmadığına dair aşağıda verdiğimiz bazı bilgiler bir soru işareti bırakmaktadırlar.

⁴³ BOA, A.}MKT.DV, Dosya 25, Gömlek 48 (belgenin metnini elime ulaştıran saygıdeğer meslek arkadaşlarım Derviş Başa ile Uğur Altuğ'a teşekkür etmeyi borç bilirim).

⁴⁴ BOA, ŞD, Dosya 2881, Gömlek 3.

⁴⁵ BOA, HR.TO, Dosya 110, Gömlek 59.

⁴⁶ Bk. https://bg.wikisource.org/wiki/Берлински_договор_1878_година# (erişim tarihi 12.02.2016).

PLEVNE ŞEHİTLERİNE AİT KEMİKLER NEREDE?

1877 Plevne savaşına Osmanlı ordusunda yüzbaşı olarak katılan İngiliz asıllı Frederick William von Herbert, *1877 Plevne Savunması* başlığı ile 1895 yılında basılan anı kitabında⁴⁷ ateşkes olduğunda şehit düşen askerlerin –Rus ve Türk askerleri ayrı olmak üzere– 50’den 100’e kadar naaşın sığıdırıldığı toplu mezarlara gömüldüğünü yazar.⁴⁸ Muzaffer Paşa ile Talat Bey, 1889 yılında Fransızca olarak yayımlanan Plevne savaşı hakkındaki kitaplarında da aynı şeyi belirtmektedirler.⁴⁹

Yüzbaşı Herbert’a göre 20 Temmuz ile 10 Aralık 1877 döneminde gerçekleşen 143 günlük Plevne savaşında en az 55 bin Rus, 10 bin Rumen ve 30 bin Türk asker şehit düşmüştür.⁵⁰ Rus kaynaklarına göre ise 40 bin civarında Rus ve Rumen asker ile 25 bin Türk asker bu savaşta şehit düşmüştür.⁵¹ Aslında Muzaffer Paşa ile Talat Bey’in değişik kaynaklardan aktardıkları bilgilere göre şehit sayısında büyük bir belirsizlik söz konusu olup⁵² şehitlerin on binlerce olduğu şüphesizdir.

Ancak yüzbaşı Herbert’ın anı kitabından anlaşıldığı üzere şehitlerin tümü toplu mezarlar halinde de olsa toprağa verilmemiş ya da verilememiştir. Herbert, şiddetli ve uzun süren savaşların esnasında ya da ateşkes için sürdürülen görüşmeler fazla sürdüğü ya da sonuç vermeden kesildiği zamanda bir hafta boyunca toprağa verilmeyen birçok cesetten köpek ve yırtıcı kuşların sayesinde sadece kemik kaldığını yazar.⁵³

Şunu belirtmeliyiz ki, ne Herbert, ne de Muzaffer Paşa ile Talat Bey 1881 yılında çıkan Plevne şehitleri ile ilgili kemik hikâyesi haberlerinden bahsetmemektedirler.

93 Harbi’nden sonra bazı Rus ve Rumen şehitlerine ait kemikler Plevne ve dolaylarında yapılan anıtkabirlere konulmuştur. Ancak bu, savaştan hemen değil yıllar sonra gerçekleştirilmiştir. İlk önce 1892-1897 yıllarında Grivitsa köyünde Rumen şehitlerine ait kemiklerin saklanması için bir anıtkabir inşa edilmiştir.⁵⁴ 1901 yılında “Kurtarıcı Çar II. Aleksandr” Encümeni’nin kurucusu olan Bulgar aydını

⁴⁷ Frederick William von Herbert, *The Defence of Plevna, 1877, Written by One Who Took Part in It*, Longmans, Green, and Co, London 1895; Kitabın ikinci baskısı (Smith, Elder, cf Co, London 1911) internette de erişimlidir: www.goodreads.com/author/show/4285252.Frederick_William_von_Herbert (erişim tarihi 03.09.2015).

⁴⁸ Herbert, a.g.e., s. 118, 164, 235.

⁴⁹ Mouzaffer Pasha, Talaat Bey, *Guerre d’Orient 1877-1878. Défence de Plevna d’apres les documents officiels et privés réunis sous la direction de muchir Ghazi Osman Pasha*, Librairie Militaire de L. Baudoin et C-e, Paris 1889. Bu çalışmada eserin Bulgarca çevirisi kullanılmıştır: Muzaffer Paşa, Talat Bey, *İztoçna Voyna 1877-1878. Otrbranata na Pleven po Ofitsialni i Chastni Dokumenti, Sibrani pod Rivodstvoto na Müşira Gazi Osman Paşa*, çev. D. H. İvanov, K. Kozlovski, Knijarnitsa na D. Golov, Sofya 1901, s. 289.

⁵⁰ Herbert, a.g.e., s. 344.

⁵¹ N. İ. Belyaev, *Russko-Turetskaya Voyna 1877-1878 gg. [1877-1878 Rus-Türk Savaşı]*, Voennoe İzdatelystvo, Moskova 1956, s. 274.

⁵² Muzaffer Paşa, Talat Bey, a.g.e., s. 239-240, 245-318.

⁵³ Herbert, a.g.e., s. 13, 87, 236.

⁵⁴ Gena Todorova, *Dostoyni Za Slava [Şöhrete Lâyık]*, Plevne 2007, s. 163.

Stoyan Zaimov, Plevne dolaylarındaki savaş meydanlarını gezdiğinde 1877 Plevne savaşında şehit düşen askerlere ait kemikleri görmüş ve Rumen anıtkabirini örnek verip Rus şehitlerine ait kemiklerin ayrı bir anıtkabire saklanması için bir kampanya başlatmıştır.⁵⁵ Arşiv belgelerinden anlaşılacağı üzere Osmanlı hükümeti de bu girişimden haberdardı.⁵⁶ Girişimin sonucunda 1907 yılında Plevne'nin merkezinde Rus ve Rumen şehitlerine ait kemikleri saklayan büyük bir anıtkabir ile Plevne'nin dolayında "General Skobelev" adında bir anıtsal parkta Rus şehitlerine ait kemikleri saklayan birkaç daha küçük anıtkabir resmi törenle açılmıştır.⁵⁷

Belli oluyor ki Herbert'ın anlattığı gibi birçok şehidin naaşı toprağa verilmeyip savaş meydanlarında zamanla kemik haline gelmiş, bu şekilde daha yaklaşık otuz yıl kırlarda kalıp nihayet Rus ve Rumen şehitlerine ait kemikler anıtkabirlere konulmuştur. Türk şehitlerine ait kemiklerin kaderi ise belirsizdir. Ayrıca Stoyan Zaimov'un dile getirdiği gözlemler, 1877 ile 1907 arasında kırlarda yuvarlanan bu kemiklerin bir kısmı fosforlu gübre üretimi için toplanan hayvan kemiği ile karıştırılarak toplanıp toplanmadığına dair bir soru işareti de bırakmaktadır.

SONUÇ

Bulgaristan'da bazı tarihçiler Plevne şehitlerine ait kemik hikâyesinin 2012 yılında basılan *Bulgaristan'da Türkler* kitabında tekrar gündeme getirilmesi "*Bulgarlık aleyhine*" ve "*Yeni Osmanlılık lehine*" bir tavır olarak niteleyip kınamaktadırlar.⁵⁸ Ancak eğer Plevne'den Tekirdağ'a taşınıp oradan gübre üretimi için İngiltere Bristol'a gönderilen kemiklerin 1877 Plevne şehitlerine ait kemikler olduğu hikâyesi doğru olsa bile o zaman bu kemiklerin hem Bulgaristan Emareti'ne ait topraklardan hem de Osmanlı devletine ait topraklardan geçmiş varsayılacağı üzerine böyle bir olası hareket sadece Bulgaristan'ı değil, aynı şekilde Osmanlı devletini de kötülemektedir. Haliyle hikâyenin "*Yeni Osmanlılık*" ile alakası olmayıp bu tarihçiler hikâyeyi fırsat bilip kendi amaçlarına uygun bir şekilde kullanmaktadırlar. Bu durumda ünlü komedi yazarı Jacques Deval (1890-1972)'in "Bilim, argümanları eksikse terim sözlüğünü genişletir"⁵⁹ sözlerinin çok yerinde olduğunu düşüncesindeyim. Bu gibi tarihçiler Plevne kemik hikâyesinin saçma olduğunu ispatlamak için kullandıkları tek "anekdot" argümanı yetersiz olunca "*Yeni Osmanlılık*" terimini de kullanmak zorunda kalırlar. Ancak bu defa bilimsel sahadan çıkıp bir bilim adamına yakışmayan ideolojik bir sahaya geçmiş durumdadırlar.

⁵⁵ Stoyan Zaimov, "Vmesto Predgovor" [Önsöz Yerine], Arhimandrit Sofroniy, *Spomeni Ot Glavnata Kvaritira na Tsar Osvoboditel Pri Selo Gorna Studena [Kurtarıcı Tsar'ın Gorna Studena Köyü Karargâhından Anılar]*, Dnevnik Matbaası, Sofya 1906, s. 30.

⁵⁶ BOA, A.}MTZ(04), Dosya 92, Gömlek 66; A.}MTZ(04), Dosya 93, Gömlek 24; A.}MTZ(04), Dosya 93, Gömlek 46; A.}MTZ(04), Dosya 129, Gömlek 84; A.}MTZ(04), Dosya 142, Gömlek 20; A.}MTZ(04), Dosya 155, Gömlek 40; A.}MTZ(04), Dosya 160, Gömlek 59; HR.SYS, Dosya 1329, Gömlek 85; Y.PRK.MK, Dosya 19, Gömlek 66.

⁵⁷ Todorova, a.g.e., s. 147-156, 166; <http://www.ruskipametnici.com/> (erişim tarihi 11.03.2016).

⁵⁸ *Po Pitya Na Trupovete*, s. 122, 282-283; http://www.stdbg.org/images/vania/Trakia_15-16_2015.pdf (erişim tarihi 10.03.2016).

⁵⁹ www.crossroadbg.com/jak-deval.html (erişim tarihi 16.08.2015).

KAYNAKÇA**ARŞİV KAYNAKLARI:**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

A.}MKT, Dosya 52, Gömlek 1.

A.}MKT.DV, Dosya 25, Gömlek 48.

A.}MKT.MHM, Dosya 493, Gömlek 69.

A.}MKT.NZD, Dosya 119, Gömlek 88.

A.}MKT.NZD, Dosya 130, Gömlek 42.

A.}MKT.NZD, Dosya 135, Gömlek 15.

A.}MKT.NZD, Dosya 135, Gömlek 54.

A.}MTZ(04), Dosya 92, Gömlek 66.

A.}MTZ(04), Dosya 93, Gömlek 24.

A.}MTZ(04), Dosya 93, Gömlek 46.

A.}MTZ(04), Dosya 129, Gömlek 84.

A.}MTZ(04), Dosya 142, Gömlek 20.

A.}MTZ(04), Dosya 155, Gömlek 40.

A.}MTZ(04), Dosya 160, Gömlek 59.

BEO, Dosya 1003, Gömlek 75207.

BEO, Dosya 2706, Gömlek 202905.

BEO, Dosya 2763, Gömlek 207157.

C.İKTS, Dosya 38, Gömlek 1854.

C.ML, Dosya 478, Gömlek 19452.

DH.MKT, Dosya 746, Gömlek 62.

HR.H, Dosya 484, Gömlek 4.

HR.MKT, Dosya 12, Gömlek 84.

HR.MKT, Dosya 34, Gömlek 74.

HR.MKT, Dosya 94, Gömlek 46.

HR.MKT, Dosya 267, Gömlek 84.

HR.TO, Dosya 110, Gömlek 59.

HR.SYS, Dosya 1329, Gömlek 85.

HR.SYS, Dosya 2923, Gömlek 71.

İ.DH, Dosya 38, Gömlek 1792.

İ.DH, Dosya 56, Gömlek 2770.

İ.DH, Dosya 103, Gömlek 5191.

İ.DH, Dosya 104, Gömlek 5233.

İ.ML, Dosya 23, Gömlek 3.

İ.MMS, Dosya 92, Gömlek 3896.

İ.MVL, Dosya 207, Gömlek 6648.

MV, Dosya 52, Gömlek 18.

ŞD, Dosya 2881, Gömlek 3.

Y.A.HUS, Dosya 164, Gömlek 53.

Y.PRK.MK, Dosya 19, Gömlek 66.

ESKİ BASKILAR:

The Levant Herald [Weekly Budget], c. 1, sy. 70 (28 Eylül, 1881).

ARAŞTIRMALAR:

Barber Noel, *The Lords of the Golden Horn: From Suleiman the Magnificent to Kamal Atatürk*, Macmillan, London and Basingstoke 1973.

Barber Noel, *The Sultans*, Simon & Schuster, New York 1973.

Belyaev N. İ., *Russko-Turetskaya Voyna 1877-1878 gg. [1877-1878 Rus-Türk Savaşı]*, Voennoe İzdatelystvo, Moskova 1956.

Elibol Numan, "Osmanlı Belgelerinde İngiltere'nin Karadeniz Ticareti 1842-49", *The Journal of Academic Social Science Studies*, sy. 33 (2015), s. 41-55.

Fritsch Jean, *The Manufacture of Chemical Manures*, Scott, Greenwood & Son, London 1920.

Furieux Rupert, *The Breakfast War*, Thomas Y. Crowell Company, New York 1958.

Furieux Rupert, *The Siege of Plevna*, Anthony Blond Publishers, London 1958.

Furieux Rupert, *Tuna Nehri Akmam Diyor*, çev. Derin Türkömer, Doğan Kitap, İstanbul 1999.

Herbert Frederick William von, *The Defence of Plevna, 1877, Written by One Who Took Part in It*, Longmans, Green, and Co, London 1895.

Holland, Raymond A. "Fertilisers, Farming and Philanthropy – the Procter Story", *Chemistry & Industry*, sy. 3 (1989), s. 1-7.

Kiel Machiel, "Plevna", *Encyclopedia of Islam, New Edition*, ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte, c. 8, E. J. Brill, Leiden 1995.

Kiel Machiel, *Turco-Bulgaria: Studies on the History, Settlement and Historical Demography of Ottoman Bulgaria*, Isis Press, Istanbul 2013.

Lambert Thomas, *Bone Products and Manures: An Account of the Most Recent Improvements in the Manufacture of Fat, Glue, Animal Charcoal, Size, Gelatine, and Manures*, Scott, Greenwood & Co, London 1901.

Milev Aleksandır, Bratkov Yordan, Nikolov Bojil, *Reçnik Na Çujdite Dumi v Bulgarskiya Ezik [Bulgar Dilinde Yabancı Kelimeler Sözlüğü]*, Nauka i izkustvo, Sofya 1970, 3. bs.

Montagu Irving, *Camp and Studio*, W. H. Allen & Co., London 1890.

Mouzaffer Pasha, Talaat Bey, *Guerre d'Orient 1877-1878. Défence de Plevna d'apres les documants officieis et privés réunis sous la direction de muchir Ghazi Osman Pasha*, Librairie Militaire de L. Baudoin et C-e, Paris 1889.

Muzaffer Paşa, Talat Bey, *İztoçna Voyna 1877-1878. Otbranata na Plevne po Ofitsialni i Chastni Dokumenti, Sibrani pod Rikovodstvoto na Müşira Gazi Osman Paşa*, çev. D. H. İvanov, K. Kozlovski, Knijarnitsa na D. Golov, Sofya 1901.

Po Pitya Na Trupovete Ot Plevne Do Bristol: Lija [Cesetlerin Plevne'den Bristol'a Yolculuğu: Yalan], haz. Elena Alekova, Tangra TanNakRa, Sofya 2015.

The Turks of Bulgaria: History, Traditions, Culture, haz. Antoni Georgiev, Dimana Trankova, Vagabond Media Ltd, Sofia 2012.

They Sailed Under the Bridge. Index to Crew Lists at Bristol Record Office, haz. Meg and Ken Edwards, c. 1 (1866-1871-1876-1881-1886), Bristol & Avon Family History Society, Bristol 1999.

Todorova Gena, *Dostoyni Za Slava [Şöhrete Lâyık]*, Plevne 2007.

Zaimov Stoyan, "Vmesto Predgovor" [Önsöz Yerine], Arhimandrit Sofroniy, *Spomeni Ot Glavnata Kwartira na Tsar Osvoboditel Pri Selo Gorna Studena [Kurtarıcı Tsar'ın Gorna Studena Köyü Karargâhından Anılar]*, Dnevnik Matbaası, Sofya 1906.

İNTERNET KAYNAKLARI:

<http://paperspast.natlib.govt.nz/cgi-bin/paperspast?a=d&d=NZH18811119.2.89> (erişim tarihi 19.04.2015).

<http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=LAH18810916.2.2> (erişim tarihi 19.04.2015).

<http://14.140.164.243/lccn/sn84026925/1881-09-22/ed-1/seq-2/ocr/> (erişim tarihi 19.04.2015).

<http://www.britishnewspaperarchive.co.uk/search/results?basicsearch=%2bturkish%20%2bbones%201881> (erişim tarihi 02.10.2015).

<http://www.britishnewspaperarchive.co.uk/search/results?basicsearch=%2Bturkish%20%2Bbones%201881&page=1> (erişim tarihi 02.10.2015).

<http://trove.nla.gov.au/work/28490546?selectedversion=NBD24895310> (erişim tarihi 11.10.2015).

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9F0CE2D8103CEE3ABC4850DFBF66838A699FDE> (erişim tarihi 19.04.2015).

- <http://tcqdev.edina.ac.uk/search/location/131688-Newcastle/document/75266> (erişim tarihi 19.04.2015).
- <http://www.ruskipametnici.com/> (erişim tarihi 11.03.2016).
- <http://trvove.nla.gov.au/npd/del/article/38228132> (erişim tarihi 19.04.2015).
- <http://www.newspapers.com/newspage/93437356/> (erişim tarihi 08.10.2015).
- <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/anecdote> (erişim tarihi 16.08.2015).
- <http://dustyheaps.blogspot.com/2014/07/fertilisers-for-turnips-and-great.html> (erişim tarihi 19.04.2015).
- <http://paperspast.natlib.govt.nz/cgi-bin/paperspast?a=d&d=CHP18811226.2.8> (erişim tarihi 19.04.2015).
- http://www.stdbg.org/images/vania/Trakia_15-16_2015.pdf (erişim tarihi 10.03.2016).
- <http://ebook.lib.hku.hk/CADAL/B31438829/> (erişim tarihi 07.10.2015).
- <http://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2394/istanbulda-yayinlanan-levant-herald-gazetesinin-ermenistan-kurulmasina-iliskin-haberler-yayinladig/> (erişim tarihi 19.04.2015).
- <https://news.google.com/newspapers?nid=4JjQL45tqTYC&dat=18810924&printsec=frontpage&hl=en> (erişim tarihi 08.10.2015).
- <https://archive.org/details/boneproductsmanu00lambrich> (erişim tarihi 07.10.2015).
- https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_fertilizer (erişim tarihi 09.10.2015).
- https://bg.wikisource.org/wiki/Берлински_договор_1878_година# (erişim tarihi 12.02.2016).
- https://www.proctorsnpk.com/docs/The_Proctor_Story.pdf (erişim tarihi 05.10.2015).
- <https://faroutliers.wordpress.com/2013/08/28/the-turkish-defeat-at-plevna-1877/> (erişim tarihi 11.03.2016).
- www.crossroadbg.com/jak-deval.html (erişim tarihi 16.08.2015).
- www.goodreads.com/author/show/4285252.Frederick_William_von_Herbert (erişim tarihi 03.09.2015).
- www.wbc.poznan.pl/dlibra/plain-content?id=201432 (erişim tarihi 17.08.2015).

EKLER**EK 1.**

New Zealand Herald, cilt 18, sayı 6243, 19 Kasım 1881

(<http://paperspast.natlib.govt.nz/cgi-bin/paperspast?a=d&d=NZH18811119.2.89>)

A STRANGE and revolting scene witnessed at one of the docks of Bristol is thus described and commented on in the *London Chronicle* of September 14th :—Had such proceedings as those to which we refer taken place in the Solomon Islands, where the remains of human beings are regarded as in no way more sacred than those of cattle, we should still have spoken strongly in condemnation of the practice. As it is we can find no words sufficiently forcible to express abhorrence of what is now reported to be going on at one of the chief ports of England. An Austrian vessel is at the present moment discharging 300 tons of human bones. This cargo is said to have been shipped at Rodosto and Constantinople, and it is believed, according to two different accounts, to consist mainly of the remains of the defenders of Plevna. The hair still adheres to some of the skulls, and many limbs, remaining complete in all the joints, are to be seen rattling into the tubs in which they are lifted from the hold of the vessel. Pieces of Turkish pipes, horses' hoofs and loose shoes, with fragments of artillery gear, have already shown that these human remains are those of persons who have fallen in battle at no distant period. Indeed, it may safely be assumed that they are the bones of many of the soldiers who were killed during the late Russo-Turkish war. The object with which they have been brought to this country will easily be surmised. They will be used to enrich the soil of English farmers. Such are the "base uses" to which the bones are put of those who have, perhaps, sought "the bubble reputation in the cannon's mouth."

EK 2.

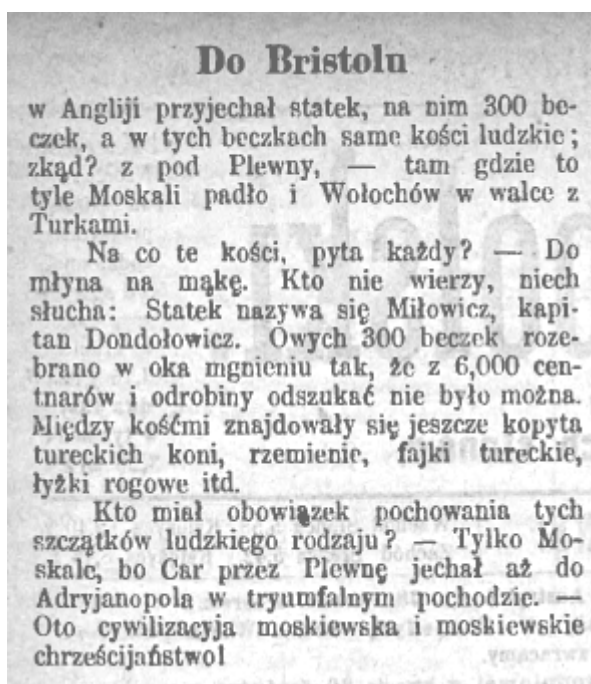
Los Angeles Herald, cilt 16, sayı 24, 16 Eylül 1881, s. 1
(<http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=LAH18810916.2.2>)

A Cargo of Human Bones.

NEW YORK, Sept. 15.—A special from London says: Great sensation was caused at Bristol by the discovery of a cargo of three hundred tons of human bones being discharged there to the order of a local firm engaged in manufacturing manure. The bones were shipped from Rodosto at Constantinople, and are supposed to be the remains principally of the defenders of Plevna. There are complete limbs among the horrible cargo, and in some cases the hair adheres to the skulls. Peter Cooper says it is a common thing among the British to buy human bones; in fact they will take all they can get at any time and from any part of the world. They use them for manuring their land. I have often heard it said that England was manured with bones taken from the battlefield of Waterloo.

EK 3.

Goniec Wielkopolski, sayı 222, 29 Eylül 1881, s. 2
(www.wbc.poznan.pl/dlibra/plain-content?id=201432)

EK 4.

New York Times, 30 Eylül 1881

(<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9F0CE2D8103CEE3ABC4850DFBF66838A699FDE>)

While an Austrian brig was discharging its cargo of bones three weeks ago at Bristol, in England, a hideous discovery was made. There were about 300 tons of bones in the cargo, and a large portion of them proved to be human. Hands, feet, and skulls were found in an entire condition, and to some of the skulls the hair was still clinging. Ornamental tobacco pipes, pieces of metal, horn spoons, and portions of the horse gear used in Eastern artillery formed parts of this extraordinary cargo. The ship received its load at Constantinople and Rodosto, but the bones had come originally from various parts of Bulgaria, Plevna among others, which does not suggest that the discovery will afford indifferent interest to the friends of soldiers who fell in the Russo-Turkish war.

EK 5.

Levant Herald [Weekly Budget], cilt 1, sayı 70, 28 Eylül 1881, s. 1106

THE PLEVNA BONE STORY.

A ridiculous paragraph has been going the round of the British and Continental press about an alleged shipment of 300 tons of human bones from Rodosto, the said bones being the net result of the carnage at Plevna. We have seen this wretched paragraph turn up in French, English, German, and Italian papers, handled sometimes statistically sometimes sentimentally. It is nearly 250 miles from Plevna to Rodosto, and the Balkans lie between. It would have cost at least £8 to carry a ton of bones from Plevna to Rodosto, and we will venture to affirm that carriage could not have been got for 300 tons of bones, which it would have required 2,400 beasts of burden to transport. We are sorry to spoil a sensational story, but it will not hold water. Rodosto has been a bone collecting port as long as we can remember. Great quantities of bones were collected after the war, for, after the retreat from Adrianople, dead cattle lay over the country and along the roadside by thousands. We well remember calculating the average at 188 per mile one day in February, 1878, between Tchataldja and Daoud Pasha. No doubt human bones were found also in large quantities, too, for the deep gaps cut into the roads by the floods were filled with corpses of human beings and carcasses of animals mingled together, and there was terrible mortality besides in many places within hail of Rodosto. We do not believe that 300 tons of human bones have been shipped from Rodosto. It is very probable, however, that the proportion of human bones among some recent shipment or shipments exceeded the average. But those bones never came from Plevna.

EK 6.

Edinburgh Evening News, 10 Ekim 1881

(<http://dustyheaps.blogspot.com/2014/07/fertilisers-for-turnips-and-great.html>)

THE CARGO OF HUMAN BONES.
The tale about the cargo of human bones brought from Plevna to Bristol is (the *Levant Herald* says) incorrect. It would not pay to bring human bones, at a cost of at least £8 a ton, over the Balkans and 250 miles to Rodosto, on the Sea of Marmora, the port of shipment. Rodosto is, however, a bone-collecting place, and since the war great quantities have been gathered along the route of the disastrous retreat from Adrianople, where the country was covered with thousands of dead cattle. There was terrible mortality, too, in many places close to Rodosto; the deep gullies which had been cut by the floods were filled with the carcasses of cattle and the bodies of men, and it is from this source, it would appear, that the cargo came.

EK 7.

News of the Day, cilt 36, sayı 5086, 26 Aralık 1881, s. 2

(<http://paperspast.natlib.govt.nz/cgi-bin/paperspast?a=d&d=CHP18811226.2.8>)

THE CARGO OF HUMAN BONES.—The tale about the cargo of human bones brought from Plevna to Bristol, is, the "Levant Herald" says, incorrect. It would not pay to bring human bones, at a cost of at least £8 a ton, over the Balkans, and 250 miles to Rodosto, on the Sea of Marmora, the port of shipment. Rodosto is, however, a bone collecting place, and since the war great quantities have been gathered along the route of the disastrous retreat from Adrianople, where the country was covered with thousands of dead cattle. There was terrible mortality, too, in many places close to Rodosto; the deep gullies which had been cut by the floods were filled with the carcasses of cattle and the bodies of men, and it is from this source, it would appear, that the cargo came.

EK 8.

BOA, HR.TO Dosya 110, Gömlek 59

Plevne'den Viyana'ya gönderildiği rivayet olunan insan kemiklerine dair olan 12 Eylül 83 tarihli tahrirata cevabdır.

Hariciye Nezaret-i Celilesi'ne fi 26 Teşrin-i evvel sene 83 tarihiyle Viyana Sefaret-i seniyyesinden varid olan tahriratın tercümesidir:

Plevne'den Viyana'ya birçok insan kemikleri gönderilmiş olduğu hakkındaki rivayete dair şehir-i sabıkın on ikisi tarihlü tahrirat-ı aliyye-i nezaret-penahileri reside-i dest-i tazim oldu. Menabi-i aideden aldığım malumata göre Maçlinsdorf (Matzleinsdorf) şimendüfer mevkine gelen kemiklerin Viyener Noyştad (Wiener Neustadt)'da mukim „Vulef“ nam ticaret evi tarafından Hutşad (?)'daki “Greyçer” (Greitzer) nam diğer ticaret evine gönderilen on bin kilogram hayvan kemiğinden ibaret olduğu Avusturya hükümeti canibinden tahkik ve tasdik edilmiştir. Mezkûr kemiklerden hâsıl olan taaffünata mebni sıhhiyece bir tedbir-i ihtiyatî olmak üzere bunların tekrar irsalı men olunduğu cihetle müşarünileyh Mösyö Vulef tarafından Viyana kurbünde Otakring (Ottakring) şehrinde kâin mamulat-ı kimyeviye fabrikası sahibi Mösyö Töber'e terk ve fûruht ederek ve orada toz haline ifrağ edildiğini arz ve işar ederim ol babda.

(Transkripsiyon: Aşkın Koyuncu ve Orlin Sabev)

بیتوم ورم ویانیم کونولواک ریانت اولدی نه انسانی ککلیونه وار اولدی ۱۲

نوع نرجه	صحیح	مترجم	توزرد
		صاف	

خارجی نظاره جلد سنا ۲۶ سره اولدی تارخید ویان سخته سینه سخته وارد

اولده نخر برانک نرجه سدر

من حفظنا

کونولواک اولدی وری سنا اولدی روزانه

جوو

لیونوده ویانیم بر طاحم اناسه کیبلی وارد اولدی سنا بهر داز قبه الیک اولدیسی

عدت

تاجیلو نخر بران نظاره کیبلی و اهن دست عاقلیم اولدی

لا ما جنبه ورف

ضایع عانه دهه لیغم معلوما کوه استاج کونولواک کوره مایه سینه سخته سدر ورف

مؤلفه کلاسه کیبلیک و بر نویسناده مقیم وولف نجره کلاهی طرفه هوسا ولی

نخره کیر نامه ایصال اوشانه اولدی بیک کیبلی نام حیوانچه کیبلیده عبارت اولدی اوشا ای

تایه قلمبه

بجاستانه کیبلی طرفه نخره به اولدی

نخره کیر نامه ایصال اوشا ایصالی من اولدی قلمبه سجو وولف

ویانیم فریح اوشا قلمبه سدر سجو نوبک قلمبه کیبلیک نوز جان افراغ

بجه و سنا صحیح

ایرلیکی استحصالده کیبلی نخره کونولواک اولدی

BALKAN HARBİNDE EDİRNE'NİN SÜKÛTU VE ŞÜKRÜ PAŞA'NIN ESARETİ

VEYSİ AKIN*

Özet

1912-13 Balkan Harbi esnasında Trakya'daki Doğu ordusunun bozguna uğraması neticesinde Edirne Bulgar ve Sırp müttefik ordusu tarafından muhasara edilmiş ve çok uzun bir süre dışarıdan hiçbir yardım alınmaksızın müdafileri tarafından düşmana teslim edilmemiştir. Bu şanlı müdafaada Edirne Müstahkem Mevki Kumandanı ve savaş sırasında Edirne Müdafii unvanını kazanan Mehmet Şükrü Paşa'nın payı çok büyüktür.

Şehir, savaş evvelinde Osmanlı yönetimi tarafından muhtemel bir kuşatma karşısında yaklaşık 45 günlük bir savunma hazırlığı yapılmış olmasına rağmen 155 gün dayanabilmiş ve 26 Mart 1913'te açlık ve sefaletle daha fazla dayanamayarak düşman hücumlarına yenik düşerek teslim olmuştur. Şehrin düşüşü ile beraber başta Edirne savunucuları olmak üzere kent halkı için de kara günler başlamıştır. Esir alınan subay ve erler bir süre Edirne Sarayı'nda aç ve susuz olarak tutulmuş ve daha sonra esaret hayatını geçirecekleri bölgelere sevk edilmişlerdir.

Biz bu çalışmada Edirne'nin 26 Mart 1913 günü başına gelenleri, Şükrü Paşa'nın Bulgarlar tarafından esir alınarak yanındaki karargâhı ile beraber Sofya'ya götürülüşünü ve buradaki esaret hayatını anlatmaya çalışacağız. Bunu yaparken de başta Osmanlı kaynakları olmak üzere, devrin hatırat eserleri olmak üzere muhtelif kaynak ve eserlerden faydalanacağız.

Anahtar Kelimeler: Şükrü Paşa, Edirne, Balkan Savaşı, Trakya

Fall of Edirne during the Balkan War and the Captivity of Şükrü Pasha

Abstract

The defeat of the Eastern Army in Thrace during the Balkan War gave rise to the besiege of Edirne by Bulgarian and Serbian allied troops. Edirne was not surrendered to the enemy by the defenders for a long time without receiving any external support. Commander of Fortified Area Mehmet Şükrü Pasha, who won the title the Defender of Edirne, had a great role in this glorious defense.

Edirne was able to stand for 155 days to the enemy attacks despite the fact that the government had prepared a defense for about 45 days in the face of a possible siege before the war. The city could not resist for the ongoing siege any longer due to hunger and poverty and was surrendered to the enemy on 26 March 1913. After

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi, veysiakin@trakya.edu.tr

the fall of the city, the defenders and the people faced very hard conditions. Captivated officers and soldiers were kept for a while in Sarayıçi region of Edirne where they were badly treated and suffered from hunger and thirst. Afterward, they were sent to prison camps in the interior regions of Bulgaria.

In this study, we will try to explain the events that took place in Edirne on March 26 and the captivity of Şükrü Pasha by Bulgarians. Besides, we will dwell on the transportation of Şükrü Pasha to Sofia and on his headquarters and the captivity life therein. This study is mainly based on the Ottoman sources, memoirs of that period and modern research studies.

Keywords: Şükrü Pasha, Edirne, Balkan War, Thrace

Giriş: Edirne'nin Sükûtu

1912 Ekim ayı ortalarında başlayan Balkan Savaşı'nda Osmanlı Doğu ordusunun bozguna uğramasıyla Edirne Müstahkem Mevkii hariç Çatalca'ya kadar tüm Doğu Trakya Bulgarlar tarafından işgal edilmişti. Bulgar ve Sırp müttefik ordusu tarafından 21 Ekim 1912'de Edirne muhasara edilmiş ve bu durum tam 155 gün sürmüştü. Muhasara süresince ateşkes günleri hariç şehir sürekli olarak psikolojik baskılara ve top atışlarına maruz kalmıştı. Müstahkem Mevki'de yaşayan askerler ve siviller zor günler geçirmişlerdi. 1913 Mart ayı ortalarına gelindiğinde erzak tükenmesi sebebiyle Edirne müdafilerinin artık şehri savunacak güçleri kalmamıştı. Çünkü Başkomutanlık yaklaşık 45 günlük bir muhasaraya karşı hazırlık yaptırmış, muharebe ve ateşkes zamanında şehir dışarıdan hiçbir yardım alamamıştır. Muhasaranın beklenenden uzun sürmesi¹ ve kuşatmanın birinci döneminde yapılan ateşkes şartları Edirne savunucularını maddi ve manevi açıdan çok sıkıntılı bir duruma sokmuştu. İkinci dönemde de kuşatmanın kaldırılması için Çatalca veya Gelibolu'dan büyük bir hücum geliştirilememesi, şehrin yiyecek ve yakacak yokluğu nedeniyle düşmesini kaçınılmaz hale getirmişti².

Mart ayında havaların ısınmaya başlamasıyla beraber Edirne kalesi etrafında yaşanan muharebelerde bir hareketlenme görülmüştü. Müstahkem Mevki Komutanlığı ile Başkomutanlık arasında yapılan yazışmalardan Türk Komuta Heyeti'nin, Edirne müdafaasını daha fazla sürdüremeyeceği anlaşılmıştı³. Başkomutanlık 14 Mart 1913'te Şükrü Paşa'ya gizli bir emir vererek, muhtemel bir Bulgar taarruzu sonrasında alay sancaklarının ve büyük topların, cephanenin ve

¹ Edirne Kalesi hazırlıklarını 45 gün üzerinden yapmıştı. Ancak muhasara beklenenden çok uzun sürmüş ve kalenin dayanma gücü başta Şükrü Paşa ve Edirne Valisi Halil Bey olmak üzere halkın ve askerinin üstün gayretleri ile uzatılmıştır. Bkz.: ATASE Arşivi K: 136 D: 64 F:1-15.

²Richard C. Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913 Birinci Dünya Savaşı'nın Provası*, Çev.: M. Tanju Akad, Hammer Kitabevi Yay., İstanbul 2003, s. 113-114.

³*Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Balkan Harbi (1912-1913) II. Cilt 3 ncü Kısım Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler*, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2005, s. 288, Syed Tanvir Wasti, "The 1912-1913 Balkan Wars and The Siege of Edirne", *Middle Eastern Studies*, Vol. 40, No: 4, Jully 2004, s. 61.

haberleşme araçlarının düşman eline geçmesini önlemek amacıyla imha hazırlıklarının yapılmasını istemişti⁴. Müstahkem Mevki Komutanlığı, savaş karargâhını toplayarak son bir durum değerlendirilmesi yaptı. Teslim olmadan evvel cephaneye düşman mevzilerine bol atış yapılarak harcanacaktı. Bu savaşın hızlanacağına işaret etti. Nitekim öyle de oldu. Bu tarihten sonra Bulgarlar, kendilerine yardıma gelen Sırp'ların da verdikleri destekle son bir hücumla kaleyi ele geçirmek için harekete geçtiler. Türk tarafı da Başkomutanlığın emri doğrultusunda bu saldırılara şiddetle karşılık verdi. Muharebeler 26 Mart'a kadar sürdü⁵. Son saldırılarda çok sayıda zayıat verilmiş ve tahribat meydana gelmişti. Kalenin düşmesi an meselesi idi. Şiddetli Bulgar taarruzu neticesinde Edirne Müstahkem Mevkii savunma mevzilerini birer birer yitiriyordu. 26 Mart sabahı erken saatlerde Ayvazbaba tabyasının düştüğü haberi karargâha ulaşmıştı⁶. Diğer tabyalardan da benzer haberler gelmekteydi. Şükrü Paşa, şehrin yağma edilmesini ve daha fazla zayıat verilmesini önlemek amacıyla karargâhını toplayarak harekâta son verme ve teslim olma kararı aldı⁷. Bu karardan evvel düşmanın eline geçmesini istemedikleri cephaneye depoları yakılmaya ve malzemeler de imha edilmeye başlanmıştı⁸.

Şükrü Paşa, bütün cephelere haber vererek teslim olmak istediklerini ve ateşkes şartlarını belirlemek için konuşma heyetlerinin Bulgar mevzilerine gönderilmesini istedi. Müstahkem Mevki Komutanlığı adına da Emir Subayı Yzb. Eyüp (Durukan) Bey başkanlığındaki bir heyeti Doğu Cephesi'ndeki Bulgar Komutanlığı'na gönderdi⁹. Ellerinde beyaz bayraklarla Bulgar mevzilerine geçen Türk heyeti, Bulgar askerleri tarafından yolda bin bir hakarete maruz kalarak teslim alındı ve 23'ncü Şıpka Bulgar Alayı Komutanı Alb. Paşinof'un yanına götürüldü¹⁰.

⁴Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler, s. 288-289, Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in Balkans 1912-1913*, Praeger Publisher., USA 2003, pp. 278.

⁵ATASE Arşivi, K: 136, D: 64, F: 1-88

⁶Kazım Karabekir, *Günlükler 1906-1948*, C. I, YKY İstanbul 2009, s. 353.

⁷İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1973, s. 391. Bu savaşlar hakkında geniş bilgi için bkz.: *Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler*, s. 292-340, Hall, a.g.e., s. 114-120, Burhan Yener, "Balkan Harbi ve Alınacak Dersler", *Stratejik Araştırma ve Etüt Bülteni*, C.1, S: 1, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara, 2001, s. 53-63.

⁸Eyüp Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür -I- Balkan Harbinde Edirne Kuşatması (1911-1913)*, Yay. Haz.. Murat Uluğtekin, Türkiye İşbankası Kültür Yay., İstanbul 2013, s.448-451. Bu konudaki emir 25 Mart 1913 günü birliklere "Maazallah hatı-ı müdafaa'nın sükûtu ile müdafaa imkânı kalmaması ve emr-i muharebenin inkıtâ hâlinde cephenizde bulunan emâkin-i askeriye ile bilumûm eşya-yı askeriye'nin tahrib ve imhasına mezûn bulunduğunuzdan matlûb-ı âlî olan tahribâtın tamamı-i temini için ehem-i mühime tercih suretiyle ihrâz-ı lâzimenin icrası ve istihkâm kumandanlığınca bi't-teşkil cebhelere sevk edilen tahrib postalarına talimât-ı mükteziye itası temenni ve tavsiye olunur. Müstahkem Mevki Kumandanı Ferik Şükrü." şeklinde duyurulmuştu. Bkz.: Remzi Yiğitgüden, *1912-1913 Balkan Harbinde Edirne Kale Muharebeleri*, C. II, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2006, s.90-91.

⁹Durukan, *Edirne Kuşatması*, s. 451, Erickson, a.g.e., pp. 280.

¹⁰ *Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler*, s. 334. Bu olay,, H. Cemal'in hatıratında şöyle anlatılmaktadır. "Kalenin teslim olduğu gün teğmen arkadaşım başından geçenleri şöyle anlatıyordu: Üç arkadaş sözcü olarak ellerimizde beyaz bayrakla gidiyorduk. Bulgar askerleri bizim ne için geldiğimizi bildikleri halde üzerimize ateş ediyorlardı. Allah korudu hiç birimiz yaralanmadık. Edirne halkını bir katliamdan kurtarmak amacıyla yolumuza devam ettik. Bulgar askerleri yanımıza geldi. Bizi hakaretler

Burada yapılan görüşmede Yzb. Eyüp Bey, Alb. Paşinof'a Müstahkem Mevki bataryalarının ateşi keseceklerini, teslim olmak için ileri sürülecek şartları öğrenmek için geldiklerini bildirdi. Bulgar Komutan teslim için dört şart ileri sürdü. Bunlardan birisi de Şükrü Paşa'nın Bulgar Kuvvetleri Komutanı'nın yanına giderek teslim olmasıydı. Bu şartları not eden Yzb. Eyüp Bey, iki arkadaşını rehin bırakarak bir Bulgar subayı ile beraber geri döndü. Bu Bulgar subayı Edirne'de Kale Komutanı Mirliva İsmail Paşa ile görüşürdü ve ileri sürülen şartların kabul edildiği kendisine bildirildi¹¹.

Bu sırada şehirde büyük bir insan kalabalığı toplanmıştı. Cephelerden kaçan veya serbest bırakılan askerler sokak aralarında toplanmışlar ne yapacaklarını şaşırmış vaziyette geziyorlardı. Bu durum bazı askerler ve subaylar tarafından kabul edilmek istenmiyordu. Askerler ellerindeki silâhların düşman eline geçmesine dayanamayacaklarını söylüyor ve ellerindeki silâhlarını taşlara vurarak kırıyor, ümitsizlik içinde sanki başka bir çare varmışçasına Şükrü Paşa'dan medet umarak karargâha doğru yürüyorlardı. Kale Kumandanı İsmail Paşa ve beraberindeki Bulgar Subayı da mağrur bir şekilde etrafı selâmlayarak askerlerin arasından geçerek Şükrü Paşa'nın karargâhına gelmişti. Subaylar bu duruma çok üzülmüyorlardı. Bunu bir intihar olarak görenler dahi vardı¹². Ancak kalenin ve şehrin yapacak hiçbir şeyi kalmamıştı. Bütün olumsuz şartlara rağmen aylardır kahramanca mücadele eden Edirne Müdafii Şükrü Paşa ve şehrin müdafileri çaresizlikten teslim oluyordu. Kale savunmasında bulunan Kazım (Karabekir), hatıralarında bu durumu "*Edirne'nin bize mevdu hayatı bitti*" diyerek ifade etmiştir¹³. İki taraf arasındaki ateşkes 26 Mart saat 09.45'te yürürlüğe konuldu. Bir süre sonra şehri teslim almak için görevlendirilen Alb. Marholef ve kuvvetleri Hıristiyan vatandaşların alkışları ve yaşa-varol nidaları arasında şehre girdi¹⁴.

Edirne'nin sükûtu başta İstanbul olmak üzere İslam dünyasının pek çok yerinde üzüntü yarattıysa da Şükrü Paşa ve müdafilerinin şehri savunmaları *İkdam* gazetesinde "*Edirne müdafaasının, harb-i ahirde Osmanlı şan ve şerefini kurtaran, Osmanlı hasamet ve besalatini bir kere daha cihan-ı insaniyete gösteren, tarihe yazan bir vak'a olduğunu yalnız biz söylemiyoruz, düşmanlar da söylüyorlar, âlem-i insaniyet de buna şahadet ediyor*" diyerek dile getirilmiştir¹⁵.

ederek hayvanlarımızdan indirdi. Sonra yumrukla dövmeye başladılar. Üzerimizdeki saat, para vesair eşyaları aldılar. Nihayet bir Bulgar subayı yetişti. Hayvanları geri verdi. Bulgar askerlerinin yüzü ölç duygusuyla parlıyordu". H. Cemal, *Tekrar Başımıza Gelenler*, Haz: Murat Çulcu, İstanbul 1999, s. 228-229.

¹¹ *Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler*, s. 274-276.

¹² H. Cemal, *Yeni Harb Başımıza Tekrar Gelenler Edirne*, Şems Matbaası, Dersaadet 1332, s. 404-405.

¹³ Kazım Karabekir, *Edirne Hatıraları*, YKY Yay., İstanbul 2009, s. 206-213.

¹⁴ *Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler*, s. 335, Ratip Kazancıgil-Nilüfer Gökçe, Dağdevirenzade Şevket Bey'in *Balkan Savaşı Anıları*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yay., Edirne 2005, s. 197, Wasti, a.g. m., s. 69.

¹⁵ *İkdam*, 30 Mart 1913, s.1, Edirne'nin düşüşü başta Hindistan olmak üzere bütün İslam dünyasında büyük bir üzüntü yarattı. Bkz. Wasti, a.g.m., s. 70.

Şükrü Paşa'nın Teslim Alınması

Bulgarlar, Edirne'nin ele geçirilmesi ve Şükrü Paşa'nın teslim alınışının şerefine tüm olarak kendilerinde kalmasını istiyorlardı. Bunu hiçbir şekilde müttefikleri Sırplarla paylaşmak istemiyorlardı. Bulgar Komutanlığı Şükrü Paşa'yı Sırp'lara teslim olmadan önce ele geçirmek görevini Süvari Müfrezesi Komutanı Alb. Marholef'e vermişti. Marholef, şehre girdiğinde ilk iş olarak komutanlık dairesine giderek Şükrü Paşa'yı sordu. Burada kendisini Kale Komutanı İsmail Paşa ve Topçu Komutanı Mirliva Rıfat Paşa karşıladı. Komutanın Kıyık Tabyası'nda bulunduğunu öğrenerek buraya hareket etti. Ancak Şükrü Paşa oradan da ayrılarak Hıdırlık Tabyasına geçmişti. Marholef, kendisinden önce Kıyık Tabyası'na gelmiş bulunan Bölge Komutanları Gnl. Grançarof, Çerkovski, Vazof ve Alb. Ribarof ile beraber tekrar şehre dönerek komutanlık dairesine geldi. Hıdırlık Tabyası'nda olduğu anlaşılan Şükrü Paşa ve erkânının getirilmesi için küçük bir müfrezeye görevlendirildi. Bulgar müfrezesi tabyaya geldiğinde Türk subayları havluda toplanmış ve askerler de silahlarını kırmakla meşguldüler. İki Bulgar subayı Şükrü Paşa'nın bulunduğu kısma geldiğinde Komutanın yanında Kurmay Başkanı Bnb. Fuat ve Muavini Yzb. Remzi (Yiğitgüden) Beyler bulunuyordu. Kendilerini tanıtan Bulgar subayları Şükrü Paşa'ya Gnl. Vazof'un yanına giderek teslim olmasını bildirdiler. Şükrü Paşa önce Muhasara Ordusu Komutanı olarak Gnl. İvanof'u tanıdığını ileri sürerek kendisine teslim olmak istediğini söylediye de bu konuda Gnl. Vazof'un yetkili olduğunun bildirilmesi üzerine kurmaylarıyla yaptığı kısa görüşmeden sonra Gnl. Vazof'a teslim olmayı kabul ederek, Komutanlık dairesine geldi. Burada Gnl. Vazof ve diğer Bulgar subaylarıyla tanışan Şükrü Paşa teslim prosedürünün gerçekleşmesi ve Gnl. İvanof'un gelmesi için Edirne-Karayusuf yolu başlangıç noktasına götürüldü. Gnl. İvanof saat 13.00'te arabasıyla bekleme noktasına geldi ve Şükrü Paşa ile görüştü. Burada yapılan kısa görüşmede Gnl. İvanof Şükrü Paşa'ya erzak depolarının yakılması ve Maraş köprüsünün tahrip edilmesinden duyduğu üzüntüyü belirterek, bu yüzden esirlerin beslenmesinde güçlükler yaşanabileceğini bildirdi.

Şükrü Paşa, buna “*Ben askerî vazifemi yaptım. Bütün tahripler konuşma memurlarını göndermeden önce yapılmıştır*” diyerek cevap verdi. Bu kısa cevaptan sonra Şükrü Paşa, İvanof'tan subayların aileleriyle ilgilenilmesini ve kendisinin de Bulgaristan'a sevk edilinceye kadar Hıdırlık Tabyası'nda kalmasına izin verilmesini rica etti. İsteğinin uygun görülmesi üzerine Şükrü Paşa arabasına binerek Hıdırlık Tabyası'na gitti ve burada istirahatata çekildi¹⁶.

Şükrü Paşa'nın Esaret Hayatı

Esir alındıktan sonra Şükrü Paşa iki gün daha Edirne tutulduktan sonra esaret günlerini tamamlamak üzere karargâh subaylarıyla beraber 28 Mart 1913'te Alb. Marholef nezaretinde olarak önce arabalarla Kadıköy (Kaptan Anderenova) ve

¹⁶Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler, s. 336-338..

Mustafapaşa tren istasyonuna, oradan da trene bindirilerek Sofya'ya gönderildi¹⁷. Edirne'den sevk edilen ilk kafilede Şükrü Paşa ile birlikte Edirne Kale Kumandanı İsmail Paşa, Süvari Kumandanı Aziz Paşa, Rıfat Paşa, İbrahim Paşa, Ali Nazım Paşa, Hüsamettin Paşa, Miralay Rıza ve Aziz Beyler, Erkânıharb Fuat ve Kazım Beyler, Yüzbaşı Remzi, Celal ve Adil Beyler ve Yaver Eyüp Bey ve emir erleri de bulunuyordu¹⁸. Şükrü Paşa'nın Marholef nezaretinde Mustafapaşa istasyonuna getirilmesini Fransız gazeteci Gustave Babin "*Gar Bulgar askerleri, yaralı ve subaylarla doluydu. Bütün ahali Edirne'yi altı ay savunan süt sakallı kahramanın arasından başı eğik ama dimdik geçiyordu. Kendisine tahsis edilmiş vagona adeta yıkılırcasına girdi. O esnada subaylar selam durmuşlardı. Sonra kompartımandaki koltuğa çöktü ve hıçkırarak ağlamaya başladı*" diyerek anlatmaktadır¹⁹. Şükrü, Rıfat ve İsmail paşalar aynı vagona idi²⁰.

Yolculuğu esnasında Bulgar subayı Marholef Şükrü Paşa'ya "*Orduda sârî hastalıklar var mı? Ahâlinin ve üserânın menfaatine olarak bazı tedâbir-i sıhhiyeye müracaat mecburiyetinde bulunacak mıyız?*" kabilinden karantinaya münhasır bazı sorular sordu. Şükrü Paşa, arkadaşlarının karantinaya alınmalarını önlemek maksadıyla refakat subayına şu cevabı verdi.

"-Şüphesiz hayır!.. Temin ederim ki askerimizin ahval-i sıhhiyesi son dakikaya kadar mükemmeldi.²¹"

Geri kalan subaylar da ertesi gün Kadıköy istasyonunda toplanarak Filibe ve Sofya'ya gönderildiler. Esir edilen Türk erleriye daha sonradan Bulgaristan'a gönderilmek üzere Tunca nehri üzerindeki Sarayıçi denilen bölgede toplandılar. Onbinlerce kişi büyük kısmının üstü başı çıplak olarak bataklık olan bu adada aç ve hasta olarak bir ay süreyle tutuldular. İlk günlerde ağaç kabuklarını yiyerek hayatta kalmaya çalışan askerler, daha sonraları birkaç kişiye bir ekmek dağıtılmaya başlamasıyla biraz rahatladılar. Ancak burada geçen günler kendileri için çok zordu.

¹⁷Karabekir, *Günlükler*, C. I, s. 354, Durukan, *Sofya Esareti*, s.12-15, Erickson, *a.g.e.*, pp. 280. Bazı kaynaklarda Bulgar Kralı Ferdinand'ın 27 Mart'ta Edirne'ye geldiği, Şükrü Paşa için kılıcını iade töreni düzenlediği ve bu merasim sonrasında Şükrü Paşa ve maiyetinin şehirden ayrıldığı yazmaktadır. Bkz. Wasti, *a.g.m.*, pp. 76, not: 64, Hüseyin Işık, "Balkan Harbinde Bulgar Mezalimi", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, C. 105, S: 305, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara, 1986, s. 10, Çağan, *a.g.m.*, s. 207, İlhan Bardakçı, *İmparatorluğun Yağması*, Türk Edebiyatı Vakfı Yay., İstanbul, 2006, s. 72. Bu araştırmacılar Gustave Babin'in Paris'te neşredilen Fransızca *L'illustration* (3659 sayılı ve 12 Nisan 1913) dergisinde yayınlanan yazısını mehz göstermektedirler. Ancak muhasara dönemini anlatan hatırat eserlerde böyle bir kayıt bulunmamaktadır. Aksine Şükrü Paşa'nın yaveri Eyüp Bey Sofya yolculuğu esnasında Mustafapaşa'da Çar'ın trenine rast geldiklerini ve Çarın içeride oturduğunu yazmaktadır. Eyüp Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-II- Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine (1913-1915)*, Haz.: Murat Uluğtekin, Türkiye İşbankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 17.

¹⁸Durukan, *Sofya Esareti* s. 17, Necdet Hayta-Togay Seçkin Birbudak, *Balkan Savaşında Edirne*, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2010, s.106.

¹⁹Bardakçı, *a.g.e.*, s. 101-102.

²⁰Durukan, *Sofya Esareti*, s. 15.

²¹Naci, "Balkan Harbinde Edirne Muharebesine Aid Harb Ceridesi", *Askeri Mecmua Tarih Kısmı*, Sayı: 3, İstanbul 1926, s. 81-82.

Çünkü hiçbir tedbir alınmadığı için açlıktan ve hastalıktan ölenlerin cesetleri günlerce ortalıkta duruyor ve geride kalanlar arkadaşları için hiçbir şey yapamamanın acısını çekiyorlardı²².

Sofya'ya vardıklarında Şükrü Paşa ve yanındakileri istasyonda Bulgar Albayı Kincev karşıladı. Burada kendilerini karşılayanlara kısa bir konuşma yapan Şükrü Paşa, Bulgar askerlerinin kahramanlığından ve cesaretinden bahsederek kendilerinin bu kahramanlık ve cesarete yenik düştüğünü anlattı²³. Şükrü Paşa ve yanındakiler daha sonra arabalara bindirilerek şehirde ikametlerine ayrılan otellere getirildiler. Subaylar için Bendez ve İspilandid adında karşılıklı iki otele ilave olarak Oysterburg, Lege Palas, Rodop, Petersburg, Oryant ve Makedonya otelleri tahsis edilmişti. Bu otellerde yaklaşık 500 civarında Türk subayı bulunmaktaydı. Karantina sebebiyle subaylar ilk on gün otellerinden dışarıya çıkamadılar. Şükrü Paşa İspilandid otelinde kalıyordu²⁴. Bir Alman tarafından işletilen bu otel gayet temiz ve bakımlı idi. Şükrü Paşa ve maiyeti için para alınmayacağı taahhüt edilerek reklam için Bulgar Hükümeti'ne kiralanmıştı²⁵.

İlk günlerdeki karantina uygulamasının dışında esir subayların Sofya'daki hayatları rahat geçmiştir. Düzenli olarak günlük 7 Frank üzerinden her ay yevmiyelerini alabilmişler, izinli olarak şehir içinde ve Sofya dışında gezilere katılabilmişler ve günlük ihtiyaçlarını karşılayabilmişlerdir. Esir subaylar arasında bulunan Ali Remzi (Yiğitgüden) bu durumu "*Bulgarların Edirne'deki sert hareketleri yalnız Edirne'de kalmıştır. Bulgaristan'ın muhtelif garnizonlarına*

²² *Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler*, s. 338-339. Olayı yaşayan H. Cemal Bey bu durumu şöyle anlatmaktadır. "Askerlerimiz yere uzanmış ekmek! Allah rızası için diye feryâd ediyor, can veriyorlardı. Tüfek sesleri hiç eksik olmuyordu. Hemen silah sesi duyuluyor, ardından bir Of... Ölüyorum! İniltisi yankılanıyordu. Bunu Bulgarların kahkahası izliyordu. Edirneli askerlerin anneleri Tunca'nın karşı tarafına gelir, ağlayarak çocuklarına diğer sahilten ekmek atarlardı. İki üç günde bir defa ekmek veriyorlardı. Fakat ekmek almak üzere koşan askerlerimizi Bulgarlar süngülediklerinden birçokları sokulmaz, ekmeksiz kalırlardı. 16 gün Sarayıçi'nde bu cehennemî işkence altında kalındı. Ölenler, Bulgarlar tarafından sürüklenir, bir tarafa atılırdı. Her gün sayısız kayıp veriliyordu. Yaprak ve ağaç kabuğu yiyen birçok askerimiz vardı. Bunlar tükürdüğü vakit ağızlarından yeşil bir su çıkıyordu". Bkz.: H. Cemal, *Tekrar Başımıza Gelenler*, s. 232-233. Balkan Savaşı esnasında Bulgarların Edirne ve civarında teslim olan sivil halka ve askerlere yaptıkları mezalim hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Hüseyin Işık, "Balkan Harbinde Bulgar Mezalimi", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, C. 105, Sa: 305, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara, 1986, s. 7-20; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, C. 38, Sa: 89, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1989, H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makus Talihi: Göç*, Kum Saati Yay., İstanbul, 2001, s. 63-67, Nuri Köstüklü, "Türk Arşiv Belgelerine Göre Balkan Savaşı Sırasında Bulgarların Edirne Vilayetinde Yaptıkları Mezalim ve Yerli Rum Halkın Tepkisi", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, C. 1, Sa: 1 (Bahar 2005), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara, 2005, s. 115-128.

²³ Hayta-Birbudak, *a.g.e.*, s. 107, Durukan, *Sofya Esaretinden*, s. 17.

²⁴ Raif Necdet Kestelli, *Osmanlı İmparatorluğunun Batışı (Uful) Edirne Savunması*, Haz.: Veliye Özdemir, Arma Yay., İstanbul 2001, s. 93.

²⁵ Durukan, *Sofya Esareti*, s. 17.

özellikle de Sofya ve Filibe'ye sevk edilen Türk esir subaylarına Bulgarlarca gösterilen muamele oldukça medenidir" diyerek anlatır²⁶.

Esirlerimiz, esaret günlerinde 1913 yılı Ramazan ayı ve bayramını da Sofya'da geçirmişlerdir. Türk subayları Ramazan boyunca oruçlarını tutmuşlar, teravih namazlarını kılmışlar ve aralarında bayramlaşma gerçekleştirmişlerdir²⁷. Bazı günler şehir merkezinde tarihi mekânları, camileri ve müzeleri ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaretlerin bir kısmına Şükrü Paşa'nın da iştirak ettiği bilinmektedir²⁸. Ayrıca Sofya dışına da daha geniş kapsamlı geziler düzenlenmiştir. Bunlardan en önemlisi Türk savaş tarihinde önemli bir yer tutan Plevne gezisidir. Bu seyahat esnasında Gazi Osman Paşa ve askerlerinin kahramanca çarpıştıkları tabyalar gezilmiş ve anı defterine onların cesaret ve kahramanlıklarını anlatan yazılar da yazılmıştır²⁹.

Şükrü Paşa, Edirne'nin düşüşünden itibaren İkinci Balkan Savaşı'nın sonuna kadar takriben 7 ay süren esaret hayatını Sofya'da geçirdi³⁰. Esaret günlerinde Bulgarlar kendisine bir yaver bir de otomobil tahsis ettiler. Rahat etmesi için her türlü ortam hazırlanmıştı³¹. O, esaret günlerini genellikle subaylarla görüşmeler yaparak, memleket haberlerini takip ederek ve en çok sevdiği matematik problemlerinin çözümü ile uğraşarak geçirmiştir. Bunun yanı sıra Kumandanlık vazifesinin icrasını da yerine getirmiştir.

Esaret döneminde subaylar arasında hiyerarşik düzenin devam ettiği Başkomutanlık ve Şükrü Paşa arasında gerçekleşen yazışmalardan anlaşılmaktadır. Şükrü Paşa'nın kumandanlık görevi burada da devam etmiş, İstanbul ile yazışmalar ve oradan gelen emirlerin uygulanması onun vasıtasıyla sağlanmış, Bulgar

²⁶ Yiğitgüden, *Edirne Kale Muharebeleri*, C. II, s. 245.

²⁷ Karabekir, *Edirne Hatıraları*, s. 233.

²⁸ Karabekir, *Edirne Hatıraları*, s. 251.

²⁹ Bu seyahat anıları için bkz.: Karabekir, *Edirne Hatıraları*, s. 215-225, Remzi Yiğitgüden de bu durumu "Bulgaristan'ın muhtelif garnizonlarına hassaten Sofya ve Filibe'ye sevk edilen Türk esir subaylarına Bulgarlarca gösterilen muamele oldukça medenidir. Büyük Harpteki esir kamplarında büyük devletlerin esir Türk subaylarına karşı tatbik ettikleri muamele ile Bulgarların Balkan Harbi'ni müteakip şehirlerde ve otellerde ikame ettikleri Türk subaylarına ve askeri kaşlalarda barındırdıkları Türk esir erlerine gösterdikleri tavır ve hareket karşılaştırılacak olursa daha ve en acı hatıraları, Büyük Harbin Mutelife Devletlerine ait esir kamplarında yaşanmış günlerde aramak lazım geldiğini söylemek doğru olur" diyerek teyit etmektedir. Yiğitgüden, *Edirne Kale Muharebeleri*, C. II, s. 98.

³⁰ Türk esirleri sadece Edirne'nin Türkler tarafından istirdadı günlerinde biraz sıkıntı yaşamışlardır. Bu günleri Edirne'de esir düşen Raif Necdet (Kestelli) Bey hatıralarında şöyle anlatır: "Osmanlı ordusunun Edirne'ye yaklaştığı hafta biz Türkler için mukaddes şehri Bulgarlardan geri aldığımızı dair kuvvetli ve ısrarlı şayialar dolaşmaya başladı. 7 Temmuz'dan itibaren otellerde hapsedük, dışarıya çıkarılmadık. Burada manevi kuşatma bir kat daha yoğunluk kazanmaya başladı. Avrupa'dan gazeteler ve İstanbul'dan mektuplar gelmemeye devam ediyor. Zorunlu ihtiyaçlar zorlukla tedarik edilebiliyor... Edirne'de mahsur iken Edirne'nin milletin uğradığı hezimetlerden hiç haberdar değildik. Şimdi de askerimizin ileri hareketi ve başarıları ve Edirne'mizin kurtuluşu ile ilgili haberler alınamıyor. Nihayet Edirne'nin kurtulduğu haberi Sofya'daki esirlere ulaştı. Bu olay esirler arasında büyük bir sevinç yarattı". Bkz.: Kestelli, a.g.e., s. 108-115,

³¹ Kazancıgil, *Balkan Savaşında Edirne Savunması Günleri*, s. 108; Erzurumiyatçı (Cemalettin Server Revnakoğlu), "Yetim Hocadan Yetişenler: 1 Şükrü Paşa Edirne Müdafii", *Tarih Yolunda Erzurum*, Yıl: 4, Sa: 15-16 (Mart-Mayıs 1963), s. 24.

makamları ile görüşmeler ve yazışmaları hep o gerçekleştirmiştir. Subayların esaret günlerini askeri nizam içerisinde geçirmeleri ve Türk ordusunun haysiyet ve şanına yakışır bir şekilde davranmalarını sağlamak amacıyla ayrıca bir de Tahkik Heyeti oluşturulmuştur³². Bu heyetin başkanlığına İstihkâm Miralay Rıza Bey atanmış, üye olarak da Binbaşı Fuat ve Şükrü Beyler ile Şükrü Paşa'nın yaveri Yüzbaşı Eyüp Bey görevlendirilmişlerdir³³. Bu heyet, subayların disiplinsiz hareketlerini takip etmiş, yapılan şikâyetleri kabul etmiş ve gerekli tahkikatı yaparak sicillerini oluşturmuştur. Bu siciller Şükrü Paşa vasıtasıyla İstanbul'a ulaştırılmıştır. Nitekim esaret dönemi içerisinde subaylar arasında bazı asayişî mugayir disiplinsizlikler yaşandığı görülmüştür. Bu tür şikâyetlerin daha ziyade içki, kumar, kavgalara dair olduğu anlaşılmaktadır³⁴. Asayişsizliklerin artması üzerine Şükrü Paşa 18 Temmuz 1913'te subaylara tamim edilmek üzere bir emir yayınlamış ve ilgili emirde subayların esaret günlerini geçirdikleri yerlerde kadın ve çocuklarla laubali davranışlarda bulunmamaları, umumi hamamlarda kılık kıyafetlerine dikkat etmeleri, otellerde şarkı, çalgı, oyun, kumar, borç, kavga gibi hadiselerle karışmamaları, aşırı derecede alkollü dolaşmamaları, basın ve ecnebi temsilcilerle memleket meselelerine dair siyasi mülahazalara girmemeleri tembihlenmiştir³⁵.

Bunların haricinde Sofya'daki subaylar arasında önemli bir mesele siyasi rekabete dayalı ayrışmalarıdır³⁶. Nitekim bu husus Kazım Karabekir'in esaret anılarında "*Türk Esirleri*" adlı bir başlıkla ele alınmış ve değerlendirilmiştir. O, subaylar arasındaki bu derin ayrışmayı "*Sofya'da 500'den ziyade Türk esir zabiti var. Bulgar hürriyeti ve Cenevre Konferansı'nın onlara verdiği haktan istifade ederek onlar iki guruba ayrılmaktan, iki kulübe malik olmaktan -Eski Türkiye ve Yeni Türkiye- beri kalmadılar. Yeni Türklerin reisi bir yüzbaşısıdır. Oyttersburg otelinde ikamet ediyor. Eski Türklerin reisi de bir binbaşısıdır. Bu da Makedonya otelinde ikamet ediyor.*

Her iki gurup içtimalarını gizli yaparlar ve kararları gizli tutulur. Daima bu kararlar elde edilir ve keşfolunur. Her iki gurubun da İstanbul ile hutut-ı muvasalatı vardır" diyerek aktarmaktadır³⁷.

Şükrü Paşa, Sofya'daki esirler kadar diğer illerde tutulan Türk esirlerinin durumlarıyla da yakından ilgilenmiş, esirlerimize yapılan kötü muamelelerin durdurulması için Bulgar makamları ile gerekli görüşmeler ve yazışmalar yapmıştır. Nitekim Eski Zağra'da Türk esirler ile Bulgar zabitleri arasında çıkan 50 askerin

³² Karabekir, *Edirne Hatıraları*, s. 236.

³³ Durukan, *Sofya Esaretinden*, s. 51-52.

³⁴ Karabekir, *Edirne Hatıraları* s. 237.

³⁵ Durukan, *Sofya Esaretinden*, s. 150-152.

³⁶ Eyüp Durukan hatıratında Tahkik Heyeti çalışmaları hakkında bilgi verirken bu hususa da ayrıca temas etmektedir. Bkz. Durukan, *Sofya Esaretinden*, s. 200-225.

³⁷ Karabekir, *Edirne Hatıraları* s. 247.

yaralanması, 5 askerinin de vefatı ile neticelenen olayları yakından takip ederek Bulgar makamları ile temasa geçmiş ve olayların yatıştırılmasını sağlamıştır³⁸.

Şükrü Paşa, ülkesinden uzakta memleket ve aile hasretiyle geçirdiği esaret günlerini, yukarıda saydığımız rutin vazifelerinin dışında hasretlik duygusunu biraz olsun söndürmek amacıyla matematik ve meslekî topçuluk problemleri çözmekle geçirdi. Üzerinde çalıştığı bu problemleri bir kitap haline getirerek Bulgar Velihaht Prensi Boris'e takdim etti. Boris, kral olduğu dönemde onun kendisine hediye ettiği bu çalışmayı Sofya Askerî Müzesi'ne bağışlamıştır³⁹.

Memlekete Dönüşü

Şükrü Paşa'nın esaret hayatı yaklaşık olarak 7 ay sürdü. Türkiye-Bulgaristan arasında imzalanan 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul Antlaşması'ndan sonra⁴⁰ Türk esirleri arasında serbest kalma heyecanı yaşandı. Sulhun imzalandığı aynı gün haber Sofya'da duyulmuş ve ertesi gün de Bulgar gazetelerinde neşredilmişti. Bu haber bütün esirler arasında önce sevinçle karşılanmış ise de beraberinde ne zaman salınacakları sorusunu da getirmişti. Nitekim 3 Ekim 1913'te Bulgarlar, mecruh ve zuafa askerlerden başlamak üzere ilk esir sevkiyatına başlamışlardı⁴¹. Bu olaydan kısa süre sonra da Harbiye Nezareti'nden İstanbul Antlaşması gereği üseranın mübadelesine dair Şükrü Paşa'ya bir yazı geldi (6 Ekim 1913). İlgili yazıda “*Bulgaristan Hükümeti ile münakid muahede-i sulhiyenin beşinci maddesi mucibince üseranın izamı bir ay zarfında tarefeynden tayin edilecek komisyoner vasıtasıyla iade olunacağı*” belirtilerek, Kuzey Bulgaristan'da bulunanların Varna'dan, Güney Bulgaristan'da bulunanların Edirne'den, Burgaz civarında olanların da Burgaz limanından sevk edilecekleri bildiriliyordu. Ayrıca her bölge için Bulgar makamları nezdinde teşebbüste bulunmak üzere birer komisyon teşkili isteniyordu⁴².

³⁸ Karabekir, *Edirne Hatıraları*, s. 233, s. 249.

³⁹ Kazancıgil, *Balkan Savaşında Edirne Savunması Günleri*, s. 108

⁴⁰ Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasındaki savaş 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması ile bitmiş, ancak burada esirlerin durumu kesin olarak belirlenmemişti. Bu konuda devletlerin her birinin Osmanlı Devleti ile ayrı ayrı anlaşma yapmasına karar verilmiş ve görüşmelerin tarihi hususunda da bir tespit yapılmamıştı. Böylece esirlere dair madde ileri bir tarihe bırakılmış oldu. Ancak bu antlaşmadan sonra Balkan Devletleri Osmanlı paylaşımından dolayı birbirlerine düşerek kendi aralarında savaşa (II. Balkan Savaşı) başladılar ve esirler meselesi bir daha el alınmadı. Balkan kavimlerinin bu şekilde savaşa tutuşmalarını bir fırsat olarak gören Osmanlı Hükümeti, Londra Antlaşması hükümlerine rağmen Edirne'yi Bulgarların elinden almak için harekete geçti ve Edirne 21 Temmuz 1913'te geri alındı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında 29 Eylül 1913'te İstanbul Antlaşması adıyla yeni bir anlaşma imzalandı ve esirler meselesi de bu dönemde çözüme kavuştu. Bu anlaşmalar hakkında bkz.; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.II, Kısım 2, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1983, s. 313-314 ve 482-491. Ayrıca İstanbul Antlaşması'nın metni için bkz.: *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk-Bulgar İlişkileri (1913-1938)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2002, s. 3-36.

⁴¹ Karabekir, *Edirne Hatıraları*, s. 233, s. 250-251.

⁴² Durukan, *Sofya Esaretinden*, s. 246.

İlgili talimat üzerine komisyonlar kısa sürede oluşturuldu ve Bulgar yetkililer ile yazışmalar Ekim ayı ortalarında gerçekleşti. Planlandığı gibi üseranın önemli bir kısmı Burgaz ve Varna limanları üzerinden gemiyle İstanbul'a gönderilmeye başlandı. Sofya ve Güney Bulgaristan'dakiler de demiryolu ile İstanbul'a sevk edildiler. Şükrü Paşa'nın da içinde bulunduğu Sofya kafilesi ise 23 Ekim akşamı şehir istasyonundan uğurlandı⁴³. Aynı gece sabaha karşı Edirne'ye ulaşan kafiye için burada bir karşılama merasimi düzenlendi. İstasyonda Şükrü Paşa ile Hurşit Paşa el sıkıştılar. O gün Edirne'de kalan subaylar, harp mıntıklarını gezdiler, Cuma namazını kıldılar ve bazı görüşmeler yaptıktan sonra şehirden ayrıldılar⁴⁴. 24/25 Ekim gece-yarısı (saat 02.00) Edirne'den resmi törenle uğurlanan Şükrü Paşa ve maiyetindekiler 25 Ekim 1913'te öğle civarında Sirkeci Garı'na ulaştılar⁴⁵. İstasyonda bando ve istikbal merasimi olmadı⁴⁶. Şükrü Paşa'nın İstanbul'a dönüşü dönemin iktidarı tarafından halktan gizlenmişti. Kendisine “*Paşa, halk seni linç edecek*” denilerek huduttan (Edirne) itibaren pencerelerinin perdeleri kapalı tutulan bir vagona konularak Sirkeci Garı'na getirilen paşa, halkın kendi lehine tezahüratından korkulduğu için İstanbul muhafızı Cemal Paşa tarafından istasyonda karşılanarak trenden alınmış ve muhafızlık arabası olan kapalı bir faytonla kimseye gösterilmeden Şişli'deki evine götürülmüştür⁴⁷. Bu durum Şükrü Paşa'nın yaveri Eyüp Bey tarafından “*Öğleden sonra yarıma yakın Sirkeci'ye vardık. İstasyon pek kalabalıktı. Fakat karşılama için asker falan yoktu. Yalnız Ali Refik Paşa ile Emniyet-i Umumiye Müdürü gelmiş, Şükrü Paşa'nın kompartımanını arıyorlardı*” diye anlatılmaktadır⁴⁸.

Savaş sonrası kendisine yeniden kıt'a hizmeti verilmeyen Şükrü Paşa 6 Ocak 1914'te emekliye sevk edilmiş⁴⁹ ve yaklaşık 1,5 yıl sonra İstanbul'da vefat etmiştir. Cenazesi önce İstanbul'da defnedilmiş ise de ailesinin isteği üzerine naşı sonradan Edirne'ye Buçuktepe anıt mezarlığına nakledilmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada Edirne'nin 26 Mart 1913 günü Bulgarlar tarafından işgali, Şükrü Paşa'nın teslim alınışı ve esirlerin başına gelenlerin yanı sıra, başta Şükrü Paşa olmak üzere maiyetindeki subayların Sofya'daki esaret hayatları ele alındı. Yaklaşık 6 ay süren muhasaradan sonra, 7 aylık bir esaret döneminin yaşanmışlıkları anlatıldı. Muhasaranın çaresizliği ile esaret hayatında yaşananlar mukayese edildiğinde 7 aylık sürenin daha kolay geçtiği anlaşılmaktadır.

⁴³ Durukan, *Sofya Esaretinden*, s. 258-259.

⁴⁴ Durukan, *Sofya Esaretinden*, s. 263-264.

⁴⁵ Karabekir, *Edirne Hatıraları*., s. 233, s. 252.

⁴⁶ Karabekir, *Günlükler*, C. I, s. 358.

⁴⁷ Danişmend, *a.g.e.*, C.4, s. 391-392.

⁴⁸ Durukan, *Sofya Esaretinden*, s. 265.

⁴⁹ MSB Arşivi, Sicil Dosyası: 237-325.

KAYNAKÇA**Arşivler**

ATASE Arşivi, K: 136, D: 64, F: 1-88

MSB Arşivi, Sicil Dosyası: 237-325.

Eserler

Ağanoğlu, H. Yıldırım; *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makus Talihi: Göç*, Kum Saati Yay., İstanbul, 2001.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, C. 38, Sa: 89, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1989.

Bardakçı, İlhan; *İmparatorluğun Yağması*, Türk Edebiyatı Vakfı Yay., İstanbul, 2006.

Bayur, Yusuf Hikmet; *Türk İnkılabı Tarihi*, C.II, Kısım 2, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara,1983.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk-Bulgar İlişkileri (1913-1938), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2002.

Çağan, Nazmi; "Balkan Harbinde Edirne", *Edirne: Edirne'nin Fethinin 600. Yıl Dönümü Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1965.

Danişmend, İsmail Hami; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1973.

Durukan, Eyüp; *Günlüklerde Bir Ömür –I- Balkan Harbinde Edirne Kuşatması (1911-1913)*, Yay. Haz.: Murat Uluğtekin, Türkiye İşbankası Kültür Yay., İstanbul 2013.

Durukan, Eyüp; *Günlüklerde Bir Ömür-II- Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine (1913-1915)*, Haz.: Murat Uluğtekin, Türkiye İşbankası Kültür Yay., İstanbul 2014.

Erickson, Edward J.; *Defeat in Detail: The Ottoman Army in Balkans 1912-1913*, Ptaeger Publisher,, USA 2003.

Erzurumiyatçı (Cemalettin Server Revnakoğlu) , "Yetim Hocadan Yetişenler: 1 Şükrü Paşa Edirne Müdafii", *Tarih Yolunda Erzurum*, Yıl: 4, Sa: 15-16 (Mart-Mayıs 1963).

H. Cemal *Yeni Harb Başımıza Tekrar Gelenler Edirne*, Şems Matbaası, Dersaadet 1332.

H. Cemal, *Tekrar Başımıza Gelenler*, Haz: Murat Çulcu, İstanbul 1999.

Hall, Richard C.; *Balkan Savaşları 1912-1913 Birinci Dünya Savaşı'nın Provası*, Çev.: M. Tanju Akad, Hammer Kitabevi Yay., İstanbul 2003.

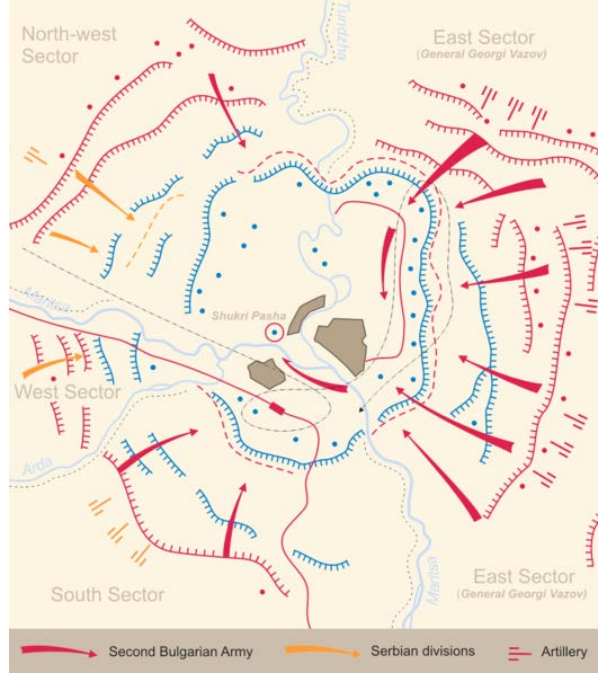
Hayta, Necdet-Togay Seçkin Birbudak, *Balkan Savaşında Edirne*, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2010.

Işık, Hüseyin; "Balkan Harbinde Bulgar Mezalimi", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, C. 105, S: 305, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara, 1986.

İkdam, 30 Mart 1913.

Karabekir, Kazım; *Günlükler 1906-1948*, C. I, YKY İstanbul 2009.

- Kazancıgil Ratip-Nilüfer Gökçe, Dağdevirenzade Şevket Bey'in *Balkan Savaşı Anıları*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yay., Edirne 2005.
- Kazancıgil, Ratip; *Hafız Rakım Ertür'ün Anılarında Balkan Savaşında Edirne Savunması Günleri*, Edirne Araştırması Merkezi Yay. Kırklareli 1986.
- Kestelli, Raif Necdet; *Osmanlı İmparatorluğunun Batışı (Ufûl) Edirne Savunması*, Haz.; Veliye Özdemir, Arma Yay., İstanbul 2001.
- Köstüklü, Nuri; "Türk Arşiv Belgelerine Göre Balkan Savaşı Sırasında Bulgarların Edirne Vilayetinde Yaptıkları Mezalim ve Yerli Rum Halkın Tepkisi", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, C. 1, Sa: 1 (Bahar 2005), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara, 2005, s. 115-128.
- Naci, Balkan Harbinde Edirne Muharebesine Aid Harb Ceridesi, *Askeri Mecmua Tarih Kısmı*, Sayı: 3, İstanbul 1926.
- Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Balkan Harbi (1912-1913) II. Cilt 3 ncü Kısım Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler*, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2005.
- Wasti, Syed Tanvir; "The 1912-1913 Balkan Wars and The Siege of Edirne", *Midlie Eastern Studies*, Vol. 40, No: 4, Jully 2004.
- Yavuz, Nuri; "Edirne Müdafii Mehmet Şükrü Paşa", *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri (Sunulamayan Bildiriler) 1768-1938 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nde Ordu ve Toplum*, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2001.
- Yener, Burhan; "Balkan Harbi ve Alınacak Dersler", *Stratejik Araştırma ve Etüt Bülteni*, C.1, S: 1, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara, 2001, s. 53-63.
- Yiğitgüden, Ali Remzi, *1912-1913 Balkan Harbinde Edirne Kale Muharebeleri*, C. II, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2006.

EKLER

Edirne savunma-kuşatma hatları

Edirne Müdafî Şukrî Paşa

Ayvaz Baba Tabyası Bulgar İşgalinde

Hıdırlık Tabyası

Şükrü, Rifat ve İsmail Paşalar Edirne'den hareket etmezden evvel

Türk subaylarının Sofya istasyonunda karşılanması

BALKAN SAVAŞLARI'NDA BOLAYIR MUHAREBESİ VE ŞARKÖY ÇIKARMASININ ASKERİ BOYUTTAN SİYASİ BOYUTA TAŞINMASI

MİTHAT ATABAY*

Özet

Karadağ'da çıkan savaş, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ın da katılımıyla birdenbire bütün Rumeli'ye yayılmış, Osmanlı Orduları İşkodra, Yanya, Edirne savunmaları dışında her yerde bozguna uğrayarak çekilmeye başlamıştı. Mustafa Kemal bu haberleri alır almaz Mısır, Trieste, Romanya üzerinden İstanbul'a geldi, ama o gelinceye kadar bütün Rumeli kaybedilmiş, Selanik düşmüş, Bulgarlar Çatalca savunma hattına kadar ilerlemişlerdi.

Osmanlı Genelkurmayı İstanbul'u tehdit eden Bulgar birliğini durdurmak için Bolayır Yarımadası'nda kuvvet toplamayı, bu kuvvetle Bulgar hattının gerisine saldırmayı, bu saldırıyı Şarköy'de yapılacak bir çıkarma ile desteklemeyi planlamıştı. Mustafa Kemal Bolayır'da kurulan kolordunun Harekât Şubesi Müdürlüğü'ne atandı (25 Kasım 1912). Fakat bu plan başarıya ulaşamadı. Çünkü Şarköy'de çıkarma yapacak kolordu (Kurmay Başkanı Enver) zamanında yetişememiş ve araç yokluğu yüzünden karaya çok az asker çıkarılabiliyordu. Kolordunun kurmay başkanı Fethi Bey (Okyar) bu sırada askerlikten çekildi. İttihat ve Terakki Partisi'nin genel sekreteri oldu. Yerine Mustafa Kemal geçti ve kolordu Edirne'nin geri alınması hareketine katıldı. 22 Temmuz 1913 tarihinde Edirne'ye ilk giren kuvvetler bu kolordunun atlı birlikleriydi. Fakat tıpkı Trablusgarp'ta yararlılıkları görülen subaylara Osmanlı Meclisi Mebusanı'nın teşekkürlerini bildiren kararda olduğu gibi, Edirne'nin geri alınması olayında da Mustafa Kemal yerine Enver'in (Paşa) adı geçti. 27 Ekim 1913'te Fethi (Okyar) Sofya elçiliğine, Mustafa Kemal de Sofya askeri ataşeliğine gönderildi.

Şarköy çıkarması Ali Fethi (Okyar) ile Ali İhsan (Sabis) arasında basında polemik konusu oldu. Bu tartışmanın izleri Milli Mücadele ve Cumhuriyet döneminde de siyasi boyutta kendini gösterdi. Bu bildiride Ali Fethi (Okyar) - Mustafa Kemal ile Enver Paşa - Ali İhsan (Sabis) arasındaki kangren haline gelen Şarköy çıkarmasının perde arkası anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Balkan Savaşları, Mustafa Kemal, Ali Fethi, Ali İhsan (Sabis), Şarköy

*Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: matabay@comu.edu.tr tel:0286 2180018/1715

Transformation of the Bolayır Battle and the Şarköy Landing from a Military Phenomenon into a Political Matter during the Balkan Wars

Abstract

The war which broke in Montenegro spread across Rumelia immediately after Serbia, Bulgaria, and Greece's involvement and as a result the Ottoman Armies began to retreat because it was defeated everywhere but at the defensive fronts in İşkodra (Shkodra), Yanya (Ioannia), and Edirne. Upon hearing about this condition, Mustafa Kemal travelled to Istanbul through Egypt, Trieste, and Romania, yet Rumelia had already been lost to the enemy, Thessaloniki had fallen, and the Bulgarian forces had advanced till the Çatalca defensive line by the time he arrived.

The Ottoman General Staff planned to gather its forces on the Bolayır Peninsula, to attack the Bulgarian troops from the back with this force, and to back up this assault with a landing in Şarköy to stop the Bulgarian forces posing serious threat to Istanbul. Mustafa Kemal was appointed as the Director of Operations Office of the corps built in Bolayır (25 November 1912). However, this plan failed because the corps (Enver as chief of staff) expected to land on Şarköy could not arrive on time and could only land so few soldiers due to lack of vehicles. Fethi Bey (Okyar), the corps' chief of staff, was suspended from the military service and became the secretary general of the Union and Progress Party. The vacated position was filled by Mustafa Kemal, and then the corps took part in the recovery of Edirne. The first forces to enter Edirne were mounted troops of this corps on 22 July 1913. However, just as in the decree in which Ottoman Parliament expressed its gratitude to the officers highly contributory at Tripoli, Enver Pasha but not Mustafa Kemal was mentioned in the reports concerning Edirne's recovery. On 27 October 1913, Fethi (Okyar) was appointed to the embassy and Mustafa Kemal to the military attaché's office in Sofia.

The Şarköy Landing became a matter of debate on media between Ali Fethi (Okyar) and Ali İhsan (Sabis). The traces of this discussion were politically influential during the National War of Independence and the Republic Period. The present paper will discuss the Şarköy Landing having transformed into "the Gordian knot" between Ali Fethi (Okyar)-Mustafa Kemal and Enver Pasha-Ali İhsan (Sabis).

Keywords: Balkan Wars, Mustafa Kemal, Ali Fethi, Ali İhsan (Sabis), Şarköy

Bâb-ı Ali Baskınından sonra Balkan Devletleri de ateşkesi sona erdirerek 26 Ocak 1913'te saldırıya giriştiler. Bulgar Ordusunun öncü birlikleri Korudağı'nı aşmaya başladılar. Bunun üzerine Mustafa Kemal ve Ali Fethi Bey gerekli tedbirleri aldılar. Bu arada Enver Bey, bizzat kendisinin de katılacağı bir plan hazırladı. Yapılan plana göre; 8 Şubat 1913 sabahı erkenden Bolayır'da bulunan Mürettep Kolordu (Komutanı Fahri Paşa, Kurmay Başkanı Ali Fethi Bey ve Harekât Şube Müdürü Mustafa Kemal Bey) saldırıya başlayarak karşısında bulunan Bulgar

birliklerini tespit edecekti. Aynı sabah 10.Kolordu (Komutanı Hurşit Paşa, Kurmay Başkanı Enver Bey) birlikleri de gemilerle gelip Şarköy'ün biraz batısında ve Bulgarların gerisinden karaya çıkararak Bulgarlar baskına uğratılacaktı. Böylece iki ateş arasında kalacağı umulan Bulgar Ordusu ezilecek ve Çatalca'dan çekilmeleri sağlanacaktı¹.

7 Şubat 1913 tarihinde İstanbul'da 10.Kolordu'nun ikinci kademesi vapurlara bindirilip harekete hazır hale getirildi. Sonra Kolordu Karargâhı'nın birinci kademesinin de Nilüfer vapuru ile hareket etmesi kararlaştırıldı². 10.Kolordu saat 18.00'de hareket etmek üzere son hazırlıkları yaptı³. Bu sırada Güzel Girit vapuruna gönderilen hareket emri geri geldi. Güzel Girit Vapuru ortalarda yoktu. Dürbünle aranmasına rağmen bulunamadı. Saat 19.00'da hareket eden Kolordu Komutanı Hurşit Paşa ve Kurmay Başkanı Yarbay Enver Bey'in bulunduğu Nilüfer vapuru, Haydarpaşa açıklarına geldiğinde 31. Tümen'den şifreli bir telgraf aldılar. Gelen telgrafta 61 ve 62 numaralı şirket vapurlarının küçük oldukları gerekçesiyle Şarköy'e asker götürmeyecekleri bildiriliyordu⁴. Kolordu Komutanı, Haydarpaşa Telgrafhanesi'nden çektiği iki telgrafla gerekirse zor kullanılarak bu gemilerin Şarköy'e doğru hemen yola çıkarılmalarını ve Güzel Girit Vapurunun aranmasını eğer hareket etmişse Şarköy'e doğru gelmesini emretti. Böylece iki üç saatlik gecikmeyle 31. Tümen de hareket etmiş oldu⁵.

8 Şubat 1913 sabahı saat 08.30'da Hurşit Paşa'nın vapuru toplanma yeri olan Aksasburnu ile İnceburun arasındaki yere geldi. 31. Tümeni taşıyan vapurla, havanın da rüzgârlı ve denizin dalgalı olması nedeniyle ancak 1,5-2 saat sonra buluşabildiler. Diğer vapurlardan haber yoktu. Bu durum Bolayır'daki Mürettep Kolordu Komutanlığı'na da bildirilmedi. Mürettep Kolordu planlandığı gibi saldırıya başladı ve saat 14.00'e kadar başarılar elde ederek ilerledi. Bu saatten sonra 10 ncu Kolordu savaş meydanında olmadığı için Mürettep Kolordu cephede yalnız kaldı ve yeni bir saldırı yapamayacak duruma düştü⁶. Bu sırada Mürettep Kolordu bir Bulgar saldırısı karşısında yok olmamak için geri çekildi. Bu arada İnceburun'daki 10. Kolordu'nun vapurlardaki askeri bekliyordu. Yarbay Enver Bey, Nilüfer vapurundan Bolayır'a bir mesaj hazırlattı ve tam göndereceği sırada Kurmay Binbaşı Tevfik geldi. Yarbay Enver Bey, vapurların tam zamanında gelmediğinden

¹ Mithat Atabay, *Atatürk ve Çanakkale (25 Kasım 1912'den 10 Kasım 1938'e)*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2015, s.9.

² Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Balkan Harbi Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması (TSKTBHŞO/İÇMŞÇ)*, 2.Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s.204.

³ Genelkurmay Başkanlığı, *TSKTBHŞO/İÇMŞÇ*, s.206.

⁴ Genelkurmay Başkanlığı, *TSKTBHŞO/İÇMŞÇ*, s.206-207.

⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *TSKTBHŞO/İÇMŞÇ*, s.207.

⁶ Ancak bu esnada bu olumsuzluklardan haberi olmayan Mürettep Kolordu Komutanı Fahri Paşa ile Kurmay Başkanı Ali Fethi Bey, kendilerine bir gece önce irtibat subayı olarak gönderilen Kurmay Binbaşı Tevfik Bey'in verdiği emin ve kesin bilgiye güvenerek Mürettep Kolordu birliklerine Bolayır'da sabah erkenden taarruz emri verdiler. Bkz., Genelkurmay Başkanlığı, *TSKTBHŞO/İÇMŞÇ*, s.212-213.

dolayı taarruzun ertesi güne 9 Şubat 1913 tarihine ertelenmesi istediğini bildirmekten son anda vazgeçti⁷.

10. Kolordu'nun irtibat subayı Binbaşı Tefrik, hiç değilse eldeki mevcut kuvvetlerin çıkarılmasını söyledi. Bu teklif kabul edilip Bolayır'a saat 10'da çıkarma yapılacağı bildirildi. Fakat çıkarma bir türlü gerçekleştirilemiyordu. Hava muhalefeti dolayısıyla çıkarma 1,5 saat geç yapılabilirdi. Bu durumda iş işten geçti ve Bolayır Kolordusu ağır yenilgiye uğradı⁸. İstanbul'dan yardım talep edilerek hiç değilse, Gelibolu'dan kuvvet takviyesi yapılarak buranın Bulgarların eline geçmesinin önlenmesi istendi ve aynı zamanda 10. Kolordunun arzusuna rağmen bu vakitten sonra beraberce bir taarruz yapacak durumlarının olmadığı da başkomutanlığa bildirdi⁹.

Şarköy'e çıkan 10.Kolordu mutlaka bir taarruz yapmak için ısrar etti. Durumu yerinde görmek isteyen Yarbay Enver Bey, Bolayır Karargâhına gitti. Durumun o kadar da fena olmadığı kanaatini dile getirdi. Yarbay Enver Bey'in yeni bir taarruz fikrine Mürettep Kolordu Komutanı Fahri Paşa, Kurmay Başkanı Ali Fethi Bey ve Harekât Şube Müdürü Mustafa Kemal Bey karşı çıktılar. Enver Bey'in planlarını gerçekçi bulmayan Osmanlı Genelkurmayı 10.Kolordu'nun birliklerini gemilere geri almasını emretti. Bu emri birkaç kez de tekrarlamak zorunda kaldı¹⁰. Ağır kayıplar veren 10.Kolordu tekrar gemilere bindirilerek geri çekildi¹¹. Bolayır Muharebesi ve başarısız olan Şarköy çıkarması sonrası bu bölgeler de Bulgar hâkimiyetine girdi. Edirne'ye yardım etme imkânı da kalmadı¹².

Ortaya çıkan bu durum karşısında 10.Kolordu Komutanı Hurşit Paşa ile Mürettep Kolordu Komutanı Fahri Paşa arasında iğneleyici yazışmalar yapıldı. Bu çatışma gerçekte, Ali Fethi Bey ile Enver Bey'in arasında idi. Mustafa Kemal Bey de Ali Fethi Bey'le birlikte bu çatışmanın içinde bulunuyordu. Talât Bey (Paşa) ise Enver Bey'i tutuyordu. Zira Talât Bey, Enver Bey aracılığıyla Osmanlı Ordusunu elinde bulundurmak istiyordu¹³.

Mustafa Kemal Bey ve Ali Fethi Bey bu gelişmeler üzerine görevlerinden istifa etmek istediler. Bunun üzerine Sadrazam Mahmut Şevket Paşa Gelibolu'ya gitmeye karar verdi¹⁴. Padişahın Ertuğrul yatı ile Dâhiliye Nazırı Adil Bey'i de alarak 20 Şubat 1913 tarihinde Gelibolu'ya gitti. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'yı

⁷ Mithat Atabay, "Mustafa Kemal'in Balkan Muharebeleri Esnasında Çanakkale Bölgesindeki Faaliyetleri," *Çanakkale 1915, Mustafa Kemal Atatürk ve Modern Türkiye*, yay. haz. Turan Tanyer, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2010, s.32-33; Atabay, *Atatürk ve Çanakkale*, s.12.

⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *TSKTBHŞO/İÇMŞÇ*, s.212-213.

⁹ Genelkurmay Başkanlığı, *TSKTBHŞO/İÇMŞÇ*, s.220-222.

¹⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *TSKTBHŞO/İÇMŞÇ*, s.232.

¹¹ Genelkurmay Başkanlığı, *TSKTBHŞO/İÇMŞÇ*, s.235.

¹² Mithat Atabay, *Asker ve Cumhurbaşkanı Olarak Çanakkale Topraklarında Mustafa Kemal Atatürk*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2014, s.22.

¹³ Atabay, *Atatürk ve Çanakkale (25 Kasım 1912'den 10 Kasım 1938'e)*, s.12.

¹⁴ Mahmut Şevket Paşa, *Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, Arma Yayınları, İstanbul 1988, s.22.

Gelibolu limanında 10.Kolordu Komutanı Hurşit Paşa ve Kurmay Başkanı Enver Bey karşıladı. Mürettep Kolordu Komutanı Fahri Paşa ile 10.Kolordu Komutanı Hurşit Paşa Sadrazamın yanında münakaşa ettiler¹⁵. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, Ali Fethi Bey'le görüştüktan sonra Enver Bey'le de görüştü. Enver Bey, Sadrazam'dan kendisini İstanbul'a Harbiye Nezareti Harekât Şube Müdürlüğü'ne almasını, Ali Fethi Bey'i de kendisinden boşalan 10.Kolordu'nun kurmay başkanlığına getirmesini, Mustafa Kemal'in de Mürettep Kolordu Komutanlığı Kurmay Başkanlığına tayin edilmesini talep etti¹⁶. Enver Bey'in bu teklifini beğenen Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, Mustafa Kemal Bey'i de çağırarak onunla da görüşerek nasihatle bulundu. Daha sonra Maydos'a ve Çanakkale'ye uğrayan Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, Gelibolu'ya tekrar dönerek Başkomutan Vekili Ahmet İzzet Paşa'ya bir telgraf çekerek Fahri Paşa'nın yerine Mehmet Ali Paşa'nın tayin edilmesini emretti¹⁷. 21 Şubat 1913'te İstanbul'a hareket eden Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, 10.Kolordu Komutanlığı'nın İstanbul'a getirilmesine, Hurşit Paşa ve Enver Bey'in Gelibolu'dan alınmasına karar verdi. Ancak Fahri Paşa, Ali Fethi Bey ve Mustafa Kemal Bey'in İstanbul'a geldiklerinde muhalif bir tavır takınacaklarını ve bundan da onların muhaliflerinin yararlanacağını düşünüyordu. Mustafa Kemal Bey ve Ali Fethi Bey, Sadrazama birer mektup yazarak Enver Bey'in İstanbul'a alınmamasını istiyorlar ve şayet alınırsa bu durumun subaylar arasında rekabete sebep olacağını dile getiriyorlardı¹⁸.

Son gelişmeler karşısında Mustafa Kemal Bey ve Ali Fethi Bey istifa etme kararı aldılar ve bu kararlarını Başkumandan Vekili Ahmet İzzet Paşa'ya bildirdiler¹⁹.

Mustafa Kemal Bey ve Fethi Bey'in bu konudaki dirençlerini kırmak ve onların muhalefetlerine son vermek üzere habersiz biçimde Talât Bey (Paşa) Gelibolu'ya geldi. Bu sırada Mustafa Kemal Bey ve Ali Fethi Bey Eksamil'de bulunuyordu. Talât Bey, Mustafa Kemal Bey'e gelişmelerin tamamından haberi olduğunu belirttikten sonra gönderilen raporu okuduğunu ve raporun çok ağır olduğunu dile getirdi. Daha sonra da Mustafa Kemal Bey'in açık görüşlülüğünün partide sıkıntı yarattığını ancak bunu son gelişmelerden meydana gelen üzüntünün bir sonucu olduğunu dile getirdi ve bu kırgınlığın sona ermesini istedi. Talat Bey, kendilerine yine birlikte çalışmayı teklif etti. Mustafa Kemal bir ara; "*Siz partinin başından çekilecek misiniz?*" diye sordu. Talât Bey; "*Niçin? Beni öldürmek mi istiyordunuz?*" dedi. Bunun üzerine Mustafa Kemal, "*Hayır, biz size lâıyk olduğunuz yeri vereceğiz*" diye cevap verdi²⁰. Talât Bey, Ali Fethi Bey'e İttihat ve Terakki

¹⁵ Atabay, *Asker ve Cumhurbaşkanı Olarak Çanakkale Topraklarında Mustafa Kemal Atatürk*, s.27.

¹⁶ Mahmut Şevket Paşa, *Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s.24-25.

¹⁷ Mahmut Şevket Paşa, *Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s.26.

¹⁸ Mahmut Şevket Paşa, *Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s.26-27.

¹⁹ Atabay, *Asker ve Cumhurbaşkanı Olarak Çanakkale Topraklarında Mustafa Kemal Atatürk*, s.28.

²⁰ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Bateş Yayınları, İstanbul 1984, s.69.

Partisi'nin genel sekreterliğini teklif etti²¹ ve İstanbul'a döndü. Mustafa Kemal Bey ile Dr. Tevfik Rüştü Bey önce bu teklifi yadırgamışlarsa da daha sonra Ali Fethi Bey'in bu yeni makama geçmesini beğendiler. Zira İttihat ve Terakki Partisi'nin 1913 Kongresi'nde düşüncelerini yeniden açıklayabilecekler ve uygulayabilmek için de bir fırsat yaratılmış olacaktı. Rauf (Orbay) Bey bu durumu şöyle anlatmaktadır:

“İttihatçılar Ali Fethi Bey'i ve Mustafa Kemal'i artık yadırgıyorlardı. Enver Bey'in Harbiye Nazırlığı'nı orduda içine sindiremeyecekler arasında Ali Fethi Bey'in bulunacağı şüphesizdi. Onu askerlikten alarak İttihat ve Terakki Partisi'nin Umum Sekreteri yapmaya karar verdiler. Fethi Bey'in evine yerleşen Mustafa Kemal belki bu yoldan bir şeyler yapılabileceği umuduna kapılarak kabul etmesinde ısrar etti.”²²

Mustafa Kemal Bey, Ali Fethi Bey'in bu görevi kabul etmesi ile şu düşüncelerin gerçekleştirilebileceğini umuyordu:

“1.Ordu kesin olarak ve gerçekten siyasadan ayrılmalıdır.

2.Devlet siyasasını partini merkez-i umumisi değil, meclis grubu yapmalıdır ve denetlemelidir. Ona göre gerekli kimseler mebus seçtirilmelidirler.

3.Merkez-i Umumi İstanbul ve taşralardaki teşkilât işleriyle uğraşmalıdır.”²³

Bu arada Mürettep Kolordu Komutanlığı'nın ismi “*Bolayır Kolordusu*” oldu. Mustafa Kemal de bu Kolordunun Kurmay Başkanlığına getirildi. Bolayır Kolordusunun ayrıca komutanı olmadığı için komutanlık görevini de bizzat Mustafa Kemal Bey yürüttü. Bu olaylar olurken sadece Edirne Kalesi Bulgarlara karşı direnişini sürdürüyordu. Tüm Trakya işgal altında idi. Sadece Gelibolu yarımadası Osmanlı'nın elinde kalmıştı.

Mustafa Kemal, Akdeniz Boğazı Kuva-yı Mürettebesi Erkân-ı Harbiye Reisi Binbaşı Fethi (Okyar) Bey'le birlikte Başkomutanlığa ve Harbiye Nezareti'ne başvurarak Edirne'nin kurtarılması için yapılması gereken işleri bildirdiler. Bu başvuru Mustafa Kemal Bey tarafından kaleme alındı ancak uygulanmadı. İkinci Balkan Savaşı, Balkan devletlerinin birbirleri ile toprak konusunda anlaşmazlığa düşmesinden çıktı. Bulgaristan'ın yenilmesi ve çaresiz durumundan yararlanan Osmanlı Devleti Edirne'yi geri almaya karar verdi. Çatalca ve Bolayır'da bulunan Kolordular hızla harekete geçti. İstanbul'dan gelen kuvvetlerin başında Enver Bey bulunuyordu. Bolayır Kolordusunun Kurmay Başkanı da Mustafa Kemal'di. 21 Temmuz 1913 tarihinde Osmanlı kuvvetleri Edirne şehrine girdi. Şehre ilk giren kıtalar Bolayır Kolordusu'nun yani Mustafa Kemal'in emrindeki birliklerdi. Fakat Edirne'nin kurtuluşu şerefini İttihat ve Terakki Cemiyeti, Enver Bey'e mal etmekte

²¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri Doğumundan Samsuna Çıkışına Kadar*, 2.baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s.56.

²² Atay, *Çankaya*, s.70.

²³ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.56; Atabay, *Atatürk ve Çanakkale (25 Kasım 1912'den 10 Kasım 1938'e)*, s.18.

gecikmedi. Mustafa Kemal Bey, bu işin öncüsü olduğu halde, yine İttihatçılar tarafından geri planda bırakıldı. Hâlbuki Edirne'nin kurtarılması için “*Çatalca'dan, Marmara sahilinden ve Gelibolu yönünden genel ve ortak bir taarruz yapılması*” gerektiğini ilk düşünen ve planlayan Mustafa Kemal Bey'di. Enver Bey, İttihatçıların propagandası ile Mustafa Kemal Bey'in önüne geçti ve Edirne'ye girme şerefi de O'na verildi²⁴.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1913 yılı kongresi yaklaşmıştı²⁵. Ali Fethi Bey İttihat ve Terakki'nin genel sekreter olunca ilk iş olarak İttihatçı fedailerin maaşlarını kestti. Bütün fedai takımı ve onları tutanlar Ali Fethi Bey aleyhine birleştiler. Kongre yaklaştığında Fethi Bey ve Mustafa Kemal Bey bir nutuk hazırladılar. Mustafa Kemal Bey ve Dr. Tevfik Rüştü Bey yapılabilecek bazı olumsuz dedikoduları önlemek için birlikte İzmir'e gittiler. Kongrede nutkun parti genel sekreteri tarafından söylenmesi doğaldı. Fethi Bey'in neler söyleyeceğinden şüphelenenler bir oyun tertip ettiler. Bu çerçevede Şükrü Bey, tarafından da söylenmek üzere bir nutuk hazırlandı. Kongre başlayınca daha Ali Fethi Bey yerinden kalkmadan Şükrü Bey kürsüye çıkarak Merkezi Umuminin resmi nutkunu söyledi²⁶. Bu olaydan sonra Talât Bey ve onun gibi düşünenler Fethi Bey'i İttihat ve Terakki'nin genel sekreterliğinde tutamazlardı²⁷.

Bulgaristan'la 29 Eylül 1913'te barış anlaşması yapılıncaya İttihat ve Terakki ileri gelenlerince, Osmanlı Devleti için en önemli makamın Sofya elçiliği olduğu söylenmeye başlandı. Bir gün Ali Fethi Bey ve Mustafa Kemal Bey otururken Talât Bey odadan Ali Fethi Bey'i konuşmak üzere çıkardı. Fethi Bey geri döndüğünde Sofya elçiliği teklif ettiklerini söyledi ve bu teklifi kabul ettiğini belirtti. Ali Fethi Bey'le Mustafa Kemal Bey Cemal Bey'e (Paşa) gittiler. Cemal Bey, “*Çok önemli, hatta sen de git. Ataşemiliter olursun. Hem hizmet edersin, hem de faydasız didişmelerden yıpranmazsın*”²⁸ dedi. Kendini ortaya atmayı, türlü hırslar arasında bunalıp kalmamayı iyi bilen Mustafa Kemal, geriye çekilmeyi bildi ve bu görevi 27 Ekim 1913 tarihinde kabul etti. Ama Bolayır Muharebesi ve Şarköy çıkarması günümüze kadar uzanan bir siyasi polemik konusu oldu.

Bolayır Muharebesi ve Şarköy çıkarması konusunun siyasi polemik haline getirilmesini üç dönemde ayırmak mümkündür. Birinci dönem; olayın sıcaklığının devam ettiği sıradadır. Bu dönemi de kendi arasında iki evrede ele almak mümkündür. Birincisi; Ali Fethi Bey ile Mustafa Kemal Bey'in görüşleri ve buna karşı Enver Bey'in ön plana çıkarılması çabalarıdır ki, bunda oldukça başarılı

²⁴ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.58.

²⁵ İttihat ve Terakki'nin 1913 yılı kongresi öncesindeki genel hava için bkz., Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, c.III, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s.234-235.

²⁶ İttihat ve Terakki'nin kongreleri ve yönetici kadroları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, s.227-246; ayrıca bkz., Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.57.

²⁷ Atabay, *Atatürk ve Çanakkale (25 Kasım 1912'den 10 Kasım 1938'e)*, s.20.

²⁸ Atabay, *Atatürk ve Çanakkale (25 Kasım 1912'den 10 Kasım 1938'e)*, s.21.

olunmuştur. Enver Bey, hızla terfi basamaklarını tırmanmış ve bu olaydan bir yıl bile geçmeden Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili olmuştur.

Birinci dönemin ikinci evresi ise 10.Kolordu 1.Şube Müdürü (Harekât Şube Müdürü) Kurmay Binbaşı Ali İhsan (Sabis) Bey'in Bolayır Muharebesi ve Şarköy çıkarmasındaki yenilgiyi Mürettep Kolordu Kurmay Başkanı Kurmay Binbaşı Ali Fethi Bey ile 1.Şube Müdürü (Harekât Şube Müdürü) Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal'e yüklemeye çalışması oldu. Ali İhsan Bey, 1913 yılında isminin sadece ilk harfini "A" içeren; "*Balkan Savaşları'ndan Neden Bozguna Uğradık?*" ve "*Askeri Mağlubiyetimizin Esbabı*" adıyla iki küçük kitap yazarak Hilmi Kitabevi'nde bastırdı. Ali İhsan Bey "*Askeri Mağlubiyetlerimizin Esbabı*" adlı eserinde Ali Fethi Bey ve Mustafa Kemal Bey'i isim vermeden "*Taktik Bilgisizlik*"le suçladı ve şu fikirlere yer verdi:

"Bolayır Muharebesi'nde mühim bir taktik hatası muharebenin kaybedilmesine sebep olmuştur. Şarköy civarında karaya ihraç olunacak 10.Kolordu ile Bolayır'daki Kolordu o havalide düşman kuvvetlerine karşı ortak harekete ve taarruza memur olmuştur.

10.Kolordu'nun çıkarma hareketi 26 Kânunusani (8 Şubat 1913) günü sabahı başlayacaktı. İki fırkalı ordunun ihraç hareketinin en mükemmel vesaitle lâakal üç gün süreceği ve ancak dördüncü gün ileri harekete ibtidar edebileceği öteden beri malum ve mecrub bir ka'ide-i harbiyedir. Bolayır'daki kolordunun yalnız ilk günü düşman tespit ve işgal için taarruz etmesi ve badehu 10.Kolordu'nun ileri harekete hazır olmasını müteakip beraberce taarruz-u katiye ibtidar etmeleri lazım idi. İlk ihraç günü karaya çıkan kuvvet önden sonraki ihraç hareketini bizzat temin edebilirdi. Fakat bu yol sapmadı. Bolayır'daki Kolordu yalnız başına netice-i katiye istihsal etmek muzaffer olmak hevesine düştü. 10.Kolordu ile müştereken icra-i tesire intizar etmedi. Daha 26 Kânunusani'de işgal muharebesi tersine taarruz-u kat'i icra etti ve nihayet perişan oldu. Zaten bir taarruzu muvaffakiyetle icra için iktiza eden kıymet-i harbiyeden asker mahrum, erkân, ümera ve zabitan ise muharebe meydanından el birliğiyle iş görmek ve düşman karşısında fena muvafık tedbir ittihaz etmekten aciz olduğundan bu nevakis adetle telafi etmeyince muvafık olmanın imkânı yok idi. Bu noktalar nazar-ı dikkate alınmadığından o külli vakti henüz 10.Kolordu'dan ancak iki tabur karaya ihraç edilmişken Bolayır Kolordusu yüzde elliye yakın zayıatla tekrar Bolayır hattına ricat etmiş idi."²⁹

Ali Fethi Bey, "*Bolayır Muharebesi'nde Âdem-i Muvaffakiyetin Esbabı*" başlıklı bir risale yayınlayarak 1914 yılında cevap verdi:

"Bolayır Kolordusu bu satırlarla, 8 Şubat'ta kesin taarruz yaptığından taktik bir hata yapmakla itham edilmekte ve bu da söz konusu Kolordunun "yalnız başına kesin sonuç almak, muzaffer olmak hevesine" atfedilmektedir.

Yazarın taktik hatasından çok, şahsiyetine dayandırmak istediği bu konuda kendisini takip etmeyeceğiz. Ancak savaşın ikinci devrinin en önemli olayı olan Bolayır Muharebesi hakkında gerçeğin tahrif edilmesine ve tarihi belgelerin

²⁹ A.(Ali İhsan Sabis), *Askeri Mağlubiyetlerimizin Esbabı*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1329, s.82.

sessiz kalmasına taraftar olmayacağız. Bu amaca yönelik olarak söz konusu eserde büsbütün olan başka bir renk ve şekilde gösterilmek istenen “başarısızlığın hakiki sebeplerini” anlatmak, meseleyi asıl haliyle ortaya koymak ve gerçekleri aydınlatmak mecburiyetindeyiz.”³⁰

Ali Fethi Bey, daha sonra Bolayır Muharebesi'ne nasıl karar verildiğini, Binbaşı Tevfik'in getirdiği emri ve 10.Kolordu'nun yaptığı hataları sıralayarak, Mürettep Kolordu'nun plan ve uygulamalarında bir hata ve bilgisizlik olmadığını aksine 10.Kolordu'nun plana uymadığını ve değişen durum hakkında da kendilerine bilgi vermediğini tüm yazışmalarla ortaya koymakta ve isim yazmayan ama eser sahibini sert biçimde ihtar etmekte ve amacının gerçeği ortaya koymak olduğunu belirtmektedir:

“Maksadımız mevzu’ bahis eser sahibini bu muharrirler arasına ithal etmek değildir. Ancak Bolayır Muharebesi'nin âdem-i muvaffakiyeti esbabını araştıran mumaileyhin vicdani hiçbir vakfe-i tereddüde duçar olmadan mezkûr kolordunun yalnız başına muzaffer olmak hevesi” yüzünden perişan olduğunu ileriye sürdüğü düşünülürse kendisinin vuku'at-ı harbiyeyi hükümde oldukça cür'et sahibi bulunduğu anlaşılır. Ağır ithamatta bulunmak ve bunda cür'et göstermek kolaydır. Bunun kadr-i kolay olmayan bir şeyi varsa o da bilâ gerek hakikate hizmet etmektir.”³¹

Ali İhsan Bey, kendi kişisel kaprislerinden kurtulamadığından 10.Kolordu'nun gecikmesindeki sorumluluğu göz ardı ederek ve tarihsel gerçekleri kendi tarafına yontarak daha sonra da Ali Fethi Bey'e ve Mustafa Kemal Bey'in ismini vermeden onları suçlamayı sürdürdü. Bu eleştiriler kişisel boyutta ve siyasal nitelikte kendisini gösterdi. Önce Ali İhsan Bey-Ali Fethi Bey arasında olan tartışmalara İsmet (İnönü) Paşa ve Fevzi (Çakmak) Paşa da dâhil edildi. Bu tartışmalar 1921-1922 Batı Cephesi'nde Ali İhsan Paşa-İsmet İnönü ve bir nebze de Mustafa Kemal Paşa ve Mareşal Fevzi Çakmak da katılmak zorunda kaldı. Mustafa Kemal 1927 yılında okuduğu Büyük Nutku'nda; Ali İhsan (Sabis) Paşa hakkında çok ağır sözler söyledi:

“Burada sırası gelmişken, bir noktayı belirtmeliyim. Ordularımızdan birinin, İkinci Ordunun Komutanı (şimdi Askeri Danışma Kurulu -Askeri Şûra-üyelerinden) Şevki Paşa Hazretleri idi. Birinci Ordumuzun komutasını, Malta'dan gelmiş olan İhsan Paşa'ya vermiştik. İhsan Paşa'nın, kendisini Askeri Mahkemeye dek götüren yersiz işlerinden ve davranışlarından dolayı, Ordu Komutanlığı'ndan uzaklaştırılması gerekti. Gerçekten Ali İhsan Paşa, ordunun düzen bağını ve genel yönetimini çıkamaz bir yola düşürecek davranışlarda bulundu. Örneğin, ordusundaki ast komutanları, üst komutanların buyruklarını tutmamaya sürükleyecek durumlar yarattı.

Sözgelimi, ambarlarında bulunan şeyleri günlerce bildirmede ve bildirtmedi de, genel yiyecek sıkıntısı çekildiği bir sırada birdenbire, ambarlarında yiyecek kalmadığını ve açlık tehlikesi bulunduğunu bildirdi.”³²

³⁰ Ali Fethi, *Bolayır Muharebesi'nde Âdem-i Muvaffakiyetin Esbabı*, İstanbul 1330, s.4-5.

³¹ Ali Fethi, *Bolayır Muharebesi'nde Adem-i Muvaffakiyetin Esbabı*, s.26-27.

³² Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev*, c.II, 4.Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1999, s.889.

Kendisini yakından tanıdığı Ali İhsan Paşa'nın kendine özgü kişisel niteliklerini şöyle sıralar:

“En küçük birliklere değin bütün ordusuna, önemli önemsiz her işin ve her kararın ancak kendisince verileceği sanısını aşılayarak bütün ordusunda, yalnız kendisinin güçlü olduğu sanısını uyandırmak, büyüklerinden daha üstün olduğunu herkese tanıtılma kaygısında bulunmak. Büyüklerin hem resmi iş, hem de özel davranışları bakımından saygınlıklarının düşkün olmasını araştırmak. Savaşta alacağı önlemlerin yerindeliği ve göstereceği sinir sağlamlığı yönünden kendisini denemeye fırsat bulunmamışsa da bu alanda anlaşılın karakteri şu idi: Herhangi bir başarısızlığı, ne olursa olsun, astına ya da üstüne yüklemenin olanağını her zaman düşünmesi. İhsan Paşa, yumuşak ve nazik davranışlardan çok, sert ve resmi davranışlarla görev yaptırması gerekli gösterir.”³³

Mustafa Kemal, Ali İhsan Paşa'nın yükselme tutkusunu sebebiyle her şeyi yapabileceğini dile getirerek şunları yazmaktadır:

“Benliğine sinmiş yükselme kuruntusu, ün alma tutkusunu, aşırı kıskançlık, sonsuz bir bencillik etkisiyle baş olmak istediği, davranışlarından ve ast komutanlar yanında söylediği arabozucu sözlerinden anlaşılıyordu. 11'inci Tümen Komutanı... görevimden çekildiğimi işittikten sonra bana gizlice: “Ali İhsan Paşa'nın Malta'da iken kurtarılması için Ferit Paşa'ya mektuplar yazdığını ve İngiliz güdümünün kabulü konusunda açıktan açığa saatlerce kendi yanında konuşmalar ve tartışmalar yaptığını” söyledi. Bu sözleri (Ali İhsan Paşa'nın davranışlarına göre), dikkat çekici buldum.”³⁴

Mustafa Kemal Ali İhsan Paşa'nın Musul'da İngilizlere bir çok askerin esir düşmesinin de sorumluluğunu taşıdığını belirtir:

“Tevhidi Efkâr gazetesinde yayımlattığı kendi savaş öyküleri arasında, Ateşkes Anlaşması'nın yapıldığı günden bir gün önce, Musul güneyinde, Şarkat'ta, Dicle Grubu'nun tutsak düşmesi sorumluluğunu yalnız, o zaman grup komutanı olan (şimdi Doğu Cephesinde Tümen Komutanı imiş) Yarbay İsmail Hakkı Bey'e yüklemesi de bu karakterinin açık bir kanıtıdır. Dicle Grubu 7, 9, 43, 18 ve 22'nci alaylarla avcı alayından kurulmuştu. Bunlardan başka, ayrıca Beşinci Tümeden 13 ve 14'üncü alaylar da lokma lokma esir verildi. Ateşkes Anlaşması'ndan bir gün önce 13.000 kişinin tutsak verilmesi, 50'ye yakın topun elden çıkması gerçekte kendisinin, duruma uygun olmayan bir buyruk vermesinden doğmuştur. İşte bu durum, Musul ilinin elden çıkmasına yol açtı. Oysa Ateşkes Anlaşması'nın yapılacağı biliniyordu. Gruba Keyare mevziine çekilmek için direktif verilseydi İngilizler, Grubu tutsak etmek şöyle dursun, yenemezlerdi bile. (Dicle Grubuna) Beşinci Tümen de katılabilirdi. Böylece, Ateşkes Anlaşması yapıldığı zaman, tutsak düşen sekiz piyade alayı elde bulunur ve Musul da bizde kalırdı. Ama alçak bir düşünce, mantığı yenmiştir.”³⁵

Hatta Mustafa Kemal, Ali İhsan Paşa'nın sadece kendisini düşünerek emrindeki birlikleri yalnız bıraktığını ifade eder:

³³ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev*, c.II, s.890.

³⁴ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev*, c.II, s.890-891.

³⁵ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev*, c.II, s.891-892.

“General Marşal'ın (Marshall): “Yarın öğleye değin Musul'dan çıkınız, yoksa savaş tutsağısınız.” buyruğunu aldığı zaman, o pek kurumlu Paşa Hazretleri, Sincar çölünü geçerek Nusaybin'e gitmek için, General Marşal'dan bir resmi belge ile koruyucu olarak da iki zırhlı otomobil istedi ve bunların koruyuculuğunda Aşir Bey'le (şimdi Milli Savunma Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Aşir Paşa) beni Musul'da bırakarak Nusaybin'e gitti. Aşiretler arasında hükümetin manevi erkini de kırdı ve bu durumu görenlerin içi sızladı. (Oysa), koruyucusuz olarak Zaho yoluyla gidebilirdi; ya da atlı olarak çölden gidebilirdi. Halep'te İngiliz generalinden kendisi için özel tren istedi ve yolda bir aşığlamaya uğramaması için trene koruyucu bindirilmesini istemeyi de unutmadı. Gerektiğinde canını ve dirliğini korumak için ulusal onuru unutan Paşa Hazretlerinin ahlakına örnek olmak üzere yukarıdaki olayları yazdım.”³⁶

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Ali İhsan Paşa'yı, 25 Eylül 1921 yılında atandığı Batı Cephesi 1.Ordu Komutanlığı görevinden, Büyük Taarruz emri vermeden önce 20 Haziran 1922'de aldı.. 1. Ordu Komutanı düzeydeki bir komutanın böylesi önemli bir görevden, hem de düşmana kesin darbeyi vurmak için TBMM Hükümeti Ordusunun karşı saldırıya geçme aşamasında bizzat Başkomutan Mustafa Kemal tarafından görevden alınması dikkat çekici ve kafa karıştırıcı bir olaydı.

Ali İhsan Paşa, 2 Eylül 1924 tarihinde “Yeni Âlem” gazetesinde kendisine haksızlık yapıldığı ve genç yaşta ordudan ilişiği kesildiği biçiminde³⁷ yazı kaleme alması gazetenin hükümet tarafından uyarılmasına neden oldu³⁸.

Ali İhsan Paşa, 1931 yılında siyasette kendini göstermek istedi. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın hemen sonrasında yapılan seçimlerde bağımsız milletvekili adayı oldu. Bu konuda çıkan haberde “Terakkipverciler ve Serbestçilerden sonra bir de diğerleri çıktı”³⁹ başlığı dikkat çekiciydi. Ancak Ali İhsan Paşa, yeterli oy alamadı ve milletvekili seçilemedi.

Ali İhsan Paşa, 2.Dünya Savaşı sırasında zaman zaman bazı gazetelerde köşe yazıları yaptı. “Harp Hatıralarım” adlı 3 ciltlik bir kitabını tamamlamaya çalıştı. Paşa, 2. Dünya Savaşı sırasında Almanya'yı ve Alman ordularının kazandığı başarıları öven yazılarıyla dikkat çekti. Devlet ve hükümet yetkililerine imzasız mektuplar göndermeye başladı. İmzasız mektuplar yüzünden yargılandı ve onbeş ay ağır hapse mahkûm oldu⁴⁰. Ağır hapis cezası aldığı için emekliliği sona erdi. 1947 yılında, hâlâ hasım olarak gördüğü Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından bizzat çıkarılan özel bir af yasasıyla özgürlüğüne kavuştu ve yeniden emeklilik hakkını elde etti.

Ali İhsan Paşa, Mustafa Kemal'in kendisi hakkındaki bu değerlendirmelerini sanki hiç okumamış veya duymamış gibi 1947 yılında gazetecilerin; “Aziz Paşam,

³⁶ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev*, c.II, 893.

³⁷ BCA., 030.01.00.00.40.239.2.2.

³⁸ BCA., 030.01.00.00.40.239.2.1.

³⁹ *Cumhuriyet*, 4 Mart 1931.

⁴⁰ *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 1947.

derler ki: Mustafa Kemal Paşa ile Ali İhsan Paşa'nın arası iyi değildi. Arada ziddiyet ve rekabet vardı. Gazi onu sevmezdi. Gazi'nin Nutuk adlı kitabında Ali İhsan Paşa hakkındaki sözler, Paşa'nın lehinde değildir. Acaba bu sözler doğru mu? Realiteye uygun mu? Kuzum Paşam! Aranızda ne vardı? Bir parça izah etmez misiniz? Tarihin tenviri lazımdır"⁴¹ diye sorduklarında o şunları söylediğini hatıralarının giriş kısmında belirtmektedir:

"Mustafa Kemal Paşa, beni pekiyi bilir ve takdir ederdi. Sınıf arkadaşımıdır. Harp Akademisi'nde üç sene beraber, aynı dershanede okumuş ve çalışmış idik. Aramızda hiçbir ihtilaf, gürültü, hatta hoşla gitmeyecek sert bir söz bile geçmemiştir."⁴²

Ali İhsan Paşa, 1950 yılındaki seçimlerde tekrar siyaset sahnesine çıktı. İzlediği siyaset Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'ye karşı hıncı olduğu için doğal olarak Atatürk ve cumhuriyet devrimlerine karşı bir politika olarak şekillendi. Demokrat Partiden Afyon milletvekili seçildi.

Ali İhsan Sabis, 24 Ocak 1951'de Kore'ye giden tugayımızın yerine yeni bir tümen teşkili hakkında verdiği sözlü soru önergesi münasebetiyle TBMM kürsüsünden konuşurken "2.Dünya Harbi esnasında seferber edilmiş olan birliklerimizde bakımsızlık yüzünden ölen askerlerimizin sayısı muharebe etmediğimiz halde 100 bine yakındır" diye bir konuşma yaptı.

Sâbis'in ortaya attığı bu 100 bine yakın zayıat haberi TBMM'nde haklı olarak bir hayret ve teessür uyandırdı. Milletvekillerinden bazıları "yalan" diye cevaplandırıdılar. Bu "yalan" sözü önerge sahibine tam zamanında verilmiş doğru bir cevaptı. Fakat maalesef General ısrar etti ve dedi ki; "askerî sıhhiye istatistikleri yalan diyenler ve inanmayanlar tarafından tetkik olunabilir."

Buna Millî Savunma Bakanı Hulusi Köymen cevap verdi:

"Sayın arkadaşlarım, dünya harbinin, 1 Eylül 1939 tarihinden başlayarak 7 Mayıs 1945 tarihinde sona erdiği müddet olan 5 yıl, 9 ay, 7 gün zarfında kara, hava, deniz birliklerimizden subay, gedikli, er, öğrenci olarak hastaneler dâhilinde ve muhtelif hastalıklardan ve arızalardan ölenlerin rakamları ordu yıllık sıhhi rapor kayıtlarından çıkartılarak aşağıda arz olunmuştur:

1939 yılının son 4 ayında 519 ölüm

1940 yılının son 12 ayında 4976

1941 yılının son 12 ayında 3319

1942 yılının son 12 ayında 4680

1943 yılının son 12 ayında 3308

1944 yılının son 12 ayında 3605

⁴¹ Ali İhsan Sabis, *İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri*, c.5, Nehir Yayınları, İstanbul 1993, s.15.

⁴² Sabis, *İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri*, s.15-16.

1945 yılının ilk 5 ayında 3794 olup ceman 22 663 Ölüm tespit edilmiştir. Bunun mevcut kuvveye nazaran binde nispeti vasatı 6,15'tir. Bu rakamlar yalnız hastanelerde ölenlerin sayısını ihtiva eder. Bunun dışında hastalanıp da hava değişimi ile izinli olarak memleketlerine ve evlerine giden ve orada ölen asker vatandaşların sayıları dâhil değildir.”⁴³

Ali İhsan Sabis, bu suretle, ordumuzun o devirdeki bütün komuta ve idare makamlarında bulunan kimseleri ağır bir ithamda bulundu. Kendisi de emekli bir general olan Hüsametdin Tuğaç Paşa, Ali İhsan Sabis'e 6 Nisan 1951 tarihinde cevap verdi⁴⁴.

Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'la birlikte uzun yıllar Genelkurmay 2.Başkanlığı yapan Asım Gündüz sınıf arkadaşı olan ve aynı zamanda Kurtuluş Savaşı'nda Batı Cephesi'nde birlikte çalışan Asım Gündüz hatıralarında Ali İhsan Paşa'yı şöyle anlatmaktadır:

“Harp Akademisi'nden 11 Ocak 1905'te mezun olduk. Her üç sınıfta da birinci olmama rağmen, mezuniyette ikinciliğe düşürüldüm. Düştüm değil, düşürüldüm dememim bir sebebi vardır. O zaman İstanbullular imtiyazlı idiler. Akademiyi bitirenler arasında İstanbullular dururken, benim gibi Anadolu'nun bir kasabasından gelmiş kimsenin birinci olması mümkün değildi. Okul idaresi, böyle bir sonuçtan Sarayın hoşlanmayacağını biliyordu. Bu maksatla benim notlarımdan kısıntı yapılmış ve böylece Ali İhsan Cihangir'in (Sabis) sınıf birincisi olması sağlanmıştı. Ali İhsan çok kıskanç bir arkadaştı. Bu yaradılışı sebebiyle de sınıfta hiç kimse ile geçinemez, dost olamazdı. Sınıf arkadaşlarımız arasında ilk general olan Mustafa Kemal'di. Ali İhsan, Mustafa Kemal'in general olmasını bile kıskanmış ve devrin sadrazamı Talat Paşa'ya bir mektup yazarak “Ben Harp Akademisini birinci, Mustafa Kemal beşinci olarak bitirdi. Hâlbuki o, benden önce generalliğe terfi ettirildi” diye şikâyette bulunmuştu.”⁴⁵

Asım Gündüz, Ali İhsan Sabis'in Harp Akademisi'ni birincilikle bitirmiş olmasını bir imtiyaz olarak kullanmaktan çekinmediğini belirttiikten sonra hakiki birincinin Mustafa Kemal olduğunu zira öğretmenlerin Mustafa Kemal'in olaylara bakışını pratik yoldan çözümler getiren kısa ve öz cevaplar vermesini uzun yazmadığından düşük puanlarla değerlendirdiklerini belirtmektedir.

Bolayır Muharebesi ve Şarköy çıkarması konusunun siyasi polemik haline getirilmesini üçüncü dönemi 2012 yılında Mustafa Armağan tarafından tekrar canlandırılmak istendi. “Mustafa Kemal'in Hayatında Yazılmayan Bir Sayfa” başlığı ile 7 Ekim 2012 tarihli Zaman gazetesinde konuyu ele alan Mustafa Armağan, “Bolayır Muharebesi ve Şarköy çıkarmasının yenilgiyle sonuçlanmasını Atatürk'ü savunan yazarlar tarafından kaleme alınan resmi tarih kitapları ile inkılâp tarihi ders kitaplarında, geçiştirildiğini veya atlandığını” iddia etmektedir⁴⁶. Hatta

⁴³ TBMM Tutanakları, B:61, O:1, 6.4.1951, s.149.

⁴⁴ TBMM Tutanakları, B:61, O:1, 6.4.1951, s.149.

⁴⁵ Asım Gündüz, *Hatıralarım*, dinleyen ve yazar İhsan Ilgar, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973, s.18.

⁴⁶ İhsan Sabri Balkaya, “Balkan Savaşları'nın 100.Yılında Bolayır Muharebesi ve Şarköy Çıkarması Yenilgisi ve Yapılan Tartışmalar,” *Turkish Studies*, Volume 8/5 Spring 2013, s.96.

iddiasını daha da ileri götürerek Edirne'nin düşüşünün sorumlusu olarak Mustafa Kemal Atatürk'ü göstermektedir.

Armağan, tarihi tamamen tahrif ederek Mustafa Kemal'i hem Mürettep Kolordu Komutanlığı'nın hem de 10.Kolordu Komutanlığı'nın kurmay başkanı olarak belirtmekte, ayrıca Mustafa Kemal'in yaşamından kesitler verilen bazı araştırma ve hatırat eserlerindeki bilgileri de tahrif ederek kendi yalanlarına onları da şahit gibi göstermeye çalışmaktadır⁴⁷. Burada hemen şunu tekrar edelim ki, denizden çıkarma yapması gereken ama yapamayan 10. Kolordu'nun Komutanı Hurşit Paşa, Kurmay Başkanı Yarbay Enver Bey, Harekat Şube Müdürü Ali İhsan (Sabis)'tir. Buna karşılık karadan taarruz yapan Mürettep Kolordu Komutanı Fahri Paşa, Kurmay Başkanı Ali Fethi (Okyar) Bey ve Harekât Şube Müdürü Binbaşı Mustafa Kemal Bey'dir.

Ali Fethi Bey, Balkan Savaşları'ndaki yenilgiler konusunda şunları yazmaktadır:

“Balkan Savaşı'nda askeri yenilgilerin sebeplerini araştırmak, gül bahçesi vatanın, güzel bir çiçeği olan Rumeli'nin kaybedilmesiyle son bulan büyük felaketten ibret almak hepimizi için borçtur. Bu konuda gösterilecek gayret ve çalışmaya ne kadar teşekkür edilse azdır. Ancak bu çalışmaların yardımcı olması için tarafız bir incelemeye, derin bir bilgiye, iyi niyetli duygulara ihtiyaç vardır.”⁴⁸

Mustafa Armağan, Bolayır Muharebesi ve Şarköy çıkarması sonrasında yukarıda ayrıntılarıyla belirttiğimiz Fahri Paşa ile Hurşit Paşa arasındaki tartışmaları, siyasilerin ordu işlerine müdahale ederek orduyu ne hale getirdiklerini değerlendirmeyerek, olayı tamamen ayrı bir mecraya sürüklemek istediği, tarihi tamamen tahrif ettiği sabittir.

25 Kasım 1912'de Atatürk Kuva-yı Mürettebe Komutanlığı'na Kurmay Başkanı değil, Harekât Şubesi Müdürü olarak atandı. 8 Şubat 1913'de sabah saatlerinde Bolayır taarruzu başladı. Taarruz emrini veren Binbaşı rütbesindeki Mustafa Kemal değil, bizzat Kuva-yı Mürettebe Komutanı Fahri Paşa'ydı. Bolayır-Şarköy Harekât planını hazırlayan ve taarruz saatini saptayan ise Başkomutan Ahmet İzzet Paşa'ydı. Burada geciken ve görevini zamanında yerine getirmeyen Kurmay Başkanı Yarbay Enver Bey'e bağlı 10. Kolordu'ydu. 10.Kolordu eş zamanlı çıkartma ve taarruz için karar verilen saatten tam 15 saat sonra Şarköy açıklarına gelebildi ve tam 24 saat sonra 9 Şubat'ta çıkartma yaptı. Kurmay Başkanı Enver Bey'in komutasındaki 10. Kolordu düşmana sadece 5 ölü zayıat verdirip, kendi kolordusunda 100 ölü kayıp verdikten sonra aynı gemilerle 11 Şubat'ta Şarköy'den ayrıldı.

Mustafa Kemal, bu olaydan dokuz gün sonra, 17 Şubat 1913'te Bolayır Kolordusu Kurmay Başkanı olarak atandı. 18 Şubat 1913'te Mustafa Kemal,

⁴⁷ Mustafa Armağan, “Mustafa Kemal'in Hayatında Yazılmayan Bir Sayfa,” *Zaman*, 7 Ekim 2012.

⁴⁸ Ali Fethi, *Bolayır Muharebesi'nde Âdem-i Muvaffakiyetin Esbabı*, s.24.

İstanbul'daki hükümete Edirne'yi kurtarmak için bir taarruz yapması yolunda çok sert bir muhtıra gönderdi.

22 Temmuz 1913'te Atatürk'ün Kurmay Başkanlığını ve Fahri Paşa'nın çekilmesiyle vekil komutanlığını yaptığı Bolayır Kolordusu önce Edirne'yi sonra da Dimetoka'yı kurtardı. Mustafa Kemal bu sırada hala binbaşı rütbesindeydi.

O nedenle tarihi tahrif ederek bir yere varılamaz. Tarihsel şahsiyetlerin Türk milletinin ortak değerleri olduğu unutulmamalıdır.

Son söz olarak, *“Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikatler insanlığı şaşkırtacak bir hal alır.”* Yeni nesiller bu safsatalarla yetiştirilirse gelecek kuşaklar bunların içerisinde milli bilinçten uzak yok olup kaybolurlar.

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri**

BCA., 030.01.00.00.40.239.2.1.

BCA., 030.01.00.00.40.239.2.2.

TBMM Tutanakları, B:61, O:1, 6.4.1951.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet, 27 Mayıs 1947.

Cumhuriyet, 4 Mart 1931.

Kitap ve Makaleler

A.(Ali İhsan Sabis), *Askerî Mağlubiyetlerimizin Esbabı*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1329.

Ali Fethi, *Bolayır Muharebesi'nde Âdem-i Muvaffakiyetin Esbabı*, İstanbul 1330.

Armağan, Mustafa, "Mustafa Kemal'in Hayatında Yazılmayan Bir Sayfa," *Zaman*, 7 Ekim 2012.

Atay, Falih Rıfki, *Çankaya*, Bateş Yayınları, İstanbul 1984.

Atabay, Mithat, *Asker ve Cumhurbaşkanı Olarak Çanakkale Topraklarında Mustafa Kemal Atatürk*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2014.

Atabay, Mithat, *Atatürk ve Çanakkale (25 Kasım 1912'den 10 Kasım 1938'e)*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2015.

Atabay, Mithat, "Mustafa Kemal'in Balkan Muharebeleri Esnasında Çanakkale Bölgesindeki Faaliyetleri," *Çanakkale 1915, Mustafa Kemal Atatürk ve Modern Türkiye*, yay. haz. Turan Tanyer, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2010, s.27-48.

Balkaya, İhsan Sabri, "Balkan Savaşları'nın 100.Yılında Bolayır Muharebesi ve Şarköy Çıkarması Yenilgisi ve Yapılan Tartışmalar," *Turkish Studies*, Volume 8/5 Spring 2013, s.91-100.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Atatürk Hayatı ve Eseri Doğumundan Samsuna Çıkışına Kadar*, 2.baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev*, c.II, 4.Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1999.

Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Balkan Harbi Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması* 2.Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Gündüz, Asım, *Hatıralarım*, dinleyen ve yazan İhsan Ilgar, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973.

Mahmut Şevket Paşa, *Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, Arma Yayınları, İstanbul 1988.

Sabis, Ali İhsan, *İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri*, c.5, Nehir Yayınları, İstanbul 1993.

Tunaya, Tanık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, c.III, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.

KÂZIM KARABEKİR'İN BALKAN SAVAŞLARI SIRASINDAKİ FAALİYETLERİ

MUHAMMET ERAT*

Özet

Kâzım Karabekir, yakın dönem askeri tarihte birçok savaflara katılmış ve önemli başarılar kazanmış önemli bir komutandır. Karabekir bu bağlamda Milli Mücadele'de ve I. Dünya Savaşı'nda değişik cephelerde önemli görevler üstlenip başarılar kazandığı gibi, Balkan Savaşları esnasında da önemli görevlerde bulunmuştur.

Kâzım Karabekir, I. Balkan Savaşı sırasında Edirne'de 10. Tümen Kurmay Başkanlığı görevinde idi. Bulgarların Edirne'yi kuşatmaları esnasında ordu komutanı Şükrü Paşa ile birlikte büyük fedakârlıklarla uzun süre düşmana karşı koydu. Ancak Bulgar saldırılarının devam etmesi ve kalede baş gösteren kıtlık yüzünden Edirne, 26 Mart'ta Bulgarların eline geçmişti. Açlık ve cephanesizlikten dolayı şehir Bulgarların eline geçince, Kâzım Karabekir de esir düşmüş ve Sofya'ya gönderilmiştir.

21 Temmuz 1913'te Edirne'nin geri alınmasından sonra Bulgaristan ile bir anlaşma yapmak için müzakereler başlamıştı. Osmanlı Devleti ile Bulgaristan hükümeti arasında 29 Eylül 1913 tarihinde imzalanan İstanbul Andlaşması, 9 Ekim 1913 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da görüşülüp kabul edilmiştir.

Kâzım Karabekir, İstanbul Andlaşması'nın imzalanmasından sonra Sofya'daki esaretten kurtulup İstanbul'a geldi ve 2 Aralık 1913'te zarar ve ziyanların tesbiti için kurulan karma komisyonda görev aldı.

Anahtar Kelimeler: Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti, Edirne, Kazım Karabekir

Kazım Karabekir Activities during the Balkan Wars

Abstract

Kazım Karabekir, the near term is an important commander and participated in several battles in military history have won important victories. Karabekir important role in the National Struggle in different fronts in World War I and in this context took on as he won success has made important task during the Balkan Wars.

Kazım Karabekir, was on duty in Edirne 10th Division Chief of Staff during the First Balkan War. During the siege of Edirne by the Bulgarians, with the army commander Şükrü Paşa, he resisted the enemy for a long time with great sacrifices.

* Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, muherat@comu.edu.tr

Edirne, however, had to surrender on March 26 because of the continuing Bulgarian attacks and the scarcity of the land.

When the city was overtaken by the Bulgarians because of hunger and lack of ammunition, Kazım Karabekir, like the other commanders, was captured and sent to Sofia.

July 21, 1913 after the withdrawal of Edirne began negotiations to make a deal with Bulgaria. The Istanbul Treaty, which was signed between the Ottoman State and the Bulgarian government on 29 September 1913, was discussed and accepted on 9 October 1913 in the Meclis-i Vukelâ (the Council of Ministers).

Kazım Karabekir, after the signing of the Istanbul Treaty freed from captivity in Sofia, arrived in Istanbul and December 2, 1913 loss and took part in the joint committee set up to determine the matter.

Keywords: Balkan Wars, Ottoman State, Edirne, Kazım Karabekir

GİRİŞ

23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra hem yurt içinde ve hem de yurt dışında önemli olaylar meydana gelmeye başladı. Uzun zamandır karışık bir durumda bulunan ve Osmanlı yönetimi aleyhine olayların geliştiği bir yer olan Balkanlarda da toprak kayıpları ardı ardına gelmeye başladı. Bu bağlamda Bulgaristan 1908 yılında bağımsızlığını ilan etti ve bundan sonra Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerine hız verdi. Bu çalışmalarının bir sonucu olarak da ilk önce Sırbistan ile bir antlaşma yaptı.

13 Mart 1912’de yapılan Bulgar-Sırp Antlaşması’na göre, her iki devlet Osmanlı Devleti’nden alacakları toprak parçaları hakkında anlaşmış ve bu konuda ortaya çıkacak anlaşmazlıkların çözümünde Rusya’nın hakemliğini kabul etmiştir.

Bu olayın akabinde 29 Mayıs 1912’de de Bulgar-Yunan Antlaşması imzalandı. Ağustos ayında ise Karadağ Bulgarlarla sözlü bir anlaşmaya vardı¹. Bu şekilde yakın zamana kadar birbirlerine karşı düşmanca tavır içerisinde olan devletler Rusya’nın da devreye girmesiyle, geçmişi bir yana bırakarak bir anlamda kendi aralarında Balkan İttifakını oluşturmuş oldular². Bundan sonraki süreç Osmanlı Devleti’nin daha da aleyhine olacak ve kısa süre sonra Balkanlarda savaş başlayacaktır.

¹ Cengiz Hakov, “Bulgaristan ve Balkan Savaşları (1912-1913)”, *100. Yıldönümünde Balkan Savaşları ve Edirne*, Edirne Veliliği Kültür Yay., İstanbul 2013, s. 56-57.

² İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922, Balkan – Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*, Ankara 1993, TTK Yay., s. 9-10.

1912 yılı sonbaharında Osmanlı Devleti'nin Trakya'da Doğu (Şark) Ordusu (1. Ordu), Makedonya'da da Batı (Garb) Ordusu (2. Ordu) bulunmakta idi. Bu iki ordunun düşmana karşı gerçekleştireceği harekâtı için birçok plan hazırlanmıştı³.

Doğu ve Batı ordularının asker toplamı Balkan Harbi'ni yapacak olan Türk ordusunun genel mevcudu olup 290.000 idi. Hâlbuki sefer planına göre 812.663 olması gerekiyordu. Bu durumda Türk ordusunun sayı bakımından savaş gücü çok düşük vaziyette idi.

Buna mukabil Bulgar, Sırp, Karadağ ve Yunan ordularının insan mevcudu 482.000 civarında bulunuyordu. Buna göre, Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alan Balkan devletlerinin askeri gücü kendi gücünün neredeyse iki katına ulaşmıştı⁴.

Balkanlarda Osmanlı Devleti'nin karşısında önemli bir askeri güç olan Bulgarlar bu savaşa 3 ordu halinde 288 taburları ile hazırlanmıştı. Bulgarlar, 1. ve 3. Orduları ile Istranca Dağlarını geçerek Kırklareli- İstanbul istikametinde taarruz etmeyi ve 2. Ordu ile de Tunca ve Arda nehirleri arasından taarruz ile Edirne'yi işgal etmeyi planlamışlardı. Bu hedeflerine 8 ayda ulaşabileceklerini hesaplayan Bulgarlar, Türk tarafının yaptığı hatalar dolayısıyla iki ay bitmeden amaçlarına ulaşabilmişlerdir.

Balkan devletlerinin seferberlik ilan etmesi ile birlikte sınırlara askeri yığınak yapması ve sınır olaylarının artması üzerine Osmanlı Devleti de 1 Ekim 1912'de seferberlik ilan etti⁵. Bu arada Karadağ 8 Ekim'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti ve İşkodra üzerine taarruza başladı. Gelişen bu olay üzerine Osmanlı Başkomutanlığı 16 Ekim'de Bulgaristan ve Sırbistan'a, 18 Ekim'de de Yunanistan'a savaş ilan etti.

Bulgarlar 1., 2. ve 3. Ordularıyla birlikte 18 Ekim'de taarruza kalktılar. 21 Ekim günü 2. Ordu'nun ileri kısımlarıyla Arda ve Tunca nehirleri arasından geçerek Edirne'nin 16-20 km. batısı ile Edirne'nin kuzey bölgesine kadar ilerlemeyi başardılar.

Kâzım Karabekir Edirne'de

Kâzım Karabekir'in kurmay başkanı olarak görev yaptığı Nizamiye 10. Tümen'e seferberlikte verilen vazife, Tunca-Meriç arasındaki bölgede Edirne Müstahkem Mevkii'nin seferberliğinin setr ve temini ve barış zamanında Selbüküm havalisinin dayanağını oluşturan Kurtköy bölüğünün de yine savaş ilanına kadar o havalide bulundurulmasından ibaret idi. Aslında Dördüncü Kolordu'dan daha önceleri gönderilen bir emirde; 324'lü Rumelili askerlerin terhisi, diğerlerinin de

³ Görgülü , *a.g.e.*, s. 11.

⁴ *Balkan Harbi, (1912-1913), Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi*, C. I, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yay., Ankara 1970, s. 133-134.

⁵ Kâzım Karabekir, *Edirne Hatıraları*, (Yay. Haz. Ziver Öktem), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009, s. 10.

vapurlar geldikçe terhis edilmesi emrolunmuştu. Ancak siyasi ortamın gerginleşmesi üzerine Rumelilerin terhisinden vazgeçilmiştir⁶.

Kâzım Karabekir Edirne muhasarasından önce de aslında Balkanlarda görev yapmıştı. 1900'leri başında Selanik'teki 3. Ordu'daki görevinin dışında en son, 1 Nisan 1910 tarihinde Turgut Şevket Paşa komutasındaki Mürettep Kolordu'nun Birinci Şube (Harekât Dairesi) Müdürü ve Kurmaybaşkan Vekili olarak görev yapmıştır. Altı ay sonra Mürettep Kolordu lağvedilince Edirne'ye dönmüş ve 15 Ocak 1911 tarihinde 4. Kolordu'nun 10. Tümen Kurmaybaşkanlığı'na tayin edilmişti.

Yüzbaşı Kâzım Bey, 28 Nisan 1911'de Harbiye Nezareti'ne vermiş olduğu bir dilekçe ile bundan sonra aile adları olan Karabekir'i resmen kullanmaya başlamıştır. Kâzım Bey'in bundan sonraki yazışmalarında 'Musa Kâzım Karabekir' veya sadece 'Kâzım Karabekir' ismini görmek mümkündür.

9 Nisan 1912 tarihinde 10. Tümen Kurmaybaşkanı Kâzım Karabekir'e Harbiye Nezareti'nden bir görev tevdi edilmiştir. Bu görev "Bulgaristan Hududu Edirne Kısmı (Askerî) Komiserlik Vazifesini Vekâleten" yapması gerektiği idi. Bu arada Karabekir'in rütbesi 27 Nisan 1912'de kıdemine göre Binbaşılığa yükseltildi⁷. Binbaşı Kâzım Karabekir, Bulgarların Edirne'yi muhasarası esnasında Edirne Müstahkem Mevki Komutanlığı emri altında 10. Tümen Kurmay Başkanı olarak görev yaptı.

Edirne Kalesinin savunmasında Müstahkem Mevki Komutanı olarak Mehmet Şükrü Paşa görev yapmaktaydı. Müstahkem Mevki Komutanlığı altında görev yapan Nizamiye 10. Tümen'in Komutanı Miriliva Hüsameddin Paşa idi. 10. Tümen'in içerisinde Nişancı Taburu, 28. Alay (1., 2. ve 3. Tabur), 29. Alay (1., 2. ve 3. Tabur), 30. Alay (1., 2. ve 3. Alay) ve Hudut Bölüğü bulunmaktaydı⁸.

1 Ekim 1912 tarihindeki seferberlikten sonra bütün birlikler hazırlıklarına hız vermişler, asker ve hayvan sayılarında istenilen hedefe ulaşmaya çalışmışlardır. Bu çerçevede 10. Tümen de hazırlıklara girişmiş ve 9 Ekim'de 227 subay, 7.330 asker ve 976 hayvan mevcuduna ulaşmıştır. Bu sayılara topçu alayı, üç mitralyöz bölüğü ve tümen süvarisi ve sıhhiye bölüğü de dâhildir. Karabekir'e göre, seferberlik cetvellerine göre bugün itibariyle (9 Ekim) seferberliğin bitmesi gerekmekte idi. Ancak şu andaki duruma göre tümen ancak olması gereken kuvvetin yarısına ulaşabilmiştir. Buna rağmen tümen kısa zamanda mevcudunu arttırmış ve 17 Ekim'de subay ve memur 240'a, asker 12.327'ye ve hayvan sayısı da 1.565'e yükselmiştir⁹.

⁶ Karabekir, *Edirne Hatıraları*, s. 9.

⁷ M. Fahrettin Kızıoğlu, *Kâzım Karabekir -Kendi Eserleri, Haltercümeleri ve arşiv Belgeleri'ne Göre-*, Ankara 1991, s. 11-12.

⁸ Edirne Kalesi'nin erkân ve ümerası hakkında geniş bilgi için bkz; Necdet Hayta, Togay Seçkin Birbudak, *Balkan Savaşları'nda Edirne*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 2010, (Ek-7); Karabekir, *Edirne Hatıraları*, s. 139.

⁹ Karabekir, *Edirne Hatıraları*, s. 21, 26.

Aslında savaş esnasında nakliye hizmetlerinin aksamadan yürümesi, askerlerin mücadele azmini de olumlu etkileyecek, bir aksilik olduğunda arkadan destek kuvvetinin geleceğini düşünecektir. Ancak Edirne muharebesi esnasında ordu yönetim kademesindeki birçok karışıklık ve zamanında stratejik kararların alınıp uygulanamaması başarısızlığı beraberinde getirecektir.

Edirne'de muharebe başladıktan sonra, 22 Ekim 1912'de alay komutanının yazılı bir emri yanlış yorumlanması ve sonuçta yanlış yerde bulunması, aynı günün akşamında iki tümen arasında meydana gelen olay ordu içerisindeki düzensizliği, iki tümenin birbirine süngü çekecek kadar yakın olması¹⁰ mücadelenin başarı ile sonuçlanması konusunda hiç de ümit vermiyordu. 10. Tümen Komutanı Karabekir, bu trajik olayları şu şekilde anlatmaktadır:

“Ortalık iyice kararmaya başladı. Tavşankorucu köyünden bir yangın yükseldi. Bunun düşmanın çekildiğine ve köyü tahliye ettiğine bir işaret olmak üzere 30. Alay kumandanının verdiği talimat dairesinde bir ot yığınının piyade keşif kollarımız tarafından yakıldığı anlaşıldı. Yakın mesafeler bile artık fark olamıyordu. Garip bir vak'a hâdis oldu: Sağ cenahtan itibaren bir ses bütün bataryaları istila etti. 'Düşman bastı piyade imdat!' Karargâh, topçuların ilerisinde, tam Davuttepesi'nde idi. Biz bir şey görmüyorduk. Yalnız Sofular Deresi'nde biraz evvel bir iki tüfek patlamıştı. İşte ne olduğunu anlamaya vakit kalmadan gerimizden süngü parıltılarının bize on, on beş adım yaklaştığını gördük. Derhal: 'Ne yapıyorsunuz, bizi, fırka karargâhı' diye haykırıştık. Süngüler yanımıza kadar geldi. Baktık muhafız tayin olunan tabur! 'İyi ki haber verdiniz az kaldı düşman zannıyla hücumla kalkıyorduk' dediler. Bunlar yerlerine iade olundu ve derhal tahkikat yapıldı. Fakat bir şey anlaşılamadı. Meydanda düşman falan yok. Zaten nasıl olur piyade hatları ilerimizde. Herhalde bir yanlışlık veya bir ihanet olması ihtimalleri verildi fakat amik bir tahkikat icrası gece kabil olamayacağından sonraya bırakıldı”.

Kazım Karabekir bu konuyla ilgili olarak hatıratında şu mülâhazayı not etmiştir:

“Bilahare edilen tahkikattan anlaşıldı ki anasır-ı Hıristiyanıye'den sekiz on kişi Sofular Deresi'nde mestur bir yerden sağ cenah bataryasına ortalık kararmakta iken ateş etmişler. Mermilerin vızultısından ürken batarya halkı sola doğru istimdât etmiş. Muhafız bulunan Yirmisekizin İkisi de bu aralık topçunun temini için tertibat alıyormuş. Sağ cenaha gönderilen bölük dere içerisinde silah sesi gelen yere gitmiş ve bu bölük Yirmidokuzuncu Alay'a mülâki olmuş, bir şey bulamamış. Ve 10 Teşrinievvel'de (23 Ekim'de) bu alayla muharebeye girmiş. Diğer bölükler de Bizim Davuttepe'de semaya mürtesim düşen hayallerimize süngü hücumuna kalkmışlar.”

“Kışlaya avdetde anasır-ı Hıristiyanıye'nin pek emin olanlarının gayrisinin ellerinden silahları alındı. Tahkimat ve temizlik ve sair işlerde kullanıldı”¹¹.

¹⁰ Salim Aydın, *Balkanların Acı Yüzü, Basın Tarihinde Balkan Savaşları*, İstanbul 2013, s. 388-389.

¹¹ Karabekir, *Edirne Hatıraları*, s. 56-57.

31 Ekim 1912’de iki Bulgar uçağı 300 metre yükseklikte Edirne üzerinde keşif yaparken Türk topçusu tarafından açılan ateş sonucu düşürülmüştür. Kâzım Karabekir olayı hatıralarında şu şekilde anlatmaktadır:

“Öğle vakti bir düşman tayyaresi Edirne üzerinde dolaştı. Buna kaleden epeyce ateş edildi. Bir şarapnel pek yakında patladı. Mülâhazat: İsabet olmuş tayyarenin bir kanadı kırılmış, tayyareci de telef olmuş. Mütarekeden haber aldık. Sonra da tahkik ettik. Uçaklar beyannameler attular”.

Uçaklardan atılan beyannameler propaganda içerikli idi ve Bulgarların savaşı kazanacakları, diğer Balkan devletlerinin da Osmanlı Devleti’ne karşı savaştıkları, Edirne’nin dört bir taraftan kuşatıldığı, hiçbir taraftan yardım gelmeyeceği, teslim olmaktan başka çare olmadığından bahsedilmekteydi. Halkın ve askerlerin moralini bozmak isteyen bu beyannamelere karşı Türk tarafı da boş durmamış ve gerekli önlemleri almıştır. Bu amaçla Kâzım Karabekir, ordu efradı için hemen şu metni yayınlamıştır:

“Seyyar ordumuzun büyük muvaffakiyetler istihsal ettiğinden, düşmanın fena bir vaziyette olduğu anlaşılıyor. İnşallah yakında seyyar ordumuzla bir hizada olarak düşmana kat’i bir taarruzla bu beyannamenin fiilen de cevabını veririz”¹².

17 Kasım’da Edirne Müstahkem Mevki Komutanı Şükrü Paşa, öğleden sonra komutanlarla birlikte bir toplantı yaparak, ordunun basit huruç için görüşlerini almıştır. Toplantıya Kâzım Karabekir de katılmış ve iki obüs topu ilavesini ve daima tehlikeli cenah gerilerinin topçu ve biraz piyade ile himaye edilmesinin iyi olacağını dile getirmiştir. Karabekir’in bu önerisi kabul edilmiştir.

Karabekir’e göre aynı gün, 6. Topçu Alayı Komutanı Nuri Bey kışlaya gelerek, düşmanın doğu cephesinde ziyadesiyle ezildiğini ve genel olarak çekildiğini belirtmiştir. Ayrıca Şark Ordusu da düşmanın taarruzunu başarıyla püskürtmüştür¹³.

1 Aralık günü akşamı Başkomutanlık’tan Müstahkem Mevki Komutanlığı’na gelen telgrafta, 2 Aralık günü ateşkesin imzalanacağı, bu amaçla Edirne’ye Bulgar görevlilerinin geleceği ve iyi karşılanması gerektiği belirtilmiştir. Gelen bu emir bütün birliklere gönderilmiştir.

2 Aralık günü Bulgar müzakere görevlilerinin geldiği haber verilince, Müstahkem Mevki Komutanlığı adına görüşmelerde bulunmak üzere karargâhtan Kurmay Yüzbaşı Remzi (Yiğitgüden) Bey ile 10. Tümen Kurmay Başkanı Kâzım Karabekir Bey görevlendirilmiştir. Papazçeşme mevkiinde gerçekleşen bu görüşmede Bulgar heyeti Şükrü Paşa’ya hitaben yazılmış olan bir mektubu verip hemen ayrılmak istemiştir. Ancak Kâzım ve Remzi Beyler, Kale Komutanı adına gelen mektubu okumak için yetkilerinin olduğunu belirterek, Bulgar heyetine beklemlerini söylemişlerdir. Mektupta kalenin ortaya koyduğu başarıdan övgüyle

¹² Karabekir, *Edirne Hatıraları*, s. 89-90.

¹³ Kâzım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, C. 1, Haz., Yücel Demirel, Çeviriyazı: Budak Kayabek, Yapı Kredi yay., İstanbul 2009, s. 305.

bahsedilmiş ve bir an önce teslim edilmesi istenmiştir. Türk heyeti, böyle bir mektubu komutanlarına veremeyeceklerini belirterek mektubu Bulgar temsilcilerine iade etmiştir¹⁴. Edirne Kale Komutanlığı'na hitaben II. Bulgar Ordusu Komutanı General İvanov tarafından yazılan bu mektubun altına ayrıca şu ifadeler yazılarak, Kâzım ve Remzi Beyler tarafından imzalanmıştır: “Okunmuştur, bu mektubun kabulünde mazur olduğumuz Bulgar heyet-i Murahhasasına tebliğ kılınmıştır”.

Bu arada Bulgar heyetine Binbaşı Kâzım Karabekir tarafından şöyle mukabelede bulunulmuştur: “Biz sizi mütareke için geldi bildiğimizden geldik. Maatteessüf siz kumandanımıza hitaben bir hezeyân-nâme getirdiniz. Buna kumandan değil, kalenin en ufak bir müdafii de cevap vermesini bilir. Kumandanın emriyle gelen bizim söyleyeceğimiz sözlerin aynen kumandanınıza bildirilmesini son derece rica ederiz. Sözümüz şudur: *‘Biz karşımızda samimi ve dost veya ciddi düşman isteriz. Bu mektubu ne samimi bir dosta ne de ciddi bir düşmana yakıştıramayız. Henüz kale muharebesinin müştakı olduğumuz safhalarını göremedik. İleri mevziler kâmilin elimizdedir. Biraz cüret gösterebilir de karşılıklı olarak kale muharebelerinin müteakip safhalarını görelim. Biz müdafînin askerce olan bu istirahatını elinizdeki mâ-lâ-yanî mektubun cevabı olarak götürmek zahmetinde bulunursunuz’*.

Bulgar heyeti de cevap olarak, “Belki mütareke emri biz ayrıldıktan sonra gelmiştir. İhtimal bir heyet de yoldadır. Biz böyle ağır bir mektubu getirdiğimizden bizi mazur görünüz. Sözlerinizi aynen kumandanımıza söyleriz” diyerek ayrılmışlardır¹⁵.

Kâzım Karabekir, bu görüşmenin akabinde derhal Müstahkem Mevki Komutanı Mehmet Şükrü Paşa'yı telefonla arayarak, Bulgarların mütareke için gelmediklerini, savaş durumunun devam ettiğini belirtmiştir¹⁶.

Bir yandan bu görüşmeler devam ederken, diğer taraftan Bulgarların Edirne'yi bombardımanları devam etmektedir. Edirne şehri Bulgarlar tarafından 21 Kasım 1912 tarihinden 4 Aralık 1912 tarihinde kadar devamlı surette bombalanmıştır. Bu esnada şehre 1000'e yakın mermi atılmış, halktan 14 kişi vefat etmiş, 13 kişi yaralanmış, 300'den fazla ev ve dükkân da zarar görmüştür¹⁷. Bu arada Bulgar uçakları Türk tarafını teslime zorlamak için Edirne'ye beyannameler atmaktan da geri durmamıştır.

Böyle bir ortamda Türk ve Bulgar temsilcileri arasındaki görüşmeler devam etmiştir. Çatalca'da yapılan görüşmelerden sonra ateşkes antlaşmasının imzalanması ile birlikte Edirne'nin beklediği mütareke emri, Başkomutan Vekili Nâzım Paşa imzasıyla 4 Aralık Çarşamba günü sabah 02.30'da kaleye ulaşmıştır. Bu amaçla 5

¹⁴ Hayta-Birbudak, a.g.e., s. 60-61.

¹⁵ Karabekir, *Edirne Hatıraları*, s. 137-138.

¹⁶ Karabekir, *Günlükler*, I, s. 309.

¹⁷ Erkan Akyüz, *Balkan Savaşlarında Edirne Müdafası*, Edirne Valiliği Kültür yay., İstanbul 2014, s. 91. Karabekir, yaralı sayısını 50 olarak vermektedir. Bkz; *Günlükler*, s. 309.

Aralık günü saat 11.00'de Papazçeşme'de Piyade Yarbay Celal, Kurmay Binbaşı Kâzım (Karabekir), Yüzbaşı Remzi (Yiğitgüden) ve Topçu Yüzbaşı İsmail Hakkı Beylerden oluşan Türk heyeti; Yarbay Popof, Binbaşı Şkoynof ve Yüzbaşı Stefanof'dan meydan gelen Bulgar heyeti ile müzakerelere başlamıştır. Görüşmenin ardından saat 13.00'te iki taraf arasında ateşkes protokolü imzalanmıştır. Türk ve Bulgar heyetleri arasında kararlaştırılan protokole göre;

- 1- Her iki tarafın da mütarekenin imzalandığı günkü mevzilerde sabit kalmasına ve söz konusu mevziler arasında kalan bölgenin tarafsız kılınmasına,
- 2- İki taraf arasında gidiş gelişlerin yasaklanmasına,
- 3- Buluşma noktası olarak protokolün imzalandığı Papazçeşme'nin kullanılmasına,
- 4- Savaş alanlarındaki cesetlerin silahsız erler tarafından toplanmasına,
- 5- Her türlü keşif hareketlerinin (askeri birlikler, balon, uçak, projektör vesaire) yasaklanmasına,
- 6- Tarafların savaşı başlatmadan dört saat önce diğerine bildirmesine,
- 7- Tarafların tahkimat yapma hakkının tanınmasına,
- 8- Bir tarafın söz konusu şartlara uymaması durumunda ateşkesin bozulmuş sayılmasına karar verilmiştir¹⁸.

8 Aralık 1912 günü bir ek protokol daha imza edilmiştir. Türk ve Bulgar heyetleri arasında imzalanan bu protokole; mütarekenin imzalandığı günkü ileri karakolların daha açık bir şekilde ortaya konması suretiyle ara hattın daha açık bir şekilde belirlenmesi sağlanmış, bu hattın beyaz bayraklarla işaretlenmesi ve hiçbir şekilde tecavüz edilmemesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca daha önceki protokole yer alan ve tarafların çarpışmaya başlaması durumunda karşılıklı olarak birbirlerini haberdar etmelerine dair olan sürenin de dört saatten dört güne çıkarılmasına karar verilmiştir¹⁹.

Edirne'de mütarekenin yapılmasından sonra artık şehre erzak ve posta gelmesi için büyük beklenti oluşmuştur. Aslında erzak vagonları Edirne'ye gelmiştir ama bunlar Bulgar trenleridir ve istasyonda hiç durmadan geçmişlerdir. Her gün en az üç olmak üzere erzak yüklü trenler geçmeye başlamıştır. Muhasara altında ve büyük zaruret içerisinde bulunan Edirne'ye İstanbul'un yardım göndermemesi halkta büyük üzüntü ve ümitsizliğe yol açmıştır. Diğer taraftan şehirde ortaya çıkan kolera ve tifo yüzünden de birçok kişi ölmeye başlamıştır. Kıtlık gittikçe kendisini göstermiştir²⁰.

Bu arada Avrupalı devletler, kendi aralarında yaptıkları toplantı sonucunda 17 Ocak 1913 tarihinde Edirne'nin terk edilmesi hakkında Bâbîâli'ye bir nota vermişlerdi. Bâbîâli bu notaya 30 Ocak'ta verdiği cevapta, bu isteğin yerine getirilmesinin mümkün olmadığını bildirmişti. Bunun üzerine ateşkes bozulmuş ve

¹⁸ Hayta-Birbudak, *a.g.e.*, s. 61-62, (Ek-10); Akyüz, *a.g.e.*, s. 87-91; Karabekir, *Günlükler*, s. 310.

¹⁹ Hayta-Birbudak, *a.g.e.*, s. 62; Karabekir, *Günlükler*, s. 310.

²⁰ Akyüz, *a.g.e.*, s. 91.

savaş tekrar başlamıştır²¹. Böylelikle Sırp-Bulgar orduları tarafından kuşatılan Edirne'de savaşın ikinci aşaması 3 Şubat 1913 tarihinde tekrar başlamış oldu²².

Muhasaranın uzun zaman devam etmesi hem halk üzerinde hem de askerler üzerinde büyük etkiler bırakmaya başlamıştır. Bombardıman devam ederken insanların ümitsizliği gittikçe artmaya başlamıştır. Şubat ayı başında (6 Şubat) şehir bir yandan bombardıman edilirken diğer taraftan Bulgar uçakları propaganda beyannamelerini halkın üzerine atmaktaydı²³. Kâzım Karabekir, o akşam 29. Alay 1. Tabur Komutanı Binbaşı Hayri Bey'in ziyaretine geldiğini, Hayri Bey'in askerlikten çıkmak istediğini, kendisinin de mutasarrıflık yapabileceğini, bu şekilde vatana daha yararlı olunabileceğini söylediğini belirtmektedir. Karabekir gereken cevabı verdiğini ve Hayri Bey'i Bahattin Şakir Bey'in etkilediğini kaydetmektedir. Karabekir günlüğüne ayrıca şu hususları da kaydetmekten kendisini alıkoyamamıştır: *"Yarabbi acı bu millete!.. Bulgar topları beynimizde öterken, müttefikin ordusu payitaht kapısını zorlarken, bu his, bu fikir, bu şeytanet... Lanet olsun her şeye, her varlığa! Başka bir şey demem"*²⁴.

Şubat ayı başında muhasaranın etkisi gittikçe kendisini gösterirken, Harbiye Nezareti'nden gelen bir şifrede; askerî namus ve haysiyetinin iadesi ve şerefli bir barışın imzalanmasının özellikle Edirne kahramanlarının göstereceği şiddetli müdafaa ile daha uzun bir süre dayanmalarına bağlı olduğu ve Padişahın, devlet adamlarının ve bütün milletin her şeyi Edirne kahramanlarından beklediği belirtilmiştir. Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa imzasıyla gönderilen şifrenin devamında, zabitan ve askerlere verdikleri mücadeleden dolayı takdir edildiklerinin belirtilmesi ve hepsinin vatanî hizmete davet edilmeleri istenmiştir. Muhasaranın en zor zamanlarında İstanbul'dan gelen bu telgraf gelecek için kimseye ciddi bir ümit vermemektedir. Mücadelenin ne zamana kadar yapılacağı, yardımın ne zaman geleceği belirsizliğini korumaktadır. Bu sıkıntılı ortamda Şükrü Paşa'nın yakınında bulunan Kâzım Karabekir, günlüğüne şu notları düşmüştür: "Mevki-i Müstahkem buna cevap: Şerefimizi muhafaza ediniz. İki Şubat'a (15 Şubat 1913) kadar 'kût-ı lâyemût!' diye rub' erzak yemek mecburi olacak. Şubat'ın nihayetini bulamazsak berbat.

"Bu garip telgraf bize her şeyi sarıh gösteriyor! Fırkaya acı bir tamim ile ilan ettik. Yarın bunun üzerine bir konferans vereceğimi de tamim ettik".

"Tamim: Padişah, erkân-ı devlet ve umum millet her şeyi bizden bekliyorsa, biz de her şeyimizi onlar uğruna fedadan çekinmeyeceğimizi kendilerine arz ederiz".

²¹ Akyüz, a.g.e., s. 95-100.

²² Ali Fuat Öreñç, "Edirne Muhasarası ve Mehmet Şükrü Paşa", 100. Yıldönümünde Balkan Savaşları ve Edirne, s. 102; Ahmet Yiğit, "Edirne Muhasarası (1912-1913)", Edirne Müdafii Mehmet Şükrü Paşa, Haz; M. Sabri Koz, İstanbul 2008, s. 145.

²³ İntihâb-ı Efkar'da (19 Ocak 1913) yayınlanan bir Bulgar beyannamesi için bkz; Havadis 1913, Yüz Yıl Önce, İBB yay., İstanbul 2014, s. 62.

²⁴ Karabekir, Günlükler, s. 323-324.

10. Tümen Kurbay Başkanı Binbaşı Kâzım Karabekir, bunun üzerine 8 Şubat 1913 tarihinde tümen salonunda askerlere bir konferans vererek erlere ve subaylara bazı nasihatlerde bulunmuştur. Karabekir, 10. Tümen'in Edirne'nin esas kuvveti olduğunu, bundan çıkacak bir fenalığın ebediyen kendilerini tel'in ettireceğini, açlığa en çok kendilerinin göğüs gereceğini ve seyyar ordunun seri yardımının olamayacağını belirtmiştir²⁵.

1913 yılı Şubat ayı içerisinde ve Mart ayı başlarında Edirne'de durum gittikçe içinden çıkılmaz bir hal almaya başlamıştır. Kale içerisindekilerinin dayanacak gücü kalmamış, dışarıdan da yardım hâlâ gelmemiştir. İstanbul ise Plevne kahramanlarından geri kalınmaması yönünde tavsiyelerde bulunmaktadır. Ancak Mart ayı sonlarında Türk tarafında artık gerçekten dayanılacak hâl kalmamıştır. Bu nedenle 26 Mart'ta Edirne 155 gün sonra, Bulgarlara teslim olmak zorunda kalmıştır. Kâzım Karabekir; 26 Mart Çarşamba günü 07.38'de sancakların düşman eline geçmemesi için yakıldığını, 08.45'te Hıdırlık'a beyaz bayrak çekildiğini, Balon hangarı ve civarındaki cephaneliklerin patlatıldığını, 10. Tümen kışlasının ve tümen cephanelerinin yakıldığını belirtmektedir. Karabekir ayrıca, 09.15'te Aynalıbağ cephaneliğinin patlatıldığını, patlamadan dolayı gökyüzünde büyük bir bulutun oluştuğunu ve kılıçlarını kırıp mahvettiklerini de kaydetmektedir²⁶.

Edirne'nin Bulgarlara teslim olmasından sonra Türk tarafından başta Müstahkem Mevki Komutanı Şükrü Paşa olmak üzere, Kale Komutanı İsmail Paşa ve 10. Tümen Komutanı Hüsamettin Paşa ve diğer paşalarla birlikte, yedi tane kurmay başkanının yanısıra Binbaşı Kâzım Karabekir Bey de esir alınanlar arasında yer almıştır²⁷. Esir olan Türk subayları daha sonra Sofya'ya götürülmüştür²⁸.

Savaşın başlama tarihi olan 18 Ekim 1912 tarihinden Edirne'nin teslim olduğu 26 Mart 1913'e kadar geçen süre içerisinde Türk tarafının toplam kaybı 13.000 kişi olmuştur. Edirne'nin düşmesinden sonra da 28.500 kişi Bulgarlar tarafından esir edilmiştir. Buna mukabil sayıları 14.000'e ulaşan Bulgar, Rum, Ermeni ve Yahudi erler ise serbest bırakılmıştır.

Diğer taraftan Edirne'deki İkinci Bulgar Ordusu bu çarpışmalar esnasında 2.364 ölü, 13.386 yaralı ve 827 kayıp vermiştir. Bulgarlara yardım etmek için gelen ve çarpışmalara katılan Sırp Tuna ve Timok Tümenlerindeki kayıp ise 356 ölü, 1559 yaralı ve 2 kayıp olarak tesbit edilmiştir²⁹.

²⁵ Karabekir, *Günlükler*, s. 324.

²⁶ Karabekir, *Günlükler*, s. 353.

²⁷ Karabekir, *Edirne Hatıraları*, s. 255., Azmi Süslü ve Mustafa Balcıoğlu Karabekir'in esir düştüğü tarih olarak 22 Nisan 1913 olduğunu belirtmektedir. Bkz; Azmi Süslü ve Mustafa Balcıoğlu, *Atatürk'ün Silah Arkadaşları – Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*, Ankara 1999, s. 100. Diğer taraftan başka bir eserde Karabekir'in 22 Haziran'da esir düştüğü kaydedilmektedir. Bkz, *İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989, s. 178.

²⁸ Kâzım Karabekir'in Bulgaristan'daki esaret hayatı hakkında geniş bilgi için bkz; *Edirne Hatıraları*, s. 215-252.

²⁹ Hayta-Birbudak, *a.g.e.*, s. 96.

21 Temmuz 1913'te Edirne'nin geri alınmasından³⁰ sonra Bulgaristan ile bir anlaşma yapmak için müzakereler başlamıştı. Bulgar ve Türk heyetleri arasında 8 Eylül'de başlayan müzakereler ancak üç hafta sonunda tamamlanabilmiştir. Osmanlı Devleti ile Bulgaristan hükümeti arasında 29 Eylül 1913 tarihinde imzalanan İstanbul Andlaşması, 9 Ekim 1913 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da görüşülüp kabul edilmiştir³¹. Bulgar ve Türk heyetleri arasında varılan antlaşmaya göre, Batı Trakya Bulgarlara bırakılıyordu. Midye-Enez hattı ortadan kalkıyor, Edirne ve Kırklareli Türk sınırları içerisinde kalıyordu³².

Kâzım Karabekir, İstanbul Andlaşması'nın imzalanmasından sonra Sofya'daki esaretten kurtulup İstanbul'a geldi³³.

Kâzım Karabekir, 2 Aralık 1913'te Rusça ve Bulgarca bildiğinden dolayı Genelkurmay Başkanlığı tarafından, Balkan Savaşı sırasında Rusya teb'asına ait olarak, zarar ve ziyana uğradığı iddia olunan Çiftlikler vesâiredeki zarar ve ziyanın ve tazminat miktarının takdiri için kurulacak olan Türk-Bulgar-Rus temsilcilerinden oluşan Muhtelit Komisyon'da Türk temsilcisi olarak görevlendirilmiştir³⁴.

Sonuç olarak; Kâzım Karabekir Edirne Müstahkem Mevki Komutanı Mehmet Şükrü Paşa'nın yanında Hüsamettin Paşa'nın komutan olduğu 10. Tümen Kurmay Başkanı olarak Edirne muhasarası esnasında, üzerine düşen görevleri lâıyıkıyla yerine getirmiştir. Bu çerçevede mütareke görüşmelerinde Türk heyeti içerisinde yer alarak vazifesini en iyi bir şekilde yapmıştır. Ancak aylar süren muhasaranın dayanılmaz bir hâl alması üzerine Edirne'nin teslim olması üzerine Bulgarlara esir olarak Sofya'ya gönderilmiştir. 1913 yılı sonunda esaretten kurtularak İstanbul'a gelmiş ve Genelkurmay Başkanlığı'nın verdiği yeni görevleri üstlenmiştir.

³⁰ Akyüz, *a.g.e.*, s. 131.

³¹ *BOA, İ.Hariciye*, 1331. Za. 22; Salim Aydın, *a.g.e.*, s. 475-478.

³² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, II/II, TTK, Ankara 1991, s. 482-491; Celal Bayar, *Ben de Yazdım, Milli Mücadele'ye Giriş*, C. IV, s. 168-169, 229-230; Tevfik Bıyıkhoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, C. I, TTK, Ankara 1987, s. 84.

³³ Muhammet Erat, *Milli Mücadele Döneminde Kâzım Karabekir Paşa'nın Faaliyetleri (1919-1922)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 12.

³⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, s. 12.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Erkan, *Balkan Savaşlarında Edirne Müdafası*, Edirne Valiliği Kültür yay. İstanbul 2014.
- Aydın, Salim, *Balkanların Acı Yüzü, Basın Tarihinde Balkan Savaşları*, İstanbul 2013.
- Balkan Harbi, (1912-1913), Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi*, C. I, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yay., Ankara 1970.
- Bayar, Celal, *Ben de Yazdım, Milli Mücadele'ye Giriş*, C. IV.
- Bayur, Yusuf, Hikmet *Türk İnkılabı Tarihi*, II/II, TTK, Ankara 1991.
- Bıyıklıoğlu, Tefvik, *Trakya'da Milli Mücadele*, C. I, TTK, Ankara 1987.
- BOA, İ.Hariciye*, 1331. Za. 22.
- Erat, Muhammet, *Milli Mücadele Döneminde Kâzım Karabekir Paşa'nın Faaliyetleri (1919-1922)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.
- Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922, Balkan – Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*, TTK Yay., Ankara 1993.
- Hakov, Cengiz, “Bulgaristan ve Balkan Savaşları (1912-1913)”, *100. Yıldönümünde Balkan Savaşları ve Edirne*, Edirne Valiliği Kültür Yay., İstanbul 2013.
- Havadis 1913, Yüz Yıl Önce*, İBB yay., İstanbul 2014.
- Hayta, Necdet, Birbudak, Togay Seçkin, *Balkan Savaşları'nda Edirne*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 2010.
- İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989.
- Karabekir, Kâzım, *Edirne Hatıraları*, (Yay. Haz. Ziver Öktem), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009.
- Karabekir, Kâzım, *Günlükler (1906-1948)*, C. 1, Haz., Yücel Demirel, Çeviriyazı: Budak Kayabek, Yapı Kredi yay., İstanbul 2009.
- Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Kâzım Karabekir-Kendi Eserleri, Haltercümeleri ve arşiv Belgeleri'ne Göre-*, Ankara 1991.
- Örenç, Ali Fuat, “Edirne Muhasarası ve Mehmet Şükrü Paşa”, *100. Yıldönümünde Balkan Savaşları ve Edirne*.
- Süslü, Azmi, Balcıoğlu, Mustafa, *Atatürk'ün Silah Arkadaşları – Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*, Ankara 1999.
- Yiğit, Ahmet, “Edirne Muhasarası (1912-1913)”, *Edirne Müdafisi Mehmet Şükrü Paşa*, Haz: M. Sabri Koz, İstanbul 2008.

BALKAN SAVAŞLARININ ORTA ANADOLU VİLÂYETLERİNE ETKİSİ

NURTEN ÇETİN*

Özet

Osmanlı Devleti'nin askerî, siyasi ve ekonomik bakımdan hazırlıksız bir şekilde girmek zorunda kaldığı Balkan Savaşları'na, başta İstanbul olmak üzere Anadolu halkının desteği son derece önemlidir. İstanbul ve Anadolu halkı, savaşın arifesinde Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'ne yönelik takip ettikleri siyasete, protesto ve mitingler yapmak suretiyle tepki gösterdiler. Savaş başladıktan sonra ise Türk ordusuna ve Balkanlardan baskı ve zorla göç ettirilen Müslümanlara maddi ve manevi destek oldular. Bu çalışmada, Balkan Savaşlarının Konya, Sivas ve Ankara vilayetleri halkı üzerinde yarattığı etkiler, halkın savaş dönemindeki tutumları, Osmanlı Arşiv belgeleri ve dönemin süreli yayınlarından edinilen bilgiler ışığında ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti, Konya, Sivas, Ankara.

The Effects of Balkan Wars to Central-Anatolian Cities Abstract

The support of Anatolians, and particularly Istanbul, to Balkan Wars, to which Ottoman State had to enter without military, political and economic preparation, is very important. Before the war started, people living in Istanbul and Anatolia, reacted to the policies of the Balkan States to Ottoman State by holding public organizations and protests. After the war started, they provided moral and material support for the Turkish Army and the Moslems forced to migrate from the Balkans with force and oppression. In this study, within the scope of Ottoman Archives and the periodicals of the period, the effects of Balkan Wars over the residents of Konya, Sivas and Ankara cities and the attitudes of these people during the war, are studied.

Keywords: Balkan Wars, Ottoman State, Konya, Sivas, Ankara

Osmanlı Devleti'nin askerî, siyasi ve ekonomik bakımdan oldukça zor bir dönemine rastlayan Balkan Savaşları her anlamda tarihi öneme sahiptir. 1908'de Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanması, aynı tarihte Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i topraklarına katması, 1911'de İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali, ülkede yönetimde bulunan İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı yoğun bir muhalefet ve tepki oluşturmuştu. İçeride muhalefet-iktidar çekişmeleri yaşanırken Balkan Devletleri,

* Doç.Dr., Nurten Çetin, Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Edirne. E-Posta: nurtencetin@trakya.edu.tr

Osmanlı Devleti'ne karşı savaş hazırlıklarını bütün hızıyla devam ettirmekteydi. Bu devletler, Osmanlı'dan ayrılarak bağımsız olmakla yetinmedikleri gibi, Osmanlı'nın Balkanlardaki varlığını sona erdirmek için harekete geçmişlerdi. Bütün bu gelişmeler karşısında İttihatçı Said Paşa kabinesi istifa etti yerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti kuruldu¹. Balkanlarda savaş rüzgarlarının estiği bu dönemde hükümet, yeni bir savaşa sıcak bakmamaktaydı. Nitekim Trablusgarp'ta İtalya ile diplomatik görüşmelerin devam ettiği günlerde çok sayıda düzenli askeri birliği terhis etmişti². Bununla beraber Balkan Devletleri, bütün savaş hazırlıklarını tamamlamış, Osmanlı aleyhinde büyük bir propaganda faaliyetine girişmişlerdi. Yanı sıra Balkanlarda yaşayan Müslümanlar, gördükleri ağır baskı ve zulüm nedeniyle yaşadıkları toprakları terk etmeye zorlanıyordu. Hem devlete yönelik aksi propagandanın içeriği hem de o topraklarda Müslümanların yaşadıkları basında yer bulmaktaydı. Gazetelerin yayınları etkisini kısa sürede gösterdi. Balkan devletlerinin bu politikalarına Müslümanların ilk tepkisi İstanbul'da ortaya çıktı³. İstanbul'da yapılan protesto mitinglerini Anadolu'nun değişik bölgelerindeki mitingler izledi. Bu mitinglerde İstanbul ve Anadolu'nun Müslüman halkı savaşa sıcak bakmayan hükümeti, harekete geçmeye çağırıyor ve çıkacak harpte gönüllü olarak yer alacaklarını ifade ediyorlardı⁴. Halkın tepkisini ateşleyen bir başka önemli gelişme Balkanlardan gelen muhacirlerdi. Rumeli'den kovulan çok sayıda Müslüman aç ve perişan bir halde Anadolu'ya doğru yol çıkmış ve kendilerine uzatılacak yardım elini beklemekteydi. Muhacirlerin Türk köylerinde yapılan eziyetlere dair anlattıkları, kulaktan kulağa yayılmaktaydı⁵. Bu türden haberler önce İstanbul, ardından Anadolu'ya ulaşmaktaydı. Bunun üzerine Anadolu'nun farklı bölgelerinden hükümete savaş yanlısı telgraflar gönderilmeye başlanmıştı.

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Karadağ'ın 8 Ekim 1912'de Osmanlı topraklarına saldırısı ile Balkan Savaşları fiilen başladı. Savaşa sıcak bakmadığını yukarıda belirttiğimiz Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti, savaş kararı almak zorunda kaldı. Askerî, siyasi ve ekonomik bakımdan içinde bulunulan zorluklar hükümetin yüzünü Anadolu'ya çevirmesine yol açtı. Nitekim İstanbul ve Anadolu halkı bir taraftan gönüllü olarak diğer taraftan da hükümetin tebliğleri doğrultusunda bu savaşın âdeti bir parçası olmaya başladı. Biz burada ağırlıklı olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) belgeleri ışığında ve dönemin süreli yayınlarından istifade ederek Orta Anadolu halkının savaşa karşı tutumunu ortaya koymaya çalıştık. Anadolu'da yaşanan gelişmelere geçmeden önce savaş arifesinde halkın nabzını

¹ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTT Yayınları, Ankara 1988, s. 43-44.

² Rifat Uçarol, "Balkan Savaşı Öncesinde Terhis Olayı Ve Seferberlik İlanı Sorunu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 257-277.

³ Yücel Aktar, "1912 Yılı Harp Mitingleri", ve Balkan Harbine Etkileri, *İkinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara Genelkurmay Basımevi 1985, s. 115. Emre Dölen, "Darülfünun Öğrencilerinin Balkan Savaşı Eylemleri ve Edirne Seyahati", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VI, 1, 2004, s. 65-67.

⁴ Zeki Arıkan, "Balkan Savaşı ve Kamuoyu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri, Bildiriler*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 173.

⁵ Hülya Balcı Akarlı, "Ömer Seyfettin'in Gözünden Balkan Savaşı", *Toplumsal Tarih*, XVIII/104, Ağustos 2002, s. 5.

yansıtması bakımından iç ve dış genel kamuoyundaki görüşlere ve hükümetin hazırlıklarına değinmekte yarar vardır.

Gazetelerde savaşın Osmanlı Devleti için önemini vurgulayan makaleler birbiri ardına yayımlanmaktaydı. Bu makalelerin ortak noktası, Balkan Devletleri'nin Müslümanlara yaptıkları mezalime Avrupalı devletlerin seyirci kalarak tarafly yaklaştıkları, vatanın namus ve şerefının korunması için hep birlikte düşmana karşı harekete geçilmesi gerektiğiydi⁶. Balkan Devletleri savaştan galip çıkması halinde Müslümanlara yaşam hakkı vermeyeceklerdi ve bu nedenle silaha sarılmaktan başka çare yoktu⁷.

Newyork Times'ın 7 Ekim 1912 tarihli sayısında yayımlanan yazıda İstanbul ve Anadolu'nun gelişmelere kayıtsız kalmadığına işaret edilmekte, Türk hükümetinin de, Anadolu'dan getirdiği askerleri Bulgar sınırına yerleştirdiği, Romanya ile anlaşma yolu aradığı, İtalya'yla barış müzakerelerini hızlandırdığı haber verilmekteydi. Gazeteye göre, hükümetin bu çabaları ülke içerisinde destek görmekte, halk yönetime güvenmekte, bu ortamda ülkedeki ihtilaf ve iç savaş ihtimali yerini birliğe ve vatanseverliğe bırakmaktaydı. Balkan Devletlerinin saldırgan tutumu, Türkleri bir araya getirmişti. Türk halkı, savaşın kaçınılmaz olduğunu anlamıştı ve işi daha da ileriye götürmüş, ordular seferber edilmişti⁸.

Gerçekten de Osmanlı hükümeti, halkın savaş yanlısı tavrı ve kamuoyunun desteğiyle seferberlik kararı almak zorunda kalmıştı. Bu karardan sonra, terhislerle boşalan askerî kadroların doldurulmasına, birliklerin yapılan planlar dahilinde savaş alanlarına kaydırılmasına başlandı. Öte yandan halkın savaş hazırlıklarına desteği ve gönüllü olarak orduya katılmak isteyenlerin fazlalığı nedeniyle hükümet, gönüllü kabulünü bazı şartlara bağladı. Gönüllülerin en az 18 yaşında olması ve ailesinin iznini alması zorunluydu⁹. Ayrıca silah kullanmayı bilmeleri, kaput ile beraber askerî elbise ve ayakkabılarını kendileri temin etmeliydiler¹⁰. Ayakkabı ve elbiselerinin savaş koşullarına uygun olması da son derece önemliydi. Gönüllüler önce depo taburlarına gönderilecekler, burada 20 gün özel eğitim aldıktan sonra, mümkünse askerî elbise ve ayakkabı giydirilerek cepheye sevk edileceklerdi. Ülkenin her yerinden gönüllüler tarafından başvuru yapılmaktaydı ve savaşın henüz başlamadığı dönemde birliklerin kadrolarındaki boşlukların doldurulması hükümetin öncelikli hedefiydi. Orduya gönüllü katılımlarda aşağıda görüleceği üzere Orta Anadolu Vilâyetleri halkı önemli katkı sağladı. Bölge halkı Balkan Devletlerinin Osmanlı Devleti'ne yönelik ilk tepkilerini mitingler düzenleme ve hükümetin savaşa girmesini isteyen telgrafları Dahiliye Nezareti'ne göndermek suretiyle ortaya koydu. Nitekim yukarıda bahsettiğimiz İstanbul mitinginin ardından, 5 Ekim'de düzenlenen

⁶ *İkdam*, 20 Ekim 1912, nr. 5627, s. 1.

⁷ *İkdam*, 21 Ekim 1912, nr. 5628, s. 1

⁸ "New York Times Gazetesi'nin Gözüyle Balkan Savaşları", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl:6, Sayı:XVI, Aralık 2013, s. 158-159.

⁹ Mehmet Özdemir, "Balkan Savaş'ında Gönüllü Birlikler", *Dokuzuncu Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, I, Ankara Genelkurmay Basımevi, 2005, s. 424.

¹⁰ BOA, DH.SYS, 112-15/21-2.

Kayseri mitingi bu açıdan dikkate değerdir¹¹. *İkdam* gazetesine göre, Kayseri'deki mitinge Müslüman ve Hıristiyan toplam 30 bin kişi katılmıştı. Miting de âdeta orduyu savaşa çağırın kararlar alınmıştı:

"1-Sulhü temin için düşmanın haddini bildirmek lazımdır. Bütün mevcudiyetimizle hükümete müzahiriz. Tereddüd buyrulmasın. Mesuliyette müşterekiz.

*2- Kayseri bu harbi din kavgası değil, vatan kavgası muhafaza-i ırz ve namus kavgası tanıyor. İslam Hıristiyan gavgası değil, haklı haksız kavgası biliyor. Hukuk-ı müşterekimizin muhafazası için umum vatandaşlar müttehidiz harp isteriz"*¹².

Yine Orta Anadolu Vilâyetlerinden Kengiri (Çankırı) savaşa destek veren bölgelerden biriydi. 3 Ekim 1912 tarihinde Kengiri hapishanesindeki 250 mahkûm adına, sadaret makamına gönderilen telgrafta: "*Namus-ı Osmaniyeye sürülmek istenilen levsiyyatı (kirli pis şeyler) kanımızla temizleyeceğiz...*" denilerek gönüllü olarak orduya katılım istekleri dile getirilmekteydi¹³.

Kırşehir'de seferberlik telgrafı üzerine halk âdeta galeyana gelmiş ve müftü Müfid Efendi'nin vaazı ve nasihatleri üzerine, bir iane komisyonu kurulmuştu. Komisyon, 500 liradan fazla nakit yardım toplamayı başarmıştı. Kırşehir'deki alayın, düzenlenen bir törenle hareket etmesinden önce müftünün konuşma ve duasının ardından Alay Kumandanı Kasım Bey askerlere hitaben duygusal bir konuşma yapmıştı: "*Ben ilerledikçe arkamdan geliniz. Dönecek olur isem beni öldürünüz, düşman tarafından şehit edilirse intikamımı alınız*". *İkdam*'a göre, Kırşehirliler, harp konusunda hükümetin emirlerine uyacaklarına dair yemin etmişlerdi¹⁴.

Develi gönüllü taburları çıkarın yerlerden biriydi. Develi, ikinci kafile askerini İstanbul'a uğurlamaya hazırlandığı sırada, Kayseri Mebusu Galip Bey, halka hitaben yaptığı konuşmada "*...İslâm, Hıristiyan erkek ve kadın herkes artık harbin lüzumuna vicdânen kail ve bütün celadetle kükreyen Osmanlı cengaverliğinin itilasına muntazırdır. Vatana tecavüz eden düşmanlar Osmanlı cengaverliğinin itilasına muntazırdır. Vatana tecavüz eden düşmanlar Osmanlılığın bu itihad-ı muhib ve mübecceli karşısında titremelidirler"*¹⁵ diyerek savaşın kaçınılmaz olduğu görüşünü savunmuştu.

Orduya katılım yanında Orta Anadolu'daki halk desteğinin bir başka önemli boyutu da yardım kampanyalarıydı. Bunlar arasında birazdan izah edileceği üzere ülkenin tahıl ambarı Konya Vilâyetinin ayrı bir önemi vardır. Konya'ya bağlı Koçhisar Kazası'nda Hacı Haydar Ağa'nın silah altına alınan taburuna Yunus Ağa

¹¹ Arkan, agm, s. 173.

¹² *İkdam*, 19 Ekim 1912, nr. 5625, s. 2.

¹³ BOA, DH. SYS, 112-15/21-1.

¹⁴ *İkdam*, 15 Ekim 1912, nr. 5621, s.3.

¹⁵ *İkdam*, 15 Ekim 1912, nr. 5621, s. 3.

ve Ahmet Ağa 9 lira değerinde üç kısraık bağışlamışlardı¹⁶. Kayseri mutasarrıfının Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıdan anlaşıldığına göre, birkaç saat içerisinde yaklaşık olarak 1.000 lira yardım toplanmıştı. Komisyon kurulacağı ve bu sayede yardımların 5.000 liraya ulaşacağı tahmin edilmekteydi. Hemen yük hayvanı bağışlayanların yanında her bir köy ve mahalle adına da iane olarak 200 yük hayvanı verileceği taahhüt edilmişti. Mutasarrıf "*Müslüman ve Müslüman olmayanlar bütün varlığımızı Osmanlılık uğrunda feda edeceğiz ve gönüllü olarak harbe gireceğiz diye dağılarak millet-i necibe-i Osmaniye'nin Müslim olan hamiyet perveranın şu tecelliyatı şayan-ı şükran bulunduğu ve tezahürat-ı milliye hakkında peyder pey malumat verileceği arz olunur*" diyerek yazısını sonlandırmaktaydı¹⁷.

Gayrimüslimler de orduya yardım faaliyetlerine katılmaktaydı¹⁸. Kayseri mutasarrıfının haber verdiği gibi, orduya hayvan bağışısı devam ediyordu ve 7 Ekim 1912 itibariyle Kayseri'den 23 yük hayvanı iane komisyonuna teslim edilmişti. Savaş sürdükçe ianenin devam edeceği duyurulmaktaydı. Halkın yardımlara iştirakini sağlamak amacıyla hükümet vilâyetlere nasihat heyetleri göndermekteydi. Nitekim Kayseri'nin köylerine de bir heyet gönderilmişti. Vesait-i Nakliye Komisyonu'nda ve belediyede gece de çalışmalara devam ediliyordu. Bir taraftan hayvan satın alınarak orduya verilirken, diğer taraftan da daha önce merkezdeki halkın vermeyi taahhüt ettikleri hayvanlar akın akın belediye binası önünde toplanarak askerî makamlara teslim edilmekteydi. Ayrıca hayvan ve iane tedariki de devam ediyordu¹⁹.

İane ve gönüllüler toplanırken savaşın başladığı 12 Ekim 1912'de Sivas Vilâyetine bağlı Merzifon kasabasında ilk toplantı yapılmış ve 1.900 lira verileceği taahhüt edilmişti²⁰; ayrıca Merzifon halkı, 12 yük hayvanını orduya bağışlamıştı²¹. 16 Ekim'de taahhüt edilen 1.900 liranın 1.250 lirası tahsil edildi. Öte yandan 10 liradan daha az iane verecekler için ayrıca defter düzenlenmişti²².

27 Ekim 1912'de Harbiye Nezareti, orduya yardım toplanması için halk nezdinde teşvikte bulunulmasını öngören bir tebligat yayınladı. Asker ailelerinin üçte biri yardıma muhtaç haldeydi. Merkezlerde ulema ve eşraf tarafından komisyon kurulmuş, beyannameler yayınlanıp memurlar gönderilmiş ve iane toplanmasına başlanmıştı. Ayrıca askerler için kışlık toplayan ve Müslümanlardan oluşan bir başka komisyon da çalışmalarını sürdürüyordu²³.

Kayseri Sancağı'nda 1912 yılı Kasım ayı itibariyle 10 bin kişilik bir gönüllü firkaşı oluşturuldu. Bu bölgede redif depolarından temin edilen mavzer tüfekleriyle,

¹⁶ *İkdam*, 15 Ekim 1912, nr. 5621, s. 4.

¹⁷ BOA, DH.SYS, 112-14/17-5-2.

¹⁸ BOA, DH.SYS, 112-14/17-5-3.

¹⁹ BOA, DH.SYS, 112-14/17-5-5.

²⁰ BOA, DH.SYS, 112-14/17-10-2.

²¹ BOA, DH.SYS, 112-14/17-10-4.

²² BOA, DH.SYS, 112-14/17-10-5.

²³ BOA, DH.SYS, 112-14/17-10-7.

cephane ve elbiseler gönüllülere verilmişti ve halk olabilecek tüm masrafı ödemeyi taahhüt etmekteydi. Halkın bu talebi Kayseri Mebusu Galip Bey tarafından ilgili makama iletildi. Bu konuda Başkumandan Nazım Paşa'ya fikri soruldu. Nazım Paşa, cevaben bu vatanperver teşebbüsü takdir ettiklerini; ancak, bu fırkanın o an içinde bulunulan durumdan dolayı kabul edilmeyeceğini, vatana hizmet etmek isteyen gönüllülerin Kayseri Fırkası taburlarına katılmalarının uygun olacağını bildirdi²⁴. Öte yandan Sivas'ın Aziziye Kazası'nda oluşturulan Çerkez gönüllü süvarilerinin Kayseri ve Ulukışla yoluyla İstanbul'a doğru yola çıktıkları haber alınmıştı²⁵. Yarısı Konya ve bağlı kazalardan olmak üzere çok sayıda kişi gönüllü olarak orduya katılmak için başvuruyordu²⁶. İyi haberlerin yanında gönüllülerle ilgili kimi olumsuz gelişmelerde yaşanmaktaydı. Zira gönüllü olarak başvuranlardan bazılarının maceraperest oldukları anlaşılmıştı. Üstelik bunların sayılarının her geçen gün artması nedeniyle, askerin gıda ve teçhizat ihtiyacının karşılanmasında sıkıntı çekiliyordu²⁷. Bu nedenle 11 Aralık 1912'de bundan sonra, hiç bir şekilde gönüllü kaydı yapılmayacağı Başkumandanlık Vekâleti'nden ilgili makamlara bildirildi²⁸.

Hükümet, bir taraftan da ordunun erzak ihtiyacını temin amacıyla vilâyetlerdeki tahıl miktarını belirlemeye çalışmaktaydı. Erzak temininin aciliyetine dikkat çeken Harbiye Nezareti, 22 Eylül 1328'de (5 Ekim 1912) Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, şimendifer güzergahındaki, köy, kasaba ve çiftliklerde mevcut buğday, arpa, saman, ot, fasulye ve nohut miktarının en kısa sürede tespitini ve bildirilmesini, Rumeli'de mevcut olanların kesinlikle dışarıya ihracının önlenmesini tebliğ etti²⁹. Zahirinin yurt dışına çıkışı yasaklanmıştı.

Ordunun erzak ihtiyacının sağlanmasında Konya, Ankara vilâyetleri özellikle büyük önem taşımaktaydı. Konya Vilâyetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 23/26 Eylül 1328 (6-9 Ekim 1912) tarihli yazıda, vilâyet dâhilinde demiryolu güzergahındaki mevki ve Konya'daki mevcut erzak miktarları bildirilmekteydi. Orduya verilecek erzak vagon olarak ölçülmüştü. Her bir vagon 15.000 kilo kapasiteliydi. Buna göre, 400 vagon buğday, 70 vagon arpa vardı, bir vagon fasulye, yarım vagon nohut ve 2 milyon 250 bin kilo saman bulunmaktaydı. Ilgın Kazasında, vagon adediyle 60 buğday, arpa 25 ve bir vagon fasulye hazır. Akşehir'de 300 vagonu dolduracak buğday, 200'ü kadar arpa, 1.200 kilo saman vardı. Karaman Kazasında 350 vagonluk buğday, 20 arpa, 3 nohut, 50 bin kilo saman temin edebilecekti. Ereğli'nin katkısı, 140 vagon buğday, 40 vagon arpa, bir vagon fasulye, 50 vagon nohuttu. Niğde Kazasında kile olarak 30 bin buğday ve 35 arpa, 4 bin fasulye, 300 nohut ile 300 bin kıyye saman bulunuyordu. Dinar hattı üzerindeki

²⁴ BOA, DH.SYS, 112-15/21-2.

²⁵ BOA, DH.SYS, 112-15/21-4

²⁶ BOA, DH.SYS, 112-15/21-4.

²⁷ Mehmet Özdemir, "Balkan Savaşı'nda Gönüllü Birlikler", *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, I, Ankara Genelkurmay Basımevi, 2005, s. 424-427.

²⁸ DH. SYS, 53/112-15.

²⁹ BOA, DH.SYS. 112-3/2-1.

Isparta, sadece iane değil, erzak yardımında da öne çıkan kazalardandı. Şöyle ki burada da yine kile ölçüsüyle 250 kile nohut, 7 bin fasulye, 3 bin börülce vardı. Karaağaç Kazasında yarısı buğday, yarısı arpa olmak üzere 10 bin kile hububat ve 30 bin kıyye saman ve halkın elinde ihtiyaç fazlası 10 bin kile hububat bulunuyordu³⁰.

24 Eylül 1328'de (6 Ekim 1912) Ankara Valisi, Dahiliye Nezareti'ne yolladığı yazıda Ankara istasyonunda toplanmış 100 vagon buğday ve sair gıdanın mevcut olduğunu, civar güzergah ve köylerde bulunan zahire ve gıda maddelerinin ancak halkın ihtiyacına yeteceğini, bu nedenle yalnızca bazı köylerden 50-100 İstanbul kilesi kadar dışarıya zahire çıkarılabileceğini bildirmekteydi³¹.

26 Eylül 1328 (9 Ekim 1912) tarihi itibarıyla Polatlı istasyonundakilerle beraber ve bazı köylerin mültezim ve tüccarlarından alınarak sevk edilebilecek 50 vagon buğday ve arpa mevcuttu. Ancak, mültezimlere göre, kuraklık ve nakliye araçlarının azlığı nedeniyle ellerindeki yiyecek ve hububat uzun süre bekletilemezdi. Haymana ve Sincan köy istasyonunda ihtiyaç durumunda sevk edilmek üzere 15 bin İstanbul kaimesi buğday ve 2 bin kile arpa ve 500 kile nohut, 200 bin kile saman bulunabileceği Ayaş Kaymakamlığı'ndan bildirilmişti³². Toplanan zahire Konya, Maraş, Ankara ve Sarayönü yoluyla İstanbul'a sevk edilmekteydi.³³

Savaşın getirdiği yükün yanında hükümetin uğraşmak zorunda kaldığı bir diğer konu da Rumeli'den gelen muhacirlerdi. Çok sayıda muhacir perişan bir durumda Anadolu'ya gelmekteydi. Hükümet bu muhacirlere de hem yeni yerleşim alanı sağlamak hem de işlerini karşılamak zorundaydı. Muhacirlerin yerleştikleri vilâyetlerden biri de Konya Vilâyeti'di. Basında yer alan haberlere göre, bölge halkı muhacirlerin durumuna kayıtsız kalmıyordu. Kırkkilise'den Aksaray'a gelerek camilere yerleşen muhacir sayısı 1.400'e yaklaşmıştı³⁴. Muhtaç durumdaki muhacirler için Hürriyet ve İtilaf Fırkası Aksaray Şubesi kebir kurgan kurdu. Burada halkın iane komisyonuna yaptığı bağışlarla muhacirlere çorba, patates, pilav gibi yiyecekler dağıtılmaktaydı³⁵. Ancak, Orta Anadolu'daki her vilâyette muhacirler Aksaray'daki gibi hoş karşılanmıyordu. Bazı köylerde köylüler, yerleşim dışındaki arazileri mera olarak kullandıkları için muhacirlerin buralarda iskan ettirilmesine itiraz ediyorlardı. Yerel halkla işbirliği içindeki bölge memurları ve ileri gelenler de hükümete bölgedeki muhacir iskânına uygun arazi hakkında doğru bilgi vermiyorlardı³⁶. Yine de, bu türden olumsuz tutumlar çok yaygın değildi ve Anadolu halkı gerek hükümetin emriyle, gerekse gönüllü olarak hem orduya maddi ve manevi yardımda bulunmayı sürdürmekte hem de muhacirlere kucak açmaktaydı.

³⁰ BOA, DH.SYS, 112-3/2-1.

³¹ BOA, DH.SYS, 112-3/2-1.

³² BOA, DH.SYS, 112-3/2-1.

³³ BOA, DH.SYS, 112-3/2-1.

³⁴ *Tanin*, 6 Teşrin-i Sani 1912, nr. 1493, s. 4.

³⁵ *İkdam*, 11 Teşrin-i Sani 1912, nr. 5649, s. 4.

³⁶ BOA, DH.HMŞ, 21/27-1.

Orduya erzak temininin yanı sıra para ve giysi yardımı da devam etmekteydi. Konya'dan 1 Kasım'da orduya hediye edilmek üzere don, gömlek, çorap gibi toplam 472 parça eşya gönderilmiş³⁷; yine Konyalı kadınlar tarafından bu kez sayıca daha fazla olarak 380 gömlek, 373 don, 368 mintan, 84 çift çorap askerlerin ihtiyacını karşılaması için iane komisyonuna teslim edilmişti³⁸.

Erzak ve giysi yanında nakdi olarak toplanan ve ilgili mercilere ulaştırılan iane hem harp hem de Hilal-i Ahmer'e verilenler olmak üzere dikkat çekici boyuttaydı. Aralıksız iane toplayan Orta Anadolu'daki yerlerden biri Isparta'daydı. 11 Ekim'de Isparta'dan 50 lira posta ile Harbiye Nezareti'ne gönderilmiş, 77 lira 28 kuruş 12 para komisyon reisi Cemil Paşa adına Ziraat Bankası'na teslim edilmişti. Yalvaç Kazasından postayla 32 lira ve Uluborlu'dan 56 lira 75 kuruş yine Cemil Paşa adına yollanmıştı³⁹. İane toplandıkça ilgili yerlere ulaştırılmaktaydı. Isparta'nın merkezinden 20 Ekim'de Hilal-i Ahmer ianesi olarak, 100 lira Konya'daki cemiyet başkanlığına verilmiş, ardından 20 lira, ayrıca 160 mecdiye de Ziraat Bankası'na yatırılmış ve 11 Ekim'de 32 lira toplanan Yalvaç Kazasından bu kez 22 lira postalanmıştı. 22 Kasım 1912 tarihli *İkdam* gazetesinin verdiği bilgiye göre, Uluborlu Kazasında Hilal-i Ahmer'e verilen 11,5 lira iane ile Eğridir Kaymaklığı'nca 34 ve ayrıca harp ianesi adıyla da 39 lira Ziraat Bankası'na teslim edilmişti⁴⁰.

Kasım ayına gelindiğinde Orta Anadolu'dan yapılan nakdi yardımlar devam ediyordu. *İkdam*, 13 Kasım'da Konya İane-i Harbiye Komisyonu'na kazalardan telgraf poliçesiyle 355 lira ve bir çeyrek altın ulaştırıldığını, ayrıca Sivas Hilal-i Ahmer ianesi olarak Tokat'tan 200 lira ve Karahisar-ı Şarki Sancağı merkezi ile Suşehri ve Alucra kazalarından 251 lira ve merkeze bağlı Zara Kazasından 27, Ladik'den 45, Karahisar'dan 100, Aziziye ve Zile'den 50'şer liranın gönderildiğini yazmaktaydı⁴¹. Yine 16 Kasım günkü *İkdam*'a göre, Zara Kazasından 8 lira ve Tokat'tan da bu kez 184 lira Hilal-i Ahmer ianesi olarak Ziraat Bankası'na teslim edilmişti⁴².

Orta Anadolu'daki hemen hemen her vilâyet ve bağlı kazalardan toplanan iane halkın Balkan Harbi nedeniyle hükümet ve orduya desteğini açıkça göstermektedir. Üstelik bu destek kesintiye uğramaksızın sürmektedir. Savaşın başlangıcından 12 Aralık 1912'ye kadar geçen sürede Orta Anadolu'daki bazı vilâyetlerden yapılan yardımların toplamı bunu kanıtlamaktadır. Buna göre, Hilâl-i Ahmer'e, Sivas Vilâyeti merkezinde 1.757 lira, Amasya ile bağlı yerlerde 4.623, Tokat ve civar

³⁷ *İkdam*, 17 Teşrin-i Sani 1912, nr. 5655, s. 4.

³⁸ *Tasvir-i Efkar*, 29 Teşrin-i Sani 1912, nr. - s. 3.

³⁹ *İkdam*, 17 Teşrin-i Sani 1912, nr. 5655, s. 4.

⁴⁰ *İkdam*, 27 Kasım 1912, nr. 5665, s. 4.

⁴¹ *İkdam*, 13 Teşrin-i Sani 1912, nr. 5651, s. 4.

⁴² *İkdam*, 16 Teşrin-i Sani 1912, nr. 5654, s. 4.

BALKAN SAVAŞLARININ ORTA ANADOLU VİLÂYETLERİNE ETKİSİ

bölgelerinde 5.157, Karahisar-ı Şarki Vilâyetinde 2.221 lira olmak üzere toplam 13.757 liralık iane yapılmıştı⁴³.

26 Eylül 1328'den (9 Ekim 1912) 9 Mart 1329 (22 Mart 1913) tarihine kadar Konya Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından toplanan yardım miktarı ise şöyleydi⁴⁴:

Konya livası	Konya Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nce Toplanan	153.296,10
	Ermenek kazası	21600,00
	Ereğli	11777,00
	Koçhisar	18648,30
	Bozkır	13852,20
	Beyşehir	3972,00
	Akşehir	62852,00
	Karaman	13358,10
	Ilgın	10773,00
	Seydişehir	2250,00
henüz olunamamıştır	Sultaniye	0,00
		312279,30
Niğde livası	Niğde	14122,20
	Ulukışla	338,00
	Ürgüp	19990,00
	Bor	2100,00
	Aksaray	4000,00
	Arabsun	6404,00
	Nevşehir	32400,00
Isparta livası	Isparta	24589,00
	Eğridir	13848,00
	Uluborlu	1581,20
	Yalvaç	9839,00
	Karaağaç	8505,35
	Antalya	6811,30
Antalya livası	Alaiyye	31592,20
		58363,15

⁴³ BOA, DH.SYS, 112-14-17-10/18.

⁴⁴ BOA, DH.İD, 132/11-2-1.

Burdur livası	Kaş	8009,28	
	Akseki	5000,00	
	Elmalı	100000,00	61413,38
	Burdur	20155,30	
	Tefenni	1800,00	21955,30
YEKUN			533368,13

Mutlaka belirtilmesi gereken bir diğer iane de Anadolu'daki Mevlevihanelerin yaptıklarıdır. Orduya maddi ve manevi yardımda bulunan Mevlevihaneler arasında Çankırı, Ankara, Amasya ve İstanbul'da Galata Mevlevihanesi vardı. Çankırı Mevlevihanesi Şeyhi Hasip Dede, 20 Kasım'da kendi nezaretinde bir defter açmış, yerli halk imkânları ölçüsünde orduya yardım yapmıştı. Şeyh Hasip Dede, Konya Çelebilik makamına gönderdiği raporda, düşmanların kahrolması ve bozguna uğratılması için Allah'ın huzurunda hayır duaları ettiklerini, feth suresi okuduklarını, 75 bin tevhid-i şerif hatmettiklerini, dualarına aralıksız devam edeceklerini bildirmiş, bedenen olmasa da ellerinden geldiği kadar yardım toplamak için çalışmaya başladıklarını ifade etmişti. Gerçekten de Çankırı halkının, maddi imkânları oldukça kısıtlı olmasına rağmen Çankırı Mevlevihanesinin öncülüğünde yardım kampanyalarına katıldığı görülmektedir. Burada toplanan yardım miktarı 11 Aralıktan önce 3 lira 45 kuruşa ulaştı. Bu meblağ İstanbul'daki Galata Mevlevihanesine postalandı⁴⁵. 20 Şubat 1913'te kayıt defteri kapandığı sırada miktar 4 lira 27 kuruştur⁴⁶. Ankara Mevlevihanesi, Ankara Redif Fırkası silah altına alındığında tabura bir at hediye etti, ayrıca Mevlevihane Şeyhi Nuri Dede'nin başkanlığında oluşturulan komisyon aracılığıyla sağlanan nakdi yardımlar, tüm Mevlevihanelerdeki ianeyi toplayan Galata'daki komisyona gönderildi. Ayrıca 2 Osmanlı lirası da Galata Mevlevihanesi adına postaya verildi. Amasya Mevlevihanesi de hastane için kullanılmak üzere, Galata Mevlevihanesine 2 lira gönderdi⁴⁷.

30 Ocak 1913'te İttihatçıların yönetime geçmesinin ardından hükümet, basın yoluyla yurt cephesi oluşturmaya çalıştı. Bu amaçla basında vatan, millet namus kavramları yoğun bir şekilde işlenmeye başlandı. Hükümet, savaşın hemen öncesinde Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetinin durdurduğu orduya gönüllü kayıtlarını yeniden başlattı⁴⁸. Harbiye Nezareti, 26 Ocak 1913'te Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, elbise ve ayakkabıları kendileri tarafından tedarik edilmek suretiyle müracaat eden gönüllülerin kabul edileceğini bildirdi. Gönüllülerin depo taburlarına sevkini istedi. Hükümet yalnızca silah ve askerî

⁴⁵ Nuri Köstüklü, Vatan Savunmasında Mevlevihâneler, Çizgi Yayınevi, Konya 2005, s. 34-35.

⁴⁶ age, s. 36.

⁴⁷ age, s. 38-39.

⁴⁸ Özdemir, agm, s. 427.

teçhizat verecek, bunu kabul eden gönüllüler bir süre depo taburlarında talim gördükten sonra sevk edileceklerdi⁴⁹.

Hükümetin orduya gönüllüleri kabul edeceğini açıklaması anında etkisini gösterdi. Hemen akabinde Haymana Kazasında ikamet eden emekli üst düzey askerler gönüllü olarak orduya yazıldı. Haymana kaymakamlığı, emekli iki kolağası, bir yüzbaşı ve üç teğmen için tören düzenleyerek, orduya kayıtlarını yaptı⁵⁰. Hükümetin yurt cephesi oluşturma faaliyetinin bir diğer yansıması da ianelerde görülmektedir. Sivrihisar ve Ayaş kasabaları halkı bir senelik vergileri oranında iane vermeyi taahhüt etmiş; memurlar birer maaşlarını bağışlamışlardı⁵¹. Kırşehir'den 12 Şubat 1913'te İstanbul'a gönderilen telgrafta savaşın ilanından itibaren 550 lira toplandığı ve arkasının da geleceği haber veriliyordu. Halk ordunun zaferi için maddi yardımın yanında manevi desteğini de esirgemiyordu. Nitekim Kırşehir'de sadece 12 Şubat haftasında ordunun galibiyeti için 75 bin kez feth suresi okunmuştu⁵².

Orta Anadolu'daki maddi ve manevi desteğe rağmen yukarıda bahsettiğimiz muhacir iskânında olduğu gibi, halktan iane toplanması sürecinde de bazı sorunların yaşandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Sivas Vilâyetinden hükümete gönderilen bir telgrafta, vilâyet merkezinde düzenlenen toplantıda bölge halkı, bazı vilâyetlerde olduğu gibi, devlet memurlarının birer aylık maaşlarını iane olarak vermemeleri halinde kendilerinin toplanan yardımlara katılmayacaklarını açıkça ifade etmişlerdi. Halkın tepkisinin sebebi bazı memurların ianeye katılmakta çekimser kalması veya katılmamalarıydı. Sivas Valisi, çözüm olarak tüm memurların ianeye katılmaları, maaşlarının veya maaşlarından uygun görülecek miktarın iki üç taksit halinde mal sandıklarınca kesilmesini önerdi⁵³. Ancak, hükümet, ianeye katılımın isteğe bağlı olduğunu, memurların maaşlarından kesinti yapılmasının uygun olmadığını, isteyenlerin yardımda bulunmaları gerektiğini 17 Şubat 1913'te vilâyete tebliğ etti⁵⁴.

Halkın memurların ianeye katılmaları şartını koymalarına rağmen, vilâyete toplanan yardımlar yine de önemli miktara ulaşmıştı. Sivas Valiliğinin rakamlarına göre, 17 Şubat 1328'den (2 Mart 1913) 21 Şubat 1328'e (6 Mart 1913) kadar sadece dört günde Gümüşhacı Köyü'nde 4.535 kıyye bulgur toplanmış, daha önce gönderilen 503 çift eldivenin yanı sıra, 1 Mart'ta 530 çift eldiven Samsun sevkiyat komisyonuna ulaştırılmıştı. Havza'dan 452 batman ve dört kıyye bulgurun Samsun'a sevkiyatına başlanmış; Reşadiye'de toplanan ianeden 51 lira Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ne postalanmış, 648 çift çorap Levazımat Dairesi'ne ve 30 lira karşılığı polişe Müdafaa-i Milliye Cemiyeti başkanlığına gönderilmişti. Karahisar-ı Şarki merkez kazasında hazine tahvilatı için 101 lira gelir elde edilmişti. Zara Kazasında

⁴⁹ BOA, DH.SYS, 112-15/21-4.

⁵⁰ *Tanin*, 9 Şubat 1913, 1506, s. 5.

⁵¹ *Tanin*, 10 Şubat 1913, nr. 1507, s. 5.

⁵² BOA, DH.SYS, 112-14/17-5/14.

⁵³ BOA, DH.SYS, 112-14/17-10/25.

⁵⁴ BOA, DH.SYS, 112-14-17-10/31.

toplanılan 34.841 kuruş 150 Osmanlı lirası Osmanlı Bankası'nın Sivas şubesine ve 82 lira da Müdafaa-i Milliye şubesi tarafından doğrudan İstanbul İane-i Milliye Komisyonu başkanlığına yollanmıştı. Ayrıca mal sandığından maaş alan memurlara ait 44 lira iane-i harbiye olarak mal müdürlüğüne defterdarlığa teslim edilmişti. Kadınlardan oluşan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti şubesi tarafından 35 lira iane toplanmıştı. Tekalif-i Harbiye Kanunu gereğince bölgedeki ihtiyaç fazlası bulgurun talep edildiğini haber alan kaza halkı, evlerindeki bulguru dahi vermişti. Yalnızca kasaba halkından Mart ayı başına kadar 2.000 kıyve bulgur tedarik edildiği kaymakamlık tarafından bildirilmişti. Darende kazasında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından taahhüt edilen miktarın ikinci taksiti olarak 130 lira postayla Sivas Müdafaa-i Milliye Şubesi'ne gönderilmiş, Divriği kazası memurları maaşlarının yarısını beş taksit halinde vermeyi taahhüt etmişlerdi⁵⁵.

Vatan lehinde tezahüratlar yoluyla halkın hem yardımı hem de orduya katılımı teşvik edilmekteydi. Hükümet, gönüllülerin teçhizatlarını kendileri karşılamaları suretiyle kabul edebileceklerini Ankara Vilâyetine de bildirdi⁵⁶. Diğer taraftan Aziziye Kazası'ndaki Çerkez gönüllüleri Kayseri ve Ulukışla yoluyla İstanbul'a hareket etmiş⁵⁷; Haymana Kazası merkezinde bir gönüllü taburu oluşturulmuştu. Ankara Vilâyetinden gönderilen telgrafa göre, 11 Ağustos 1913 (29 Temmuz 1329) itibarıyla Ankara fırkasına bağlı, maiyetsiz ihtiyat ve maiyetleri silah altında olup sevkleri emredilen 1893/94 (309) doğumlu 2.000 askerin 1.752 si 9-30 Temmuz arasında sevk edilmişti. Geriye kalanların 15 günde bir gönderilmeleri emredilmişti⁵⁸. 20 Merkez 2. Akşehir bölüğünden 40.327 askerin sevk edildiği vilâyetin 12 Ağustos 1329 (25 Ağustos 1913) tarihli telgrafından anlaşılmaktadır⁵⁹. Sivas Vilâyetinde bu sayı, 13 Eylül 1329 (26 Eylül 1913) itibarıyla 5.799'du⁶⁰.

Tokat Sancağı'nda yaşayan 200 Dağıstan muhaciri gönüllü olarak toplanmıştı⁶¹. Konya Vilâyeti Adliye Müsteşarı tarafından yarısı Konya merkez olmak üzere bağlı kazalardan çok sayıda gönüllünün vatanın savunmasına katılma talebiyle başvurdukları, bunların ianeleri temin edilmek suretiyle kabul edilip edilmeyecekleri sorulmaktaydı⁶².

Hükümet, Ankara'ya olduğu gibi diğer vilâyetlere de gönderdiği telgraflarla gençleri savaşa katılmaya davet etmekteydi. Nitekim 29 Temmuz 1329 (11 Ağustos 1913) tarihli telgrafta: "*Balkan hükümetleri nüfuslarına nispeten büyük ordular teşkili ve gayreti vataniye ile azimi milliyelerinde pek büyük işler yapılacağını ispat ederek bütün erkeklerini hududa gönderdikleri halde maetteessüf memleketimizin her tarafında harp edebilecek birçok genç adamlar birer vesile bulup kalmış ve bazı*

⁵⁵ BOA, DH.SYS, 112-14-17-10/29

⁵⁶ BOA, DH.SYS, 112-15/21-4.

⁵⁷ BOA, DH.SYS, 112-15/21-4.

⁵⁸ BOA, DH.SYS, 112-2/1-5.

⁵⁹ BOA, DH.SYS, 112-2/1-5.

⁶⁰ BOA, DH.SYS, 112-2/1-5.

⁶¹ BOA, DH.SYS, 112-15/21-3.

⁶² BOA, DH. SYS, 112-15/21-1.

efradın silah altına celbi için 9 Temmuz 1329 da vuku bulan tebligatı 20 gün sonra tekid etmeye mecburiyet görülmüştür. Halbuki Osmanlı milleti gayreti vataniyede ve hükümet azim ve icraatta Bulgarlardan aşağı olmadığını ispat edemezse tarihin düşmanından kurtulamayacaktır. Binaberin nezaretin tebligatını Kemal-i ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınarak bilhassa şu sıralarda ciheti askeriyeyle ait hususat için fevkalade izzet ve itina ile çalışılarak verilen emirlerin derhal faalen infazı temin edilmelidir. Mutasarrıf ve kaymakamlara ve diğer alakadarana suret-i katiye ve müessirede tebligat ifasıyla bu babda memurini askeriye ile teşrik-i mesai edilmesi lüzumu tekrar olunur. Efrat depo taburlarına ve firariler ve icabet etmiş olanlar orduya sevk edilmedikçe mahall-i sevkleri ve adedleri hakkında nezarete derhal malumat itası” denilmektedir.⁶³

1913 yılı yaz aylarının son haftası itibariyle Konya merkez jandarma taburu dairesinden 650, Isparta taburundan 307, Antalya taburundan 336 ve Niğde taburundan 116 kişi ki toplam 1.409 asker sevk edildi⁶⁴. 12 Ağustos 1329’da (25 Ağustos 1913) yükümlü askerlerden bedel ödeyenler hariç olduğu halde, Burdur’dan 97, Antalya’dan 659, Niğde’den 846, Ermenek’ten 151, Ereğli’den 710, Karaman’dan 572, Iğın’dan 636, Koçhisar’dan 126 erin sevk edildiği bölgeden gönderilen telgraftan anlaşılmaktadır⁶⁵.

Bu arada İstanbul’a çeşitli bölgelerden, vatanın müdafaası ve namusunun korunması için nasıl yardım edebileceklerine dair soruları içeren telgraflar yoğun olarak devam etmekteydi. Bu telgraflar tüccar ve ileri gelen kişilerin imzalarını taşımaktaydı. İstanbul’da daha önce Müdafa-i Milliye Cemiyeti adıyla bir cemiyet kurulmuş ve orduya yapılan yardımları toplama görevini üstlenmişti. Telgraflara karşılık, ülkenin korunması, düşmanın işgali altındaki yerlerin kurtarılması için talep edilen yerlerde bu Cemiyetin şubelerinin açılması, heyetlerin oluşturulması hükümetin bunlara yardımcı olacağı, gerekli kolaylıkların sağlanacağı hükümetçe vilâyetlere duyulmaktaydı⁶⁶.

Ayrıca, hükümet tarafından vesait-i nakliye komisyonları kurulmuş ve bu bağlamda vesait-i nakliye kanunu çıkarılmıştı. Başkumandalık Vekaleti’nden 6 Temmuz 1329’da (19 Temmuz 1913) Dahiliye Nezareti’ne gönderilen yazıda, vesait-i nakliye komisyonlarınca o zamana kadar ihtiyacı karşılayacak sayıda at ve araba toplanamadığı, bu nedenle Çatalca ve Gelibolu’daki orduların vesait-i nakliyesinin mümkün olduğunca hızlı şekilde ikmal için komisyonlara gerekli emrin verilmesi bildirildi. Toplanan hayvanların da hemen sevkiyle lüzumlu eşyanın sağlanması istendi⁶⁷. Bununla birlikte askerî teçhizatın tedarikinde zorluklar yaşanmaktaydı. Nitekim Ankara Valisi Hulusi Bey, 16 Temmuz 1329’da (29 Temmuz 1913) Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği yazıda, başlangıçtan itibaren

⁶³ BOA, DH.SYS, 112-2/1-5.

⁶⁴ BOA, DH.SYS, 112-2/1-5.

⁶⁵ BOA, DH.SYS, 112-2/1-5.

⁶⁶ BOA, DH.SYS, 112-15/21-4.

⁶⁷ BOA, DH.SYS, 112-4/3-2.

vilâyete sevk edilen 166 hayvandan, 120 atın yalnız 20'sinin semerli olduğunu, diğer atlara semer tedariki için zamana ihtiyaç bulunduğunu yazmıştı. Develer içinse gerekli malzemeler sağlanmış, dâhil vilâyetlerde kağrı denilen iki tekerlekli arabaların kullanılması nedeniyle dört tekerlekli araba temini mümkün olamamıştı⁶⁸. Konya Valisi Mehmet Hüsnü Bey ise 9 Temmuz 1329'da (22 Temmuz 1913) vilâyette temin edilen vesait-i nakliye adedi 500'den ibaret iken daha önce 1.100 olarak belirlendiğini, bu nedenle bağlı yerlere sayının artırılması için tebligat yapıldığını yazmıştı⁶⁹. Bazı bölgelerde kanuna itiraz ediliyordu. Nitekim Konya Valisi tarafından 18 Temmuz 1329'da (31 Temmuz 1913) Dahiliye Nezareti'ne gönderilen belgeden vilâyetin Said İli Nahiyesi Vesait-i Nakliye Komisyonu tarafından alınan ve satılması kararlaştırılan hayvanları vermeyerek kaçırınlar olduğunu ve bunların para cezasına çarptırılacaklarını öğrenmekteyiz⁷⁰.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin oldukça zor bir dönemine tesadüf eden Balkan Savaşları'nın hemen öncesi ve savaş devam ettiği esnada Orta Anadolu vilayetleri halkının maddi ve manevi yardımlarının önemli miktarlarda olduğu görülmektedir. Gerek iane, gerek zahire, gerek askerler için malzemenin çokluğu ve gönüllü olarak savaşa katılanların sayıca fazlalığı bu vilâyetlerin desteğini açıkça ortaya koymaktadır.

⁶⁸ BOA, DH.SYS. 112-4/3-6.

⁶⁹ BOA, DH.SYS. 112-4/3-6.

⁷⁰ BOA, DH.SYS. 112-4/3-8.

KAYNAKÇA**1.Arşivler****BOA (BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ)⁷¹**

DH.SYS (Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım),

DH.HMŞ (Dahiliye Nezareti Hukuk Müşvirliği)

DH.İD (Dahiliye Nezareti İdare Evrakı)

2. Süreli Yayınlar⁷²

İkdam

Tanin

Tasvir-i Efkâr

3. Kitap ve Makaleler

Aktar, Yücel, ""1912 Yılı Harp Mitingleri", ve Balkan Harbine Etkileri, *İkinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara Genelkurmay Basımevi 1985, ss. 114-129.

Akarlı, Hülya Balcı, "Ömer Seyfettin'in Gözünden Balkan Savaşı", *Toplumsal Tarih*, XVIII/104, Ağustos 2002, ss. 4-7.

Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK Yayınları Ankara 1978.

Arıkan, Zeki, "Balkan Savaşı ve Kamuoyu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri, Bildiriler*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1989, ss. 168-190.

Dölen, Emre, "Darülfünun Öğrencilerinin Balkan Savaşı Eylemleri ve Edirne Seyahati", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VI, 1, 2004, ss. 65-73.

Köstüklü, Nuri, *Vatan Savunmasında Mevlevihâneler*, Çizgi Yayınevi, Konya 2005.

Özdemir, Mehmet, "Balkan Savaşı'nda Gönüllü Birlikler", *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, I, Ankara Genelkurmay Basımevi, 2005, ss. 423-435.

Uçarol, Rifat, "Balkan Savaşı Öncesinde Terhis Olayı Ve Seferberlik İlanı Sorunu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1989, ss. 257-277.

Yavuz, Fikretin, "New York Times Gazetesi'nin Gözüyle Balkan Savaşları", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl:6, Sayı:XVI, Aralık 2013, ss.147-186.

⁷¹ Belge numaraları metin içerisinde dipnotlarda verilmiştir.

⁷² Gazetelerin tarih ve numaraları metin içerisinde dipnotta verilmiştir.

OREHOVO'DAN İLYASAĞAÇIFTLIĞI'NE (BALKANLAR'DAN ANADOLU'YA POMAK GÖÇLERİNE KLASİK BİR ÖRNEK)

GEORGI ZELENGORA*

GİRİŞ

Bulgaristan'dan Türkiye'ye Pomakların göçleri Doksanüç harbinde başlayıp XX'nci yüzyılın sonuna kadar devam etmektedir. Bu demografik değişme neticesinde bugün Pomakların büyük çoğunluğu Türkiye'de yaşamaktadır. Bu süreç, amaçları, boyutları ve cebri oluşundan dolayı bir etnik temizlik olarak tarif edilebilmektedir. Balkanlar'dan Anadolu'ya Pomakların kovulması, 1877-1878'deki Osmanlı-Rus ve Balkan savaşları zamanında en kitlesel şekilden geçmektedir. Fakat barış dönemlerinde de çok yoğunudur.

Son 130 sene içerisinde Pomaklar konusunda birçok Bulgar tarihçi çalışma yapmıştır. Bulgaristan'daki Pomakların tarihi ve kültürü üzerine yüzlerce kitap yazılmıştır. Yazarların ve bilim adamlarının çoğunluğu milliyetçidir. Bunların hepsi Pomakları Müslümanlaştırılmış Bulgarlar olduğunu sanmakta, „Bulgar Muhamediler“ ya da „Bulgar Müslümanlar“ adıyla adlandırmaktadır. Son yıllarda bazı liberal bilim adamları geçmişte Pomaklara uygulanan zulüm konusunda yazmaya ve Pomak kelimesi kullanmaya başlamışlardır. Fakat şimdiye kadar Türkiye'deki Pomaklara ait olan hiçbir Bulgarca eser yoktur. Hiçbir Bulgar bilim adamı ülkeyi terk eden Pomaklarla ilgilenmemiştir. Dolayısıyla Bulgaristan'da bu konuda hiç bir şey bilinmemektedir.¹

1877 yılına kadar Pomaklar Balkanlar'da çeşitli bölgelerde yaşamaktaydı. En büyük Pomak grubu Rodop dağlarındaydı. Tuna vilayetinde, Lofça, Teteven, Lukovit ve Byala Slatina bölgelerinde ayrı bir Pomak grubu vardı. Bu grup Lofça Pomakları adıyla adlandırılmaktadır. Bundan başka şimdiki Yunanistan (İskeçe, Drama, Kavala, Karacaova ve Kstoria), Makedonya (Tikveş, Struga, Reka, Debr, Tetovo vs.), Arnavutluk (Golo bërdo) ve Kosova'da (Gora) diğer Pomak grupları vardı. Bunlar çeşitli isimlerle bilinmektedir: Pomaklar, Ahryanlar, Torbeşler, Gorahlılar, Dilsizler vs.

Osmanlı-Rus Savaşı, Bulgaristan'dan Türkiye'ye sürekli ve kitlesel göçün başlangıç noktasıydı. 138 yıl içinde yaklaşık 1,7 milyon Müslüman Bulgaristan'daki ikamet yerlerini terk edip Türkiye'ye göç etmiştir.² Bulgaristan'dan Türkiye'ye beş büyük Müslüman göç dalgası vardır.

* PHD, Bulgaristan, Sofya, e-posta: georgebey@mynet.com

¹ İki yıl önce yayımlanan “Türkiye'deki Pomaklar” adlı kitabım bu konuda tek bulgarca eserdir. Zelengora, G. *Pomatsite v Turtsiya*. Sofya 2014 (Зеленгора, Г. *Помациите в Турция*. София, 2014);

² McCarthy, J. *Smirt i izgnanie. Etničeskoto proçistvane na osmanskite müsülmani 1821-1922*. Sofya, 2010, s.129; (Маккарти, Дж. *Смърт и изгнание. Етническото прочистване на османските*

Sene	Göçmen
Osmanlı-Rus savaşı	Yaklaşık 500 bin (toplam demografik kayıpları 749 kişi)
Balkan savaşı	215 bin
1950-1951	156 bin
1968-1978	114 bin
1989	360 bin

Bu beş büyük dalganın arasında birkaç küçük göç dalgası ve sürekli bireysel göçler olmuştur. Göçmenlerin bir parçası Pomaklardır. Bulgar istatistik verileri, 1881 yılından itibaren Pomak göçmen sayısının tespit edilmesine fırsat vermektedir.

Doksanüç harbi Pomakların etnik temizlemesinin başlangıcıdır. Plevne muharebesi boyunca yakınlarda yaşayan tüm Lofça Pomakları doğum yerlerini terk edip Makedonya ve Doğu Trakya'ya yerleşmiştir. 1880'de bunların yarısı geri dönmüştür. Köylerini yanmış ve yağmalanmış bulduktan sonra yeniden Türkiye'ye göç etmeye başlamışlardır.³ XIX'ncü yüzyılın sonuna kadar Lofça Pomaklarının % 90'ı Bulgaristan'daki köylerini terk etmişlerdi. Lofça Pomaklarının çoğunluğu Doğu Trakya'ya yerleşip yeni köyler kurmuşlardı. Sadece küçük bir kısmı Anadolu'ya gidip Biga, Gönen ve Eskişehir bölgesine yerleşmişlerdi.

Rodop Pomaklarının göçleri, Rus ordusu Rodop dağlarına vardığında 1878 yılının başlarında başladı. Aynı yılın baharında Senkler isyanından sonra Rodoplar'dan ikinci büyük göç dalgası gözlenmektedir. Bu isyana katılan Pomaklar, aileleriyle birlikte güneye doğru yola çıkmıştı. Berlin antlaşmasına göre Rodop dağlarının bir parçası Doğu Rumeli'ye ilhak edilmişti. Bu toprak, Çepino ve Rupços bölgelerini içermektedir. Fakat Batı Rupços'taki 22 Pomak köyü Filibe'deki hükümeti kabul etmeyip bağımsızlığını ilan etmişti. Bu "devlet" Tımrış Cumhuriyeti adıyla adlandırılmaktaydı.⁴ 1879 yılından sonra Doğu Rumeli'de kalan Pomakların küçük bir kısmı Anadolu'ya göç etmişti.

мюсюлмани 1821-1922 г. София 2010, с. 129); Nazırska, J., M. Haydinyak "Sotsialen pol, migratsii i interkulturni vzaimodeistviya. Analiz na politikite v Bilgaria (1990-2010)". *Migratsii, pol i mejdukulturni vzaimodeistviya v Bilgaria*. Sofya, 2011, s.69 (Назърска, Ж. М. Хайдиняк, "Социален пол, миграции и интеркултурни взаимодействия. Анализ на политиките в България (1990-2010)". *Миграции, пол и междукултурни взаимодействия в България*. София, 2011 г., с.69); Zelengora, G. "Balkan savaşı – kitlesel ölüm ve etnik temizlik", *Belleten*, LXXVIII, 281, Nisan 2014, s.339;

³ Miletic, L. "Lovçanskite pomatsi". *Bulgarski pregled*, V, 1899, kn.5, s.67 (Милетич, Л. "Ловчанските помаци". *Български преглед*, V, 1899, kn.5, с.67);

⁴ Vılçev, A. *Tımrış*. Sofya, 1973 (Вълчев, А. *Тъмраш*. София, 1973);

1885 yılında Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a bağlanmasından itibaren Pomakların göç süreci yeniden başladı. 1885-1912 yılları arasında Pomakların büyük çoğunluğu Makedonya, Trakya ve Anadolu'ya göç etti. Bulgar istatistik verilerine göre bu dönemdeki Pomakların demografik kayıplarının tespit edilmesi mümkündür. 1888, 1893, 1900, 1905 ve 1910 yıllarında yapılan nüfus sayımı sonuçları Bulgaristan'daki Pomakların azaldığını göstermektedir.

KAYNAKLAR

1893 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımına göre; Çepelare, Orehovo köyünden Çan, İlyasağaçiftliği'ne Pomakların göçü, en kapsamlı belgelenmiş örneklerinden biridir. Orehovo köyüne ait olan iki yerleşim çalışmaları vardır. Biri, 1988'de yayınlanan Atanas Kalinov'un "Orehovo" adlı kitabı, diğeri ise 2007'de yayınlanan İliya Kovaçev'in "Rodna stryaha" adlı kitabıdır. Vladimir Ardenski'nin "Zagasnali ogništa" (Sönmüş ocaklar) adlı kitabında Pomak göçleri anlatılmaktadır. Aynı zamanda Orehovo'da öğretmen olarak çalışmış olan Stoü Şişkov'un "Pomak Gözyaşları" adlı hikâyesinde 1893'teki Orehovo'dan ikinci büyük Pomak göç dalgası anlatılmaktadır.⁵ Son yıllarda bu göç hikâyesi internette yayınlanıp çok popüler oldu. Bunun neticesinde iki köy arasında dostane ilişkiler kuruldu. Bundan başka bu göç dalgasına ait olan birçok istatistik ve arşiv kaynakları vardır. Smolyan Devlet Arşivlerinde ise Orehovo Pomaklarının göçlerini anlatan hatıralar korunmaktadır.

Aşağıdaki satırlarda Bulgar arşiv ve istatistik kaynakları ile son yıllarda yaptığım saha çalışmalarına istinaden şu hususları açıklayacağım: Orehovo köyünün demografik gelişimi; Orehovo Pomakları ne zaman ve ne kadar sayıda göç etmişlerdir? Türkiye'de hangi köylere yerleşmişlerdir? Göçmenlerin sülale isimleri nelerdir; İlyasağaçiftlililerin belleğinde Orehovo köyü ve göç; Son yıllarda iki köy arasında ilişkilerin kurulması vs.

OREHOVO COĞRAFYASI VE TOPONİMİ

Orehovo köyü Smolyan ilçesi, Çepelare belediyesine bağlıdır. Smolyan'dan 54 kilometre kuzeybatıda, Filibe'den ise 60 kilometre güneybatıda bulunmaktadır. Köyden Oreşitsa nehri geçiyor. Rodoplara ikinci en yüksek zirvesi Persenk, Orehovo yakınındadır. Orehovo, deniz seviyesinden 1061 metre yükseklikte bulunmaktadır. Orehovo toprakları, toplam 57 bin metrekaredir. Komşu köyler, güneyinde Çukurköy (Zabırdo), batıda Çurekovo ve Mihalkovo, kuzeyde Lilkovo ve Sitovo, doğuda Malevo'dur. Bugün Orehovo'nun 169 sakini bulunmaktadır.

Orehovo yerel isimlerinin listesini ilk defa Stoü Şişkov, 1903 yılında yayınlamıştır. Atanas Kalinov ise daha ayrıntılı liste yayınlamıştır. Ona göre Orehovo'dan 140'tan fazla mevki isimleri bilinmektedir.⁶ Çoğu yerel isim

⁵ N-v (Stoü Şişkov) "Pomaški sızı". *Bulgarski pregled*, III, 1896, IV, s.25-33; Н-в (Стою Шишков) "Помашки сълзи". *Български преглед*, III, 1896, кн.IV, с.25-33)

⁶ Kalinov, A. *Orehovo. Istoricheski очерк*. Sofya, 1988, s.328-338; (Калинов, А. *Орехово. Исторически очерк*. София 1988, 328-338); "Nazvania na mestnosti iz okolnostta na s.Orehovo, bivša Rupçoska

Pomakçadır, ama Türkçe de vardır. Bazı Orehovo toponimi Oerhovo göçmenlerinin Türkiye'deki yeni yerleşim yerlerinde rastlanmaktadır.

OREHOVO TARİHİ

Köy alanında en eski bulgular I milenyum M.Ö.'den çanak çömleklerdir. Roma parası ve mezar taşları da bulunmaktadır. Orehovo köyüne, Osmanlı belgelerinde 15. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Köyün çevresinde Yörükler sürülerini otlatmaktaydılar. Bulgar tarihçiler, Orehovo Pomaklarını bütün Pomaklar gibi Müslümanlaştırılmış Bulgarlar olduğunu iddia etmektedirler. Orehovo bile 16. yüzyılda, ilk İslamlaşmış köylerden biridir. Bu tez Milli kurtuluştan sonra formüle edilmiş ve bunun için kanıtları da daha sonra üretilmiştir. Orehovo yöresinde Koylovo, Seltsa, Staro selo ve Mehçets köyleri bulunmuştur. Bu köylerin sakinleri daha fazla güvenlik arayışı içinde 18. yüzyılın sonunda köylerini terk edip Orehovo'ya yerleşmiştir. Orehovo vakıf köy olmuştur. İstanimaka'daki Süleyman'ın vakfına mensup olmuştur. Orehovo, Rupços nahiyesine bağlıydı. 1832 yılından itibaren Rupços nahiyesi Hasan Ağa Karahocov tarafından yönetilmekteydi. 1855 yılından itibaren ise Tımrışlı Ahmet Ağa ismiyle bilinen Hasan Ağanın oğlu tarafından yönetilmekteydi. O zaman Orehovo Belediyesi Yaşlılar Kurulunun elindedir. Kurul, Hacı Asan ve Hacı Osman Çolakovi, Asan Dryankov, Üseyin Gizderkov, Asan Duyov, Molla İseyin ve Molla Mustafa Kümürçievi'den oluşmaktaydı. Önce Hacı Osman Çolakov, 1870'lerden itibaren ise Hacı Asan Çolakov muhtardır. Orehovo'da en zengin adam koyuncu Salim Kehaya'dır. Berlin antlaşmasına göre Orehovo, Doğu Rumeli sınırları içindedir. 1885 yılından itibaren Bulgaristan, Filibe ili, Rupços ilçesindedir. Bir "Türk" evinden başka bugün Orehovo'da eski Pomak nüfusundan hiç bir iz kalmamıştır.

okolija. Zapisal Stoü Şişkov". *Rodopski napredik*, I, kn.1, Yanuari 1903, s.37-38; („Названия на местности из околността на с.Орехово, бивша Рупчоска околия. Записал Стою Шишков." *Родопски напредък*, I, kn.1, януари 1903, с. 37-38); Orehovo yerel isimleri şunlardır: Alvanitsa, Babinuf trap, Badiçin dol, Balhavitza, Bara, Barugite, Begovišta, Bediçki livadi, Bel, Biserno dere, Blato, Bozuvu, Bozov kamuk, Burikuvets, Boruvu, Bryazuvets, Buguvutu, Bukaka, Bukovoto pladnište, Birtse, Byalite kamene, Byalüvata birçina, Vaklite dupki, Varovitoto dere, Voyvoditsa, Vlagit, Volugi, Gadiçin dol, Garvan, Gedikat, Gladnu birtse, Gloguvu, Gurgot, Gurgutüvitsa, Gınçar, Dobra voda, Dübrile (Düblile), Dugan oluk, Dolne blatu, Duplevu, Durgutüva padina, Dlibokat dol, Dılgeta kabı, Dıldite lüvadi, Jidüvutu, Jürilets, Zagrad, Zapetkuvitsa, Zaçerkva, İbrahimuv grop, İmamuva çerkva, İrimliitsa, İstuki, Kabata, Kazaljiitsa, Kanlı pujar, Kara bair, Katarki, Keremidnitsata, Kerina dupka, Kuvaçuv dol, Koydol, Koyluvu, Kulotu, Kolit, Kominaryat (Kominite), Kosten kamuk, Koşniçar, Kurüvoto dere, Kutlit, Kırs, Langurüvutu, Latkata, Lengaritsa, Livadka, Lupoçite, Laçitsa, Mandrata, Marikina dupka, Markositsa, Medena çerkva, Mezar gidik, Mehçets, Meçina voda, Meçkeritsa, Mitnitsata, Mugila, Nastase, Nuvusel, Oborit, Ograda, Ograditsa, Paküvoto, Paniçerke, Persenk, Petruvu, Planki, Planini, Pilaf tepe, Popin dol (goren ve dolen), Poseki, Prestupilna, Punüvata kireçnitsa, Pırdelina tikla, Ravništa, Ravonets, Razpit, Rampata, Reçitsa, Ryaka, Saturnitsa, Saputık, Sveta Nedelya, Seltsa, Senevu, Sivakuv kamuk, Silna, Sitopi, Skakalutu, Slivusku, Sulišta, (Ne)staküvu legalu, Stifure, Studenata voda, Suhare, Tiklata, Tiklitsa, Topolets, Tıpanyat, Uhlyavite, Ufçüf dol, Foynuva strana, Tsirikuva çerkva (Tsirikuvitsa), Çadıra, Çatal oluk, Çlevešta dupka, Çemerikovata kaba, Çervenata çeşma, Çerna ograda, Çerteş, Çoreşa, Çukal, Çukata, Şavar, Şaina voda, Şipçe, Ügovoto.

1878'DEN SONRAKİ OREHOVO'NUN DEMOGRAFİK GELİŞİMİ VE POMAKLARIN GÖÇLERİ

Orehovo'dan ilk Pomak göçleri Doksanüç harbi sırasında gözlenmektedir. O zamanın hala resmi istatistik bilgileri yoktur. Ama birkaç Pomak ailenin doğum yerini terk ettiğini bilinmektedir. Aşağıdaki tablo nüfus sayımlarına göre 1881-1910 yılları arasında Orehovo'nun demografik gelişimini göstermektedir:⁷

Sene	Bulgar	Pomak	Çingene	Rum	Toplam
1881	373	750			1123
1888	382	744			1126
1893	513	407			920
1900	730	49	3		782
1905	795	57	1	1	854
1910	906	22	13		941

Baktığımız gibi Orehovo Pomak nüfusu iki kez (1888-1893 ve 1893-1900 yılları arasında) büyük ölçüde azalmaktadır.

1895 yılında adı geçen ünlü Pomakların araştırmacısı Stoü Şişkov Rupços Pomakların göçlerine ait olan ilk istatistikî bilgileri yayınlamıştır. 1879-1 Ocak 1895 dönemde ait olan bu bilgiler Rupços ilçe idaresinden alınmaktadır. Bu dönemde Doğu Rupços'tan göç eden Pomakların toplam sayısı 3576 kişidir.⁸ Aynı dönemde Orehovo'dan Türkiye'ye göç eden Pomaklar toplam 138 aile ya da 723 kişidir. Bunlardan sadece 2 aile (11 kişi) Trakya'ya yerleşmiştir. Diğer 136 aile (712 kişi) Anadolu'ya iskân edilmiştir.

Diğer çok faydalı istatistikî kaynak "1893-1902 Bulgaristan'dan Yurtdışına Göç İstatistiği"⁹ dir. Bu istatistiğe göre Orehovo'dan Türkiye'ye 1893'te – 354 kişi, 1896'da – 6 kişi, 1898'de – 3 kişi ve 1902'de – 6 kişi göç etmekteydi. Yani 1893-1902 döneminde toplam 369 Orehovolu Pomak Türkiye'ye gitmişti.⁹ Kaynakları kıyaslayınca, 1879-1902 yılları arasında 738 Orehovulunun Türkiye'ye göç ettiğini

⁷ *Spisak na naselenite mesta v tsarstvo Bilgariya ot osvobojdeniyeto (1879) do 1910 godina. Sravnitelnen istoriko-etnografski pregled.* Sofya, 1921, s.364; (*Списък на населените места в царство България от освобожданието (1879) до 1910 година. Сравнителен историко-етнографски преглед.* София, 1921, с.364);

⁸ Nedelelev (Stoü Şişkov) "Rodopskite pomatsi". *Bilgarski pregled*, II, 1895, kn.8, s.59; (Неделев (Стою Шишков) "Родопските помаци". *Български преглед*, II, 1895, kn.8, с.59);

⁹ *Statistika na izselvaniata ot knyazestvoto v çujbina ot 1893-1902 g.* Sofya, 1905, s.5-98; (*Статистика на изселванията от княжеството в чужбина от 1893-1902 г.* София, 1905, 5-98);

tespit ediyoruz. 1888-1900 yılları arasındaki Orehovo'nun demografik gelişimini takip ederken, 1888'de 1126 ahaliden 744 Pomak, yani 2/3, 1900'de ise 780 ahaliden sadece 49 Pomak olduğu tespit edilmektedir. Bunlar da XX'nci yüzyılın başında Orehovo'dan çıkmıştır.¹⁰ 1920'de Orehovo'da sadece 16 Pomak kalmıştır. 1925'te son Pomak Orehovo'dan ayrılmıştı.

Bu tarihten sonra da kalmış olan Pomaklar vardır. Ama bunlar hep Hristyanlığı ve Bulgar isimleri kabul etmişlerdir. Bu tür durumları bana İlyasağaçiftliğinde anlattılar. Çanakkale'de oturan Muzafer Yalçın, adı geçen Asan Dryankov'un mirasçısıdır. Onun anlattıklarına göre Asan Dryankov'un yedi çocuğu varmış. Bunlardan iki tanesi İlyasağaçiftliğine, üç tanesi Türkiye'de başka bir yere yerleşmiş, diğer ikisi de Bulgaristan'da kalıp gittikçe Bulgarlaşmıştır. Bazı sülale isimlerine hem Orehovo'da hem de İlyasağaçiftliğinde rastlanmaktadır.

OREHOVO POMAKLARI NEDEN GÖÇ ETMİŞLER?

Orehovo'da Pomaklar ve Bulgarlar yüzyıllar boyunca çok iyi bir şekilde ve beraber yaşamışlardır. Bu durum, 1878'den sonra bitmiştir. 1878-1879'da Orehovo'dan sadece birkaç Pomak aile göç etmiş, diğerleri ise kalmak istemişlerdi. Fakat 1885 yılından sonra devlet ve Bulgar milliyetçiler tarafından uygulanan baskı hızlanmıştı. Pomaklar, ekonomik, etnik ve dinî ayrımcılığa maruz kalmıştır. 1888 yılında köydeki en etkili Pomak Asan Çolakov suikasta uğramıştır. Suikast başarısız olmasına rağmen Asan Çolakov önderliğinde 300'den fazla kişi Türkiye'ye göç etti. 1892 yılında zengin Orehovo Pomakları Mustafa Süleyman Gizderkov, Ava Huneva, Üsein Üseinov Ademov, Süleyman İslamov Asanov vb. teker teker Türkiye'ye göç etti.

1893 yılında Orehovo'dan ikinci büyük göç dalgası gözlenmekteydi. 23 Aralıkta 50 Pomak aile ya da 354 kişi (179 erkek ve 175 kadın) Anadolu'ya yola çıkmıştı. Soğuk kışta yürüyerek Filibe'ye gitmişlerdi. İki gön sonra Filibe'den trenle İstanbul'a yola çıkmışlardı. İlyasağaçiftliği köylülerin anlattıklarına göre, önce göçmenler İnegöl ya da Karacabey'e yerleşmiştir.¹¹ Oradan uygun bir yerleşim yeri aramak için bir heyet göndermişlerdir. İlyas Ağanın çiftliğini bulup oraya yerleşmişlerdir. Bir süre sonra da köy oluşturulup Patronuna adlandırılmıştır.

İlyasağaçiftliği, Orehovo'ya çok benziyor. Bir yamaç amfi tiyatro şeklinde bulunmaktadır. Birkaç paralel yol köyün başında ve sonunda toplanmaktadır. İlk yerleşenler köy yerleşme planını yapmıştır. Toprağı, Orehovo'da olduğu gibi, köylüler arasında ayrılmıştır. İlyasağaçiftliği köyüne göç eden Orehovo Pomak sülaleleri şunlardır: Asankehayovi, Bakievi, Vrabüvi, Gırmiçvi, Golfalski, Demirevi, Dryankovi, İbişevi, Madankovi, Müzeinovi, Nizamovi, Piperüvi, Pıçuvi, Saraçovi,

¹⁰Statistika na izselvaniyata ot knyajestvoto v çujbina ot 1893-1902 g. Sofya, 1905, s.10; (Статистика на изселванията от княжеството в чужбина от 1893-1902 г. София 1905, с.10); Kalinov, A. a.g.e., s.85-90; (Калинов, Ат. Цит.съч., 85-90);

¹¹ Bunu Muzafer Yalçın bana anlattı.

Sirakovi, Sırbovi, Uzunovi, Hunevi, Hocovi, Çolakovi, Şarifovi, Uskuvi, Voyvodovi'dir.¹²

Pomakların Orehovo'dan göç etmesine en büyük suçlu muhtar Petır Stoyanov ve papaz Noy Angelov idi. Muhtar ve birkaç açgözlü Hristiyan, Pomakların mal varlığını gasp etmek istemişlerdi. Papaz Noy ise Pomakları Hristiyanlaştırmaya çalışmıştır. Yıllar sonra, 1912-1913'teki Hristiyanlaştırma kampanyasında papaz Noy çok aktif katılımcıydı. Milliyetçi tarihçilere göre Pomaklar, Türkiye'nin propagandası neticesinde göç etmekteydi. Fakat bağımsız araştırmacılar bu fikri kabul etmemektedir. Vladimir Ardenski'ye göre Orehovo Pomakları çok zengin oldukları için muhtar ve papaz önderliğinde bazı Hristiyanlar, onların mal varlığını gasp etmek istemişlerdi. Stoü Şişkov yazıyor ki, papaz Noy 5 leva için büyük bir kayın ormanı satın almıştır. Bu ormanda Şişkov'a göre her ağacın fiyatı 5 levadır. Petır Stoyanov'dan sonra papaz Noy'un kardeşi İvan Angelov muhtar olmuştur. O, son Pomakları Orehovo'dan kovmuştur.¹³

OREHOVO POMAKLARI TÜRKİYE'DE NEREDE İSKÂN EDİLMİŞTİ?

Baktığımız gibi Orehovolular Pomaklardan sadece 2 aile ya da 11 kişi Trakya'ya iskân edilmişti. Bu 11 kişinin nereye yerleştiği bilinmemektedir. Diğerleri Anadolu'ya gitmişti. 1878-1879'da gelenler Biga, Harmanlı, Bakacaklıçiftliği ve Sarıkaya köylerine yerleşmiştir. Osmanlı-Rus savaşında Orehovo ve Yeniköy (Tsar Kaloyan) köylerinden gelen Pomaklar Biga'ya yerleşmiştir. Az sonra Bakacaklıoğlu Halil İbrahim Ağanın çiftliği satın alınıp Bakacaklıçiftliği köyü oluşturulmuştur. Biga, Sarıkaya köyünde 1879 yılında göç eden Orehovo, Tımrış ve Yeşilköy'den Pomaklar yaşamaktadır. Sarıkaya kökenli Biga Belediye Başkanı İsmail Işık'a göre Sarıkaya'ya 3-4 Pomak aile yerleşmiştir.

1888'deki Orehovo'dan ilk büyük göç dalgası Biga, Abdiağa köyüne yerleştirilmiştir. Abdiağa nüfus defteri 1891'den itibaren kayda başlamıştı. 1935'te Abdiağa'da 290 nüfus bulunmaktaydı.¹⁴ XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında göç eden Orehovulular, Gönen, Hasanbey ve Atıcıoba köylerine iskân edilmişti.¹⁵ İlyasağaçiftliği dışındaki Orehovo Pomak sülaleleri şunlardır: Ademovi, Alacovi, Bogutevi, Gavazovi, Gırnevi, Grabniçevi, Gizderkovi, Deliasanovi, Duüvi, Eminovi, Ekıpovi, Zeynovi, İmamovi, İslyamovi, Kakelovi, Kasımovi, Karametüvi, Kafecievi, Meçkarski, Mişkarski, Mustafafovi, Oderovi, Palovi, Paküvi, Pehlivanovi, Prakovi, Piskilievi, Pramatarovi, Pugüvi, Poyryazovi, Rahmanovi, Salim kehaya, Seçigorovi, Suleymankehayovi, Topaviçarovi, Hacievi, Şalapatovi ve Şuşurkarski.

¹² Kalinov, A. *a.g.e.*, s.265; (Калинов, Ат. Цит. съч., с.265); Pomak Dernekleri Federasyonu (PODEF) başkanı Bayram Erat yardımıyla İlyasağaçiftliği'ne iskân edilen sülaleleri tespit ettik;

¹³ Ardenski, Vl. *Zagasnali ogništa. İzselniçeski protsesi sred bulgarite müsülmani 1878-1944*. Sofya, 2005 (Арденски, Вл. *Загаснали огништа. Изселнически процеси сред българите мюсюлмани 1878-1944*. София, 2005);

¹⁴ Gözler, K. "Biga'da Doksanüç Muhaciri Köylerinin Kurulması: Yeniçiftlik Köyü Örneği". *Çanakale*, İstanbul, 2007, cilt 1, s.571-577; *Trakya İstatistik Yılığ*, cilt II, 1939, s.19;

¹⁵ Akkuş, T. *Gönen ve Köyleri Tarihçesi*. İstanbul, 2001, s.47-153;

DOSTANE İLİŞKİLER KURULMASI

Yüzyıldan daha fazla Orehovo ile İlyasağaçiftliği arasında hiçbir ilişki yoktu. Son yıllarda bazı İlyasağaçiftlililer dedelerinin köyünü ziyaret etmiştir. Ancak geçen yılda iki köy arasında resmi ilişkiler kuruldu. Önce Orehovo kökenli Pomak Dernekleri Federasyonu (PODEF) Başkanı Bayram Erat dedelerinin köyünü ziyaret etti. 10 Mayıs 2015 tarihinde de Orehovo muhtarı Pavlina Petkova bir Bulgaristan Pomak heyetiyle beraber İlyasağaçiftliği köy hayrında misafir oldu. Aynı yıl Temmuz ayında iki Türkiye Pomak heyeti Orehovo'yu ziyaret ettiler. Bulgaristan ile Türkiye arasındaki ilişkiler sadece siyasetçiler arası ilişkiler değil, öncelikle insanlar arası ilişkilidir. Orehovo ile İlyasağaçiftliği arasındaki yakınlaşma güzel bir örnektir.

КАЙНАКҶА

- Akkuş, T. *Gönen ve Köyleri Tarihçesi*. İstanbul, 2001.
- Ardenski, Vl. *Zagasnali ogništa. İzselniçeski protsesi sred bulgarite müsülmani 1878-1944*. Sofya, 2005 (Арденски, Вл. *Загаснали огнища. Изселнически процеси сред българите мюсюлмани 1878-1944*. София, 2005);
- Gözler, K. "Biga'da Doksanüç Muhaciri Köylerinin Kurulması: Yeniçiftlik Köyü Örneği". *Çanak kale*, İstanbul, 2007, cilt 1, s.571-595.
- Kalinov, A. *Orehovo. İstoriçeski oçerk*. Sofya, 1988; (Калинов, Ат. *Орехово. Исторически очерк*. София, 1988).
- McCarthy, J. *Smirt i izgnanie. Etniçeskoto proçistvane na osmanskite müsülmani 1821-1922*. Sofya, 2010; (Маккарти, Дж. *Смърт и изгнание. Етническото прочистване на османските мюсюлмани 1821-1922 г.* София 2010).
- Miletiç, L. "Lovçanskite помати". *Bilgarski pregled*, V, 1899, kn.5, s.67 (Милетич, Л. *Ловчанските помаци. Български преглед*, V, 1899, кн.5, с.67).
- Nazirska, J., M. Haydinyak "Sotsialen pol, migratsii i interkulturni vzaimodeistviya. Analiz na politikite v Bilgaria (1990-2010)". *Migratsii, pol i mejdukulturni vzaimodeistviya v Bilgaria*. Sofya, 2011; (Назърска, Ж. М. Хайдиняк, "Социален пол, миграции и интеркултурни взаимодействия. Анализ на политиките в България (1990-2010)". *Миграции, пол и междукултурни взаимодействия в България*. София, 2011 г.).
- Nedeleev (Stoü Şişkov) "Rodopskite помати". *Bilgarski pregled*, II, 1895, kn.8 (Неделев (Стою Шишков) "Родопските помаци". *Български преглед*, II, 1895, кн.8).
- N-v (Stoü Şişkov) "Pomaşki silzi". *Bilgarski pregled*, III, 1896, IV, s.25-33; Н-в (Стою Шишков) "Помашки сълзи". *Български преглед*, III, 1896, кн.IV, с.25-33).
- Spisak na naselenite mesta v tsarstvo Bilgariya ot osvobojdeniyeto (1879) do 1910 godina. Sravnitelen istoriko-etnografski pregled*. Sofya, 1921; (*Списък на населените места в царство България от освобожданието (1879) до 1910 година. Сравнителен историко-етнографски преглед*. София, 1921).
- Statistika na izselvaniyata ot knyajestvoto v çujbina ot 1893-1902 g.* Sofya, 1905; (*Статистика на изселванията от княжеството в чужбина от 1893-1902 г.* София, 1905);
- Şişkov, S. "Nazvania na mestnosti iz okolnostta na s.Orehovo, bivşa Rupçoska okolia. Zapisal Stoü Şişkov". *Rodopski napredik*, I, kn.1, Yanuari 1903; („Названия на местности из околността на с.Орехово, бивша Рупчоска околия. Записал Стою Шишков." *Родопски напредък*, I, кн.1, януари 1903).
- Trakya İstatistik Yıllığı*, cilt II, 1939, s.19.
- Vilçev, A. *Timraş*. Sofya, 1973 (Вълчев, А. *Тъмраш*. София, 1973).

Zelengora, G. "Balkan savaşı – kitlesel ölüm ve etnik temizlik", *Bulleten*, LXXVIII, 281, Nisan 2014, s.339.

Zelengora, G. *Pomatsite v Turtsiya*. Sofya 2014 (Зеленгора,Г. *Помаците в Турция*. София, 2014)

SHIFTING PHYSICAL BORDERS AND CULTURAL BOUNDARIES IN THE BALKANS: THE CONVERSION OF POMAKS IN BULGARIA DURING THE 1912-1913 BALKAN WARS

NURİ KORKMAZ*

Abstract

Borders and nation states became a trending topic recently. Being a young discipline, border studies has limited coverage especially in the area of the Balkans where certain aspects of bordering and identity construction remain to be explicitly the topics of history rather than a subject of research for other fields. 1912-1913 Balkan Wars are relatively ignored especially when it comes to the sufferings of the Muslim-Turkish populations in the Balkans. One of the topics to explore is the conversion of Pomaks in Bulgaria who are considered as Bulgarian Muslims today. Motivated with the mission to restore the Orthodox identity of Pomaks, Bulgarian Orthodox Church claimed that they were forcibly assimilated Bulgarians during the five hundred years long Ottoman Rule. Having in mind the fact that Pomaks were mainly settled in the areas which were newly occupied by the Bulgarian army during the first Balkan War, it gives clear evidence on the target of the conversion campaign. Following the new territorial gains during the First Balkan War, the policy of Bulgarian Orthodox Church aimed creating more solid borders. This presentation aims to discuss the nature of bordering in the Balkan history during the 1912-1913 Balkan Wars along with its social and international implications.

Balkanlar'da Fiziki ve Kültürel Sınırların Değiştirilmesi: 1912-1913 Balkan Savaşları Sırasında Pomakların İsimlerinin Değiştirilmesi

Özet

Son zamanlarda ulus devlet ve sınırları konusu çok fazla tartışılmaya başlanmıştır. Sınır Çalışmaları genç bir disiplin olmakla birlikte, Balkanlar'daki sınır ve kimlik oluşumu gibi konular daha çok tarihsel açıdan ele alınmıştır. 1912-1913 Balkan Savaşlarında özellikle Müslüman-Türk toplumunun yaşamış olduğu trajediler göz ardı edilmiştir. Günümüzde Bulgar Müslümanları olarak tanımlanan Pomaklara yönelik zorunlu isim değişikliği de bu trajedilerden birisidir. Pomaklara kimliklerinin iade edilmesi stratejisiyle yola çıkan Bulgar Ortodoks Kilisesi, Pomakların beş yüz yıllık Osmanlı egemenliği süresince zorla Müslümanlaştırılmış Bulgarlar olduğunu iddia etmiştir. Balkan Savaşları sırasında yeni işgal edilmiş bölgelerde yaşayan Pomakların hedef seçilmiş olması bu politikanın altında yatan gerçek nedenlerin anlaşılması açısından önemlidir. Osmanlı Devleti karşısında yeni

* Assistant Professor Nuri KORKMAZ (Nuri Ali TAHİR), Bursa Technical University, Turkey, Department of International Relations, Email: nuritahir@yahoo.com

topraklar kazanmış olan Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin amacı buralara kalıcı olarak yerleşmek olmuştur. Bu sunumun amacı, Balkan tarihinde önemli bir yeri olan sınır ve kimlik oluşumu süreçlerinin tartışılması ve 1912-1913 Balkan Savaşlarının sosyal ve uluslararası sonuçlarının incelenmesidir.

INTRODUCTION

Nationalities became existent only when a given group became limited with certain borders such as language, culture and religion. In cases where such kinds of demarcations were not present, their invention was included in the agenda as a tool to divide multi-ethnic empires. Nationalist revolution in France, had been accepted with hopes, and welcomed as a new universal ideology to bring peace to Europe. However, nineteenth century witnessed a shift of nationalism, *from liberal humanitarianism to aggressive exclusivism*¹, in some cases to irredentist claims, like in the case with the Balkans. As Liah Greenfeld defends, after being spread across Europe, newly emerging national identities were no longer part of the original context, but rather trying to imitate the already existing idea within their own case.² Hence, for Bulgaria it would take the form of different movement in order to ensure the independence and segregation it wanted, and to sustain the distinctive character of the national identities that were emerging. This led to initial transformation of nationalism, which at the beginning was perceived as internal freedom and turned into independence from other groups and marked with strong invisible borders.³ Consequently, nationalism became more exclusive through the invention of specific language, certain sensitivity on the perceived culture, religion, customs and territorial affiliation that were claiming the unique character of such group.

In multi-ethnic states, this movement could be identified as ethnic nationalism like in the case of Ottoman Empire. Nationalism, which was originally a political idea based on liberal theories, started to be perceived as loyalty within a group that was connected with blood and common goals for the future.⁴ The next stage of the process culminated into a claim of territory which was also directed by romantic feelings. However, due to the simultaneous resurgence of different national groups, at this stage, the most striking issue was to face overlap in the territorial claims of different nation states. In the Balkans, the First Balkan War was done to get some land from the Ottoman Empire, but the Second Balkan War erupted as a result of an overlap of claims over newly occupied areas.

Nationalism and Unfolding Bulgarian Ideal

Violent conflicts in nineteenth and twentieth century showed irredentism as peculiarity of nationalism in the Balkans. Based on Western European Christian

¹ Hans Kohn (a), *Nationalism: Its Meaning and History*, Malabar, Robert E. Krieger Publishing Company, 1982, p. 50.

² Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge, Harvard University Press, 1993, p. 14.

³ Hans Kohn (a), p. 50.

⁴ *Ibid.*, p. 74.

traditions, nationalism in the Balkans, took the form of ethnic nationalism in pursuit of irredentist goals, aiming to unify other kin groups within its borders.⁵ This situation might be due to the big influence of the Russian Pan-Slavism and German Romanticism in the Balkans and their nation building processes.⁶ Nationalism and ethnicity were perceived as having the same meaning, while possessing some ethnic characteristics such as language, culture and religious affiliation became indicators of belonging to a certain group.

Greeks were the first nation to declare independence from the Ottoman Empire. Politically they were ruled by the Sultan in Istanbul and for all other aspects of social life they were connected to the Patriarchate. The Patriarchate in Istanbul was the head of all Orthodox Christians in the Ottoman Empire. However, for Greeks, due to its historical profile and language, Orthodox Church and Patriarchate were considered as national heritage.⁷ But this did not change the fact that Greek Orthodox Church was the first one to separate from the Ecumenical Patriarchate in Istanbul, with the aim to realize its national goals and to become a national church. The dilemma in this process of separation came to the fore when Bulgarian Orthodox Church was accused with being “schismatic” during the Bulgarian national awakening. Eventually, this schismatic character of Bulgarian Orthodox Church turned into conflict and competition between Greece and Bulgaria to establish their hegemony in the Balkan peninsula. Rhodope Mountains due to its strategic position became the center of this struggle. Considering the fact that this was the region where Slavic speaking Muslim Pomaks were living in masses, Bulgarian authorities saw it as an opportunity for territorial expansion.

During the Bulgarian national revival Bulgarian elite was the leading factor in the process, encouraging the use of Bulgarian language among the Bulgarians and strongly focusing on the distinct character of Bulgarian culture.⁸ All these efforts were made to prove the historical continuity of the Bulgarian nation.⁹ Paisii Hilendarski's book 'Istoria Slavianobalgarska' (Slavic-Bulgarian History) was one of the most important works on the Bulgarian history, where Bulgarian history was glorified through different examples. Paisii, strongly criticized those Bulgarians who use Greek in their daily life and worship, he underlined the rich history of Bulgarian culture and language.¹⁰ On the other side, Turkish rule in the Balkans was depicted as slavery in Paisii's work, and Turks were accused of committing massive assimilation against Bulgarian population during the four hundred years long

⁵ Mitja Zagar, Ethnic Relations, Nationalism, and Minority Nationalism in South-Eastern Europe, in: *Minority Nationalism and the Changing International Order*, (Ed.) Michael Keating, John McGarry, Oxford, Oxford University Press, 2001, p. 330.

⁶ Liah Greenfeld, p. 14.

⁷ Hans Kohn (b), *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*, New York, The Macmillan Company, 1946, p. 535.

⁸ Gabriela Petkova-Campbell, “Nineteenth-century Bulgarian private collections”, *Journal of the History of Collections*, Vol. 22, No. 2, p. 246.

⁹ Alex Toshkov, p. 281.

¹⁰ Paisii Hilendarski, *Slaviano-Balgarska Istoria*, Sofia, Balgarski Pisatel, 1972, p. 42.

Ottoman rule.¹¹ It is necessary to stress the point that not only Turks, but also Greeks were described as foreign to Bulgarian culture. Due to importance of Greek in the Balkan peninsula among people who were doing trade, Paisii stressed the point that Greek was widely spoken among Bulgarians as well, even with the motive that some Bulgarians deliberately were using Greek because they were ashamed of Bulgarian language and culture. To encourage the use of Bulgarian language, Paisii makes references to Bulgarian history dating back to the seventh century, as an example to express the superiority of Bulgarian culture. Past conflicts and struggles of dominance in the Balkans between Greeks and Bulgarians is tackled in detail by Paisii, in order to indoctrinate the distinction between both nations.¹²

The second half of the nineteenth century was the period which saw tough competition between Greek and Bulgarian nationalists to expand their area of influence, or in other words to spread nationalism beyond their borders reaching other Christian citizens of the Ottoman Empire. This was important for both Greeks and Bulgarians as a spiritual preparation stage for future irredentist steps, which were foreseen to realize their national ideals. Macedonia and Thrace became centers of Greek and Bulgarian nationalist competition.¹³ Religion and educational attainment were main tools for the desired expansion, aiming at the assimilation of people in geopolitically important areas.

National revival of Bulgaria had an interesting methodology, which was tackled by Ernest Gellner. Nationalism started to be spread by the elite who was working hard to review the language¹⁴ and create connections between the history and culture of a nation. As a result, nationalism became the new guard of the culture and language it invented out of nations. Again it just shows the vicious circle of nationalism, since *cultures and traditions it claims to defend and revive are often its own inventions*.¹⁵ Reinvention of culture and publishing material dealing with the national past can be considered as the first stage of Bulgarian national revival. Once this story was spread around and became accessible for masses, the attachment to a territory became key factor for the creation of independent states. In the case of Balkans, where violent conflicts took place in nineteenth and twentieth century, the motive of expansion was often justified with the aim to unify the rest of the nation which was left behind national borders at the time of independence. But during the process of national revival, Bulgaria, claimed frontiers as with their greatest national expansion before the Ottoman presence and often disregarded the ethnic component of these areas.¹⁶ The territorially non-homogenous structure of the Ottoman Empire, made it difficult to create nation states out of it. Therefore wars for

¹¹ Ibid., p. 46, 142, 146.

¹² Ibid., p. 152.

¹³ Victor Roudometof, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Westport, Greenwood Press, 2001, p. 112.

¹⁴ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford, Basil Blackwell, 1988, p. 55-56.

¹⁵ Ibid., p. 56.

¹⁶ Hans Kohn (a), p. 46.

independence were seen as the only way to create this homogeneity and conduct ethnic cleansing or to get rid of people who were excluded from the newly constructed national identities.

During the Bulgarian national revival process continuity of the culture was defended with the thesis that cultural traditions and language were preserved in spite of Ottoman oppression, which automatically made Muslims and Turks 'other'. After the wars for independence big part of the Turkish population was forced to migrate to Turkey. At the time when their number was very large and difficult to maintain forced migration, additional solutions were searched to arrange migration or exchange of populations.

After the creation of Bulgaria several agreements were made Bulgaria and Ottoman Empire in order to secure decent protection for the rights of Muslim/Turkish minorities left behind the Ottoman borders. However, from time to time they had to be updated according to the changing status or due to breaches occurred in previously made ones. Often nationalism or ignorance was blamed for the bad condition of the Muslim/Turkish minorities in Bulgaria. This brought the criticism that, nations which declared their independence and were "released from oppression", became oppressors of minorities living in the new nation states.¹⁷ The most striking aspect of this oppression was not its strength but its systematic structure, which became part of the system of new nation states and continuously enhanced with the time passing despite the increase of democratic and liberal values in the world.

Since language and authentic culture were perceived as the most important elements of ethnic belonging, Bulgarian elite showed great effort to produce and integrate everyday life stories into this conjuncture. Chronicles were written to show the sufferings of Bulgarians under the Ottoman rule and how forced conversion to Islam took place in Seventeenth century Bulgarian lands. In order to make it more effective, stories were revised where Greek monks were depicted as supporters of the Ottoman oppressions towards Bulgarians.¹⁸ In fact, this type of material had been prepared just to intensify the division between Greeks and Bulgarians and to boost separation process of Bulgarian Exarchate from the Ecumenical Patriarchate in Istanbul, which for long had been perceived as a Greek religious institution. After the creation of Bulgarian Exarchate in 1870, Bulgarian elite started to make progress towards independence of the Bulgaria from the Ottoman Empire. Three different elements language, culture and religion were defined as crucial for the bid of independence.

Following the Russo-Turkish war in 1877-1878, defining the borders of new Bulgarian state became the most important issue in the Balkans. Bulgarian

¹⁷ Ibid., p. 82.

¹⁸ Maria Todorova, Conversion to Islam as Trope in Bulgarian Historiography: Fiction and Film, in: *Balkan Identities: Nation and Memory*, (Ed.) Maria Todorova, New York, New York University Press, 2004, p. 133.

nationalists were in favor of Great Bulgaria, considering the largest territorial expansion of medieval Bulgarian Kingdom. San Stefano Treaty imposed by Russia, was designed to realize Bulgarian aims without taking into account ethnic composition of the areas that were supposed to become part of Great Bulgaria.¹⁹ But imposition of the Berlin Peace Treaty, was interpreted as injustice by the Bulgarian nationalists. Intervention of Western Powers and requests for minority rights in newly established Bulgarian Principality, reduced the chances to create homogenous state free of national minorities, since recognition of Bulgarian Principality was conditional upon respect towards minority rights. In line with these demands from the west, Bulgarian elite strongly defended the idea that Bulgaria will be the 'new home' not only for the Bulgarian nation, but also for other people from different ethnic/religious backgrounds.

Under the effect of pressures from the European powers, Bulgaria could not sign comprehensive population exchange with the Ottoman Empire. Therefore, emigration of Turks from Bulgaria to Turkey was rather unorganized process which took individual character as a result of local disputes connected with the attacks of Bulgarian irregular troops. This made unique difference compared to Greece and Greek-Turkish population exchange. In spite of large number of Turks who left Bulgaria for Turkey, still Bulgaria had sizeable Turkish minority. Post World War I period became important not only for minorities in Bulgaria, but also for Bulgarian nationalism. Territorial expansion of Bulgaria stopped and nationalist sentiments had been directed towards citizens with non-Bulgarian consciousness.

Sensitive balance between the ethnic and religious groups was sought through liberal Tarnovo Constitution adopted in 1879. In fact, this document was designed in a way to comply with the obligations Bulgaria was bound because of international treaties signed in the past. However, with being one of the most progressive constitutions in Europe²⁰, Tarnovo Constitution started to be accepted as an obstacle for those who wanted to stop the cultural and educational progress of the Muslim/Turkish minority in Bulgaria.

Pomaks: Minority or Part of Bulgarian Majority

Pomaks, also called Bulgarian Muslims in Bulgaria or Bulgarian speaking Muslims in Greece, are another autochthonous minority group, mainly settled in the Rhodope Mountains area on the border between Greece and Bulgaria. Complex historical events shaped their lives along with their legal status. Their historical origin is one of the most contested issues in the region up until now. However, today they are called as Pomaks or Bulgarian Muslims.

It is supposed that Pomaks were converted during the Ottoman expansion in the Balkans in fourteenth century, as a result of which they became part of the

¹⁹ Ali Eminov, *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, London, Hurst & Co, 1997, p. 5.

²⁰ James W. Warhola & Orlina Boteva, "The Turkish Minority in Contemporary Bulgaria", *Nationalities Papers*, Vol. 31, No. 3 (2003), p. 258.

Muslim *millet*.²¹ Since the millet system was based on religious grounds, Pomaks were also forming the same millet as Turks and the rest of Muslim population in the Ottoman Empire. Nevertheless, border changes in nineteenth century affected them as well. After the Balkan Wars in 1912 and 1913, territories predominantly settled by Pomaks for centuries became part of the Bulgarian nation state.

Bulgaria concluded agreement with the Ottoman Empire regarding the protection of religious minorities as it was the main principle in 1878 Berlin Treaty for the recognition of Bulgarian state. Pomaks were also part of this legal protection as a Muslim minority. But during the expansion of the new nation states in the Balkans, they became the first victims of assimilation policies. The fact that the language spoken among Pomaks was a dialect of Bulgarian, created some ideas among Bulgarian officials and especially among the members of Bulgarian Orthodox Church, to make this population part of Bulgarian nation in the early days of Bulgarian independence.

Terminology was key aspect of Bulgarian policies because it reflected how Pomaks were perceived by the Bulgarian state. Already in 1912, Bulgarian authorities had begun to speak about Bulgarian Muslims, a term which had been developed to strip off Pomaks from the protection of Turkey and to stress their Bulgarian origin. After the creation of the Bulgarian Principality, three censuses were conducted until the end of the nineteenth century - in 1880, 1885 and 1888- where Pomaks were counted and registered as Turks. However, starting with 1905, separate group as 'Pomaks' began to appear in Bulgarian census data.²² In line with the philosophy of Bulgarian revival, there was a massive campaign for their separation from the Turkish population.

The Tarnovo Constitution, declared Bulgarian Orthodoxy as the official religion of Bulgaria. Bulgarian Orthodox Church began to compete with the State and extend its power.²³ This usually happened through the involvement of church members in political and social issues. The first signs of this involvement came after the Balkan Wars, when members of the Bulgarian Orthodox Church conceived Pomaks as potential kin of Bulgarian nation.

Bulgarian Orthodox Church and the Forced Conversion Campaign

Being the main actor of Bulgarian resurgence, Bulgarian Exarchate was trying to increase its area of influence. Bulgarian Orthodox Church had assumed far larger area of potential influence than actual borders of the independent Bulgarian state. Therefore, the struggle for continued expansion of the borders continued until the First World War. Conversion of Muslims into Orthodox Christian was perceived as

²¹ Madeleine Danova, Transformation of Ethnic Identity: the Case of the Bulgarian Pomaks, in: *Parallel Cultures, Majority/Minority Relations in the Countries of the Former Eastern Bloc*, (Eds.) Christopher Lord & Olga Strietska-Illina, Aldershot, Ashgate, 2001, p. 151.

²² Maria Todorova, p. 138-139.

²³ Spas T. Raikin, The Bulgarian Orthodox Church, in: *Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century*, (Ed.) Pedro Ramet, Durham, Duke University Press, 1988, p. 161.

a guarantee for the stability of the borders and the inception of Bulgarian statehood in the Rhodope Mountains.²⁴

The First Balkan War in 1912 ended with harsh conditions for both the Ottoman Empire and its Muslim subjects that were left behind the borders. Having benefited more than any other Balkan state in terms of territorial expansion, Bulgaria searched for alternative ways to make its territorial gains permanent. Expulsion of all Muslims from the newly acquired territories formed a challenge for the Bulgarian state that was in need of population to fill these lands. Pomaks became the first option to solve the problem since they were living in the new border region.

Following the Bulgarian occupation in Rhodope Mountains, Plovdiv Metropolitan Bishop Pavel saw an opportunity to launch the forced conversion of Pomaks claiming that the request was coming from them to re-adopt their old religion.²⁵ On the other side several teachers, merchants and engineers wrote a common letter where they were urging for the necessity to convert Pomaks and the action to be taken by the Orthodox Church and the Bulgarian Government.²⁶ Considering the high illiteracy rate among the Pomaks they thought that it would be possible to gain them as proper Bulgarians for the future. Conversion process began in several places simultaneously named as Daridere (Zlatograd), Pazarcik, and Nedelino.

Since conversion itself was not enough, Priests were sent to all villages where conversion took place. Local mosques were also converted into churches by building chapels indoor. The situation became even more tragic with war hostages of Pomak origin. During the First Balkan War, Pomaks who were fighting as Ottoman soldiers became war hostages in hands of Bulgarian authorities and they were sent to the camps in Central Bulgaria. Nevertheless, getting the news from the villages that local population opposed the forced conversion, Bulgarian Orthodox Church decided to convert also Pomak war hostages and set them free under the condition that they accept Christianity.²⁷ This step was coordinated with Bulgarian army in order to increase the acceptance of Orthodox Christianity among Pomaks.

As a result of the spread of conversion campaign in Southern Bulgaria, group of Pomaks went to complain to the Mufti in Plovdiv, declaring that they had been forced to accept Bulgarian Orthodoxy.²⁸ Pomaks from many other villages and cities started to complain about the ongoing imposition of Bulgarian Orthodoxy, and reiterated their complaints to the Turkish representatives in Bulgaria. However, Bulgarian authorities described the events as individual actions conducted by the

²⁴ Velichko Georgiev & Staiko Trifonov (a), *Istoriya na Balgarite 1878-1944 v Dokumenti: Tom 2 1912-1918*, Sofia, Prosveta, 1996, p. 113-114.

²⁵ Velichko Georgiev & Staiko Trifonov (b), *Pokrastvaneto na Balgarite Mohamedani, 1912-1913 Dokumenti*, Sofia, Akademichno Izdatelstvo Prof. Marin Drinov, 1995, p. 13.

²⁶ Velichko Georgiev & Staiko Trifonov (a), p. 114.

²⁷ Velichko Georgiev & Staiko Trifonov (b), p. 86.

²⁸ *Ibid.*, p. 21.

Church members. In places where conversion was already finished, new priests were appointed with the orders of Bulgarian Holy Synod.

Picture showing the conversion of Pomaks in Banite village in 1912. Source: State Archives Plovdiv, F. 959K, o. 1, a. e. 902, l. 2.

Conversion of Pomaks continued until late 1913. During this time people started to express their will to become Muslims again.²⁹ People who were converted before were not using their Bulgarian names and did not attend worship ceremonies in churches. Moreover, this situation created tensions between the Bulgarian Church and State officials and therefore the conversion campaign was revoked in late 1913 amid fears of a direct Turkish intervention.

CONCLUSION

The conversion of Pomaks in 1912-1913 showed how important for Bulgarian authorities was to ensure the homogeneity of the Bulgarian population in order to secure the borders of the newly created state. Support of State officials in the actions of the Church was based only on limited cooperation or unilateral ignorance about

²⁹ Ibid., p. 456.

things being done by the members of Holy Synod. Although Pomaks were allowed to become Muslims again, the attitude of Bulgarian officials and Church members did not change this much. The only effective result of this ineffective conversion campaign was the fact that, after 1913 Pomaks started to be called “Bulgarian Muslims” officially.

Pomak identity is still being perceived very different and subject to many discussions as a result of contradictory government policies in Bulgaria. Settled predominantly in the Bulgarian-Greek border region, Pomaks were seen as natural barrier or protector of Bulgarian borders. Their culture, songs and habits were partly assimilated within Bulgarian culture in order to show certain similarities between Bulgarians and Pomaks. Nationalism embedded with a high degree of violence and oppression turned Pomaks into victims of Bulgarian expansion. The intensity of the Balkan Wars and the level of destruction faced during the war time diminished the fact of this conversion which remained under researched until today.

Acknowledgements*

The acknowledgement is related with the source of funding of the topic that will be presented at the congress.

*This study is a part of the project called “Minorities and the Borders in the Balkans: Analyzing Greek-Bulgarian Border Region and the Impact of European Integration,” funded by The Scientific and Technological Research Council of Turkey (TÜBİTAK) 2219-International Postdoctoral Research Fellowship Programme during August 2014-August 2015.

BIBLIOGRAPHY

- Danova, Madeleine, "Transformation of Ethnic Identity: the Case of the Bulgarian Pomaks", in: *Parallel Cultures, Majority/Minority Relations in the Countries of the Former Eastern Bloc*, (Eds.) Christopher Lord & Olga Strietska-Iliina, Aldershot, Ashgate, 2001.
- Eminov, Ali, *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, London, Hurst & Co, 1997.
- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Oxford, Basil Blackwell, 1988.
- Georgiev, Velichko and Trifonov, Staiko (a), *Istoriya na Balgarite 1878-1944 v Dokumenti: Tom 2 1912-1918*, Sofia, Prosveta, 1996.
- Georgiev, Velichko & Trifonov, Staiko (b), *Pokrastvaneto na Balgarite Mohamedani, 1912-1913 Dokumenti*, Sofia, Akademichno Izdatelstvo Prof. Marin Drinov, 1995.
- Greenfeld, Liah, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge, Harvard University Press, 1993.
- Hilendarski, Paisii, *Slaviano-Balgarska Istorija*, Sofia, Balgarski Pisatel, 1972.
- Kohn, Hans (a), *Nationalism: Its Meaning and History*, Malabar, Robert E. Krieger Publishing Company, 1982.
- Kohn, Hans (b) *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*, New York, The Macmillan Company, 1946.
- Petkova-Campbell, Gabriela, "Nineteenth-century Bulgarian private collections", *Journal of the History of Collections*, Vol. 22, No. 2 (2010): 245-255.
- Raikin, Spas T., "The Bulgarian Orthodox Church", in: *Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century*, (Ed.) Pedro Ramet, Durham, Duke University Press, 1988.
- Roudometof, Victor, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Westport, Greenwood Press, 2001.
- Todorova, Maria, "Conversion to Islam as Trope in Bulgarian Historiography: Fiction and Film", in: *Balkan Identities: Nation and Memory*, (Ed.) Maria Todorova, New York, New York University Press, 2004
- Toshkov, Alex "On the Inadequacy of the Ethnic/Civic Antinomy: The Language Politics of Bulgarian Nationalism", *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. 37, No. 3 (2009): 277-298.
- W. Warhola, James and Boteva, Orlina, "The Turkish Minority in Contemporary Bulgaria", *Nationalities Papers*, Vol. 31, No. 3 (2003): 255-279.
- Zagar, Mitja "Ethnic Relations, Nationalism, and Minority Nationalism in South-Eastern Europe", in: *Minority Nationalism and the Changing International Order*, (Ed.) Michael Keating, John McGarry, Oxford, Oxford University Press, 2001.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ DERS KİTAPLARINDA BALKAN SAVAŞLARI VE RUMELİ'DE KAYBEDİLEN TOPRAKLAR

MEHMET KAAAN ÇALEN*

Özet

Balkan Savaşları'nın Türk kamuoyu üzerindeki etkisi son derece sarsıcı olmuştur. Alman ağır mağlubiyet, önce bir bozgun havası ve felaket psikolojisi yaratmış, sonra bir toplumsal özeleştiri süreci başlatmış ve daha önemlisi Osmanlılıktan Türkçülüğe doğru ideolojik bir değişime yol açmıştır. Dönemin aydınları üzerinde müşahade edilen bu etkiler, çok geçmeden ilk ve orta öğretimde okutulan kıraat, Osmanlı tarihi, Umûmî tarih ve Osmanlı coğrafyası kitaplarında da kendini göstermeye başlamıştır. Mağlubiyetin cehalet, eğitimsizlik ve bilhassa millî tarih ve millî coğrafya bilmemekten kaynaklandığı hususunda kamuoyunda genel bir kabul hâsıl olmuş ve ders kitapları ile müfredatın bu yolda yeniden tanzim edilmesi talep edilir olmuştur. 1913'ten sonra Balkan Savaşları'nın tarih müfredatında yer alması ve coğrafya derslerinde Balkanlar'da kaybedilen topraklardan bahsedilmeye devam edilmesi bizatihi Maarif Nezareti tarafından istenmiştir. Bu tebliğin amacı, çeşitli kıraat, Osmanlı tarihi, Umûmî tarih ve Osmanlı coğrafyası kitaplarının Balkan Savaşları ve Rumeli'de kaybedilen topraklara dair inşa ettiği anlatıları tahlil ederek dönemin zihin dünyasında Balkan Harbi'nin nasıl bir yer işgâl ettiğini söz konusu ders kitaplarından hareketle anlamaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet Dönemi, Balkanlar, Rumeli, Türk Eğitim Tarihi, Ders kitaplarında Balkan Savaşları.

Balkan Wars and Losing Lands in the Course Books in the Second Constitutional Era

Abstract

The impact of the Balkan Wars on the Turkish public has been exceedingly staggering. Heavy defeat, first created a debacle atmosphere and a catastrophe psychology, then initiated a process of social self-criticism, and more importantly, it led to an ideological alteration from Ottomanism to Turkism. These effects, which were seen on the intellectuals of the period, soon began to manifest themselves in the books of Text, Ottoman history, General history and Ottoman geography which were taught in primary and secondary education. A general acceptance has emerged in the public opinion that defeat was caused by ignorance, lack of education and especially not knowing national history and national geography, and it has been demanded to reorganize course books and curricula. After 1913, the involvement of the Balkan Wars in the history curriculum and continuing to mention the lands lost

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. mkaancalen@trakya.edu.tr

in the Balkans in geography lessons was actually desired by the Ministry of Education. The aim of this paper is to try to understand what the Balkan Wars occupies in the world of mind in the period of second constitutional era, by analyzing the narratives that textbooks, Ottoman history, general history and Ottoman geographical books have built on the Balkan Wars and the lands lost in the Rumelia.

Keywords: Second Constitutional Era, Balkans, Rumelia, History of Turkish Education, Balkan Wars in Course Books.

GİRİŞ

Balkan Savaşları'nın Türk kamuoyu üzerindeki etkisi son derece sarsıcı olmuştur. Alınan ağır mağlubiyet, önce bir bozgun havası ve felâket psikolojisi yaratmış, sonra bir toplumsal özeleştirici süreci başlatmış ve daha önemlisi Osmanlıcılıktan Türkçülüğe doğru ideolojik bir değişime yol açmıştır¹. Dönemin aydınları üzerinde müşahede edilen bu etkiler, çok geçmeden ilk ve orta öğretimde okutulan kıraat, Osmanlı tarihi, umûmî tarih ve Osmanlı coğrafyası kitaplarında da kendini göstermeye başlamıştır. Mağlubiyetin cehalet, eğitimsizlik ve bilhassa millî tarih ve millî coğrafya bilmemekten kaynaklandığı hususunda kamuoyunda genel bir kabul hâsıl olmuş ve ders kitapları ile müfredatın bu yolda yeniden tanzim edilmesi talep edilir olmuştur. 1913'ten sonra Balkan Savaşları'nın tarih müfredatında yer alması ve coğrafya derslerinde Balkanlar'da kaybedilen topraklardan bahsedilmeye devam edilmesi bizzatı Maarif Nezareti tarafından istenmiştir. Bu tebliğin amacı, çeşitli kıraat, Osmanlı tarihi, umûmî tarih ve Osmanlı coğrafyası kitaplarının Balkan Savaşları ve Rumeli'de kaybedilen topraklara dair inşa ettiği anlatıları tahlil ederek dönemin zihin dünyasında Balkan Savaşlarının nasıl bir yer işgâl ettiğini söz konusu ders kitaplarından hareketle anlamaya çalışmaktır. Öncelikle bazı ders programı ve talimatnâmelere dayanarak bir resmî çerçeve çizecek, sonra da savaşa ve kaybedilen topraklara dair anlatıları tahlil edeceğiz.

RESMÎ ÇERÇEVE

Balkan Harbi'ndeki yenilginin sebeplerini arayan “Balkan Harbi'nde Neden Münhezim Olduk” isimli eserde, “tarih bilmemek”, Balkan faciasının en büyük sebebi olarak zikredilmektedir. Yazar tarihi “bir tekrardan ibaret” görür ve “ibret” kavramını öne çıkarır. Bu bağlamda yaşamak isteyen bir millet, mâzinin olaylarından ibret almalıdır. Oysa Osmanlılar tarihe önem vermedikleri için uğradıkları felâketlerin sebeplerini araştırmamışlar, ne kendi yaşadıkları felâketlerden, ne de benzer felâketlere uğrayan diğer milletlerin ahvâlinde ibret almışlardır. Osmanlılar, Rusya ile yapılan ve ekseriyetle yenilgi ile sonuçlanan

¹ Balkan Savaşları'nın eğitime etkisi için bakınız: Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara 2010, s. 290-294.

savaşların bile usûlüne uygun bir tarihini kaleme alma gereği duymamışlardır². Dolayısıyla Osmanlılar kendi tarihlerinden bir ibret kaynağı olarak faydalanmasını bilememişler, sürekli aynı hataları yapmaktan kurtulamamışlardır. Ancak mesele bununla da sınırlı değildir. Çünkü tarih sadece bir ibret değil aynı zamanda bir mefkûre kaynağıdır. Söz konusu eserin “Milletin Kusurları” bahsinde “*Balkan Harbi’nde zahiren Türk ve Bulgar orduları, hakikatte iki milletin maddiyât ve maneviyâtları çarpışmıştı... Bir harbde zannedilmesin ki yalnız toprak, tüfekler patlar... Hayır! Muharebe eden daima iki milletin maneviyâtı, ruhudur.*”³ denilmektedir. Eserin bu noktada ortaya çıkardığı netice açıktır: asırlarca cehalet içinde yaşayan, tarihlerinden ve millî mefkûrelerinden habersiz olan Türkler, millî tarihlerini öğrenerek maneviyâtlarını yükseltmiş olan Bulgarlar karşısında yenilmişlerdir⁴. Benzer şekilde “Şark Meselesi” üzerine yazdığı bir kitapta, Ahmed Saib de Balkan milletlerinin bağımsızlıklarını kazanma sürecinde tarih eğitiminin etkisine dikkat çekmektedir. Bu milletler bağımsızlıklarını temin için mektepler açmışlar, bu mekteplerde gençlerin kalplerini uyandırmak için umûmî ve husûsî tarihi özenle okutmuşlardır. Mekteplerde görev yapan öğretmenler, kendi milletlerinin mâzideki eserlerini ve büyüklüğünü gösterebilmek için millî tarihleriyle meşgûl olmuşlardır⁵.

Aydınlarda görülen tarihe yönelik bu yeni farkındalığın, devlet ricâlinde de karşılık bulduğu anlaşılmaktadır. 1913 tarihli “*Tedrisât-ı İbtidâiyye Kânun-ı Muvakkâtî*”nda “*bilhassa Osmanlı tarihi, bilhassa Osmanlı coğrafyası*” vurgularıyla millî tarih ve millî coğrafya okutulması istenilmektedir⁶. Tarihe verilen bu önem, müfredata da yansır. “*1329 Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı*”nda kıraat parçalarında vatan vurgusu çok belirgindir. Tarih parçalarında da Balkan Savaşları konu listesinde göze çarpar. “*Muhtasar Tarih-i Osmanî*” dersinin konularından biri Balkan Savaşlarıdır⁷. “*Mekâtib-i Sultâniyyenin Sunûf-ı İbtidâiyye ve Taliyye Ders Programları*”nda, Osmanlı tarihi dersinde yine Balkan Savaşları konu listesinde yer alır⁸. 1331 tarihli “*Mekâtib-i Sultaniyye Ders Programı*”nda da aynı hususu görmek mümkündür⁹. “*Üsküdar İttihad ve Terakki Numûne Mekteb-i Sultânisi Müfredât Programı*”nda da tarih dersinin konu listesinde Balkan Savaşları bulunmaktadır¹⁰.

² A., *Balkan Harbi’nde Neden Münhezim Olduk?*, İstanbul 1329, s. 3. Eser “elif” rumuzuyla neşredilmiştir. Eseri yeni harflerle neşre hazırlayan Hasip Saygılı, yazarın Ali İhsan Sabis tarafından kaleme alındığını ifade etmektedir. Ali İhsan Sabis, *Balkan Harbinde Neden Mağlup Olduk?*, Hazırlayan: Hasip Saygılı, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 11-13.

³ A., *a.g.e.*, s. 83.

⁴ *A.g.e.*, s. 83-91.

⁵ Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hazırası*, Dersaâdet, 1328, s. 130-131.

⁶ *Düstür*, Tertîb-i Sâni, C. 5, Dersaâdet 1332, s. 808.

⁷ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı*, İstanbul 1329, s. 17, 19.

⁸ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *Mekâtib-i Sultâniyyenin Sunûf-ı İbtidâiyye ve Taliyye Ders Programları*, İstanbul 1329, s. 43.

⁹ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *Mekâtib-i Sultâniyye Ders Programı*, İstanbul 1331, s. 30, 181.

¹⁰ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Üsküdar Kulübü Taht-ı İdâresinde İttihad ve Terakki Numûne Mekteb-i Sultânisi Talimâtname ve Müfredât Programı*, İstanbul 1332, s. 39.

Hem 1329, hem 1331 tarihli Sultâniye programında, coğrafya dersinin “*Memâlik-i Osmaniye Dâhilinde Seyâhat*” bahsinde “*Rumeli ve Trablusgarb’a seyâhat*” konusunun olmasından, kaybedilen toprakların hâlâ Osmanlı toprağı gibi addedildiğı anlaşılmaktadır¹¹.

Maârif-i Umûmiye Nezâreti’nin neşrettiğı 1331 tarihli “*Mekâtib-i İbtidâiyyeye Mahsûs Talimâtname*”nin “*Vatan Muhabbetinin Terbiyesi*” bahsinde, “*babalarının zayıf ve inhitâtle terk ettikleri memleketleri kuvvet ve servetle istirdâd eyleyecek yeni bir millet vücûda getirmek*”ten bahsedilmektedir¹². Talimâtname kaybedilen topraklara yapılan bu kuvvetli vurguyu coğrafya derslerinde de müşahede etmek mümkündür. Bazı coğrafya kitaplarının Balkan Savaşlarını takip eden 1914 yıllındaki yeni baskılarında herhangi bir değışiklik yapılmamış olmasını, kitaplardaki Avrupa-yı Osmanî konusunun sanki Balkan Savaşları hiç olmamış, Rumeli kaybedilmemiş gibi savaş öncesi durumuyla aynen anlatılmaya devam edilmesini, ders kitaplarını değışen duruma uydurmanın kolay olmamasıyla, bunun için belli bir süre ve mesaiye ihtiyaç duyulmasıyla yorumlamak mümkün olduğı gibi kaybedilen topraklara dönük özlem ve hassasiyetin müfredat değışikliğı hususunda bir isteksizlik yarattığı, belki en azından kaybedilen topraklara dair iyi metinler yazılana kadar talebeye Rumeli’yi hâlâ bir Osmanlı toprağı gibi anlatmanın daha iyi olacağı şeklinde bir içtihat yürütüldüğü de düşünülebilir. Nitekim bir ders kitabında kaybedilen toprakların coğrafya kitaplarından çıkarılarak unutturulması genç nesillerin yetiştirilmesi açısından sakıncalı görülerek “*Avrupa-yı Osmanînin kısm-ı azamı idare-i Osmaniyyeden çıkmış olduğı için ahvâl-i tabiiyesine ait tafsilât zâid gibi görünse de bu henüz idâremizden çıkmış olan yerleri büsbütün hatıradan çıkarmamak ve zâyi olan yerlerin ne gibi arazi olduğunu anlamak için bu aksamdan bahsetmek lüzumu hâsıl oldu.*” denir ve “*Avrupa’da zâyi ettiğimiz yerler*” başlığı altında garbî Trakya, Makedonya, Arnavutluk, Epir ve Eski Sırbıye’ye dair kitabın 1328, 1329 ve 1330 baskılarında verilen bilgiler aynen yer alır¹³.

Yine Maârif-i Umûmiye Nezâreti tarafından neşredilen “*Coğrafya’nın Usûl-i Tedrisi*” isimli risale konumuz açısından son derece önemli unsurlar ihtiva etmektedir. Risaleye ruhunu veren ana ilkelerden birisi vatan sevgisidir. Meselâ risalede coğrafya dersinin insana memleketini öğretip, uğrunda öleceğı vatanını sevdirdiğı ifade edilmektedir. Vatani muhafaza edebilmek için onun tanımak ve bilmek lazımdır. Ancak vatanın muhafaza edilememiş parçaları da vardır. Bu durumda “*coğrafya insana kaybolan vatanını da*” öğretmektedir. Risale buradan hareketle coğrafya dersinin okutulmasındaki ana sebeplerden birini şöyle izah eder: “*Coğrafyanın mekteplerimizde okutulması lâzımdır çünkü nesl-i âtî ancak bu ilim sayesinde vatanın kaybedilen parçalarını, Tuna’yı, Trablusgarp’ı, Rumeliyi... tanyacak, sevecek, bunların hâtrâtını kalbinde yaşatacaktır.*” Coğrafya bilmeyen

¹¹ *Mekâtib-i Sultâniyyenin Sunûf-ı İbtidâiyye ve Tâliyye Ders Programları*, s. 38; *Mekâtib-i Sultâniyye Ders Programı*, s. 25.

¹² Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *Mekâtib-i İbtidâiyyeye Mahsûs Talimâtname*, Dersâadet 1331, s. 60.

¹³ Safvet, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul 1331, s. 14, 19-23.

bir “köylüye” ne İtalyanların, Bulgarların, Yunanlıların tecavüzlerini, ne de “elden giden memleketlerin” büyüklüğünü ve zenginliğini anlatmak mümkün olmayacaktır. Demek oluyor ki bu şekilde okutulan bir coğrafya, insanı sıradan “bir köylü” olmaktan çıkararak daha yüksek bir mertebeye taşımaktadır. Bu noktada tarih ile coğrafya arasında da sıkı bir işbirliği oluşmaktadır: “*Tarih vatanın rûhu, coğrafya cismidir*”. Şu cümle ise can alıcıdır: “*Coğrafyasını bilmeyen bir milletin cezası; coğrafyasını bilmediği vatan parçalarını kaybettiği zaman öğrenmektir.*”¹⁴ Bu itibarla, coğrafya tedrisinde arzu edilen faydayı üretebilmek için haritalardan ve tıpkı eşya dersinde olduğu gibi resimlerden faydalanılması istenir. Harita göstermenin yetmeyeceği, talebeye çizdirilmesi gerektiği üzerinde durulur. Örnek ders levhalarından birisinin Balkan Savaşlarında kaybedilen ve İttihatçıların kabe-i hürriyet addettikleri Selânik şehrine ait olması (Bakınız Ek:1), çocuklara çizdirilmesi istenen haritalardan birisinin de Rumeli’de kaybedilen toprakları işaretlemesi bu bağlamda manidardır (Bakınız: Ek: 2)¹⁵. Bir coğrafya ders kitabının “maksad-ı telif” kısmında da okula başlayan çocukların ilk önce “Memâlik-i Osmaniye”yi görmeleri gerektiği ifade edilmektedir. Çünkü o güne kadar görüp geçirilen felaketler, özellikle “*Balkan muhârebe-i meşûmesinde gördüğümüz fecâyî ve mezâlim*” cehalete ve vatanın bilinmemesine bağlanmaktadır¹⁶.

BALKAN SAVAŞLARINA DÂİR ANLATILARDAKİ BAZI AYRINTILAR

II. Meşrutiyet dönemi ders kitapları genel olarak Balkan Savaşlarını, Trablusgarp Savaşı ve geniş planda 93 Harbi ile birlikte daha büyük bir resmin parçası olarak görmek eğilimindedir. Avrupa-yi Osmânî’nin kaybediliş sürecinde önemli bir milat olan 93 Harbi’nin anlatılardaki temel işlevi, Balkan Savaşları ile tamamlanan bu süreci tarihî akış içerisinde daha görünür kılmaktır. Trablusgarp Savaşı da Balkan Savaşları esnasındaki olumsuz şartları belirginleştirir. Rusya’nın Balkan politikası ise resmi tamamlar. Ders kitaplarındaki anlatılara dönecek olursak, Ahmed Refik, savaşın çıkışını şöyle açıklar: “*Rusya’nın gizli tertibi üzerine Balkan hükümetleri aleyhimize ittifâk etti. Arnavutluk’taki dâhilî karışıklıktan ve İtalya Muhârebesi’nden bilistifâde Rumeli’deki toprağımıza hücum ettiler*”¹⁷.

Anlatılarda savaşın özellikle Trablusgarp savaşı esnasından çıktığı vurgulanır. İtalya ile Trablusgarp savaşı devam ederken Balkan hükümetleri birleşirler ve Osmanlı Devleti’ne saldırırlar. Bunun sonucunda İtalya ile mecburen barış yapılır ve Osmanlı Devleti Trablusgarp’ı İtalyanlara terk etmek zorunda kalır¹⁸. Balkan Savaşları bu yönüyle sadece Rumeli’nin değil aynı zamanda Trablusgarp ve Bingazi’nin de kaybedilmesindeki esas sebep olarak işaretlenir¹⁹. Bir ders kitabında

¹⁴ Maârif-i Umûmiye Nezâreti, *Coğrafyanın Usûl-i Tedrisi*, İstanbul 1330, s. 3-5.

¹⁵ *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Coğrafyanın Usûl-i Tedrisi*, s. 23, Resimler Levha 2, Haritalar Levha: 1.

¹⁶ Ebu’l-Sâlih Bekir Sıdkı, *Amelî Millî Vatânî Osmanlı Coğrafyası*, Dersâadet 1332, s. 4.

¹⁷ Ahmed Refik, *Muhtasar Resimli Tarih-i Osmanî*, İstanbul 1332, s. 61.

¹⁸ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh, Muallim Ahmed Halid, *Küçük Mekteblilere Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1334, s. 54.

¹⁹ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 61.

bu husus şöyle anlatılır: “Biz böyle bin güçlük içinde düşman ile uğraşır iken (Trablusgarp Savaşı kastedilir) Sırp, Bulgar, Karadağ birleştiler, üzerimize yürüyüş ettiler. Biz bu yeni düşmanlarla uğraşmak için mecbur olduk, o canım Trablus’u bazı şartlarla düşmana bırakarak İtalyanlarla uyuştuk²⁰.”

Selânik’in savaştan düşmana teslim edilmesi, buna karşılık Edirne, Yanya, İşkodra’da mukavemet edilmesi, Edirne’nin düşüşü, Bulgarların Çatalca’ya kadar gelmesi gibi hususlar savaşın öğrenciye aktarılışında temel motiflerdir. Tek kurşun atmadan düşmana teslim olan Selanik savaş esnasındaki kötü örnek, bütün imkânsızlıklara rağmen kahramanca direnen Edirne, Yanya ve İşkodra ise öğrencilere umut telkin eden, vatan savunmasında yapılması gereken doğru davranışı gösteren, fedakârlık ve kahramanlık gibi erdemleri yücelten iyi örneklerdir. Çeşitli kitaplardan yaptığımız şu alıntılar bu bağlamda temsil edicidir:

“Yunanlılar Selanik’i muhârebesiz ele geçirdiler. Bulgarlar Edirne’yi muhâsara ettiler, Çatalca’ya kadar geldiler²¹.”

“Yunanlılar... Selanik’i bir kurşun atmadan aldılar... Yanya, İşkodra, Edirne kahramâne mukâvemet etti.”²²

“Edirne, İşkodra, Yanya gibi bazı kalelerimiz aylarca muhâsaraya dayandılar. Düşman yolları kesmişti. O kalelere imdât gönderemiyorduk. Nihayet hepsi birer birer – fakat şanlı bir sûrette- sükût etti²³.”

“Edirne, İşkodra ve Yanya kaleleri uzun müddet merdâne müdâfaada bulundu.”²⁴

FELÂKET, FACİÂ, MEZÂLİM

“Balkan Harbi” bütün metinlerde, facia, felâket, musibet, hezimet gibi kelimelerle tanımlanır. Savaşa eşlik eden bu ifadeler maddî-manevî kayıpların büyüklüğünü izhar eder niteliktedir. Kaybedilen topraklar, o topraklarda kalan cami, türbe, mezar gibi tarihî miras, Müslüman Türklere uygulanan katliam ve zorunlu göç ders kitaplarının bu bağlamda en çok öne çıkardıkları unsurlardır. Bu zulümlere dair çizimler de kitapların içinde yer alır²⁵. Felaketin “şimdi birer devlet şeklinde gördüğümüz bu memleketler, üç yüz, dört yüz seneden ziyâde bizim âdî birer vilâyetimiz idi.”²⁶ şeklinde küçümşenen Balkan hükümetlerinden gelmesi durumu daha sarsıcı yapmaktadır. Rumeli’de yaşanan dram, bir ders kitabının sayfalarında şöyle yansıtılır: “Düşmanlar Rumeli’deki bütün şehirlerimizi birer birer aldılar,

²⁰ İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih Dersleri*, İkinci Tab’, Dârü’l-Hilâfetü’l-Âliyye 1334, s. 63.

²¹ Midhat Sadullah vd., a.g.e., s. 54-55.

²² Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1330, s. 250.

²³ Midhat Sadullah vd., a.g.e., s. 55.

²⁴ İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih-i Umûmî*, Dârü’l-Hilâfetü’l-Âliyye, 1331, s. 118.

²⁵ Mehmet Ö. Alkan, “II. Meşrutiyet’te Resmi İdeoloji, Resmi Tarih ve Eğitim”, *Türkiye’de Tarih yazımı*, Ed. Vahdettin Engin&Ahmet Şimşek, İstanbul 2011, s. 168.

²⁶ İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih-i Umûmî*, s. 109.

*birçok Müslümanları gaddârâne öldürdüler, camilerimize haçlar astular. Bîçâre anaları, çocuklarıyla beraber, kapalı yerlerde yaktılar*²⁷.”

Müslüman Türk ahalinin uğradığı mezâlim, Balkan Savaşlarının en dramatik yönünü teşkil eder. Çeşitli ders kitaplarında konuyu işleyen Ahmed Refik, Osmanlılığın büyük bir felakete uğradığını belirtir ve “*Müslüman kardeşlerimiz Bulgarlar ve Rumlar elinde telef oldu.*” der²⁸. Bir eserinde de “*Balkanların Bulgar, Sırp, Yunan, Karadağ askerleri bütün Balkanı ateş ve kana boyadılar. Beş yüz binden ziyade Müslüman kestiler. Müslümanlara yapmadık fenalık bırakmadılar*²⁹.” diye yazar. Bir başka eserinde de Balkan harbini Osmanlı tarihinde emsali olmayan bir perişanlık olarak tanımlar:

*“Balkan felâketi bizim için büyük bir musîbet oldu. Osmanlı milleti böyle perişanlık görmedi. Atalarımızın yüz elli senede aldıkları birkaç ayda düşman eline geçti. Kahraman padişahlarımızın mezarları elimizden çıktı. Hain düşman, Müslüman kardeşlerimizi kılıçtan geçirdi. Çoluk çocuk perişan oldu. Askerlerimizin pek çoğu koleradan, açlıktan kırıldı.”*³⁰

Bir başka ders kitabı yazarı olan İhsan Şerif, “*büyük, pek büyük bir hezimete*” uğranıldığını ifade ettikten sonra yaşanan mezâlimi şu cümlelerle dile getirir: “*bütün Rumeli düşman ayaklarıyla çiğnendi. Düşmanlarımız ne ev, ne bark, ne can, ne mal, bir şey bırakmadılar. Hepsini mahvettiler bitirdiler.*”³¹ Bir başka eserinde ise şöyle der: “*erkek, kadın, çocuk ne buldularsa kestiler. Rumeli’de ne can kaldı ne namus! Camilerimize haçlar asıldı, mezarlarımız açıldı. Koca Osmanlılık bir ay bile sürmedi. Pamuk gibi atıldı*³².”

Bir ders kitabındaki “*Sancağımıza, Ecdadımızın Yedigârlarına Hürmet Edelim*” başlıklı bir okuma parçasından alınan şu diyalog, dönemin zihnî dünyasında Balkan Savaşlarının yarattığı sarsıcı etkiyi manidar bir şekilde özetlemektedir:

Mesud: Âh geçen Balkan muhârebelerinde sancağımıza murdâr düşmanlar tarafından az mı hakaret edildi?

Mahmud: Öyle ise çalışıp bu hakaretin acısını çıkaralım.

Mesud: Yalnız bu hakaretin acısını çıkarmağa çalışmayalım, o mukaddes bayrağın bir daha mülevves düşmanların çarıkları altında kalmamasına da çalışalım ve ona göre hazırlanalım.

Mahmud: Rumeli’de yalnız bayrağımıza mı hakaret edildi? Nice mukaddes şeylerimize, camilerimize, mescitlerimize, büyük babalarımızın kabir taşlarına bile tecavüz, hakaret edildi. Bunları unutacak mıyız?

²⁷ Midhat Sadullah vd., a.g.e., s. 54

²⁸ Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, s. 250.

²⁹ Ahmed Refik, *Muhtasar Resimli Tarih-i Osmanî*, s. 61.

³⁰ Ahmed Refik, *Tarih Okuyorum*, İstanbul 1330, s. 94.

³¹ İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih-i Umûmî*, s. 118.

³² İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih-i Osmanî, Dârü'l-Hilâfetü'l-Âliyye* 1331, s. 114.

*Mesud: Nasıl unutturuz*³³,

Diyaloğun devamında Bulgarlardan ve Yunanlılardan öç alınacağı belirtilir. Metin, ek-9'daki görsel ile desteklenir. Diyalogda olduğu gibi hemen hemen bütün metinlerde Müslüman Türklerin karşı karşıya kaldığı zulüm kadar, kaybedilen topraklardaki ecdat yadigarı millî ve dinî sembollerin, mukaddes mekânların, tarihî eserlerin de akıbeti konu edilir.

FELÂKETİN SEBEPLERİ, MUHÂSEBE, SUÇLULAR, KAHRAMANLAR

Balkan Savaşları bir bozgun psikolojisi yarattığı gibi bir özeleştirici süreci de başlatır. Dönemin basınında ve aydın çevrelerinde görülen felaketin sebeplerini bulmak, sorumluları tespit etmek, bu yolla kötü gidişatın önüne geçmek arayışları ders kitaplarına da yansımıştır. Felakete yol açan ana sebepler içerisinde gaflet içinde olma, istihbarat zafiyeti nedeniyle düşmanların ittifakından zamanında haber alamama, ordunun kötü durumu, devlet adamlarının hataları, iç çekişmeler gibi hususlar zikredilir.

Felaketin en önemli sebeplerinden birisi gaflet hâlidir. Zaten Balkan devletleri de bu gaflet hâlinde istifade etmek istedikleri için Rumeli'yi aralarında paylaşmaya karar verirler. Osmanlı devlet adamlarının gafleti onları bu ittifakı yapmaya sevk eder³⁴. Ancak gaflet hâli devam eder ve bu ittifaktan da vaktinde haber alınmaz³⁵. Neticede bu durumu fırsat bilen Balkan devletleri saldırıya geçerler³⁶.

İkinci olarak ordunun da savaşa hazır olmadığı anlaşılır. Bu hazırlıksız olma hâlinin bedeli bozgunudur. Ahmed Refik'in ifadesiyle: "*Ordumuz mükemmel değildi, harbe iyi hazırlanmamıştı. Askerlerimiz Rumeli'nde bozuldular.*"³⁷

Üçüncü olarak bir yönetim zafiyetinden bahsedilir. Ordu savaş esnasında iyi idare edilememiştir. "*Askerin sevki ve idâresinin yolunda gitmemesi, bir takım ümerâ ve zâbitânın vazifelerini takdir edememesi, bizi büyük, pek büyük bir hezimete uğrattı.*"³⁸ ve "*O zamanki vükelâmız ve kumandalarımız ordumuzu iyi idâre edemediler. Askerlerimizi bozuldu*"³⁹ gibi tespitler yapılır. Hatta yenilginin esas sebebi olarak düşmanın kuvveti değil, Osmanlıların kendi askerî hataları gösterilir⁴⁰. Söz konusu hataları yapan komutanlar ve devlet adamları için de oldukça sert bir tonlama kullanılır: "*Balkan muhârebâtının zuhûruna sebebiyet veren ahvâl ve*

³³ Ali Seydi, *Musâhebât-ı Ahlâkiye*, Dersââdet 1332, s. 140-142.

³⁴ Midhat Sadullah vd., *a.g.e.*, s. 54; Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, s. 250.

³⁵ İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih-i Umûmî*, s. 117-118; İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih-i Osmanî*, s. 114.

³⁶ Ahmed Refik, *Tarih Okuyorum*, s. 91, 93.

³⁷ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 91, 93.

³⁸ İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih-i Umûmî*, s. 117-118.

³⁹ Midhat Sadullah, *a.g.e.*, s. 54.

⁴⁰ İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih-i Osmanî*, s. 114.

*vesâili ihzâr edenler ve azîm gafletler ve hatalarla Rumeli felâketlerine sebebiyet verenleri tarih-i Osmanî ve ahlâf lânetlerle yâd edecektir*⁴¹.”

Dördüncüsü, iç çekişmeler, dâhilî siyasetteki gerilimler savaşın kaybedilmesindeki önemli amillerden birisi olarak zikredilir ki, “*bu büyük musîbete biz müstehak olduk. Çünkü evvel âhir düşmanı düşünmedik; içeride birbirimizle boğuştuk, durduk.*”⁴² itirafı yapılır. Böylece öğrencilere içerdeki siyasî düşmanlıkların, sonuçları itibariyle ağır bedellere sebebiyet verdiği gösterilmek istenir. İç mücadeleler söz konusu olunca İttihat ve Terakki’den yana bir tavır da kendini gösterir. I. Balkan Savaşı’ndan sonra hükümet değişir, İtilafçılar gidip yerlerine İttihatçılar gelir ve kötü manzara birden bire değişir, ordu düzelir ve en azından Edirne’yi kurtarmak mümkün olur:

*“İstanbul’da eski bir vükelanın yerine açık fikirli, genç, fedâkâr âmirler geçtiler. Ordumuzu hemen düzelttiler. Askerlerimiz Çatalca’yı çok güzel müdâfaa ettiler. Biraz sonra, bizden aldıkları memleketleri paylaşamadıkları için mütefikler birbirleriyle muhârebeye başladılar. Ordumuz bu fırsattan istifâde ederek, Avrupa devletlerinin kuru tehditlerine rağmen Edirne’yi istirdâd etti*⁴³.”

*“Nihayet düşmanla müzâkere yapıldı. Mütâreke esnâsında kabine değişti. İtilafçıların yerine İttihatçılar geldiler, harbe devam etmeğe karar verdiler. Bu sırada Yanya, İşkodra, Edirne şanlı bir müdâfaadan sonra sükût etti. Düşmanlarımızın ittifakları çok sürmedi. Yunanlılarla Bulgarlar bozuştular, birbirileriyle harbe tutuştular. Ordumuz bu fırsattan istifâde etti. Edirne’yi işgâl eyledi. Bu sûretle Osmanlılığın mühim bir şehri kurtarıldı*⁴⁴.”

İDEOLOJİK DEĞİŞİM: OSMANLILIKTAN TÜRKÇÜLÜĞE VE “MEDENÎ” AVRUPA’YA TEPKİ

Balkan Savaşları, belki de siyasî ve askerî sonuçlarından daha çok Osmanlı Türkiye’inde yol açtığı ideolojik değişimle gündeme gelmiştir. 1913 yılından sonra resmî ideoloji mevkiindeki Osmanlılık siyasetinin gündemden kalktığı, Türkçülüğün özellikle aydın ve mektepli sınıf içerisinde hızla yayıldığı, I. Dünya Savaşı yıllarında da Ziya Gökalp’in “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak” formülasyonu ile ifadesini bularak Türkçü ve İslâmcı öğelerin iç içe olduğu bir nevi Türk-İslâm sentezi şeklindeki bir ideolojik yapının resmî ideoloji hâline geldiği kabul edilir. Bu ideolojik değişim ders kitaplarına da yansır. Mehmet Alkan’ın tespitiyle: “*Balkan Savaşlarına kadar daha seküler, daha laik temalar olan vatan, anayasa, parlamento, siyasal partiler, vergiler gibi konuların işlendiği ve aktarıldığı bir eğitim ve değerler sistemi benimsenmiştir.*” Fakat Balkan Savaşlarından sonra Türkçülüğün İslâmcı bir söylemle harmanlandığı erken bir Türk-İslâm sentezi

⁴¹ Safvet, *a.g.e.*, s. 3.

⁴² İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih-i Osmanî*, s. 114.

⁴³ Midhat Sadullah, *a.g.e.*, s. 55.

⁴⁴ Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, s. 250.

eğitime giderek hâkim olmaya başlar⁴⁵. Söz konusu değişimi döneme ait metinler üzerinde çalışarak, bu metinleri yorumlayarak dolaylı yoldan çıkartmaya her zaman gerek yoktur, bazı metinler bunu doğrudan açıklar. Mesela Ahmed Refik'in "Muhtasar Tarih-i Umûmî" kitabı bu konuda gayet net bir fikir verir:

*"Bu büyük felâket Osmanlılarda derin bir milliyet muhabbeti uyandırdı. Türklüğün ve Osmanlığın terakkisi Osmanlıların en mühim gayesi oldu. Osmanlı Devleti'nde Türklük ve Müslümanlık râbitalarını kuvvetleştirmekle ilerleneceğine kanâat hâsıl edildi. Bu cereyân memleketimizde büyük bir faâliyet hâsıl etti."*⁴⁶

Bir başka ders kitabında da şu satırlar vardır:

*"Bu felâketler Türklerin kalbinde ebedî bir ceriha bıraktı. Milletimizde derin bir intibâh hâsıl oldu. Türklüğü, Türk vatanını yaşatmak için millî bir mefkûre takib etmek lâzım geldiği tamamiyle anlaşıldı. Osmanlı Devleti'nin bekâ ve itilâsının ancak Türklük ve Müslümanlık âleminin birbirine pek kavî râbitalarla merbût bulunmasına mütevakkıf olduğu hakikati tezâhür etti. Memleketimizin her tarafında millî mefkûre için büyük bir faâliyet başladı."*⁴⁷

Dönemin ders kitaplarında her zaman Türkçü bir söylemin olduğunu düşünmek yanıltıcı olur. Topyekûn ve birdenbire husûle gelen bir değişim varsayılmamalıdır. Meselâ İhsan Şerif, "Çocuklara Tarih-i Osmânî" isimli kitabında şöyle öğüt verir: "Artık olan oldu, aklımızı başımıza alalım, çalışalım. İttihad, İtilaf, Yurd, Ocak, İslâm, Hristiyan, Musevi demiyelim hep birleşelim. Bir canımızla, bir varlığımızla canımızı, varlığımızı koruyalım"⁴⁸. Fakat aynı yazarın ileri tarihli bir başka eserinde, metinden "İttihad, İtilaf, Yurt, Ocak, Müslüman, Hristiyan, Musevi" kısmı çıkar ve biraz değişen ifade şöyle olur: "Bilgimizi yükseltilim. Vücudumuzu kuvvetlendirelim. Hep birleşelim, birbirimizi sevelim. Canımızla varlığımızla canımızı, o mübarek toprağımızı koruyalım, kurtaralım"⁴⁹.

Türkçü öğeleri Balkan savaşlarından sonraki metinlerinde giderek daha fazla görmeye başladığımız, Yeni Mecmûa'da Ziya Gökalp ve arkadaşlarıyla birlikte çalışan Ahmed Refik de, "milliyetini sev, Müslümanlık için, Türklük için uğraş" derken "insanlık" için uğraşmayı da salık verir. Trablusgarp Savaşı ile Balkan Savaşlarının asla zihinden çıkarılmaması gerektiğini, bu itibarla düşmanlardan ölç alınması gerektiğini de ifade eder. Ancak ölç almanın şekli önemlidir. Ölç almak söylemi, asla bir başka unsuru yok etmeye, Balkanlarda Müslüman Türklerin maruz kaldığı cinsten bir mezâlîmi karşı tarafa yapmaya dönük bir intikam arayışı değil,

⁴⁵ Mehmet Ö. Alkan, "Balkan Savaşlarının Osmanlı Eğitim Sistemine Etkileri ve Ders Kitaplarına Yansımaları", *Uluslararası Balkan Sempozyumu Balkan Savaşlarının 100. Yılı*, İstanbul 2012, s. 145; Mehmet Ö. Alkan, "Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 394-401.

⁴⁶ Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, s. 250-251; Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1332, s. 135.

⁴⁷ Midhat Sadullah, *a.g.e.*, s. 55.

⁴⁸ İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih-i Osmanî*, s.115.

⁴⁹ İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih Dersleri*, s. 64.

öğrencileri bir daha böyle bir mezâlim tehlikesi ile karşı karşıya kalmamaları için kuvvetlenmeye ve çalışmaya motive etmek için kullanılan araçsal bir söylemdir. Meselâ Ahmed Refik, öcün “*bilgi ve çalışmak ile olacağını*” vurgular ve şöyle der: “*vatanında yaşayan milletlerle kardeş ol, onlarla seviş, onlarla beraber çalış*”⁵⁰ Balkan Savaşlarının ilk günlerinde, yaşanan travmanın etkisi ve özellikle asırlar boyunca birlikte yaşanan unsurların mezâlimine uğramanın verdiği öfkeyle öç almaya dönük ifadelerle sıkça rastlamak mümkünse de kültürel kodlar ve imparatorluk tecrübesi bu öfke patlamasını çok çabuk söndürmüştür.

Balkan Savaşları, Avrupa ve medeniyet tasavvurlarında da “dönemsel” bir değişime yol açar. Devrin koyu batıcı çevrelerinde bile Avrupa aleyhtarı bir tavır peydâ olur. Bu hususu Abdullah Cevdet ve Celâl Nuri Beyler arasındaki “*Şîme-i husûmet-şîme-i muhabbet*” tartışmasında müşahede etmek mümkündür⁵¹. Batı kültür ve medeniyetine en açık süreli yayınlarmızdan biri olan “*Servet-i Fünûn*”un kurucusu Ahmed İhsan Tokgöz de savaş zamanı hastaneye çevrilen Mekteb-i Mülkiye’deki askerleri gördükten sonra “*Avrupa siyasetine ve emperyalistlerine*” karşı yüreğinde sönmeyen bir isyan ateşi alevlendiğini belirtir ve “*kancık Avrupa siyaseti*” gibi bir tanımlama kullanarak aslında dönemin aydın çevrelerinde biriken öfkeye tercüman olur⁵². Bazı ders kitaplarından iktibas ettiğimiz şu ifadeler, dönemin Avrupa ve medeniyet algısını yakalaması açısından önemlidir:

“*Bu acıklı hâllere medenî Avrupa devletleri hiç ses çıkarmadılar*”⁵³.

“*Medenî Avrupa!.. Bu vahşiliklere seyirci kaldı*”⁵⁴.

“*Avrupa’nın büyük devletleri bizi uzlaşmaya mecbur ettiler. Bütün Rumeli’ni elimizden aldılar. Bize yalnız Edirne’yi bıraktılar. Midilli, Sakız gibi en güzel adalarımızı Yunanlılara verdiler. Devletimizi pek zayıf düşürdüler.*”⁵⁵

Türk milliyetçiliğine doğru yaşanan ideolojik evrilme de Avrupa’nın bu tavır ile izah edilir. Bir nevi Avrupa, Türkleri, Türk milliyetçisi olmaya mecbur bırakmıştır:

“*Evlâtlarımızın dimâğlarına, milliyet ve kavmiyet rûhunu nefhetmeye, onların hissiyat-ı diniye ve vataniyelerini yükseltmeye, yirminci asr-ı medeniyet ülâk*

⁵⁰ Ahmed Refik, *Tarih Okuyorum*, s. 95-96.

⁵¹ Tartışma metinleri için bakınız: Abdullah Cevdet, *İçtihad’ın İçtihadı Abdullah Cevdet’ten Seçme Yazılar*, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Lotus Yayınevi, Ankara 2008, s. 182-206. Dönemin aydınlarının Balkan Savaşları bağlamındaki tartışmaları için: Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları*, Lotus Yayınevi, Ankara 2007, s. 77-78, 129-130.

⁵² Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 216-218.

⁵³ Midhat Sadullah, *a.g.e.*, s. 55.

⁵⁴ İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih-i Osmanî*, s. 114.

⁵⁵ Ahmed Refik, *Tarih Okuyorum*, s. 93.

*olunan 14. asr-ı Hicride gördüğümüz acı, elim vekâyi, feci manzaralar, dilhûn, dilsûz âh u feryâdlar sevk ve icbâr ediyor*⁵⁶.”

Medenî Avrupa'nın Türkler ve Müslümanlar aleyhindeki ikiyüzlü tavrının anlaşılabilir tarihî ve dinî sebepleri vardır. “Neden çok düşmanımız var” sorusunun cevabı şöyle verilir:

*“Bizim kadar düşmanlara mâlik hiçbir millet yoktur. Bahusus bizden başka müstakil hiçbir devlet-i İslâmiye olmadığından eskiden beri İslâm'ı mahvetmek isteyen mutaassıb milletlerin umûmiyetle husûmetini celp etmiş bulunuyoruz.”*⁵⁷

Ancak her şeye rağmen Avrupa gibi olmak yine de hedefdir. Türk çağdaşlaşmasının yüzü hep batıya dönük olmuştur:

*“İtalya ve Balkan felâketleri ise büsbütün gözümüzü açmıştır. Bundan sonra çalışalım. Tarihimizden ibret alalım. Hatalarımızı düzeltelim. Vatanımızı sevelim. Avrupalılar gibi biz de her şeyde ilerlemeye gayret edelim”*⁵⁸.”

MEKÂN VE HAFIZA

Dönemin ders kitaplarında, Rumeli ve Edirne'ye dair mekânsal hafızanın başat unsuru hâline Balkan Savaşları getirilir. Mekânın çağrışımları, mâziden kolektif hafızaya taşımak için seçilen unsurlar yoğun bir şekilde Balkan savaşları tarafından tayin edilir. Bir coğrafya kırâatı kitabındaki “Rumeli” başlıklı bir parçada geçen diyalog bu bağlamda oldukça öğreticidir. Reşid isimli bir genç, kardeşi Ferid'e bir Türkiye haritası çizerek üzerine Rumeli'deki şehirlerin isimlerini yazar. Reşid'in Edirne'nin ismini diğer şehirlerden daha büyük yazması üzerine Ferid, ağabeyine bunun sebebini sorar. Reşid, “Edirne Rumeli'deki şehirlerimizin en büyüğüdür de onun için” dedikten sonra kardeşine, Edirne'yi bilip bilmediğini sorar. Cevap, “bilirim ağabey, iki üç sene evvel Bulgarlar Edirne'yi bizden almışlardı, sonra biz yine onlardan Edirne'yi geri aldık.” şeklinde gelir⁵⁹. Daha sonra iki kardeş İstanbul'dan Edirne'ye nasıl gidilir meseleni konuşurlar. Reşid, tren güzergâhını kardeşine öğretirken Çatalca ismi geçer. Tahmin edilebileceği gibi Çatalca'nın çağrışımları da Balkan Savaşları tarafından doldurulur:

*“Ferid Çatalca ismini evvelce de işitmişti. Balkan Muhârebesi'nde Bulgarlar Edirne'yi aldıktan sonra Çatalca'ya kadar gelmişler, İstanbul'a girmek istemişlerdi ama orada cesur askerlerimiz onları geri çevirmişlerdi. Reşid harita üzerine Çatalca ismini yazdığı vakit Ferid: ‘Aman, Çatalca İstanbul'a ne kadar yakın imiş?’ diye bağırır”*⁶⁰.”

Yine bir coğrafya kitabında Balkanlarda kaybedilen yerlerin coğrafya kitaplarından çıkarılmasının muhtemel zararlarından bahsedildikten sonra

⁵⁶ Ebu'l-Sâlih Bekir Sıdkı, *a.g.e.*, s. 4.

⁵⁷ Ahmed Cevad, *Musâhebât-ı Ahlâkiye*, Dersaadet 1332, s. 13.

⁵⁸ Ahmed Refik, *Muhtasar Resimli Tarih-i Osmanî*, s. 64.

⁵⁹ Faik Sabri, *Çocuklara Coğrafya Kırâatları*, İstanbul 1332, s. 90.

⁶⁰ Faik Sabri, *a.g.e.*, s. 91.

kaybedilen şehirler Balkan Savaşları ile de ilişkilendirilerek anlatılır ve böylece mekânla ilgili kolektif hafıza Balkan Savaşlarının getirdikleriyle birlikte örülmeye çalışılır:

“Selânik... Muhârebe-i âhirede kumandan Tahsin Paşanın bilâ-müdâfaa şehri Yunanlılara teslim etmesi, muhârebenin tarz-ı cereyânı üzerinde azim bir tesîr vücûda getirmiş ve şehrin ve sâir birçok yerlerin idâre-i Osmaniyeden çıkmasına sebep olmuştur”⁶¹.

Yanya... muhârebât-ı âhirede müdâfaa ve mukâvemetiyle tarih-i harbte bir mevki-i mahsûs ihrâz etmiştir”⁶².

İşkodra... muhârebe-i âhirede müdâfaasıyla kendisinden pek çok bahsettirmiş ise de nihayetü'l-emr Karadağlılara karşı sükût etmiştir”⁶³.

KAYBEDİLEN TOPRAKLAR VE İMPARATORLUĞUN MÂTEMİ

Balkan Savaşları, iki asır boyunca devam eden bir geri çekilme sürecinin son sınırlarını zorlamıştır. İttihatçıların kabe-i hürriyet şeklinde tavsif ettikleri Selânik'in kaybedilmesi, sembol bir şehir olan Edirne'nin işgâle uğraması ve Çatalca hattına kadar geri çekilmek tam bir travma etkisi yaratmıştır. Çok değil Meşrutiyet'ten sonraki birkaç yıllık zaman dilindeki Osmanlı coğrafyası kitaplarının Avrupa-yı Osmanî bahsindeki değişikliklere bakmak bile bu yıkıcı etkiyi anlayabilmek için kâfidir. Meselâ bir kitabın 1912 baskısında Osmanlı toprağı olarak anlatılan yerler, sonraki baskılarda artık başka bir ülkenin parçası olarak gösterilir. Sürekli küçülen bir Osmanlı haritası söz konusudur ve artık geri çekilebilecek bir alan kalmamıştır. Dolayısıyla Balkan Savaşlarından sonra zihinler Anadolu'da bir varoluş mücadelesi için teyakkuz hâline geçmiştir. Bir ders kitabında bu duruma *“bugün Asya'ya mensup bir hükümet hâline geldik”* ifadesiyle işaret edilir⁶⁴. Avrupa-yı Osmanî hemen hemen kalmamıştır artık. Bir başka ders kitabındaki ifadeyle *“Edirne'den mâadâ ecdâdımızın birçok kanlar dökerek fethetmiş oldukları bütün Rumeli düşmanlarda”* kalmıştır⁶⁵. Bir diğer kitapta da her milletin düşmanlarının olduğu belirtilerek, bu düşmanlar zayıf milletlerin memleketleri almak isteyen haydutlara benzetilir. Osmanlıların da topraklarını ellerinden almak isteyen çok sayıda ve kuvvetli düşmanları olduğu uyarısı yapıldıktan sonra şu ibarelere yer verilir: *“İki sene evvel Balkanlar da dört küçük milletle muhârebe etmek mecburiyetinde kaldık, daha doğrusu o habis milletlerin taarruzuna birdenbire uğradık; ecdâdımızın beş yüz senelik vatanı olan Rumeli'yi kaybettik.”⁶⁶*

Avrupa'daki Osmanlı toprakları artık Edirne, İstanbul ve Çatalca mutasarrıflığından ibarettir: *“Avrupa-yı Osmanî: Kıta-yı mezkûre yedi vilâyet, bir*

⁶¹ Safvet, *a.g.e.*, s. 20.

⁶² Safvet, *a.g.e.*, s. 21.

⁶³ Safvet, *a.g.e.*, s. 21.

⁶⁴ Safvet, *a.g.e.*, s. 14.

⁶⁵ Midhat Sadullah, *a.g.e.*, s. 55.

⁶⁶ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 12-13.

müstakil mutasarrıflığı muhtevî idi. Fakat 1328 tarihinde vâki olan Balkan muhârebe-yi zâilesinde beş vilâyetimiz elimizden çıktı, zâyi oldu. Bugün yalnız İstanbul ve Edirne vilâyetinin bir kısmıyla Çatalca mutasarrıflığı kalmıştır⁶⁷.” Ancak Osmanlıların Avrupa’daki toprak kayıplarının uzun bir mâzisi vardır; sadece Balkan Savaşları ile olup bitmiş bir hâdise değildir. Meselâ Balkan Savaşları umûmiyetle 93 Harbi ile birlikte anılır:

“1293 tarihinde vukû bulan muhârebede elimizden Tuna vilâyeti alındı. Bosna-Hersek gasp olundu. 1328 tarihinde vukû bulan Balkan muhârebe-yi feciâsında dahi Selanik, Manastır Yanya, İşkodra ve Edirne vilâyetinin bir kısm-ı mühimi gibi mûmbit ve mahsuldâr arazimiz ve en kıymetli beldelerimiz, Selanik, Kavala ve Dedeağaç gibi ticaret limanlarımız cism-i vatandan ayrıldı. Rumeli’de cüzzi arazimiz kaldı⁶⁸.” “Avrupa-yı Osmanî mukaddemâ Bulgaristan Emâreti ile Rumeli-i Şarkî Vilâyeti’ni ve Bosna Hersek kıtasını muhtevî idi. Bu kitaât-ı cesime sâii idâre yüzünden memâlik-i Osmanîye’den ayrıldığı gibi son zamanlarda da ihtilâfât-ı dâhiliye ve ihtirâsât-ı şahsiye yüzünden fevkalâde yerler kaybettik. Avrupa-yı Osmanî mukaddemâ Arnavutluk, Makedonya ve Trakya nâmıyla üç büyük parçayı ve Epir ile eski Sırbîye nâmında iki küçük parçayı ihtivâ ediyor idi. Şimdi bu arazi Balkan hükümetleri beyninde taksim edilmek üzere⁶⁹.”

Aslına bakılırsa Osmanlı toprakları bir zamanlar Viyana kapılarına kadar uzanmaktaydı. Bir coğrafya kırâat kitabının Avrupa bahsinde “bizim memleketimizin Avrupa’da büyük, pek büyük bir parçası vardı. Bir vakitler hudûdumuz tâ Viyana surlarına dayanmıştı. Şimdi elimizde bir İstanbul ile bir Edirne kaldı.” denir ve ek dörtteki harita gösterilerek şöyle devam edilir:

“Karşiki haritada gördüğünüz siyah yerler; bizim kalplerimizin unutulmaz matemleridir; yaralarıdır. Sizin babalarınızdan, amcalarınızdan, dayılarınızdan, bütün hısım ve akrabanızdan bu topraklar için kim bilir kaç kişi şehit gitmiştir. Onların hâtıralarını unutmayınız. Rûhlarına daima Fâtihalar gönderiniz ve vatanın düşmanlarından, onların bir gün olup intikamlarını almak sizin borcunuz olduğunu daima düşününüz⁷⁰.”

Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’daki toprakları için yazılan satırlar bir imparatorluk nostaljisinin hüznünü taşır. Üç kıtada büyük topraklar kaybedildikten sonra “Avrupa-yı Osmanî’de ancak merkez-i saltanat olan İstanbul ve boğazların muhâfazasını kâfil olacak bir kısm-ı arazi muhâfaza olunabilmiştir... İhtilâfât ve ihtirâsât yüzünden ve irtikâb olunan hatalardan Devlet-i Osmanîye; bugün 1197000 kilometre murabbai arazi, yani iki buçuk Fransa cesâmetinde yer kaybettiği gibi nüfusundan da sekiz milyon zayi eylemiştir.”⁷¹ Kayıpların bilançosu ağırdır ve genellikle Fransa’ya nispetle anlaşılmaya çalışılır.

⁶⁷ Ebu’l-Sâlih Bekir Sıdkı, *a.g.e.*, s. 163.

⁶⁸ Safvet, *a.g.e.*, s. 25.

⁶⁹ Safvet, *a.g.e.*, s. 14, 23.

⁷⁰ Faik Sabri, *Çocuklar İçin Coğrafya Hikâyeleri*, Dersâadet 1330, s. 34.

⁷¹ Safvet, *a.g.e.*, s. 3.

Balkan yarımadasında savaştan sonra yaklaşık 131 bin kilometre kare arazi ve 5 milyon nüfus kaybı yaşanmış, Avrupa-yı Osmani'de 1200000 nüfus ve 38 bin kilometre kare arazi elde kalmıştır⁷². Avrupa'da sadece 93 Harbi'nden sonra kaybedilen arazi Fransa'nın yüzölçümünün yarısından fazladır⁷³. Neticede Osmanlıların Avrupa'daki tüm kaybı şu şekilde hesaplanır: “*eskiden ve yeniden zâyi ettiğimiz yerlerin mesâhası 1384900 kilometre murabbâ olduğu gibi nüfusu dahi 12225427'dir*”⁷⁴. Bu suretle Osmanlı Devleti'nin büyük toprak kayıpları, rakamlar ve haritalar yoluyla öğrencilerin zihnine yerleştirilmeye çalışılır. Kitaplarda, öğrencilere yöneltilen alıştırma soruları da bu hususu pekiştirmeye yöneliktir. Meselâ, “*Osmanlı Devleti muharebât-ı âhirede ne miktar arazi ne nüfus zâyi eylemiştir?*” ve “*memâlik-i Osmaniye'nin edvâr-ı âhireden mukaddem ne kadar arazisi ve nüfusu var idi? Elyevm ne miktardadır?*” gibi soruların öğrenciler tarafından cevaplandırılması istenerek toprak kayıpları hususunda dikkatleri açık tutmak amaçlanır⁷⁵. Kaybedilen yerlerin güzelliklerini, zenginliğini, gelişmişliğini anlatmak⁷⁶, buraları “*idâremizden çıkan o koca, mümbit, latif yerler*”⁷⁷ gibi ibarelerle yâd etmek de imparatorluk özlemlerini diri tutmak için başvurulan bir başka yöntemdir.

VAZİFE: KAYBEDİLEN YERLERİ GERİ ALMAK VE ÇOK ÇALIŞMAK

Esir vatani kurtarmak, öğrencileri bu vazife ile mükellef kılmak Balkan Savaşlarından sonra kaleme alınan ders kitaplarının temel telkinlerinden birisidir⁷⁸. Bir vatandaşlık kitabının iki farklı yerinde, iki ayrı Rumeli haritası (Bakınız Ek: 7-8) ile birlikte yer alan “*Ben Büyüyünce*” isimli şu şiir konumuz açısından faydalı bir örnektir:

*“Evet oğlum, bu gördüğün yerler
Ki hyânetle oldu gitti tebâh,
Ki bugün düşman ellerindedir âh,
Yine hiç şüphe yok ki avdet eder”*⁷⁹.

Bir başka ders kitabında da küçük bir çocuğun pilot olan ağabeyi ile bir uçuşunun hikâye edildiği “*Osmanlı Vatanı – Teyyare İle Seyâhat*” başlıklı bir parçada, vatan toprakları üzerine bir sohbet cereyân eder ve söz “*arkada kalan yerler, Rumeli*”ye gelir. “*Bedbaht Rumeli*”nin, “*esarete inleyen bedbaht vatanın*”

⁷² Safvet, *a.g.e.*, s. 4.

⁷³ Safvet, *a.g.e.*, s. 14.

⁷⁴ Safvet, *a.g.e.*, s. 23.

⁷⁵ Safvet, *a.g.e.*, İstanbul 1331, s. 3.

⁷⁶ Meselâ Tuna Vilâyeti, Bosna-Hersek, Selânik, Manastır, Yanya, İşkodra, Kavala, Dedeğaç gibi yerlere dair anlatımlar için bakınız: Ebu'l-Sâlih Bekir Sıdkı, *a.g.e.*, s. 6.

⁷⁷ Safvet, *a.g.e.*, s. 25.

⁷⁸ Alkan, “*Resmî İdeolojinin...*”, s. 397-398; Alkan, “*Balkan Savaşlarının...*”, s. 146-147.

⁷⁹ Ali Seydi, *Musâhebat-ı Ahlâkiye*, Dersaadet 1332, s. 122.

üzerinde de uçabilme özlemi dile getirildikten sonra uçaktaki zabıt şöyle tasvir edilir:

“Genç zabitin yüzü derin bir teessüf gölgesi ile örtüldü. Esir vatanın matemini tutan kalbi sızlamış, gözleri intikam ateşiyle parlamıştı: ‘fakat inşallah o yerleri tekrar alacağız!’ azm-i kavisi ağzından bir ok şiddetiyle fırladı.”⁸⁰

Esir vatani kurtarmak, kaybedilen toprakları geri almak millî bir mefkûredir. Bunun gerçekleşmesi için de öğrencilerin esir vatanını unutmamak kadar gece gündüz çalışması ve bilim yolunda ilerlemesi de istenir. Esir vatanın öcü alınmalıdır ve bu da ancak “çalışmakla” mümkün olacaktır⁸¹. Milletın namusunu temizlemekten bahseden bir ders kitabı döneme hâkim olan havayı şöyle yansıtmaktadır:

“İki sene zarfında bir buçuk milyona karîb arazi, beş milyona karîb nüfus zâyiâtına marûz kalan Osmanlı evlâtları, zâyiâtını telâfi etmek ve bu vatanda yaşamak fikrinde bulunursa, bütün kuvvetlerini mekteplere, fikir ordularının teşkiline sarf etmelidirler. Millete sürülen bu lekeyi gözden gelen yaşlar, kalpten çıkan ah u figânlar izâle edecek değıl.”⁸²

NETİCE

Balkan Savaşlarının sarsıcı etkileri, sadece siyasî ve askerî alanda görülmez, toplumsal hayat ile düşünce dünyasında da derin izler bırakır. Balkan Savaşları ile birlikte Türkiye’de imparatorluk devri kapanır ve ulus-devletin inşasına giden yol açılır. Düşünce dünyası ve toplumsal hayat üzerindeki dönüştürücü etkisi bu bağlamda tartışılmalıdır. İmparatorluk bittiğı için aslında bir tür imparatorluk ideolojisi olan Osmanlıcılık siyaseti de tarihteki yerini alır, konjonktürel şartlar gereğı İslâmcılık bir müddet daha yedekte tutulsa da ulus-devlete dönüşümün itici gücü olarak Türkçülük yarı örtük bir biçimde resmî ideoloji hâline gelir. Bu değışimin etkileri tabii olarak eğitimden ekonomiye kadar hayatın her cephesinde hissedilir.

Balkan Savaşlarının en büyük etkilerinden birisi, şüphesiz Türk kamuoyunda bir özeleştirici sürecini başlatmış olmasıdır. Ağır mağlubiyet önce bir bozgun havası yaratır, II. Balkan Savaşı ile birlikte kötümser havanın kısmen dağılması ile birlikte bir muhasebe ve gelecek inşası için arayışlar başlar. Bu unsurları dönemin ders kitaplarında da görmek mümkündür. Ders kitabı yazarları, bir yandan Balkan Savaşlarını bir facia, bir felaket olarak tasvir etmek suretiyle öğrencileri sarsmaya çalışırlarken, diğeri yandan bu felakete yol açan sebepleri ifşâ ederek bu hataların tekrar edilmemesi hususunda öğrencilerin zihinlerini uyanık tutmaya dikkat gösterirler. Başkent İstanbul’un tehdit edildiğı, dolayısıyla devletin yıkımın eşiğine geldiğı bu büyük buhran, Anadolu ve doğu Trakya’ya sıkışan Türkler için bir varoluş mücadelesini başlatmıştır. Bir zamanlar İmparatorluğun hudutları Viyana

⁸⁰ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 121-123.

⁸¹ Ahmed Refik, *Tarih Okuyorum*, s. 94-95.

⁸² Ebu’l-Sâlih Bekir Sıdkı, *a.g.e.*, s. 184.

kapılarına kadar uzanırken, şimdi Türklerin varlığı Anadolu'da bile tartışılabilir bir hâle gelmiştir. Resmî ideolojinin Türkçülüğe doğru evrilmesinde, buna bağlı olarak eğitimin de yeni nesilleri millî şuur sahibi yetiştirmek üzere yeniden dönüştürülmeye çalışılmasında bu husus belirleyici olmuştur. Gökalp'in terminolojisiyle ifade edecek olursak, bir millî buhran olarak Balkan Savaşları, dönemin ders kitaplarında millî mefkûreyi besleyecek temel konulardan birisi olarak görülmüş ve bu doğrultuda işlenmiştir. Bizzat Maarif Nezareti tarih, vatandaşlık ve kıraat derslerinin müfredâtına Balkan Savaşları konusunu dâhil etmiş, coğrafya derslerinde de Balkan Savaşları ile kaybedilen topraklara yer verilmesini istemiştir. Bu itibarla Balkan Savaşları vatanın nasıl müdafaa edilemeyeceğinin, vatan müdafaa edilmezse neler yaşanacağını yakın bir örneği olarak müfredatta yerini almış ve Millî Mücadele'nin zihni altyapısını hazırlamaya hizmet etmiştir.

KAYNAKÇA

- A., *Balkan Harbi'nde Neden Münhezim Olduk?*, İstanbul 1329.
- Abdullah Cevdet, *İçtihad'ın İçtihadı Abdullah Cevdet'ten Seçme Yazılar*, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Lotus Yayınevi, Ankara 2008.
- Ahmed Cevad, *Musâhebât-ı Ahlâkiye*, Dersaâdet 1332.
- Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1330.
- Ahmed Refik, *Tarih Okuyorum*, İstanbul 1330.
- Ahmed Refik, *Muhtasar Resimli Tarih-i Osmanî*, İstanbul 1332.
- Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1332.
- Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hazırası*, Dersaâdet 1328.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara 2010.
- Ali Seydi, *Musâhebât-ı Ahlâkiye*, Dersaâdet 1332.
- Alkan, Mehmet Ö., “Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 377-407.
- Alkan, Mehmet Ö., “II. Meşrutiyet’te Resmi İdeoloji, Resmi Tarih ve Eğitim”, *Türkiye’de Tarihyazımı*, Editörler: Vahdettin Engin&Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 155-177.
- Alkan, Mehmet Ö., “Balkan Savaşlarının Osmanlı Eğitim Sistemine Etkileri ve Ders Kitaplarına Yansımaları”, *Uluslararası Balkan Sempozyumu Balkan Savaşlarının 100. Yılı*, İstanbul 2012, s. 144-148.
- Ebu'l-Sâlih Bekir Sıdkı, *Amelî Millî Vatanî Osmanlı Coğrafyası*, Dersaâdet 1332.
- Faik Sabri, *Çocuklar İçin Coğrafya Hikâyeleri*, Dersaâdet 1330.
- Faik Sabri, *Çocuklara Coğrafya Kırâatları*, İstanbul 1332.
- Gündüz, Mustafa, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, Lotus Yayınevi, Ankara 2007.
- İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih-i Osmanî, Dârü'l-Hilâfetü'l-Âliyye*, 1331.
- İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih-i Umûmî, Dârü'l-Hilâfetü'l-Âliyye*, 1331.
- İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih Dersleri, İkinci Tab'*, Dârü'l-Hilâfetü'l-Âliyye 1334.
- Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı*, İstanbul 1329.
- Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *Mekâtib-i Sultâniyyenin Sunuf-ı İbtidâiyye ve Tâliyye Ders Programları*, İstanbul 1329.
- Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *Tedrisât-ı İbtidâiyye Kânun-ı Muvakkâtı*, İstanbul 1329 veya *Düstûr*, Tertîb-i Sâni, C. 5, Dersaâdet 1332, s. 804-823.
- Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *Coğrafyanın Usûl-i Tedrisi*, İstanbul 1330.
- Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *Mekâtib-i İbtidâiyyeye Mahsûs Talimâtname*, Dersaâdet 1331.

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *Mekâtib-i Sultâniyye Ders Programı*, İstanbul 1331.

Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh, Muallim Ahmed Halid, *Küçük Mekteblilere Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1334.

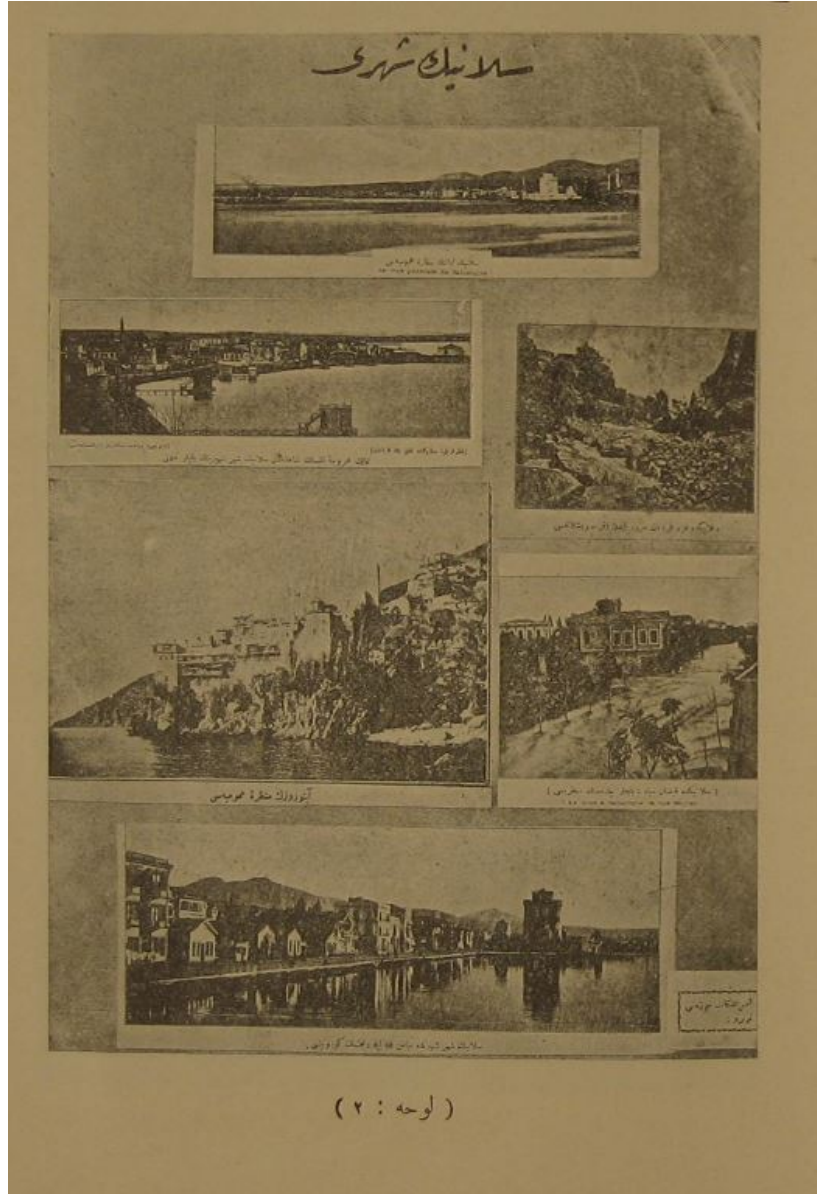
Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Üsküdar Kulübü Taht-ı İdâresinde İttihad ve Terakki Numûne Mekteb-i Sultânisi Talimâtname ve Müfredât Programı, İstanbul 1332.

Sabis, Ali İhsan, *Balkan Harbinde Neden Mağlup Olduk?*, Hazırlayan: Hasip Saygılı, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

Safvet, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul 1328.

Safvet, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul 1331.

Tokgöz, Ahmed İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

EKLER**EK-1:**Maârif-i Umûmiye Nezâreti, *Coğrafyanın Usûl-i Tedrisi*, Resimler Levha 2.

EK-2:

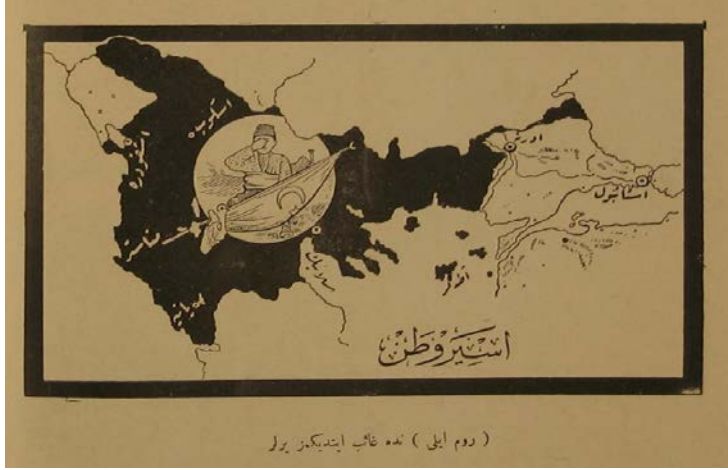

Maârif-i Umûmiye Nezâreti, *Coğrafyanın Usûl-i Tedrisi*, Haritalar Levha: 1.

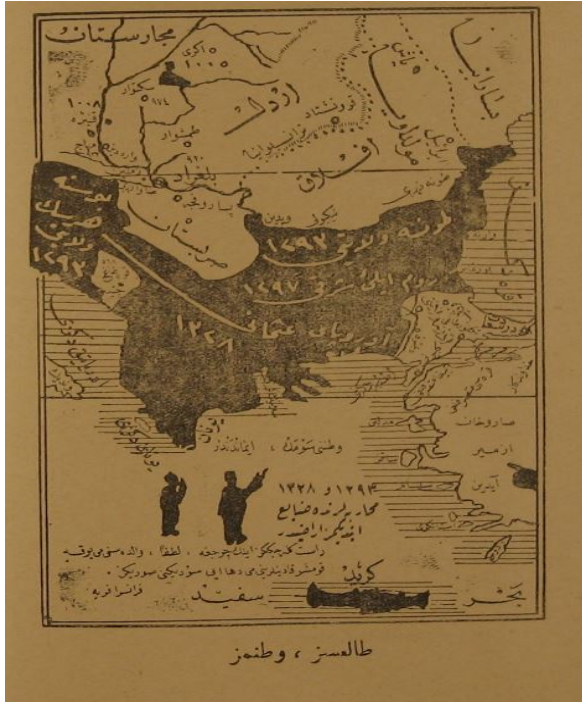
EK-3:

İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih-i Osmanî*, s.115.

EK-4:

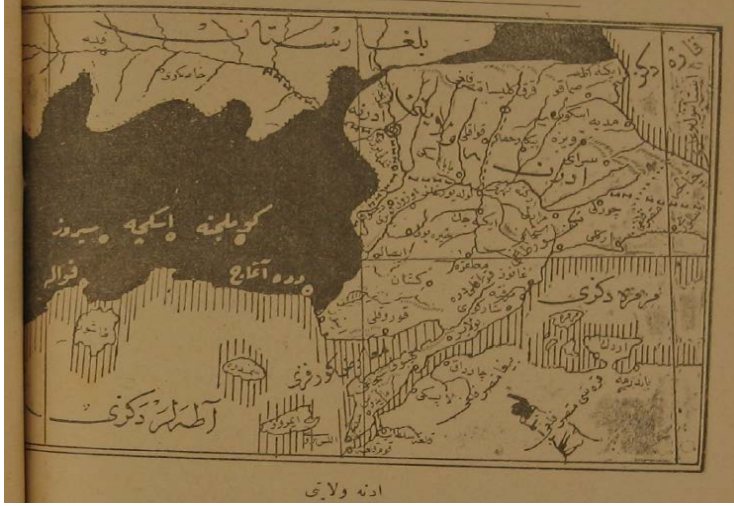
Ahmed Refik, *Tarih Okuyorum*, s. 92 ve Faik Sabri, *Çocuklar İçin Coğrafya Hikâyeleri*, s. 34.

EK-5:

Bekir Sıdkı, *Amelî Millî Vatanî Osmanlı Coğrafyası*, s. 8.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ DERS KİTAPLARINDA BALKAN SAVAŞLARI

EK-6:

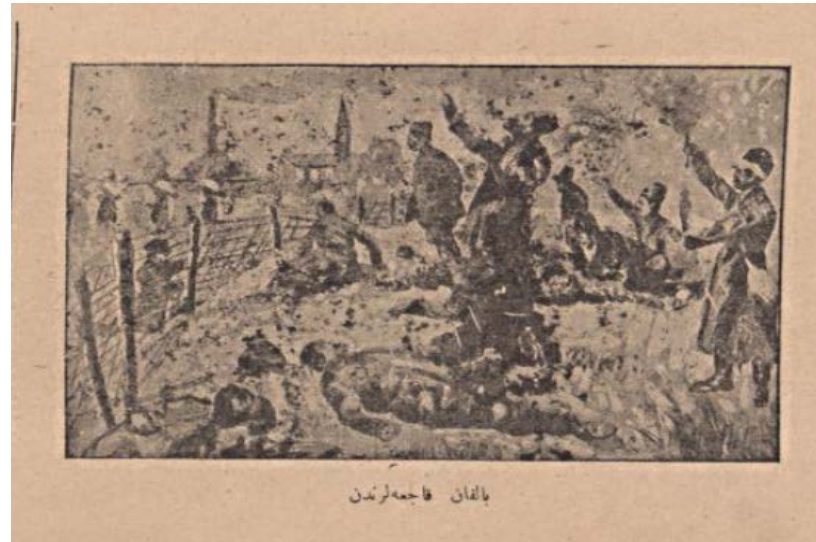
Bekir Sıdkı, *Amelî Millî Vatanî Osmanlı Coğrafyası*, s. 174.

EK-7:

Ali Seydi, *Musâhebât-ı Ahlâkiye*, s. 65.

EK-8:

Ali Seydi, *Musâhebât-ı Ahlâkiye*, s. 120-121.

EK-9:

Ali Seydi, *Musâhebât-ı Ahlâkiye*, s. 141

BİR BULGAR YAZARIN GÖZÜNDEN BALKAN SAVAŞLARI: IVAN LESİÇKOF'UN "BALKAN MUHÂREBÂTI HATIRATINDAN" ADLI ESERİ

V. TÜRKAN DOĞRUÖZ*

Özet

Türk tarihinin en buhranlı dönemlerinden birinde yaşanan Balkan Savaşları (1912-1913) ile ilgili birçok eser yazılmıştır. Bunlardan biri de Balkan savaşları sırasında Bulgar ordusu ile beraber hareket ederek savaşa bizzat şahit olan Bulgar yazar-çevirmen Ivan Lesiçkof'un gördüklerini ve bazı gazete muhabirlerinden duyduklarını naklettiği *Balkan Muhârebâtu Hatıratından*¹ adlı eseridir. Bu çalışmada, *Balkan Muhârebâtu Hatıratından* adlı eserin Osmanlıca tercümesi incelenmiştir.

1913 yılında Filibe'de Balkan Matbaası'nda basılan *Balkan Muhârebâtu Hatıratından* adlı eserin I. cildi dört cüzden oluşmaktadır. I. cüz, *Yaver Paşa'nın Esareti*; II. cüz, *Kırkkilise'nin Sukûtu*; III. cüz *Manastır ve Pirlepe Muhârebâti*; IV. cüz, *Selanik Nasıl Düştü?* adlarını taşımaktadır. M. Nuri (ilk üç cüzü çevirmiştir) ve H. Sıdkı (dördüncü cüzü çevirmiştir) adlı çevirmenler bu eserleri Bulgarca'dan Osmanlıca'ya çevirerek savaşların bir Bulgar gözüyle nasıl değerlendirildiğini Bulgarca bilmeyen Osmanlı ve İslam okurlarına göstermeye çalışmışlardır.

Ancak eserin Osmanlıca ve Bulgarca metinleri incelendiğinde bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu çalışma ile eser tanıtılırken cüzlerde görülen farklılıklardan da örnekler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Balkan Savaşları, İvan Lesiçkof, Bulgarca, Osmanlıca, Tercüme

Balkan Wars through a Bulgarian Lens: Ivan Lesickof's "Balkan Wars Memorials"

Abstract

Balkan Wars (1912-1913) have been discussed widely in the literature due to its significance in Turkish history. "Balkan Wars Memorials" is authored by Ivan Lesichof, a Bulgarian writer/translator. In his memorials, he describes his own

* Yrd. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, turkan.dogruoz@klu.edu.tr.

¹ Bu makale, Kırklareli Üniversitesi BAPKO'da yürütülen KLUBAP/059 numaralı ve "Bulgar Yazar-Çevirmen Ivan Lesiçkof'un *Balkan Muhârebâtu Hatıratından* Adlı Eserinin ve Osmanlıca Çevirisinin Çeviribilim ve Tarih Disiplinleri Açısından Disiplinlerarası Bağlamda İncelenmesi" başlıklı projeden üretilmiştir.

experiences as well as what he heard about the war from journalists. This study analyzes the first volume of this memoriar.

“Balkan Wars Memoriars” was published in 1913 by Balkan Publishing House in Filibe. The first volume consists of 4 sections as follows: “The imprisonment of Yaver Pasha”, “The silence of Kirkkilise”, “The Battle of Manastir and Pirlepe”, “How did Thessalanoki fall?”. The first three sections were translated by M.Nuri and the fourth section was translated by H. H. Sıdkı from Bulgarian to Ottoman Turkish. The goal was to describe the Balkan Wars to Ottoman and Moslim audience through the eyes of a Bulgarian.

However, when we compared the Bulgarian original document with the Ottoman Turkish translation, we came across differences. In addition to describing the first volume, some examples of these differences will be presented as well.

Keywords: Balkan Wars, Ivan Lesickof, Bulgarian, Ottoman Turkish, Translation

GİRİŞ

XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nden kopmaya başlayan Balkan milletlerinin amacı bağımsız olmaktı. Aslında Berlin Antlaşması ve sonrasındaki gelişmeler Balkan milletleri için bir dönüm noktası olmuştu. Büyük devletler Balkanları yakından takip ediyorlar ve bu bölge üzerinde politikalar üretiyorlardı.

Balkan Harbi, Meşrutiyet'ten sonra gerek iç, gerekse dış politikada yapılan ağır hataların devamından kaynaklanmıştır. II. Meşrutiyetin ilanı ile resmen bağımsızlığını ilan eden Bulgaristan, Makedonya ve Trakya'nın büyük bölümünü sınırlarına dâhil etmenin yollarını arıyordu. Balkan Savaşı Bulgaristan'ın emellerini gerçekleştirmek için aradığı fırsatı sağlamıştı. Bulgaristan Ordusu, sayı, teçhizat ve eğitim bakımından müttefik Balkan ordularının en güçlüsüydü. 13 Mart 1912'de Bulgaristan ile Sırbistan arasında bir "Dostluk ve İttifak Antlaşması" imzalandı. Bu antlaşmayla, Bulgaristan ve Sırbistan, birbirlerinin toprak bütünlüğünü tanıyarak, Osmanlı Devleti'ne karşı birleşti. İki devlet amaç olarak Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki topraklarını ele geçirmeyi ve aralarında paylaşmayı esas aldı. Antlaşmanın yürütülmesi için de Rusya'ya yetki verdiler². İttifakın imzalanmasından yaklaşık iki ay sonra, 29 Mayıs 1912'de Sofya'da Bulgaristan ile Yunanistan arasında da bir "İttifak Antlaşması" imzalandı. Bir giriş, dört madde ve bir "Beyannâme"den oluşan bu gizli antlaşma doğrudan Osmanlı Devleti'ne karşı yönelik bir ittifaktı. Ancak Bulgar-Sırp antlaşmasında olduğu gibi savaştan sonra

² Sırp-Bulgar ittifakı, bir anlaşma ile çok gizli bir ekten ibarettir. Ayrıca siyasi ittifaktan sonra, 1912 Mayısında iki devlet genelkurmayları arasında bir de askerî ittifak imzalanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995, s. 431; Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1879-1960)*, Ankara 1975, agm., s. 334.

kazanılabilecek toprakların nasıl bölüşüleceğine dair bir hüküm yoktu³. Bu şekilde üç Balkan Devleti, aralarında yaptıkları ayrı ayrı antlaşmalarla Osmanlı Devleti'ne karşı birleşerek, Balkan birliğini gerçekleştirmiş oldular. Ancak teşkil edilen bu Balkan ittifaklar zincirinin son halkasını Karadağ'ın ittifaka katılması oluşturmuş ve Ağustos 1912'de Karadağ, Bulgaristan ile sözlü bir ittifak yapmıştır. 6 Ekim 1912'de ise Karadağ-Sırbistan arasında ittifak anlaşması imzalanmıştır⁴. Balkan devletleri arasındaki bu gelişmelerde Rusya'nın önemli rol oynadığı bir gerçektir. Bundan dolayı Balkan ittifakının Rus diplomasisinin eseri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Böylece Balkanlar'daki Osmanlı egemenliğine son vermek ve bunun için ortak düşmana karşı birlikte savaşmak düşüncesi aralarındaki çekişmeleri bir tarafa bırakan Balkan devletlerini birleştiren bağ olmuş ve sonuçta da "Balkan İttifakı" Bulgaristan'ın çevresinde meydana gelmiştir⁵.

Balkan devletleri, aralarında bu anlaşmaları yaparken, Balkanlar da gündün güne karışmakta idi. Sırp-Bulgar ittifakının imzasından sonra Bulgaristan'da Osmanlı Devleti aleyhine gösteriler başladı. Bulgaristan ve Sırbistan'ın kışkırtmaları ile Makedonya'da komitacılık faaliyetleri birdenbire arttı. Bulgaristan, Makedonya'daki karışıklıkları bastıramadığı için Osmanlı Devleti'nden şikâyet ediyor, Bulgar kamuoyu savaş istiyordu. Makedonya'daki Yunan tedhişçileri de kışkırtmalarına hız verdiler. 1912 Ağustosundan itibaren Yunanistan Osmanlı sınırına asker yığmaya, Karadağ ise Bulgaristan'la anlaşır anlaşmaz Osmanlı sınırında hâdiseler çıkarmaya başladı. Bu sebepten Eylül 1912'de Osmanlı-Karadağ ilişkileri iyice gerginleşti. (30 Eylül 1912) Balkan Devletleri seferberlik ilân ettiler. 3 Ekim 1912'de de Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ hükûmetleri Bâb-ı Âli'ye ortak bir nota vererek Türk hükümetinden üç gün içinde eski Sırbistan, Makedonya, Arnavutluk ve Girit'e muhtariyet verilmesini istediler. Sürenin bitiminde isteklerini tekrarlayarak yeniden üç günlük süre tanıyan Balkan devletleri, Batılı devletlere de ortak nota vererek istekleri kabul edilmediği takdirde silahla kabul ettireceklerini bildirdiler. Bunun ardından 13 Ekim 1912'de Rumeli'de yapılacak olan ıslahatın, büyük devletlerle birlikte kendi kontrolleri altında yapılmasını Osmanlı Devleti'nden ağır bir nota ile istediler⁶. Osmanlı Devleti, bu notayı Balkan devletleri ile olan ilişkilerini kesmekle cevaplandırdı⁷. Bunun üzerine ilk olarak 8 Ekim 1912'de Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etti⁸. Savaşı ilk önce bu en küçük Balkan devletinin ilân etmesi Avrupa diplomasisinin durumunu göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilân

³ Rifat Uçarol, a.g.e., s. 432. Ayrıca 1912 Ekiminde Bulgaristan'la Yunanistan arasında da bir askerî antlaşma imzalanmıştır. Bkz. Armaoğlu, a.g.e., s. 335 .

⁴ Karadağ ile yazılı bir antlaşma olmadığı gibi, Sırp-Yunan Antlaşması da olmamıştır. Bkz. Y. H. Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, II, Kısım I, Ankara 1983, s. 226.

⁵ Bkz. Rifat Uçarol, a.g.e., s. 434, Cevdet Küçük, "Balkan Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul 1991, s. 23.

⁶ *Türk Silâhli Kuvvetleri Tarihi (Osmanlı Devri Balkan Harbi)-Garp Ordusu Cephesi Harekâtı*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, III, Kısım 2, Ankara 1981, s. 24-25.

⁷ Pars Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, İstanbul 1984, s. 105-106.

⁸ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1995, a.g.e., s. 14.

etmesiyle Balkan savaşlarının birinci safhası başlamış oldu. Karadağ'ın arkasından 17 Ekim'de Bulgaristan ve Sırbistan, 19 Ekim'de de Yunanistan Osmanlı Devleti'ne savaş ilân ederek, yılların biriktirdiği ihtiraslarını gerçekleştirmek gayesiyle harekete geçtiler⁹. Bunun üzerine Osmanlı Devleti de, adı geçen devletlere ayrı ayrı savaş ilân etti¹⁰. Osmanlı Devleti'nin savaşa karar verişinde, Ekim 1912'lerde İstanbul ve taşrada cereyan eden Harp Mitinglerinin de etkili olduğu söylenmektedir¹¹.

Osmanlı Devleti savaşa çok büyük imkânsızlıklar içinde girdi, özellikle ordunun ulaşım ve ikmâli kötüydü. Savaşın ilk gününden itibaren askerinin yiyecek ve beslenme sıkıntısının yanı sıra, ordunun politikaya girmesi komutanlar arasında ikiliğin doğmasına sebep olmuştu¹². Bundan başka, Osmanlı ordusu 1909 yılından beri esas savaş alanı olan ve her an bir saldırının gelebileceği Trakya ve Makedonya'dan uzak yerlere gönderilmiş, bir kısmı da terhis edilmişti¹³. Osmanlı Devleti savaşın ilk aşamasında Rumeli'de Bulgarlara karşı savaştan "Doğu Ordusu" ve Makedonya ve Arnavutluk'ta Sırp, Yunan ve Karadağlılara karşı savaştan "Batı Ordusu" adında iki ordu kurmuştu. Bu bakımdan savaş Doğu Cephesi ve Batı Cephesi olmak üzere iki cephede başlamıştır. Osmanlı Devleti savaşın ilk aşamasında Rumeli'de Bulgarlara karşı savaştan "Doğu Ordusu" ve Makedonya ve Arnavutluk'ta Sırp, Yunan ve Karadağlılara karşı savaştan "Batı Ordusu" adında iki ordu kurmuştu. Bu bakımdan savaş Doğu Cephesi ve Batı Cephesi olmak üzere iki cephede başlamıştır.

Balkan Savaşı'nın başlamasıyla Doğu Ordusu, hemen Filibe'ye hücum ederek, Bulgar ordusunu arkadan çevirmek istemişse de, Bulgarlar karşısında kısa zamanda bozguna uğramıştır¹⁴. 22-23 Ekim 1912'de Kırkkilise (Kırklareli) muharebesinin de kaybedilmesiyle Lüleburgaz'a çekilen Doğu Ordusu 28 Ekim 1912'de burada yaptığı ikinci bir muharebeyi de kaybedince Çatalca hattına kadar çekilmek zorunda kaldı ve burada bir savunma hattı kurulmasıyla Bulgarlar durdurulabildi. Bulgarların bir hafta içerisinde Çatalca önlerine kadar gelmeleri, onları İstanbul'a çok yaklaştırmıştır.

Doğu Ordusu'nun kısa sürede bozguna uğrayarak Çatalca'ya çekilmesi ve bu arada Yunan donanmasının Ege'de üstünlük kurması sonucunda Osmanlı Devleti'nin ve aynı zamanda Doğu Ordusu'nun, Batı Ordusu ve Makedonya ile bağlantısının kesilmesine sebep oldu. Batı Ordusu da, 23-24 Ekim'de Kumanova'da giriştiği savaşta Sırlara yenildi ve Manastır'a çekildi. Bunun üzerine Sırlar eski Sırbistan'ın

⁹ *Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976, s. 85.

¹⁰ BA, *İrade, Meclis-i Mahsûs*, 1330/1, 1330/1, 4 Zi'1-ka'de 1330/2 Teşrin-i evvel 1328 (15 Ekim 1912).

¹¹ Yücel Aktar, "1912 Yılı Harp Mitingleri ve Balkan Harbine Etkileri", *İkinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara 1985, s. 125.

¹² Mehmed Nihat, *Balkan Harbi*, I, İstanbul 1340, s. 10; Ayrıca bkz. Armaoğlu, a.g.e., s. 339.

¹³ Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 15.

¹⁴ Leon Troçki, *Balkan Savaşları*, Çev. Tansel Güney, İstanbul 1995, s. 166.

başşehri olan Üsküp'e girdiler¹⁵. Bundan sonra dört Balkan devleti Makedonya'yı işgale başladılar.

Yunanlılar ise, 8 Kasım'da Selânik'i ele geçirdikten sonra, donanmalarıyla Bozcaada, Limni ve Taşoz adalarını hiçbir mukavemetle karşılaşmadan işgal ettiler. Yalnız Yunanlılara görünmeden Ege Denizi'ne çıkmaya muvaffak olan Rauf Bey (Orbay), Hamidiye kruvazörüyle Yunanlılarla tek başına savaştı¹⁶. Ancak bu karşı koyma savaşın genel durumunu etkileyemedi. Böylece Osmanlı ordusunun denizde ve karada aldığı bu yenilgiler, Makedonya ile olan bağlantının kesilmesine sebep oldu. Öte yandan bu sırada Karadağlılar da İşkodra'yı muhasaraya başladılar.

Sonuçta Osmanlı Devleti'nin askeri durumunun birkaç hafta içinde kötüleşmesi Balkan ittifakına dâhil devletlerin savaşın başlamasından kısa bir süre sonra bütün Rumeli'yi elle geçirmelerine sebep olmuştur. Türkler, tarihinin hiçbir döneminde bu derece ağır bir hezimetle uğramamışlardı. Bu feci mağlubiyet içerisinde bölgede sadece, düşman hatları gerisinde kalan ve Osmanlı Devleti'yle (Anadolu'yla) ikmâl ve irtibat yolları kesik olan Edirne Bulgarların, Yanya Yunanlıların ve İşkodra kalesi de Karadağlıların kuşatmalarına karşı savunmalarını sürdürmekteydiler¹⁷.

Balkan devletlerinin elde etmiş olduğu bu kolay zafer ve Osmanlı Devleti'nin birkaç hafta içinde geri çekilmesiyle Balkanlar'da bıraktığı boşluk, yeniden milletlerarası bir buhran ortaya çıkardı. Balkan Savaşı'nın başlamasından hemen sonra, Osmanlı Devleti'nin uğradığı bu ağır ve beklenmedik yenilgi, iç politikada büyük tepkilere yol açtı. Nitekim Osmanlı Devleti'nin bu çaresiz durumu karşısında Ahmed Muhtar Paşa sadâretten çekildi ve yerine, 29 Ekim 1912'de, dış politikada İngiltere yanlısı olarak bilinen Kâmil Paşa yeni hükümeti kurdu. Ancak bu değişiklik de savaşın aleyhte gidişatına engel olamadı. Nitekim bu durum karşısında Osmanlı Devleti savaşın durdurulmasını istemeye başlamıştır. 12 Kasım 1912'de Bulgarlar Çatalca hattındaki Osmanlı savunmasına karşı son bir taarruza girişmişlerdi. Bu taarruzun, düşmanın başarısızlığıyla sonuçlanması üzerine, Bulgaristan, Osmanlı Devleti'nin daha önce teklif ettiği mütarekeyi kabul etti¹⁸. 3 Aralık 1912'de imzalanan ateşkes antlaşmasına göre; Bulgarlar demiryollarının Edirne istihkâmları içinden geçen bölümünden kontrolsüz olarak her türlü nakliyatta bulunmalarına izin verildiği halde, aynı hakka Türkler Edirne'deki orduları için sahip olamayacaklardı. Bulgaristan bu mütarekeyi hem kendi adına hem de Karadağ ve Sırbistan adına imzalamıştı. Yunanistan çok aşırı isteklerde bulunduğu ve Osmanlı Devleti de bu istekleri kabul etmediğinden, mütarekeyi imzalamayıp, sadece barış görüşmelerine katıldı. Üstelik Yunanistan mütareke yapmamakla kalmayıp, askerlerini Makedonya cephesinden Epir'e sevk ve donanmalarıyla da Osmanlı Devletini rahatsız etmeye devam etti. Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasındaki Barış Antlaşması 30 Mayıs 1913'te Londra'da imzalandı. Bu barış ile

¹⁵ B. Kodaman, "Osmanlı Siyasî Tarihi", *Büyük İslâm Tarihi*, XII. s. 166.

¹⁶ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. İzmir 1984, s. 50.

¹⁷ B. Kodaman, a.g.m., s. 166.

¹⁸ Armaoğlu, a.g.e., s. 342.

Osmanlı Devleti Arnavutluğun bağımsızlığını tanıyor, Ege adalarının geleceğinin tespitini Büyük Devletlere bırakıyor, Yunanistan Selanik, güney Makedonya ve Girit'i, Sırbistan Orta ve Kuzey Makedonya'yı, Bulgaristan ise Kavala, Dedeağaç ve Edirne ile bütün Rumeli'yi alarak, Ege Denizi'ne çıkıyordu. Böylece bu anlaşmayla Osmanlı Devleti Midye-Enez çizgisinin batısında kalan bütün Avrupa topraklarını kaybediyor ve Balkanlar'da sadece Bulgaristan'la sınır komşusu oluyordu¹⁹. Görüldüğü üzere bu antlaşmayla Osmanlı Devleti Midye-Enez sınırının batısındaki bütün topraklarını kaybetmenin yanı sıra, Ege Denizi üzerindeki egemenliğini de dolaylı olarak kaybetmiştir. Beş yüz seneden beri Türk Devleti'ne bağlı olan birçok vilâyet halkı dini ve Osmanlı Devleti'yle olan ilişkileri dikkate alınmaksızın, devletten koparılıyordu.

1. IVAN LESİÇKOF VE ESERLERİ

Ekim 1912'den Eylül 1913'e kadar aralıklı olarak devam eden savaşın birinci aşaması, özellikle Osmanlı Devleti'nin neredeyse tarih sahnesinden silinmesine sebep olacaktı. Osmanlı ordusunun savaşın başlamasıyla birlikte hemen her cephede mağlubiyetler alması, önemli Balkan şehirlerini birbiri ardına kaybetmesi ve geri çekilmesi ülkenin içine düştüğü zor durumu da gözler önüne sermektedir. Türk tarihinin en buhranlı dönemlerinden birinde yaşanan Balkan Savaşları ile ilgili birçok eser yazılmıştır. Bunlardan biri de Balkan savaşları sırasında Bulgar ordusu ile beraber hareket ederek savaşa bizzat şahit olan Bulgar yazar-çevirmen Ivan Lesiçkof'un gördüklerini ve bazı gazete muhabirlerinden duyduklarını naklettiği *Balkan Muhârebâtı Hatıratından* adlı eseridir.

Bulgaristan'da Milli Kütüphane ve Şumen Halk Kütüphanesi'nde yapılan araştırmalara ve elde edilen bilgilere göre, eserlerini ve çevirilerini incelediğimiz Ivan Lesiçkof²⁰ (1876-1958); yayınevi sahibi, kırtasiyecilikçi-kitapçı, çevirmen ve yazardır. Troyan'da doğmuş, 20. yüzyıl başında Şumen'e (şimdiki adıyla Şumnu) yerleşmiş, 1902'de Svetlina (Aydınlık) adlı bir kitapçı-kırtasiye açmış ve kısa zamanda bunlara bir de yayınevi eklemiştir. 1908'e kadar bu işi devam ettirmiştir. Sosyoloji, pedagoji, edebiyat ve benzeri alanlarda 150'den fazla eser basmış, *Moderno Uçilişte* (Modern Okul), *Detska Mışil* (Çocuk Düşüncesi), *Babini Prikazki* (Nine Hikâyeleri) gibi seriler yayımlamıştır. 1903 tarihli *Smirt na Militariz* (Militarizmin Ölümü) serisinde savaş karşıtlığını konu alan 5 broşür basmış, 1913'te *Balkanska Voyna* (Balkan Savaşları) serisini çıkarmıştır. Lesiçkof, savaşa karşı çıkmaktadır ve bu amaçla "Militarizm ile Mücadele Kütüphanesi" başlığı altında bir dizi kitap yayımlamıştır. Bu serinin çoğunu, Lesiçkof'un Rusçadan yaptığı çeviriler oluşturmaktadır. 1915'te G. Bakalov'un *Knijki za Naroda* (Halk İçin Kitaplar) serisinden 15 sayı almış, kapaklarını değiştirip kendine ait yeni yayın gibi satmıştır. 20. yüzyılın 20'li yıllarında Sofya'ya taşınmış, burada da Svetlina'nın faaliyetlerini devam ettirmiştir. Oğlu Ivan ve Tsimervald ile yayıncılık faaliyetlerine devam eden

¹⁹ Armaoğlu, a.g.e., s. 343.

²⁰ Ivan Lesiçkof'un hayatı ve eserleri hakkındaki bilgiler, *Shumenska Zarya* gazetesinin 22 ve 24 Şubat 1974 tarihli sayılarında Angel Videnov tarafından yazılan yazılardan elde edilmiştir.

aile şirketinde Bulgar, Rus, Alman ve Fransız dillerinde dönemin birçok eseri ve nadir eserler basılmıştır. Bulgarca ve Osmanlıca olan metinlerin künyeleri kronolojik olarak şu şekildedir:

Лесичков, Иван. 1913. *Пленяване на Явер-Пашовитъ войски* [*Yaver Paşa'nın Esareti*]. XXXI.B. 4/48. Шумен [C. 1].

Лесичков, Иван. 1913. *Големите сражения при Битоля и Прилен* [*Manastir ve Pirlepe Muhârebâtı*]. XXXI.B. 4/53. Шумен [C. 2].

Лесичков, Иван. 1913. *Падането на Лозенград* [*Kırkkilise'nin Sukûtu*]. XXXI.B. 4/90. Шумен [C. 3].

Лесичков, Иван. 1913. *Какъ и Защо се Предаде Солун* [*Selanik Nasıl Düştü?*]. XXXI.B. 4/225. Шумен [C. 4].

Lesiçkof, Ivan. 1913. *Balkan Muhârebâtı Hatıratından - Yaver Paşa'nın Esareti*. (Müt. M. Nuri). C. 1, 1. cüz, Filibe: Balkan Matbaası.

Lesiçkof, Ivan. 1913. *Balkan Muhârebâtı Hatıratından – Kırkkilise'nin Sukûtu*. (Müt. M. Nuri). C. 1, 2. cüz, Filibe: Balkan Matbaası.

Lesiçkof, Ivan. 1913. *Balkan Muhârebâtı Hatıratından - Manastir ve Pirlepe Muhârebâtı*. (Müt. M. Nuri). C. 1, 3. cüz, Filibe: Balkan Matbaası.

Lesiçkof, Ivan. 1913. *Balkan Muhârebâtı Hatıratından - Selanik Nasıl Düştü?* (Müt. H. Sıdkı). C. 1, 4. cüz. Filibe: Balkan Matbaası.

İvan Lesiçkof'un 1913 yılında Filibe'de Balkan Matbaasında basılan *Balkan Muhârebâtı Hatıratından* adlı eserinin I. Cildi²¹ dört cüzden oluşmaktadır. I. Cüz *Yaver Paşa'nın Esareti* adını taşımakta olup 16 sahifedir ve 10 Temmuz 1913 tarihinde basılmıştır. II. Cüz *Kırkkilise'nin Sukûtu*' dur; 22 sahifedir ve basım tarihi 15 Temmuz 1913'dir. III. Cüz olan *Manastir ve Pirlepe Muhârebâtı* 24 sahifedir; 20 Temmuz 1913'de basılmıştır. Bu eser Rus ve Fransız askeri muharrirlerin verdikleri bilgilere dayandırılarak hazırlanmıştır. General Todorof ile yabancı askeri muharrirlerin verdikleri raporlara ve bilgilere dayanarak hazırlanan IV. Cüz *Selanik Nasıl Düştü?* İse en uzun cüz olup 32 sahifedir ve basım tarihi de 1 Ağustos 1913'tür.

Bulgarca ve Osmanlıca metinlerin başlıkları ve cüz sıraları incelendiğinde ikinci ve üçüncü cüzlerde bir yer değiştirme olduğu görülecektir. *Manastir ve Pirlepe Muhârebâtı* Bulgarca metnin ikinci cüzü iken Osmanlıca metinde üçüncü cüz, *Kırkkilise'nin Sukûtu* Bulgarca metinde üçüncü cüz iken Osmanlıca metinde ikinci cüz olarak çevrilmiştir.

Tarihlerden de anlaşılacağı gibi Balkan Savaşlarının hemen ardından kaleme alınan bu dört eser Balkan Savaşları'nın bir Bulgar gözüyle anlatıldığı tarihi

²¹ Osmanlıca çevirilerde 1. Cilt denilmesine rağmen Türkiye'deki ve Bulgaristan'daki çeşitli kütüphanelerde ne erek metin olarak ne de kaynak metin olarak diğer cüzlere ulaşılamamıştır.

belgelerdir. M. Nuri (ilk üç cüzü çevirmiştir) ve H. Sıdkı (dördüncü cüzü çevirmiştir) adlı çevirmenler bu eserleri Bulgarcadan Osmanlı Türkçesine çevirmiş ve savaşların bir Bulgar gözüyle nasıl değerlendirildiğini Bulgarca bilmeyen Osmanlı ve İslam okurlarına göstermeye çalışmışlardır. M. Nuri ve H. Sıdkı çevirdikleri cüzlerin ön sözlerinde eserleri Bulgarcadan aynen çevirdiklerini belirtmişlerdir.

Eserin Bulgarcası Bulgaristan'da Sofya Milli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Osmanlı Türkçesine çevrilenlerden I.Cüz *Yaver Paşa'nın Esareti* ile II. Cüz *Kırkkilise'nin Sukutu* Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Salonu; III. Cüz *Manastır ve Pirlepe Muhârebâtı* İslami Araştırmalar Merkezi Kütüphanesinde olup son IV. Cüz *Selanik Nasıl Düştü?* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanelerinde bulunmaktadırlar. Ayrıca bazı cüzler, Ankara'daki Milli Kütüphanede de mevcuttur. Lesiçkof'un eserlerini Osmanlıcaya çeviren M. Nuri (ilk üç cüz) ve H. Sıdkı (dördüncü cüz) adlı çevirmenler, çevirilerine birer ön söz yazmıştır. Hem kitap kapaklarında hem de ön sözlerde yer alan bilgiler çeviri sürecine ışık tutmaktadır. Osmanlıca metinlerinde kapaklarında yer alan bilgiler şu şekildedir:

Yaver Paşa'nın Esareti

"Balkan Muharebatı Hatıratından, Yaver Paşa'nın Esareti, Muharriri: Ivan Lesiçkof – Mütercimi: M. Nuri, Cilt 1 – Cüz 1, 10 Temmuz 1913, Bulgarcasından aynen tercüme edilmiştir, Filibe'de "Balkan" Matbaası'nda tab olunmuştur."

Kırkkilise'nin Sukûtu

"Balkan Muharebatı Hatıratından, Kırkkilise'nin Sukûtu, Muharriri: Ivan Lesiçkof – Mütercimi: M. Nuri, Cilt 1 – Cüz 2, 15 Temmuz 1913, Bulgarcasından aynen tercüme edilmiştir, Filibe'de "Balkan" Matbaası'nda tab olunmuştur."

Manastır ve Pirlepe Muharebatı

"Balkan Muharebatı Hatıratından, Manastır ve Pirlepe Muharebatı, Rus ve Fransız askerî muhabirlerin tafsilatına müstenedmiş! Muharriri: Ivan Lesiçkof – Mütercimi: M. Nuri, Cilt 1 – Cüz 3, 20 Temmuz 1913, Bulgarcasından aynen tercüme edilmiştir, Filibe'de "Balkan" Matbaası'nda tab olunmuştur."

Selanik Nasıl Düştü?

"Balkan Muhaberatı Hatıratından, Selanik Nasıl Düştü?, Ecnebi harp muhabiri istihbaratıyla General Todorof'un raporlarına müsteneden yazılmış! Muharriri Ivan Lesiçkov - Mütercimi: H. Sıdkı, Cilt 1 - Cüz 4, 1 Ağustos 1913, Bulgarcasından aynen tercüme edilmiştir, Filibe'de Balkan Matbaası'nda tab olunmuştur."

Her dört çevirinin de kapağında "Bulgarcasından aynen tercüme edilmiştir" ifadelerine yer verildiği görülmektedir; ancak ön sözlerde belirtilen ifadeler,

Osmanlıca metne eklenen dipnotlardan çevirmenlerin kaynak metne bazı müdahalelerde buldukları anlaşılmaktadır.

2. YAVER PAŞA'NIN ESARETİ

İvan Lesiçkof'un *Balkan Muhârebâtı Hatıratından* adlı eseri tarih sırasına göre incelenecek olursa ilk olarak sekiz konudan oluşan *Yaver Paşa'nın Esareti* adlı bölüm gelmektedir. Bu bölüm; birinci paragrafı İvan Lesiçkof'un ikinci paragrafı da M. Nuri Bey'in kitap hakkındaki sözleri ile başlamaktadır. Eserin başlıkları aşağıdaki gibidir:

Yaver Paşa'nın Esir Düşmesi; Kırcaali'den "Fere"ye Kadar; Kırcaali'nin Zaptı; Gümülcine'nin Zaptı; Yaver Paşa'nın Esir Alınması; Dedeğağaç Yanında Muharebe; Yaver Paşa Ordusu Ne Yapacakmış?; Denizden Dedeğağaç'a Bulgar Askerinin İhracı; Yaver Paşa ile Bir Muhâvere.

Balkan Savaşlarına ait her dilde birçok hatırat yayınlanmıştır diye başlanan önsözde Türklerin ve Müslümanların en çok ders çıkarabilecekleri eserlerin Bulgarca eserler olduğu belirtilmiştir. Balkan Matbaasının Balkan Savaşlarına ait Bulgarca ne kadar eser var ise hepsini tercüme etme görevini üstlendiği de belirtilerek bu eserlerin günâşırı yayınlanacağı açıklaması yapılmıştır.

Bulgarca raporlar halinde yayımlanan Edirne, Çatalca, Lüleburgaz, Pınarhisar ve Kırkkilise Muharebeleri hatıralarından ilk olarak *Yaver Paşa Esareti*'ne ait kısım tercüme edilerek basılmış olup bunu diğer üç eser takip etmiştir. Bir Bulgar muharririn ağzından yazılmış eserler içinden alınacak derslerin olacağı muhakkaktır. Ancak bu eserlerin bir Bulgar yazar tarafından yazılmış olduğunu da unutmamak gerekir.

Yaver Paşa'nın Esir Düşmesi başlığı altındaki sekiz bölümün ilki olan *Kırcaali'den Fere'ye*²² başlıklı kısım 7 Ekim tarihinde Bulgar askerlerinin Osmanlı Ordusunu yenerek Kırcaali'ye girmeleri ile başlamaktadır. Kırcaali'de bulunan Yaver Paşa tekrar toplanmakta olan Osmanlı askerlerine katılmak amacı ile askerleri ile beraber Gümülcine'ye doğru çekilmiştir. Aslında burada toplanan bu kuvvetler Bulgar askerlerini ve bilhassa Edirne kuşatma hattını hep korkutmuştur. Bu nedenle de Bulgar ordusu bu mühim kuvveti takibe başlamıştır. Bir kol Kırcaali'den Gümülcine'ye ve Dedeğağaç'a doğru kuvvetli bir kolordu ile ilerlerken ikinci bir süvari kolu da yavaş yavaş çekilmekte olan Yaver Paşa Ordusu'nun Meriç Nehri sağ sahilinden çevirmeye memur edilmiştir ki Yaver Paşa Ordusu'nun Gelibolu'ya çekilmesini engelleyen de bu kuvvet olmuştur. Amacı Gelibolu'ya gitmek olan Yaver Paşa Bulgar Ordusu tarafından takip edilince bu düşüncesinde başarılı olamamıştır. Bunun nedeni de Bulgarlar için bir tehdit unsuru olan Yaver Paşa'nın kuvvetlerinin Bulgarlar tarafından devamlı takip edilmesidir. Yaver Paşa'nın savaş

²² Meriç (Evros) ırmağının kenarındaki Fere (Ferecik-Pherrai) 1357-58 yılında fetih edildi; Levent Kayapınar, Osmanlı Uç Beyi Evrenos Bey Ailesinin Menşei, Yunanistan Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Eserleri, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi- Journal of Social Sciences, cilt/Volume: 2004-1, Sayı/Issue:8.

planları eserin altıncı bölümünde *Yaver Paşa'nın Ordusu Ne Yapacaktı* başlığı altında anlatılmıştır. Başkent İstanbul'dan gelen telgrafın içeriğine göre Dedeağaç ile Dimetoka arasında Bulgarlar tarafından esir edilen Türk askerinin mevcudu 12.000 kişiden fazla idi. Gelibolu'nun korunması için Şevket Turgut Paşa'nın kumandasında 60, 70 bin kişilik bir ordu vardı. Yaver Paşa ordusu daha sonra Şevket Turgut'un bu kuvvetine katılacak ve oradan da Çatalca'daki Bulgar kuvvetleri üzerine gelecek idi. Ancak ordusuyla beraber esir düşmesi, bütün Türk planını etkisiz bırakmış ve Şevket Turgut Paşa'nın Çatalca'ya dönmesi gerekmişti. Bundan da anlaşılacağı gibi Çatalca yanındaki Bulgar askerine karşı ve bilhassa boğazların kuzey tarafındaki cephesini savunmak için Türkler, planlarını derhal değiştirmişler fakat bu durum Bulgar askerinin süratle ve düzenli olarak sevk edilmesine sebep olmuştur.

5 ve 6 Kasım'da Bulgar askeri hiçbir mukâvemet görmeksizin Gümülcine'ye doğru ilerliyordu. 7 Kasım'da Türklerle muharebeye başladılar. Türkler yayılım ateşi açtılar. Türk topları gayet başarılıydı. Öğle vakti Makedonya gönüllülerine yardım geldi. Bulgar askeri Türklerin çekilmesini önlemek için çevirme hareketine başladılar. Fakat Türkler bu çevirme planını derhal anladıkları için şosedan Gümülcine yoluyla çekilerek Fere etrafında toplandılar. Makedonya gönüllülerinin 7 Kasım muharebesinde 160 yaralı 40 da vefat vardı. Kırcaali Bulgar ordusu 7 Kasım'da Gümülcine'ye²³ doğru ilerledi. 9 Kasım günü Bulgar kuvvetlerinin Gümülcine yakınında bir hücum gerçekleştirmesi üzerine Yaver Paşa kuvveti Fere istasyonuna kadar geri çekilmeye mecbur kaldı. Aynı gün Bulgar askeri Kırcaali'yi zapt etti. 10 Kasım günü yeniden top ateşi açıldı, Yaver Paşa ordusu biçilmeye devam ediliyordu. 13 Kasım günü Bulgar kuvvetleri Fere'den çekilen Yaver Paşa kuvvetleri ile karşılaştı ve karşılıklı top ateşine başladılar. Öğleden sonra saat ikiye kadar devam eden top ateşi üzerine Yaver Paşa Bulgar kuvvetleri tarafından kendi kuvvetinin mahvolacağını anladı ve beyaz bayrak çekerek teslim görüşmeleri için (parlamentar) gönderdi. Görüşmelerde Bulgar kumandanları ret cevabı verdi.

15 Kasım günü Meriç Nehri kıyısında Türk ve Bulgar askerleri savaşı başladı. Fakat Türk kuvvetleri bütün cepheden sarılmış idi. Kuşatma hatları Meriç'in sol kenarında, Keşan ile İpsala arasında bulunuyordu. Yaver Paşa derhal teslim protokolünü imzaladı. Aynı zamanda maiyetindeki ordu ile firar etmeyi denedi. Fakat Bulgar kuvvetleri derhal yetiştiler. (Bu tecrübe esnasında olacak ki birkaç bin kişi Meriç'e atılmış, kimisi boğulmuş, Gelibolu'ya doğru firar edenler de bulunmuştur.) Nihayet Yaver Paşa yanındaki tüm askerler ve eşyalar ile beraber esir alındı. Yaver Paşa'nın bu düzensiz ordusu Makedonya'da bozulup Gelibolu veya Çatalca'ya iltica etmek üzere toplanmış, bozguna uğramış askerden ibaret zannedilmektedir.

²³ Gümülcine kasabası Rodop sıradağlarının güneyinde, Dedeağaç ile Selanik tren hattı üzerindedir. 30.000 nüfusu vardır, halkın çoğu Türk ve Rum'dur. Bulgar pek azdır, fakat etrafı hep Bulgar'dır. Bkz. İvan Lesiçkof, *Yaver Paşanın Esareti*, C. 1, 1913, s. 10.

Yaver Paşa Ordusu'nun düşüncesi Filibe yanından Bulgaristan'a girerek Edirne'ye yürümekte olan Bulgar kuvvetlerini yenmekti. Fakat bu ordu daha savaşın başındaki çarpışmada Kırcaali'de yenilerek saf dışı bırakılmış idi. Yaver Paşa kolunu esir eden Bulgar kuvveti, Keşan'ı da zapt etti. Bundan sonra büyük kuvvetini Mahmutköy, Pişmanköy etrafına göndererek Gelibolu'nun kuzeyinden sevk ederek, Korudağ, Gobra, Kuşka mevkiini zapt etti.

Tamamen yenildiklerini anlayan Yaver Paşa öğleden sonra teslim oldu. Kırcaali ordusu kumandanı Mehmed Yaver Paşa ve 265 subay, 10.000 asker harp esiri olarak tutuldu. Bundan başka birçok savaş malzemesi, 8 dağ topu, 2 mitralyöz, 1500 beygir, 400 vagon, 8 makine alındı. Yalnız Yaver Paşa ile Genel Kurmay Başkanı Hayri ve Fazıl Beyler Kırkkilise'ye (Kırkkilise) getirildiler. Diğer subaylar Bulgaristan'ın muhtelif şehir ve kasabalarına paylaştırıldılar.

Yaver Paşa Kırkkilise'ye gelişinin ertesi günü otomobil ile Bulgar ordusu merkezine sevk edildi. Burada bütün Bulgar ileri gelenleri ve askerleri tarafından karşılandı. Paşa Bulgar askerleri tarafından kendisine gösterilen hürmetten dolayı teşekkür etti.

Yaver Paşa hemen Çar Ferdinand tarafından huzura kabul edildi ve yanındakiler ile beraber kılıçlarını taşımalarına müsaade edilerek kendi arzuları üzerine Sofya'ya gönderildiler. Lesiçkof *Yaver Paşa'nın Esareti* başlıklı eserinin sekizinci ve son bölümünde Bulgar gazetesi *Vçerno Vreme'de* Yaver Paşa ile yapılan bir röportaja ve Yaver Paşa'nın komutanlarından Fazıl Beyin ailesine yazdığı mektuba yer vermiştir. Röportajda Türk Hükümeti tarafından Yaver Paşa'ya verilen görevin Bulgar hududunu geçerek Filibe, Harmanlı Hattı üzerinden Sofya'ya yürümek olduğu yazılarak Türk hükümetinin kendisinden büyük ümitler beklediği anlatılıyordu. Bulgaristan'ın asker sevkıyatı ve Edirne kuşatması için Yaver Paşa'nın en büyük tehlike olduğu ancak 7 Kasım'da Kırcaali yanında Bulgar askerine yenilerek Gümülcine'ye çekildiği anlatılıyordu.

Yazar kitabın sonunda Yaver Paşa ile yanındaki kurmaylarından Binbaşı Fazıl Bey'in esir olduğu zaman eşine hitaben yazdığı ve sadece aile sevgisinden başka bir şey bulunmayan bu özel mektubu ne düşünerek kitabın sonuna eklediği bilinmemektedir.

Yaver Paşanın teslim olmasından bir gün önce yani 14 Kasım günü Yunan donanması Selanik'ten Dedeağaç'a Bulgar ordusunu taşımaya başladı. Dedeağaç'ın Bulgarlar tarafından alınmasıyla Edirne savunmasız ve her türlü yardımdan uzak kaldı. Bulgarlar Selanik'i, Siroz'u, Dedeağaç'ı, Dimetoka'yı, Çatalca'yı alarak kendi ordularının ihtiyaçlarını kolayca temin etmeye başladılar. Asker nakliyatı bundan sonra başladı. Dedeağaç alınıncaya kadar Bulgarlar yalnız küçük bir tren hattından yararlanabiliyorlardı. Bulgar ordusunun ihtiyaçları Çatalca'dan Kırkkilise'ye kadar manda arabalarıyla getiriliyordu. Daha önceleri dört eski vagon ve bir bozuk makineden ibaret olan nakliye araçlarına sahip olan Bulgar ordusunun artık hesapsız vagonları ve makineleri vardı. Aynı zamanda bu hatlar müttefiklerin Çatalca'ya doğru gönderdikleri yardımlar içinde yararlı olmuştu.

3. KIRKKİLİSE'NİN SÛKÛTU

Balkan Savaşları sırasında Bulgar Ordusu ile beraber Kırkkilise'ye (Kırkkilise'ne) gelen Bulgar yazar İvan Lesiçkof'un *Balkan Muhârebâtı Hatıratından* adlı eserinin I. cildinin II. cüzü olan *Kırkkilise'nin Sukûtu* Bulgarların gözünden Kırkkilise muharebeleri anlatmaktadır. M. Nuri Bey'in ve İvan Lesiçkof'un kısa ön sözleri ile başlayan bu çalışma da sekiz bölümden oluşmaktadır. Bölüm başlıkları aşağıdaki gibidir:

Kırkkilise Etrafında Muhârebât; , Kırkkilise Nasıl Sukut etti; Kavaklı Köyü Civarında Muharebe; Kırkkilise Önündeki Muharebe; Makedonyalı Bir Zabıt ne Demiş?; Gökçeli Karyesi Civarında Muharebe; Yüzbaşı Zabiranski; Bir Rus Muhabiri ne Demiş?.

Kitabın ön sözünde önce M. Nuri Bey'in *İfade-i Mütercim* başlığı altında kısa bir açıklamasına yer verilmiştir. Burada M. Nuri Bey, *Kırkkilise'nin Sukûtu* adlı bu çalışmayı hem halkına bir hizmet hem de yabancıların gözündeki değerimizi ortaya koymak amacıyla yaptığını yazarak; bunun için de Bulgarcadan bir kelimesini bile değiştirmeden aynen çevirdiğini özellikle belirtmiştir. Daha sonra *Lesiçkof'un İfadesi* başlığı ile kitabın çevirisi yapılmıştır. Lesiçkof sözlerine Avrupa'nın Bulgarların Türkleri yeneceğinden emin olduğunu anlatarak başlamış ve Avrupa'nın Bulgarları ve Türklere savaş açan diğer Balkan Devletlerini alkışladığını yazmıştır. Türklerin Bulgarların önünden nasıl kaçtıklarını ve Bulgarların üç günde Kırkkilise Kalesi'ni geçtiklerini tarihte de bunun örneği olmadığını anlatmıştır²⁴.

3 Ekim 1912'de Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ hükümetleri Osmanlı Devleti'ne verdikleri bir notayla üç gün içerisinde eski Sırbistan, Makedonya ve Girit'e muhtariyet verilmesini istemişlerdir; fakat istekleri reddedilince silaha başvurmuşlardır. İlk olarak 7 Ekim 1912'de Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş açmış; ertesi gün de Osmanlı-Karadağ Savaşı başlamıştır. 18 Ekim 1912'de Bulgaristan²⁵ ve Sırbistan bir gün sonra da Yunanistan Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Balkan devletlerinin uzlaşmaz tutumları Osmanlı Hükümeti'ni bu savaşa girmeye mecbur bırakmıştır. Ordunun silah ve teçhizatı nispeten iyi olmasına rağmen savaş düzeni tam olarak kurulamamıştır. Halkın ve ordunun savaş azmi ve morali iyi olmadığı gibi orduda da particilikten kaynaklanan çekişmeler ve disiplinsizlikler vardır. İletişim ve ikmalde yaşanan aksaklıklar, yeterince planlanmadan yapılan harekâtı olumsuz sonuçlandırmıştır. İkiye ayrılmış durumda olan Osmanlı Ordusu Doğu Cephesi'nde (Trakya'da) Bulgarlarla, Batı Cephesi'nde (Makedonya ve Arnavutluk'ta) Yunan, Sırp ve Karadağlılar ile savaşmıştır. Doğu Ordusu, Kırkkilise civarındaki mağlubiyetinden sonra Vize-Lüleburgaz hattına

²⁴ Lesiçkof, *Kırkkilise'nin Sukutu*, s. 3.

²⁵ Bulgaristan'da harp ilanı Çar Ferdinand'ın tüm ülkede hemen aynı saatte duvarlara yapıştırılan demeciyle bildirildi. Demecinde Çar halka şöyle sesleniyordu: *Bulgarlar! Her şeye kadir olan Tanrının yardım ve himayesine tam bir güvenle, Türkiye'deki Hristiyanların haklarını savunmak için harp ilân edildiğini Bulgar milletine bildiriyorum. Yiğit Bulgar ordusuna Türk toprağına yürümesini emrediyorum. Yanı başımızda ve bizimle beraber aynı gaye için Bulgaristan'ın müttefikleri diğer Balkan devletlerinin Sırbistan'ın, Yunanistan'ın ve Karadağ'ın orduları da müşterek düşmana karşı dövüşüyorlar. İleri Tanrı bizimle olsun; Andonyan, Balkan Harbi Tarihi, s. 454-455.*

çekilmek zorunda kalmış ve Bulgarları ancak Çatalca savunma hattında durdurabilmiştir.

Çalışmamıza konu olan İvan Lesiçkof, *Kırkkilise'nin Sukutu* başlıklı yazısında I. Balkan Savaşı'nda Kırkkilise'nin 5 gün gibi kısa bir süre içinde Bulgarlar tarafından nasıl alındığını ve bu muharebelerde Bulgar askerlerinin gösterdiği kahramanlıkları anlatmıştır. Lesiçkof'a göre Türk askerinin en büyük hatası Edirne'ye yardıma değil de Çorlu'ya gitmesinden kaynaklanmaktadır. Balkan Savaşlarında Osmanlı Devleti insan ve toprak kaybı bakımından büyük zararlara uğramıştır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Avrupa'nın en güçlü ordularıyla baş edebilecek durumda olan Türk Ordusu, askeri ve teknik bakımlardan geri kalmışlığın acı sonuçlarını bu savaşlar sırasında yaşamıştır. Bir ordunun savaş kazanabilmesi için cesareti ve tecrübesi yanında muharebeye en iyi şekilde hazırlanmış olması aynı zamanda teknik araç ve gereçlerin en modernlerine sahip olması gelmektedir. Balkan Savaşlarına hazırlıksız girilmiştir. Bu duruma verebileceğimiz bir örnek de Mahmut Muhtar Paşa'nın yazdıklarıdır. Mahmut Muhtar Paşa beş bin liralık bir anlaşmazlık yüzünden Vize-Kırkkilise yolunun yapımını tamamlamadan bırakan Bayındırlık Bakanlığı Yol ve Köprüler Müdürlüğü'ne kızmaktadır. Kızgınlığını da aşağıdaki sözleri ile anlatmıştır:

“Hiç olmazsa Kırkkilise'den öteye yollarımız olsaydı yine bu malzemenin yarısından çoğunu kurtarmak kabil olurdu; fakat beş bin liralık bir anlaşmazlıktan dolayı Milli savunmamızla şiddetle ve çok büyük ilgisi olan Vize-Kırkkilise yolunu tamamlanmadan bırakan Nafia Nezareti (Bayındırlık Bakanlığı) Yol ve Köprüler Müdürü ve Nafia Nazırları belki iki yüz elli bin liralık bir malzemenin çamurlara batıp kalmasına ve Milli askerlik şerefimizin kaybına sebep olmuşlardır. İftihar etsinler. Askeri tarihte bu ölçüde sebepsiz bir geri çekilişe ve kaçışa rast gelinemez. Türkler hiçbir baskı görmeksizin yalnız yağmur ve çamur yüzünden harp malzemelerinin üçte birini terk ederek bozguna uğramışlardı”²⁶.

10 Ekim (M. 23 Ekim 1912) gecesini Kırkkilise çevresinde yaşananlar İvan Lesiçkof'un anlatımında şöyle yer almaktadır:

“Teşrin-i evvelin 10. (M. 23 Ekim 1912) günün muharebe akşama kadar devam etti. Bu muharebeye piyadeden ziyade toplar iştirak etmişti. Muharebenin gidişatı muvaffakiyetin Bulgarlar tarafında kalacağını gösteriyordu; fakat muharebe esnasında o gün yağmur devamlı yağıyor ve gittikçe de artıyordu. Türk askeri hep sebat göstermek istiyordu: fakat başarılı olamayarak kasabaya doğru firara başladı. Gece karanlığı ve yağmur Türk Orduğâhında neler olduğunu görmeye mani oluyordu. Bulgarlar Kırkkilise'ye doğru hareketlerine devam ediyorlardı. Artık hiçbir engele tesadüf etmiyorlardı. Türklerin uğradığı yenilgi o derece idi ki Kırkkilise surları önündeki avcı hendeklerini bile müdafaa etmeksizin firara düştüler. Bu olayın cereyanı esnasında 16. Türk Kolordusunu teşkil eden askerden 36.000 asker Kırkkilise'den dönmüş olan Türk askeri

²⁶ Mahmut Muhtar Paşa, *Balkan Harbi*, s. 43.

yanlışlıkla düşman zannıyla yine bu Osmanlı kuvvetleri ile çarpıştılar. Teşrin evvel'in 11. (M. 24 Ekim 1912) sabahı Bulgar askeri Kırkkilise'ye girmişti”²⁷.

Mahmut Muhtar Paşa Bulgarların bu başarısında Kırkkilise’de yaşayan Rum ve Bulgar halkın rolünün büyük olduğunu vurgulayarak şöyle bir açıklama yapma gereği duymuştur:

“Nihayet cephede savunucu kalmadığı ve birliklerin kâmilen kargaşa içinde alabildiklerince kaçmakta olduğu ve Kırkkilise'deki Rum ve Bulgar ahalinin bunu pek yakın mesafelerde bulunan Bulgar askerine haber vermiş olmaları büyük bir ihtimal dâhilinde idi.”

Bulgar köylüleri de Bulgar ordularına azami derecede casusluk yapmışlar, yüksek noktalarda ateşler yakarak Osmanlı askerlerinin çekildiği noktaları işaret etmişlerdir²⁸. Bulgarların Kırkkilise’yi işgal etmeleri üzerine büyük gurur duyan Lesiçkof sözlerine Osmanlı Devleti hakkındaki düşünceleri ile devam etmiştir:

“Bulgarlar bütün dünyanın takdirle andığı Türk askeri karşısında idi. Çürümüş, kokmuş olan Osmanlı İmparatorluğunda her şey mahv olmuş idi. Hasta adam en son ölüdür veyahut eceli yakındır.”

Savaş hazırlığını tam manasıyla yapmayan bir ordunun savaş kazanması mümkün değildir. Lesiçkof Balkan Savaşları’nda Türklerin yenilmesini, mürettebatını felakete götürmekte olan Türk gemisinin kötü idare edilerek fırtınaya tutulduğu ve savrulduğu şeklinde yorumlamıştır. Balkan Savaşı’nda yenilmiş olan Osmanlı Ordusu’nun bu yükü üzerinden atması kolay olmamıştır. Türk askeri bu savaşta kaybettiği şan ve şerefini Çanakkale Muharebeleri’nde tekrar kazanmıştır. Bunun en güzel örneği Lüleburgaz Muharebeleri’nde yenilmiş olan Osmanlı Ordusu’nun I. Dünya Savaşı’nda Çanakkale Muharebesi’nde galip gelerek askerini şan ve şerefini kurtarmasının anısına V. Ordu Menzil Müfettişliği tarafından Lüleburgaz İstasyonu’na bir abide yaptırılmış olmasıdır.

4. MANASTIR VE PİRLEPE MUHÂREBÂT

H.Nuri Bey Bulgar askeri muharriri Lesiçkof’un *Manastır ve Pirlepe Muhârebâtı* başlıklı raporunun önsözünde bu çalışmasını da Yaver Paşanın Esareti ve Kırkkilise’nin Sukûtu başlıklı raporlarında olduğu gibi aynen tercüme ettiğini belirterek başlamıştır. Amacı Osmanlı ve İslam okuyucularını aydınlatmak, ikaz etmek ve Bulgarca bilmeyen Osmanlı ve İslam okurlarına Bulgar askeri muharriri nasıl düşünüyor ve ne söylüyor, bunları anlatmaktır.

İvan Lesiçkof tarafında Rus ve Fransız askeri muhabirlerinin açıklamalarına dayandırılarak hazırlanmış olan Manastır ve Pirlepe Muhârebâtı adlı eser; *Manastır Önünde Beş Günlük Muharebe; Novu Vreme Muhabirinin Müşahedatı; Sırplar Manastır Yanında, Yine Rus Muhabirinin İfadesi; İstifadeli Tafsilat; Yine Novu Vreme Muhabirinin İfadesi; Pirlepe Muhârebâtı; Pirlepe Civarında Üç Günlük Muharebe; Köprülü’den*

²⁷ Lesiçkof, *Kırkkilise’nin Sukutu*, s. 10–11.

²⁸ Mahmut Belig, *Bulgar Komitalarının Tarihi ve Balkan Harbinde Yaptıkları*, İstanbul: 1936, s. 52.

Pirlepe'ye Kadar ve Arnavutların Taht-ı İtaate Alınması başlıklarını kapsayan çalışma kısa bir önsöz ile on bölümden oluşmaktadır. Çalışmada Manastır önünde beş, Pirlepe önünde ise üç gün boyunca cereyan eden muharebeler anlatılmıştır. Özellikle de Türklerin zaptı mümkün olmayan mevkiilerde olmalarına rağmen Sırp ordusunun başarılı olması ve Türk Vardar ordusunu yenmesi büyük bir coşku ile yazılmıştır. Hatta askeri kuvvet sayıları verilirken Türk kuvvetleri fazla Sırp kuvvetleri az gösterilmesine H. Nuri Bey her ne kadar aynen tercüme ettim dedi ise de dayanamayarak zaman zaman dip notlarla müdahale etmek durumunda kalmıştır²⁹.

Daha Ekim ayının başlarında itibaren Manastır'daki Hristiyan halk heyecanlanmaya başlamıştı. Halk Yunan Ordusu'nun gelmesini bekliyordu. Fakat Yunan Ordusu harekâtını kuzeye doğru çevirmiş kalan kuvvetiyle Selanik'e doğru çekilmişti. Yunan ordusunun bu hareketi Cavit Paşa'nın işine yaramış ve 3 Ekim'de Soroviç'te kalan Yunan fırkasını perişan ederek fırkayı Kozana'ya kadar takip etmişti. Cavit Paşa'nın bu başarısı Manastır'daki Türk İslam halkı cesaretlendirmişti. Ancak bu durum çok sürmemiş kuzeydoğudan Sırp lar baş göstermiş idi. Ekimin yirmi dördüncü günü Manastır'ın kuzeydoğusunda 30 kilometre mesafede bulunan (Alinse) karyesi yanında, Pirlepe yolunda Sırp lar Türkleri bozdular. Ertesi gün Manastır valisi Rus konsolosuna müracaatla şayet Sırp askeri tarafından şehir işgal edilecek olur ise kendisinden himaye talep etti. Konsolos valiyi sakinleştirerek teselli etti.

Sırp ordusunun harekâtını takip eden Rusya, Fransa ve İngiltere konsolosları 6 Kasım'da başlayan Manastır Muharebelerini İvan Lesiçkof'a aşağıdaki cümlelerle anlatmışlardır:

“Gece Ali Rıza Paşa, Kara Sait, Fethi ve Cavit Paşalar ile askeri bir toplantı yapmıştı. Ancak paşaların bazıları müdafaanın imkânsız olduğunu söyleyerek teslim olmayı teklif etmişlerse de Cavit Bey bu konuda hiçbir söz dinlemek istememiştir. Gece karanlığı bastığında Sırp askeri Şumaniçe nehri ile Karadere'nin öte tarafında geceyi geçirdi. Kasımın altıncı günü şafak vakti Manastır üzerine doğru asker hareket etti. Türklerin tarafında sükûnet hâkimdi. Sırp topları ve piyadeleri şose boyunca Manastır'a doğru gittiler. Su içerisinde geceyi geçirmiş olan piyade kısmı da aynı tarafa doğru hareket ediyordu.

Şose üzerinde ötede beride Türk cesetleri yatıyordu. Yükseklerde Türkler tarafından terk edilmiş olan topraklar görülmüyordu. Bu mevki etrafındaki arazi Sırp gülleleri tarafından tamamen sürülmüş kazılmış idi. Yolda iki papaz ve birçok çocuğa rastladık. Türk cesetlerini görmek üzere gelmişlerdi. Sonra Sırp askerlerinin yanına gittiler. Manastır şehri içinden eski zaman Slav ve Yunan elbiselerini giymiş, kalabalık üzerimize doğru geliyordu. Hepsinin ellerinde

²⁹ Müellifin gerek evvelce Manastır etrafında 80.000 dediği Türk askeri miktarını ve gerek (Morava) fırkası Cavit Paşa ordusundan adeden azdı rivayetini katıyen hatalı buluruz en mevsük muharrerat ve mukayyedit ispat etmiştir ki Türklerin oralarda kırk elli bin kişiden fazla bir kuvvete malik olmadıkları gibi (Morava) fırkası da Cavit Paşa ordusuna nispetle kat kat faik kuvvete malikti; Lesiçkof, Manastır ve Pirlepe Muhaberatı, müt. M.Nuri, C.3, 1913, s.15.

çiçekler vardı. Benim etrafım birdenbire bu çiçeklerle doldu. Ben onlara hitaben: “Çiçeklerinizi şimdi yetiyecek kahramanlar için saklayınız” dedim. Devamlı olarak “Yaşasın Sırp askeri” sesleri işitiliyordu. Sokaklardan geçmek pek güç idi. Balkanlar üzerini çiçekler ve bayraklar süslüyordu. Yolda Manastır’ın Sırp askeri tarafından alınmış olduğunu veliahda haber vermek üzere otomobil ile gitmekte olan Birinci Ordu Kumandanı’na rastladım. Sırp askeri şehre türküler ve mızıklar ile girdi. Millet askeri sevinçle karşıladı. Her bir zabıt çiçeklerden yapılmış buketleri ve çelenkleri ellerinde taşıyor idi. Sırp askeri dahi aynı suretle tüfekleri çiçekler ile donatılmış idi. Bu anı anlatmak ve tasvir etmek çok zordur. Yolda beygir üzerinde İngiliz konsolosunu karşıladım. Türk askerinin felaketini bana o nakletti. Cavit Paşa yenilmiş olan ordunun kalanını yani 8 taburdan ibaret olan askerini alıp o gece Balkanlar’a çekilmiş ve ardından İbrahim Fethi Paşa dahi ordusunun geri kalanını alarak Balkanlar’a yürümüş, diğer paşalar da Filorina’ya doğru gitmişlerdi. Sırpılara, üç günlük kanlı savaşta, Manastır yanında 13.000 Türk şehit ve yaralı, 25 sahra 2 adet seri ateşli dağ topu 8 obüs 7000 asker ve bir hayli Türk subayı esir, 50.000 kadar da tüfek ve pek çok savaş malzemesi ganimet kalmıştı.”

Manastır muharebelerinde hazır bulunduğunu iddia edilen “Novu” muhabiri de 2 Kasımda Türk askerinin Manastır önündeki tepelerde savunma için hazır olduğunu ancak 3 Kasımda Sırp tarafından bu mevkiilerden püskürtüldüklerini yazıyordu. Ancak çekilen Türk kuvvetleri tekrar Sırp askerinin geçmesi gereken bütün geçitlere hâkim tepelerde savunma mevkiilerini tutmuşlardı. Türk askeri top ateşi altında Novaka karyesine doğru ilerlemeye devam etti ise de bu noktayı önceden işgal etmiş olan Sırp süvarisi ve Tuna fırkası tarafından püskürtüldüler. Türk askeri Ohri ve Resne’ye sokulmak istiyordu. Fakat Demirhisar tarafından ilerlemekte olan Sırp Morava fırkasıyla birinci süvari alayı bu kuvvetlice Türk kuvvetini karşıladı. Burada üç gün aralıksız kanlı bir harp devam etti. Sırp Türkleri kuzeye ve Manastır tarafına doğru sürmeye ve geri çekilmeye mecbur ettiler. Bu muharebede Sırp bir Türk taburunu esir aldılar; iki dağ topu ile bir sahra bataryasını da tuttular.

4 Kasımda bütün savaş hattı boyunca muharebe başladı. Sırp askerinin sağ tarafından ilerlemekte olan Morava fırkasının piyade muharebesi ve aralıksız mitralyöz ateşi bütün gün devam etti. Türkler Manastır’a doğru yavaş yavaş çekiliyorlardı. Üçüncü gün geç vakte kadar top muharebesi devam etti. Piyade derenin taşmasından hareket edemiyor idi. Türk topları müstahkem mevkiileri tutmuşlar, oradan doğru ve mükemmel ateş ediyor ve hedefe isabet ettirmekte idiyeler de Sırp askerine büyük zarar veremiyorlardı. Asker bu suretle Manastır’ın zaptı ile savaşın son bulacağına inanarak havanın kötülüğüne ve mevkiin güçlüğüne ve her türlü vasıtanın olmamasına rağmen hep ileri atılmak cesaretinde bulunuyorlardı. Sırp askerinin Manastır civarındaki beş günlük muharebesi çok zor geçti. Sırp askeri birkaç günden beri ıslanmış elbise ve çizmeler ile duruyordu. Bununla beraber şunu da ilave etmek gerekir ki; Manastır’ı koruyan Türk ordusu da hayret edilecek bir sabırla ve dayanıklılıkla müdafaa etti.

5 Kasımda Türkler kasabayı gece vakti terk ettiler. Şehirde büyük bir sükûnet vardı. Hiçbir ışık görülmüyordu. Sanki her şey ölmüştü. Şehrin Müslüman ve

Hıristiyan halkı tamamen hücum ve tecavüz korkusundan evlere saklanmışlardı. Fakat Kasımın 6'ncı günü sabahleyin Hıristiyan halk Türk askerinin yerinde yeller estiğini ve Sırp askerinin şehre doğru gelmekte olduğunu anlayınca sevinç gösterilerine başladılar. Sırp'lar önce devlet dairelerini düzenleyerek şehirde güvenliği sağladılar. Türklerin resmi dairelerinde üzerinde dairenin ismi yazılı bulunan levhaları "bize bu levhalar zarar vermez" diyerek yerlerinde bıraktılar. Birkaç gün sonra da valiye memurları ile beraber canları nereye isterlerse gitmekte serbest oldukları veliaht tarafından bildirildi.

Yazar burada Sırp askerlerini övmeden geçemiyor, onların dış görünüşlerinin etkili olduğunu anlatıyordu. "*Onlar yüksek, sağlam, güzel vücutlu ve askeri düzene sahiptirler.*" Ayrıca "*Sırp'lar herhalde kanaatkâr kaldılar ve kendileri ile övünmediler.*" Deniliyordu.

Sırp'lar 7 Kasım'da Manastır'ın düşüşü hakkında verdikleri ilk bilgilerde Manastır yanındaki savaşın Türkler ile yapılmış olan en kanlı savaş olduğunu bildiriyorlardı. Türklerin Sırp'lardan sayı ve malzeme olarak daha kalabalık olduğu ve Türklerin geri püskürtülmeleri pek büyük güçlüklerle yapılabildiği verilen bilgiler arasında idi.

Aynı gün "*Novu Vreme*" gazetesinin muhabiri de Manastır'dan şu bilgileri veriyordu:

Manastır düştü. Türkler kendilerini beklemekte olan Sırp süvarisinin bulunduğu Resne ve Lerin'e doğru kaçtılar. Manastır yanındaki savaş üç gün devam etti. Türk mevzileri mükemmel idiler. Ve müdafaa edenlerin sayısı daha fazla idi. Türklerin sol kanadı Balkan'a kadar dayanmış idi. Aynı haberde Arnavutların silahlarını teslim ettikleri yazılarak bütün Arnavutlar General Jivkoviç'e müracaat ederek bir telgraf ile Kral Petra'ya bağlılıklarının bildirilmesini rica etmişlerdir deniliyordu. Sırp reisi Paşiç meclis toplantısı sırasında Manastır'ın düştüğü haberini veliahdın telgrafından öğrenmişti. Haber şehir içerisinde süratle yayılmış ve halk bu haberi sevinçle karşılamıştır. Birinci Sırp Ordusu kumandanı veliaht Aleksandır'a 200 şehirli aşağıdaki tebrik telgrafını yollamıştır.

Manastır yanında Asyalılar üzerine vuku bulan başarılarınızı şahsınızda tebrik ederiz. Yaşasın Sırp askeri! Yaşasın kral ve zât-ı fehîmâneniz!

27 Kasım'da Manastır'dan "*Novu Vreme*" gazetesine telgrafla şu bilgiler veriliyordu:

"Manastır'da hayat normale dönmüştür. Türk hâkimiyetinin son günleri, bilhassa Manastır civarındaki beş günlük savaş zamanı, Sırp askerinin şehre girmesinden Türk askerinin çekilişine kadar olan sürede halka bir zarar gelmemiştir. Zira Türkler firarlarından evvel katliam yapmayı unuttular. Sırp'lar yerli ahaliye gayet iyi muamele ettiler ve Müslümanların milliyet hissiyatını tenvire çalışıyorlar. Hıristiyan halk en nihayet Türk boyunduruğundan halas olduklarından dolayı kendilerini mutlu addediyorlar. Yalnız yerli siyasi teşkilat(?) işsiz kaldıklarından dolayı yeni teşkilata henüz daha alışamıyorlardı."

Pirlepe önündeki muharebe I. Balkan Savaşının en ağır muharebelerinden biri olarak hatırlanması gerekir. Bu muharebe 21 Ekim’de sabah erken saatlerde başlayarak üç gün boyunca devam etmiştir. Türklerin tuttıkları mevkiiler Babuna ve Plana Dağlarının devamında iki Balkan arasından geçen bir geçit olup Pirlepe’ye 10 kilometre uzaklıkta bulunuyordu. Türk askeri savunma için oldukça güzel yer tutmuştu. Sırlar buz ve karlar ile kaplı olan bu tepelerin tümünü almak zorunda idi. Ayrıca da Sırların hareket edebileceği tek bir yol vardı o da cepheden geçiyordu. Türk savunma mevkiilerine piyade tarafından hücumlar başladı. Sırp müfrezeleri birkaç defa geri püskürtüldüler ve geri çekilmek zorunda kaldılar. Fakat daha sonra cesaretle Türk mevzilerine hücum ettiler. Süngü hücumu ile Sırp piyadesi Türklerin genel mevzilerini ve savunma mevkiilerini tuttular. Yalnız muharebenin üçüncü günü Sırlar Türkleri genel savunma mevkiinden çıkararak Pirlepe’ye girmeyi başardılar. Sırların buradaki kaybı çoktu çünkü Türklerin mevzilerine doğru ilerlemek üzere dar patikalar geçmeleri gerekiyordu ve Sırp askerinin Balkan’da hareket kabiliyeti yoktu. Bu durum da Sırp topçusunun muharebeye katılmasına ve savunma mevzilerini tutmasına engel oluyordu. Sırlar sadece yaya hareket ederek faaliyet gösterebiliyordu. Pirlepe civarında Sırların Türkler ile yaptıkları muharebe üç gün üç gece devam etti ve Türklerin mağlubiyeti ile son buldu. Pirlepe’yi alan Sırp kolları Manastır’a doğru hareket ettiler. Türkler Peçka ve Berliçe karyeleri civarında olan tepeleri işgal ettiler. Muharebe bütün gün devam etti. Son savunma yerlerini de kaybeden Türkler kargaşa içerisinde muharebe meydanında bütün savaş malzemelerini ve yaralılarını terk ederek Manastır’a doğru çekildiler.

Sırlar Pirlepe’nin alındığına dair aşağıdaki bilgiyi verdiler:

“Sırp Kralı Marka’nın eski doğduğu ve yaşadığı yerin işgali bize kurbanlara ve fedakârlıklara mal oldu. İki gün şiddetli muharebeden sonra Sırlar Pirlepe’yi aldılar. Onlar kendilerine has olan yararlıklarını burada ispat ettiler. Türklerin işgal ettikleri savunma mevkiileri, Balkan kolları olup alınması imkânsız idi. Sırp askerlerinin dar geçitlerden geçmesi lazımdı ancak bu geçitlerden topların geçmesi mümkün değildi. Türk askeri 20 taburdan ve 4 bataryadan ibaret idi. Sırp piyadesi bir dağ bataryasının yardımı ve süngü hücumu ile Türklerin savunma mevkiini zapt etmiştir. Bilhassa Beşinci Alay’ın muharebe meydanında birçok ölü ve yaralılarını bırakıp Manastır’a doğru kaçmakta olan düşmanı perişan etmişlerdir. Kosova ve Pirlepe Muhârebâti bir defa daha Sırp şerefini arttırdı, zamana göre düzenlenmiş düzenli bir Avrupa askeri olduğunu herkese anlattı.”

“Matin” gazetesi muhabiri Fransız gazeteci de Köprülü’den Pirlepe’ye giderken gördüklerini gazetesine bir telgrafla bildiriyordu. Bu telgrafta Sırp askerlerinin kahramanlıkları ile ilgili örnekler verken yol boyunca gördüğü Türk cesetleri ve Türkler tarafından terk edilmiş eşya ve aletleri anlatıyordu. Pirlepe zaferini Sırlar pek pahalı ödenmişlerdi zira Sırlıların 1.000 kişi yaralı ve ölü olarak zayıatları vardı diye devam eden telgrafa göre Türklerde çok cesurca dövüşmüşlerdi. Fakat Türkler ne kadar cesur ve 400.000 kadar olsalar da Pirlepe’yi yalnız iki gün savunabildiler.

Fransız gazeteci telgrafına bir annenin sözleri ile son veriyordu: Anne oğlunun mezarında resmi defin töreni yapılırken bando tarafından matem marşının çalınmasını istemiyor, harp ve vatan marşının çalınmasını istiyordu.

Vatanı için ölen bir oğlun babası da oğlunun defni esnasında mezarı üzerinde yalnız şu sözleri söyledi:

“Benim çocuğum! Ben sana ağlamıyorum. Sen gayet mukaddes ve yüce bir ecelden öldün. Öyle bir ecel ki ben gıpta ettim.”

Manastır ve Pırlepe Muhâberâtı adlı çalışmada kronolojik sıra takip edilmediği gözlenmiştir. Ancak aslına uygun kalmak için sıra değiştirilmemiştir. Çalışmada son olarak Arnavutların Sırlara itaat etmeleri Belgrat hükümetinin 17 Kasım'da yaptıkları resmi açıklamalara dayandırılarak verilmiştir. Buna göre Prizren ile Debre arasındaki şehirde yalnızca gasp ve hırsızlık ile uğraşan Arnavutların Sırp askerine itaat ettikleri belirtilmiştir. Ayrıca Arnavutlara Sırp askeri tarafından zulüm yapıldığına dair çıkan haberlerin de doğru olmadığı Sırbistan hükümetinin haber aracı olan “*Presbüro*” aracılığı ile bütün Avrupa'ya bildirilmiştir.

5. SELANİK NASIL DÜŞTÜ?

İvan Lesiçkof'un Balkan Muhârebâtı Hatıratından adlı eserinin son kısmı olan Selanik Nasıl düştü adlı çalışma yabancı savaş muhabirlerinin ve General Todorof'un raporlarına dayanılarak hazırlanmıştır. Diğer üç eserden farklı olarak H. Sıdkı Bey tarafından tercüme edilmiştir. Önsözünde *milletlerin yalnız kendi lehinde kendi menfaatlerini anlatan ve koruyan eserleri değil, kendi aleyhinde, kendi yenilgilerinin sebebini açıklayan başka eserleri de örnek olması açısından* Lesiçkof'un *Selanik Nasıl Düştü* raporunu aynen tercüme ettiğini yazmıştır.

Selanik'i almak üzere Bulgarların Kuzeyden, Yunanlıların da batıdan aynı anda Selanik üzerine yürümeleri ile başlatılan rapor çevirenin son sözünün de bulunduğu yirmi iki başlıktan oluşmaktadır. Ancak sadece Bulgar askerinin Selanik'e doğru hareketi anlatılmıştır. Konu olan başlıklarda *Bulgar Askerinin Selanik'e Doğru Hareketi; Virçe ve Trobatoviş'te Yanındaki Muharebe; Kalamaniça'daki Muharebe; Koçana 'da Muharebe; Kuresina Civarındaki Muharebe; Üç Günün Zayâtı; Bulgarlar Demir Hisar'da; Türkler ve Bizim Sıhhiye Memurları; Fırkanın Üçüncü Vazifesi; Ustrumca'ya Duhul; Ustrumca'dan Valandov'ya Kadar; Valandov'dan Doyran'a Kadar; Doyrandan Kılkiş'a Kadar; Kılkiştan Selânik'e; Selânik Hattı Hakkında Cenral Todorov'un Raporu; Selânik'in Teslimi Atina'da Ne Suretle Telakki Olundu?; Veliht'in Venizolos'a Telgrafı; Selânik'in Teslimi Hakkında Bir Protokol; Selanik'in Tesliminden Evvelki Ahval; Selanik Teslim Olmuş Lakin Nazım Paşa İnanmıyor; Selanik Şehri; Selanik Kimin Olmalı'dır.*

Türklerin kuvvetlerinin çok olmasına rağmen yenildikleri yazılan raporda Bulgarlar tarafından takip edilirken yaptıkları zulümlerin anlatılması da dikkat çekicidir. Lesiçkof burada Türklerin yaptıkları zulümleri kaydetmiş örnek olarak

Türklerin Koçana'dan kaçarlarken (Gırlana) karyesinde evlerde ve meydanlarda bulunan halkı yere yatırarak üzerlerine ateş ederek katletmelerini vermiştir. Türk askerinin bu suretle 47 kişiyi öldürdüğü³⁰ ayrıca da aşağı ve yukarı Şuşiçe, Marinova, Vakanov, Meçkur, Kresna karyeleriyle Kresnansko civarında bulunan diğer köyleri de yaktıkları anlatılmıştır.

Bulgarlar ile Türkler arasında ilk olarak Kalamaniçe ve Koçana'da muharebeler oldu ve Bulgarların dağ topları Türk askerini o bölgeden kovmayı başardı. Türkler siperlerinde bulunan bütün mühimmatı bırakarak çekildi. Koçana tarafında yapılan muharebede Türkler Köprülü-İştib hattından temizlediği gibi Koçana ve Kresna karyelerinde olan muharebelerden sonra Doyran ve Selanik yolları da Bulgarlara açıldı.

Bulgarlar Kalamaniçe'yi zapt ettikten sonra Türkler Viniçe etrafında ve Koçana yükseklerinde şiddetle saldırıya başladı. Yazar bu saldırılar sırasında Bulgar askerlerinin kahramanlıklarını "*11 Ekim'de sabahleyin Bulgarlar ileri doğru adeta uçuyorlardı ve açıktan ölmeye gidiyorlardı. Milyonlarca kurşun ve hesapsız mermiler dolu gibi düşüyorlardı. Bulgarlar gönüllüleri Koçana etrafındaki yükseklerle 'ura' sedaları ile hücumla başladılar. Öyle anlar oluyordu ki bir bölük şehrin mevzilerini zapt etmek için dört defa süngü hücumuyla hücum ediyorlardı.*" Sözleri ile anlatıyordu.

Türkler geri çekilmeye başlayınca kaçan Türklerden bir sahra ve bir dağ bataryası alındı. Türkler Bulgarlardan yüz kişiyi esir almışlardı ancak içlerinde yüksek rütbeli subaylarında olduğu birçok ölü bırakmışlardı. 11 Ekim'de öğleden sonra Bulgar askeri Koçana'ya girdiklerinde Türkler tarafından katledilmekten korkan iki yüz kadar Bulgar ileri gelenini hapiste buldular. İştib'e doğru çekilen Türkler halkın Türklerin depolarını açarak silahlanıp çete kurmalarından dolayı kasabada tutunamadılar ve İştib kasabası Bulgar tarafından muharebesiz alındı. 14 Ekimde Kresna civarında olan muharebe Kresna geçitleri son mevzilerinin zaptıyla son buldu.

Lesiçkof, 19 Ekimde Türklerin Demirhisar'ı terk etmeden önce kışlada hapis tuttıkları 200 kişiyi ateşe vererek tamamını yaktıklarını yazmaktadır. Ayrıca Türklerin İstromça eteklerinde Bulgarları zincirle vurarak eziyet ettikleri de verilen bilgiler arasındadır³¹. Lesiçkof Türklerin zalimliklerini anlatırken Türk sağlık memurlarının da bu zulümlere katıldığından söz ederek *Türkler ve Bizim Sıhhiye Memurları* başlığı altında aşağıdaki örneği vermekten çekinmemiştir³².

³⁰ Gospodin (Bay) Lesiçkof Türklerin burada da zulüm yapmış, insan asıp kesmiş olmaları nakaratını kaydedişi, Türk askerinin Ura yerli ahalisi tarafından pusuya tutularak katledilmiş olmalarını muhik ve meşru göstermek için söylemiş olmasına şüphe yok; Lesiçkof, Selanik Nasıl Düştü, Müt. H.Sıdkı, C.4, 1913, s.5.

³¹ Bu yolda gaddarlıkları Türkün kanına malik millettaşlarımızdan beklemez ve emsâli misilli bu şayiayı da bühtân addederiz; A.g.e., s. 9.

³² A.g.e., 9.

TROİA'NIN GELİBOLU YARIMADASI'NDAKİ TOPRAKLARI

“Türk sıhhiye memurları da mezalime katılmışlardır. Yakinen görenlerin anlattıklarına göre Türkler muharebe zamanı “sıhhiye memurları, sıhhiye memurları” diye çağırıp bunun üzerine bizim sıhhiye memurlarımız yardım için yanlarına gittiklerinde Türkler bunlar üzerine ateş edip bazılarını öldürmüşlerdir.”

20 Ekim’de Bulgarlar üç koldan Selanik’e doğru hareket etti. Birinci kol Koçana’dan yola çıkıp Pilaçkovisa’dan geçerek İstromça ve Doyran, Kırkuş (Kılıkış) yolu ile Selanik’e ulaştı. İkinci kol Malişko’dan, Petriç, Hamzalı, Kılıkış üzerinden Selanik’e doğru hareket etti. Üçüncü kol ki bu kol başından beri yalnız hareket ediyordu o da Demirhisar’a doğru ilerliyordu.

27 Ekimde Bulgar askeri İstromça’ya girdi. Türk askeri İstromça civarında muharebe etmek istemişti. Ancak kasabada yaşayan Bulgar, Rum ve Türk ileri gelenleri burada yapılacak olan muharebede kasabanın çok zarar göreceği konusunda anlaşarak askeriye muharebe etmeme konusunda ikna etmeyi başarmışlardı. Türk halkı da hükümet konağına silahlarını getirip Bulgar askeri idaresine teslim etti.

İstromça’nın güvenliğini sağlayan Bulgar askerleri Volandova’ya doğru hareket ettiklerinde geçtikleri yol boyunca Türk askerleri ile başıbozukların cesetlerine rastlıyorlardı. Yollar nereye ve ne için gittiklerini bilmeyen telaş ve heyecanla kaçışan Türk göçmen aileleri ile doluydu. Doyran’a gelen Bulgar askerleri Doyranlılar tarafından sevinçle karşılandı. Lesiçkof Doyran’da Türk askeri tarafından 240 Bulgarın tevkif edildiğini sekiz kişinin de Selanik’e götürürken öldürüldüğü bilgisini veriyordu. Doyran’dan Kılıkışa gelindiğinde halk Bulgar askerini çiçek ve yeşilliklerle karşıladı. Kılıkış’tan geçerek Balca’ya ulaştılar. Bu ilerleyiş de Lesiçkof Bulgar askerinin sabrına ve gayretine övgüler yağdırıyordu³³.

“28 Ekimde şiddetli yağmur yağdı. Asker alt ve üst olmuş tarlalar içinde geceledi. Tarlaların oluklarında ırmak gibi yağmur suları akıyordu. Askerler tamamen suya batmışlardı. 27 Ekimde sabahleyin askerler hareket ettiler. Yalnızak çamurlarda yürüyorlardı. Ve diğerleri doğrudan doğruya çizmeleriyle dereyi geçtiler. Askerler çamura batıyorlardı. Ve çamurlar çizmelerine yapışıyordu.26’ncı tabur Balca karyesine ulaştı. Oradan Akdeniz Selanik dahi görünüyordu.”

29 Ekim sabah saatlerinde Bulgar askerleri Ayvatova’dan Selanik’e hareket etti. Selanik Bulgarları Bulgar askerlerini alkışlarken bando da Bulgarların Milli Marşını çalıyordu. Rus harp gemisi de yirmi bir pare top atışıyla Bulgarları tebrik ediyordu.

Selanik’i almak için hem Bulgar Ordusu hem de Yunan Ordusu yolda idi. Lesiçkof Selanik’in alınması ile ilgili ilk bilgileri General Todorof’un raporuna göre vermiştir. General Todorof yabancı gazetelerin Selanik’e ilk defa Rum askerinin girdiği ve Selanik’i Rumlar zapt etti diye yazması üzerine bir rapor hazırlamaya

³³ A.g.e., s.12.

kendini zorunlu hissetmiştir. Çünkü Bulgar ordusu Selanik'in üç kilometre yakınında iken Yunan ordusu on yedi kilometre uzakta idi aynı zamanda da Yunan ordusu Selanik önünde savaşmamış Türk komutanları ile anlaşmak için görüşmeler yapmıştı. Hâlbuki Bulgar ordusu 26 Ekim sabaha karşı Türk bataryasının ateşine hücumla karşılık vermişti. Böylece muharebe başlamış ve ertesi sabah Bulgarlar Türklere hücum etmek için Ayvatova ve Lahna üzerine hâkim olan yüksek tepelere yerleşmişti. Türk süvarisi piyade ile birlikte Bulgar askeri üzerine ateş etti ise de ancak Türkleri çekilmeye mecbur oldular. Bulgar askeri çekilmekte olan Türkleri takibe ve Selanik'e yaklaşmaya başladı. General Todorof bulunduğu tepelerden Hem Türkleri hem de Yunanlıları takip edebiliyordu. Buna göre Yunanlılar Selanik'ten 17 kilometre dışarda Vardar Nehri civarında ve Bulgar askerinin arka tarafında bulunuyordu. Todorof bulunduğu yerden hem Türklerin silah ve eşyalarıyla Selanik'e girmekte olduklarını hem de Yunan piyadesini getirmek için Vardar tarafına gönderilen trenleri görebiliyordu. Yunanlıların buldukları yerden bir günde Selanik'e girmeyi başaramayacaklar açıktı. Çünkü Yunanlılar geçici olarak Vardar Nehri'ne inşa ettikleri köprüden geçmek ve devamlı yağın yağmurlardan bozulmuş olan yoldan yürümek zorunda idiler. Bu durumda sadece Bulgar askeri savaşmış oluyordu. Yunanlılar ise 17 kilometre kasabadan dışarda düşmanla teslim şartlarını görüşüyorlardı. Yunan veliahdının Türklerin ona teslim olduğunu General Todorof'a bildirmesi üzerine Todorof Türklerin teslimi hakkında Türklerle hiçbir anlaşma imza etmediğini için ve teslim dair olan şartları bilmediği için sadece müttefiki Yunanlılar tarafından kendisine verilen bilgileri dikkate alarak ordusunu Selanik'e üç kilometrelik bir yere göndermişti.

Raporunun sonunda Todorof Bulgar ordusundan bir kısmının 28 Ekimde Yunanlıların Selanik'e girdiği sırada girdiğini bildiriyor ve *Selanik'e kendi silahımız sayesinde girdik* diyerek Yunanlıların Bulgarların yaptığı muharebeler sonucunda tüfek patlatmaksızın Selanik'e girdiklerini söyleyerek Selanik'in zaptı hakkındaki gerçeklerin bunlar olduğunu vurguluyordu. Ayrıca Yunanlılar yabancı gazetelere gönderdikleri açıklamaları da tezip ediyordu.

Selanik zaptına ait Yunan Harbiye Nazırının telgrafında da İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya konsoloslarıyla Selanik şehri kumandanı ve Tahsin Paşa'nın vekili ile yapılan görüşmeler hakkında bilgi veriliyordu. Buna dayanak verilen ilk bilgilere göre "*Selanik ordusu muharebenin sonuna kadar tarafsız kalacak ve silahlarını muhafaza edecekti*" ancak bu rica reddedildi. Silah muharebenin bitiminden sonra iade olunmak üzere kayıtsız şartsız teslim olma teklif edildi. Sonuçta namus sözü verilmek şartıyla Türk subaylarının silahlarını muhafaza etmelerine müsaade olundu.

Selanik'in Teslimi Hakkında Protokol Yunan Ordusu Başkumandanı Prens Hazretleri ile Türk Ordusu başkumandanı Tahsin Paşa arasında imzalandı³⁴. On esas, altı ek maddeden oluşan protokole göre sonuç anlaşmaya kadar Selanik şehri Yunan Ordusu'na teslim edilecek, Türk askerinin bir kısmı Karapınar'da bir kısmı

³⁴ Bkz. İvan Lesiçkof, *Selanik Nasıl Düştü*, s.19-20.

da süvari kışlalarına yerleştirilecekti. Ayrıca Osmanlı askerinin silahları Yunan Ordusu'nun sorumluluğunda korunacaktı. Jandarmalar ve polis memurları dışındaki sivil ve askeri memurların silahlarını Yunanlılar aleyhinde kullanmayacaklarına dair namus sözü verdikleri takdirde Selanik'te silahlarını taşımalarına izin veriliyordu. Bu durum barış yapılanaya kadar korunacaktı.

Prens vekili İvan Metakosi ile Selanik Ordusu Başkumandanı Hasan Tahsin Paşa arasında imzalanan ek protokole göre de Yunan Ordusu şehre girerek piyade kışlalarına yerleşecekti. Türk askerlerinin ihtiyaçları ile hayvanlarının beslenmesi belediye tarafından idare olunacaktı. Yunan Ordusundan tayin edilen iki kişinin kontrolünde Türk askeri silahlarını teslim edecek ve silahlarını teslim eden askerler hangi köyde kalacaklarsa orada müttefik askerler tarafından korunacaklardı. Halkın gelenek ve adetlerini yerine getirmelerine karışılmayacaktı.

Lesiçkof'un Bir Büyük Fark! Başlığı altında anlattıkları ise Balkan Savaşlarında yenilmemizin en önemli sebeplerinden biri olan iletişimsizliği gözler önüne sermektedir. Buna en güzel örnek Harbiye Nezareti'nde Selanik'in teslimine inanmayan Nazır Nazım Paşa'nın muhabire verdiği cevaplardır. Kendisine Selanik'in teslim olması ile ilgili soru soran muhabire:

*"Nasıl teslim? O adamlar ancak şehrin müdafaası uğrunda kullanılabilirler.
Muhabir - Maatteessüf öyle değil devlet-meâb çünkü Selanik teslim olunmuştur.*

Nazır - Selanik teslim olmamıştır. Bununla beraber bu babda malumatım yoktur.

Nazır ikna için Selanik'in dört gündün beri Yunanlılar elinde bulunduğu dair Harbiye Nazır'ını ikna için General ile bir saat kadar münakaşa devran ettiği vakidir. Nihayet Nazır inandı. Lakin rical-i siyasiyenin ekserisi Selanik'in teslim olduğunu bilmiyorlardı ve sansür-i bî-rahmâne bu gibi neşriyatı terkin ile Selanik'in teslimini bahis telgraf nanelere hala müsaade etmiyordu. Memurin diyor ki bu husus doğru olmadığından bize dahi söylemiyorlar³⁵."

Lesiçkof raporunun sonunda *Selanik Kimin Olmalı* başlığı altında bu konudaki görüşlerini yazmıştır. Önce Selanik şehri hakkında bilgiler vererek Selanik'in tarihi ve ismi ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur³⁶. Tarihi eserler ile Selanik'te bulunan

³⁵ Bkz. A.g.e.,s.22.

³⁶ Selanik şehri İstanbul'un cihet-i garbiyesine düşer. Bu şehir liman gibi bütün Makedonya'nın merkezidir. Bu şehir pek kadimdir, bu şehrin Selanik unvanı nereden iktisap ettiğine dair birkaç rivayet vardır. Bazıları diyorlar ki (Anbitasa'nın oğlu ikinci Filip (Milad-ı İsa'dan 360 sene mukaddem) Tesalyalılarla olan muharebeden sonra bu şehre Selanik ismini vermiştir. Diğerleri rivayet ediyorlar ki (Milad-ı İsa'dan 299'dan 311) mukaddemine kadar Makedonya çarı unvanını taşıyan (Kesander) zevcesi ve İskender-i Kebir'in kızı (Tesalonika) namını iş bu şehre tesmiye eylemiş. Apostol Pavelde (havarıyyundan) Selanik'e gidip telkin-i din etmiştir. Bu havariyyun Selaniklilere hitaben iki name irsâl eylemiştir. Sultan Murad defaatle Selanik'i muhâsara etmiş ve her vakit büyük zayıatla ric'at ettirilmiştir. Nihayet Murad-ı Sani "1421" sene-i miladisinde şehri fetheylemiştir. O vakitten beri (Tesalonik) Selanik diye yâd olunmuş ve Türklerin hükmünde kalmıştır. Selanik, denizden bakıldıkta fevkalade güzel manzarası vardır. (Anfiteatr) şeklinde yani basamak basamak inşa olunmuştur. Şehirden 41-42 kilometre haricte Vardar Nehri denize dökülür. Selanik "1829" sene-i miladisine kadar Bizanslılar tarafından inşa olunmuş, duvarla muhât imiş. Şimdiki rıhtım "1880" sene-i miladisine doğru inşa ve ona muadil bir

kiliseler hakkında verilen bilgiler dikkat çekicidir. Lesiçkof'un yazdığına göre uluslararası bir şehir olan Selanik'in nüfusu 120.000'dir ve halkın çoğunluğunu Bulgarlar oluşturmaktadır. Ayrıca Türkler, Yahudiler ve Rumlarda yaşamaktadır³⁷.

Ona göre Selanik bütün Makedonya'nın başkentidir ve ticaret ve siyasetin merkezidir. Ayrıca da halkının çoğunun Bulgar olduğu vurgulanarak Selanik'de doğan Kiril ve Metodi kardeşlerin Selanik ve Hristiyanlık için yaptıkları hizmetleri anlatarak kendince Makedonya'nın Bulgarlara ait olduğu konusuna haklılık payı çıkarmaya çalışmıştır. Dolayısı ile de Selanik Makedonya'ya ait olduğundan Bulgaristan'a katılması gerekir denilmiştir. Bununla beraber Bulgaristan Selaniksiz gelişebilir ancak Selanik Bulgaristansız gelişemez denilerek Selanik için Bulgaristan'ın önemi anlatılmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak belirtmek gerekirse Selanik'in zapt edileceği Selanik'in tesliminden 3-4 gün önceden anlaşılmıştır. Kasabaya girmeyi başaran "Berliner Tabeglat" gazetesi muhabiri 24 Ekimde kasabanın durumuna dair gazetesine gönderdiği mektubunda Türk ordusunun şehrin duvarları önünde düşmanı beklediğini halkınsa son derece telaşlı ve acıklı bir halde sokaklarda gezdiğini bildirmişti. Her yerde insan ve hayvan kalabalığına rastlanıyordu. Etraftan kaçarak Selanik'e gelenlerle firari askerinin miktarı 50.000 kadardır. Şehirde katliam korkusu vardır. Askerler sokaklarda ölüyorlar. Kahvehanelerde firar etmiş subaylarla doludur. Kısacası Selanik'te olan bu hal Türkiye'nin tamamıyla yenildiğinin işaretidir.

SONUÇ

Büyük savaşın ön provası gibi görülen Balkan Savaşları Türk Harp Tarihindeki en büyük mağlubiyetlerden biri olarak telakki edilir. Ekim 1912'den Eylül 1913'e kadar aralıklı olarak devam eden savaşın birinci aşaması özellikle

sokak açılmıştır. Bu duvarların kapıları var idi. O kapılardan bazıları bugüne kadar mahfuzdur. Bkz, Selanik Nasıl Düştü?, s. 23-25.

³⁷ Vaktiyle Selanik'te eski heykeller varmış. Fakat hâlihazırda bunlar tamamıyla mahvedilmiş. Bununla beraber bazı Bizans kiliseleri muhafaza edilmişlerse de onlar da şimdi camidirler. Onlardan en meşhurları şunlardır: Sveti Gorki Kilisesi (orta yeri Sultan Camii) ki Selanik'te en eski kiliselerdendir. Rivayet edildiğine göre bu kilise Hristiyanlıktan mukaddem inşa olunmuş ve ezmine-i kadimeden kalma imiş. Diğer kilise (Ayasofya)dır. Bu kilise edyân-ı fen mimarisince mucizat kabîlindedir. Fenn-i mimarî nokta-i nazarından bu kilise İstanbul'da bulunan (Ayasofya) Kilisesi'nden daha yüksektir. Bu kilise 17'nci asr-ı miladide inşa olunmuş ve asla tebdil edilmeyerek muhafaza olunmuştur. Diğer abide (bazilika) denilen Aya Dimitri (Sveti Dimitri) Kilisesi'dir ki dördüncü asr-ı miladide başlamıştır. 7'nci asr-ı miladide vaki olan bir hareket-i arzda bu kilise harap olmuştur. (717'den 741) sene-i miladiyesi zarfında bu kilise Çar (Liva) tarafından yeniden inşa olunmuştur. Fenn-i mimarî nokta-i nazarınca Selanik'te diğer daha nâfi eski kiliseler vardır. Bunlardan biri Saatli Cami'dir. "1876" sene-i miladiyesi şehir-i mayısınm altıncı günü iş bu cami derununda mutaassıp bir cemm-i gafir tarafından iki konsolos öldürülmüştür. Diğer âsâr-ı bedîa sırasında tak-ı zaferi Beyaz Kule'yi yâd edelim. İşbu tak-ı zafer (297'den 311) sene-i miladiyesi zarfından bina edilmiştir. İşbu takım medhali tahminen on metredir. Beyaz Kule Selanik'te Venedik hükümdarlığındandır. Bu kule "1423" tarihinde inşa olunmuştur. Türkler bidayette işbu kuleyi kışlaya tebdil etmiş, fakat on sekizinci asırdan beri hapishaneye tebdil edilmiştir. O vakitten beri bu kuleye Kanlı Kule ismi verilmiştir. Mamafih Selanik'te asr-ı hazır eserleri mevcut değildir. Selanik ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. a.g.e, 24-27.

Osmanlı Devleti'nin neredeyse tarih sahnesinden silinmesine sebep olacaktı. Osmanlı Ordusu'nun savaşın başlamasıyla birlikte hemen her cephede mağlubiyetler alması, önemli Balkan şehirlerini bir biri ardına kaybetmesi ve geri çekilmesi ülkenin içine düştüğü zor durumu da gözler önüne sermektedir.

Bu çalışmada Balkan Savaşları ile ilgili olarak yazılan birçok eserden biri olan Bulgar yazar-çevirmen İvan Lesiçkof'un *Balkan Muharebatı Hatıratından* adlı eserinin Bulgarcası ile Osmanlıca çevirisi karşılaştırılarak hazırlanmıştır. *Balkan Muharebatı Hatıratından* adlı eserin Osmanlıcaya çevrilen her cüzünün kapağında “*Bulgarcasından aynen tercüme edilmiştir*” ifadelerine yer verildiği görülmektedir. Önsözler incelendiğinde de çevirmenlerin amaçlarını ilgili tarihi tüm gerçekliğiyle karşı taraftan da göstermek olduğu, bu niyetle “aynen” çevirdikleri ifadeleri göze çarpmaktadır; ancak önsözlerde belirtilen ifadeler, Osmanlıca metinlere eklenen dipnotlar ve Osmanlıca metin incelendiğinde çevirmenlerin Bulgarca metne bazı müdahalelerde buldukları anlaşılmaktadır. Çevirmen müdahaleleri üç başlık altında toplanabilir: çıkarmalar, değiştirilen ifadeler, eklemeler. Bütün bu müdahalelerin ortak yanı, Türk imajını zedeleyici ifadeleri bertaraf etmeleridir.

Bulgarca metinde yer alan bazı ifadeler, Türk kültürü için hakaretamiz olduğundan çevirmen tarafından yumuşatılarak çevrilmiştir.

Bulgarca Metin:

“Bizim orduların ateşiyle düşeceğini gören düşman, beyaz bayraklar kaldırıp müzakereler için parlamenterler gönderiyor. Her zamanki gibi edepsiz Türkler kabul edilemeyecek şartlar teklif ediyor ve bizimkiler def ediyor.” (Лесичков, Пленяване на Явер-Пашовитъ войски, XXXI.B. 4/48, Шумен, 1913, стр. 4).

Osmanlıca Metin:

“Yaver Paşa, Bulgar kuvvetleri tarafından açılan ateşten kendi kuvvetinin mahvolacağını takdir eylediği için beyaz bayrak çekip teslim müzakeresi için (parlamenter) gönderdi. Daima Türklerin rehavetinden ileri gelen âdetleri üzerine kabul edilemeyecek gibi şerâit dermiyân ediliyor, Bulgar kumandanları cevab-ı red veriyordu” (Lesiçkof (müt. M. Nuri), C. 1, 1913: 5).

Bulgarca metin ile Osmanlıca metin karşılaştırmalı şekilde incelendiğinde çevirmenlerin bazı ifadeleri dikkat çekmektedir. Bulgarca metinde “bizim ordular” olarak geçen kısmın “Bulgar askeri” olarak çevrildiği, “düşman” öznesi yerine “Yaver Paşa ordusu” öznesinin tercih edildiği, “iletişim hatlarının tehdit edildiği” bilgisinin ise metinden çıkarıldığı görülmektedir. Ayrıca çevirmen bazı yerlerde, “Türk” yerine “Osmanlı” demeyi tercih etmiştir:

Bulgarca Metin:

“Teşrinievelin yedisinde Bulgar askerinin Osmanlı ordularını inhizâma uğratarak Kırcaali'ye muzafferen girdikleri malumdur. Kırcaali'de inhizâma uğrayan Yaver Paşa ordusu Gümlülcine'ye doğru ricat etti. Maksadı etraftan inhizâma uğrayarak toplanmakta olan asâkire iltihâk etmek idi. Buralara yirmi

bin kadar Osmanlı askeri toplanmıştı. Bu kuvvet Bulgarların harekât-ı askeriyesini ve bilhassa Edirne muhasara hattını hep korkutuyordu” (Lesiçkof (müt. M. Nuri), C. 1, 1913: 4).

Osmanlıca Metin:

“Bildiğimiz gibi, 7 Ekim’de Kırcaali’de bizim ordular Türk müfrezeleri hezime uğrattı ve muzaffer bir şekilde Kırcaali şehrine girdi. Düşman Gümülcine’ye doğru geri çekildi, orada kırılan Türk orduları tedrici bir surette toplanıyordu. O bölgede, Edirne’yi muhasara etmiş ve bizim iletişim hatlarımızı tehdit etmiş, yaklaşık yirmi bin kişilik düşman ordusu toplanmıştı” (Лесичков, Пленяване на Явер-Пашиовитъ войски, XXXI.B. 4/48, Шумен, 1913, стр. 1).

Önsözlerdeki çevirmen ifadelerine göre gerçeği tüm ayrıntılarıyla aktarmak, aynen çevirmek, Osmanlı ve İslam aydınları için yeni araştırmalara kaynak oluşturmak gibi amaçların olduğunu görülür. Yalnızca 4. cüzün çevirmeni H. Sıdkı, ön sözde milletlerin yalnızca kendi iyiliğini ve kendi çıkarını önde tutan eserleri değil karşı tarafinkileri de çevirmesi ve yayımlaması gerektiğini yazar. Bu ifadeden, çevirmenin bir Bulgar tarafından yazılmış tarihte öznel ve Türklerin çıkarına olmayan bir bakış açısı olduğunu kabul ettiği görüşü çıkarılabilir. Bu açıdan H. Sıdkı kaynak metni aynen aktardığını iddia etmesine karşın metnin kendininkinden farklı tarafta olduğunu da kabul eder. Yazar Ivan Lesiçkof’un “*Kırkkilise’nin Sukûtu*” cüzünün başında yer alan “Lesiçkof’un İfadesi” başlıklı ön sözünde de gösterdiği amaç, Bulgarlar ve Türkler arasındaki bu zorlu mücadeleyi farklı yabancı gazetecilerin ve şahitlerin bilgilerine dayandırarak detaylı şekilde iletmektir. Yazarın tarafsız olma iddiası bulunmamaktadır. Yazarın amacıyla çevirmenlerin amaçları uyumaktadır. Ancak yapılan karşılaştırmalar göz önünde bulundurulduğunda çevirmenler metne birçok kez müdahale etmiş, böylece kendi iddia ettikleri amaçla tutarsız düşmüşlerdir. Bunu yapmalarının sebebi, amaçlarına sadık kalarak yapacakları çevirinin tarihsel açıdan yanlış verileri okura ulaştıracağı kuşkusunu ve okurda bu metnin kabul görmeyeceği korkusu olabilir. Sonuç olarak kararlaştırılan amaçla tutarlı bir çeviri süreci yaşanmadığı çevirmenin açıkça yaptığı ilavelerde bizzat kendisi tarafından söylenmektedir. Çevirinin, önsözde iddia edilen amaçların gerçekleştirilememesi bakımından tutarsız olduğu söylenebilir; ancak çevirmenin niyeti ve işleviyle paralel bir metin yaratması konusunda tutarlı olduğu ifade edilebilir.

İlk üç cüzün çevirmeni M. Nuri ile dördüncü cüzün çevirmeni H. Sıdkı’nın çeviri politikası arasında paralellikler görülmektedir. Dipnot ile kaynak metne müdahalenin yanı sıra çevirinin sonuna son söz mahiyetinde kısa bir not yazarak kaynak metnin bazı kısımlarını neden çevirmediklerini belirtmeleri de bir diğer benzer özellikleridir. H. Sıdkı, çevirisinin sonuna “İlave-i Mütercim” başlığı ile şu bilgileri vermektedir:

“Buradan aşağı daha bir fıkra var. Bu da Türklerin mezalimi sernamesi altında öteden beri Türklere ve Türklüğe isnat olunan mübalağalı ve mübalağalı zalimlikleri tasvir gibi küçüklüklerle mali olduğu için tercümesini ve tabını zâid gördük. Zalimin ve mazlumun kim olduğu namuslu müverrihlerin hafıza-i

vicdanlarında menkûştur. Nazar-gâh-ı insaniyete o acı hakikatleri yine ferda-yı ibret arz edecek” (Lesiçkof (müt. H. Sıdkı), C. 4, 1913: 32).

Çevirmenler, Bulgarca metne bazı eklemeler yapmıştır. Yaver Paşa'nın Esareti adlı eserde, “Yaver Paşa ile Bir Görüşme” başlıklı bölümde savaşın küçük bir özetini yapıp Yaver Paşa esir düştükten sonra onunla *Vçerno Vreme* gazetesince yapılan bir söyleşiyi aktarıyor. Ancak çevirmen bu söyleşinin çok büyük kısmını atmıştır. Atılan kısımlarda savaşta envanter sayılmakta, Bulgar askerinin paşaya insancıl tavırlarından, ve Bulgar askerinin iyi niteliklerinden söz edilmektedir. Bir noktada da paşanın beyan ettiği fikir atlanmış, çevirmen burada iki cümle kendisi eklemiştir:

Bulgarca Metin:

“Muhabir sonra Yaver Paşa'ya genç Türkler hakkında fikrini sormuş, fakat her ne cevap vermiş ise burasını meskût-ı anı bırakıyor, Paşa bu husustaki efkârının matbuata geçmesini arzu etmiştir diyor” (Lesiçkof (müt. M. Nuri), C. 1, 1913: 15-16).

Türk askerinin zalimliklerinden söz edilen başka bir kısım, hem alt başlıktaki bilgi hem de paragraftaki içerik açısından değiştirilmiş ve çevirmen bu konuyla ilgili fikrini bir dipnotla okurla paylaşmıştır:

Bulgarca Metin:

“Demirhisar'da Yakılan Bulgarlar - 19 Ekim'de öğrenildi ki, Türkler geri çekilmeden, kışlada 200 kişiyi binaya kapatmış, binayı yakmış ve içeridekilerin hepsi yanmış. Türkler, Struma'da da zulümler yaptı, orada da Bulgarları prangalar ile bağlayıp tamamen katlettiler.” (Лесичков, Какъ и защо се прѣдаде Солун, XXXI.B. 4/225, Шумен, 1913, стр. 7).

Osmanlıca Metin:

“Bulgarlar Demirhisar'da

Öğrenildiğine göre 19 teşrinievvelde Türkler Demirhisar'ı terk etmezden evvel 200 kişiyi kışlada hapis edip kışlayı ateşe vermişler, derününde bulunanların cümlesi yanmışlar, Türkler İstromça alçaklarında dahi Bulgarları zincirle bağlayıp mezalim icrasından sonra mahvetmişlerdir” (Lesiçkof (müt. H. Sıdkı), C. 4, 1913: 9).

Dipnotta şu ifadeler geçmektedir:

“Bu yolda gaddarlıkları Türkün kanına malik millettaşlarımızdan beklemeyiz ve emsâli misilli bu şayiayı da bühtân addederiz” (Lesiçkof (müt. H. Sıdkı), C. 4, 1913: 9).

Yine aynı eserin “Selanik Kimin Olmalı?” başlıklı alt bölümünde çevirmen kendi fikrini dipnotta verdiği şu ifadeler ile ortaya koymaktadır:

“Bulgar muharrir-i askerisi Gospodin Lesiçkof bu risaleyi yazdığı zaman Makedonya artık resmi Bulgaristan malikânesi addedildiği için elbette Selanik de Makedonya'ya ve Bulgarlara kalmak lazım gelir demiş fakat şimdi hem

Makedonya'ya hem de Selanik'e Yunan hâkim olunca Selanik'in ve Makedonya'nun mukadderatı ne olacak, gaye-i hayalini Makedonya'da bilen Bulgar vatanperveranı buna ne tedbir düşünecekler? Kim ne derse desin (mahkeme kadiya mülk olmaz) vesselam!..." (Lesiçkof (müt. H. Sıdkı), C. 4, 1913: 29-30).

Kırkkilise'nin Sukûtu'nun kaynak metninde geçen dokuz ve onuncu bölümleri çevrilmemiştir. Çevirmen, kısa bir paragraf ile çevirisine bir son söz yazmıştır. Bu son sözü, "Eklèmeler" alt başlığı altında değerlendirmemiz gerekirken buraya almamızın nedeni, çevirmenin son iki bölümü neden çevirmediğinin ipuçlarını bu son sözde görmemizdir. Çevirmen son sözü şu şekildedir:

"Müellif Gospodin Lesiçkof'un bâlâdaki fıkradan sonra esna-yı harpte Türkerin birtakım vahşetler irtikâbından bahsediyor ki bu isnatları biz tarihin hükmüne bırakırız. Kim vahşet irtikâb etmiş, kim ne fenalık yapmış bu acı hakikati, bir nazar-ı manevi-i tarih vardır ki o tamamıyla görmüştür; bu hâkim-i a'dal önünde Lesiçkofların, yok bilmem ne ofların isnatları şüphesiz devede kulak gibi kalır" (Lesiçkof (müt. M. Nuri), C. 2, 1913: 22).

KAYNAKÇA

- Aktar Yücel, "1912 Yılı Harp Mitingleri ve Balkan Harbine Etkileri", İkinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler, Ankara 1985.
- Andonyan Aram, Balkan Harbi Tarihi, Türkçesi: Zaven Biberyan, Sander Yayınları, İstanbul 1975.
- Armaoğlu Fahir, Siyasî Tarih (1879-1960), Ankara 1975.
- Aybars Ergün, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I. İzmir 1984.
- Bayur Y. Hikmet, Türk İnkılâp Tarihi, II, Kısım I, Ankara 1983.
- BA, İrade, Meclis-i Mahsûs, 1330/1, 1330/1, 4 Zi'1-ka'de 1330/2 Teşrin-i evvel 1328 (15 Ekim 1912).
- Beliğ Mahmut, Bulgar Komitalarının Tarihi ve Balkan Harbinde Yaptıkları, İstanbul 1936.
- Halaçoğlu Ahmet, Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913), Ankara 1995.
- Kayapınar Levent, "Osmanlı Uç Beyi Evrenos Bey Ailesinin Menşei, Yunanistan Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Eserleri", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi- Journal of Social Sciences*, Cilt/Volume: 2004-1, Sayı/Issue:8.
- Kodaman B., "Osmanlı Siyasî Tarihi", Büyük İslâm Tarihi, XII.
- Küçük Cevdet "Balkan Savaşı", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul 1991.
- Lesiçkof Ivan. 1913. Balkan Muharebatı Hatıratından - Yaver Paşa'nın Esareti. (Müt. M. Nuri). C. 1, 1. cüz, Filibe: Balkan Matbaası.
- Lesiçkof Ivan. 1913. Balkan Muharebatı Hatıratından - Kırkkilisenin Sukûtu. (Müt. M. Nuri). C. 1, 2. cüz, Filibe: Balkan Matbaası.
- Lesiçkof Ivan. 1913. Balkan Muharebatı Hatıratından - Manastır ve Pirlepe Muharebatı. (Müt. M. Nuri). C. 1, 3. cüz, Filibe: Balkan Matbaası.
- Lesiçkof Ivan. 1913. Balkan Muharebatı Hatıratından; Selanik Nasıl Düştü?(Müt. H. Sıdkı). C. 1, 4. cüz. Filibe: Balkan Matbaası.
- Nihat Mehmed, Balkan Harbi, I, İstanbul 1340.
- Nord C. 1991. "Skopos, Loyalty and Translation Conventions". *Target*, 3 (1), 91-109.
- Olgun Said, "Mahmut Muhtar Paşa (1867-1935) Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri ve Eserleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Shumenska Zarya Gazetesi, 22 ve 24 Şubat 1974.
- Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976.
- Toury G. 1995. "The Nature and Role of Norms in Translation". *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 1995, 53-69.

Troçki Leon, Balkan Savaşları, Çev. Tansel Güney, İstanbul 1995.

Tuğlacı Pars, Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri, İstanbul 1984.

Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi (Osmanlı Devri Balkan Harbi)-Garp Ordusu Cephesi Harekâtı,
Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, III, Kısım 2, Ankara 1981

Uçarol Rıfat, Siyasî Tarih (1789-1994), İstanbul 1995.

Vermeer H. 1989. *Skopos and Translation Commission*. Heidelberg: Universitat.

AVRUPALI GÜÇLER VE YUNANİSTAN'IN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA GİRİŞ SÜRECİ

HASAN DEMİRHAN*

Özet

1914–1918 yılları arasında meydana gelen I. Dünya Savaşı süresince Yunanistan coğrafyası büyük bir siyasî mücadeleye şahit olmuştur. Bu mücadelenin siyasî aktörleri Elefterios Venizelos ve Kral Kotsantin'dir. Yunanistan'daki Konstantin ve Venizelos mücadelesi aslında iki siyasî liderin mücadelesinden çok I. Dünya savaşı'nın tarafları olan İtilaf ve İttifak Devletleri arasında yaşanan bir nüfuz mücadelesidir. Bu dönemde Yunanistan'ın toprakları İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiş, limanlarına el konulmuş, haberleşme özgürlüğü kaldırılmış ve ülke ablukaya alınarak Yunan halkı açlığa mahkûm edilmiştir. Yunanistan'a yapılan baskılara rağmen Kral Konstantin tarafsızlık siyasetinden tahttan indirildiği ana kadar vazgeçmemiştir. Kral Konstantin'in bu siyasetini değiştiremeyen İtilaf Devletleri, Kral Konstantin'i tahtından indirerek onu siyasî arenadan uzaklaştırmışlardır. Bu gelişmenin ardından ülkeye hâkim olan Venizelos, Yunanistan'ı I. Dünya Savaşına dâhil etmiştir. Yunanistan'ın savaşa dâhil olması Osmanlı Devleti'nin savaştan çekilmesini ve Millî Mücadele dönemini yakından etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Yunanistan, Elefterios Venizelos, Kral Konstantin, I. Dünya Savaşı, İtilaf Devletleri, İttifak Devletleri, Politik Mücadele

European Powers and Attending Process of Greece to the World War I Abstract

During World War I (1914 -1918), Greece experienced a hectic range of political struggles. The political figures of these struggles were seemingly Elefterios Venizelos and the King Constantine. As a matter of fact, this was a fight between the Allies and the Central Powers to gain power over the area rather than a challenge between these two figures. Within this period, Greek territory was occupied, the ports and communication means were captured, the whole country was invaded and the people were subjected to starvation by the Central Powers. Despite all these pressures, King Constantine managed to remain impartial and keep away from the parties until he was dethroned. The Central Powers understood that the only way of reaching their goal was to do away with the King who was standing in their way. After the King was toppled, Venizelos came to power and dragged Greece into World War I. The Greeks' involvement in the war caused Ottoman's withdrawal from the war to some extent, and made a considerable impact on Turkish War of Independence in the western front.

*Yrd. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, hasandemirhan@klu.edu.tr

Keywords: Greece, Elefterios Venizelos, King Konstantin, World War I, Allies, Central Powers, Political Struggle

GİRİŞ

Yunan medeniyeti ve Yunanistan coğrafyası Avrupalı devletler için büyük bir öneme sahiptir. Bunun sebeplerini genel hatları ile iki ana başlık altında ifade edebiliriz. İlk olarak Yunanistan coğrafyası Avrupalı milletler tarafından Avrupa medeniyetinin merkezi, doğduğu yer olarak kabul edilmektedir. İkinci önemli nokta ise Yunanistan coğrafyasının Akdeniz havzasındaki stratejik konumudur.

Avrupalı düşünürler özellikle Rönesansın ve Aydınlanma düşüncesinin etkisi ile birlikte XVIII. Yüzyılın ortalarından itibaren Eski Yunan'a büyük bir ilgi göstermeye başladılar. Bu dönemde Yunanca klasikleri yayınlanmaya başlanmış, Eski Yunan medeniyeti ile ilgili olarak birçok eser kaleme alınmıştı. Yunanlılara gösterilen bu ilgi 1821-1830 yılları arasındaki Yunan isyanında fiili yardıma dönüşmüş, Yunanlı asiler bizzat İngiliz, Fransız ve Rus devletleri tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı desteklenmişlerdi. Bu üç devlet kendilerini Yunanlıların koruyucusu olarak ilan ettiler ve 3 Şubat 1830 Londra protokolü ile Yunanistan devletinin kurulmasını sağladılar.¹ Avrupalı Devletlerin desteği ile kurulan Yunanistan bu tarihten sonra topraklarını genişletmek, Megali-idea² hayalini gerçekleştirmek için Osmanlı ile mücadeleye başladı bu süreçte yine kuruluşunda olduğu gibi başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerin desteğini gördü ve sınırlarını Osmanlı aleyhinde genişletmeyi başardı. Bu korunmanın ve desteklenmenin karşılığı olarak da Yunanistan, Avrupalı Büyük Devletler tarafından kendi politikalarının paralelinde hareket etmeye zorlandı. Bu politikalarının bir devamı olarak İtilaf devletleri (İngiltere, Fransa ve Rusya) Yunanistan'ın Akdeniz'deki stratejik öneminden yararlanmak istediler, Yunanistan'ı savaşa dahil ederek müttefikleri olan Sırbistan'a yardım etmeyi ve Osmanlı Devleti'ne karşı yeni bir cephe açmayı planlamışlardı. Megali-İdea hayalini gerçekleştirmeye çalışan

¹Yunanlılar Osmanlı'ya karşı giriştikleri (1821-1830) isyan hareketinde Avrupalı Devletler tarafından desteklenmişlerdir. Bugün kurulan Yunanistan başta İngiltere olmak üzere Rusya ve Fransa'nın desteği ile bağımsızlığını kazanmıştır. Geniş bilgi için bkz. (Hasan Demirhan, *Büyük Güçlerin Gölgesinde Yunan İsyanı*, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2016).

²Yunan tarihinde ilk defa Megali İdea fikrini ifade eden Yunan başbakanlarından Yoannis Kolletis oldu (1774-1847). Megali İdea kısaca Yunanlıların geçmişte yaşadıkları ve hâlâ yaşamakta oldukları toprakları, büyük başkent olarak kabul ettikleri Konstantinopolis (İstanbul) başta olmak üzere ele geçirip, kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri Doğu Roma Devleti'ni yeniden diriltmek demektir.(Hasan Demirhan, *Yunanistan'da Emperyalist Kavga*, İdil Yayınevi, İstanbul 2012, s. 33)

Venizelos³ İtilaf Devletleri'nin yanında yer alırken, Yunanistan kralı Konstantin⁴ bu isteklere direnecek ve Yunanistan'ı savaş boyunca tarafsız bırakmaya çalışacaktır.

³ Elefterios K. Venizelos (D:23 Ağustos 1864, Ö: 18 Mart 1936): 20. yy. başlarının önde gelen Yunan siyaset devlet adamı, dört kez başbakanlık (1910-15, 1917-1920, 1924, 1928-30) yapmış, izlediği politikalarla Yunanistan'ın topraklarını genişletmesini ve Balkanlar'da saygın bir konuma ulaşmasını sağlamıştı. Osmanlı yönetimince daha önce Syros'a (Siros) sürgün edilmiş Giritli bir devrimcinin oğluydu. İki yaşında iken bir ayaklanmaya karıştıkları için ikinci kez sürgün edilen ailesiyle birlikte Siros'a gitti. Daha sonra Atina'ya giderek Hukuk Fakültesi'nde okudu. Üniversitenin son sınıfında okurken Giritli öğrencilerin önderi olarak öne çıktı. Girit'te avukatlık ve gazetecilik yapmaya başladı. Girit Ulusal Konseyi'nin üyesi ve yeni kurulan Liberal Parti'nin önderi oldu. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Yunanistan'dan gönderilen askerlerin desteğiyle Girit'in Yunanistan'a bağlanmasını sağlamak üzere Hanya yakınlarındaki Akrotik Burnu'nda başarısız bir ayaklanmaya önderlik etti. Büyük Devletlerin müdahalesinin ardından Girit'e Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında özerklik tanındı. Girit'e özerklik tanınca anayasa taslağının hazırlanmasına yardım etti. Yunanistan Kralı I. George'un ikinci oğlu Prens George da adanın yüksek komiserliğine atanmıştı. Venizelos bu özerk hükümette adalet bakanı olarak görev aldı (1899-1901). Venizelos daha sonra prens ile anlaşmazlığa düştü, dört yıl süren bir silahlı mücadeleden sonra prensi Girit'i terk etmek zorunda bıraktı. Venizelos, 1909 Gudi darbesini yapan subaylar tarafından Atina'ya çağrılarak kendisinden hareketin başına geçmesi istendi. Venizelos, 1910 yılında Atina'ya geldi ve milletvekili olarak parlamentoya girdi. 1910 Ekiminde Başbakanlığa getirildi. Başbakan olduktan sonra kapsamlı bir reform hareketine başladı. Silahlı kuvvetleri yeniden düzenledi. Balkan ülkeleri arasında ittifaklar kurulmasına öncülük etti (Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan, Karadağ). Balkan Savaşlarında (1912-1913) ülkesinin sınırlarını büyük ölçüde genişletti. I. Dünya Savaşı'nda Yunanistan'ın İngiltere yanında savaşa girmesini sağlamak için Kral Konstantin ile mücaelele girdi. Bu dönemde iki kez başbakanlık koltuğuna oturdu, ancak ikisinde de istifa etmek zorunda kaldı. 1916 yılında Selanik'te kurulan bir ihtilal hükümetinin başına geçti. 1917 yılında Kral Konstantin'i devirdi. Kurduğu hükümetiyle İtilaf Devletlerinin yanında savaşa katıldı. Savaş sonunda hazırlanan Sevr Antlaşmasına Yunanistan lehine hükümler koydurdu. İki anakaraya ve beş denize yayılan Yunanistan projesinin mimarı Venizelos, Kasım 1920'de yapılan seçimleri kaybetti ve Paris'e gitti. Yunan halkı bu seçimlerde monarşi yanlısı partileri desteklemişti.

Yunan ordusunun 1922'de Anadolu'da uğradığı yenilgi üzerine Lozan'da yapılan barış görüşmelerinde Yunan heyetine başkanlık etti. 1923 yılında Lozan antlaşmasının imzasından sonra 1928'de siyasete tekrar döndü. Ne var ki uluslararası ekonomik bunalım süreci içerisinde onun kurduğu hükümet de sarsıldı. 1933 yılında iktidardan düştü. Aynı yılın Mart ayında başarısız bir Venizelos yanlısı darbenin ardından kendisine düzenlenen suikast girişimlerinden biri daha ortaya çıktı. 1935 Mart ayında kendisinin de katıldığı bir başka darbe girişiminden sonra Fransa'ya kaçmak zorunda kaldı. Ertesi yıl 1936 yılında Paris'te öldü (Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 285).

⁴Yunanistan Kralı I. George ile Kraliçe Amelya'nın en büyük oğlu olarak 3 Ağustos 1868 yılında Kopenhag'da doğdu. Atina ve Almanya'da askerlik eğitimi gördü. Kaiser II. Wilhelm'in kızkardeşi Sofia ile evlendi. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Teselya'da bulunan Yunan ordularına komuta etti. Yenilginin suçu ona yüklendi. 1900 yılında orduda yüksek rütbedeki bir göreve atanması onun 1909 yılındaki Gudi askerî darbesinden sonra istifa etmek zorunda kalmasına sebep oldu. 1911 yılında başbakan Elefterios Venizelos tarafından başkomutanlığa getirildi.1912-1913 Balkan Savaşları sırasında Yunan ordularının onun komutası altında olması, 1913 yılında babası I. George'un ölümü üzerine tahta çıktığında ona azımsanmayacak bir destek sağladı. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine Yunanistan'ın hangi tarafta yer alacağı konusunda Venizelos ile görüş ayrılığına düştü. Venizelos, İtilaf Devletlerinden Konstantin ise tarafsızlıktan yanaydı. Bu anlaşmazlıklar ülkede bölünmeye sebep oldu. Bu mücadelelerin sonunda Venizelos, 1916 da Selanik'te bir hükümet kurdu ve İtilaf Devletleri'nin yardımlarıyla Konstantin'i 1917 Haziran'ında ülkeden çıkardı. Konstantin görevinden resmen ayrılmamıştı, sadece yerine oğlu Alexandr'ı bırakmıştı. Aleksander'ın Ekim 1920'de ölümünden ve Venizelos'un Kasım seçimlerindeki sürpriz yenilgisinden sonra, hileli bir oylamanın hemen ertesinde Aralık 1920'de tahtına tekrar döndü. 1922'de Yunan ordularının Küçük Asya'da yenilmesinden sonra

DÜNYA SAVAŞININ BAŞLAMASI VE YUNANİSTAN

Dünya Savaşı'nın Başlaması

I. Dünya Savaşı'nın öncesinde Almanya'nın güçlenmesi, İtalya'nın milli birliğini kurması Avrupa'da kurulan dengeleri sarstı. 1908–1909 Bosna Hersek buhranı ve 1912–1913 Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı'nı tetikleyen olaylar oldu. Güçlenen Almanya ile milli birliğini tamamlayan İtalya'nın sömürge yarışına dahil olmaları özellikle İngiltere ve Fransa'yı tedirgin etti. Bunun sonucu olarak da Avrupa'da devletler kendi aralarında bloklaştı. Bu bloklaşmalar silahlanmayı tetikledi ve ortaya çıkan bu gergin ortam bir çatışmayı kaçınılmaz hale getirdi. Avrupa'daki bu ittifaklar şöyle belirlendi: Üçlü İttifak Devletleri (Merkez Devletler); Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve İtalya (1883). Bu gruba savaş başladıktan sonra Osmanlı Devleti ve Bulgaristan da katıldı. Ancak İtalya savaş başladıktan sonra İtilaf Devletlerinin yanında yer aldı. İtilaf Devletleri, İngiltere, Rusya ve Fransa idi (1907). Sonradan bu gruba Sırbistan, Japonya, İtalya, Amerika Birleşik Devletleri, Romanya ve Yunanistan katıldı.

Birinci Dünya Savaşı, 28 Haziran 1914 günü Avusturya Macaristan veliahdı Arşidük François Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesi ile tetiklendi. Bundan sonra Avusturya ve Sırbistan arasındaki ilişkiler iyice gerildi ve Avusturya, 23 Temmuz 1914'te Sırbistan'a verdiği 48 saatlik bir sürenin ardından, 28 Temmuz'da Belgrat'ı bombalayarak Birinci Dünya Savaşı'nı başlattı.⁵ Savaşın başlamasından çok az bir süre sonra tüm dünya devletlerinin savaş ilanları birbirini takip etmeye başladı.⁶

Dünya Savaşı'nın İlk Yıllarında Yunanistan'da Sosyal ve İktisadi Durum

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte Yunanistan'da ortak milli politika kayboldu ve şiddetli bir parti mücadelesi başladı. Bu tüm Yunan halkı için büyük bir talihsizlikti. Halkın sevdiği iki lider Venizelos ve Kral Konstantin Yunanistan'ı politik olarak iki farklı gruba ayırıyordu.⁷

Kral Konstantin, bu savaşta tarafsız kalınması gerektiğini ve son Balkan Savaşlarında elde edilen toprakların ancak bu şekilde korunabileceğini savunurken,

Albay Nikolaos Plaistiras tarafından tahttan indirildi. Yerine büyük oğlu II. George geçti. Kral Konstantin Palermo kentinde 1925 yılında öldü (Richard Clogg, a.g.e., s. 269).

⁵ Fair Armaoğlu, *19. yüzyıl Siyasî Tarihi (1789–1914)*, TTK, Ankara 2003, s. 99-103.

⁶ Almanya, 1 Ağustos 1914'te Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Fransa'ya, 4 Ağustos'ta Belçika'ya savaş ilan etti. Bunun üzerine harekete geçen İngiltere Almanya'ya 4 Ağustos 1914'te savaş ilanında bulundu. Avusturya ise 6 Ağustos 1914 tarihinde Rusya'ya savaş ilan edecekti (Armaoğlu, a.g.e., s. 101-105).

⁷ Alexander Anastasius Pallis, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915–1922)*, Çev. Orhan Azizoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 19.

Başbakan Venizelos, savaşa İngiltere'nin yanında katılarak Megali-idea fikrini gerçekleştirmek amacındaydı.⁸

Kamuoyu politik olarak ikiye bölündüğü gibi basın da ikiye bölünmüş bir vaziyetteydi. Bir kısmı İngiltere'nin yanında savaşa girmeyi isteyen Venizelos'u destekliyor, diğer kısmı ise tarafsızlığı savunan Kral Konstantin'in yanında yer alıyordu. Venizelos yanlısı gazeteler, bu mücadele döneminde sadece kral ve taraftarları aleyhinde yazı yazmakla kalmayıp İttifak Devletleri'ne de dil uzatıyordu.⁹ Yunan gazetelerinde Almanya'nın ve Osmanlı Devleti'nin aleyhinde birçok yazıya rastlanılmaktaydı.¹⁰

Bu iki görüş arasındaki mücadele sadece basında değil, orduda da tüm şiddetiyle başladı. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen başında Yunanistan'da büyük bir askeri buhran yaşandı. Genel Kurmay Başkanı Victor Dusmanis, Başbakan Venizelos tarafından görevinden alındı.¹¹

Yunanistan 1914 yılında sadece savaştan tedirgin olmakla kalmayıp açlık tehlikesi ile de karşı karşıya kaldı. Yunanistan'daki en verimli ovalar sular altındaydı. 1914 yılında kış ziraatı yapılamadı. Bunun sonucu olarak Yunanistan'ın en verimli ovalarından biri olan Selanik'te ekmeğin okkası¹² üç kuruş gibi yüksek bir fiyata yükseldi.¹³ Yunanlı yetkililerin yaptıkları bir araştırmada Yunanistan'ın yıllık buğday ihtiyacının 30 milyon okka olduğu ancak Yunanistan'da bulunan buğday miktarının 6 milyon okka olarak tespit edildi. Bunun üzerine harekete geçen Yunan yetkililer Romanya'ya başvurarak buradan Sırbistan yoluyla Yunanistan'a 30 milyon okka buğday gönderilmesini istediler.¹⁴

Balkan Savaşlarından büyük kazançlarla çıkmasına rağmen ekonomik olarak büyük darbeler yemiş olan Yunanistan, ekonomisini düzeltmek için dış borçlanmaya gitti. Bu borçlanma onu daha zor şartlar içinde bıraktı ve Yunanistan'ın kasasında mevcut kalan para (Eylül 1914) ancak 10 milyon franktı. Ayrıca Alman bankalarında 25 milyon, Fransız bankalarında da 160 milyon franklık bir mevduatı vardı. Yunanistan bu paraları yetkili bankalardan çekmek için girişimlerde bulundu. Ancak henüz bu mevduatların alınamaması Yunanistan hükümetini zor bir duruma soktu ve devlet memurları 1914 yılının Ağustos ayında maaşlarını alamadı. Hükümet bu zor durumdan kurtulmak için çıkartmak istediği 75 milyon franklık devlet tahvilini de piyasaya süremedi.¹⁵

⁸ Murat M. Hatipoğlu, "Eleferios Venizelos'un 1910 Yılında İktidara Gelmesiyle Megali İdea'nın Kazandığı Yeni Karakter", *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara 1986, s. 463-464.

⁹ *Tanin*, 3 Teşrinisani 1330, s. 3.

¹⁰ Galip Kemali Söylemezoğlu, *Hatıratı (1913-1916)*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1946, s. 216.

¹¹ *Tanin*, 6 Şubat 1330, s. 3.

¹² Okka: 1238 gramlık eski bir ağırlık ölçüsü (Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2006).

¹³ *Tanin*, 9 Şubat 1330, s. 1.

¹⁴ *Tanin*, 17 Şubat 1330, s. 2.

¹⁵ Söylemezoğlu, a.g.e., s. 220.

Yunanistan'ın malî yönden bu karamsar tablosuna, bir de İngiltere'ye sipariş edilen kruvazör ve torpidoların 40 milyon franklık borcu ile Amerika'dan alınan zırhlıların 60 milyon franklık borcu eklendi. Yunanistan 1914 Ekim ayı içerisinde Fransız bankalarında bulunan 160 milyon franklık mevduatından 50 milyonluk kısmını alınca biraz rahatladı.¹⁶

AVRUPALI DEVLETLER TARAFINDAN YUNANİSTAN'A YAPILAN İTTİFAK TEKLİFLERİ

Savaşın Başlaması ile birlikte Almanya Yunanistan İlişkileri

Birinci Dünya Savaşı başladığında Almanya, Yunanistan'ın savaş dışında kalmasını ve tarafsızlık içinde bulunmasını arzuluyordu. Çünkü Yunanistan'ın Sırbistan ile bir antlaşması vardı ve bu antlaşmaya göre taraflardan biri saldırıya uğrarsa diğer taraf onun yardımına koşacaktı. Alman Devlet yetkilileri 23 Temmuz 1914 tarihinde çektikleri bir nota ile başlayan Avusturya-Sırbistan çarpışmalarında Yunanistan'ın politikasının ne olacağını sordu. Yunan Dışişleri Bakanı Streit¹⁷ bu ultimatomu, 28 Temmuz 1914'te karşılık verdi. Streit bu karşılığa Yunanistan bir Avusturya-Sırp çatışmasına katılmayacağını ve barış lehinde çalışmaktan da geri durmayacağını belirtti. Almanya için Yunanistan'ın savaşın dışında kalması çok önemliydi. Zira Almanya yeni bir düşman kazanmayı ve müttefiki Osmanlı Devleti'nin tehdit edilmesini istemiyordu.¹⁸

Kral Konstantin'de dışişleri bakanı gibi tarafsızlık siyasetini sürdürmek istiyordu. Ancak başbakan Venizelos'un politikaları tamamen farklıydı. Venizelos büyük Yunanistan ve Megali-İdea fikrinin gerçekleşmesi için İngilizler yanında savaşa girmenin hayalleri peşine düşmüştü, bu amacı için İtilaf Devletleri ve Balkan Devletleri ile ittifaklar peşindeydi. Venizelos, 18 Ağustos 1914'de İngiltere ve Fransa elçilerini makamına çağırarak İtilaf Devletleri'nin yanında yer alma arzusunda olduğunu bildirdi. Başlangıçta İtilaf Devletleri Venizelos'un teklifini memnunlukla karşıladılar ancak Osmanlı ve Bulgaristan ile görüşmelerini tehlikeye atmamak için bunu kabul etmediler.

Bu teklifin içeriği şöyleydi:

*“Venizelos, Yunan deniz ve hava kuvvetlerini İtilaf Devletlerinin emrine vermeye hazır olduğunu, 250.000 kişilik bir ordu toplayabileceğini, gerekirse iç intizamı muhafaza için Mısır'a 50.000 kişi gönderebileceğini, ancak Bulgaristan, Sırbistan'a saldırırsa anlaşması gereği savaşa gireceğini ve İtilaf Devletlerinden yardım ümit ettiğini ifade ediyordu.”*¹⁹

İngiltere ve Fransa Venizelos'un bu teklifine sıcak bakmadılar. Diğer yandan Kral Konstantin ve Başbakan Venizelos arasındaki bu siyasi farklılık bundan sonra

¹⁶ Söylemezoğlu, a.g.e., s. 221.

¹⁷ 1914 yılında Yunanistan Dışişleri Bakanı.

¹⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, T.T.K, Ankara 1991, C.II, Kısım III, s. 272-273.

¹⁹ Kamuran Gürün, *Savaşın Dünya ve Türkiye*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1986, s. 75.

daha da derinleşecekti. Yunanistan İngiltere ve bağlaşıklarının yanında savaşa girmek isteyen Venizelos taraftarları ve ile tarafsızlık siyasetinde devam etmek isteyen Kral Konstantin arasında ikiye bölünecekti.²⁰

İtilaf Devletleri'nin Yunanistan'a Yapmış Olduğu İttifak Teklifleri

İngiltere Hükümeti, savaşın daha ilk yıllarında müttefiki olan Sırbistan'ı Avusturya karşısında desteklemek için Yunanistan'ı yanlarında savaşa dahil etmeyi düşünmekteydi. Bu amaçla Maliye Bakanı Lloyd George vasıtasıyla Venizelos'a bir teklifte bulundu (8 Ocak 1915). Lloyd George bu teklifinde Venizelos'tan Sırbistan'a asker göndermesini buna karşılık olarak İngiltere'nin Yunanistan'a bir İngiliz kolordusunu göndereceğini vaat etti. Ayrıca Yunanistan, Sırbistan'a yardım etmeyi kabul ederse, İngiltere, Fransa'ya göndereceği askerlerini göndermeyecek ve onları Balkanlara göndermek için hazırlayacaktı. Bu görüşmelerde üstü kapalı bir şekilde Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verilmesi de söz konusuydu.

İngiltere'nin Yunanistan'a yaptığı bu teklif İtilaf Devletleri arasında görüş ayrılıklarını ortaya çıkardı. Rusya bu teklifi onaylarken Fransa, İzmir'in Yunanistan'a verilmesinin Anadolu'nun paylaşılması ile sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve bu paylaşma hakkında Rusya, İngiltere ve Fransa'nın müzakerelerde bulunması gerektiğini belirtti.²¹

İtilaf Devletleri arasında fikir ayrılıkları yaşanırken Yunanistan aldığı bu teklif karşısında bazı şartlar ileri sürdü: 1) Romanya'nın Yunanistan'a karşı yapılabilecek bir Bulgar saldırısına karşı Yunanistan'ın yanında yer alacağı garantisini vermesi gerekir. 2) Türk ve Bulgarların üstün kuvvetlerle yapacakları muhtemel bir saldırıya karşı Yunanistan'ı korumak için bir yerine iki İngiliz kolordusunun gönderilmesi gerekir.

Bu şartlara Venizelos, İngiliz elçisi Elliot ile görüşürken şunları da ekledi: Yunanistan'ın sadece Sırbistan için savaşa katılmasının olasılığı yoktur, ama küçük Asya'daki (Anadolu) Yunan azınlığın durumu umutsuzdur. Türk -Yunan ilişkileri bir an önce kesilebilir ve Osmanlı Devleti ile savaşa girilirse ortaya konabilecek "görkemli ödül" kamuoyunu yeterince harekete geçirecek kadar büyük olmalıdır. Belki böylece Yunanistan'ın savaşa girmesi sağlanabilir.²²

Venizelos, İngiliz Elçisi Eliot ile görüşmesinde Yunanistan'ın hangi bölgeleri istediğini belirtmedi. İngiliz Hükümeti buna rağmen Venizelos'un sözlerinden onun İzmir ve çevresini istediğini anladı.²³

Venizelos'un bu sözleri İngiltere'ye yeni bir teklif için ipucu verdi. Bundan sonra harekete geçen İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey'in hazırlanan bir

²⁰ Bayur a.g.e., Cilt III, Kısım I, s. 455-456.

²¹ *Anadolu'nun Taksim Planı (Rus Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgeleriyle)*, S.S.C.B. Dışişleri Halk Komiserliği, Çev. Kurmay Albay Babaeskili Hüseyin Rahmi, Günaydın Kitaplığı, İstanbul 1972, s. 137

²² Michael Llewellyn Smith, *Anadolu Üzerindeki Göz*, Çev. Halim İnal, İstanbul 1978., s. 55-56.

²³ Pallis, a.g.e., s. 29.

tasarıyı 24 Ocak'ta Atina'daki İngiliz elçisi Elliot'a aktararak konunun Venizelos'a yarı resmi olarak aktarılmasını istedi. Grey'in teklifinde, Yunanistan'ın İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa girmesi halinde, Yunanistan'a Batı Anadolu'da önemli toprak tavizleri verileceği, bu konuda Venizelos tarafından kesin bir söz istenirse bunun verilmesinde herhangi bir zorluk çıkmayacağına inandığı²⁴ yer almaktaydı.

Venizelos bu teklifleri aldıktan sonra 24 Ocak ve 30 Ocak 1914 tarihlerinde Kral Konstantin'e iki rapor²⁵ sundu. Bu raporlarda Venizelos, Yunanistan'ın savaşa girmesinin çıkarları için bir mecburiyet olduğunu, savaş dışı kalmanın ise Yunanistan'ı savaş sonrası yapılan anlaşmalarda yalnız bırakacağını belirtti. Ancak kral bu tekliflerin kesinlikle kabul etmediğini bildirdi.

İngiltere bu olumsuz cevaplara rağmen Yunanistan'ı savaşa dahil etmek için çok ısrarcıydı. Bunun sebebi Yunanistan'ın Doğu Akdeniz'de stratejik bir yer işgal etmesiydi. Yunanistan'ın kıyıları ve adaları Türkiye'ye karşı girişilecek bir harekâta fevkalade güvenli bir liman sağlıyor, Alman ve Avusturya denizatlılarından korunmayı kolaylaştırıyordu. Ayrıca Limni ve İmroz adaları da Çanakkale Boğazı'nın girişini kontrol altında bulundurduğundan Boğazlara karşı girişilecek her türlü harekât için bir üs konumundaydı.²⁶

İtilaf Devletleri'nin Atina elçileri 15 Şubat 1915 tarihinde Venizelos'a yeni tekliflerini sundular. Bu tekliflerde 3 tümen askerin Yunanistan'a gönderileceği, buna karşılık Yunanistan'ın var gücüyle Sırbistan'a yardım etmesi gerektiği ifade ediliyordu. Venizelos ise Bulgaristan ve Romanya ile anlaşılması gerektiğini bu şartlar sağlanmadığı sürece Yunanistan'ın savaşa girmesinin söz konusu olamayacağını elçilere bildirdi.

İtilaf Devletleri'nin ittifak teklifleri Çanakkale savaşlarının başlaması ile daha da arttı. Ancak Kral Konstantin İtilaf Devletleri'nin ve Venizelos'un baskılarına rağmen savaşa girmemekte direndi. Bunun üzerine Fransız senatosu dış ilişkiler ve savaş komisyonu başkanı George Clemenceau, Venizelos'a iletmek üzere Paris'te bulunan Yunan maslahatgüzârına²⁷ bir teklif daha verdi. Maslahatgüzârda hiç beklemeden bu teklifi Venizelos'a ulaştırdı (1 Mart 1915). Bu teklifte Yunanistan'a vaat edilen topraklar İzmir dahil olmak üzere Batı Anadolu'nun büyük bir kısmı ve İstanbul idi.²⁸

Venizelos, Clemenceau'nun İstanbul teklifini aldığı gün, Çanakkale seferine asker göndererek katılmayı Londra'ya önerdi. Bu tekliften bir gün sonra Yunanistan Londra'dan savaşa katılması için resmî bir davet aldı. (2 Mart 1915). Bu davetin yanında Venizelos'a içerdeki muhalefeti kırmak için eski başbakanların da

²⁴ M. Murat Hatipoğlu, *Yunanistan'daki Gelişmeler Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821–921)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988., s. 63.

²⁵ Raporlar hakkında geniş bilgi için bkz. (Demirhan, *Yunanistan'da Emperyalist Kavga*, s. 96-102)

²⁶ Pallis, a.g.e., s. 39

²⁷ Maslahat-güzâr: Elçi namına işleri takiple görevli kimse (Ferit Develioğlu a.g.e., s. 583).

²⁸ Hatipoğlu, a.g.e., s. 64.

bulduğu bir saltanat şurası toplaması ve bu toplantıda savaş kararı aldırması tavsiye edildi. Venizelos bu öneriyi dikkate aldı ve hemen çalışmalara başladı. 3 Mart ve 5 Mart 1915 tarihlerinde iki saltanat şurası toplandı.²⁹

Venizelos toplantılarda Almanya ve Avusturya'nın desteğini alan Bulgaristan'a karşı Yunanistan'ın varlığını sürdürebilmesi için mutlaka İtilaf Devletleri'nin desteğini alması gerektiğini söyledi. Böylece Bulgar tehlikesini Kral Konstantin'e karşı koz kullanmak istiyordu. 5 Marttaki ikinci toplantıda ise Yunanistan'ın vaad edilenleri ileri sürerek fikirlerini kabul ettirmek amacındaydı.

Ancak bu iki toplantıda da Venizelos'un fikirleri kabul edilmedi. Kral Konstantin'in tarafsızlık kararına devam etmesi üzerine Venizelos 6 Mart 1915'de istifasını verdi. Venizelos'dan sonra Başbakanlık koltuğuna Günaris oturdu.

İtilaf Devletleri Günaris'in başbakanlığında da Yunanistan'ı savaşa sokma teşebbüslerine devam ettiler. Günaris hükümeti daha önce programını açıklarken Yunanistan'ın genel ve dış siyasetinde bir değişiklik yapmayacağını söylemişti. Yunan başbakanının bu sözleri üzerine İngiltere, müttefiklerinin onayı ile hemen harekete geçti ve elçileri vasıtasıyla 12 Nisan 1915'te Günaris'e bir ittifak teklifinde bulundu. Bu teklifte eğer Yunanistan İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa katılırsa kendisine Anadolu'da (Aydın Vilayetinde) topraklar vermeye hazır olduklarını ancak bunun şartının Yunan Devleti'nin zaman geçirmeden İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa girmesi olduğunu söyledi.³⁰

Günaris, 12 Nisan'da aldığı bu ittifak teklifine 14 Nisan 1915 tarihinde yazılı bir açıklamayla cevap verdi. Açıklamasında İtilaf Devletleri ile ittifakına karşı tam bir güvenlik ve toprak kazanç garantisi istiyordu. Yunanistan bu güvencelere karşılık İtilaf Devletleri'ne sadece Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmayı Osmanlı Devleti'nin müttefikleri olan Almanya ve Avusturya'ya karşı herhangi bir saldırıda bulunmamayı öneriyordu. Ancak Yunanistan ne resmi ne de gayri resmi verdiği tekliflere İtilaf Devletleri tarafından bir karşılık verilmedi.

İtilaf Devletleri 4 Mayıs 1915'de Yunanistan'a ikinci tekliflerini getirdiler. Bu teklif şuydu: "Yunanistan, donanmasını, limanlarını ve topraklarını kullanma hakkını İtilaf Devletleri'ne verecek buna karşılık Bulgaristan'a karşı koyabilmek için kara ordusundan herhangi bir fedakârlık yapmayacaktı.³¹ İtilaf Devletleri, Çanakkale'de Gelibolu çarpışmalarının başlamasından sonra Yunanistan'ın limanlarına ve deniz gücüne ihtiyaç duymaktaydı. Ancak Günaris hükümeti ve kral bu teklifi de kabul etmedi.³²

İtilaf Devletleri aldıkları bu olumsuz cevaplar karşısında Yunanistan üzerindeki siyasi baskılarını arttırdı. Bunalan Günaris halkın desteğini almak istedi

²⁹ Bayur, a.g.e., C. III. Kısım II, s. 202.

³⁰ Hikmet Bayur, a.g.e., C. III. Kısım II, s. 412

³¹ Bayur, a.g.e., C. III. Kısım II, s. 420

³² *Tanin*, 11 Mayıs 1331, s. 3

ve seçim kararı aldı. Seçimler 13 Haziran 1915 tarihinde yapıldı ve seçimleri Venizelos kazandı.

Venizelos'un başbakanlığının ilk aylarında Bulgaristan (8 Eylül 1331) genel seferberlik ilan etti. Bu Yunanistan'da büyük heyecana sebep oldu. Başbakan Venizelos bu gelişme üzerine İtilaf Devletleri'ne başvurarak ittifak yapılması gerektiğini Kral Konstantin'e bildirdi. Ancak Konstantin, Venizelos'un bu teklifini kabul etmedi. Kral halkını teskin etmek ve kamuoyundaki baskıları azaltmak için 10 Eylül 1915 tarihinde Yunanistan'da genel seferberlik ilan etti.

1915 Ağustos ayı geldiğinde, İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Savaşlarında istedikleri başarıları elde edememişlerdi. Bu başarısızlık onları Balkan Devletleri ile yeni bir ittifak arayışına itti. Yunanistan'daki seçimleri Venizelos'un kazanması da onları cesaretlendiren önemli etkenlerden biri oldu. İttifak tekliflerinin asıl amacı Bulgaristan'ı İtilaf Devletleri yanına çekmekti. Bunun için Yunanistan'dan büyük bir fedakârlık istenmişti. Bu fedakârlık Kavala'nın Bulgaristan'a bırakılmasıydı. Buna karşılık Yunanistan, Batı Anadolu'da geniş topraklar kazanacaktı. Bu teklif hazırlanırken hiçbir Balkan Devleti'nin fikri alınmamış sadece İtilaf Devletleri tarafından alınan bu kararlar bir nota ile kendilerine bildirilmişti. Bu Yunanistan için kabul edilemeyecek bir durumdu.

Yunanistan'a bu teklifin verilmesinden sonra halk meydanlarda “*Yaşasın Kayzer, Yaşasın Almanya*” diye gösteriler yapmaya başladı. Çünkü Yunan halkı kendilerine sormadan topraklarının Bulgaristan'a teklif edilmesine büyük bir öfke duyuyordu. Ayrıca bazı Yunan adaları İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal edilmiş ve burada bulunan Yunan memurları da dışarıya çıkarılmıştı.³³

İngilizlerin Yunanistan üzerindeki baskıları bu gösterilerden sonra biraz daha arttı. İngilizler Midilli ve Sakız arasındaki haberleşme kablolarını kesti, pirinç yüklü birkaç Yunan vapurunu tevkif ederek Mudros limanına gönderdi. İngilizlerin yiyecek getiren gemileri tevkif etmesi üzerine Atina'da açlık baş gösterdi.³⁴

YUNANİSTAN TOPRAKLARININ İŞGALİ VE YUNAN HÜKÜMETLERİNİN TEPKİLERİ

İtilaf Devletlerinin Yunanistan'a Baskıları ve Selanik'in İşgali

İtilaf Devletleri, Yunanistan Devleti'ni savaşa sürüklemek için sadece hükümet veya kral ile pazarlık yapmadı bu süreçte Yunan halkına da baskı uyguladı. Özellikle Çanakkale cephesinin açılmasından sonra İtilaf Devletleri Yunanistan'ın adalardaki hakimiyetini ve bağımsızlığını yok saymaktaydı. İngilizler kaçakçılık yapıldığını iddia ederek Yunanistan'ın bütün gümrük işlerini gözetim altına aldı. Tüm dünya gemilerine açık olduğu söylenen sahil şehirlerinde petrol bulunmuyordu.

³³ *Tanin*, 14 Ağustos 1331, s. 1.

³⁴ Söylemezoğlu, a.g.e., s. 268.

Birçok Yunan fabrikası ve otomobili petrol yokluğundan işlemedi. Eğer petrol almak isteniyorsa mutlaka İngiliz konsolosluğundan yazılı bir vesika ile almak gerekliydi. İngiliz memurları istedikleri gümrükleri teftiş ediyorlar ve istedikleri gemileri bırakıp istediklerini bırakıyorlardı. İtilaf Devletleri hangi adayı işgal etmek isterlerse hiç kimseye sormadan işgal edebiliyordu. Ülkenin haberleşmesi kontrol edilip, kralın bile mektupları çalınıyordu.³⁵

Yunanistan bu dönemde tam bir abluka altındaydı. İngilizler ve Fransızlar sosyal hayatı tamamen ele geçirip halk üzerinde bir baskı oluşturdu. Bu baskının amacı halk arasında huzursuzluklar çıkarıp, kralın otoritesini yok etmektir. Böylece kral ve hükümet savaşa girmeye mecbur kalacaktı. İtilaf Devletleri'nin bu dönemdeki en büyük yardımcısı da başbakan Venizelos idi.

Venizelos, 22 Eylül 1915'te Fransız ve İngiliz elçileri ile görüştü. Elçilere Sırbistan ve Yunanistan antlaşması gereğince Bulgaristan'a karşı birlikte savaşılacak olursa, Sırbistan'ın Yunanistan'a 150.000 kişilik bir yardımda bulunması gerektiğini, ancak bugün Sırbistan'ın bunu yapacak durumda olmadığını söyledi. Bu yüzden İngiltere ve Fransa hükümetlerinin bu sayıda bir kuvveti Yunanistan'a gönderip gönderemeyeceklerini sordu.³⁶ Fransa buna olumlu cevap verdi ancak İngilizlerin cevabı net değildi. İngiltere, Selanik'e 150,000 kişilik bir gücü yığmanın çok zaman alacağını, ancak Yunanistan'ı desteklemek için küçük bir birliğin Yunanistan'a gönderilebileceğini bildirdi.

Venizelos bu haberleşmelerden sonra Yunanistan elçiliklerine çektiği telgrafında İngiltere ve Fransa'nın Yunanistan'a asker göndermeyi kabul ettiklerini yazdı.³⁷

İtilaf Devletleri ile yapılan görüşmelerden sonra İngiliz General Hamilton, kurmay heyeti ile birlikte Selanik'e geldi (29 Eylül 1915).³⁸ Hamilton geldiği gibi Selanik şehrinin ortasında bulunan bir oteli karargâh yaptı ve çalışmaya başladı. İngiliz ve Fransız subayları geldiklerinde onları karşılayan Yunan subayları değil, devlet memurları olmuştu. Yunan ordusu ve Kral Konstantin bu emrivakiden hoşlanmamıştı.³⁹ Kral, İngiltere'yi şiddetle protesto etmekle beraber İtilaf Devletleri'nin asker çıkarmasına karşı Yunanistan'ın müdafaa şansının olmadığını da biliyordu.⁴⁰

Yunanistan'daki tüm bu beyanatlara karşın Fransız Hükümeti, Yunanistan'ın Kalkidik Limanı'na asker yüklü vapurlarını gönderdi. İngilizler de 3 Eylül'de Milos

³⁵ *Tanin*, 8 Eylül 1331, s. 1.

³⁶ Smith, a.g.e., s. 86.

³⁷ Bayur, a.g.e., C. III., Kısım II, s. 443.

³⁸ Söylemezoğlu, a.g.e., s. 285.

³⁹ *Tanin*, 25 Eylül 1331, s. 3.

⁴⁰ Söylemezoğlu, a.g.e., s. 285.

Limanı'nı işgal ederek savaş gemilerini buraya demirledi. Haberleşme için teller çekildi ve bir telsiz istasyonu kuruldu.⁴¹

İtilaf Devletleri'nin Selanik'e asker çıkarması tüm Yunanistan'ı büyük bir tehlikenin içine atmış, Yunanistan'ın tarafsızlığı tartışılır bir konuma gelmişti. Kral bu durum karşısında çaresizdi. Yunan halkı topraklarının işgal edilmesini istemiyordu. Bu gelişmelerden sonra Yunanistan sadece siyasî değil askerî yönden de İtilaf Devletleri tarafından baskı altında tutulmaya başlanacaktı.

Yunanistan'da Zaimis (Ekim 1915-Kasım 1915) ve İskulidis'in (Kasım 1915 – Haziran 1916) Başbakanlığı Dönemi

Selanik'in işgali ve seferberlik ilanlarından sonra Venizelos ve kral arasında sert tartışmalar yaşanmaya başladı. Bu tartışmaların ardından Venizelos 5 Ekim'de hükümetten çekildi. Kral Konstantin bu tarihten bir gün sonra 6 Ekim 1915 sabahında Yunan meclisinde bulunan bütün partilerin başkanlarını sarayda kabul etti. Toplantının sonunda Zaimis, hükümeti kurmak ile görevlendirildi.⁴²

Yunan iç siyasetinde buhranlar devam ederken Bulgaristan'ın 12 Ekim'de Sırbistan'a karşı savaşa girmesi Yunanistan'ı İtilaf Devletleri için her zamankinden daha önemli bir konuma getirdi. Çünkü müttefikleri olan Sırbistan iki ateş arasında kalmıştı. İngiltere ve müttefikleri bu durum karşısında hemen harekete geçerek Yunanistan'a yeni bir ittifak teklifinde bulundu.

Bu teklifi 18 Ekim 1915 günü İngiltere'nin Atina sefiri Francis Eliot, Yunanistan hükümetine bildirdi. Bu teklif şöyleydi: “*Yunanistan, Makedonya cephesinde Bulgaristan'a karşı müttefikleri Sırbistan'ı tüm gücü ile desteklerse İngiltere'de Kıbrıs'ı Yunanistan'a verecektir.*”⁴³ Zaimis hükümeti bu teklifi kabul etmediğini ve tarafsız kalacağını 22 Ekim'de İtilaf Devletleri'ne bildirdi.⁴⁴

7 Ekim 1915'te hükümeti kuran Zaimis, bir seçim sonucu değil kral tarafından başbakanlık koltuğuna oturtulmuştu. Yunan meclisinde çoğunluğu bulunan Venizelos tarafından her an iktidardan indirilebilirdi. 3 Kasım 1915 tarihinde Zaimis hükümetinin, gürültülü bir meclis toplantısı sonunda istifası üzerine başbakanlık görevine İskulidis atandı (4 Kasım 1915).

Yunanistan'ın siyasetinde bunlar yaşanırken 12 Ekim 1915 tarihinde Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olan Bulgaristan, Sırbistan'ın içlerine kadar ilerledi ve Niş'i

⁴¹ Söylemezoğlu, a.g.e., s. 291.

⁴² *Tanin*, 28 Eylül 1331, s. 1.

⁴³ Yusuf Ziya Hocanın, “Birinci Dünya Savaşı'nda Kıbrıs (1914–1918)”, *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara 1989, s. 429.

⁴⁴ Bayur, a.g.e., C. III., Kısım II, s. 454

aldı. Savaşın bu safhasında Sırbistan'a destek vermek isteyen İngiliz ve Fransız ordusu Selanik'ten kuzeye doğru hareket etti ve Sırp topraklarına girdi.⁴⁵

İngiliz ve Fransız ordularının Yunanistan üzerinden Sırbistan'a girmesi Yunanistan için büyük bir tehlike arz ediyordu. Çünkü bunun sonucunda İngiliz ve Fransız orduları Bulgar ordularına yenilirse geri çekilmek zorunda kalabilirlerdi. Bu ordular geri çekilirken, Bulgar ordusu da onları takip edecek ve Yunan topraklarına girmek zorunda kalacaktı. Bulgar ordusunun Yunan topraklarına girmesi ise Yunanistan için tam bir çıkmazın oluşması demekti. Yunanistan bu yüzden huzursuzdu. Yunanistan'ın tarafsızlığını birçok kez ilan etmesine karşın, oluşan gelişmeler onu taraf olmaya zorluyordu.

İskuludis, 9 Kasım 1915 tarihinde Fransız elçisini kabul etti. İskuludis, Fransız elçisine eğer Bulgarlar önünde gerileyen Sırp ve İtilaf orduları Yunanistan'a sürülürse, Yunanistan'ın Lahey Sözleşmesi'ne uyacağını ve İtilaf ordularının silahlarını teslim etmelerini isteyeceğini bildirdi. Fransa, İskuludis'in bu sözlerini bir tehdit kabul etti ve Yunanistan'a yapılan bütün yardımları durdurdu.⁴⁶

1915 Kasım ayının başlarında Sırbistan ordusu ve onu destekleyen İngiliz ve Fransız orduları yenilmiş ve Yunanistan sınırına doğru çekilmeye başlamıştı. İngiliz ve Fransız orduları kendileri için en büyük tehlikeyi arkalarında yarım daire şeklinde bir pozisyon alan Yunan ordusu olarak görüyordu. Çünkü bu Yunan ordusu gerçekten de İskuludis'in Fransız elçisine bildirdiği gibi İngiliz ve Fransız askerlerinin silahlarını teslim etmelerini isteyebilirdi.⁴⁷ İşte bu şartlar altında İngiliz, Fransız, Rus ve İtalyan elçileri 23 Kasım 1915 tarihinde Yunanistan hükümetine bir nota vererek askerlerinin silahlarının alınmamasını ve düşmanca bir tavır gösterilmemesini Yunan hükümetinden istediler.⁴⁸ Yunanistan başbakanı ve dışişleri bakanı İskuludis, bu notaya 24 Kasım 1915 tarihinde cevap verdi. Bu cevapta İtilaf askerlerinin silâhlarının alınmayacağına ve İtilaf askerlerine her türlü serbestliğin sağlanacağı hakkında güvence verdi.⁴⁹

İskuludis'in bu cevabından sonra İtilaf Devletleri, elçileri vasıtasıyla yeni isteklerde bulundu (26.11.1915). İtilaf Devletleri, Yunan ordusunun Selanik ve çevresinden çekilmesini, Selanik'in kuzeyindeki demiryollarının kendilerine teslimini ve Yunan limanlarında her türlü hareket serbestliğinin verilmesini istedi.⁵⁰ İskuludis, İtilaf Devletleri'nin Selanik havalisinin boşaltılması isteğini reddetti. Eğer Almanya ve müttefikleri Yunanistan'a doğru ilerleyecek olursa Yunan ordusunun aradan çekileceğini ancak Yunanistan'daki telefon ve telgraf hatlarının İtilaf Devletleri'ne verilmesinin söz konusu olmadığını belirtti. Tren hattı için ise bu

⁴⁵ Bayur, a.g.e. C. III, Kısım II, s. 455.

⁴⁶ Bayur, a.g.e. C. III, Kısım II, s.456.

⁴⁷ *Tanin*, 21 Teşrin-i sani 1331, s. 3.

⁴⁸ Bayur, a.g.e., C. III, Kısım II, s. 458.

⁴⁹ *Tanin*, 15 Teşrin-i sani 1331, s. 1.

⁵⁰ Söylemezoğlu, a.g.e., s. 321.

hattın Yunan ordusu ile Makedonya halkı arasında çok önemli bir görevi olduğunu ancak hattın kullanılmasının kurulacak bir komisyona devredilebileceğini söyledi.⁵¹

Yunanistan Hükümeti artık çok zor durumdaydı. Özellikle Bulgaristan'ın İttifak Devletleri yanında savaşa girmesi onu İtilafçılar için tam bir hedef haline getirmişti. İtilaf Devletleri bundan sonra Yunanistan'ın bağımsızlığını hiçe sayarak birçok Yunan adasını işgal etti. Yunanistan'daki haberleşme ve ulaşım İtilaf Devletleri tarafından kontrol edilmeye başlandı. Bu Yunanistan'ın tamamen İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi anlamına geliyordu.

Almanya ve Bulgaristan'ın Yunanistan Topraklarını İşgali ve İtilaf Devletlerinin Tepkileri

Yunanistan topraklarını işgal eden İngiltere ve Fransa üs olarak kullandıkları Selanik'ten, müttefikleri olan Sırbistan'a yardım ediyordu. İtilaf Devletleri işgal ettikleri Yunanistan'ı baskı altında tutup, Yunan ordusunu İttifak Devletleri ile arasında bir perde gibi kullanmak amacındaydı. Kendilerinin Alman ve Bulgar kuvvetlerine saldıracağı zaman Yunanistan'ın her türlü yardımı yapmasını isterken onlara karşı koyan Alman ve Bulgar ordusunun kesinlikle Yunanistan'a girip ordularını takip etmesini istemiyordu.

Batı Bulgaristan ile Adalar denizi arasında en önemli ulaştırma yolu Struma vadisiydi. Sırbistan'a yardıma giden, ancak bunda başarılı olamayan Selanik ordusu geri çekilirken, kendilerini takip eden İttifak ordularını durdurmak için Selanik-Serez demiryolunun Struma ırmağını geçtiği yerde bulunan Demirhisar'daki büyük köprüyü yıktı. Bunun üzerine Alman ve Bulgar orduları, Fransız ve İngilizlerin oluşturduğu Selanik ordusunu kovalayıp Yunanistan topraklarına giremedi. Bu köprü'nün yıkılması aynı zamanda Yunanistan'a erzak taşınan bir yolun da kapanması demekti.⁵²

Fransız ve İngiliz ordularının Yunanistan'a yerleşmeleri Bulgar ve Alman orduları için bir tehlike demekti. Bu devletler bazı tedbirler almayı düşündü.

Struma vadisi, Güneyden Kavala-Drama bölgesinden Sofya üzerine yürümek isteyen bir ordunun tabii yolu idi ve Selanik ordusunun bir takım birlikleri bu ırmağı aşmış onun doğusuna geçmişlerdi. Bu davranış Bulgaristan'ın başkentine karşı bir saldırının ilk adımı olarak düşünülebilirdi. O bölgede Yunan-Bulgar sınırının kilit noktası Yunanlılarda olan Rupel boğazı ve kalesiydi.⁵³

Mart 1916'da Alman Genelkurmayı, Mareşal Mackenzen komutasındaki ordunun İngiliz ve Fransızların Yunanistan'daki işgallerine karşılık olarak, Rupel ve Demirhisar tabyalarını işgal edeceğini Atina'ya bildirdi. Bu gerçekleşince Bulgar

⁵¹ *Tanin*, 28 Teşrin-i sani 1331, s. 2.

⁵² *Tanin*, 12 Kanun-ı sani 1331, s. 1.

⁵³ Bayur, a.g.e., C. III, Kısım III, s. 555.

ordusu Yunanistan topraklarına 14 km. kadar girmiş olacaktı.⁵⁴ Almanların bu isteği üzerine, Alman İmparatorluğu ile Yunanistan hükümeti arasında tartışmalar başladı.

İskuludis bu işgallere karşı çıkıyordu. Ancak Almanların baskısı ve verdikleri garantiler üzerine 27 Mayıs 1916 da Berlin, Sofya ve Atina yönetimlerinin vardıkları gizli bir anlaşma ile Yunanistan birlikleri bölgeden çıkarıldı, yerlerine Alman ve Bulgar askerleri yerleştirildi.

Almanların, Rupel-Demirhisar bölgesini işgal etmeleri İtilaf Devletleri'ni çok kızdırdı, bu olay İtilaf Devletleri tarafından Yunanistan'ın tarafsızlığının sonu ve ihaneti olarak görülüyordu.⁵⁵

Selanik'te bulunan ordunun komutanı General Serrai 2 Haziran 1916'da Kral Konstantin lehinde gösteri yapılmasını yasakladı. 3 Haziran'da da sıkıyönetim ilan etti. Posta, telgraf ve liman daireleri, telsiz telgraf istasyonları, hükümet konağı İtilaf Devletleri tarafından işgal edildi.⁵⁶

Memleketteki bütün haberleşmeler kesildi. Selanik'te çıkan gazetelere Fransızlar sansür uygulamaya başladı. Bu gazeteler, Fransızların hoşuna gitmeyecek hiçbir haber yazmayacaktı, yoksa gazete derhal toplatılırdı. Venizelos taraftarları Yunan hükümeti ve Kral aleyhinde birçok konferans tertip etti. Bazen bu konferanslar Kral ve Venizelos taraftarlarının birbiriyle kavga etmesine sebep oldu.⁵⁷

Fransa Yunanistan'a abluka koydu ve bu ülkeye kömür ithalini yasakladı. Yunanistan gemilerinin de limanlardan ayrılması artık yasaktı. Bu abluka sonunda Makedonya Bölgesi'nde açlık baş gösterdi.⁵⁸Tüm bu olanlar karşısında halk tepkisini daha da arttırdı ve Selanik'te büyük gösteriler yapmaya başladı.⁵⁹

Yunanistan hükümeti, bu abluka karşısında bunun devletler hukukuna aykırı olduğunu ileri sürdü ve diğer tarafsız ülkelere çağrıda bulunarak protesto etti.⁶⁰

Yunanistan, Almanya'nın işgalinden sonra İtilaf Devletleri'ni yatıştırmak için seferberlik halinde bulunan ordusunu 9 Haziran 1916'da büyük oranda terhise başlamıştı. Ancak ablukeye sertleşmesi üzerine 12 sınıf askerinin terhisini iptal etti.⁶¹

⁵⁴ Georges Castellen, *Balkanların Tarihi 14-20.Yüzyıl*, Çev. Ayşegül Yaraman, Milliyet Yayınları İstanbul 1995., s. 409.

⁵⁵ Hatipoğlu, a.g.e., s. 67.

⁵⁶ *Tanin*, 6 Haziran 1332, s. 2.

⁵⁷ *Tanin*, 27 Mayıs 1332, s. 3.

⁵⁸ *Tanin*, 8 Haziran 1332, s. 3.

⁵⁹ *Tanin*, 3 Mayıs 1332, s. 3.

⁶⁰ Hatipoğlu, a.g.e., s. 67.

⁶¹ *Tanin*, 8 Haziran 1332, s. 3.

Zaimis Hükümeti (Haziran 1916- Eylül 1916)

İtilaf Devletleri, Alman ve Bulgar kuvvetlerinin Yunanistan topraklarını işgali üzerine aldıkları abluka kararından sonra yeni bir girişimde daha bulundu. İngiltere, Fransa ve Rusya elçileri, 21 Haziran 1916 da İskuludis Hükümeti'ne müşterek bir nota verdi. Notada Yunanistan'ın koruyucusu sıfatıyla bu üç devletin Yunanistan'ın tarafsızlığına saygı duyduğunu, ancak bazı şartların gerçekleşmesini istediklerini belirtiliyordu.

Notada ifade edilen şartlar şunlardı: “1- Yunan ordusunun seferberliğinin kaldırılması. 2- Tarafsız bir kabinenin, İskuludis kabinesinin yerine kurulması. 3- Seçilen meclisin dağıtılması ve seçimlere gidilmesi. 4- İtilaf Devletleri'nin emrine girecek bir polis teşkilatının kurulması.”

İskuludis bu nota üzerine aynı gece istifa etti. Zaimis hükümeti kuruldu. İtilaf Devletleri notalarındaki şartların yerine getirilmesini Zaimis'den de istiyorlardı. İtilaf Devletleri özellikle seferberlik halinde bulunan Yunan ordusunun terhisinin Temmuz ayı sonuna kadar bitirilmesine ısrarcıydı.⁶² Zaimis bu isteği uyguladı. Ordunun 31 Ağustos'a kadar terhis edileceğini bildirdi. Bu subaylar arasında büyük bir hoşnutsuzluğa sebep oldu.

Bu hoşnutsuzluklara İtilaf Devletleri'nin 2 Eylül 1916 tarihindeki notası eklendi. Bu nota Yunanistan'da bulunan Alman askeri gücünün derhal ülkeden çıkarılması için verildi.⁶³ Zaimis bu yaşananların ardından ikinci kez 12 Eylül 1916'da istifa etti. Yerine 4 gün sonra Kalogeropoulos getirildi. Ancak bu hükümet İtilaf Devletleri tarafından tanınmadı.

YUNANİSTAN'IN SAVAŞA GİRİŞİ

Venizelos'un Selanik Hükümeti'ni Kurması

Zaimis ve Kalogeropoulos hükümetleri zamanında Yunanistan İtilaf Devletleri'ne yaklaşmaya başlamıştı. Ancak Kral Konstantin hala tarafsızlıkta kararlıydı.

Venizelos 24 Eylül 1916'da Atina'dan ayrılarak Girit'e gitti. Oradan birkaç Yunan adasını ziyaret ettikten sonra Selanik'e geldi ve buraya gelir gelmez İtilaf Devletleri'nin himayesinde bir hükümet kurdu. Venizelos'un Ekim 1916 yılında kurduğu Selanik Hükümeti'nden sonra Yunanistan'da iki yönetim birimi oluştu. Atina'da Kral Konstantin'in tarafsızlık yanlısı hükümeti ve Selanik'te Venizelos'un kurduğu İtilaf taraftarı olan Ulusal Hükümet. Aslında bu ayrılma Yunanistan'ın bir iç problemi gibi gözükmeyle beraber İtilaf ve İttifak Devletleri'nin çekişmesinin Yunanistan'a bir yansımından başka bir şey değildi. Halk İttifakçı veya İtilafçı

⁶² Tanin, 23 Haziran 1332, s. 1.

⁶³ Tanin, 2 Temmuz 1332, s. 3.

olarak ayrılmamıştı, ama Venizelosçular ve Konstantinciler olarak kutuplaşmıştı. İtilaf Devletleri, Venizelos'a kurduğu hükümete yardım için her türlü desteği verdi.

Atina'da Kanlı Çarpışmalar

Kral Konstantin Selanik Hükümeti kurulduktan sonra ülkedeki gücünü korumak için askeri birlikleri ziyaret etti. Gerçekten de ordu içinde çok seviliyordu. Ancak artık gücünün İtilaf Devletleri tarafından sınırlandırıldığını da farkındaydı. Bu yüzden İtilaf devletleri ile görüşerek onların isteklerini kabul edebileceği sinyallerini verdi.⁶⁴

Venizelos bu gelişmeler üzerine İtilaf devletleri nezdinde gücünün azalabileceğini düşünerek Selanik Hükümeti adına 23 Kasım 1916'da Almanya'ya savaş ilan etti. Venizelos Kral Konstantin'in samimi olmadığını ve İtalyanların etkisinde olduğunu iddia etmekteydi.⁶⁵

Yunanistan 1916 yılının ikinci yarısından sonra tamamen İtilaf Devletleri'nin işgalleri ve baskıları altında kalmıştı. Fransa ve İngiltere Yunanistan'daki bütün haberleşmeleri denetimi altına almış ülkedeki elçilerin şifreli haberleşmelerini yasaklamıştı. Bunun üzerine harekete geçen İttifak Devletleri elçileri bu olayı Yunan Dışişlerine 2 Eylül 1916 da bir protesto ile bildirdi. Bunun üzerine 22 Kasım 1916 tarihinde İttifak Devletlerinin elçileri Yunanistan'dan çıkarıldı⁶⁶.

İtilaf Devletleri Yunan ordusunun silahlarının kendilerine teslim edilmesini istedi. Yunan ordusu buna tepki gösterdi. Bunun üzerine 1 Aralık 1916 sabahı üç bin kadar Fransız ve İngiliz denizcisi, Pire limanından karaya çıkarak Atina üzerine doğru yürüyüşe geçti. Önceden tespit edilmiş olan noktalara yerleşmeye başlayan askerler etraftan saldırıya uğrayınca karşılıklı silahlar patlamaya başladı.⁶⁷ Silahların patlamasıyla birlikte mahallelerde çarpışmalar başladı. Fransızların Atina'da Zapyon'da bulunan karargâhına Yunanlılar tarafından top atışları gerçekleşti. Birçok Fransız askeri yaralandı. Atina sokaklarında büyük bir heyecan vardı; bütün mağazalar kapatılmıştı.⁶⁸ Bu çarpışmalar akşamüzeri şiddetlenince Kral Konstantin daha önce söz verdiği 10 top bataryası için pazarlık yapıp altı top bataryası teslim etmeyi teklif etti. Bunun üzerine taraflar anlaşta ve İtilaf Devletleri askerleri gemilere binerek Pire'ye çekildi.⁶⁹

İngiliz ve Fransız askerlerinin Atina'yı terk etmesinden sonra Kral Konstantin ve Venizelos taraftarları arasında çarpışmalar başladı. Atina'da kral yanlısı olan kuvvetler bazı evlerin kapılarını daha çarpışmaların bittiği gece kırmızı bir boya ile

⁶⁴ Hatipoğlu, a.g.e., s .69.

⁶⁵ Hatipoğlu, a.g.e., s .69.

⁶⁶ Söylemezoğlu, a.g.e., s. 385-390.

⁶⁷ Hatipoğlu, a.g.e., s .69.

⁶⁸ *İkdam*, 5 Kanunievvel 1332, s.1.

⁶⁹ Bayur, a.g.e., C. III., Kısım III, s. 567.

işaretledi. Bu işaretlerin anlamı ertesi gün 2 Aralık 1916 da ortaya çıktı. Kırmızı boya ile işaretlenen kapılar Venizelos yanlısı bilinen büroların ve sahipleri liberal olarak tanınan dükkânların kapılarıydı. 2 Aralık 1916 günü bu bürolar ve dükkânlar yağmalandı. İtilaf Devletleri'nin sempaticanları saldırıya uğradı. Atina sokakları kundaklamalar ve cinayetler ile kan gölüne döndü. Bu olaylar karşısında Kral Konstantin, günlük bir emir yayınladı ve emrindeki askerlerini gösterdikleri sadakatten dolayı kutladı.⁷⁰

İtilaf Devletleri 14 Aralık 1916'daki notalarından sonra 31 Aralık 1916'da yeni bir nota ile Yunan hükümetinden Atina saldırısı suçlularının cezalandırılmasını, zarar görenlere tazminat ödenmesini, askeri birliklerin dağıtılmasını ve bütün eski denetlemelerin (posta telgraf v.s.) yeniden konulmasını istedi. Yunan hükümeti bu istekleri geciktirince İtilaf Devletleri 8 Ocak 1917'de 48 saatlik bir ultimatoma daha verdi. Verilen bu yeni ultimatoma krala tarafsız kalmak hakkı tanındı ve ayrıca Venizelos propagandasına yardım edilmeyeceği de bildirildi.⁷¹ İtilaf Devletleri tarafından verilen bu notalar Haziran 1917 ye kadar devam edecekti.⁷²

Atina'da Venizelos Hükümeti'nin Kurulması ve Yunanistan'ın Savaşa Girişi

Atina'daki kanlı çarpışmaların ardından İngiltere ve Fransa, Kral Konstantin'e karşı politikalarında daha atılgan davranmaya karar verdi. Bu kararlarının ardından, Fransa'nın eski Cezayir valilerinden olan Jonnart'ı Yunanistan'a yüksek komiser olarak tayin edildi.⁷³

Yunanistan'a gönderilen Yüksek Komiser Jonnart, Fransız Hükümeti'nin emri ile hareket ediyordu. Jonnart, 1 Haziran 1917'da diğer İtilaf Devletleri'ne haber vermeden Yunanistan başbakanı Zaimis'e bir nota verdi. Bu notada Kral Konstantin'in 48 saat içerisinde tahttan feragat etmesi ve yerine oğlu Prens Alexandır'ın geçmesini istedi.⁷⁴ Kral Konstantin bu nota karşısında şaşırıldı. Hemen bir saltanat şurası topladı. Yapılan uzun görüşmelerden sonra kral aynı gün akşama doğru tahtı bırakmayı kabul etti. Kral Konstantin, tahtını küçük oğlu Alexandır'a bırakarak 14 Haziran 1917'de bir İngiliz gemisine bindi ve İtalya üzerinden İsviçre'ye gitti.⁷⁵

Prens Alexandır babasının siyasetini sürdüreceğini söylese de İtilaf Devletleri'nin emrini dinlemek mecburiyetinde idi. Jonnart, bundan sonra 12 Haziran 1917'de Korent Boğazı'na, 14 Haziran 1917'de Pire limanına asker çıkarttı.

⁷⁰Misha Gleny, *Balkanlar 1804-1999, Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, Çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 2000, s. 294.

⁷¹ Bayur, a.g.e., C. III., Kısım III, 568.

⁷² Hatipoğlu, a.g.e., s. 71.

⁷³ Pallis, a.g.e., s. 69.

⁷⁴ *İkdam*, 15 Haziran 1333, s. 1.

⁷⁵ *İkdam*, 17 Haziran 1333, s. 1.

17 Haziran 1917'de de Yunanistan üzerindeki ablukayı kaldırdı. Böylece Yunanistan'daki yiyecek sıkıntısı biraz olsun hafifledi.

Yunanistan'da Kral Konstantin'in ülkeden ayrılmasına rağmen Zaimis'in başbakanlığı bir süre daha devam etti. Ancak Venizelos iktidara gelmek için sabırsızlanmaktaydı. 22 Haziran'da Pire'ye gelen Venizelos, Jonnart'ın Kral Alexandır ile görüşmesinden sonra 26 Haziran 1916 da hükümetini kurdu ve bir gün sonra 27 Haziran 1917 de kralın huzuruna çıkarak bağlılık yemini etti.⁷⁶

Venizelos iktidara geldikten sonra Aralık 1915'te yapılan genel seçimleri kendisinin ve partisinin boykot ettiğini bu yüzden seçilen meclisin geçersiz olduğunu ilan etti. Geçersiz ilan ettiği meclisin yerine "31 Mayıs Meclisi" ya da "Lazarus Meclisi"⁷⁷ olarak bilinen meclisi tekrar iş başına getirdi.⁷⁸

Venizelos'un 1917 yılında iktidara gelmesi ile Yunanistan'da tam bir kralcı avı başladı. Venizelos kendisine karşı çıkabilecek bütün muhalif liderleri ülkeden uzaklaştırarak iktidarını güvence altına almayı istedi. Ayrıca bu temizlik sadece siyasî arenada gerçekleşmedi. Bu temizlik devlet bürokrasisinde, orduda, kilisede, adalet ve eğitim kurumlarında da yapıldı. Venizelos ayrıca Lazarus Meclisi'ni göreve çağırdı ve böylece Yunan meclisinin de kendisini tamamen destekleyen bir kurum haline dönüştürdü.

Venizelos, 27 Haziran 1917 günü kurduğu hükümeti için, yeni Kral Alexandır'ın onayını aldıktan sonra aynı gün İttifak Devletleri'ne savaş ilan etmişti. Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı ise 1 Temmuz 1917'de oldu.⁷⁹ Yunanistan, iç siyasetindeki çekişmelerden dolayı Birinci Dünya Savaşı'na katılan son ülke oldu ve Birinci Dünya Savaşı'nda sadece Makedonya Cephesi'ne katılarak savaşın yıkıcı etkilerinden korundu.

SONUÇ

1914-1918 yılları arasında Yunanistan iki cepheye bölündü. Bir tarafta büyük Yunanistan hayalleri peşinde koşan ve bu hayallerin gerçekleşmesi için başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletleri'nin desteğinin alınması gerektiğine inanan Venizelos; diğer tarafta Yunanistan'ın çıkarları için tarafsız kalmaya çalışan Kral Konstantin. Bu çatışmalar Yunanistan'da yaklaşık olarak üç yıl sürdü. Yunanistan'ın stratejik konumundan yararlanmak isteyen İtilaf Devletleri Yunanistan'ı savaşa dâhil edebilmek için savaş boyunca farklı stratejiler uyguladı. İlk stratejileri 1915 yılında Venizelos'a Batı Anadolu'yu teklif etmek oldu. Venizelos'a teklif edilen topraklar Yunanistan'ın Megali-İdea hayalinin gerçekleşmesi anlamına geliyordu. Ayrıca

⁷⁶ Bayur, a.g.e., C. III., Kısım. III, s. 569.

⁷⁷ Lazarus Meclisi, ölü bir meclisin üzerine kurulmasından dolayı Ölü Ruhlar Meclisi demektir. (Clogg, a.g.e., s. 116).

⁷⁸ Smith, a.g.e., s. 71.

⁷⁹ *İkdam*, 3 Temmuz 1331, s.1

Yunanistan topraklarını korumak için asker göndermeyi de vaat ettiler. Başbakan Venizelos bu teklifler karşısında savaşa dahil olmak istemiş, ancak Kral Konstantin bunları reddetmişti. Kral Konstantin savaşa dahil olmanın bir macera olduğuna inanıyor ve Yunanistan'ı bu maceraya sürüklemek istemiyordu. Yunanistan tarafsız kalacaktı. İtilaf Devletleri Yunanistan'ı Batı Anadolu'daki toprak vaatleri ile yanlarına çekemeyince siyasetlerini değiştirdi. Yunanistan, kendi isteği ile İtilaf Devletleri'ne katılmıyorsa, buna mecbur bırakılmıyordu. Bundan sonra Yunanistan limanları ablukaya alındı, ticaretine el konuldu. Yunanistan'daki her türlü haberleşme kontrol edilmeye başlandı. Yunanistan toprakları değişik bahanelerle işgal edildi. İtilaf Devletleri özellikle 1916 ve 1917 yıllarında uyguladıkları ambargolar ile Yunan halkını açlığa mahkûm etti. Tüm bu yapılanların tek amacı vardı. Yunanistan bağımsızlığını borçlu olduğu devletlere (İngiltere, Fransa, Rusya) borcunu ödemeli, bu devletlerin maşası olmayı kabul ederek, yüksek İngiliz, Fransız, Rus siyaseti için halkının hayatını hiçe sayarak hizmet etmeliydi.

Yunanistan'da Kral Konstantin, savaşın başladığı 1914 yılından 1917 yılına kadar tarafsızlığını korumayı başardı. Bu gerçekten büyük bir direniş örneğiydi. Bu direnişin sonucu olarak Yunanistan savaşın son kısmına dâhil oldu ve sadece Makedonya cephesinde savaştı. Kral Konstantin savaşa girmeyerek halkının Birinci Dünya Savaşı'nda kırılmasını önledi, ordusunu yıpratmadı. Yunanistan, Kral Konstantin'in siyaseti sayesinde bu büyük savaştan en az etkilenen ülkelerin başında geldi. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesi Yunanlılar için savaşın bittiği anlamına gelmeyecekti. İngilizler, Yunanlıları Osmanlı Devleti'ne Sevr Barış Antlaşması'nı kabul ettirmek için kullanacaklardı.

KAYNAKÇA

Anadolu'nun Taksimi Planı (Rus Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgeleriyle), S.S.C.B. Dışişleri Halk Komiserliği, Çev. Kurmay Albay Babaeskili Hüseyin Rahmi, Günaydın Kitaplığı, İstanbul 1972.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789–1914)*, TTK, Ankara 2003.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I-III, T.T.K, Ankara 1991.

Castellen, Georges, *Balkanların Tarihi 14-20.Yüzyıl*, Çev. Ayşegül Yaraman, Milliyet Yayınları İstanbul 1995.

Clogg, Richard, *Modern Yunanistan Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

Demirhan, Hasan, *Yunanistan'da Emperyalist Kavga (1914-1918)*, İdil Yayıncılık, İstanbul 2012

Demirhan, Hasan, *Büyük Güçlerin Gölgesinde Yunan İsyanı*, İdil Yayıncılık, İstanbul 2016

Gleny, Misha, *Balkanlar 1804–1999, Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, Çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 2000.

Gürün, Kamuran, *Savaşın Dünya ve Türkiye*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1986

Hatipoğlu, M.Murat, *Yunanistan'daki Gelişmeler Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821–1921)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.

Hatipoğlu, M. Murat, “Elefetos Venizelos’un 1910 Yılında İktidara Gelmesiyle Megali İdea’nın Kazandığı Yeni Karakter”, *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara1986, s. 456-468

Hocanın, Yusuf Ziya, “Birinci Dünya Savaşı’nda Kıbrıs (1914–1918)”, *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara 1989, s. 425-436

Pallis, Alexander Anastasius, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915–1922)*, Çev. Orhan Azizoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.

Smith, Michael Llewellyn, *Anadolu Üzerindeki Göz*, Çev. Halim İnal, İstanbul 1978.

Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Hatıratı (1913–1916)*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1946.

Sürelî Yayınlar

İkdam Gazetesi

Tanin Gazetesi

ÇANAKKALE MUHAREBELERİNDE HİZMET ETMİŞ BALKANLI KOMUTANLARIN PROFİLLERİ

AHMET ESENKAYA*

Özet

Bu araştırmada Balkan şehirlerinden herhangi birinde doğmuş olsa da, kendi devleti olan Osmanlı Devleti'nin askeri okullarında okuyan subayların Çanakkale Cephesi'nde Müttefiklere karşı, Osmanlı coğrafyasından gelen diğer arkadaşlarıyla vatan savunmasında omuz omuza ortaya koydukları hizmetleri ile ilgili bilgi vermek amaçlanmıştır. Bu amaca ulaşmak için post-pozitivist paradigma altında nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Dokümanlar askeri ve devlet arşivlerinden, askeri eserlerden ve anılardan taranarak elde edilmiştir.

Balkanlı komutan ve subaylar Müttefik işgaline karşı, Çanakkale'den özelde İstanbul, genelde tüm vatanı savunmak için bir yıla yakın büyük mücadeleler vermişler, bir kısmı şehit, diğerleri gazi olmuşlardır. Doğum yerleri Berat (12), Bosna (2), Debre (2), Drama (2), Elbasan, Ergiri (2), Filibe (6), Girit (8), Görüce (2), Hanya, İşkodra (7), Kızanlık, Ohri, Kosova (30), Köstence, Köprülü, Lofça, Manastır (26), Midilli (2) Nasliç, Pirlepe, Priştine, Siroz (2), Prizren, Radovişte, Romanya (2), Selanik (7), Senice, Serfice, Silistre (2), Sofya (3), Şumnu, Trnovacık, Üsküp (3), Ustorumca, Vidin (2), Vodina, Yanya (5), Yenice'li'dir.

Ordu komutanlığı, ordu menzil müfettişliği, kolordu komutanlığı, tümen komutanlığı, Müstahkem Mevki komutanlığı, Grup komutanlığı, hat komutanlığı, topçu komutanlığı, alay komutanlığı, tabur komutanlığı, kolordu kurmaylığı, harekât şube müdürlüğü, karargâh kurmaylığı gibi üst düzey hizmetler icra etmişlerdir.

Diğer taraftan vatan savunmasında, hizmetleri başında şehit düşen komutanlar da, hep birlikte rahmet, minnet ve şükranla yâd edilmiştir.

Anahtar kelimeler: I. Dünya Harbi, Çanakkale Savaşı, Balkanlı Komutanlar

Profiles of the Balkan Commanders Who Served in the Battle of Gallipoli Abstract

The aim of this research is to provide information about the officers of Balkan origin, who studied at Ottoman schools and served the state in Çanakkale against allied forces, with their colleagues coming from other regions of the Ottoman Empire. To this end, document analysis technique, a qualitative research method of post-positivist paradigm, was adopted. The documents were retrieved by scanning military works and the memories from military and state archives.

* Yrd. Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği, Tarih Eğitimi, aesenkaya@comu.edu.tr

Balkan commanders and officers fought for a greater aim against the Allies at Gallipoli front, along with other commanders and officers, in particular from Çanakkale and Istanbul for about a year to defend the entire country. Some fell in the battlefield, while some returned as veterans. The birth places of Balkan commanders are as follows: Berat (12), Bosnia (2), Debre (2), Drama (2), Elbasan, Ergiri (2), Filibe (6), Girit (8), Görüce (2), Hanya, İşkodra (7), Kızanlık, Kosova (30), Köstence, Köprülü, Lofça, Manastır (26), Midilli (2) Nasliç, Ohri, Pirlepe, Priştine, Prizren, Radovişte, Romanya (2), Selanik (7), Senice, Serfice, Silistre (2), Siroz (2), Sofya (3), Şumnu/ Bulgaristan, Tırnovacık, Üsküp (3), Usturumca, Vidin (2), Vodina, Yanya (5), Yenice.

They served in many positions, such as commander of the army, the military range inspector, corps commander, division commander, Fortress commander, group commander, line commander, artillery commander, regimental commander, commander deputy, the battalion commander, the corps staff officer, the operational branch offices, headquarters staff officer.

The fallen Balkan commanders have always been honored and remembered with gratitude.

Keywords: World War I, the Battle of Gallipoli, Commanders from the Balkans

GİRİŞ

Çanakkale Cephesi, Birinci Dünya Savaşı'ndaki cephelerden biridir. Çanakkale muharebelerinin sonucuna bakıldığında, dört yıllık cihan harbini ne kadar etkilediği hemen anlaşılır. 1917 Rus Bolşevik ihtilalinden tutun da, sömürgelerdeki prestij kaybına, cihan harbinin dört yıl sürmesine kadar birçok hadisenin yaşanmasında başat rol oynadığı hemen fark edilir.

Gündeme Türkler açısından bakıldığında, muharebelerde çok kan dökülmüş olması bilinen bir hakikattir. Buna rağmen, üç asırdır dünyaya boy eğdiren, üzerinde güneş batmayan imparatorlukların birleşik filosu, 18 Mart 1915 günü yaşanan-Almanların da katkılarıyla- kutlu Türk zaferiyle Boğaz girişinde perişan olmuştur. Kara muharebelerinde de aylarca ve inatla sürdürdükleri, savaş kurallarını hiçe sayan davranışları bile, onlara bir fayda sağlamamış, ters yüz olup çekip gitmişlerdir. Çanakkale'de yazılan bu destan, Türkün sinesindeki yorgunluğun küllerini silip atmaya yardımcı olduğu gibi, Çanakkale'de tarih sahnesine çıkan Anafartalar Grup Komutanı Selanikli Mustafa Kemal'i de hediye etmiştir.

Son iki asırda Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafya sakini, toplumu yıpratın güç kaybetme, fakirleşme, batı karşısında sürekli ezik kalma gibi faktörler bir araya gelince, büyük bir çaresizlikle yüz yüze kalmıştı. Adam kayırma, şekavet, rüşvet, irtikâp, yozlaşma, taklit, cehalet gibi toplumu kemiren yüzlerce dert ile içten içe boğuşmaktaydı. Bir de Balkan harbiyle başlayıp, modern Cumhuriyet'e kadar

devam eden 10 yılı aşkın cepheden cepheye koşarken sürekli eriyen vatanın evladı, her şeye rağmen Çanakkale’de kendini buldu.

Çanakkale’de bu vatanın evladının dünyayı sömürenlere pabuç bırakmaması gerekiyordu. Herkes cepheye o iman ve ruhla geldi. Balkanlı komutanlar da aynı iman ve ruhla geldiler. Çanakkale’de yaşanacak zafer, yeni bir başlangıç, yeni bir silkinme, yeniden kendine gelmenin son şansı idi. Burada yapılması gereken üç vazife vardı: Birincisi gururlu, kibirli, aşağılayıcı ve en son teknolojiye sahip emperyalist ruhlu gücün azgın tavırları ile baş etme. Çanakkale’yi savunanları, köleleştirdikleri insanlara benzeten, hakir gören, her zaman hafife alan bir zihniyete cevap verme. Sonuncusu da, Boğazi savunanların direniş gösteremeyip, korkudan kaçacak delik arayan insan güruhu olarak görmelerinin ne kadar anlamsız olduğunu bir santim dahi geri adım atmadan, dimdik ayakta olduğunu ispatlama.

Çanakkale muharebelerinde 5.000’in üzerinde subay görev almıştır. Bu subayların tamamına yakını, modern askeri okullarda eğitimlerini tamamlayıp, görev almış subaylardır. İlgili subaylardan bir bölümü vardır ki, bunların doğup büyüdüğü vatan toprakları kısa süre önce, emperyalist güçlerin işgaline uğradığı için, Çanakkale’ye, vatan savunmasına çağırıldıklarında, hemen görevlerinin başına geçip, birliklerini komuta etmişler, topyekûn işgale karşı durmuşlardır.

Metin hazırlanırken, ayrı bölümlemeye gidilmeden, komutanların cephede yaptıkları hizmetler dikkate alındığı için kronolojik sıralama takip edilmemiş olup nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılmıştır.

Arşiv malzemesi ve anı kitaplarının yanı sıra, biyografik kaynak olarak Genelkurmay Başkanlığı, (2004, 2009, 2010) ATASE Yayınlarından, iki ciltlik *Balkan Savaşına Katılanlar Komutanların Yaşam Öyküleri (Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları)*, üç ciltlik *Birinci Dünya Savaşı’na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri* ve iki ciltlik *Türk İstiklal Harbi’ne Katılan Alay ve Tugay Komutanların Biyografileri* adlı eserlerden istifade edilmiştir. Ayrıca şehitlerle ilgili olarak Milli Savunma Bakanlığı tarafından yayınlanan beş ciltlik *Şehitlerimiz* adlı eserden yararlanılmıştır.

ÇANAKKALE CEPHESİ’NDE BALKANLI KOMUTANLAR

*Tuğgeneral Mehmet Esat Bülkat Paşa*¹ (1862-1952) 1862 yılında Yanya’da doğmuştur. Yanya Belediye Başkanı Mehmet Emin Efendi’nin oğludur. 1884’te Harp Okulu’ndan, 1890’da da Harp Akademisi’nden mezundur. Alman Harp Akademisi’nden de mezundur. Harp Akademisi’nde Ders Nazırlığı yaparak Enver Paşa, Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak gibi pek çok ünlü komutan ve yöneticilerin hocası ve yöneticisi olmuştur. Osmanlı-Yunan ve Balkan Savaşı’nın her kademesinde hizmet görmüş, kardeşi Vehip Bey ile birlikte ‘Yanya Müdafii’ olarak ün kazanmıştır. 21 Mart 1913’te Yunanlara esir düşmüş ve 15

¹BOA, İ, HB, 1334. M/10; BOA, İ, HB, 1333. Ra/3; BOA, MB, 909/104.

Aralık 1913'te İstanbul'a dönmüştür. Tekirdağ'da 6 Ocak 1914'te 1 nci Ordu'ya bağlı 7 nci ve 8 nci Tümenlerden oluşan² 3 ncü Kolordu Komutanlığı'na atanmıştır³.

Karadeniz bombardımanı ile birlikte Ruslar, 1 Kasım'da Kafkaslar'dan Türk sınırına saldırıya geçmesinden iki gün sonra, Boğaz önünde bekleyen Birleşik Filo Boğaz giriş tahkimatını bombalayarak 92 kayıp vermiştir⁴. Bu menfur gelişme üzerine 3 ncü Kolordu, 4 Kasım'da Gelibolu'ya intikal etmiştir⁵. İstenen savunma hazırlıklarını 1 nci Ordu'ya rapor eden⁶ 3 ncü Kolordu, aynı gün Müstahkem Mevki ve 9 ncu Tümen'le birlikte Başkomutanlığa bağlanmıştır⁷.

5 Mayıs gününe kadar 3 ncü Kolordu Komutanlığı'nı yürüten Esat Paşa, tüm cephenin komutanı iken, yeni düzenleme ile artık Kuzey Grubu Komutanıdır⁸. Weber Paşa Güney Grubu Komutanı olduktan sonra bu gelişme yaşanmıştır.

17 Mayıs'ta Kuzey Grubu Komutanı Esat Paşa, karargâhını Maltepe'den⁹ Kemalyeri'ne taşımıştır¹⁰. Esat Paşa cephede en uzun hizmet veren üst düzey ve deneyimli birkaç komutandan biridir. Yaşanmış ve yaşanması muhtemel birçok meseleyi tecrübesiyle ruhunda eriterek, vatan savunmasına halel getirecek pek çok şeye fırsat vermemiştir.

Kanlısirt ve Conkbayırı muharebelerinde (6-10 Ağustos 1915) kardeşi Vehip Paşa'dan birlikler istemiş ve anında birlikler harekete geçirilmiştir¹¹.

Esat Paşa, Goltz Paşa'nın Bağdat Komutanlığı'na atanması üzerine 12 Ekim 1915'te 1 nci Ordu Komutanlığı'na tayin edilmiştir. 1919 yılında emekli olmuştur.

*Tuğgeneral Mehmet Vehip Kaçi Paşa*¹² (1875-1940) , 1875 yılında Yanya'da doğmuş olup, Yanya Belediye Başkanı Mehmet Emin Efendi'nin oğludur. 1897'de Harp Okulu'ndan, 1900'de de Harp Akademisi'nden mezun olmuştur. 1909'da Harp Okulu Komutanlığı'na atanmış ve Balkan Savaşı'na iştirak etmiştir. Ağabeyi Esat Paşa ile birlikte 'Yanya Müdafii' olarak haklı ün kazanmıştır¹³. Esaretten döndükten sonra 20 Aralık 1913'te 5 nci Kolordu Kurmay Başkanı, 10 Şubat 1914'te 9 ncu Kolordu Komutanı, 17 Şubat 1915'te 2 nci Ordu Komutanı olmuştur.

²ATASE Arşivi, 5/2453, Kls. 3964, Dos. H-1, F. 1; ATASE Arşivi, 5/2453, Kls. 3964, Dos. H-4, F. 1-31.

³ATASE Arşivi, Kls. 1640, Dos. 9, F. 1-44; ATASE Arşivi, Kls. 1644, Dos. 24, F. 2-18.

⁴ATASE Arşivi, 6/1666, Kls. 4669, Dos. H-3, F. 1-78, 1-79, 1-80, 1-83; BOA, DH. EUM. 3. Şb. 2/48.

⁵ATASE Arşivi, 5/2453, Kls. 3964, Dos. H-4, F. 1-31; ATASE Arşivi, 5/2453, Kls. 3964, Dos. H-5, F. 1-2.

⁶ATASE Arşivi, 6/1666, Kls. 4669, Dos. H-3, F. 1-107.

⁷ATASE Arşivi, 5/2453, Kls. 3964, Dos. H-5, F. 1-18; ATASE Arşivi, 5/2453, Kls. 3964, Dos. H-5, F. 1-4; ATASE Arşivi, 6/1666, Kls. 3964, Dos. H-7, F. 1-15.

⁸ *Esat Çanakkale Anıları*, Yay. İhsan İlgar, Baha Matbaası, İstanbul 1975, s. 67. (*Esat Paşa'nın Anıları*, olarak kısaltılacaktır.)

⁹ATASE Arşivi, 4/8748, Kls. 3447, Dos. H-4, F. 1-25; ATASE Arşivi, 5/2453, Kls. 3964, Dos. H-22, F. 1-12.

¹⁰ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H6, F. 3-24; ATASE Arşivi, 5/2453, Kls. 3964, Dos. H-22, F. 1-12; *Esat Paşa'nın Anıları*, s. 73.

¹¹ ATASE Arşivi, 6/2219 Kls. 4853, Dos. H-9, Fih. 1-190.

¹² Bkz. Abdullah İlgazi-Mustafa Bıyıklı, "Mehmet Vehip (Kaçi) Paşa'nın Çanakkale Muharebelerindeki Yeri ve Önemi", *ATAM Dergisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2012, 97-128 s.

¹³*Esat Paşa'nın Anıları*, s. 76.

Verilen ağır zayıflar sebebiyle Güney Grubu Komutanı Ferik Weber Paşa'nın görevinden alınması kesinleşmiştir. Yerine getirilecek olan Vehip Paşa, 1 Temmuz 1915 günü, maiyetiyle ile Kuzey Gruba Karargâhına gelmiş, cepheyi yakından inceleme fırsatı bulmuş ve doğrudan Başkomutanlığa bağlı olarak Güney Grup Komutanlığı görevini alabileceğini açıklamıştır¹⁴.

Enver Paşa'nın yeni tayin kararıyla 5 nci Ordu'nun daha çok kuvvetlenmesi sağlanmış olmaktadır. 6 Temmuz 1915 günlü emirle Vehip Paşa'nın komutasındaki 2 nci Ordu, 8 nci ve 10 ncu Tümenli 14 ncü Kolordu'yla. 13 ncü ve 14 ncü Tümenli 5 nci Kolordu'dan oluşmuştur¹⁵.

Vehip Paşa, cepheyi teslim alışından itibaren, savunma muhtevalı muharebeleri kazandığı gibi bölgedeki durgunluktan yararlanarak, gerekli düzenlemeler yaptırmış ve geri hizmetleri düzene koymuştur¹⁶.

9 Temmuz'da göreve başlayan Vehip Paşa, İkinci Kerevizdere, 6-13 Ağustos Muharebeleri ile 6 Ekim 1915 gününe kadar Seddülbahir bölgesi muharebelerinin komutanlığını yürütmüştür¹⁷.

Güney Grup Kurmay Başkanı Albay Nihat (Anılmış), 9 Ağustos 1915'te 'harp ceridesi'ne kendi eliyle Vehip Paşa'nın yaptığı katkıları kaydetmiştir¹⁸:

“Güney Grubu Komutanı, durumu şu suretle düşündüler: Düşmanın üç gündün beri Güney Grubu cephesine yaptığı taarruz, sadece Güney Grubunu, Kuzey Grubuna kuvvet göndermekten ve yardım yapmaktan yoksun bırakmak amacını güttüğü açıktır... Güney Grubu, düşmanın tüm taarruzlarını pek pahaliya mal ederek geriye püskürttükten başka, düşmandan birkaç siper de aldı. Durumu tespit ve düşmanı uzun zamana gerek gösteren ikinci bir hazırlığa kadar savunmayı ön planda tutmak zorunda bıraktı... Diğer yandan düşman, Kuzey Grubuna karşı başarıya ulaştı. Kocaçimendağı'nı hemen hemen ele geçirmek üzeredir... Kocaçimendağı düşman eline geçerse, Güney Grubu kendiliğinden ve süratle çekilmeye mecbur olacak!... Bundan ötürü Kuzey Grubuna olabildiği kadar yardım etmek gerekir. Bunun için emir almaksızın bölgelerin özel ihtiyatları olan birer alayı, Kuzey Grubu Komutanının emrine hemen gönderilmesini emrettiler. Ve bu iki alaydır ki, Conkbayırı'yla Şahinsırtı'nın düşman eline geçmemesini ve sonuç olarak ta, Kocaçimen doruk çizgisinin elimizde kalmasını sağladılar... Pek şiddetli bir taarruz karşısında bulunan Güney Grubunun, kendiliğinden yapmış olduğu bu yardım, kayda değerdir.”

Tuğgeneral (Çolak) Ahmet Faik Paşa¹⁹ (1876-1916), 1876 yılında Köprülü'de doğmuştur. 1897 yılında Topçu Harp Okulu'ndan, 1899'da Harp Akademisi'nden mezundur. Ahmet Faik Paşa, Balkan Savaşı'nın her kademesinde hizmet etmiş, 29

¹⁴ATASE Arşivi, 4/8749, Kls. 3474, Dos. H-12, Fih. 8-24, 8-25, 8-33; ATASE Arşivi, 4/8749, Kls. 3474, Dos. H-15, Fih. 11-3, 11-4, 11-5; ATASE Arşivi, 6/282, Kls. 4763, Dos. H-7, Fih. 1-99, 1-104, 1-114; ATASE Arşivi, 5/9817, Kls. 4350, Dos. H-5, Fih. 4-35.

¹⁵ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-31, Fih. 1-4; ATASE Arşivi, 4/8749, Kls. 3474, Dos. H-14, Fih. 10-29, 41.

¹⁶ATASE Arşivi, 5/9817, Kls. 4350, Dos. H-6, Fih. 1-36.

¹⁷ATASE Arşivi, 5/2743, Kls. 3955, Dos. H-14, Fih. 1-21, 22; ATASE Arşivi, 5/9187, Kls. 4360, Dos. H-5, Fih. 4-8, 4-9, 4-10; ATASE Arşivi, 5/9962, Kls. 3973, Dos. H-2, Fih. 7-9.

¹⁸ATASE Arşivi, 5/9817, Kls. 4350, Dos. H-5, Fih. 4-46.

Kasım 1914'te 2 nci Kolordu Komutanı olarak atanmıştır.

28 Haziran 1915'te İngilizlerin Zığındere'ye saldırıları, Weber Paşa'yı endişeye düşürünce, cepheyi Alçıtepe'ye kadar geriye almak istemişse de, bu görüşünden vazgeçirilmiştir. İngilizlerin bu başarısı, Yarımada'ya ayak bastıklarından bu ana elde ettiği başarının en büyüğü ve önemlisidir²⁰.

Weber Paşa, Faik Paşa yönetiminde yapmayı tasarladığı yeni bir hücum için 5 nci Ordu'ya teklifte bulunmuştur. Liman Paşa, 29 Haziran 1915'te Faik Paşa'nın Güney Grubu emrine verildiğini bildirmiştir²¹. Bunun üzerine Weber Paşa, Faik Paşa'ya 11 nci ve 7 nci Tümenlerin, kendi komutası altına verildiğini bildirmiştir²².

Bazı Türk birliklerinin İngiliz bombardımanı ve saldırısı karşısında çözülmesi, üstün ateş gücü ve Türk savunmasının henüz yeterince organize olamaması sonucunda yaşanmıştır²³. İleri hatlara gereğinden çok kuvvet tahsis edilmesi²⁴, tek bir bombayla bile çok sayıda ölüme yol açmakta, tahkimat malzemesinin kıtlığı, kayıpları daha da yükseltmiştir²⁵. Makineli tüfeklerle tahkim edilmiş, donanmanın yakın mesafe desteğine sahip bir düşmana karşı yeterli topçu desteği yokken karşı hücumla kalkmak²⁶, Türkler için kıyım olmuştur. 28 Haziran'da başlayıp 5 Temmuz'a kadar devam etmiş olan Zığındere muharebeleri²⁷ 14.000 zayıata mal olmuştur²⁸.

2 Temmuz günü, akşamı ve gecesi; 3 Temmuz günü sabahı baskın şeklindeki taarruz tekrarlanmış; olumlu bir neticeye ulaşılamamıştır. Faik Paşa'nın taarruzdan vazgeçip savunmaya geçilmesi konusunda emir vermesiyle muharebenin bu dönemi kapanmış; bu sonuç, 2 nci Kolordu Komutanı'nın görevini sona erdirmiştir²⁹.

5 nci Ordu karargâhına giden Faik Paşa, geçici olarak Asya Grubu Komutanlığı görevine atanmıştır³⁰. 3 Temmuz'da, bölgeye yeni gelen 1 nci Kolordu Komutanı Mehmet Ali Paşa, Türk sağ kanat komutanlığına atanmış; yine bir sonuç elde edememiştir. Mehmet Ali Paşa aynı gece karargâhına dönmüş; Faik Paşa'dan görevi

¹⁹ ATASE Arşivi, 4/8747, Dos. H-9, Fih. 6-8; ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 347, Dos. H-9, Fih. 6-36.

²⁰ Cecil Faber Aspinall-Oglander, *Büyük Harbin Tarihi: Çanakkale, Gelibolu Askeri Harekâtı, C. II: Çev: Tahir Tunay, Askeri Matbaa, İstanbul 1939, C. II, s. 91; Genelkurmay Başkanlığı, I. Dünya Harbinde Türk Harbi, C.V, 3. Kitap, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Ankara 1980, s.151-152, 158 ("Genelkurmay, Çanakkale Cephesi" olarak kısaltılacaktır); Fahri Belen, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, Ankara 1963, C.II, s. 198; ATASE Arşivi, No, 6/3171, Kls. 4857, Dos. H-12, F. 1-8.*

²¹ ATASE Arşivi, 4/8749, Kls. 3474, Dos. H-11, F.7-32.

²² ATASE Arşivi, 6/3171, Kls. 4857, Dos. H-12, F. 1-11.

²³ ATASE Arşivi, 4/8749, Kls. 3474, Dos. H-10, Fih. 1-10, 1-12, 1-22

²⁴ ATASE Arşivi, 6/3171, Kls. 4857, Dos. H-12, Fih. 1-12, 1-15, 1-25; ATASE Arşivi, 6/2514, Kls. 4831, Dos. H-14, Fih. 1-65; ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-12, Fih. 8-33.

²⁵ ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-11, Fih. 7-33, 7-38, 7-39; ATASE Arşivi, 6/3171, Kls. 4857, Dos. H-13, Fih. 1-11-12, 1-13, 1-15, 1-21, 1-25; ATASE Arşivi, 6/2514, Kls. 4831, Dos. H-14, Fih. 1-57.

²⁶ ATASE Arşivi, 6/2802, Kls. 4763, Dos. H-7, Fih. 1-33.

²⁷ ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474 Dos. H-12, Fih. 8-2; ATASE Arşivi, 6/8056, Kls. 4775, Dos. H-4, Fih. 1-18, 1-22; ATASE Arşivi, 6/2802, Kls. 4763, Dos. H-7, Fih. 1-33, 1-42, 1-45, 1-49; ATASE Arşivi, 6/3171, Kls. 4857, Dos. H-12, Fih. 1-21.

²⁸ ATASE Arşivi, 6/3171, Kls. 4857 Dos. H-12, Fih. 1-8.

²⁹ ATASE Arşivi, 6/2802, Kls. 4763, Dos. H-7, Fih. 1-58, 1-59.

³⁰ Genelkurmay, *Çanakkale Cephesi 3 nci Kitap*, s. 193.

teslim almıştır³¹. Sonunda Faik Paşa, 5 nci Ordu'da kendisine yeni bir görev verilmediği için, başka cephelerde görev almak üzere İstanbul'a hareket etmiştir³².

Liman von Sanders, Asya yakasından da bir hareketin yapılmayacağı; buna karşın, Yarımada'nın diğer bölgelerine, bir çıkarmanın yapılacağı kanısına varmıştır. 4 Ağustos günü Faik Paşa'nın emrinde bir kolordu oluşturulmuş ve Asya yakasından kuvvet çekmeye karar vermiştir³³.

7 Ağustos 1915 Güney Grubu Komutanlığı'na verilen bir emirle, 2 nci Kolordu Komutanı Faik Paşa'nın Saros Grubu Komutanlığı görevini almak üzere hemen Gelibolu'ya hareketi bildirilmiştir. Böylece Albay Feyzi'nin Anafartalar Grubu Komutanlığı'na gitmesinden dolayı boşalan yer doldurulmuştur³⁴.

Sarıkamış Murat Mihverindeki muharebelere iştirak etmiş olan Faik Paşa, 30 Ağustos 1916 saat 05.10'da Bingöl'ün Karakoç mevkiinde, gözetleme yerinde başından vurularak şehit olmuştur. Mezarı Bingöl'de anıt yanındadır³⁵.

Kurmay Albay Nihat Anılmış Bey (1878-1954), 1878 yılında Filibe doğumlu olup, İbrahim Ethem Bey'in oğludur. 1897'de Harp Okulu'ndan, 1900'de de Harp Akademisi'nden mezun olmuştur. Balkan Savaşı'nda görev almıştır. 21 Mart 1915 günü 2 nci Ordu Kurmay Başkanlığına tayin edilmiştir. Kurmay Başkanı Albay Nihat (Anılmış), 1 Temmuz 1915 günü Kuzey Grubu karargâhına gelen ve cepheyi gezen 2 nci Ordu Komutanı Vehip Paşa ve heyetiyle birlikte. Vehip Paşa ile teklif edilen yeni görev için durumu yakından incelemek fırsatını bulmuştur.

9 Ekim 1915'te Cevat Paşa, Seddülbahir Grubu 14 ncü Kolordu Komutanlığı'na atanınca, Çanakkale Boğazı Müstahkem Mevki Komutanı olmuştur³⁶.

*Kurmay Albay Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938)*³⁷ Selanik'te doğmuş olup Ali Rıza Bey'in oğludur. 1899'da Harp Okulu'ndan, 1905'te Harp Akademisi'nden mezun olmuştur. Çanakkale'den önceki görev yeri Sofya Ateşemiliterliğidir.

3 ncü Kolordu dâhilinde 19 ncu Tümen Komutanlığı oluşturulmuş ve Kurmay Yarbay Mustafa Kemal, 18 Ocak 1915'te atanmıştır³⁸. 3 ncü Kolordu emrinde, genel ihtiyatını teşkil edecektir. 25 Şubat 1915'te Eceabat'a intikalini tamamlayan 19 ncu

³¹ ATASE Arşivi, 6/2802, Kls. 4763, Dos. H-7, Fih. 1-33, 1-42, 1-45, 1-49, 1-58, 1-59.

³² Genelkurmay, *Çanakkale Cephesi 3 nci Kitap*, s. 261.

³³ ATASE Arşivi, 5/9817, Kls. 4350, Dos. H-5, Fih. 4-35.

³⁴ ATASE Arşivi, 4/8749, Kls. 3474, Dos. H-15, Fih. 11-3, 11-5; ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-16, Fih. 2-23; Arş. 4/8749, Kls. 3474, Dos. H-15, Fih. 11-5.

³⁵ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s.74, 80, 119.

³⁶ ATASE Arşivi, 5/9962, Kls 3974, Dos. H-1, Fih. 1-114.

³⁷ BOA, İ, HB, 1333. Ra/3; BOA, İ, HB, 1333. N/43; BOA, İ, HB, 1333. L/19; BOA, HR. MA, 1144/20; BOA, İ, TAL, 1334. Ra/39; BOA, DH. UMVM, 78/6; ATASE Arşivi, 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-10, F. 1-72; ATASE Atatürk Arşivi, Dos. 6-35, Def. 8, F.1-2, 1-4, 1-5, 1-11-12, 1-13, 1-25, 1-26, 1-32; Ulugh İğdemir, Atatürk'ün Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıraları, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 13.

³⁸ BOA, HR. MA, 1118/4.

Tümen'in harekete hazır olması istenmiştir. Ayrıca 19 ncu Tümen bölgeye gelince, 9 ncu Tümen'e yeni savunma düzeni ile ilgili emirler gönderilmiştir³⁹.

19 ncu Tümen 25 Nisan 1915 sabahı, Bigalı köyü ve civarındadır⁴⁰. Kurmay Başkanı Binbaşı İzzettin (Çalışlar)'dir⁴¹. 57 nci Alay Bigalı deresinde, 77 nci Alay Maltepe'de, 72 nci Alay karargâhı Yalova yolu doğusunda bulunmaktadır⁴².

19 ncu Tümen Komutanı, kuzey yönden gelen şiddetli bombardıman sesleri ve çıkarmayla ilgili olarak 05.10'da 77 nci Alay⁴³ ve 9 ncu Tümen'den alınan raporlar⁴⁴ üzerine Tümenini alarma geçirmiştir. Süvari bölüğünü keşif amacıyla, Kocaçimen'e yönelterek, tehlike halinde sonuna kadar direnmesini emretmiştir⁴⁵.

Saat 06.30'da 9 ncu Tümen'den gelen yardım talebi üzerine harekete geçen Mustafa Kemal, Arıburnu'na çıkarma yapan Anzak'ın, (Koca)çimendağı silsilesine yöneldiği haberini almıştır. İstenen bir taburluk desteğin yerine, inisiyatifi kullanıp 57 nci Alayı alarak muharebe alanına sürmeye karar veren 19 ncu Tümen Komutanı, saat 07.45'te birliklerinin başında, Kocadere Köyü batı sırtlarına doğru yönelmiştir. 57 nci Alay Komutanı ise, 3 ncü Taburla birlikte ihtiyat olarak geriden gelecektir⁴⁶.

261 Rakımlı tepeye ulaşan, ilerleyen Anzak'ı gören ve onların karşısında çekilen Türk erlerine Mustafa Kemal "*Süngü tak*"⁴⁷ emriyle, zamanında vaziyete el koymuştur. Anzak da, buna mukabil hemen yere yatıp mevzi almıştır. Peşinden 57 nci Alay'dan birlikler, 261 Rakımlı tepeden⁴⁸ Düztepe'ye doğru hücumla geçmiştir⁴⁹.

Mustafa Kemal, "*Size taarruzu değil, ölmenizi emrediyorum! Biz ölene kadar geçen sürede yerimizi yeni kuvvet ve komutanlar alacaktır*"⁵⁰, emri üzerine, Anzak'ı geriye doğru sürmede ve hedeflerinden de uzaklaştırmada başarı sağlamışlardır. Düztepe, Kılıçbayırı ve Yüksekırt temizlenmiş; Suyatağı, Kemalyeri ve Kavaktepe'de bulunan dokuz adet dağ topu, Anzak ilerleyişini çoğu zaman zora sokmuştur. Donanmasının kendi askerlerini vurma endişesiyle pasif kalması, engebeli arazi, dağ bataryalarını karaya taşıyamamaları da, topçu gücünü Türklerin lehine çevirmiştir⁵¹.

Mustafa Kemal, Arıburnu dolaylarına sıkıştırılan Anzak'a karşı taarruzun gece de sürdürülmesi kararı almıştır⁵². Fakat gece yaşanan bazı olumsuzluklar yüzünden yapılamamıştır⁵³.

³⁹ATASE Arşivi, 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-17, F. 1-44, 1-45, 1-46.

⁴⁰ATASE Arşivi, No. 4/8749, Kls. 3474, Dos. H-4, F. 2-19.

⁴¹BOA, HR. MA, 1118/4; ATASE Arşivi; No. 1/1666, Kls. 4618, Dos. 43, F. 71.

⁴²ATASE Arşivi, 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-10, F. 1-68.

⁴³ATASE Atatürk Arşivi, Dos. 6-35, Def. 8, F. 1-11, 1-12.

⁴⁴ATASE Arşivi, 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-10, F. 1-72.

⁴⁵ATASE Arşivi, 6/9665, Kls. 4996, Dos. H-3, F. 1-1.

⁴⁶ATASE Atatürk Arşivi, Dos. 6-35, Def. 8, F. 1-12.

⁴⁷Mehmet Şefik Aker, *Çanakkale-Arıburnu Savaşları ve 27 nci Alay*, Askeri Basımevi, İstanbul 1935, s. 59.

⁴⁸İlhan Akşit- Hayati Tezel, *Mustafa Kemal ve Çanakkale 1915*, İstanbul 1982, s.115.

⁴⁹Genelkurmay, *Çanakkale Cephesi 2 nci Kitap*, s. 110.

⁵⁰İğdemir, s.25; Genelkurmay, *Çanakkale Cephesi 2 nci Kitap*, s. 115.

⁵¹BOA, HR. MA, 1125/44.

⁵²ATASE Atatürk Arşivi, Dos. 6-35, Def. 8, F. 1-18; *Çanakkale Muharebeleri 75 nci Yıl Armağanı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1990, s. 93.

28 Nisan'da belirginleşen mevziler, aşağı yukarı bu şekilde kalacaktır⁵⁴: Türk hattı, kuzeyde Cesarettepe'nin doğusundan Bombasırtı'ndan, Kırmızıırt, Kanlıırt'a kadar uzanmakta ve Albayrak sırtında sona ermektedir. Her iki taraf tahkimatlarını geliştirerek, buldukları savunma hatlarını korumuşlardır.

Anzak'ın sayısı 25.000'e yükseltilmiştir. Bir haftadır yaptıkları sürekli tahkimat ve engellerle mevzilerini güçlendirmeleri, buna ek olarak, donanma ve 100'den fazla ağır makineli tüfeklerle sağladıkları ateş üstünlüğü vardır⁵⁵.

19 ncu Tümen tarafından 1 Mayıs günü ve gecesi yapılan hücumların, tahkimatını iyileştirmiş, yerleşmiş, sayıca ve ateş gücü olarak üstün Anzak'a karşı, çok geniş bir hatta başarılı olma şansı yoktu. Türklerin en büyük eksikliği, dik yollu mermi atabilen obüs toplarıyla takviye edilmeyişidir. Bu ateş gücünün eksikliği, 3-4 Mayıs günlerinde ve 19 Mayıs hücumları sırasında da ciddi şekilde hissedilmiştir⁵⁶. 3-4 Mayıs günlerinde 6.000⁵⁷ ve 19 Mayıs'taki yaklaşık 10.000 büyük zayıat verilmiştir⁵⁸.

6 Ağustos 1915 günü saat 22.00'de taarruz eden ve mevcudu 20 000 kişiyi bulan İngilizler, Conkbayırı ve Kocaçimentepe'ye taarruz etmiştir⁵⁹. Başlangıçta, süratle ilerlemiş ve bu tepelerin doruk çizisine 25-30 metreye kadar yanaşabilmiştir. Tutulan Conkbayırı civarı ve etekleri, muharebelerin başında ihtiyat kuvvetlerinin parça parça ve arazi şartlarını dikkate alınmadan bölgeye yığılması, sorumlu komutanların vurularak savaş dışı kalması, emir ve komuta düzenini ortadan kaldırmıştır. Conkbayırı'na lüzumundan fazla kuvvetler yığılmış olması yüzünden başarı elde edememiştir.

Anafartalar Grubu Komutanlığı'na atanan Mustafa Kemal, yorgun ve ağır zayıat vermiş olan Türk birliklerine yeni bir ruh vermiş; 10 Ağustos 1915 günü saat 04.30'da, sadece süngüsünü kullanarak yeniden taarruza geçirmiştir⁶⁰. Conkbayırı muharebeleri, hazırlıksız yakalanan Türk savunmasının, hem Müttefiklerin gereken operasyonel kabiliyet ve kararlılığı gösterememesi yüzünden, hem de Anafartalar

⁵³Aker, s. 73; BOA, HR. SYS, 2323/1; ATASE Atatürk Arşivi, Dos. 6-35, Def. 8, F. 1-25, 1-26, 1-32; ATASE Atatürk Arşivi, Dos. 6-35, D. 9, F. 1-2, 1-5.

⁵⁴Genelkurmay, *Çanakkale Cephesi 2 nci Kitap*, s.148.

⁵⁵Belen, 1915, C.II, s.178.

⁵⁶ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-4, F. 1-8, 1-25; ATASE Atatürk Arşivi, Dos. 6-35, D. 10, F. 1-7, 1-13; ATASE Atatürk Arşivi, Dos. 6-35, D. 11, F. 1-13.

⁵⁷ATASE Arşivi; No. 5/2453, Kls. 3964, Dos. H-16, F. 1-4; ATASE Atatürk Arşivi, Dos. 6-35, D. 11, F. 1-13, 1-15, 1-16, 1-17; BOA, HR. MA, 1125/44.

⁵⁸ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-6, F. 3, 3-15, 3-24, 3-27, 3-30; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C. I (1903-1915), Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 218; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C. III, Remzi Yayınları, İstanbul 1972, s. 252-253; ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-4, F. 1-22; ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-5, F. 2-3, 2-4, 2-5, 2-11, 2-13, 2-25, 2-30, 2-35; ATASE Arşivi, 5/2443, Kls. 3964, Dos. H-21, F. 1-4; Sanders, s.72-73; Çalışlar, s. 37.

⁵⁹Cemil Conk, *Çanakkale, Conkbayırı Savaşları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1959, s.23.

⁶⁰ATASE Arşivi, 6/9040, Kls. 4798, Dos. H-4, Fih. 1-137; ATASE Arşivi, 6/9040, Kls 4798, Dos, H-2, Fih. 1-100, 1-102, 1-103, 1-104, 1-105, 1-107; Aspinall-Oglander, C. II, s.175.

Grubu Komutanı Mustafa Kemal ve ona bağlı birlik komutanlarıyla, askerlerin gösterdikleri büyük direnç ve fedakâr hücumlar sayesinde kazanılmıştır⁶¹.

Kanlısirt-Conkbayırı-Kocaçimentepe'de 6 - 10 Ağustos günleri akşamına kadar devam eden en kanlı muharebelerde İngiliz birlikleri geri atılmış, Kocaçimentepe - Conkbayırı hattı, emniyet altına alınmış. İngilizler, taarruz gücünü yitirmişler⁶².

Aslında Kanlısirt ve Conkbayırı muharebeleri, İngilizlerin Anafartalar'a ve Suvla Limanı'na yaptıkları yeni çıkarmayla başlayan büyük harekâtın bir parçasıdır⁶³.

Anafartalar bölgesi: 6-7 Ağustos gecesi, saat 22.00'de başlayan çıkarma harekâtı, 20.000'den fazla İngiliz'i kapsıyordu⁶⁴. Bölgeyi savunan Yarbey Wilhelm Willmer komutasındaki Türk askeri sayısı 3.000'i geçmemektedir ve Anafartalar'da 12 namluluk bir topçu gücü vardır⁶⁵.

İngilizler kıyı şeridini güvene almışlar, fakat ilerleyememişlerdir⁶⁶. 7 Ağustos'ta Softatepe⁶⁷, Mestantepe'yi ve Kireçtepe başındaki Karakol Dağı'nı ele geçirmişler⁶⁸, Yusufçuktepe ve Tekketepe eteklerine kadar gelmişlerdir⁶⁹. İlk günü sona erdiğinde, Anafartalar ovasındaki hâkim tepeler Türkler'in elinde olup İngilizler hedeflerinden çok uzakta bulunmaktadır⁷⁰.

Bolayır'dan yola çıkan 7 nci ve 12 nci Tümen'e bağlı alaylar, 8 Ağustos günü pozisyon alabilmişlerdir⁷¹. Saros Grubu Komutanı iken, yeni amfibi harekât üzerine tesis edilen Anafartalar Grubu Komutanlığı'na getirilen Albay Feyzi Bey, birliklerin tümünün muharebe alanına ulaşmaması nedeniyle, akşamüzeri için planlanan hücumdan vazgeçmiştir. Bunun üzerine Liman von Sanders, Feyzi Bey'i görevden almış ve Albay Mustafa Kemal'i Anafartalar Grubu Komutanlığı'na atamıştır⁷².

Mustafa Kemal 8/9 Ağustos gecesi Çamlıtekke'ye gelerek komutayı devralmış ve 5 nci Ordu Komutanlığı tarafından emredilen karşı hücumun, gecikmeyle de olsa, 9 Ağustos sabahı daha önceden tasarlandığı gibi gerçekleştirileceğini belirtmiştir⁷³.

⁶¹ ATASE Arşivi, 6/9565, Kls. 4936, Dos. H-35, Fih. 1-2, 1-3, 14; ATASE Arşivi, 6/9040, Kls. 4798, Dos. H-4, Fih. 1-136, 1-137; ATASE Arşivi, 6/9040, Kls 4795, Dos, H-2, Fih. 1-100, 1-103, 1-104; ATASE Arşivi, 6/8565 Kls. Dos. H-34, Fih. 1-4; ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-15, Fih. 11-18; ATASE Arşivi, 6/2219 Kls. 4853, Dos. H-9, Fih. 1-190,1-195; ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-15, Fih. 11-5; Kadri Perk, *Çanakkale Savaşının Tarihi 2 ve 3 ncü Kısımlar*, Askeri Basımevi, İstanbul 1940, s. 120, 124; Aspinall-Oglander, C II, s. 201, 203, 204, 208; Çalışlar, s.139.

⁶² Kanlısirt-Conkbayırı-Kocaçimentepe muharebelerinde Türkler toplam 20.000; İngilizler de 25.000 zayıat vermişlerdir; Perk, s.124; ATASE Arşivi, 6/9565, Kls. 4936, Dos. H-35, Fih. 1-2 ATASE Arşivi, 6/9565, Kls. 4936, Dos. H-35, Fih. 1-3.

⁶³ Aspinall-Oglander, C. II, s. 271, 288, 289, 305, 312.

⁶⁴ Robert Rhodes James, *Gelibolu Harekâtı*, Çev: Haluk V. Saltıkgil, Belge Yayınları, İstanbul 1972, s. 350; Aspinall-Oglander, C. II, s. 233, 239, 241, 248, 269.

⁶⁵ ATASE Arşivi, 6/8565, Kls. 4936, Dos. H-85, Fih. 1-3.

⁶⁶ ATASE Arşivi, 6/9040, Kls. 4798, Dos. H-4, Fih. 1-136.

⁶⁷ ATASE Arşivi, 8/2514, Kls. 4831, Dos. H-16 Fih. 1-7.

⁶⁸ ATASE Arşivi, 6/9565, Kls. 4936, Dos. H-35, Fih. 1-5.

⁶⁹ ATASE Arşivi, 5/8810, Kls. 4575, Dos. H-2, Fih. 1-1.

⁷⁰ ATASE Arşivi, 1/217, Dos. 36, Fih. 125, 131; Perk, s.118.

⁷¹ ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-15, Fih. 11-3, 11-4.

⁷² ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-15, Fih. 11-5, 11-18.

⁷³ Çalışlar, s.139, 141; Falih Rıfıkı Atay, *Babamız Atatürk*, İstanbul 1955, s.28.

9 Ağustos günü, Mestan Tepe'den ilerleyen İngilizleri geri atmıştır. Ağır kayıp veren Türkler, buna rağmen İsmailoğlu Tepe ve Yusufçuk Tepe'yi tutmaya devam etmişlerdir. Kireçtepe üzerinde saldıran İngilizler fazla ilerleyememiştir⁷⁴.

10 Ağustos günü İngilizler, Küçük Anafarta yönüne doğru saldırıya geçmiştir.

Türkler, iki kez daha tekrarlanan saldırıları püskürtmeyi başarmıştır. İngilizlerin diğer saldırıları da sonuçsuz kalmıştır.

İngilizler 11 Ağustos günü 10.000 kişiyi daha karaya çıkarmış ve Tekketepe'ye doğru sürmüşlerdir. Kurmaylar bu taarruzu 13 Ağustos'a ertelemişlerdir. 12 Ağustos günü ise, eldeki kuvvetlerle, bir ileri keşif harekâtına karar veren İngilizler, öğleden sonra Kavaktepe-Tekketepe'ye doğru ilerlemişlerdir. İngilizler 700, Türkler 300'e yakın kayıp vermişlerdir⁷⁵. Bu harekâtın başarısızlığı üzerine, İngilizler 13 Ağustos için planladıkları ana harekâttan vazgeçmişlerdir.

Anafartalar ovasında bir sonuç alamayan İngilizler, 14 Ağustos'tan itibaren, Kireçtepe'yi hedef alan bir saldırıya karar vermişlerdir. Donanma himayesinde İngilizler, Kireçtepe üzerindeki Aslantepe ve Projektörtepe'yi ele geçirmiştir⁷⁶.

21 Ağustos'a kadar cephede büyük çapta muharebe olmamıştır. Yeniden düzenlenen Türkler 5 nci Tümen, İsmailoğlutepe'de 12 nci Tümen, Kayacıkagılı ve Bombatepe'de 7 nci Tümen, Abdurrahmanbayırı'nda 4 ncü Tümen ve Kocaçimentepe-Conkbayırı-261 Rakımlı Tepe hattında 8 nci Tümen şeklindedir. 9 ncu Tümen iki alayıyla Turşunköy'de, 6 ncü Tümen'in iki alayı da Sivli Köyü'nde ihtiyattadır. Yaklaşık 100 top, hâkim tepeler silsilesi ve gerisinde konuşlandırılmıştır⁷⁷. 85 namluluk kara topçu desteğine sahip Müttefikler, Seddülbahir'den gelen destek birlikleriyle beraber, 30.000 kişilik bir kuvvete erişmiş ve yeniden bir saldırı planı hazırlamışlardır⁷⁸. Mustafa Kemal, kuvvet kaydırmalarından, İngilizlerin bu cephede yeni bir saldırıya hazırlanmalarını anlamış, ihtiyatları cepheye yaklaştırmıştır⁷⁹.

Saldırı, 21 Ağustos günü 14.30'da, yoğunlaşan topçu ateşi ile başlamıştır. Yusufçuktepe ve güneyine saldıran kol, çekilmek durumunda kalmıştır. Saat 18.00'de taarruzu tekrarlayan İngilizler, yine çok az bir ilerleme sağlayabilmiştir. Kayacıkagılı yönünde saldırı başlatarak, 7 nci Tümen cephesindeki siperleri ele geçirmiş ve burada tahkimata başlamıştır. Gece bazı ön siperler el değiştirdiyse de, 22 Ağustos günü itibarıyla, sadece Yusufçuktepe'nin denize bakan yamaçları ile Azmakdere ve Kayacıkagılı civarında küçük bir arazi parçası elde edebilmişlerdir⁸⁰. Bir günlük çarpışma, Müttefikler'in tüm Çanakkale muharebeleri boyunca bir seferde uğradıkları en ağır zayıtı ortaya çıkarmıştır. İngilizler yaklaşık 8.000 asker, Türkler ise 2.500 askeri kaybetmiştir⁸¹.

⁷⁴ ATASE Arşivi, 5/8810, Kls. 4574, Dos. H-4, Fih. 1-16; ATASE Arşivi, 5/8810, Kls. 4558, Dos. H-6, Fih.3-1.

⁷⁵ ATASE Arşivi, 6/3267, Kls. 4863, Dos. H-12, Fih. 1-15.

⁷⁶ ATASE Arşivi, 5/8810, Kls. 4574, Dos. H-5, Fih. 1-5.

⁷⁷ ATASE Arşivi, 1/217, Dos. H-44, Fih. 1-21, 1-27.

⁷⁸ ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-17, Fih. 3-3.

⁷⁹ ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos.11, Fih. 4-19.

⁸⁰ ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-16, Fih. 2-22, 2-23.

⁸¹ ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-16, Fih. 2-25, 2-31.

27 Ağustos günü, güneşi arkalarına alarak yoğunlaşan ağır bombardımandan sonra saldırıya geçen İngilizler, Bombatepe'nin güneybatı sırtlarını ele geçirmiştir. Bu küçük tepe üzerindeki mücadele, sabah saatlerine kadar sürmüş ve İngilizler 1.100, Türk birlikleri 679 asker zayıat vermiştir.

Bombatepe muharebeleri ile Arıburnu ve Anafartalar bölgesindeki çarpışmalar fiilen sona ermiş bulunmaktadır. Anafartalar Muharebeleri de Conkbayırı muharebeleri gibi, hazırlıksız ve plansız yakalanan Türk savunmasının, hem düşmanın gereken operasyonel kabiliyet ve kararlılığı göstermemesi yüzünden, hem de Anafartalar Grubu Komutanı Mustafa Kemal ve komutanlarıyla, askerlerin gösterdikleri büyük direnç ve fedakâr hücumlar sayesinde kazanılmıştır⁸².

Anafartalar Grubu Komutanı Mustafa Kemal, arkadaşları ile birlikte başkent ve vatanın müdafaası adına ortaya koyduğu enerji, kayda değer niteliktedir. Ordu Komutanı ile arasındaki 'sui tefehhüm ve bürudet' derinleşmeye başlayınca "sağlık" gerekçe gösterilerek⁸³, 10 Aralık 1915 günü bölgeden ayrılmıştır⁸⁴.

Kurmay Albay Ali Sezer Bey (1871-1948) 1871 yılında Bosna'da doğmuştur. Osman Bey'in oğludur. 1892'de Harp Okulu'ndan, 1898'de de Harp Akademisinden mezun olmuştur. 30 Mart 1915'te 5 nci Ordu Menzil Müfettişi olarak görev almıştır. 19 Eylül 1915'te de Sofya Ateşemiliteri olarak tayin edilmiştir⁸⁵.

5 nci Ordu'nun ihtiyacının karşılanabilmesi için 27 Mart 1915 tarihinde Gelibolu'da 5 nci Ordu Menzil Müfettişliği kurulmuştur. Ordu'nun menzil alanı Trakya ile Marmara havzasının büyük bir bölümünü kapsamaktadır. Karargâh şubeleri Akbaş olup, teşkilde 'muhafız', 'telgraf müfrezesi', 'sahra postası' ve 'sahra jandarma takımı' mevcuttur⁸⁶.

5 nci Ordu Menzil Müfettişliği'nin Menzil Sıhhiye Heyeti, Menzil Veteriner Heyeti, Cephane Komutanlığı, Menzil Ulaştırma Komutanlığı, İnşaat Şubesi, Menzil Posta-Telgraf Müdüriyeti, Evrak Kalemi, Menzil Müfettişlik Karargâh Komutanlığı, Muhasebe ve İaşe Subayı gibi idari personelin, Personel Dairesi'nce atanmaları, gerekli araç ve gereçlerinin de nerelerden temin edileceği hususunda diğer genel karargâh şubeleri harekete geçirilmiştir⁸⁷.

Ordu Menzil Müfettişliği'nin öncelikle işletilmesi için 5 nci Ordu'ya yollanacak cephaneye ve diğer malzemelerin birleştirilerek, tüm ulaşım imkânlarıyla nakledilmesinin organize edilmesini istemiştir. Dolayısıyla Genel Müfettişlik, savaş gemilerinden, iskele depolarından ve kara menzil araçlarından ne şekilde

⁸² BOA, HR. MA,1118/4; ATASE Arşivi; No. 6/1666, Kls. 4669, Dos. H-13, F. 1-19; Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı (1881-1918)*, C.I, TTK Yayınları, Ankara 1980, s. 37, 38.

⁸³ Çalışlar, 2007: 28, 125, 128.

⁸⁴ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1976, s. 225; Çalışlar, s.131, 134-135; EPÇA, S.674, 676, 677.

⁸⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *I. Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, C. II, ATASE Yayınları, Ankara 2009, s. 14. ('Genelkurmay, *I. Dünya Savaşı Komutanları Biyografileri*' olarak kısaltılacaktır.)

⁸⁶ ATASE Arşivi, 1/6, Kls. 1129, Dos. 27, F. 2; ATASE Arşivi, 1/1, Kls. 14, Dos. 69, F. 33.

⁸⁷ ATASE Arşivi, 1/65, Kls. 1886, Dos. 50, F. 1-3.

faydalanılacağını tespit ederek bütünlemenin bir elden yapılmasını sağlamış ve karışıklığı da böylece önlemiştir.⁸⁸

Kurmay Albay Hasan Vasfi Orbay Bey (1876-1938), 1876 yılında Bosna'da doğmuştur. Hasan Bey'in oğludur. 1893'de Harp Okulu'ndan, 1898'de de Harp Akademisi'nden mezun olmuştur. 31 nci Erzincan Tümen Komutanı iken 3 Nisan 1915'te emekli olmuştur. 4 Temmuz 1915 tarihinde tekrar göreve çağırılmış ve Uzunköprü - Akbaş Menzil Hattı Komutanı olarak atanmıştır.⁸⁹

En yakın tren istasyonu Uzunköprü'de bulunmakta ve cepheye yürüyerek yedi gün tutmaktadır. Bu sırada ordunun nakliye kamyonu bulunmadığından öküz arabaları, deve kolları ve diğer hayvanlarla çok az şey taşınabiliyor olsa da, asker sevkıyatı gibi hizmetler için bu yol hattı büyük önem arz etmektedir.⁹⁰

Çanakkale Cephesi'nde 5 nci Ordu bölgesinde levazım ve cephane nakli için Saroz ve Gelibolu Yarımadası'ndaki ana ikmal yolu, İstanbul-Uzunköprü demiryolu ve Keşan'dan başlayarak Bolayır, Gelibolu ve Bigalı'dan geçerek Seddülbahir'de sona eren karayoludur⁹¹. Rumeli yakasındaki Gelibolu-Bolayır-Keşan-Uzunköprü şosesi ile Bolayır-Ekzamil-Şarköy ve Keşan-Hayrabolu-Tekirdağ yolları faaldir⁹².

*Yarbay Fahrettin Altay Bey*⁹³(1880-1974), 1880 yılında İşkodra'da doğmuş olup İsmail Bey'in oğludur. 1897'de Harp Okulu'ndan, 1902'de de Harp Akademisi'nden mezun olmuştur. 1913 yılında 4 ncü Kolordu Kurmaylığına, 20 Ekim 1914'te de 3 ncü Kolordu Kurmay Başkanlığı'na atanmış, Tuğgeneral Mehmet Esat Bülkat Paşa'nın yanında bu vazifesine devam etmiştir. 28 Eylül 1915'te Harbiye Nezareti Müsteşar Muavinliği görevine tayin oldu ve aynı yıl Albaylığa terfi etmiştir. Birçok eser kaleme almıştır. 1974 yılında vefat etmiştir⁹⁴.

Yarbay Hasan Askeri Yücekök Bey (1880-1974), 1868 yılında Naslıç'te doğmuştur. Hacı Ahmet Bey'in oğludur. Harp Akademisi'nden mezun olmuş, Osmanlı - Yunan ve Balkan muharebelerine iştirak etmiştir. Aralık 1914 tarihinde 1 nci Kolordu 2 nci Tümen Komutanı olarak atanmıştır. 11 Mayıs 1915'te İstanbul'dan Çanakkale Cephesi'ne görevlendirilmiş, Kuzey (Arıburnu) bölgesinde 2 nci Tümen Komutanı olarak 19 Mayıs Türk taarruzuna katılmış olup Tümeni büyük kayıplara uğramıştır⁹⁵. Güney (Seddülbahir) bölgesinde 3 ncü Kirte (4-6

⁸⁸ ATASE Arşivi, 1/1, Kls. 8, Dos. 40, F. 25-22.

⁸⁹ Genelkurmay, *I. Dünya Savaşı Komutanları Biyografileri*, C. II, s. 140.

⁹⁰ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Yeni Gün Haber Ajansı A.Ş., İstanbul 1999, s. 94-95.

⁹¹ Mustafa Öztürk, "Çanakkale Muharebelerinde Türk Ordusunun İkmal ve İlaş Durumu", *Askeri Tarih Bülteni*, Y. 12, Şubat 1987, S. 22, Ankara 1987, s.155

⁹² ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2480, Dos. 397, F. 3; Gözcü, s. 80; Kemal Özbay, *Türk Askeri Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. I, İstanbul 1976, s.231.

⁹³ BOA, İ, HB, 1333. N/137; BOA, HR. SYS, 2218/43; BOA, HR. SYS, 2294/67; BOA, HR. SYS, 2218/36.

⁹⁴ Genelkurmay *I. Dünya Savaşı Komutanları Biyografileri*, C. III, s.3.

⁹⁵ ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-5, F. 2-35; ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-6, F. 3-15, 3-16, 3-24, 3-30; ATASE Arşivi, 5/2453, Kls.3964, Dos. H-22, F. 1-12; ATASE Arşivi, 5/2453, Kls. 3964, Dos. H-2, F. 1-7; ATASE Arşivi, 4/8749, Kls. 3434, Dos. H-14, F. 5-38.

Haziran 1915)⁹⁶, 1 nci Kerevizdere Muharebelerine iştirak etmiş ve büyük başarılar kazanmıştır⁹⁷. 18 Aralık 1915'te Irak'a giderek 13 ncü Kolordu'ya katılmıştır.

Kurmay Yarbay Mehmet Hayri Tarhan Bey (1880-1974), 1880 yılında

Tırnovacık'ta doğmuştur. Babası Hafız Hasan Bey'dir. 1897'de Harp Okulu'ndan, 1902'de de Harp Akademisi'nden mezun olduktan sonra, Balkan Harbi'nde kurmay hizmetlerinde bulunmuştur. 2 nci Kolordu Kurmay Başkanı⁹⁸, 1 Mayıs 1915'te 6 ncü Kolordu Kurmay Başkanı olmuştur. 15 Mayıs'ta grup teşkilatına geçilmesiyle⁹⁹ Saros Grubu Kurmay Başkanlığına, Ağustos 1915'te Anafartalar Grubu Kurmay Başkanlığına, 30 Ağustos'ta da Anafartalar Grup Kumandanlığının iki kısma ayrılması üzerine 2 nci Mürettep Kolordu Kurmay Başkanlığına atanmıştır. 16 ncü Kolordu karargâhının teşkil etmesi üzerine 16 ncü Kolordu Kurmay Başkanlığı, 26 Eylül 1915'te de 15 ncü Kolordu Kurmay Başkanlığı görevini yürütmüştür. 1934 yılında vefat etmiştir¹⁰⁰.

Kurmay Yarbay Mehmet Nuri Conker Bey (1882-1937), 1882 yılında Selanik'te doğmuştur. Osman Bey'in oğludur. 1902'de Harbiye'yi 1905'de Harp Akademisi'ni bitirmiştir. Balkan Savaşı'nda Çanakkale Boğazı Kolordusu Kurmaylığına atanmıştır. Şubat 1913 günü Bolayır muharebelerinde yaralandı ve tedavi için Almanya'ya gönderilmiştir. 5 Eylül 1915'te Çanakkale Cephesi Kuzey Grubuna 8 ncü Tümen Komutanı olarak hizmet vermiştir¹⁰¹.

*Yarbay Cafer Tayyar Eğilmez*¹⁰² (1877-1958) 1877'de Priştine'de doğmuştur. Manastır Askeri Rüştiyesi ve İdadisinden mezundur. 1902'de Üsteğmen olmuştur¹⁰³.

Cafer Tayyar, 1 nci Tümen Komutanı tayin edilmiş ve Seddülbahir bölgesinde görevlendirilmiştir¹⁰⁴. Seddülbahir cephesindeki tahkimatı yetersiz görekerek 2 nci Kolordu Komutanı ile tartışmıştır. Cepheye yeni gelen her birlik taarruza geçilerek

⁹⁶ ATASE Arşivi, 6/8903, Dos. H-16, Fih. 1-65, 1-67, 1-68, 1-69.

⁹⁷ ATASE Arşivi, 6/10170, Kls. 4761, Dos. H-6, Fih. 1-10, 1-11, 1-12, 1-13, 1-14, 1-15, 1-16.

⁹⁸ ATASE Arşivi, 4/8749, Kls. 3474, Dos. H-11, Fih. 7-32; ATASE Arşivi, 6/3171, Kls. 4857, Dos. H-12, Fih. 1-11, 1-12, 1-15, 1-25; ATASE Arşivi, 6/2514, Kls. 4831, Dos. H-14, Fih. 1-65; ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-12, Fih. 8-33.

⁹⁹ Genelkurmay, *Çanakkale Cephesi 2 nci Kitap*, s. 190.

¹⁰⁰ Genelkurmay I. *Dünya Savaşı Komutanları Biyografileri*, C. III, s. 179.

¹⁰¹ A.g.e., s. 253; Anafartalar Grubunun solundaki 19 ncü, 6 ncü, 7 ncü ve 8 ncü Tümenlerden oluşan kolordu, 15 ncü Kolordu adını aldı ve komutanlığına Albay Yakup Şevki (Subaşı) getirildi.

¹⁰² ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-11, Fih. 7-29, 7-38, 7-39; 6/2802, Kls 4763, Dos. H-7, Fih. 1-33, 1-42, 1-58, 1-59; 6/3171, Kls. 4857, Dos. H-13, Fih. 1-11; Bkz: Zülal Keleş, *Cafer Tayyar Paşa*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1993.

¹⁰³ Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Ankara 1972, s.129; Keleş, s. 31, 37, 41, 50, 57.

¹⁰⁴ ATASE Arşivi, 5/179, Kls. 3869, Dos. 61, F. 3-10; ATASE Arşivi, 6/3171, Kls. 4857, Dos. H-12, Fih. 1-13, 1-15, 1-21, 1-25, 1-37, 1-40.

daha etrafını tanımadan eritiliyordu. Burada taarruzu karşı taarruzla karşılamak ve tahkimatı güçlendirmek kayıpları azaltacaktır¹⁰⁵.

Ağustos 1915 sonlarında savaş eski hareketliliğini kaybetmiş, siper çatışmaları yapılmaya başlanmıştır. Cafer Tayyar komutasındaki 1 nci Tümen'in bağlı olduğu "14 ncü Kolordu ve Sağ Bölge Kumandanı" Trommer Paşa tebdili hava olarak Edirne'ye gidince vekâlet Cafer Tayyar'a verilmiştir. 9 Eylül 1915'te yürüttüğü görev Albay Kannengiesser'e verilmesi üzerine sinirlenerek ordudan ayrılmak istemiştir¹⁰⁶. İtirazları sonuç vermiş 31 Eylül 1915'te tekrar 14 ncü Kolordu ve 1 nci Mıntika komutanlıklarına vekâleten atanmıştır¹⁰⁷. Çanakkale Cephesi'ndeki hizmetlerinden 14 Aralık 1915'te Albay olmuştur.

Yarbay Salih Ulvi Sezer Bey (1875-1948) 1875'te Manastır'da doğmuştur. Zülfü Bey'in oğludur. 1895'te Topçu Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Seddülbahir Muharebelerinde 7 nci Tümen 7 nci Topçu Alay Komutanı¹⁰⁸, peşinden de Sol Cenah Topçu Komutanı olarak görev almıştır¹⁰⁹. 1948 yılında vefat etmiştir.

*Yarbay Mehmet Şefik Aker Bey (1877-1964)*¹¹⁰ 1877 yılında Manastır'da doğmuştur. Selim Bey'in oğludur. 1896'da Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Yarımada'nın kuzeyinde 9 ncu Tümen 27 nci Alay Komutanıdır¹¹¹. 27 nci Alay Yarbay Şefik komutasında, Koyun limanından (hariç) Büyük Arıburnu'na kadar olan kıyıda tertiplenmiştir. 27 nci Alayın 1 nci Tabur Komutanı Yüzbaşı İbrahim, 2 nci Tabur Komutanı Binbaşı İsmet, 3 ncü Tabur Komutanı Yüzbaşı Halis'tir¹¹².

27 nci Alay Komutanı Yarbay Şefik Bey, alayını Kemalyeri'ni merkez alarak muharebeye sokması ve taarruz geliştikten sonra sağ kanadının 57 nci Alay tarafından destek sağlanacağından dolayı, merkez ve sol kanatta Kanlısirt-Kırmızısirt ekseninde savunma ve karşı hücum yapması, Türk savunmasının kaderini birinci derecede etkilemiştir¹¹³.

¹⁰⁵ ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-11, Fih. 7-38, 7-39, 7-44, 7-56, 7-57; ATASE Arşivi, /2514, Kls. 4831, Dos. H-14, Fih. 1-57, 1-65.

¹⁰⁶ ATASE Arşivi, 6/3171, Kls. 4857, Dos. H-13, Fih. 1-11; ATASE Arşivi, 6/3267, Kls. 4863, Dos. H-9, Fih. 1-24; ATASE Arşivi, 5/179, Kls. 3849, Dos. H-22, Fih. 4; ATASE Arşivi, 6/2802, Kls. 4763, Dos. H-7, Fih. 1-33, 1-42, 1-49, 1-52, 1-58, 1-59, 1-68.

¹⁰⁷ ATASE Arşivi, 5/179, Kls. 3849, Dos. H-22, Fih. 1-7, 1-9, 1-23, 1-26; ATASE Arşivi, 6/8066, Kls. 4775, Dos. H-4, Fih. 1-20, 1-22.

¹⁰⁸ ATASE Arşivi, 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-10, F. 1-86, 1-89. ATASE Arşivi, 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-11, F. 1-29.

¹⁰⁹ ATASE Arşivi, 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-11, F. 1-29.

¹¹⁰ Bkz: Şefik Aker, *Çanakkale - Arıburnu Savaşları ve 27 nci Alay*, İstanbul 1935.

¹¹¹ BOA, İ, HB, 1334. M/117; ATASE Arşivi, 6/1666, Kls. 4669, Dos. H-13, F. 1-19.

¹¹² ATASE Arşivi, 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-10, F. 1-71; Görgülü, s. 83.

¹¹³ Aker, s.34, 41, 43; ATASE Arşivi, No. 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-10, F. 1-73; ATASE Atatürk Arşivi, Dos. 6-35, Def. 8, F. 1-2, 1-4, 1-5, 1-32; ATASE Arşivi, No. 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-11, F. 1-19.

3 ncü Kolordu Komutanı, saat 10.00'da 27 nci Alayı 19 ncu Tümen'e bağlamıştır¹¹⁴. 26 Nisan günü öğleden sonra, Anzak Kanlısirt üzerinden saldırıya kalkmış, 27 nci Alay birlikleri tarafından püskürtülmüştür¹¹⁵.

27 Nisan sabahı, bölgeye takviye olarak gelecek iki taburlu 64. Alay'ın, cephenin sağ kanadına, 33 nci Alay'ın sol kanatta, 27 nci ve 72 nci Alayların arasına yerleştirilmesine karar veren Mustafa Kemal, tüm cephe hattında hücum yapmayı planlıyordu. Saat 07.30'da hücum başladı. 27 nci, 72 nci Alay ve 77 nci Alay Anzak'ı Kanlısirt-Kırmızısirt'in deniz tarafına sürmüşlerdir¹¹⁶.

6-10 Ağustos günleri Anzak'ın Kanlısirt'i ele geçirmesinde, siperlerin top ateşine karşı kalın kalaslarla kapatılması önemli bir handikap teşkil etmiştir. Türkler siper şebekelerinde mahsur kalarak çok ağır zayıyat vermiştir. Şefik Bey'in müdahalesiyle, aynı sistemin 19 ncu Tümen cephesindeki Türk siperlerinde uygulanmaması, muhtemel ve daha büyük bir felaketi engellemiştir¹¹⁷.

27 nci Yarbay Alay Komutanı Mehmet Şefik Aker Bey, Mustafa Kemal Bey'in Arıburnu bölgesinde tüm muharebelerine iştirak etmiştir. 8 Ağustos 1915 tarihinde Albay Mustafa Kemal Bey'in Anafartalar Grup Komutanlığı'na atanması üzerine boşalan 19 ncu Tümen Komutanlığı'nı üstlenmiştir¹¹⁸.

Kurmay Binbaşı İzzettin Çalışlar Bey (1882-1951) 1882 yılında Yanya'da doğdu. Mühendishane-i Berr-i Hümayun'u (1903), Harp Akademisi'ni (1906) topçu sınıfı bitirmiş ve kurmay yüzbaşı rütbesiyle orduda göreve başlamıştır. Mustafa Kemal Bey, Binbaşı İzzettin'i, 19 ncu Tümen Kurmay Başkanı olarak yanına çağırılmış ve daha sonra Anafartalar Grubu Kurmay Başkanı olarak devam etmiştir¹¹⁹. Savaş anında kaleme aldığı günlükleri, başta komutanı Mustafa Kemal'in biyografisine büyük katkılarda bulunduğu gibi, kuzeydeki muharebeler ve karargâhı ile ilgili çok çarpıcı bilgileri içermektedir¹²⁰.

Binbaşı Ahmet Muhtar Bey (1874- 1921) 1874 yılında Köstence'de doğmuştur. Muharrem Bey'in oğludur. 1896'da Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. 20 nci Tümen 63 ncü Alay Tabur Komutanı olarak tayin edilmiştir. 1 Aralık 1915'te 63 ncü Alay Komutan Vekili görevinde bulunmuştur¹²¹.

Görgülü'ye göre “*Seddülbahir bölgesinde 1/2 - 3/4 Mayıs 1915 gece taarruzlarında 7 nci Tümen 21 nci Alay 2 nci Tabur Komutanı Binbaşı Ahmet Muhtar Bey*” bilgisi bu kadardır. İki numaralı dipnotunda ise “*Binbaşı Ahmet*

¹¹⁴ ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-4, F. 1-8.

¹¹⁵ ATASE Atatürk Arşivi, Dos. 6-35, D. 8, F. 1-25.

¹¹⁶ ATASE Atatürk Arşivi, Dos. 6-35, Def. 8, F. 1-32.

¹¹⁷ ATASE Arşivi, 6/7832, Kls. 4883, Dos. H-8 Fih. 1-2, 1-5, 1-6, 1-7.

¹¹⁸ ATASE Arşivi, 6/1666, Kls. 4669, Dos. H-13, F. 1-19; ATASE Arşivi, No. 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-10, F. 1-71, 1-73; ATASE Arşivi, 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-11, F. 1-19; Aker, s. 59.

¹¹⁹ ATASE Arşivi, No. 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-10, F. 1-71; Görgülü, s. 83.

¹²⁰ Bkz: Yay. Haz. İzzettin Çalışlar-İsmet Görgülü, *Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Not Defterinden On Yıllık Savaşın Günlüğü*, Güncel Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul 2007.

¹²¹ Genelkurmay I. Dünya Savaşı Komutanları Biyografileri, C. II, s. 331.

*Muhtar, Çanakkale Muharebelerine hem güney, hem kuzey olmak üzere başından sonuna kadar muharebelere katılmış kahraman tabur komutanlarından biridir. Birliği ile Kırklareli'ne intikal halinde iken 18 Ocak 1916 günü Bolayır'da İngiliz donanmasının açtığı ateş sonucu şehit olmuştur*¹²².

Binbaşı Demir Ali Somdemir Bey 1879 yılında Selanik'te doğmuştur. Hayrettin Bey'in oğludur. Balkan Savaşlarında bulunmuş, Çanakkale Cephesinde 10 ncu Tümen 30 ncu Alay 2 nci Tabur Komutanlığı yapmıştır¹²³.

Binbaşı İbrahim Bey 1875 Radovişte'de doğmuştur. Hasan Bey'in oğludur. 1898'de Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Balkan Savaşına katılmıştır. 10 Temmuz 1915'te Arıburnu bölgesinde 57 nci Alay 1 nci Tabur Komutanıdır. Yaralanıp tedavi için gönderilmiş ve tedavi sonrası görevine dönmüştür. 57 nci Alay 3 nci Tabur Komutanlığına tayin edilmiş ve 1923 yılında emekli olmuştur¹²⁴.

Binbaşı Mehmet Fehmi Tınaztepe Bey 1876 yılında Sofya'da doğmuştur. Abdurrahman Bey'in oğludur. Bakan Savaşlarına katılmıştır. 72 nci Alay 2 nci Tabur Komutanı olarak atandı. 1936'da emekli olmuş; 1956 yılında vefat etmiştir¹²⁵.

Binbaşı Ahmet Şemsettin Bey 1876 yılında Kandiye'de doğmuştur. Âdem Bey'in oğludur. 1895'te Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Bakan Savaşlarına katılmıştır. Kerevizdere ve Zığındere Muharebelerinde ağır şekilde yaralanıp tedavi görmüştür. Diğer cephelerde görev almış ve 1952 yılında vefat etmiştir¹²⁶.

Binbaşı Ahmet Nazif Bey 1877 yılında Manastır'da doğmuştur. Âdem Bey'in oğludur. 1898'de Topçu Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Balkan Savaşına katılmıştır. Arıburnu'nda 19 ncu Tümen Topçu Grubu Komutanı olarak görev almış ve 1923 yılında emekli olmuştur¹²⁷.

Binbaşı Ali Galip Türker Bey Usturumca'da doğmuştur. 1905'te Harp Okulu'ndan, 1908'de de Harp Akademisi'nden mezun oldu. Trablusgarp ve Balkan Savaşında bulunmuştur. 8 nci Tümen Kurmaylığına, 20 Aralık 1915'te de 15 nci Kolordu Kurmaylığına atanmıştır. 1952 yılında vefat etmiştir¹²⁸.

Binbaşı Ali Rıza Bey 1872 yılında Sofya'da doğmuştur. Hacı Eyüp Bey'in oğludur. 1891'de Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Osmanlı-Yunan ve Balkan Savaşlarına katılmıştır. 8 nci Tümen 22 nci Alay Komutanı, 170 nci Alay Komutan Vekili olarak görev olarak yapmıştır. 1923 yılında emekli olmuştur¹²⁹.

¹²² Görgülü, s. 67.

¹²³ Genelkurmay I. Dünya Savaşı Komutanları Biyografileri, C. III, s.53.

¹²⁴ A.g.e., C. II, s. 579.

¹²⁵ A.g.e., C. II, s. 588.

¹²⁶ A.g.e., C. II, s. 195.

¹²⁷ A.g.e., C. II, s. 522.

¹²⁸ A.g.e., C. III, s. 338.

¹²⁹ A.g.e., C. I, s. 174.

Binbaşı Hafız Cevdet Bilge Bey, 1876 Şumnu'da doğmuştur. M. Esat Bey'in oğludur. 1896'de Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Balkan Savaşlarına katılmıştır. 10 ncu Alay 3 ncü Tabur Komutanı olarak 3 Temmuz 1915 Kerevizdere muharebelerine katıldı. 12 Temmuz'da yaralandı. Tedavi sonrası diğer cephelerde bulunmuş, 1934 yılında emekli olmuş ve 1951 yılında vefat etmiştir¹³⁰.

Binbaşı Osman Arif Ertürk Bey 1878 yılında Kızanlık'ta doğmuştur. Hasan Bey'in oğludur. 1896'de Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Osmanlı-Yunan ve Balkan Savaşlarına katılmıştır. 41 nci Alay 3 ncü Tabur Komutanı olarak Kerevizdere muharebelerine katıldı. 1930 yılında emekli olmuştur¹³¹.

Binbaşı Süleyman Nazmi Bey 1879 yılında Naslıç'te doğmuştur. Cafer Bey'in oğludur. 1900'de Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Balkan Savaşlarına katılmıştır. Çanakkale'de 1 nci Topçu Alayı 1 nci Tabur Komutanı olarak görev yapmıştır¹³².

Binbaşı Mehmet Ali Bey 1874 yılında Manastır'da doğmuştur. Hüseyin Bey'in oğludur. 1894'de Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. 3 ncü Kolordu 7 nci Tümen 19 ncu Alay Komutanı olmuştur. 1923 yılında emekli olmuştur¹³³.

Binbaşı Zekeriya Kandemir Bey 1875 yılında Manastır'da doğmuştur. Demir Şah oğludur. 1898'de Topçu Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Tümen Topçu Komutanı olarak görev yapmıştır. 1923 yılında emekli olmuştur¹³⁴.

Binbaşı Kemal Bey Ohri doğumludur. 3 ncü Kolordu Harekât Şube Müdürü peşinden Kuzey Grubu Karargâh Kurmayıdır¹³⁵. 24 Mayıs 1915 günü Arıburnu'nda sekiz saatlik mütareke görüşmelerini yapan subaydır¹³⁶.

Kıdemli Yüzbaşı Behçet Bey 1879 yılında Filibe'de doğmuştur. Ali Bey'in oğludur. 1895'de Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Balkan Savaşına katılmıştır. 11 nci Süvari Alayı 4 ncü Bölük Komutanı'dır. 1923 yılında emekli olmuştur¹³⁷.

Kıdemli Yüzbaşı Necmettin Sarana Bey 1881 yılında Eskialipaşa'da doğmuştur. Mehmet Arif Bey'in oğludur. 1902'de Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Balkan Savaşına katılmıştır. 71 nci Alay 1 nci Tabur Komutanı olarak atandı. 1923 yılında emekli olmuştur¹³⁸.

Kıdemli Yüzbaşı Albay Mustafa Kazım Bakıroğlu Bey 1878 yılında Pirlepe'de doğmuştur. Hasan Bey'in oğludur. 1900'de Harp Okulu'ndan mezun olmuştur.

¹³⁰ A.g.e., C. II, s. 283.

¹³¹ A.g.e., C. II, s. 322.

¹³² A.g.e., C. III, s. 175.

¹³³ A.g.e., C. I, s. 403.

¹³⁴ A.g.e., C. II, s.520.

¹³⁵ Görgülü, s. 64.

¹³⁶ A.g.e., C. III, s. 192.

¹³⁷ A.g.e., C. II, s. 482.

¹³⁸ A.g.e., C. III, s. 271.

Trablusgarp ve Balkan Savaşlarına katılmıştır. Müstahkem Mevki Komutanlığı 1 nci Muhasara Taburu Komutanı'dır. 1933 yılında emekli olmuştur¹³⁹.

Kıdemli Yüzbaşı Sadettin Bey mezunu, Sofya'da doğmuştur. Süleyman Bey'in oğludur. 1898'de Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Balkan Savaşına katılmıştır. 63 ncü Alay 3 ncü Tabur Komutanı'dır¹⁴⁰.

Yüzbaşı (Binbaşı) Ahmet Hakkı Özgenel Bey 1881 yılı Yanya'da doğmuştur. Mehmet Bey'in oğludur. 1898'de Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Balkan Savaşına katılmış olup 3 ncü Tümen 32 nci Alay 1 nci Tabur Komutanıdır. 1941 yılında emekli olmuştur¹⁴¹.

Yüzbaşı Hasan Fehmi Yanyalı Efendi, 37 nci Alay Makineli Tüfek Bölüğü Komutanıdır¹⁴².

Çanakkale Cephesinde Şehit Balkanlı Komutanlar¹⁴³

Yarbay Hüseyin Avni Bey (1874–1915), Manastır doğumlu Ali Bey'in oğludur. 1892'te Harp Okulu'ndan mezundur, Balkan Savaşına katılmıştır. 1 Şubat 1915'te Mustafa Kemal Bey'in 19 ncü Tümen 57 nci Alayı Komutanlığı'na atanmıştır¹⁴⁴.

19 ncu Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal, 25 Nisan 1915 sabahı, saat 07.45'te, 57 nci Alay ile Kocadere Köyü'nün batısındaki sırtlara doğru yönelmiş olup Hüseyin Avni ise, 3 ncü Taburla birlikte ihtiyat olarak geriden gelecektir.

Saat 08.25'te 9 ncu Tümen, "19 ncu Tümen'in 57 nci Alayı, şimdi Tümen Komutanı ile birlikte Kocaçimen'e hareket etmiştir" bilgisini verdikten sonra 27 nci Alay'dan 19 ncu Tümen'le bağlantı kurması istenmiştir¹⁴⁵. 57 nci Alay, süratle Conkbayırı'na doğru harekete geçmiş, tabur komutanlarıyla Anzak kuvvetlerine hücumla başlamıştır (Saat 10.24).

57 nci Alay'ın Suyatağı civarından dağ bataryası¹⁴⁶, Kılıçbayırı'nı tutmuş Avustralya birlikleri üzerinde etkili olmaktadır. Alayın ilk taarruzuyla, 261 Rakımlı Tepe'ye yaklaşmakta olan Avustralyalılar tekrar Kılıçbayırı'na doğru geri atılmıştır.

Sabahki muharebelerde ciddi kayıplar veren, 2 nci Taburunun büyük bölümü şehit olan 57 nci Alay, solundaki 27 nci Alayla bağlantı tesis etmiştir. Bu hücumla da, Düztepe ve Kılıçbayırı'yla Yükseksirt'in kuzey yamaçları geri alınmıştır.

¹³⁹ A.g.e., C. III, s. 155.

¹⁴⁰ A.g.e., C. III, s. 438.

¹⁴¹ A.g.e., C. III, s. 315.

¹⁴² BOA, İ, HB, 1333.N/137; BOA, D, HB, 1334. M/118

¹⁴³ Genelkurmay Başkanlığı, (2004, 2009, 2010) ATASE Yayınlarından, *Balkan Savaşına Katılanlar Komutanların Yaşam Öyküleri (Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları), Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, C. I—II-III ve *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Alay ve Tugay Komutanların Biyografileri*, C. I-II.'den yararlanarak hazırlanmıştır.

¹⁴⁴ ATASE Arşivi, 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-10, F. 1-71.

¹⁴⁵ ATASE Arşivi, 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-11, F. 1-19.

¹⁴⁶ Aker, s.34.

Hüseyin Avni Bey, 13 Ağustos 1915 günü şehadetine kadar Mustafa Kemal Bey'in Arıburnu bölgesinde tüm muharebelerine iştirak etmiştir. Şehit düştüğü yere defnedilmiştir. Törenle 57 nci Piyade Alayının sancağına kurdele ve madalya ile şereflendirilmiş¹⁴⁷, oğlu Tekin Arıburnu kabir yaptırmıştır.

Yarbay Yusuf Ziya Bey, İşkodra'da doğmuştur. Hasan Tahsin Bey'in oğludur. 1892 tarihinde Harp Okulu'ndan mezun oldu. Balkan Savaşında bulundu. 3 ncü Kolordu 19 ncu Alay 1 nci Tabur Komutanı olarak atandı. Seddülbahir 1-2 Mayıs Muharebelerinde yaralandı. 24 Temmuz 1915'te 21 nci Alay Komutanı olarak tayin edildi. 11 Ağustos 1915'te Anafartalar Muharebesinde Damakçılar Bayırı Asmadere bölgesinde şehit oldu. Büyük Anafartalar Köyü mezarlığına defnedildi¹⁴⁸.

Binbaşı İbrahim Şükrü Bey, Selanik'te doğmuştur. Şerif Bey'in oğludur. 1895'da Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Balkan Savaşına katılmıştır. 2 nci Kolordu 15 nci Alay Komutan Muavini olarak atandı. Muharebeler esnasında yaralanmış, 29 Mayıs 1915'te görevine dönmüştür. 7 Ağustos'ta şehit olmuştur¹⁴⁹.

Binbaşı Mehmet Ali Bey Vidin'de doğmuştur. Cafer Bey'in oğludur. 1892'de Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Osmanlı-Yunan ve Balkan Savaşlarına katılmıştır. 5 nci Alay Komutan Muavini iken 6 Haziran 1915'te şehit olmuştur¹⁵⁰.

Milli Savunma Bakanlığı'nın beş ciltlik 'Şehitlerimiz' adlı eserinden taranan şehit subaylar¹⁵¹:

Manastır doğumlu Galip Bey oğlu *Binbaşı Mehmet Salih Efendi* (v. 16 Ağustos 1915) Zığındere'de. Yanya doğumlu Hasip oğlu *Binbaşı Ali Şevki Bey* (v. 1 Mayıs 1915) Seddülbahir'de. Filibe doğumlu Ahmet oğlu *Binbaşı Mehmet Lütfü Bey* (v. 04 Temmuz 1915) Seddülbahir'de. Selanik doğumlu Şerif Bey oğlu 2 nci Kolordu 15 nci Alay Komutan Muavini *Binbaşı İbrahim Şükrü Bey* (v. 7 Ağustos 1915) Zığındere'de şehit olmuşlardır. Lofça doğumlu Mehmet Bey oğlu *Binbaşı Mustafa Nuri Bey* (v. 15 Mayıs 1915) hastalıktan vefat etmiştir.

Silistre doğumlu Ali oğlu *Kıdemli Yüzbaşı Hüseyin Sırrı Bey* (v. 9 Mayıs 1915) Arıburnu Muharebesinde. İbrahim Ethem oğlu *Kıdemli Yüzbaşı Kazım Bey* (v. 1 Mayıs 1915) Seddülbahir Muharebesinde. Ohri doğumlu Hasan oğlu *Kıdemli Yüzbaşı Timur Mesut Bey* (v. 4 Temmuz 1915) Sargı mahallinde. Hasan Adli oğlu *Kıdemli Yüzbaşı Yusuf Kenan Bey* (v. 05 Haziran 1915) Kanlıdere Muharebesinde. İşkodra doğumlu Ahmet oğlu *Kıdemli Yüzbaşı Mehmet Kazım Bey* (v. 4 Mayıs 1915), Filibe doğumlu Ahmet oğlu *Yüzbaşı Hasan Vefik Bey*, Vidin doğumlu Mehmet oğlu *Yüzbaşı Mustafa Bey*, Filibe doğumlu Şerif oğlu *Yüzbaşı Ali Rıza Bey*, Silistre 1879 doğumlu Yasin oğlu *Yüzbaşı Salih Bey*, Hanya doğumlu Ömer

¹⁴⁷ BOA, İ, HB, 1334. M/118.

¹⁴⁸ Genelkurmay I. Dünya Savaşı Komutanları Biyografileri, C. II, s. 56.

¹⁴⁹ A.g.e., C. II, s. 45.

¹⁵⁰ A.g.e., C. I, s. 194.

¹⁵¹ Bkz: Milli Savunma Bakanlığı, *Şehitlerimiz*, C. I-V, Milli Savunma Bakanlığı Yay., Ankara 1988.

oğlu Yüzbaşı Osman Nuri Bey, Girit doğumlu Sami oğlu Yüzbaşı Rauf Bey, Üsküp doğumlu Mahmut oğlu Yüzbaşı Şükrü Bey, Üsküp doğumlu Muhrettin oğlu Yüzbaşı Bedri Bey, Prizren doğumlu Musa oğlu Yüzbaşı Süleyman Sırrı Bey, Üsküp doğumlu Veli oğlu Yüzbaşı Hasan Bahri Bey, Manastır doğumlu Ali oğlu Yüzbaşı Ahmet Bey, Manastır doğumlu İsa oğlu Yüzbaşı Hasan Sabri Bey, Manastır doğumlu Salih oğlu Yüzbaşı Süleyman Sabri Bey, Vodina doğumlu Ali oğlu Yüzbaşı Seyfettin Bey, Usturumca doğumlu Atıf oğlu Yüzbaşı Fuat Bey, Yenice doğumlu Hasan oğlu Baytar Yüzbaşı Mehmet Sami Bey, Selanik doğumlu Mustafa oğlu Yüzbaşı Mehmet Zeki Bey, Elbasan doğumlu Süleyman oğlu Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey, Drama doğumlu Yusuf oğlu Yüzbaşı Ali Fahri Bey.

Berat doğumlu Hasan oğlu Üsteğmen Şuayb, Reşat oğlu Üsteğmen Reşat, Hüseyin oğlu Piyade Üsteğmen Yusuf, Mustafa oğlu Makineli Tüfek Üsteğmen Hasan Fehmi, Sadık oğlu Üsteğmen Necip (d.1886), Drama doğumlu İlyas oğlu Üsteğmen İsmail, Girit doğumlu Üsteğmen Kamil, İbrahim oğlu Üsteğmen Abdülaziz, Girit doğumlu Zihni oğlu Üsteğmen Aziz (d.1884), İşkodra/Makedonya Abdurrahman oğlu Üsteğmen İdris, Kosova doğumlu Ahmet oğlu Üsteğmen Cafer Sadık Ağa, Derviş oğlu Üsteğmen Murtaza, Hacı Ahmet oğlu Üsteğmen Salih Nazmi, İbrahim oğlu Üsteğmen Şevket, Mahmut oğlu Üsteğmen Ahmet Şükrü (d. 1885), Mahmut oğlu Üsteğmen Akif (d. 1883), Nezir oğlu Üsteğmen Hüseyin, Nurettin oğlu Üsteğmen Kasım Ağa, Zekeriya oğlu Üsteğmen Mehmet Sami, Manastır doğumlu İbrahim oğlu Piyade Üsteğmen Şehabettin, İsmail Hakkı oğlu Üsteğmen Hüseyin Hüsnü, Midilli doğumlu Şefik oğlu Üsteğmen Mehmet Nail (d. 1877), Mehmet Ali oğlu Topçu Üsteğmen Hasan (d. 1887), Selanik doğumlu Sami oğlu Üsteğmen Hüseyin Hüsnü, Şeyho oğlu Üsteğmen Yahya Hayati (d. 1889), Talip oğlu Üsteğmen Mustafa Kâşif (d. 1883), Serfice doğumlu Kazım oğlu Piyade Üsteğmen Ahmet Şevki, Yanya doğumlu Sait oğlu Üsteğmen Osman Niyazi.

Berat doğumlu İbrahim oğlu Teğmen Mehmet Ağa, Mehmet oğlu Teğmen Mustafa Hamit, Mustafa oğlu Teğmen Mehmet, Mustafa İbrahim oğlu Teğmen Mehmet Fehmi, Mustafa oğlu Topçu Teğmen Aziz, Mustafa oğlu Teğmen Abdülaziz (d.1893), Debre doğumlu Feyzullah oğlu Teğmen Mehmet Şükrü, Mehmet oğlu Teğmen Abdürrahim Nihat, Girit doğumlu Ahmet oğlu Piyade Teğmen İbrahim, İsmail oğlu Teğmen Süleyman, Muhtar oğlu Teğmen Mehmet Necip, Salih Muhlis oğlu Teğmen M. Naim, Görüce doğumlu Mehmet Şakir oğlu Teğmen Hasan, İşkodra doğumlu Hasan oğlu Teğmen İsmail Hakkı, Mehmet oğlu Teğmen Lütfi, Kosova doğumlu Hasan Tahsin oğlu Topçu Teğmen Tahsin, Ahmet Şevket oğlu Teğmen Hasan Kemal, Bayram oğlu Piyade Teğmen Ramazan.

Galip oğlu Teğmen İrfan, Hasan oğlu Teğmen Halil İbrahim, Muharrem oğlu Piyade Teğmen Arif Ziya, Muharrem oğlu Piyade Teğmen Zeynel Abidin, Osman Nuri oğlu Teğmen Hüseyin Hüsnü, Recep oğlu Piyade Teğmen Ömer Sabri, Recep oğlu Teğmen Raif, Süleyman oğlu Teğmen Şükrü, Troyan oğlu Teğmen Koşo, Yaşar oğlu Teğmen Eyüp Sabri, Zeynel oğlu Teğmen Hüseyin, Zülfikar oğlu Topçu Teğmen Eşref, Zülfikar oğlu Piyade Teğmen Hasan Tahsin, Manastır doğumlu Abdullah oğlu Teğmen Rifat, Ahmet oğlu Teğmen Celal Hadi, Ahmet oğlu Piyade

Teğmen İsmail Faik, Ali Rıza oğlu Teğmen Safvet, Eyüp Sabri oğlu Piyade Teğmen Ramazan Kamil, Mahmut oğlu Piyade Teğmen Mehmet Nuri,

Mehmet oğlu Piyade Teğmen Yusuf Hüsnü, Mustafa oğlu Makineli Tüfek Piyade Teğmen Nuri, Romanya doğumlu Mehmet Rüştü oğlu Teğmen Yaşar, Mustafa oğlu Sahra Topçu Teğmen Ali Rıza, Selanik doğumlu Mehmet oğlu Teğmen Rauf, Mehmet Şükrü oğlu Teğmen Mahmut Nedim, Süleyman Kadir oğlu Teğmen Mustafa İhsan, Tahir oğlu Teğmen Mehmet Sani, Siroz doğumlu Sait oğlu Teğmen Sait Recai (d. 1885), Yanya doğumlu Sait oğlu Teğmen Yunus.

Berat doğumlu Farisi oğlu Yedek Subay Haşim, Ergiri doğumlu Süreyya oğlu Yedek Subay Necip (d. 1884), Ziya oğlu Yedek Subay Nesip, Girit doğumlu İbrahim oğlu Yedek Subay Ahmet Adnan, Kosova doğumlu Osman oğlu Yedek Subay Hasan Kemal, Zekeriya oğlu Yedek Subay Şuayb (d. 1884), Manastır doğumlu Ali Rıza oğlu Yedek Subay Mahmut Faik, Hasan oğlu Yedek Subay Adem Sabri, Mahmut oğlu Yedek Piyade Subay Tevfik, Şakir oğlu Yedek Subay Nafi.

Berat doğumlu Mehmet oğlu İhtiyat Yedek Subay Adayı Mustafa Hazım, Girit doğumlu Yusuf oğlu İhtiyat Yedek Subay Adayı Ahmet (d.1882), Kosova doğumlu Hasan Tahsin oğlu Yedek Subay Adayı, Ali oğlu İhtiyat Yedek Subay Adayı Ziya, Mehmet oğlu İhtiyat Yedek Subay Adayı Hakkı Vasfi (d.1885), Manastır doğumlu Hayrettin oğlu İhtiyat Yedek Subay Adayı Hüseyin Şevki, Siroz doğumlu Yusuf oğlu Piyade Yedek Subay Adayı Hilmi.

BALKANLI SUBAYLARIN CEPHE ANILARI

Anılar, geçmişte yaşananlara farklı perspektiflerden ışık tutmaları açısından son derece öneme sahip eserlerden biridir. Anılar sonradan hatırlanarak yazılabildiği gibi, olayın yaşandığı gün sıcaklığına da yazılabilir. Günlük yazanların çoğu anılarını her gün kayıt ederler. Anılar, hangi gün yazıldığını hatırlamak için tarih atılan, çoğu zaman her günün sonunda olup bitenin sıcaklığına anlatıldığı, olaylarla ilgili yorumlar ve değerlendirmeler yapıldığı yazılardır. Pek çok insanın tuttuğu anı defteri bir tür günlüktür.

Anılar genelde gerçek deneyimleri anlatır, herhangi bir düşüncüyü kanıtlama amacı yoktur, bilgilendirme amacı vardır, söyleşi havasındadır, dili yalındır, genellikle öykü tarzı anlatım biçiminde kaleme alınır.

Okuma yazma oranının son derece düşük olduğu ve birliklere mektup yazıcıların gönderildiği -her cephede olduğu gibi- Çanakkale Cephesi'nde de 'anı'ların kaydedilmesi, savaşın özünü anlamak açısından olağanüstü bir gayrettir. İşte Balkanlı subayların günlükleri de böyle bir gayretin ürünüdür. Niteliği itibarıyla gelişmeler kendi çerçevesinde aktarıldığından dolayı, aynı zamanda 'anı-portre' özelliği de taşır.

A. Mustafa Kemal Bey'in Çanakkale Anıları

Arıburnu Muharebeleri Raporu

Önsözünde, bu raporu neden ve hangi şartlar altında kaleme aldığını uzun uzadıya anlatmaktadır. Harp Tarihi Dairesi, diğer komutanlardan istediği gibi Mustafa Kemal Paşa'dan da görev yaptığı ve sorumluluğu altındaki hizmetlerden bahseden bir rapor hazırlamasını istemiştir. Bu rapor, Harp Tarihi Dairesi'nin Arıburnu Muharebelerine ait 'hatırat ve mütalaat (anı, görüş, düşünceleri ve yorumlar)'ı içeren detaylı bir rapordur. Eser, harp tarihi ve anı formatındadır.

Bu eserle ilgili olarak Mustafa Kemal Bey'in ifadelerinden birine yer vermek gerekirse: Çanakkale Cephesi'nde birliklerine verdiği emirlerden birinde Balkan hacaletine dikkat çekerek, "*İçimizde ve kumanda ettiğimiz askerlerde Balkan hacaletinin (utancının) ikinci bir aşamasını görmektense ölmeyi tercih etmeyenlerin bulunacağına asla ihtimal vermem. Şayet böylelerinin olduğunu hissediyorsanız, onları derhal kendi ellerimizle kurşuna dizelim.*" demiştir.

Anafartalar Muharebelerine Ait Tarihçe

Bu Tarihçe, Arıburnu Muharebeleri Raporu'nda yer alan birkaç noktanın tekrarını da içermekte ise de, aslında, ilk raporun bittiği yerden başlamaktadır.

Her iki metin, bir yandan içerdiği belgeler, diğer yandan Mustafa Kemal'in kendi kişisel yorum ve değerlendirmeleri de geniş yer tuttuğundan dolayı, onu anlamayı kolaylaştırmaktadır. Kayıtların kaleme alınışı savaştan sadece bir yıl sonraya denk gelmesi, yaşananların hafızalarda tazeliğini kaybetmeden hazırlanmış olması da metnin değerini daha da artırmaktadır. Mustafa Kemal Bey 'raporlar' kaleme alındığı sırada tuğgeneral rütbesi ile Doğu Cephesi'nde 16 ncı Kolordu Komutanı olarak görev yapmaktadır. Her iki raporunda da kullandığı yazı üslubunun cephede elde ettiği başarısını yansıtır şekilde ifadeler kullanmıştır. İfadeleri açık ve nettir. Belki de bu raporlardaki dikkati çeken en önemli noktalardan birisi, üst komuta kadrosu ile açık bir şekilde kendine ait güçlü savunmaları ile ortaya çıkmış olmasıdır. Bazen yaşananlar karşısında ciddi tarzda eleştirel bir üslubu kullanırken, zaman zaman da ders verir bir havada kaleme alınmıştır. 'Atatürk'ün Hatıra Defteri'¹⁵² ile Kurmay Başkanı İzzettin Çalışlar'ın 'Atatürk'le İki Buçuk Yıl'¹⁵³ adlı günlüğü ile paralellik arz etmesi de bu iki raporun özgünlüğünü artırmaktadır.

Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal İle Mülakat

Ruşen Eşref Ünaydın'ın Mustafa Kemal ile yapmış olduğu mülakat, 1918 yılında Yeni Mecmua'nın 'Nüsha-i Fevkaladesi'nde yayınlanmıştır. Yukarıdaki iki raporu ile birlikte Çanakkale ile ilgili anlattığı hususları birinci elden derleyen önemli bir kaynaktır. Mustafa Kemal, bu mülakat sırasında elinde bulunan bazı defterleri kullanmıştır. Bu mülakatta, daha önceki iki raporundan faydalanmış

¹⁵²Tezer, s. 83.

¹⁵³Çalışlar, s. 132.

olduğu anlaşılmaktadır. Bu mülakat, yukarıdaki iki rapordan çok daha önce yayınlanabilmiştir.

B. Tuğgeneral Esat Bülkat Paşa'nın Çanakkale Anıları

Kuzey Grubu Komutanı Tuğgeneral Mehmet Esat Bülkat Paşa'nın "Çanakkale Anıları"nı anlamak ve kaynak olarak kullanmak neredeyse imkânsızdır. Ne zaman ana metin birilerinin müdahalesi olmadan yayınlanırsa, Esat Paşa'nın ne dediği anlaşılacaktır. Aşağıda görüleceği gibi mevcut kaynaktan istifade etmek son derece güç olduğundan, fazla detaya girilememiştir.

İhsan Ilgar tarafından yayınlanan bu kitap, maalesef son derece okuyucuyu zorlayan bir karaktere sahiptir. Gündemi ne zaman Esat Paşa anlatıyor, ne zaman İhsan Ilgar anlatıyor, ne zaman diğer yazarlardan alıntı yapıyor, bu alıntıları ikisinde hangisi yapıyor? Böyle olunca da anlaşılması çok zor hale gelmektedir. Tarihleme konusunda da problem yaşanmaktadır. Tarihlerin çoğu miladi takvime çevrilmiş olmakla birlikte, bazen Rumi olarak bırakılmış tarihlerin bolluğu, okuru daha da yormaktadır. Şimdilik gündem başlıklarından söz edilebilir: "Tarih Boyunca Çanakkale Boğazının Önemi ve Savaşları", "Osmanlı İmparatorluğunun Gerileme Devrinde Çanakkale Boğazı", "Çanakkale Savaşı Başlarken", "Çanakkale'de Türk Ordusu", "Çanakkale'de Müstahkem Mevki", "Müttefik Donanmasının Saldırı Planı", "Çanakkale Kıyılarında Çıkartma Harekati", "Çanakkale ve Gelibolu'da Türk Kuvvetleri ve İki Tarafın Hazırlıkları", "İngiliz Hazırlıkları", "Çıkarmada 3 ncü Kolordu'nun Durumu", "Settilbahir Savaşları", "Settilbahirde Türk Savunması", "Kumkale Savaşları", "26 Nisan Taarruzları", "Bu Güne Kadar Yapılan Savaşları Eleştirmek", "Kirte Savaşları", "Kerevizdere Savaşı", "Zığındere Savaşı" (tırnak içi ifadeler kitaptakinin aynısıdır) gibi pek çok konu başlığının yazara mı yayınlayana mı ait olduğu hakkında karar vermek neredeyse imkansızdır.

Mustafa Kemal'in, Fahrettin Altay'ın, Cemil Conk'un ve bir de yayıncının kendisi, kitabın her yerinde sarmal bir konumdadır.

Esat Paşa'nın '*Çanakkale Hatıraları*' Harp Akademileri Kütüphanesi'nde bulunan daktilo kopyanın¹⁵⁴ alan uzmanları tarafından yayınlanması zorunluluğu vardır.

C. Fahrettin Altay Paşa'nın Anıları (Altay, 2008)

İşkodra doğumlu Yarbay Fahrettin Altay Bey, Çanakkale Cephesi'nde 3 ncü Kolordu Komutanı Esat Paşa'nın Kurmay Başkanı olarak görev yapmıştır. 521 sayfa eserinin 40 sayfası Çanakkale cephesi ile ilgilidir. Bu anıların savaş yıllarından epey bir süre sonra kaleme alındığı intibasını doğuran pek çok ipucu mevcuttur.

Kolordunun Gelibolu'ya aktarılışından, kendilerine bağlı tümenlerinden bahsettikten sonra, Mustafa Kemal Bey'i, cepheye geçerken Gelibolu'da yanlarına uğradığında gördüğünü ve onunla ilgili olumlu ilk intibalarını aktarır. Bu ara

¹⁵⁴ Koyuncu-Keskin-Sönmez Sınmaz, s. 23.

Mustafa Kemal Bey'in Eceabat'tan kendini arayıp, üç alayından ikisinin Arap, bunlardan bir kısmının da Yezidi Nusayri gibi savaşa karşı tabiatta insanların bulunduğunu söyler ve bunların değiştirilmesi konusunda ricada bulunsa da olumlu bir cevap alamaz.

Liman von Sanders'in Çanakkale Cephesi için kurulan 5 nci Ordu'yu da dikkate alarak, Çanakkale Boğazını savunacak silahlı kuvvetlerin yüksek komutasının Almanlara verilmiş olduğunu dile getirir.

5 nci Ordu Komutanı'nın icraatlarını eleştirirken de özellikle şu üç gündeme dikkatleri çeker: Ordu Komutanı'nın strateji kudretinin azlığı, düşmanın karaya çıkacağı yerleri yanlış tahmin etmesi ve 3 ncü Kolordu'nun yetkisine fazlaca karışması. Enver Paşa'nın sınıf arkadaşı Kazım İnaç'ın Kurmay Başkanı olmasının, Liman Paşa'yı daha büyük hatalar yapmasını önlediğini de vurgular. Bu durum karşısında 3 ncü Kolordu Komutanı Esat Paşa'nın da ses çıkarmaması yüzünden ilk savunma tedbirlerinin alınmasında hatalar meydana geldiği yorumunu yapar.

Enver Paşa'nın da gelip bu tertibatı kontrol etmemesinin de iki büyük ıstıraplara neden olduğunu aktarır: Savaşın uzaması ve Türk kanını daha fazla akması.

25 Nisan 1915 çıkartma gününde yaşanan tüm belirsizlik ve keşmekeşe rağmen 27 nci Alayın ve Mustafa Kemal Bey'in yerinde ve zamanında müdahalelerinin büyük bir faciayı önlediğini vurgular. Yazar, 25 Nisan amfibi çıkartması ile ilgili olarak, kendilerinin birkaç gün önceden tahmin ettiği yerler olduğunu söyler.

Liman Paşa'nın düşman tarafından kolay tanınır gerekçesiyle 'kır at'a karşı öfkesi yüzünden, ordunun elindeki bütün kır atların boyatıldığı, Mustafa Kemal Bey'in karargâh yerinin adının 'Kemalyeri' olarak kendisinin teklif etmiş olduğu, vadilerin cepheden gelen yaralılarla dolmaya başladığı bilgileri serpiştirilmiş vaziyette sunar.

Daha önceki imzalarında 'Kemalyeri'nde Arıburnu Cephesi Kumandanı' imzasını kullanan Mustafa Kemal'in, 2 nci Tümen Komutanı Hasan Askeri Bey'in Albay olması sebebiyle, cephenin ikiye ayrıldığı ve Mustafa Kemal Bey'in tekrar eski görevine döndüğü, karargâh yerini de değiştirdiği ve bu duruma da son derece üzüldüğü dile getirilir.

19 Mayıs günü Türk zayıtatının sarsıntının peşinden, birkaç gün sonra yapılan sekiz saatlik ateşkes anlaşması ve ateşkes günü Anzaklarla yaşanan sıcak ilişkilere değinir. Kendisinin de görevli olduğu o gün her iki tarafın subaylarının er kıyafetleriyle şehit ve ölümlerin olduğu bölgede bulunduğundan söz eder.

Haziran ve Temmuz aylarının sıcak günlerinde iki taraf arasındaki savaş, siperlerde havan topları ve bomba atmak, lağımlar açarak siperleri havaya uçurmak, hendekler kazarak geri ile bağlantıyı emniyet altına almak, sakatlanan silahları tamir için atölyeler vücuda getirmek gibi bir takım işlerle geçtiği dile getirilmiştir.

İngilizlerin yeni, büyük kuvvetler hazırlamakta oldukları haberlerinin sızmaya başladığı, 7 Ağustos günü çıkartmanın nerede ise tamamlandığı bir kritik anda, kendisine soranlara kolordu komutanı yetkisinde Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in mevcut kaosu çözebilecek yegâne subay olduğunu söylediği halde, ilk başta kabul edilmediği, sekiz saat sonra ordu komutanı ayarında yetkiler verildiği bildirerek, Mustafa Kemal Bey, Anafartalar Grup Komutanlığı'na atanır. Mevcut kritik durumu iyi yönetip başarıya ulaştıran Mustafa Kemal Bey'in 10 Ağustos'ta yalnız İstanbul'u değil bütün bir memleketin işgalini engellediğini söyler.

Çanakkale anılarının sonuna doğru, askerlerinin kahramanlık, fedakârlık ve görev bilincinden bahseden kahramanlıklardan bahseder.

Anısının Çanakkale gündeminin son sayfalarında “Bir Görüş” başlığı altında Enver Paşa ile Mustafa Kemal Bey arasındaki ilişkileri kendi açısından şöyle yorumlar: Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'in kudretini takdir ettiğini ve ondan savaş alanında faydalanmak istediğini fakat kendisini geçmesine fırsat vermez.

Fahrettin Altay Paşa, en sonunda gündemi ise kendisi ile ilgilidir, “Ateş ve kanla geçen Çanakkale Savaşı'nda ... taltif edilerek Albay oldum” der.

D. İzzettin Çalışlar Paşa'nın Günlüğü¹⁵⁵

19 ncu Tümen Komutanı Kurmay Başkanı Yanyalı Binbaşı İzzettin Bey, bizzat yaşadığı ve on yıllık savaşı içeren günlük 544 sayfa olup, Çanakkale cephesi ile ilgili kısım yaklaşık 70 sayfa kadardır. Günlüğün günbegün tutulmuş olduğu oldukça yüksek bir ihtimaldir.

Sonraki yıllarda daha da kıymeti artacak olan günlükteki en önemli gündem, Mustafa Kemal Bey'li sayfaların Mustafa Kemal Bey'in biyografisine katmış olduğu katlarıdır. Karargâhta yaşananlar ve Komutanı (19 ncu İhtiyat Tümen Komutanı Kurmay Yarbay Mustafa Kemal Bey) ile günlük olarak verdiği bilgiler, - belki de farkında olmadan- sanki bir anlamda komutanı ile ilgili Çanakkale günlerini kaleme almak gibi bir hizmeti de ortaya koymuştur.

Görev alanı olan kuzey cepheyi (Arıburnu, Conkbayırı, Anafartalar bölgesi ve civar köyler) çok sıklıkla gezdiği bilgisi, her an kendini hissettirmektedir.

Karargâha yerli yabancı, uzaktan yakından gelenler hakkında verdiği bilgilerle. telefon, telgrafla veya bizzat görüştüğü kişilerle ilgili yaptığı yorum ve tahliller eserin her sayfasında rahatlıkla görülebilmektedir.

Düşmandan nasıl silah istignam edildiği, 'Fedai Müfrezeleri'nin nasıl çalıştığı, numaralı siperler, kirpi mâni, hendekler ve avcı hat ve siperleri, yangınlar ile ilgili bilgiler, cephe bilgileri ana gündemi oluşturan belli başlı aktarımlardır.

¹⁵⁵ Bkz: Ahmet Esenkaya, “Binbaşı İzzettin Bey'in Günlüğü ve Mustafa Kemal Bey”, *Çanakkale Muharebeleri'nin İdaresi Komutanlar ve Stratejiler*, Çanakkale 2015, s.143-163.

Muharebe döneminde karargâhların zorunluluk nedeniyle nerelere nakledildiği ile ilgili bilgilere rastlanır.19 Mayıs günü hücum fecaatinden bahsedilir ve defin hizmetinde 24 Mayıs'ta da birinci kurmay sıfatıyla ve hakem olarak bulunacaktır.

7 Ağustos'ta vaziyet kritik haldedir. Düşman Kemikliler'de asker ihracından bahseder. Şahinsirt'tan ve Ağıldere'den düşmanın Conkbayırı'na tırmanmaya başladığını esefle kaydeder.

“Bilhassa Conkbayırı'nda emir ve kumandanın mefkudiyeti büyük bir müşkülât idi. Sonunda Albay Mustafa Kemal Bey'e Anafartalar Grup Kumandanlığını tevcih ettiler. Nazik olan vaziyet ıslah edildi. Kemal Bey'in faaliyet ve tesirinin semeresi görüldü. Hepimiz de geniş bir nefes aldık.”

Aşağıdaki iki gündem ise, bünyesinde barındıran soru işaretine cevap niteliğindedir: Bunlardan birincisi Mustafa Kemal Bey'in 10 Aralık'ta cepheden ayrılış nedeni, diğeri de düşman çekilirken niçin Türklerin haberinin olmadığı: *“30 Kasım 1915 Liman Paşa'nın Mustafa Kemal Bey ile olan vaziyeti en ziyade calibi dikkat mesail sırasına geçti. Beş gündemde özetledikten sonra son cümlesi şöyle sonlanır: iki komutan arasındaki sui tefekkür ve bürudet tevlit etmiş ve Kemal Bey'e raporlu olarak İstanbul'a gitmesine sebebiyet vermiştir.”*... *“19 Aralık gece yarısı yattım saat 03.00'te Nöbetçi Subay Pertev Bey geldi. Uyandırdı ve şu bilgiyi verdi: 9 ncu Tümen Kurmay başkanı diyordu. Tuzla ayağında ve azmak mansabında pek çok savaş ve nakliye gemisi görülmüş, salopelerin gidip geldiği de görülüyor. Bu haber düşmanın bir ihraç yaptığı zannını verdi....Düşman zannımızın hilafı olarak ihraç değil bilakis irkap yapıyordu. Cephemizden kaçıyor.”*

“Abdurrahman Bayırından vaziyeti müşahede ettim. Yanımda Tanin Muhabiri Ekrem Bey ve Sinemacı Necati Bey vardı. Kayacık Ağılına bir müctemi top ateşi açtırdık. Sineması alındı (10 Eylül)” bilgisi, bu anı kitabının yukarıda değinilen gündemin çok ötesinde büyük bir kıymete sahiptir.

E. Mehmet Şefik Bey (Aker, 1935)

9 ncu (daha sonra) 19 ncu Tümen, 27 nci Alay (daha sonra) 19 ncu Tümen Komutanı 1877 Manastır doğumlu Albay Mehmet Şefik Aker Bey, 96 sayfalık eserin özünde Kuzey Cephesine 25 Nisan 1915 günü Anzak amfibi çıkarması günü, önce kendi Alayına mensup birliklerin gösterdiği olağanüstü çabaları ile 26 ve 27 Nisan günleri yine Anzak birlikleri karşısındaki önce kendi Alayına mensup birliklerin gösterdiği olağanüstü mücadeleyi anlatmaktadır. Peşinden de Mustafa Kemal Bey'in ve emrindekilerin büyük gayretlerinden bahseder. Geri kalan kısımda da muharebe ile ilgili özet bilgiler verir.

Peşinden 27 Nisan - 1 Mayıs, 18-19 Mayıs hücumları başarılı olamama nedenleri, ağır zayıatlı bir hücumun yapılmasına ait Liman Paşa'nın bir itirafı, düşmanın müstahkem savunma hattının niteliği, Türk topçu kuvvetimizin noksanlığı, iki taraf siperleri arasındaki mesafe, yoksuzluklarımıza karşı düşmanın topçu diğer atış kuvvetlerinin çokluğu, bomba, lağım, dinamit atışları, görünmeden atış yapan aynalı tüfekler, yakın Türk siperlerine karşı yer üstünden ve yer altından

yapılan ateş, Türk muavenetine saik olan manevi kudret, bomba atışlarının bolluğu, baskınlar, düşmanın yeni kuvvetleri, Mustafa Kemal Bey'in bir zan ve tahmininin tam isabeti, Anafartalar mıntukasının ihmali, 5 Ağustos 1915 ve müteakip düşman hücumları, Mustafa Kemal Bey'in yüksek vasfının parıldayan bir başarısı, Avustralyalı subaylar üzerinde elimize geçen dikkate değer haritalar, Anafartalar çıkarmasıyla beraber Arıburnu cephesini arkadan vuruş, Mustafa Kemal Bey'in Çanakkale muharebelerinin sonucu üzerinde etkin başarısı aktarılır.

SONUÇ

Bu araştırma ile Balkan şehirlerinden herhangi birinde doğmuş olsa da, kendi devleti olan Osmanlı Devleti'nin askeri okullarında okuyan subayların Çanakkale cephesinde Müttefiklere karşı, Osmanlı coğrafyasından gelen diğer arkadaşlarıyla vatan savunmasındaki hizmetleri ile ilgili bilgi vermeye çalışılmıştır.

Araştırma BOA, ATASE arşivlerinden, ATASE'nin biyografi kaynaklarından, ATASE'nin üç ciltlik "*Çanakkale Cephesi*" adlı eseri, Milli Savunma Bakanlığı'nın "*Şehitlerimiz*" adlı beş ciltlik eserinden, İsmet Görgülü'nün "*On Yıllık Kadrosu*" adlı doktora çalışmasından, Balkanlı komutanın anılarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Balkanlı subayların hizmet birimleri: Ordu komutanı, Kolordu komutanı (2), Müstahkem Mevki Komutanı, Grup Komutanı (2), 5 nci Ordu Menzil Müfettişi, Tümen Komutanı (4), Uzunköprü-Akbaş hattı Komutanı, Grubu Kurmay Başkanı (2), Kolordu Kurmay Başkanı, Tümen Kurmay Başkanı, Tümen Topçu Grubu Komutanı, Seddülbahir Sol Cenah Topçu Komutanı, Alayı komutanı (4), Alay Komutan Muavini, Alay Komutan Vekili, Tabur Komutanı (8), Kuzey Grubu Karargâh Kurmayı, 8 nci Tümen Kurmayı, Tümen Topçu Komutanı, 1 nci Topçu Alayı 1 nci Tabur Komutanı, 11 nci Süvari Alayı 4 ncü Bölük Komutanı, 3 ncü Kolordu Harekât Şube Müdürü, Müstahkem Mevki Komutanlığı 1 nci Muhasara Taburu Komutanı, 37 nci Alay Makineli Tüfek Bölüğü Komutanı.

Çanakkale Cephesinde Balkanlı üç tuğgeneral, dört kurmay albay, dokuz yarbay, 20 binbaşı, altı yüzbaşı, beş kıdemli yüzbaşı, 20 yüzbaşı, 28 üsteğmen, 40 Teğmen, 10 yedek subay, altı yedek subay adayı görev yapmıştır.

Balkan doğumlu 161 komutan ve subay Çanakkale cephesinde bulunmuş, 122 komutan şehit olmuştur. Çanakkale cephesinde şehit düşmüş komutan ve Mehmetçik'in rütbeleri sırasıyla: iki yarbay, beş binbaşı, beş kıdemli yüzbaşı, 21 yüzbaşı, 32 üsteğmen, 46 teğmen, 11 yedek subay, altı yedek subay adayı, bir başçavuş.

Komutanlardan büyük önderimiz 19 Tümen ve peşinden Anafartalar Grup Komutanı Gazi Mustafa Kemal Paşa Selanik, 2 nci Ordu Komutanı Korgeneral Mehmet Vehip Kaçi Paşa, ağabeyi 3 ncü Kolordu ve Kuzey Grubu Komutanı Korgeneral Mehmet Esat Bülkat Paşa Yanya, Cevat Çobanlı Paşa'dan sonraki Müstahkem Mevki Komutanı Korgeneral Nihat Anılmış Paşa Filibe, 2 nci Kolordu

Komutanı Tümgeneral Ahmet Faik Çolak Paşa Köprülü, 3 ncü Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Fahrettin Altay Paşa İşkodra, 5 nci Ordu Menzil Müfettişi Kurmay Albay Ali Sezer Bey, Uzunköprü-Akbaş hattı Komutanı Kurmay Albay Hasan Vasfi Orbay Bey Bosna, 1 nci Tümen Komutanı Albay Cafer Tayyar Eğilmez Bey Priştina, 2 nci Tümen Komutanı Albay Hasan Askeri Yücekök Bey Nasliç, Anafartalar Grubu Kurmay Başkanı Tümgeneral Mehmet Hayri Tarhan Paşa Tırnovacık, 27 nci Alay daha sonra 19 ncu Tümen Komutanı Albay Mehmet Şefik Aker Bey ve 19 ncu Tümen 57 nci Alay Komutanı Şehit Yarbay Hüseyin Avni Arıburun Bey Manastır doğumludur.

Çanakkale Cephesine gelen Balkanlı komutanlardan beşinin anı eserleri mevcuttur. Anıların beşi de Kuzey Grubu (Arıburnu, Conkbayırı ve Anafartalar bölgesi) gündemlidir. 3 ncü Kolordu ve Kuzey Grubu Komutanı Tuğgeneral Mehmet Esat Bülkat Paşa, 19 ncu Tümen ve peşinden Anafartalar Grup Komutanı Kurmay Yarbay Mustafa Kemal Bey, 27 nci Alay daha sonra 19 ncu Tümen Komutanı Albay Mehmet Şefik Aker Bey, 3 ncü Kolordu Kurmay Başkanı Kurmay Yarbay Fahrettin Altay Bey, 19 ncu Tümen ve Anafartalar Grup Komutanlığı Kurmay Başkanı Kıdemli Yüzbaşı İzzettin Beylerin anıları tanıtılmaya çalışılmıştır.

Çanakkale cephesinde, iki kardeşten biri Yanyalı Tümgeneral Esat Paşa ile Selanikli Kurmay Albay Mustafa Kemal'le birlikte Gelibolu Yarımadası'nın kuzeyini, diğeri Gelibolu Yarımadası'nın güneyinde Esat Paşa'nın biraderi Korgeneral Mehmet Vehip Paşa muharebenin en büyük aktörlerinden olmuşlardır.

BİBLİYOGRAFYA

ATASE Atatürk Arşivi, Dos. 6-35, Def. 8, F. 1-2, 1-4, 1-5, 1-11, 1-12, 1-13, 1-15, 1-18, 1-25, 1-26, 1-32.

ATASE Arşivi, Atatürk Dos. 6/35, Def. 9, F. 1-2, 1-5.

ATASE Atatürk Arşivi, Dos. 6/35, Def. 10, F. 1-7, 1-13.

ATASE Atatürk Arşivi, Dos. 6-35, Def. 11, F. 1-13, 1-15, 1-16, 1-17.

ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2480, Dos. 397, F. 3

ATASE Arşivi, 1/1, Kls. 8, Dos. 40, F. 25-22.

ATASE Arşivi, 1/1, Kls. 14, Dos. 69, F. 33.

ATASE Arşivi, 1/3, Kls. 637, Dos. 220, F. 27.

ATASE Arşivi, 1/6, Kls. 1129, Dos. 27, F. 2.

ATASE Arşivi, 1/217, Dos. 36, Fih. 125, 131

ATASE Arşivi, 1/217, Dos. H-44, Fih. 1-21, 127.

ATASE Arşivi, 1/65, Kls. 1886, Dos. 50, F. 1-3.

ATASE Arşivi, 6/282, Kls. 4763, Dos. H-7, Fih. 1-99, 1-104, 1-114.

ATASE Arşivi, 1/1666, Kls. 4618, Dos. 43, F. 71.

ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-4, F. 1-8, 1-22, 2-19, 1-25.

ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-5, F. 2-3, 2-4, 2-5, 2-11, 2-13, 2-25, 2-35.

ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-6, F. 3, 3-15, 3-16, 3-24, 3-27, 3-30.

ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-11, Fih. 4-19, 7-33, 7-38, 7-39.

ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-12, Fih. 8-2, 8-33.

ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-15, Fih. 11-3, 11-4, 11-5, 11-18.

ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-16, Fih. 2-22, 2-23, 2-25, 2-31.

ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-17, Fih. 3-3.

ATASE Arşivi, 4/8747, Kls. 3474, Dos. H-31, Fih. 1-4.

ATASE Arşivi, 4/8749, Kls. 3474, Dos. H-10, Fih. 1-10, 1-12.

ATASE Arşivi, 4/8749, Kls. 3474, Dos. H-11, F.7-32.

ATASE Arşivi, 4/8749, Kls. 3474, Dos. H-12, Fih. 8-24, 8-25, 8-33.

ATASE Arşivi, 4/8749, Kls. 3474, Dos. H-14, Fih. 10-29, 41.

ATASE Arşivi, 4/8749, Kls. 3474, Dos. H-15, Fih. 11-3, 11-4, 11-5.

ATASE Arşivi, 5/2453, Kls. 3964, Dos. H-1, F. 1.

ATASE Arşivi, 5/2453, Kls. 3964, Dos. H-4, F. 1-31.

- ATASE Arşivi, 5/2453, Kls. 3964, Dos. H-5, F. 1-2, 1-4, 1-18.
- ATASE Arşivi, 5/2453, Kls. 3964, Dos. H-16, F. 1-4.
- ATASE Arşivi, 5/2743, Kls. 3955, Dos. H-14, Fih. 1-21, 22.
- ATASE Arşivi, 5/2443, Kls. 3964, Dos. H-21, F. 1-4, 1-12, 3.
- ATASE Arşivi, 5/2453, Kls. 3964, Dos. H-1, F. 1-27.
- ATASE Arşivi, 5/8810, Kls. 4575, Dos. H-2, Fih. 1-1.
- ATASE Arşivi, 5/8810, Kls. 4574, Dos. H-4, Fih. 1-16.
- ATASE Arşivi, 5/8810, Kls. 4574, Dos. H-5, Fih. 1-5.
- ATASE Arşivi, 5/8810, Kls. 4558, Dos. H-6, Fih. 3-1.
- ATASE Arşivi, 5/9817, Kls. 4350, Dos. H-6, Fih. 1-36.
- ATASE Arşivi, 5/9817, Kls. 4350, Dos. H-5, Fih. 4-8, 4-9, 4-10, 4-35, 4-46,
- ATASE Arşivi, 5/9962, Kls. 3974, Dos. H-1, Fih. 1-114.
- ATASE Arşivi, 5/9962, Kls. 3973, Dos. H-2, Fih. 7-9.
- ATASE Arşivi, 6/1666, Kls. 3964, Dos. H-7, F. 1-15.
- ATASE Arşivi, 6/1666, Kls. 4669, Dos. H-3, F. 1-19, 1-78, 1-79, 1-80, 1-83, 1-107.
- ATASE Arşivi, 6/2219, Kls. 4853, Dos. H-9, Fih. 1-190, 1-195.
- ATASE Arşivi, 6/2514, Kls. 4831, Dos. H-14, Fih. 1-57, 1-65.
- ATASE Arşivi, 6/3171, Kls. 4857, Dos. H-12, Fih. 1-8, 1-11, 1-12, 1-13, 1-15, 1-21, 1-25.
- ATASE Arşivi, 6/2802, Kls. 4763, Dos. H-7, Fih. 1-33, 1-42, 1-45, 1-49, 1-58, 1-59.
- ATASE Arşivi, 6/3267, Kls. 4863, Dos. H-12, Fih. 1-15.
- ATASE Arşivi, 6/8056, Kls. 4775, Dos. H-4, Fih. 1-18, 1-22.
- ATASE Arşivi, 6/8565, Dos. H-34, Fih. 1-4.
- ATASE Arşivi, 6/9040, Kls. 4798, Dos. H-4, Fih. 1-136.
- ATASE Arşivi, 6/7832, Kls. 4883, Dos. H-8 Fih. 1-2, 1-5, 1-6, 1-7.
- ATASE Arşivi, 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-10, F. 1-68, 1-71, 1-72, 1-73.
- ATASE Arşivi, 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-11, F. 1-19.
- ATASE Arşivi, 6/8903, Kls. 4836, Dos. H-17, F. 1-44, 1-45, 1-46.
- ATASE Arşivi, 6/9040, Kls. 4798, Dos. H-2, Fih. 1-100, 1-102, 1-103, 1-104, 1-105, 1-107.
- ATASE Arşivi, 6/9040, Kls. 4798, Dos. H-4, Fih. 1-136, 1-137.
- ATASE Arşivi, 6/9565, Kls. 4936, Dos. H-35, Fih. 1-1, 1-2, 1-3, 1-5, 14.
- ATASE Arşivi, 8/2514, Kls. 4831, Dos. H-16 Fih. 1-7.

ÇANAKKALE MUHAREBELERİNDE BALKANLI KOMUTANLAR

- BOA, İ, HB, 1333. N/137.
 BOA, İ, HB, 1333. Ra/3.
 BOA, İ, HB, 1333. N/43.
 BOA, İ, HB, 1333. L/19.
 BOA, İ, HB, 1333. Ra/3.
 BOA, İ, HB, 1334. M/10, 117, 118.
 BOA, İ, TAL, 1334. Ra/39,
 BOA, HR. MA, 1118/4
 BOA, HR. MA, 1125/44
 BOA, HR. MA, 1144/20.
 BOA, HR. SYS, 2218/36, .2218/43.
 BOA, HR. SYS, 2294/67.
 BOA, HR. SYS, 2323/1.
 BOA, MB, 909/104.
 BOA, DH. EUM. 3. Şb. 2/48.
 BOA, DH. UMVM, 78/6.
 Aker Mehmet Şefik, *Çanakkale-Arıburnu Savaşları ve 27 nci Alay*, Askeri Basımevi, İstanbul 1935.
 Akşit İlhan - Hayati Tezel, *Mustafa Kemal ve Çanakkale 1915*, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul 1982.
 Altay Fahrettin, *10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922*, Evren Yayınları, İstanbul 2008.
 Atatürk Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, Yay. Haz. Uluğ İğdemir, TTK Yayınları, Ankara 1990.
 Atatürk Mustafa Kemal, *Anafartalar Muhaberatı'na Ait Tarihçe*, Yay. Haz.: Uluğ İğdemir, TTK Yay., Ankara 1990.
 Atatürk'ün *Bütün Eserleri (1903-1915)*, C. I, 3. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
 Atay Falih Rıfki, *Babamız Atatürk*, Doğan kardeş Yayınları, İstanbul 1955.
 Aydemir Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C. III, Remzi Yayınları, İstanbul 1972.
 Belen Fahri, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1963.
Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, C. I—II-III, ATASE Yayınları, Ankara 2009.

- Bülkat Esat, *Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları*, Yay: İhsan Ilgar, Baha Matbaası, İstanbul 1975.
- Conk Cemil, *Çanakkale Conkbayırı Savaşları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1959.
- Çalışlar İzzettin, *Atatürk'le İki Buçuk Yıl*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1993.
- Çalışlar İzzettin, *On Yıllık Savaşın Günlüğü*, Güncel Yayınları, İstanbul 2007.
- Çanakkale Muharebeleri 75 nci Yıl Armağanı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1990.
- Esenkaya Ahmet, "Binbaşı İzzettin Bey'in Günlüğü ve Mustafa Kemal Bey", *Çanakkale Muharebeleri'nin İdaresi Komutanlar ve Stratejiler*, Çanakkale 2015, 143-163 s.
- Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *Takvimü's-Sinin*, Haz: Yücel Dağlı, Hamit Pehlivanlı), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- Genelkurmay Başkanlığı, *I. Dünya Harbinde Türk Harbi, C.V, 3. Kitap, Çanakkale Cephesi Harekâtı*, Ankara 1980.
- Genelkurmay Başkanlığı, *I. Dünya Harbinde Türk Harbi, C.V, Çanakkale Cephesi Harekâtı, I. Kitap*, Ankara 1993.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Balkan Savaşına Katılanlar Komutanların Yaşam Öyküleri (Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları)*, ATASE Yayınları, Ankara 2004.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Ankara 1972.
- Görgülü İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu (1992 – 1922)*, TTK Yayınları, Ankara 1993.
- İğdemir Uluğ, *Atatürk'ün Yaşamı (1881-1918)*, C.I, TTK Yayınları, Ankara 1980.
- İlgazi Abdullah - Mustafa Bıyıklı, "Mehmet Vehip Paşa'nın Çanakkale Muharebelerindeki Yeri ve Önemi", *ATAM Dergisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2012, 97-128 s.
- James R. Rhodes, *Gelibolu Harekâtı*, Çev: Haluk V. Saltıkgil, Belge Yayınları, İstanbul 1972.
- Keleş Zülal, *Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1993.
- Koyuncu Aşkın-Özkan Keskin-Cahide Sınmaz Sönmez, *Çanakkale Savaları Bibliyografyası*, ATAM Yayınları, Ankara 2010.
- Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Yeni Gün Haber Ajansı, İstanbul 1999.
- Milli Savunma Bakanlığı, *Şehitlerimiz*, C. I-V, Ankara 1988.
- Özbay Kemal, *Türk Askeri Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. I, İstanbul 1976.
- Öztürk Mustafa, "Çanakkale Muharebelerinde Türk Ordusunun İkmal ve İaşe Durumu", *Askeri Tarih Bülteni*, Y. 12, Şubat 1987, S. 22, Ankara 1987.
- Perk Kadri, *Çanakkale Savaşının Tarihi 2 ve 3 ncü Kısımlar*, Askeri Basımevi, İstanbul 1940.
- Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Alay ve Tugay Komutanların Biyografileri, C. I-II*. ATASE Yayınları, Ankara 2010.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *I. Dünya Harbinde Türk Harbi, C.V, 2. Kitap, Çanakkale Cephesi Harekâtı*, Ankara 1977.

Yalçın Hüseyin Cahit, *Siyasi Anılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1976.

Yayına Hazırlayan İzzettin Çalışlar-İsmet Görgülü, *Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Not Defterinden On Yıllık Savaşın Günlüğü*, Güncel Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul 2007.

BOŞNAKLARIN MÜZİK GELENEĞİNDE CURUMLU (ĐURUMLİJA) ŞARKILARI

NAKA NIKŠIĆ*

Özet

Yenişehir Sancağı Osmanlı idaresinden 1912 yılında çıkmıştır. Bölge önce Sırbistan ve Karadağ arasında bölünmüş, ardından I. Dünya Savaşı sırasında 1915-1918 yılları arasında Avusturya-Macaristan işgalinde kalmıştır. Bu sürede, Avusturya, "Türkleri kurtarmak için", "din ve iman için" gibi sloganlarla Sancak bölgesindeki Boşnakları Ruslara karşı savaşmak üzere gönüllüler olarak Galiçya'ya ve diğer cephelere gönderdi. Galiçya'da hayatta kalmayı başaranlar Anadolu'ya geçtiler ve Çanakkale'de Türk askerleriyle birlikte omuz omuza çarpıştılar. "Đurumlja/Curumliya, Curumlu" adı verilen Boşnak gönüllülerinin büyük bir kısmı hayatlarını cephelerde bıraktı ve bir daha evlerine-sevdiklerine kavuşamadı.

Boşnak gençlerin Đurumlja-Curumlu gönüllü birliklerine gidişleri halk şarkılarında sıkça işlenen konulardan biri oldu. Bunların izinin sürülmesinde, mevcut etno-müzik koleksiyonlarının teorik analizine ve aynı zamanda yaşayan kaynaklara, yani hala bu şarkıları zihinlerinde taşıyan halk müziğinin iyi icracıları olan kimselere başvurulmuştur. Bu yolda karşımıza, Bosna-Hersek savaşı esnasında ailesiyle birlikte Hollanda'ya göçen ve bugün hala orada yaşayan bir Boşnak, Avdiya Avdić çıktı. Avdiya Avdić, hafızasının derinliklerinde küçük bir çocuk olarak köyü Mojstir'de öğrendiği Curumlu şarkılarını taşıyor.

Bu çalışmanın amacı, Curumlular hakkındaki şarkıları meydana çıkarmak; onların etnomüzik yazımlarını yapmak; kamuya sunmak ve unutulmaktan ve yok olmaktan korumaktır. Çalışmada, mevcut koleksiyonlardan şarkıların etnomüzik kayıtları yanında, halk şarkıları icracısı Avdiya Avdić'den topladığımız şarkıların da etnomüzik yazımları sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Đurumlja-Curumliya, halk şarkıları, Avdiya Avdić

Songs on Djurumlje in the Musical Tradition of Bosniaks

Abstract

The part of Sandzak, which is now in Serbia, ceased to be under Ottoman administration in 1912. The area was first divided between Serbia and Montenegro, and later, during the First World War, in the period between 1915-1918, Austria-Hungary committed occupation against it. In this period Austria used to send Sanjak Bosniaks as volunteers to Galicia and to other fronts to fight the Russians in order to "to defend Turkey" and "Din and Iman"(Religion and Faith). Those who survived in

* Učiteljski fakultet, Univerzitet u Beogradu (Belgrad Üniversitesi- Eğitim Fakültesi), naka.niksic@uf.bg.ac.rs

Galicia moved to Anatolia and fought side by side with Turkish soldiers on Çanakkale. Most of the Bosniaks, who were called "Djurumlije" left their lives on the fronts never to return to their homes and their loved ones.

Joining the Djurumlije of Bosniak youths was a frequent subject of folk songs. Searching for them, we started theoretical analysis of the existing ethnomusicological collections, but also the study of living sources, that is, individuals, the good folk singers, who still bear these songs in their minds. On the way we came across Avdija Avdic, a Bosniak, who fled to the Netherlands during the war in Bosnia and Herzegovina with his family where he still lives today. Avdija Avdic still clearly remembers the songs of Djurumlije which he mainly as a boy learned in his native village Bistrica.

The aim of this work is to find songs on Djurumlije, their ethno-musicological writing, publicity and preservation from oblivion and extinction. In this paper will be presented ethnomusicological recordings of songs that we have collected from the singers of folk songs Avdija Avdic.

Keywords: Djurumlije, folk song, Avdija Avdic.

GİRİŞ

Yeni Pazar sancağı, 1912 yılına kadar Osmanlı idaresindeydi. Bu tarihte bölge öncelikle Sırbistan ve Karadağ arasında paylaşıldı ve ardından Birinci Dünya Savaşı esnasında 1915-1918 yılları arasında Avusturya tarafından işgal edildi. Bu dönemde, işgalci idare, Galiçya ve diğer cephelerde Ruslara karşı savaşmaları için “đurumlja –curumliya, curumlu”¹ adı verilen Müslüman gönüllülerin toplanması işine girişti. Curumluların toplanması, tüm Yeni Pazar sancağı topraklarında iki safhada gerçekleştirildi. Gönüllülerin en çoğu, zamanın belediye başkanı Riza Beg Muratoviç ve Riza Murteziç² adında biri tarafından curumlu toplamanın “dallanmış faaliyeti” içerisinde, tarihçilerin belirttiklerine göre “dinî fanatizm”in kullanımıyla 18 ile 50 yaş arasında yaklaşık iki bin erkeğin toplandığı ve Türk cephelerine

¹“Đurumlja- Curumliya” isminin Türkçe “gönüllü” kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Ancak bana göre bu kelime başka bir Türkçe kelimedenden -“kurum” kelimesinden geliyor olabilir. Kelimenin sözlük anlamlarından biri “övuñçlü ve gururlu tavır” iken bir diğeri “ordugah”tır. (Parlatır, 2009: 938). “Kurum” kelimesinin “-lu” son eki alması ile “kurumlu” halini alan “gururlu ve mağrur” ya da “ordugaha mensup, asker” anlamlarını kazanan kelime bizim dilimizde “curumlu” şeklini almış olmalıdır. Nitekim dilimize geçen Türkçe kelimelerde “k ya da g” harfinin c ya da ç harfine dönüşümünün başkaca örnekleri de bulunmaktadır. Mesela Gül – Cul, Kömür – Çumur ya da şeker – şeçer gibi.

Yenipazar sancağının bazı bölgelerinde “Đurumlja- Curumliya” söylenişi de kullanılmaktadır. Raif Honic’in (Avukat. Sjenica’da Medare köyünde 1929 doğumlu), 19 Nisan 2000 tarihinde Avdija Avdić’e yazdığı mektubunda şöyle demektedir: “senin için curumliyalılar Nitekim, ben babamdan ve beldemizin diğeri kimselerinden sadece curumliyalılar olarak duydum ve senden başka hiç kimseden curumliyalılar söylenişini duymadım”. Avdić, A., 2011: 20.

² Riza Beg Muratoviç’in dönemin Yeni Pazar belediye başkanı olduğu bilinmektedir, ancak Riza Murteziç’in kim olduğuna dair bilgi yoktur. Rašljanin, 1988.

gönderildiği Yeni Pazar ve civarındandı.³ Ana slogan, “din ve iman sahibi herkes kurtuluş savaşına gitmelidir” söylemi idi.⁴ Mušović’e göre seferberlikten “sadece bedelini ödeyecek durumda olan bazı zenginler kaçınabilirdi”.⁵ Curumlu olarak gidenlerin tam sayısı hala bilinmemektedir. Çok azı geri dönmüştür⁶, bazıları Türkiye’de yaşamak için kalmıştır, çoğunluğu ise hayatlarını kaybetmiştir. Tarihi kaynaklara göre 1918 yılında Yeni Pazar ve civarında “sağlıklı ve muktedir bir adam görmek” zordu.⁷

Avdija Avdić’in İcrasında Curumlu Şarkıları

Yeni Pazar erkeklerinin curumlu olarak gitmelerinin üzerinden bir asır geçmiş olmasına rağmen, curumlular hakkındaki toplu hafızanın izleri donanımlı kimselerin şarkılar icrası sayesinde nesilden nesile geleneksel aktarım yoluyla muhafaza edilmiştir. Bunlardan biri bu yaz tesadüfen Redžep Škrijelj vasıtasıyla tanıştığım, Biyelo Polye beldesinde Bistrica’da Moystir köyünde 1945 yılında doğmuş olan Avdija Avdić (Avdiya Avdiç)’tir. Tarih alanında eğitim görmüş, şimdi Hollanda’da⁸ yaşamını sürdüren tanınmış bir Boşnak şair ve yazar olan Avdiç, dokunaklı yorumu ile süslediği olağanüstü güzel sesi ile bana kendi baba ocağında çocuk iken öğrendiği bazı şarkıları okudu. Birlikte çalışmaya başladığımızda, tarihi bilgiden yola çıkarak curumlular hakkındaki şarkıların önemine ve güzelliğine dikkatimi çekti ve “unutulmaktan kurtarabilmek“ adına bu şarkıların etno-müzikal yazımlarının yapılmasına dair derin arzusunu dile getirdi. Şarkıların kaydı Yeni Pazar’da 2016 Ağustos ayı başlarında benim evimde gerçekleştirildi. Ses ve video kayıtları da kendi şahsi arşivimde bulunmaktadır.⁹

Avdiç, bana geleneksel şarkılar arasında dört tane de curumlu şarkısı okudu. Curumlular hakkında şarkıları kaydetme işine girişmeden evvel, bu bölgenin etno-müzikal koleksiyonlarından 1013 şarkıyı analiz ettim.¹⁰ Bu vesileyle Avdiç’in okuduğu şarkıların bunların arasında olmadığını, hatta bunlarda curumlular hakkında tek bir şarkının dahi kaydedilmediğini tespit ettim. Akabinde şarkıcı ile

³ Mušović, E. 2006: 17.

⁴ Mušović, 1979: 106.

⁵ Mušović, E., 2006: 18

⁶ *Otkidoh stručak od zemlje* başlıklı kitabında Avdić, curumlu birliklerine katılan erkeklerin ancak üçte birinin evlerine geri döndüklerini belirtmektedir. Avdić, 2011.

⁷ Mušović, E., 2006: 18

⁸ Avdić, ilkokulu doğduğu Moystir köyünde ve lisenin ilk iki yılını Biyelo Polye’de tamamladı. Ailesi 1962 yılında Vitomirica’ya (İpek’te) taşındı ve böylece lisenin üç ve dördüncü sınıflarını İpek’te tamamladı. Priştine Üniversitesi Felsefe Fakültesi Tarih Bölümü’nde lisans (1974) ve yüksek lisans (1979) yaptı. 1971-1978 yılları arasında Dragaş ve İpek (Peć)’te, 1978-1992 yılları arasında Priyedor (Bosna-Hersek’te) çalıştı. Bosna-Hersek’te yaşanan savaş esnasında ailesiyle birlikte bugün hala yaşamaya devam ettiği Hollanda’ya gitti. 16 makale (15’i tarih ve 1’i edebiyat) ve on şarkı ve hikâyeler koleksiyonu bulunmaktadır.

⁹ Nikšić, 2016b

¹⁰ Söz konusu koleksiyonlar: Васиљевић, М. А. (1953). *Народне мелодије из Санџака*, Београд: САНУ; Васиљевић, М. А. (1967). *Југославске народне песме из Санџака*. Москва і Вукосављевић, П. и сар. (1984): *Народне мелодије Пештерско-сјеничке висоравни*. Београд: Радио - Београд.

görüşmek suretiyle ve ayrıca kendisinin halk şarkıları koleksiyonundan¹¹, curumlular hakkındaki bu şarkıları nereden ve kimden öğrendiği bilgisini edindim. Böylece, O'nun *Rodna Bosna daleko odosmo* şarkısını kendi babası İlyaz'dan¹² (1905-1974) ve diğer üç şarkıyı, ailelerindeki erkeklerin büyük bir kısmı curumlu olarak giden ve bir daha geri dönmeyen memleketinin insanlarından öğrendiği ortaya çıkmış oldu.¹³ Etno-müzikal olarak yazımını yaptığım ve bu çalışmanın ilerleyen kısımlarında yer alacak olan şarkılar şunlardır:

Durumlje/Curumlular (Örnek 1), *Rodna Bosno, daleko odosmo / Silam Bosna, gideriz uzaklara* (Örnek 2), *Raslo drvo šimširovo/ Büyüdü şimşir ağacı* (Örnek 3) ve *Bistrice, bistra vodo/ Ey Bistirice [nehri], berrak su* (Örnek 4).

Bu dört şarkının nota metinlerini, yani müzik yapılarını incelediğimizde, bu bölgenin diğer şarkılarının özelliklerini taşıdıklarını görüyoruz.¹⁴ Hepsisi tek seslidir. İki şarkıda, ton temelinde arkaik beşli dur bulunmaktadır (*Raslo drvo šimširovo* ve *Durumlje*), biri oryantal dur¹⁵ içerisinde beşli moldurdan modülasyonlu (*Rodna Bosna*) ve biri alt-dominant değişimlidir (*Bistrice*). Şarkılar, büyük ölçekli melodilerdir ve ikisi yedili akord ölçek - f1'den (fa1`den) d2'ye (re 2`ye) (*Durumlje, Bistrice*), biri altılı akord - f1'den (fa1`den) es2'ye (mi bemol 2`ye) (*Raslo drvo šimširovo*) ve biri beşli akord - f1'den (fa1`den) c2'ye (do 2`ye) (*Rodna Bosno*). İki

¹¹ Söz konusu koleksiyon: Avdić, A. (2011). *Otkidoh stručak do zemlje/devedeset lirskih narodnih pjesama iz Sandžaka*. Kraljevo: Riža.

¹² Avdić, babasının şarkı söylemeyi çok sevdiğini, “keyfi yerinde olduğunda (evde, harman yerinde, gölgelikde dinlenirken, mısır çapalarken)” sürekli şarkı söylediğini ve *Bosno daleko odosmo* şarkısının en çok sevdiği şarkılardan biri olduğunu söylemektedir. Avdić, A., 2011:17.

¹³ Avdić, Biyelo Polje belediyesine bağlı Moystir köyünden akrabası Pašo Avdić'in (1925) curumlular hakkında kendisiyle konuştuğunu ve akrabalarının curumlu olarak gittiklerini naklettiğini belirtmektedir. “Pašo'nun kendi oğlu Moystirli Cule bir daha geri dönmedi, Cule'den önce askere en büyük oğlu Selman gitmişti ve Yemen'de şehit düştü. Ondan geriye sadece 'yanık bir mektup' [yani acı haberi] geldi”. Avdić, A., 2011:19. Moystirli Elmaz Abazović'den öğrendiğine göre curumlu birliklerine gidenler arasında Yakub Barudciya (Tahir'in babası), Hamid Coković (Yunus'un babası), Şolya köyünden “Ömer adında biri” ve Radoyeva Glava köyünden Selman Brčvak da vardı. Avdić, A., 2011: 19. Crniş köyünden Hakiya Batilović'den, Biyelo Polje belediyesine bağlı Crniş köyünden 11 curumlunun askere gittiğini ve ancak dördünün geri döndüğünü öğrendi. Avdić, A., 2011: 20. Avdić, Hazan köyünden Pašo Boşnak'dan da, “kendi kardeşi Yusuf'un (yaşamak üzere İstanbul'da kaldı); Okrugla Bara'dan Bahto Luković'in (geri dönmedi), Vrševo'dan Haydarpaşiç Agan'ın, yine Vrševo'dan Zverotiç ailesinden birinin, Goduša'dan Rešo Dureviç'in (geri döndü), Goduša'dan Spaho Rebronya'nın (geri dönmedi), Goduša'dan Muliç Numan'm (geri dönmedi), Goduša'dan Muliç Şeço'nun (geri döndü) ve Goduša'dan Muliç Hako'nun (geri döndü)” curumlu birliklerine katıldıklarını öğrendi. Avdić, A., 2011: 19. Biyelo Polje'de Kahva köyünden Şaban Fetahović (1928 doğumlu), Avdić'e kendi köyünden Mahmud Beg Hasanbegović'in curumlu olarak gittiğini ve şehit düştüğünü anlattı. Fetahović Avdić'e, curumluların yola çıkmadan önce söyledikleri mısraları da söyledi: “*Rumunijo, ne marimo za te/dobrovoljci spremaju se na te*”. Avdić, A., 2011: 20-21.

¹⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Nikšić, N. (2016a). *Metodička funkcija pesama novopazarskog kraja u postavci elementarne muzičke pismenosti učenika mladih razreda osnovne škole*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Belgrad Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

¹⁵ Vasiljević'e göre, Sancakta halk okumalarının temelinde, aynı zamanda tonal merkez de olan bir sonla otantik tip ölçek (diatonik ve kromatik) bulunmaktadır. Otantik beşli dur ve türleri olan oryantal dur, beşli moldur ve üçlü dur ilk defa onun tarafından tanımlanmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Vasiljević, M., 1950, 1953.

şarkıda, melodinin başında karakteristik bir atlama, *Bistrice, bistra vodo* şarkısında temiz bir beşli atlama ve *Raslo drvo šimširovo* şarkısında büyük altılı atlama bulunmaktadır. Her şarkıda melisma bulunmaktadır. Dört şarkının da ritmik yapısı değişken ölçülüdür.

Şarkıların metinleri incelendiğinde, her birinin edebî değeri yüksek bir monolog şeklinde halk ozanının içten ve samimi seslenişini temsil ettiği görülmektedir. Halk ozanı kâh annesine, kızkardeşine, eşine (*Rodna Bosno, daleko odosmo* şarkısında)¹⁶ ve sevgilisine¹⁷ (*Raslo drvo šimširovo* şarkısında) seslenen bir curumludur; kâh annesine¹⁸ (*Durumlje* şarkısında) ve nehre¹⁹ (*Bistrice, bistra vodo* şarkısında) seslenen bir genç kızdır. Curumlu şarkılarında sembolizm içinde kötü sonun önsezisi ve alametleri gösterilmektedir.

Rodna Bosno, daleko odosmo şarkısında şöyle denmektedir:

Haj, nas će care tamo oženiti	Hey, hünkar bizi orada
Haj, sa mazerom ²⁰ i zlatnim	evlendirecek
ćemerom ²¹	Hey, mavzerle ve altın kemerle
Haj, crnom zemljom i zelenom	Hey, kara toprakla ve yeşil otl.
travom.	

Şarkılar farklı hislerle doludur. Bir tarafta ölüme gittiğinin bilincinde olan bir curumlunun dramı bulunmaktadır, bunu şu sözlerle dile getirir (*Raslo drvo šimširovo/ Büyüdü Şimşir Ağacı* şarkısından)

Ako ti se ja ne vratim,	Sana geri dönmez isem
Nemoj zannom tugovati.	Ardımdan yas tutmayasın
Niti tuguj, nit, me žali,	Ne sen yas tut, ne de üzül
U avliji šimšir zalij.	Avluda şimşir ağacını sula. ²²

Diğer taraftan genç kız sevgilinin ölümüne duyduğu üzüntüyü ve aynı zamanda hayal kırıklığını dile getirmektedir (*Bistrice, bistra vodo* şarkısından):

¹⁶ “Haj, naše majke...Haj, mile seje ... Haj, vjerne ljube / Hey annelerimiz... Hey sevgili bacılarımız... Hey sadık sevdiklerimiz” (bkz. *Rodna Bosno, daleko odosmo*).

¹⁷ “Moja Ajno, sunce sjajno/ Ayno'm benim, parlak güneşim” (bkz. *Raslo drvo šimširovo*)

¹⁸ “Durumlje, jadna majko, Iz Pljevalja kreću / Curumlular, garib anam, Taşlıca'dan çıkmış yola.” (bkz. *Durumlje*).

¹⁹ “Bistrice, bistra vodo, Bistrice, roso s gora, Odnosi moje suze do mora!/ Ey Bistrice, berrak su, Ey Bistrice, dağların çiğ tanesi, gözyaşlarımı götür denize” (bkz. *Bistrice, bistra vodo*).

²⁰ Mazer, bir tür silah, mavzer.

²¹ *ćemer* kelimesi Türkçe kemer kelimesinden gelmektedir.

²² Şimşir, eskiden hemen her Boşnak evinin bahçesinde bulunan bir bitki idi ve Boşnak geleneğinde mutlu yaşamı sembolize etmektedir. Aşıklar, merasimlerde birbirlerine şimşir hediye ederler ve şimşir dalları ile süslenirler ve evlerini de bununla süslerlerdi. Bu şarkıda halk ozanı sembolizmle curumlunun geri dönmemesi halinde sevdiğinin yas tutmaması aksine hayatına devam etmesi ve mutlu olması ile ilgili arzusunu dile getirmektedir.

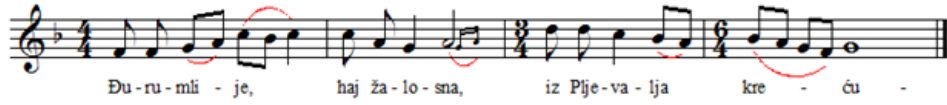
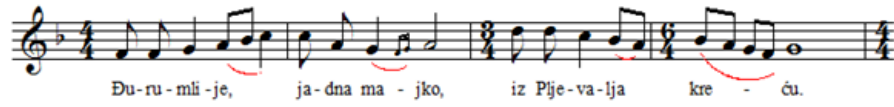
BOŞNAKLARIN MÜZİK GELENEĞİNDE CURUMLU (ĐURUMLİJA) ŞARKILARI

Bistrice, bistra vodo,	Ey Bistrica [nehri], berrak su,
Bistrice, roso s gora,	Ey Bistrica, dağların çiğ tanesi
Odnosi moje suze do mora!	Götür göz yaşlarımı denize ²³ !
Sinoć mi haber stiže,	Dün gece ulaştı haberi bana
Da dragog nemam više,	Olmadığı artık sevdiğimin
Da mu se, jadna mlada, ne nadam.	Ondan umudumu kesmemin.

Örnek 1

Đurumlje/ Curumlular

♩=58

Đurumlje, jadna majko,	Curumlular, ey garip anam,
Iz Pljevalja kreću.	Taşlıca'dan ²⁴ çıkmış yola.
Đurumlje, haj žalosna,	Curumlular, vay be üzgün,

²³ Curumluların uzağa denizde bir yere gittikleri gerçeğinden haberdar olan halk ozanı, Bistrica nehrinin genç kızın gözyaşlarını sevdiğinin can verdiği yere götürmesini istiyor.

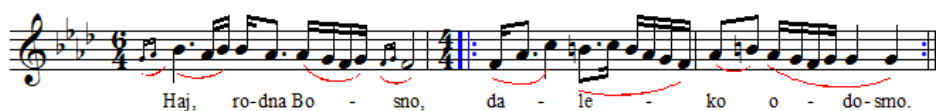
²⁴ Pljevlja ya da Taşlıca, 1879'dan itibaren Sancak'ta Osmanlı ve Avusturya-Macaristan'ın merkezi olan Karadağ'ın kuzeybatısında bir şehirdir. Dahası, Avusturya-Macaristan Temmuz sonundan 20 Ekim 1878'e kadar (direniş gösterilen son yerin, Velika Kladuša'nın düşüşü) Bosna-Hersek'i işgal etti. 21 Nisan 1879'da Avusturya ile Türkiye arasında yapılan anlaşmaya göre, Avusturya-Macaristan'ın Yeni Pazar sancağının bir kısmını alması, yani Priboy, Priyebolye ve Biyelo Polye'ye (daha sonra bu Plyevlya ile değiştirildi) kendi garnizonlarını yerleştirme kararıylaştırılmıştır. Böylece Eylül 1879'da Avusturya-Macaristan Priboy, Priyepolye i Plyevlya'yı işgal etti. Osmanlı imparatorluğu 1880 baharında, Avusturya-Macaristan'ın işgal ettiği bölgeyi kapsayan yeni bir Plyevlya sancağı organize etti. Bosna-Hersek ve Sancak 1908 yılına kadar Osmanlı imparatorluğunun toprağı idi, çünkü işgal geçici karakterdeydi. 1908 yılında Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak etti ve Yenipazar sancağı 1912 yılına kadar Osmanlı imparatorluğuna bağlı kaldı. Hudut Uvac nehri idi.

Iz Pljevalja kreću.	Tašlica'dan çıkmış yola.
Svaka svoga, jadna majko,	Her kız sevdiğini, ey garip anam,
Cvijetom zakitila.	Çiçekle donatmış.
Svaka svoga, haj, žalosna,	Her kız sevdiğini, vay be üzgün,
Cvijetom zakitila.	Çiçekle donatmış.
Bože mili, jadna majko,	Yüce Rabbim, ey garip anam,
Dobrijuh momaka.	Ne iyi erlermiş
Bože mili, haj, žalosna,	Yüce Rabbim, vay be üzgün,
dobrijuh momaka.	Ne iyi erlermiş.
A ja moga, jadna majko,	Sevdiğime, ey garip anam,
Vezenom dolamom,	Nakışlı aba verdim,
A ja moga, haj, žalosna,	Sevdiğime, vay be üzgün,
Vezenom dolamom.	Nakışlı aba verdim.

Örnek 2

*Rodna Bosno, daleko odosmo / Silam Bosna, gideriz uzaklara*²⁵

$\text{♩} = 40$

Haj, rodna Bosno, daleko odosmo.	Hey, Silam- Bosna, gittik uzaklara
Haj, naše majke, ne nadajte nam se.	Hey, ey analar, bizi umut etmeyin
Haj, mile seje, ne kun`te se s` nama.	Hey, can bacılar, bize and içmeyin
Haj, vjerne ljube vi se preudajte.	Hey, sadık aşklar, yeniden evlenin

²⁵ Avdić, XX. yüzyılın doksanlı yıllarında *Rodna Bosno, daleko odosmo* i *Đurumlje* şarkılarını söylediğini ve amatör olarak kaydettiğini ve akabinde bu kaydı, birinin bu şarkıları söylemesi ve bunların profesyonel olarak kaydedilmesi amacıyla televizyon programı Merakliya'nın (bu program Bosna-Hersek'te savaş çıkıncaya kadat RTV Sarajevo kanalında düzenli olarak yayınlanmıştır) sunucusu Vehid Gunić'a gönderdiğini belirtmektedir. Bu programda sadece Esad Kovačević'in icrası ile *Rodna Bosno, daleko odosmo* şarkısı söylenmiştir. Bu şarkıların etno-müzikal yazımları ise yapılmamıştır.

Haj, nas će care tamo oženiti.

Haj, sa mazerom i zlatnim
ćemerom.

Haj, crnom zemljom i zelenom
travom.

Hey, hünkar da bizi evlendirir.

Hey, mavzerle ve altın kemerle

Hey, siyah toprak ve yeşil
çimenle

Örnek 3

Raslo drvo šimširovo/ Büyüdü Şimşir Ağacı

♩=66

Ra-slo dr - vo ši - mši - ro - vo u a - vli - ji

mo - je dra - ge, ra - slo dr - vo ši - mši-ro - vo.

Raslo drvo šimširovo

U avliji moje Ajne.

Moja Ajno, sunce sjajno.

Moja Ajno, tavana noći,

Sjutra ćut ti na put poći.

Čekaju me đurumlije,

Sve jarani i komšije.

Ako ti se ja ne vratim,

Nemoj zamnom tugovati.

Niti tuguj, nit, me žali,

U avliji šimšir zalij.

Büyüdü şimşir ağacı

Avlusunda Aynomun benim

Aynom, parlak güneşim

Aynom, karanlık gecem.

Sabahtan yola çıkacağım

Bekliyor beni curumlular

Tüm yarenler ve komşular

Sana geri dönmez isem

Sen ardımdan yas tutmayasın

Ne sen yas tut, ne de üzül

Avluda şimşir ağacını sula.

Örnek 4

Bistrice, bistra vodo /Ey Bistrica, berrak su

♩=58

Bi - stri - ce, bi - stra vo - do. Bi - stri - ce, ro - so s'mo - ra,
o - dne - si mo - je su - ze do mo - ra.

Bistrice, bistra vodo,
Bistrice, roso s gora,
Odnese moje suze do mora!
Sinoć mi haber stiže,
Da dragog nemam više,
Da mu se, jadna mlada, ne nadam.
Proklete askerije,
Proklete đurumlije,
Kad više pokraj mene on nije.

Ey Bistrica [nehri], berrak su,
Ey Bistrica, dağların çiğ tanesi
Götür göz yaşlarımı denize!
Dün gece ulaştı haberi bana
Olmadığı artık sevdiğimin
Ondan umudumu kesmemin
Kahrolası Askerlik
Kahrolası Curumluyalar
Artık o benim yanımda değil.

SONUÇ

1916-1918 yılları arasında Yenipazar sancağından 18 ile 50 yaş aralığındaki erkeklerin curumlu birliklerine gidişi tarihi hadisesi, Bosna sancağının lirik halk şarkılarında yansımaları bulmuştur. O zamandan bu yana bir asır geçmiş olmasına rağmen, ne gidenlerin tam sayısı, ne dönemlerin, ne Türkiye'de kalanların ve ne de farklı cephelerde ölenlerin sayısı bilinmemektedir. Son yıllarda Türkiye Cumhuriyeti, 'din ve iman' kurtarma güdüsüyle evlerini ve sevdiklerini terkeden ve Gelibolu'da Türklerle omuz omuza mücadele ederken hayatlarını kaybeden tüm şehitlerin anısına farklı programlar düzenlemektedir. Nitekim, Boşnakların tarihi için olduğu kadar modern Türkiye tarihi için de önemli olan curumlu fenomeninin yeterince araştırılmadığını düşünüyorum ve harikulade lirik şarkıların etno-müzikal yazımı ile ilgili bu çalışmanın müzik geleneğinin ve genel olarak Boşnak kültürünün

korunmasına ve de tarihçilerin bu mesele ile daha yoğun meşgul olmalarına katkı sağlamasını umut ediyorum.

Benim büyük dedem iki oğlu ile birlikte Gelibolu'da savaşmaya geldi ve burada oğullarından biriyle birlikte şehit düştü. Diğer oğlu ise Sancak'a bir daha geri dönmedi. Bu çalışmayı onlara ve bu ülkenin savunmasına hayatlarını veren tüm diğer curumlulara atfediyorum. Bu vesileyle, tüm bu yıllar boyunca curumlularla ilgili şarkıları hafızasında muhafaza ettiği ve etno-müzikal yazımı yoluyla bunları unutulmaktan ve tamamen yokolmaktan korumam için bana güvendiği için Avdija Avdić'e teşekkür ediyorum.

KAYNAKÇA

- Avdić, A. (2011). *Otkidoh stručak do zemlje/devedeset lirskih narodnih pjesama iz Sandžaka*. Kraljevo: Riža.
- Mušović, E. (2006). Novi Pazar i okolina od 1912-1941 godine. *Novopazarski zbornik, br. 29, str. 12-34*. Novi Pazar: Muzej Ras.
- Mušović, E. (1979). *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*. Beograd: SANU.
- Nikšić, N. (2016a). *Metodička funkcija pesama novopazarskog kraja u postavci elementarne muzičke pismenosti učenika mlađih razreda osnovne škole*. Neobjavljena doktorska teza odbranjena na Učiteljskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.
- Nikšić, N. (2016b). *Narodne pjesme u izvođenju pjevača Avdije Avdića, Neobjavljeni materijal*. Autorova privatna arhiva.
- Parlatir, İ. (2009). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Yargı Yayınevi.
- Rašljanin, S. (1988). Tragom pesme o đurumlijama. *Zbornik radova XXXV kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Rožaje, 26-29. septembar 1988*, str. 74-79. Titograd: Udruženje folklorista Crne Gore.
- Васильевѣи, М. А. (1950). *Југословенски музички фолклор, I*. Просвета: Београд.
- Васильевѣи, М. А. (1953). *Народне мелодије из Санџака*, Београд: САН.
- Васильевѣи, М. А. (1967). *Југославские народные песни из Санджака*. Москва. Вукосављевић, П. и сар. (1984): *Народне мелодије Пеџтерско-сјеничке висоравни*. Београд: Радио - Београд.

POST OTTOMAN IDENTITY OF SERBIA: UPRISINGS AND BELGRADE

ULZHAN DYUSEMBAYEVA * JOZEF ROJIK**

Abstract

For centuries Ottoman Empire had been one of the world's largest imperial powers. In nineteenth century Ottomans started to lose the power, one of the main reasons for decline was raising nationalism, as ethnic and regional groups demanded self-determination and independence.

The first Serbian Uprising of 1804 within two years turned into a Balkan-size national and social revolution. Serbian peasants exhausted by the local administration and janissaries upraised after the slain of dozens of local leaders. The Serbian Revolution provoked peasant's actions in Greece and Bulgaria and became a symbol of the coming nation-building in Balkans.

On 8th of January of 1807, Belgrade became the capital of Serbia. Serbian writer, Milan Milicevic who lived in nineteenth century, recalled that "several decades ago, the chief city of Serbia was part Turkish, part Greek, part cosmopolitan, but least of all Serbian. The houses, stores, shops, dress, mode of life and all the customs were oriental".

However, a nineteenth century was very long for Serbia, turned Belgrade from Ottoman fortress to one of the European cities. Every city reflects the soul of nation. Tracing the signs of what was left from Ottoman Empire in Belgrade and seeking for post ottoman identity as a part of nowadays identity of Serbian people could be a great interest of researchers.

Keywords: Ottoman Empire, Serbia, Belgrade, identity, nationalism

* Faculty of Social Sciences, Comenius University, Bratislava, Slovakia, E-mail: ulzhandk@gmail.com

** Fakulta sociálnych a ekonomických vied UK, Mlynské luhy 4 821 05 Bratislava, Slovakia, E-mail: Jozef.Rojik@umb.sk

For centuries Ottoman Empire had been one of the world's largest imperial powers. In nineteenth century Ottomans started to lose the power, one of the main reasons for decline was raising nationalism, as ethnic and regional groups demanded self-determination and independence.

The first Serbian Uprising of 1804 within two years turned into a Balkan-size national and social revolution. Serbian peasants exhausted by the local administration and janissaries upraised after the slain of dozens of local leaders. The Serbian Revolution provoked peasant's actions in Greece and Bulgaria and became a symbol of the coming nation-building in Balkans.

On 8th of January of 1807, Belgrade became the capital of Serbia. Serbian writer, Milan Milicevic who lived in nineteenth century, recalled that "several decades ago, the chief city of Serbia was part Turkish, part Greek, part cosmopolitan, but least of all Serbian.

The houses, stores, shops, dress, mode of life and all the customs were oriental". However, a nineteenth century was very long for Serbia, turned Belgrade from Ottoman fortress to one of the European cities. Every city reflects the soul of nation. Tracing the signs of what was left from Ottoman Empire in Belgrade and seeking for post ottoman identity as a part of nowadays identity of Serbian people could be a great interest of researchers.

When the empires collapse their territories start to establish their own identity many times neglecting the patterns of past. An example is the capital of current day Serbia – Belgrade, which was a meaningful trading and administrative city of Ottoman Empire.

The main focus of this work is to describe how Belgrade started to change from Ottoman to European city. In this work we would like to sketch the life of Belgrade, the mosques which used to be in every quarter of the city, the Turbes – Ottoman style Mausoleums, the atmosphere and mentality of the city. We will try to elaborate the writings of travelers of that time visiting Belgrade to better understand questions of identity.

OTTOMAN INVASION OF BELGRADE

Ottomans laid two unsuccessful sieges, first in 1440 and after in 1456. In 1521 the Ottoman forces attempted to conquer Belgrade, and this time, under the leadership of Suleiman, they were successful. From that time for almost five centuries the city was lost for the Serbs.

Slowly under the new Ottoman rule the cityscape of Belgrade started to change. Belgrade started to change. Belgrade was a part of province Smederovo, Semendire Sancagi. The seat of the Belgrade was besieged unsuccessfully in 1456 by Ottoman forces at that time city was defended governor (sancakbey) of the province was moved to Belgrade however it kept the name. The first Sancakbey of

Smederovo was Mehmed Bey Minnetoglu (1459-63).¹ David Norris explains that the new rulers called Belgrade “Dar al Jihad” or the House of the Holy Wars.² It was also mentioned by Bajraktarevic (1952) that Turks used to call Belgrade “Dar ul Jihad or Darul Jihad” in Serbian “Kucha ratova za vieru” which can be translated as House of war for a faith”. The interesting fact is that that name was used not only for Belgrade but for other frontier cities as Tunis, Baghdad and Tripoli.³

It was also known as Asagi Belgrad and Tuna Belgrad, in order to distinguish it from several other cities.⁴

SPIRIT OF MOSQUES

No historian would deny that Belgrade was strategic, military and economically important in the middle Ages and during the Ottoman times. Since 1521 Belgrade became a part of Islamic Urban civilization so called Ottoman ‘sehir’. Slowly the look of Belgrade became more in line with Ottoman cityscapes as Muslims enriched its urban structure with their vakifs (endowments). Evleya Celebi an Ottoman traveler, called Belgrade the “Cairo of Rumeli” and he was surprised by its appearance and the wealth of its citizens. Belgrade was a quite multinational city. People of various confessions, races and nationalities lived in Belgrade. Along with the Muslims, there was Orthodox as well as Catholic Christians of diverse origins. According to the imperial taxation out of 247 registered households in 1536: 79 Muslims, 139 Christian and 28 Gypsy. In less than thirty years there already were 1127 households: 695 Muslim, 220 Christian 192 Gypsy and 20 Jewish.

In 1560 there were 16 mosques registered in Belgrade, 24 in 1572 and 29 at the end of the century. There were at least 29 mosques in the seventeenth century and 12 mescids were erected, so altogether around 70 mescids and mosques. Evliya Celebi who travelled to Belgrade in seventeenth century, confirms that there were 33 mosques and 19 mescids, all together about 270 houses of worship including both mescids and mosques.⁵

E.Milkovic claims that the city of Belgrade in the period of 1536-1560 had 16 Muslim districts (mahalle), three of them in surrounding of the Belgrade fortress, and one in front of Bolma fortress. Mahalles were different in size, so in "honorable Mosque of His Majesty of the Emperor" mahalle were 8 households, in Zejnudin-

¹ Agoston Gabor, Masters Bruce, „*Encyclopedia of Ottoman Empire*”, New York: Facts on File, 2009, p. 4-6.

² Norris A. David, “*Belgrade a cultural and literary history*” Oxford: Signal Books Limited, 2008, p. 10.

³ Fehim Bajraktarevic, “*Historical journal*”, Serbian academy of Science, 1952 available on internet [http://cosbelgrade.com/sites/default/files/barjaktarevic_f_kako_su_turci_zvali_beograd.pdf] [20.09.2016].

⁴ Agoston Gabor, Masters Bruce, “*Encyclopedia of Ottoman Empire*” ,New York: Facts on File, 2008, p.89

⁵ Fotic Aleksandar, „*Belgrade: a Muslim and Non-Muslim cultural centre (Sixteenth-Seventeenth centuries)*”, Crete University Press, 2003.p-61-62.

aga mahalle 55, in Ferhat-Pasha mahalles were 59, in Haji Vejlije mahalle 8 households, so all together about 365 Muslim households.⁶

One of the known Serbian author writes in his novel, what he observes in the city: “*Here is a list of some kept my eyes transfixed for hours: The Prince’s Palace, the New Residence, the Cathedral, the Old Hospital, the Department of State...then the Bajram Bey and the Bajrakli mosques...*”⁷

In official web page of Islamic community we can find similar figures of 273 mosques which once existed in Belgrade. The only one now remaining till today is a Bajrakli-dzamiya on Gospodar Jevrem Street. Based on a website of the city of Belgrade, written by Islamic Community of Belgrade, mosque was erected at around 1575.⁸ However D. Norris claims that the Bajrakli-dzamiya was built by Sultan Suleiman II at around 1690 when Ottomans recaptured Belgrade.⁹ Originally, it was called Čohadži-mosque, after the endower Hajji-Ali, a cloth merchant. It is a single-spaced building with a dome and a minaret. It served as a Catholic church during Austrian rule (1717-1739). It was turned back into a mosque once the Ottomans retook it. Yahya (chehya) Hussein Bey, renewed the building in 1741 and sometime after in kept his name. Since the eighteenth century it was named Bajrakli-mosque (Bajrakli–dzamiya). It became the main city mosque after its renewal in the nineteenth century, made by the Serbian dukes.¹⁰ The meaning of the name is taken from the word bajrak – flag or banner, which has been raised as a signal for the other mosques that it was time to begin prayers. Bajrakli-dzamiya has reflected the changes of regime that are in hear of the city.

From the end of the sixteenth century a big mosque, the Batal-dzamiya, stood near or on today’s Nikola Pasic Square. The mosque situated in the Serbian district. The building itself was abandoned and stop functioning due to several events. It became better known as a bazaar or Cattle Market. Knez Milos’s son, Knez Mihailo had the idea of converting the mosque into the state archive after the Ottomans left in 1867, which would save the building. However his sudden death changed the plans and old building was demolished in 1869. The magazine of Modern Bosnian thought had a picture of Batal-dzamiya however the dates mentioned were couple decades after it was pulled down.

Dr. Hazim Šabanovic (1916-1971.) associated Batal mosque with Ejnehan Bey in his work, “Urban Development in Belgrade from 1521 to 1688 “. Ejnehan beg was the sandzak-beg of Konavlje. In late 1592, he captured Čanadski Sandzak in Hungary, where he died in 1594. Batal mosque was single-domed mosque, with trompe in the transition from the square to the octagonal drum that had no windows.

⁶ Milkovic Ema, “*An account of travels and historical source: Belgrade in 16th Century*“, Belgrade, Serbian Academy of science, special ed.,2003, p.45.

⁷ Norris A.David, “*Belgrade a cultural and literary history*“, Oxford: Signal Books Limited, 2008, p. 53.

⁸ Available on internet: [<http://www.beograd.rs/cms/view.php?id=201404>] [20.09.2016].

⁹ Norris A.David, “*Belgrade a cultural and literary history*“, Oxford: Signal Books Limited, 2008, p. 15.

¹⁰ Available on internet: [<http://www.beograd.rs/cms/view.php?id=201404>] [20.09.2016].

Overhead tromps with external parties, were triangular parts of the roof. The entrance to the mosque was located on the north side. The minaret was built on an octagonal pedestal from the same stone as the walls of the mosque and the dome of the mosque used to be covered with lead.¹¹

One of the mosques enchanted by many travelers including Evliya Celebi is definitely Yahyali Gazi Mehmed Pasha's mosque. The old name of the mosque was "Imaret camii" it existed from 1739 until 1870s. Evliya Celebi in his generous description mentioned that it was built from booty and he called it "the pride of the sehir of Belgrade". Its central dome wasn't build from solid materials and had four lateral domes. Abdurrahim Efendi, mufti of Belgrade (in May 1656) the great Ottoman scholar has been buried under the mihrab of the mosque.¹²

Altay S. Recepoğlu wrote a book „Mosques of Belgrade“ where he tried to show the importance of the mosques and described it through that Muslim Identity of Belgrade. Due to his writings there were some 123 mosques in Ottoman Belgrade. German travelers mentioned „Turkish churches of Belgrade“ in other word "mosques" in their writings. In 1673, Hans Kunitz assumed that "there are about 30 or 40 „Turkish temples", or mosques, covered by lead. At the sixties of the nineteenth century marks a new dimension in the representation of Belgrade in the German travelogues. The evangelical Pastor of Belgrade Daniel von Köln (Daniel von Cölln) translated from English to the German travelogue of William Denton (William Denton), added by personal impressions and visions. There is a short passage he summarizes all what the reader might be interested. Belgrade had a population of 22,000, it was the residence of the prince, the seat of government and foreign consulates. There are, then, three Serbian churches, a Catholic chapel, eleven mosques, three synagogues then, lyceum, a gymnasium, elementary school and etc.¹³

Another one was Turgut Pasha's mosque, which was a residence of the Russian army and during the First Serbian Uprising turned into church.

Turbes are remarkable elements of Ex-Ottoman Identity. Turbe – Turkish mausoleum made of stone. There used to be around ten of those graves in Ottoman Belgrade however only two remain – the turbe of David Ali Pasha a successful militant of eighteen century and the second belongs to Selim and Hasan Pasha Cesmeliija who used to live in nineteenth century. Ivo Andric was inspired by turbe to write his short novel "The Excursion".¹⁴

¹¹ Available on internet: [<http://sandzakpress.net/belgrade-the-national-assembly-building-site-was-once-home-to-a-mosque-this-is-its-story>] [25.09.2016].

¹² Fotic A, "Yahyapasa-oglu Mehmed Pasha's Evkaf in Belgrade". Budapest: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Volume 54 (4), 2001, p.442.

¹³ Djordje Kostic, "A Fortress, A Suburb, A Town: The German View Of Belgrade", Belgrade: Serbian Academy of science, special ed.,2003, p.21.

¹⁴ Norris A.David, "Belgrade a cultural and literary history", Oxford: Signal Books Limited, 2008, p. 24.

BELGRADE OF EIGHTEENTH CENTURIES: BETWEEN TURKS AND AUSTRIANS

In 1699, Habsburg and Ottoman Empires signed “The peace of Karlovci” and established a new boundary between two Empires. It was reflected on strategic importance of Belgrade, from this moment, the city had a new status, it became a periphery of the Ottoman Empire. The Austrians watched the walls of Kalemegdan from Zemun, city on the hills. There were more and more refugees coming from the south of Hungary, by that Serbian community start to flourish.

Belgrade used to be a Muslim town with its market town look, Ottoman garrison and pasha. The cityscape was filled with minarets of the many mosques, building were made of wood with a one storey. Edward Brown, seventeenth-century English traveler wrote:

“The streets where trade is busiest is covered with a wooden roof as protection from the sun and rain. The shops are small. On a low counter, like tailors in England, sits the shop-keeper selling his goods to the buyer who remains outside, rarely going inside...The covered market is a square, paved with flag stones, a fountain in the centre and rows of various shops at the entrance.”

The breaking point happened after 1717 under Habsburg rule. Belgrade obtained the look of European city. They added another storey to some of the larger buildings, converted mosques to churches, rebuilt the fortress, by that city acquired Baroque architectural style. One of the most significant reminders of the past is the fortress – Kalemegdan.¹⁵

KALEMEGDAN

There are only a handful signs of Ottoman Belgrade which exist even today. One of them is Kalemegdan a fortress and oldest section of the urban area of Belgrade.

Belgrade (in Serbian *Beo-grad*) which name came from the old fortress which is elevated beyond two rivers, the Sava and the Danube, which confluence into one flow here. The city has been praised by many travellers, poets, writers who have lived or travelled here. One of the remarkable figures of the twentieth century was a poet Milos Crnjanski. In one of his lesser-known books, a travel guide to the city, he writes about its geographic position that Belgrade is situated high on rock over plain and has majestic panorama. Today we can have a walk to that rocky slope and look out at the view described by Crnjanski from Belgrade’s old Turkish fortress of

¹⁵ Norris A. David, “*Belgrade a cultural and literary history*”, Oxford: Signal Books Limited, 2008, p. 13-15.

Kalemegdan, which is nowadays central park of Belgrade, containing reminders of the city's history.¹⁶

Kalemegdan (from Turkish *Kale* town and *megdan* battlefield) is the fortress previously occupied by Celts, Romans, Byzantines, Bulgarians, Hungarians and Serbs sequentially controlled two rivers Sava and Danube. The fortress used as a garrison for troops and was a chair of political apparatus of pasha, sent by Sultan for ruling the province on his behalf. Artisans and craftsmen came from different corners of the empire were coming to provide services. The fortress has several Gates which were secured by the army.

The King's Gate (Kralj kapija), the gate was there from the medieval times however in 1725 Austrians replaced in with a much stronger defensive fortification. The gate leads us through Roman Well (Rimski bunar) which has been sunk by the Austrians in 1721-1731. During the Ottoman rule the wall of Kalemegdan where people sit nowadays and enjoy the view, used to have another name "fecir bajir" the hill for contemplation.

The nerve centre for military and government life of Belgrade and the surrounding region was Upper Town (Gornji grad), inside of which the Turks had a mosque with quarter for the Janissaries. Defterdarova kapija, a small gate into the white walls of the Upper Town has been built in honor of Mehmed Pasha Sokolovic back in 1577 was marked by a water fountain.

From a small gate a path leads to a Lower Town (Donji grad), which used to be an integral part of the city's defenses. At the bottom of the slope in the Lower Town, in vicinity to the ruins is an oriental structure that used to be one of the seven public Turkish bath-houses (hamams), the only one remaining from the Ottoman times, which was built at the beginning of the nineteenth century.

The Nebojsa Tower (Kula Nebojsa) from 1460 has been converted into a prison by Turks in the eighteenth century, which had a shady reputation as a place from which inmates rarely returned. The end of the Kalemegdan's walls is marked by two gates, Despotova kapija and Zindan kapija and a Dizdareva kula all from the fifteenth century. The path between Despotova and Zindan kapija leads down to the Lower Town, on the way to which used to be a gunpowder store.

Istanbul Gate (Stambol-kapija) is the massive main gate to the city. The road from here took the traveler inside the city and led to the Inner Istanbul Gate and the Upper Town of the Fortress, or took traveler down through Serbia and to the sultan's court in Istanbul. It was an integral part of the defensive system, well guarded to control traffic coming and leaving Belgrade. The Istanbul Gate was not only a door into Belgrade it was a gateway to the Balkans. In eyes of the Serbs Istanbul Gate

was an iconic representation of Turkish oppression and became their main goal when they launched their attack on the city in 1806.¹⁷

THE SERBIAN UPRISINGS AND BELGRADE

*“Rise Serbia, our dear mother,
To be again what you have once been,
Serbian children are weeping for you
They are courageously fighting for you now.”*¹⁸

The **Serbian revolution** (coinphrase by *Leopold von Ranke* for two uprisings between 1804-1817) has brought Serbia its statehood as a "suzerain" (tributary) state of Ottoman Empire.¹⁹

Belgrade became the focus of Serbian nationalist attention in the early nineteenth century.²⁰ The era of nationalism in Balkan firstly took place in Serbia. It was a coincidence of several facts: the central authority was the weakest and foreign influence stronger than anywhere else in the Ottoman provinces in Europe. The ties among the Orthodox Serbs became more intensive because of frequent wars, forced migration and resettlement campaigns on the changing borderland between the Habsburg and the Ottoman Empire.

Within two years the uprising turned into a Balkan-size national and social revolution. Serbian peasants exhausted by the local administration and janissaries upraised after the slain of dozens of local leaders. Subsequently, the events of 1804 turned into a war for independence of 1807, which was supported Tsarist Russia. The Serbian Revolution provoked peasant's actions in Greece and Bulgaria and became a symbol of the coming nation-building in Balkans.

Series of victories against Ottoman army encouraged Serbian insurgents (Ivankovac in 1805; at Misar and at Deligrad in 1806) but the most important was the capture of Belgrade in 1807. On 8th of January of 1807, led by Karageorge, Belgrade became the capital of Serbia. In 1806 the petition was sent to Russian Emperor, they claimed that if Russian decided to send its troops to the Balkans, then *“all Serbs from Serbia, Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Dalmatia and Albania*

¹⁷ Norris A. David, *“Belgrade a cultural and literary history”*, Oxford: Signal Books Limited, 2008, p. 1-28.

¹⁸ Batakovic Dusan, *“The 1804 Serbian Revolution: A Balkan-size French Revolution”*, available on internet: [http://www.batakovic.com/en/full-story/21/2012/02/22/the-1804-serbian-revolution_-a-balkan-size-french-revolution.html], [21.09.2016].

¹⁹ Leopold von Ranke, *“A history of Servia and the Servian Revolution”*, Available on internet: [https://archive.org/stream/historyofservias00rankrich#page/n1/mode/2up], [21.09.2016]

²⁰ Agoston Gabor, Masters Bruce, *“Encyclopedia of Ottoman Empire”*, New York: Facts on File, 2008.

*would joyfully unite and would, within a brief space of time create a new army of 200, 000 – strong troops.”*²¹

Led by charismatic leader (vozd) Karageorge (Karadjordje Petrovic) 25.000 strong rebels took Belgrade and made it the capital of insurgent Serbia, until its final defeat in 1813. Belgrade was repopulated by a group of enlightened Serbs from the Habsburg Empire who gave a new cultural and political structure for the peasant society of Serbia. Majority of Ottoman population left the city. The Governing Council, High School, Theological School and other administrative building were built. Napoleonic wars in Europe dictated further development of Belgrade. In 1812 Russia and the Ottoman Empire concluded the Bucharest Treaty which granted local government for Serbia within the Ottoman ream. However the luck was not with Karageorge, and after complete defeat he eventually find asylum in Russia. In October of 1813 Belgrade was recaptured by the Ottomans, the city face a brutal revenge.

In 1815 was the second phase of the Serbian Revolution led by Prince Milos Obrenovic. He signed the agreement with local Ottomans on maintaining peace and in return acquired the power to govern Serbia himself. In 1834, there were 6000 Muslims living in Belgrade, however in 1837 out of 20 000 citizen only 3000 were Muslims. Princ Milos Obrenovic started to continue with the “repopulation” of Belgrade with peasant immigrants from Austria and inner Serbia. Besides Muslims and Serbs, Belgrade was also inhabited by Greeks, (Tzintzars) who controlled some of local trade before being absorbed by the Serbian population. Batakovic believes that at the beginning of nineteenth century Belgrade still had a strong Ottoman appearance.

Serbian writer Milan Milicevic who lived in nineteenth century, recalled that “*several decades ago, the chief city of Serbia was part Turkish, part Greek, part cosmopolitan, but least of all Serbian. Turkish and bad Serbian was spoken on the street, largely Greek in the stores, and in church and school more Greek than Serbian. The houses, stores, shops, dress, mode of life and all the customs were oriental*”. Gradually Belgrade started to change and to become increasing Serbian, after Novi Sad in the southern part of Habsburg Empire, into the most important cultural center of the Serbian nation. After 1552 the first book in Serbian was printed in Belgrade in 1832, alongside with the first newspapers – Novine Srbske and in 1839 the Belgrade grammar school was established. On the other hand with the time, Belgrade became more and more Europeanized. A border city with Austria and Hungary, was the first European capital to be bombed during the WWI. A

²¹ Batakovic Dusan, “*The 1804 Serbian Revolution: A Balkan-size French Revolution*”, Available on internet: [http://www.batakovic.com/en/full-story/21/2012/02/22/the-1804-serbian-revolution_-a-balkan-size-french-revolution.html], [21.09.2016].

nineteenth century was very long for Serbia, turned Belgrade from Ottoman fortress to one of the European cities.²²

CONCLUSION

The Ottoman Identity in current day Belgrade is not as vivid or dynamic as it was in eyes of the travelers of that time.

In some point the Ottoman Identity of Serbia is not a tangible since there are only a handful reminders left till our days from Ottoman times, however that period of time could be considered as a part not only of decline of national Serbian identity but as historical phase of the identity-building process. It is in many times cruel or restless and uneasy part of Serbian history, however even so the city survived, absorbed the Ottoman Identity which fragments we can see in the main attraction of Belgrade - Kalemagden, in its turbes, mosques, words and names and probably in the mentality of the city. The target I set up for myself in current research was to describe and envision imaginary Ottoman Belgrade with its mosques networked along the city. We believe the topic still has some gaps for further deeper research and might require the knowledge of Ottoman language, which I do not obtain yet, however I hope that I conveyed my message through this work. Every city reflects the soul of nation. The older the city often hides more mystery and many times has complicated history. Belgrade with its rich history can be easily considered as one of them. In this work I tried to disclose the many-sidedness of this city and in some point maybe to arouse the interest on that subject.

We would like to finish my work with the words of Lena A.Yovitchitch a writer living at the beginning of the twentieth century mentioned...

“...a city undoubtedly reflects the mentality of the nation which conceives, and plans, and builds it. Viewed in this light, mere bricks and mortar assume a psychological interest, and are seen as the tangible embodiment of ideas, to judge according to their practical utility and esthetic value. Thus, the design of a school building, a church, or a house tells its tale more plainly than any words could do. Despite riches or poverty, the spirit and aspirations of a people are welded into every construction – be it high or low – which meets the eye. This is particularly the case in Belgrade, where the history of the country for several decades back can be traced in the various stages of architecture prevalent in town”²³

²² Batakovic Dusan, “Belgrade in the 19th century: A Historical Survey”, Washington D.C., 2002, Journal of the North American Society for Serbian Studies, vol.16 (2), pp.335-339.

²³ Yovitchitch Lena ” Pages from Here and There in Serbia” Belgrad: S. B. Cvijanovich; First Edition edition, 1926, p. 70 (translated by David A. Norris Belgrade a cultural and literary history” Oxford: Signal Books Limited, 2008)

BIBLIOGRAPHY

Agoston Gabor, Masters Bruce, "Encyclopedia of Ottoman Empire", New York: Facts on File, 2008.

Available on internet: official website of city of Belgrade [http://www.beograd.rs/cms/view.php?id=201404][20.09.2016].

Available on internet: "Center of Ottoman Studies Belgrade" [http://cosbelgrade.com/bibliography][20.09.2016].

Available on internet: "Diwan Magazine" [http://diwan-magazine.com/batal-dzamiya-u-beogradu-do-1789-godine-ejnehan-begova/] [20.09.2016].

Batakovic Dusan, "Belgrade in the 19th century: A Historical Survey", Washington D.C., 2002, Journal of the North American Society for Serbian Studies, vol.16 (2), pp.335-339.

Djordje Kostic, "A fortress, a suburb, a town: the German view of Belgrade", Belgrade: Serbian Academy of science, special ed., 2003.

Finkel Caroline, "Osman's Dream", London 2005, John Murray, p. 118-120.

Fotic Aleksandar, „Belgrade: a Muslim and Non-Muslim cultural centre (Sixteenth-Seventeenth centuries)", Crete University Press, 2003.

Fotic Aleksandar, "Yahyapasa-oglu Mehmed Pasha's Evkaf in Belgrade". Budapest: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Volume 54 (4), 2001, p. 442.

Milkovic Ema, "An account of travels and historical source: Belgrade in 16th Century", Belgrade, Serbian Academy of science, special ed., 2003.

Norris A.David, "Belgrade a cultural and literary history", Oxford: Signal Books Limited, 2008.

Available on internet: [http://sandzakpress.net/belgrade-the-national-assembly-building-site-was-once-home-to-a-mosque-this-is-its-story] [25.09.2016].

Fehim Bajraktarevic, "Historical journal", Serbian academy of Science, 1952 available on internet:

[http://cosbelgrade.com/sites/default/files/barjaktarevic_f_kako_su_turci_zvali_beograd.pdf] [20.09.2016].

THE CONTRASTING IMAGE OF OTTOMAN RULE AND MUSLIMS IN BOSNIA BUILT IN BRITAIN DURING THE LATE OTTOMAN PERIOD

EDIN RADUŠIĆ*

Abstract

Using concrete examples, the paper offers a full reconstruction and deconstruction of two contrasting images of late Ottoman Bosnia and Bosnian Muslims – a very negative and quite positive one. The first was created in the book authored by British travel writers and suffragists Adeline Pauline Irby and G. Muir Mackenzie (*Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe, 1877*) and the second one was created in the reports of the consul William R. Holmes and other British representatives in Bosnia. Both images significantly influenced the course of British policy towards the Balkans in the Eastern crisis (1875-1878).

Keywords: Bosnian Muslims, Ottoman rule, image, British writers, Eastern Crisis

Edward Said has, with his book about Orientalism, contributed greatly to a stronger critical attitude towards the (self) essentialism of the West and his multiform imperialism against the rest of the globe, especially to the Orient. Distinctive importance to “the peoples of the Orient” in Said’s ambiguous definition of Orientalism have the meaning of Orientalism as a way of thinking, within which a number of different writers accepted the fundamental difference between the East and the West in development of their (political) views of the Orient, and the meaning of Orientalism as domination, restructuring and possession authority over the Orient.¹ From the Western perspective Bosnia and the Balkans under the Ottoman rule belonged to the Orient. Maria Todorova, in her book *Imagining the Balkans*, sought to show that Orientalism and Balkanism are different categories and that the Balkans is the European *other* compared to the Orient, which has been, from the European perspective, unquestionable *other* without any restrictions.² Belonging of the Balkans to the (Christian) medieval Europe and in the 19th century established attitude that the (Muslim(s)) “Turks” tore it away by brutal force from the (Christian) Europe are defined as elements that make Balkanism different from Orientalism. The Balkan Christians are surviving remains of the “European” in *the other* of the Balkans. In such a complex situation an opinion was built about the necessity of returning to the pre-Ottoman period – an opinion within which the persecution of the Turks and the release of the Balkan Christians were imposed as

*Dr sci. Edin Radušić, associate professor, University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, F. Račkoga 1, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina (edin.radusic@ff.unsa.ba)

¹Edward W. Said, *Orijentalizam, Zapadnjačke predožbe o Orijentu*, Svjetlost, Sarajevo 1999, p. 16-17.

²Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd 1999, p. 7-15.

the main preconditions for the realization of such a scenario. More and more negative images about the Turk were created,³ which had, along with other traditional factors, contributed to the direct political consequence - not just suppressing the Ottoman rule but erasing every kind of its cultural and civilizational influences as well including the ethnic cleansing of the Muslim population.⁴ Gradually public opinion and official state policy went together in this matter and united in an alliance that did not favour the Ottoman state and Muslims in Europe.

Compared to the rest of the Balkans the situation in Bosnia was somewhat different, and even more complicated. The key difference was a large population of Slavic Muslims, who represented significant support of the Ottoman rule of the province. The fact that the Bosnian Muslims were Bosnian Slavs would, to an extent, jeopardize the simplified coherence of the stereotypical narrative which insisted on the release of the Bosnian Christians and persecution of Turks (Muslims) from Europe to Asia, from where they had come. The conflict between the Balkan Christian insurgents and the Christian principalities on one side and the Ottomans (Muslims) on the other, in the Eastern crisis 1875-78, had made the political consequence of creating negative image of the Ottoman Empire and Muslims generally visible. In the Berlin Congress (from 13th of June till 13th of July 1878) a new political map of the Balkans was drawn which will legitimized the Balkan Christian nation-states that, in the process of growing into the states, persecuted and destroyed all traces of the Ottoman rule, again including the Muslim population. Positive provision - on the protection of the rights of the religious minorities in the newly recognized Balkan states - that had found its place in the Berlin Treaty, did not completely stop the mentioned process of the persecution and emigration of the Muslim population.⁵

Although the information from travelogues and newspapers had rarely been the subjects of the debate in the places where decisions were made in the UK (Government, Parliament),⁶ they had an undeniable influence on the official policy

³In his preface to the book *Imagining 'the Turk'* ("Stereotyping 'the Turk'"), Božidar Jezernik noted: "In discussions on the image of 'the Turk,' stereotyping is a common practice in the west and in the east, from the very beginnings of interactions between the Muslims and Christians, Turks represented for the European the "other" par excellence." *Imagining 'the Turk'*, edited by Božidar Jezernik, Cambridge Scholar publishing, Cambridge 2010, p. 7.

⁴See: Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, The Darwin Press, Princeton 1996.

⁵Salisbury to HM' Principal Secretary of State, Berlin, July 13, 1878, *Turkey*, No. 38 (1878), Despatch from the Marquis of Salisbury enclosing a copy of the Treaty signed at Berlin, July 13, 1878, Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, London 1878.

⁶See some cases the use of statements from travelogues and newspapers in the parliamentary debates on the Eastern question in: R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, Macmillan, London 1935, p. 29-31; Andrew Hammond, „Memoirs of conflict: British women travellers in the Balkans“, *Studies in Travel Writing*, Vol. 14, No. 1, February 2010 (57-75), p. 59. For comparison see part of parliamentary debate on the Eastern question, which refers to the events in Bosnia and Herzegovina. *Hansard's Parliamentary Debates*, Third series, vol. CCXXX, 19th of June 1876 to 27th of July 1876, London, 1876, p. 265-268. And pages 395-400; *Hansard's Parliamentary Debates*, Third series, vol. CCXXXI, 28th of July 1876 to 15th of August 1876, London, 1876, p. 126-128.

at the end of the Eastern crisis. They influenced the policy in a roundabout but certain way. Effect was achieved indirectly by influencing the public opinion and strengthening the popularity of an anti-Ottoman opposition in the UK, led by the liberal leader William Ewart Gladstone (1809-1898).⁷

It is important to note that in Great Britain, as in the parliamentary state, the influence of other British state institutions and public opinion in foreign policy building was stronger than anywhere else in the World. It was because of the fact that the creators of foreign policy (the Cabinet and the Foreign Office), beside the official information received from the Foreign Office staff, had to take into consideration domestic political attitudes and public opinion as well. In such a context the image of political subjects (such as the state or People), created by influential newspapers and travel books, were sometimes even more important than the one created on the basis of official reports sent by consuls and embassies.

By creating a negative image of *Turks* in the English public at the end of the Eastern crisis the opponents of the Muslim rule over the Balkans Christians had influenced the change of the policy of the ruling British Conservative Cabinet (who had previously been described as the protectors of the Ottoman Empire) towards the Ottoman state, and more specifically towards the future of Bosnia and Herzegovina and the fate of Bosnian Muslims. This has increasingly weakened their positions. Bosnian Muslims, as a consequence of this change, were faced with a great challenge within a Christian country (Austria-Hungary).

Interest for events in the Balkans and the fate of the Balkan (and Bosnian) Christians became particularly strong in the time of the Eastern crisis (1875-1878). It was then that the information about the “proven crimes of the Turks” over the Balkan Christians became generally known, and the ones that could have revealed a different picture of the Turks hardly managed to reach the ear of the British public. The Ottoman refutation of the controversial allegations did not have significant success, neither in the United Kingdom nor in the rest of the Europe.⁸ Not even the reports of the British consulate in Bosnia had a significant effect on the British

⁷Gladstone was Prime-Minister four separate times (1868–74; 1880–85; February–July 1886 and 1892–94). On his eastern policy has been written numerous books. See: George W. E. Russell, *The Right Honourable William Ewart Gladstone*, London 1891; Seton-Watson, *ibid*; E. D. Steele, “Palmerston’s Foreign Policy and Foreign Secretaries 1855-1865,” in: *British Foreign Secretaries and Foreign Policy: From Crimean War to First World War*, edited by Keith M. Wilson, Croom Helm, London, Sydney, Wolfeboro, New Hampshire 1987; Paul Knaplund, *Gladstone’s Foreign Policy*, Frank Cass & Co. LTD. London 1970; W. N. Medlicott, *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe*, University of London, The Athlone Press, London 1956; John Belchem, *Class, Party and the Political system in Britain 1867-1914*, Basil Blackwell Ltd., Oxford 1990; Paul Adelman, *Gladstone, Disraeli and Later Victorian Politics*, III edition, Pearson Education Ltd, London, 1997; Richard Salter, *Peel, Gladstone and Disraeli, Documents and Debates*, Macmillan, London 1991 (here especially see part on Eastern question on pages 31-51); Eugene C. Black, *British Politics in the Nineteenth Century*, Selected documents, New York 1969. About Gladstone policy towards Bosnia see: Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo 2013.

⁸See more examples in: Hasan Škapur, *Odnos osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku 1875-1878*, Udruženje Centar za osmanske studije, Sarajevo (manuscript).

public, neither had a power within the system of government to completely suppress the negative discourse about the Ottoman Empire and the Muslims that had been created by the newspapers and travel books. Anti-Ottoman agitation was successful. Some influential conservative politicians, as later foreign secretary lord Robert Cecil Salisbury, were revolted by the news of the massacres in the Balkans. As historian Richard Millman stressed “*this national feeling of revulsion along with the threat of war by Russia resulted in a significant alteration in Britain’s Eastern policy. ...more fundamental was the Government’s modification of its attitude toward Ottoman sovereignty.*” In opposition to the earlier course of the Eastern policy, in November and December 1876, the British government “*pressed on the Porte the acceptance of arrangements which were designed to limit, restrict, and partially remove unfettered Ottoman control over its European provinces.*”⁹

Those days and later on the English public and academic circles did not believe the Ottomans, and the British consuls, who created a different positive image of the Turks, were branded as Turkophile and the value of their testimony was being diminished. Historiographical and other academic writings remained for a long time immersed into the discourse of Orientalism therefore all the information about the barbarism of the Turks were eagerly accepted, weren't checked and were less researched.¹⁰ In general, the information which could potentially damage this image were not taken seriously into consideration when trying to explain the developments in the Balkans and in Bosnia. This course was even more dominant in the time of the Eastern crisis (1875-1878), especially after the information - about the crimes of the Turks over the Bulgarians- had become known and were exaggerated by Gladstone.¹¹ This crime and its political misuse definitely put the English public into anti-Turkish mood.

In his famous pamphlet *Bulgarian Horrors and the Question of the East* W. Gladstone was calling for the end of the Ottoman governance in Bosnia and Herzegovina and Bulgaria, „*but through careless phraseology, usually taken as demanding the expulsion of Turkey from Europe 'bag and baggage'*“.¹² Events in Bulgaria in a political sense brought Gladstone back to life.

Another opportunity for Gladstone to strengthen his position at the British political scene came with the second edition of the travelogue *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, written by Miss Irby and Miss Mackenzie,¹³ and he eagerly embraced it.¹⁴

⁹Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Clarendon Press, Oxford 1979, p. 246.

¹⁰See: Seton-Watson, *ibid*, p. 29-31; James Reid, *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse 1839-1878.*, Franz Ateiner Verlag, Stuttgart 2010, p. 442.

¹¹W. E. Gladstone *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, Lovell, Adam, Wesson and Company, New York and Montreal 1876.

¹²Kenneth Bourne, *The Foreign Policy of Victorian England 1830-1902*, Clarendon Press, Oxford 1970, p. 129.

¹³About Miss Irby's and Miss Mackenzie's understanding of social relations in Bosnia, but without an overt critical attitude, wrote Omer Hadžiselimović. Omer Hadžiselimović, “Two Victorian Ladies in Bosnia,

This book had served Gladstone to reinforce the discourse about the criminal character of the Turkish government and to show how the events in Bulgaria were no exception in the treatment of the Christians by the Ottoman authorities and Muslims. In that sense, the addition to the first edition of the travelogue written by Miss Irby - within which the biased presentation of the numerous crimes of Muslims over Christians - were particularly usable. Miss Irby, otherwise widely known as the Serbian benefactress and Serbophile¹⁵ at the territory of former Yugoslavia, was well used by Gladstone in his struggle at the British political scene.¹⁶

All the allegations about the Turkish crimes were immediately released to the public after their occurrence, and since Miss Irby did not speak about the other side of the story, explanations of the events in Bosnia remained extremely mono perspective. Gladstone had promoted their "testimonies" to Britain and wrote a preface to the second edition of the travel book. After he praised the superior quality of information regarding the contemporary condition of the Balkan Christian people, provided by the travel book, Gladstone demanded direct political involvement of British people and British state: „*We cannot now escape from the consciousness that we are dealing with questions which greatly involve the happiness or misery of many millions of human beings, whose condition we had formerly omitted from our calculations.*“¹⁷ Gladstone noted: „*here, much more than in any other work I have been able to discover, is exhibited to view without passion or prejudice, as well as without reserve, the normal state of life among the subject races, the standing relation both between them and their government, and likewise between them and those Mahomedans, mainly descended from renegades, who are at once their fellow-subjects and their masters.*“¹⁸

1862-1875: G.M. MacKenzie and A.P. Irby", in: *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans*, ed. J. B. Allcock and A. Young, Berghahn, New York – Oxford 1991, p. 1-7. He has also published a book on English Travelers in Bosnia between the 16th and 20th centuries. Omer Hadžiselimović, *Na vratima Istoka – Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Veselin Masleša, Sarajevo 1989; More critical attitude towards the writings of this ladies, but from the perspective of women's studies, was showed by Andrew Hammond. „The authors' entrance into political debate is illustrated by their vehement attacks on the Ottoman Empire.“ Andrew Hammond, "Memoirs of conflict: British women travellers in the Balkans", *Studies in Travel Writing*, Vol. 14, No. 1, February 2010, (57-75), p. 59.

¹⁴G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, Volume I, Daldy, Isbister & Co., London 1877; Their Balkan experience was described in several texts which appeared between 1861 and 1877. Hadžiselimović, "Two Victorian Ladies in Bosnia", p. 1.

¹⁵Petar Mirković. *Mis Adelina Pavlija Irbi: srpska dobrotvorka*, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1921.

¹⁶Gladstone's liberals used information received from this travel book, as well as from a book of archeologist Arthur Evans (*Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the insurrection*, Longmans, Green, and co., London 1876), during the debate on Eastern question in the British Parliament. Liberal Mr. Forsyt pointed out in the House of Commons that Bosnia has been one of the poorest and most barren provinces. Also, in the House of Lords liberal politician Lord Cambell based his denial of consul Holmes explanation of the cause of the uprising in Herzegovina („*the undue liberty of the Porte was the immediate cause of the explosion*“) on their information. Seton-Watson, *ibid*, p. 30.

¹⁷Mackenzie and Irby, *ibid*, Preface, p. VII-VIII.

¹⁸Mackenzie and Irby, *ibid*, Preface, p. XI.

He drew the conclusion that „*the Turk*” was doing the very same barbaric work in Bosnia (like in Bulgaria), though he had accepted that it was not „*at the same imperial scale*.” Gladstone added:

“*Miss Irby now discloses ... a state of things which exhibits a greater aggregate of human misery flowing from Turkish rule, than even the Bulgaria of 1876 could show. In Bosnia and the Herzegovina more than a third of the population are exiled or homeless; and with this, the constant and harrowing recurrence of the cruel outrages, which are more and more fastening themselves, as if inseparable adjuncts, upon the Turkish name.*”¹⁹

He enthusiastically accepted a very negative picture of the situation of Christians in peacetime Bosnia created in the travelogue. „*And what was rayah life under these happier circumstances. It was a life never knowing real security or peace, except when the Government and its agents were happily out of view. A life which never had any of the benefits of law, save when the agents of the law were absent. A life which left to the Christian nothing, except what his Mahomedan master did not chance to want.*”²⁰ As the perpetrators of oppression of Christians and culprits for a poverty of the country, Gladstone marked the Ottoman administration and the Bosnian Muslims. His political message was very clear. Since the Ottoman Porte had not fulfilled the main task of any government - the welfare of those beneath its rule (mainly Christians) - it must go from Europe. Although Gladstone did not offer a solution for the issue of domestic Slavic Muslims in the preface, he sharply described them as barbarians (especially agas and beys) who helped the Ottoman Empire keep the Christian population under the Turkish yoke.

Miss Irby begins the chapter on Bosnia in 1875 with a very negative statement about the centuries-long Muslim (Turkish) rule in Europe. In terms of social conditions she considered the Turkish rule as a rule of barbarians and Bosnia as the most barbaric of all the Ottoman provinces in Europe. In that sense she wrote that the country was miserably poor after centuries of Turkish domination. Domestic Muslims, especially beys were described very negatively („*ignorant*“, „*corrupt*“, „*indolent*“, „*fanatical class*“, „*chained monster*“...).²¹ The general picture of them is even worse than picture of holders of Ottoman rule and „*real Turks*“.

Miss Irby wrote that, in the context of the Bosnian-Herzegovinian uprising, the position of Christian peasantry „*was more precarious than ever*“. Although casually mentioning that there was violence and killing on all sides, she particularly emphasized violence against the Bosnian Christians. She sought to set aside the most vicious examples of violence, but did not bother to check them.²² Miss Irby

¹⁹Mackenzie and Irby, *ibid*, Preface, p. XII.

²⁰Mackenzie and Irby, *ibid*, Preface, p. XIII.

²¹Mackenzie and Irby, *ibid*, p. 6-8.

²² She sent her “*eyewitness account*” in a letter to the London *Times*. “*In the month of May, the Turks of Sauzki seized the Bosnian shepherds Vase Tube, Brankovich, and Oljaca of Dobor, brought them up the wood near the Germech mountains, impaled them alive and roasted them at a fire, whom we find the next*

had particularly strengthened the front against “*the Turks*” in the never-proven cases of impalements of Bosnian Christians in 1875. „*At the present moment of licensed insult and revenge (autumn of 1875), we hear of Christians being impaled and flayed alive, and cruelties of the worst ages committed on helpless women and children.*”²³ Also, she repeated the story of Dr. Canon Liddon and Malcolm MacColl of an impalement of certain Rado Bujčić (Buyich).²⁴ “*Many women and children were killed a few days afterwards at Kobash, near which place three Christians were impaled two months later...*”²⁵ She and others in the anti-Turkish front successfully convinced the British public that accounts of impalement in Bosnia were true. The denials of the Ottoman authorities and the British consul Holmes were worthless.²⁶ Also, carriers of anti-Ottoman propaganda aimed to show that this case of impalement was not an isolated case. This case intensely reinforced the position of those who have argued that the cruelty of the Turks happens and for the need of their expulsion from Europe.²⁷

Adeline Irby had sympathy for the Bosnian Serbs, but she did not have such feelings for Bosnian Muslims. Miss Irby describes Muslims, even their physical appearance, almost with the contempt. „... *a Turkish boy of sixteen, the Son of Bosnian Aga, was after the worst type of Bosnian Mussulmans. He was lank and small, with colourless eyes; wisps of sandy hair escaped from the red handkerchief which was tied round a dirty white linen cap; his weazened boy's face was old with an expression of mingled cruelty, rapacity, and cunning.*”²⁸ Because of this and similar descriptions and attitude towards Islam and Muslims, one might even say that with Miss Irby the humanism is not a universal category. Orientalism dominates in Miss Irby's addition to the travelogue and in the travel book as whole.

On the other hand, the reports written by the British consulate in Bosnia offered a much more positive picture of Bosnian Muslims and Turkish rule. The image of Bosnian society, created in the reports of the British consulate at the end of the Ottoman rule, consisted of several parts. Behind this picture was Britain's global interest of preservation of the Ottoman Empire and its territorial integrity. By analyzing the activities of British representatives in Bosnia and throughout the Ottoman Empire the awareness of British policy makers can be seen, as well as of those who influenced its creation, that the earlier Ottoman civilization value - the

day quite burnt to the stakes, and in the presence of many insurgents certified their names.” Reid, *ibid.*, p. 442.

²³Mackenzie and Irby, *ibid.*, p. 9.

²⁴Malcolm MacColl, *The Eastern Question: its facts and fallacies*, Longmans, Green, Harvard 1877, p. 358-360.

²⁵Mackenzie and Irby, *ibid.*, p. 30.

²⁶“Memorandum by Consul Holmes regarding the Affairs of the Herzegovina”, Inclosure in Elliot-Derby, Constantinople, March 10th 1876, *Turkey*, No 3 (1876), no. 67, p. 40.

²⁷About a reception of this case in the England more details see in: Edin Radušić, „Shaping British public opinion about the Bosnian Muslims during the Eastern Crisis 1875-1878“, in: *Bosnia and Herzegovina – Common History and Multicultural Atmosphere in the Balkans*, Editors: Mahir Aydin, Metin Unver, International Balkan Annual Conference, Istanbul 2015, p. 176-187.

²⁸Mackenzie and Irby, *ibid.*, 33; Hadžiselimović, “Two Victorian Ladies in Bosnia”, p. 5.

tolerance - was not enough to preserve the sovereignty and territorial integrity of the Ottoman Empire (and to keep the province Bosnia in the Empire), but that it was necessary to raise that value to a higher level - to real equality of all subjects of the sultan, Muslims and non-Muslims. As a good basis to improve the rights of people - existing tolerance could be used. Proclaimed reforms were supposed to increase it to a higher level.

In the particular Bosnian case, this positive process, in addition to internal opponents of reforms, had a barrier in the activities of Russian and Austrian consular agents in the field and in the writings of some English newspapers and travel writers who created an image of intolerance in relations between Muslims and Christians in Bosnia. British consuls had been trying to deconstruct the bad image of interfaith relations in Bosnia, created by some of the English newspapers and travel writers, to refute statements that the local Muslims and Christians hate each other. They created a picture of the inherited coexistence and common interests of local people, regardless of their religious affiliation.

On the other hand, analyzing the reforms and all the deficiencies that occurred in that process, the British Bosnian Consulate (particularly Consul James Zohrab) highlights the inequality of Christians in some cases,²⁹ from which we can see that the process of replacing tolerance by equality was not brought to an end. However, in characterizing the Ottoman legacy in the relations within Bosnian society the coexistence is quite stable category, and the hate is only the desire of foreign intriguators that will not be achieved by the beginning of the uprising in 1875.

Official British consular reports speaking about the good relations between Christians and Muslims, despite the existence of social differences within Bosnian society, hardly reached up to the ear of the public. Newspapers and travel books, which started to strongly create public opinion, were much more successful. As we have already seen, they did not emphasize the value of coexistence but differences, oppression and hatred. British consular representatives in Bosnia and Herzegovina have often pointed out the good relations between Muslims and Christians, particularly in Bosnia (before the Eastern crisis of 1875-1878 and during it). The report of the British consulate, written in October 1860, is a good example. Consul William Holmes reported that a fire caused extensive damage to a Christian quarter in Sarajevo, after which the first direct assistance to the victims was offered by the Muslim population of the city.³⁰ Thirteen years later Holmes summed up the relationship among the Bosnian population noting that Christians are mostly farmers who work on farms of Muslim landowners. He wrote "*with them, they are connected and they are, in general, treated fair and expect support and protection from them in all their difficulties.*"³¹ There are numerous examples when the British consuls in

²⁹FO 881/2987, *Extracts of Despatches relating to Administrative Reforms in Bosnia, printed for the use of the Foreign Office*, November 30, 1876, secret, p. 5-6.

³⁰FO 195/625, Holmes to Bulwer, Bosna Serai, October 29, 1860, no. 63.

³¹FO 195/1031, Holmes to Elliot, Bosna Serai, January 12, 1873, no. 3.

Bosnia refuting statements that appeared in the anti - Ottoman press in the Bosnian surroundings.³²

The uprising in Bosnia and Herzegovina 1875-1878 was the beginning of the great Eastern crisis, in which a large part of the Orthodox population in Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Serbia, Montenegro and Russia went to war against the Ottoman Empire. The uprising in Bosnia and Herzegovina turned into a fight between domestic Orthodox rebels on one side and the Ottoman authorities and engaged local Muslims on the other. The uprising resulted in violence, starvation of the civilian population, with a large number of refugees of the Christian population in the Austro-Hungarian and Montenegrin territory, as well as with interference of the great powers that will offer a solution of the issue in the Congress of Berlin.

Spreading information about the involvement of Serbia and Montenegro in the beginning of the uprising, the British consular reports offered a new perspective that the guilt for the uprising wasn't in the Turkish oppression of Christians. Allegations of violence being committed by insurgents against Muslim civilians showed the other side of the picture of relations in Bosnia. Consular reports, which have underlined the atrocities and cruelty of the rebel units, were contrary to the mono perspective image that was created in the British and European public - *the just struggle of the oppressed Christians against the barbaric Muslim authorities and Asian Muslims who should be expelled from Europe*.

When the Eastern Crisis of 1875-78 opened, British officials thought that the outbreak of war in Bosnia and Herzegovina in 1875 was primarily induced by interference from abroad. Although they did not deny the difficult socio-economic conditions of Slavic peasants, they did not consider social conditions as the primary cause of the outbreak.³³ The British consuls did not even use the term "*uprising*", but it termed as the outbreak of war in Bosnia and Herzegovina and its bordering territories, launched by Serbia and Montenegro against the Ottoman Empire. In a summary report of 28 September 1875 consul Holmes reported about destructions, burnings and killings of Muslims committed by rebels. *„We found all of the Eastern part of the town towards the plain, and all of bazar burnt and in ruins. Dead bodies were lying in various corners unburied. ... The ruin and devastation in the plain of Nevešine and along all the Dalmatian frontier, and wherever the insurgents have passed, is piteous to behold, and renders any satisfactory arrangement more hopeless than it would otherwise have been.”*³⁴ The British Consul pointed out that

³²FO 195/805, Holmes to Bulwer, Bosna Serai, June 12, 1865, no. 19; FO 78/2437, Instructions to HM's Embassy at Constantinople, Draft to Mr Holmes, Foreign Office, July 26, 1865, no. 2.

³³“*The so-called insurrection in Bosnia might be better termed an invasion by bands openly formed in Austrian Croatia and Servia. It has never extended beyond the range of their operations, and cannot be called a popular movement.*” “Memorandum by Consul Holmes regarding the Affairs of the Herzegovina, Inclosure in Elliot to Derby”, Constantinople, March 10, 1876, no. 67, in: *Turkey, No 3 (1876)*, p. 40.

³⁴“*A little Turkish girl was ... wounded in the throat and we were told that an insurgent was on the final of cutting of her head when she was snatched from him by another less bloodthirsty and allowed to*

the existing discontent with the Muslim landholders, gendarmes and others in Ottoman social system was rather an excuse for rebellion than its cause, and that the rebellion was organized by the agitators from Serbia and achieved by the coercion of local Christians who did not have the right to choose.³⁵

CONCLUSION

The first group of creators of the image of Bosnia, at the end of Ottoman rule, wanted to show that the Muslim power in Europe is unsustainable, that the Ottoman government, helped by its loyal Muslim citizens, has been unjust and based on the oppression of Christians, that they both (the authority and Muslim population) have a criminal character, and that they systematically commit cruel and unimaginable crimes (like burning Christians as lambs or doing impalements). They did all of this with the aim to show that Turks should be expelled from Europe. The second group sought to show that it is possible to reform the Ottoman state using the “European model”, that a righteous Islamic state is possible, and that Muslims are basically ordinary human beings but not cruel criminals and oppressors of Christians. The combination and interaction between these two factors produced a significant effect on the fate of the Bosnian province and the Bosnian Muslims (Bosniaks) – at the end of Eastern Crisis. Anti-Ottoman agitation, along with the threat of war by Russia, after beginning of Russo-Ottoman war resulted in a significant alteration in Britain’s Eastern policy. The British government pressed on the Porte to accept idea of the loss of most of the Balkans. According to the Treaty of Berlin Bosnia and Herzegovina and Bosnia’s Muslims were occupied by Austria-Hungary.

escape.” *FO 195/1061*, Holmes to Elliot, Mostar, September 28, 1875, no. 7; The same document see in Holmes to Eliot, Mostar, September 28, 1875, *Turkey*, No 2 (1876), Inclosure in no. 32 (extract), p. 27

³⁵*FO 195/1061*, Holmes to Elliot, Mostar, September 28, 1875, no. 7; Holmes to Eliot, Mostar, September 28, 1875, *Turkey*, No 2 (1876), Inclosure in no. 32 (extract), p. 27.

WHO ARE BOSNIAN MUSLIMS – LITERARY NARRATIVES ABOUT BOSNIA AND BOSNIAN MUSLIMS IN THE PERIOD OF SOCIALIST YUGOSLAVIA

SABINA VELADŽIĆ*

INTRODUCTION - THEORETICAL APPROACH

In my article, I treat the phenomenon of the nation - the community of the modern era - as a construction fabricated by the cultural *intelligentsia through firmly structured ideological narrative which is mainly being disseminated towards the members of *the imagined community* by the institutions which were created and maintained by the state.¹

What connects the modern community and creates a historical and social entity out of it is a culture, as a complex of symbolically mediated unity within which all can become a symbol that encodes this fellowship.² Production and reproduction, i.e., maintenance of the modern community is enabled by the educational infrastructure that systematically raise members of the national community through ideological-cultural concept embedded in the historical, literary, linguistic narrations which are being presented to the subjects during and primarily through the educational process. In fact, as the cultural theorist and one of the founders of the theory of cultural remembrance, Ian Assman, correctly observes, referring to the French social psychologist Maurice Halbwach, all the mentioned narratives emerge as cultural achievements, i.e., as social constructions closely related to the practical political aspirations of contemporary times.³

Literature has an important role in creating an imaginary universe of the symbolically mediated unity in a way that in suggestive, concrete and detailed way revives the image of imagined community and its symbolic world.⁴ In valorization, i.e., canonization of the literature decisive significance has - not only the literary and artistic value of the works, but also - *the way* in which this particular literary work presents certain community, i.e., geographic region or country. Which means that national literature represent in a certain sense a mirror in which the national-cultural intelligentsia/the literary critics "recognizes" and affirms „suitable“ reflection of the image of the national collective and its culture. Literary critique thus positions literary work within the created system of the collective literature and upgrades it

*Mr. sc., University of Sarajevo, Institute for history, Alipašina 9, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, email: sabina.veladzic@iis.unsa.ba

¹On this see: Gellner Ernest, *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb 1998.

²This definition of culture I took from: Assman Jan, *Kulturno pamćenje*, Vrijeme, Zenica 2005, p. 163.

³Ibid, 55

⁴On this see: Anderson Benedikt, *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plato, Beograd 1998.

ideologically, turning it occasionally, i.e. its content, into a symbolic figure of the collective culture of remembrance.⁵

A few facts about the context

After the Second World War communist Yugoslavia was established as a centralized state that was supposed to represent a profound shift in terms of equality of the republics and nations in comparison to the pre-war Yugoslavia Kingdom, whose statehood socialist one inherited. In fact, the new order fundamental principle of brotherhood and unity was about to sublimate in itself anticipations of the promised and rightful future. Through ideological discourse of the political elites in Yugoslavia, especially during the sixties and the seventies of the 20th century, at least formally efforts had been made to abandon and to overcome bourgeois xenophobic national myths and prejudices, and mega national encroachment in order to reach harmony and inter-ethnic cultural achievement of all recognized nations within the complex of the Yugoslav socialist community.

Socio-political and national-cultural context of the communist Yugoslavia during the sixties of the 20th century was marked by the constitutional restructuring of the state. After breaking relations with Moscow, Yugoslav political leadership created the concept of self-government - supposed to determine the distinctive Yugoslav road to socialism. The outcome was long-term process of constitutional transformation of the country which was to be decentralized and in which the key political, economic, social and cultural entities and subjects had become republics.⁶ National question once again gained full legitimacy. The affirmation of - until then formally unrecognized - Muslim nation in Bosnia and Herzegovina, as well as the Montenegrin and the Macedonian, as national peripheries, had a role in creating a counterbalance to the dominant national-cultural subjects - Serbs and Croats.⁷

The formation of supranational communities, such as Yugoslav (or Bosnian) was firmly rejected as a form of denial of particular national identities, i.e., as a way of achieving the supremacy of the dominant and major nation. This conjuncture in the historical development of socialist Yugoslavia had important consequences in the form of ideological restructuring within the field of the national cultures and cultural narratives. Also, the launched process meant the beginning of the collapse of the Serbian cultural intelligentsia dream of creating an integrated social and cultural Yugoslavism which should permanently ensure territorial and social

⁵About the theoretical postmodern concept of collective culture of remembrance see: Kuljić Todor, *Kultura sjećanja Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja štampa, Beograd 2006.

⁶On this see: Sabrina P. Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962-1991 (Sec. ed.)*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1992; Bilandžić Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb 1999.

⁷About the Yugoslav peripheries see: Kamberović Husnija, Josip Broz Tito i političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine od sredine šezdesetih do sredine sedamdesetih godina XX stoljeća; In: *Tito i Bosna i Hercegovina, Regionalni naučni skup (Collection of works)*, Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2006, p. 201-223

cohesion of the Serbs as the most widespread nation in Yugoslavia.⁸ Prospects of the Bosnian culture which should've strengthen the existence of Bosnia and Herzegovina as a social and political unit, in the early seventies of the 20th century, despite the obstacles, could clearly been seen.

What I want to present on the following pages is the image of Bosnia as dark vilayet and the image of the Turkish guilt of Bosnian Muslims in literature - written by the writers from Bosnia to whom this country/region was an obsessive literary theme - and as well in literary criticism that had been created after the Second World war till the 60s of the 20th century in Bosnia.

But was that literature really Bosnian? And through which ideological perceptions was written? What makes described literary creation, among the rest, relevant and important for scientific study is that it had been proclaimed for Yugoslav literary canon, which meant that the presentation of images of Bosnia and the Muslim collective within it were legitimized through educational system, or in the time of social crisis this literature provided approval for otherwise unacceptable actions of national collective.

The dominant ideological concept in the literature, literary criticism and literary-historical narrative in Bosnia in the 1950s and 1960s of the 20th century

Although with hesitations, Bosnia and Herzegovina was recognized, by some of the key representatives of the Yugoslav leadership,⁹ as one of the equal political units of the Federal People's Republic of Yugoslavia after World War II - however, in reality, this equality, especially at the cultural level, was not implemented.

Actually, even though - after World War II, Bosnia and Herzegovina, for the first time, as a result of, at least formally and in a conditional sense, restored medieval statehood - got the institutional and educational infrastructure that could've been a support for the foundation and production of certain Bosnian „*cultural formation*“ and reproduction of some Bosnian community - that did not happen.

The main difference between Bosnia and other federal units was that this was not national republic, but multi-ethnic society in which, as a national and cultural entities, with a significant difference in the position and strength, officially existed Serbian and Croatian nation.

According to the prevailing ideological concept at the time, Bosnia was one of the four republics - there were as well Serbia, Croatia, and Montenegro - which formed the so-called Serbo-Croatian cultural area where the Serbo-Croatian

⁸ On this see: Dragović Soso Jasna, *'Spasioci nacije Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Fabrika knjiga, Beograd 2004.

⁹ On this see: Bandžović Safet, „Titov odnos prema izgradnji bosanskohercegovačke državnosti“, U: *Tito i Bosna i Hercegovina*, Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2006, p. 99-128

language had been spoken and the Serbo-Croatian literature had been created. Mentioned nominations of cultural area of language and literature were not reflecting the so called "*organic*" state but represented the political, ideological, constructed concepts which had to confirm the cultural and political dominance of the two nations.

The concept of the so called Serbo-Croatian culture within which, as one could see from the presented nominations, only two dominant of the four potential national-cultural subjectivity were being recognized (there „*were no.*„ Muslims or Montenegrins) - presented narrower substitution of a supposed Yugoslav cultural integralism which, due to the linguistic diversity of Slovenes and Macedonians in a practical sense, couldn't have been brought to life.

As for the Bosnian Muslims, till the mid-60s of the 20th century in the scientific publications of the Serbian Academy of Science and Arts was claimed that, due to the atheism imposed to the society and predicted retreat of the religion, every trace of the specific Muslim identity will disappear and they will be restored to their original ethnic Serbo-Croatian roots. With this theory was not only the existence of modern categories such as nations projected in the historically distant Middle Ages but it had been insisted on the fact that the identity of Bosnian Muslims i.e. Bosniaks was based exclusively on their religious distinctiveness.¹⁰

The dominant culture, which was, as a complex of symbolically mediated unity disseminated through the institutional and educational system in Bosnia and Herzegovina after the Second World War, had been actually Serbian, and to a lesser extent, Croatian, i.e., in terms of the literature that was, in the interwar period designed, that was Yugoslav culture enriched by war and post-war literary creations.¹¹

Thus, in a cultural sense, Bosnia was not distinctive and autonomous Bosnian entity after the World War II - because specific Bosnian culture and its symbolism was neither defined nor designed, but - even though federal political unit - Bosnia

¹⁰Here's how, within the ethnographic publication of the Serbian Academy of Science and Arts, the process of "secularization" of the Yugoslav Muslims - i.e. erasing trace of every kind of the Ottoman cultural impact which was essentially the backbone of their identity specificities - in the modern socialist era were being described: "*During the last few decades gradually disappear differences that separate the Muslim population from the neighboring Christian; they receive a European urban costume, the type of house and furniture, they are leaving Muslim customs, conclude the marriage by the legislation applicable to the whole population. There are more and more mixed marriages. They give Slavic names to their children, who are being educated in the same schools, etc. There is advanced process of national affiliation in duration among the Yugoslav Muslims to which contributes the weakening influence of religion.*" *Narodi Jugoslavije*, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd 1965, p. 215

¹¹About the construction of the Yugoslav culture between the two World Wars and in the socialist period - the culture that was primarily based on the Serbian culture of remembrance see: Wachtel Baruch Andrew, *Štvaranje nacije razaranje nacije Književna i kulturna politika u Jugoslaviji*, Bošnjačka asocijacija 33, Sarajevo 2010.

was conceptually represented as a region¹² in the cultural sense, i.e., as a distinctive exotic part of the unique Serbian / Croatian cultural space. Therefore cultural history of Bosnia, presented through literary-historical narrative, was social construction adjusted to the ideological and political concept of the Serbo-Croatian unity.

For example – during 60s of the 20th century - the concept of Bosnia as of the central Serbo-Croatian area whose historical role and identity had been exhausting in connecting Serbo-Croatian national and cultural complex, remained valid and dominant, especially in the field of linguistics and literary narratives presented mainly by the Serbian cultural intelligentsia.¹³ Indirectly, thus possibility of imagining a distinctive cultural and historical Bosnian identity had been denied. Therefore, primarily Serbian national ideologists had constructed identity of Bosnia according to the nineteenth centuries idea of uniting the two culturally dominant nations - Serbian and Croatian - in the future common state, and the history of Bosnia had been conceptually adjusted to the aforementioned idea. Serbian cultural historian Vladimir Ćorović in his work, written in the early 20th century, and which remained the only comprehensive cultural history of Bosnia until the beginning of the seventies of the 20th century,¹⁴ argued that the medieval Bosnian state at the peak of its territorial scope, led by Bosnian king Tvrtko I, actually played a historical role of some proto Yugoslav state, or to use a favorite phrase of the Serbian national ideologists in the time of socialism - the role of Yugoslavia in miniature.¹⁵

Ideological conception of Bosnia as Yugoslavia in miniature, i.e., as an experimental laboratory for Yugoslav society future survival was supposed to tie permanently the fate of both political „projects" and to put them on the same scale of historical meaning and importance. Thus, when in the early nineties of the 20th century the existence of the Yugoslav state came into question, Serbian national ideologists claimed that if Yugoslavia as a multi-ethnic society cannot survive, neither can and should Bosnia and Herzegovina. Proponents of the Bosnian

¹²Holm Sundhaussen in his article defines region as "(...) a part of a country or territory divided between two or more neighboring countries; sub-national territory or territory with its own profile in the border area of several states". He notes that the characteristics with a long tradition make region recognisable, as well as "history with political, cultural and / or ethnic specificities", and that the most interesting regions are those with multi-ethnic and / or multi-religious composition of the population. Sundhausen Holm, „Od mita regije do »države na silu« Metamorfoze u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo*, 38, 2009, p. 16

¹³On this see: Vuković Jovan, „Usklađenosti i neusklađenosti naših pogleda na probleme standardno jezičke politike“, *Radovi Odjeljenja društvenih nauka ANU BiH, (L/17) (1974)*, p. 97-144; Marković Svetozar, „Naziv jezika i jezička tolerancija“, *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, II/3, 1969/1970, p. 44-51; Ivić Pavle, „Naš jezik i naši narodi od Vuka do danas“, *Zora (počasni broj)*, Mostar, 1968/1969, p. 11-34

¹⁴Maksimović Vojislav, „Do potpune pravedne afirmacije“, *Odjek*, XXIV/10, 15-31st of May 1971, Sarajevo, p. 5; The author of the article that was written in the early seventies of the 20th century notes that despite the methodological and conceptual unacceptability Ćorović book had remained until then the most complete study on the cultural history and literature of Bosnia and Herzegovina.

¹⁵Ćorović Vladimir, *Bosna i Hercegovina*, Srpska književna zadruga, Grafički zavod „Makarije“ A.D. Beograd-Zemun, Beograd 1925.

statehood – mainly members of the Muslim cultural intelligentsia, on the other hand, had argued that unlike Yugoslavia, which had represented the realization of rather modern political project, Bosnia and Herzegovina was/is social entity with historical continuity.¹⁶

Until 1966 and the emergence of Meša Selimović novel *Dervish and Death*, as well as of Mak Dizdar's collection poetry *Stone Sleeper*¹⁷ - Ivo Andrić work had been considered to be the sacrosanct top of literary creation in Bosnia and Herzegovina. In fact, after the World War II, and especially after Andrić had been awarded the Nobel Prize for literature in 1961, the writer became cultural icon of socialist Yugoslavia,¹⁸ and his work - Yugoslav literary canon. According to literary historian Andrew Wachtel – Andrić's *The Bridge on the Drina* represented the most important literary expression of the imagined Yugoslavian cultural identity, as it pointed at the same time at structural historical antagonism and conflicts of different religious and ethnic groups (in Bosnia), as well to their mutual, centuries long cooperation.¹⁹

Andrić's ideological attitudes expressed in literature, his active involvement in the diplomatic service of the Kingdom of Serbs Croats Slovenians / Yugoslavia, and participation in the activities of the Serbian national youth organization *Young Bosnia* show him as a supporter of the unified Yugoslav cultural concept, within which the Serbian national culture of remembrance was dominant - concept that had been officially in force between the two world wars. Writer's stances towards the Ottoman Empire, Bosnia, Muslims and Christians in Bosnia, that were widely popularized through his canonized literature, perhaps the most concretely had been reflected in his doctoral thesis *The Development of Spiritual Life in Bosnia Under the Influence of Turkish Rule*, defended in Graz in 1924.

According to Andrić the arrival of *the Turks* caused a large-scale disturbance in the historic role of Bosnia, which had since then until the 19th century instead of connecting - actually divided Serbo-Croatian cultural complex “*with large wall in the shadow of which*”, as he writes in his dissertation, “*five centuries of frightening history took place*”.²⁰

¹⁶ About this I wrote in my master: Veladžić Sabina, *Bošnjaci u Bosni i Hercegovini od 1990. do 1992. godine: Uzroci i sredstva nacionalne homogenizacije*; Manuscript of master thesis defended at the Faculty of Philosophy on 7th September 2011.

¹⁷The aforementioned works - with *the way* they literary portrayed Bosnia and Bosniaks through the image that was acceptable and pleasing for the collective to be identified with - provided "arguments" for the Bosniak i.e. Bosnian national-cultural intelligentsia to fund Bosnian and Muslim literature. Filipović M, „Bosanski duh u književnosti – šta je to? Pokušaj istraživanja povodom zbirke poezije Maka Dizdara *Kameni spavač*“. *Život*, 3, Sarajevo, March 1967, p. 3-18; Begić Miđhat, „Četiri romana“, *Izraz*, XI/12, Sarajevo, december 1967, p. 1155-1179

¹⁸Wachtel, *ibid*, 188

¹⁹Wachtel, *ibid*, 257

²⁰Andrić Ivo, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Zadužbina „Petar Kočić“, Banja Luka, Beograd 2012, p. 32

Five centuries of horrible history under *the Turks* had isolated Bosnia from the progressive impact of European thought and civilization and had turned it into a *karakazan, dark vilayet*, slowly progressing society of deep social and religious division that mainly, in ideological interpretations, matched, society of discrimination, oppression and hate. Because of the deep religious and social divisions of Bosnian society, ideologists implicitly suggested, religious/national groups in Bosnia existed as separated spiritual and cultural entities - next to each other and not with each other and therefore Bosnian cultural identity had never been born.²¹

According to the mentioned ideological interpretation, Bosnian Muslim converts were the main enforcers of repression and discrimination against their yesterday's *brothers* and main supporters of *the Turkish conqueror and authorities*. That actually brings us to the question of the Bosnian Muslims' "Turkish guilt". Because, unlike the Kosovo heroes, converts had chosen kingdom of earth and for the material advantage they had betrayed their original identity. In this "fact", according to the ideological interpretations, collective ethics had been reflected of those who had converted - ethics, born out of the act of betrayal. Petar II Petrović Njegoš, author of *The Mountain Wreath*, the book which was one of the crucial canonical works of Yugoslav literature, described converts as *greedy cowards*.²²

An image of the Muslim community's deviant mentality, their wild libido and impaired consciousness as literary, artistic and conceptual upgrade of the original thesis of the Bosnian Muslims' Turkish guilt can be traced from the beginning of the 20th century, initially in a very impressive way in the Andrić's *Turkish stories*. The most striking ones are - the one about the protagonist of the Banja Luka battle, battle which represents important spot of Bosniaks' cultural remembrance - this warrior is haunted by the guilt for the sexual abuse of four Crimean boys, in which he participated with fifteen Anatolian while fighting in Russia.²³ The second one is about military *imam* who gains sexual pleasure through sadistic behavior and slaughtering of young girls – actually the story ends with one of these scenes.²⁴

²¹On this see: Leovac Slavko, *Svetlo i tamno, Pregled književnosti Bosne i Hercegovine 1918-1956*, Džepna knjiga, Sarajevo 1957; Palavestra Predrag, *Književnost Mlade Bosne I*, Svjetlost, Sarajevo 1965; Krnjević Vuk, *Antologija pripovjedača iz Bosne i Hercegovina*, Svjetlost, Sarajevo 1967; Trifković Risto, *Savremena književnost u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo 1968; Petković Novica, „O jednoj doslednoj nedoslednosti“, *Život*, 5 Sarajevo, May 1967

²²Petrović Petar Njegoš, *Gorski vijenac*, Prosveta, Beograd 1947, p. 56

²³Andrić Ivo, „Mustafa Madžar“, In: *Turske priče*, Laguna, Beograd 2011, p. 119-138

²⁴Andrić, „Za logoravanja“, *ibid*, p. 139-152. One of the largest Bosnian literary critics and intellectuals - professor Midhat Begić suggested in 1973, during the Bosnia and Herzegovina Writers' Association award ceremony, while mentioning, among others, Andrić, that the writer projects his own personal darkness in to the world of his distinctive literary imagination. This could perhaps explain a subtlety of the sexual deviation that had been attributed to the *Turks* in Andrić literature. Arhiv Bosne i Hercegovine, fund: Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, *Stenografske bilješke sa redovne Skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine*, 7th March 1973, box 22, p. 9; Detailed analysis of the images of „*Bosnian Turks*“ in Andrić's literary works can be found in : Rizvić Muhsin, *Muslimani u Andrićevom svijetu*, Ljiljan, Sarajevo 1995.

Although the simple logic would lead us to conclusion that Muslims – due to their privileged social position and being more open and exposed to the cultural influence of the advanced Ottoman civilization – during the Ottoman rule over Bosnia produced, in comparison to their impoverished Christian compatriots, more significant material and spiritual culture – such an option had been, up until 1960s, strictly denied within the syncretic socio-national ideological interpretations in Yugoslavia and Bosnia.

It was pointed out in eugenic manner that „*the Turkish race*” had transferred their warrior mentality to the Bosnian Muslims and therefore the cultural creation in Bosnian unstable social circumstances had a third-rate character and no greater artistic value. Literature heritage of Bosnian Muslims, created in Turkish, Arabic and Persian language, could not be considered as a reflection of national spirit, since it had been born in a language of invader, therefore in spirit of foreign stigmatized culture, religion and civilization.

Even after the political recognition of Muslim nation, for some time their cultural heritage had been denied as retrograde and feudal, since its creation was attributed to the alienated and privileged social stratum that could not, as it was claimed, be the creator of the authentic folk culture.

Even though, unlike the Bosnian Muslims, oppressed - Christians in Bosnia, according to the ideological interpretations, had developed - precisely because they were being subjected to the hostilities and oppression - an enviable moral ethics. Five-hundred years long slavery under the "Turks" during which they did not betray their "original" identity had honed and perfected, as it was imposed belief, the collective mentality of the Serbs. The above-described Serbian collective image and the image of deviant nature of Bosnian Muslims will appear again in the literature that at the end of the sixties of the 20th century arose in Bosnia.

In this context I will mention Vojislav Lubarda and the published part of his book *Proudly staggering* – which provoked at the time wide public discussion in Bosnia and even further.²⁵

In his book Lubarda describes in detail horrible crimes committed by fanatical Muslims, followers of the fascist occupier in Rogatica, small town in eastern Bosnia, during the World War II, over their yesterday's godfathers, neighbors and friends - the Serbs.²⁶ The writer had skillfully interfered *symbolic figures* of the Serbian

²⁵ *Stenografske bilješke sa sastanka Sekcije za pitanja kulture, nauke i umjetnosti Republičke konferencije SSRN BiH*, 13th June 1969; I thank professor Husnija Kamberović who gave me this archiv document.

²⁶ Underlining the moral nullity (nothingness) of the Muslim collective through their act of non-compliance with ethical sanctities such as friendship and neighborhood - necessarily imposes a parallel with what happened in Bosnia in the early nineties of the 20th century. Most shocking consequence, caused by the crimes of yesterday's neighbours Serbs against Bosniaks, had been complete paranoia and collective revision of previous knowledge and beliefs about the brotherhood and unity. About that I already wrote in: Veladžić Sabina, „Kretanje ka nultoj tački – politički narativ SDA 1990-1992. kao

culture of remembrance through his literary narrative - long historical violence of "Turkish authorities" and mentally deranged Bosnian beys over domestic Christians.²⁷ Social and interethnic disturbances caused by Lubarda's literary representation of past have been even more serious because, just like Andrić, who had created an illusion, with his narrative style, of achieving complete, and scientific picture of Bosnian history in its literature, Lubarda claimed that the scenes, described in *Prodly staggering* were true, and that he witnessed them as an eleven year old boy.²⁸ After being publicly condemned by the Bosnian authorities for his nationalistic public statements that followed discussions about the linguistic, i.e., national and cultural identity of Bosnia, Lubarda left Sarajevo in 1975 and went to Belgrade, where he continued to develop ideological literary images of Bosnian *karakazan* divided by the centuries long mutual hatred of different religious/ethnic groups.²⁹

The analyzed Serbian national discourse until sixties of the 20th century had a character of ideological paradigm and his articulation cannot exclusively be associated with Serbian cultural intelligentsia, but was imposed through educational system and socio-cultural, national dominance and accepted by leading Muslim intellectuals of the time. For example, Salko Nazečić, who was leading professor of literature at the Faculty of Philosophy in Sarajevo and one of its founders, in the Encyclopedia of Yugoslavia presented cultural life and literary creation in Bosnia and Herzegovina during Ottoman rule in the following manner:

„Four hundred years of Turkish rule completely stopped every economic and cultural progress. There was no bourgeoisie in Bosnia and Herzegovina in that sense in what was in our other regions, and for rajas the only expression of national and cultural life was a folk song (epics) that talked about the past and stimulated the rebellions and uprisings, of which rajas expected better days. Religiously divided, economically impoverished and backward, Bosnia and Herzegovina in terms of Turkish feudalism was only able to give a religiously

temelj kulture sjećanja Bošnjaka“, In: Cipek Tihomir (ed.), *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb 2011, p. 299-312

²⁷Lubarda Vojislav, „Gordo posrtanje (I)“, *Život*, 4, Sarajevo, April 1969, p. 16-35; About the symbolic figures of the past in which history coagulates see: Assman, *ibid*, p. 61

²⁸On this see: Lubarda Vojislav, *Anatema*, NIRO „Književne novine“, Beograd 1981; „Neshvatanje ili nesporazum?“ (Objavljujemo pisma Predsjedništva Opštinske konferencije SSRN u Rogatici i autora romana Vojislava Lubarde), *Oslobođenje*, 7546, Sarajevo, 6th June 1969, p. 8

²⁹Images of deviant Bosnian muslims' mentality will reappear in the literature at the beginning of the eighties of the 20th century in Yugoslavia after Tito's death, together with the ideological revisionism through which the Serbian cultural intelligence were summarizing all the Serbian historical victories and defeats. In Vuk Drašković's *Knjige* Bosnian Muslims' guilty conscience caused by the betrayal of their, as it was presented, initial christian and Serbian identity and by the centuries of oppression over their brothers will be detected as a major trigger of a disturbed collective Muslim mentality. And while the Turks were the other against which Serbs imagined their national identity, Bosnian Muslims were considered, in the aforementioned literature, as undesirable by-product of Ottoman rule that could not be restored to its original identity and moral condition. Drašković Vuk, *Nož*, Zapis, Beograd 1982.

*limited literature, empty and moralistic, without the deeper connection with life and its needs - more literacy than literature.*³⁰

The same author will - while trying to present as historically progressive at least part of the stigmatized and rejected Muslim cultural heritage - localize "the Turkish guilt" on the Muslim beys. He will make significant effort to present an urban Muslim love song of the Ottoman period – *sevdalinka* – as socially engaged rebellious poetry of Muslim *rayah*.³¹ This example shows how the cultural heritage was being, in the ideological interpretations of cultural intelligentsia, stretched as Procrustean bed in order to achieve, after this heritage went through stigmatizing process, its reaffirmation in the ideologically acceptable attire.

It is important to mention the example of the ideological discourse of literary criticism, which was promoted in the early 70s of the 20th century as a significant link in the previous modest historical affirmation of the Muslim cultural development and heritage³² and was written by, at least formally, members of the Muslim collective.

For example – Rizo Ramić's book *Awake Bosnia* was written before the World War II but it was published in the mid-60s of the 20th century which meant that the discourse presented within it was ideologically acceptable for the communist elite, because Ramić valued the literature on the basis of its social engagement and through the perception of uncompromising social and class stance. In the book he treated the literary creation of the first generation of modern Muslim writers from the beginning of the 20th century as well. These writers were in the early 70s of the 20th century, during the process of the enthusiastic foundation of Muslim national culture, considered to be the first cultural revivalists of Muslim nation.

Ramić had in turn defined these subsequent cultural reformers as promoters of the Ottoman civilizational backwardness whose traces - after the withdrawal of the Ottoman rule were beginning to disappear but literary-cultural activities of the mentioned Muslim intelligentsia, at the beginning of the 20th century, actually revived this east-oriental flavor in the culture of Bosnian Muslims. Orientalism is being revealed in the narrative of this critic, who will act in Bosnia during the communist rule - through negative images of Turks and the Ottoman rule, the images of the "*degenerate beys*" as "*domestic exploiters and abusers*", and the suffering of "*racially pure and vital peasantry*" presented as the builders of more righteous and anticipated future.³³ It is necessary to mention that the social and national differences mainly matched, in these ideological interpretations, and that the majority of this "racially pure serfdom" presented Serbian peasantry.

³⁰*Enciklopedija Jugoslavije*, vol. 2, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1956, p. 72

³¹Nazečić Salko, „O nekim pitanjima muslimanskih epskih pjesama“, U: Nazečić Salko, Marković Marko, Selimović Meša (ed.), *Izbor književnih radova*, Svjetlost, Sarajevo 1951, p. 258, 266, 267

³²Imamović Mustafa, „Studija o „kulturnom preporodu“ kod Muslimana“, *Gledišta*, 11/12, Beograd, november/december 1971, p. 1638-1644

³³Ramić Rizo, *Budna Bosna*, Svjetlost, Sarajevo 1966.

Ramić, in his book, claimed that the Christians and Jews were historically predestined to overthrow the feudal order and to establish modern European society in Bosnia. Why? Because they, as it was spreaded ideological conviction, belonged to the Western Christian culture, were open to the influence of the European civilization and, unlike Bosnian Muslims, had no *political people* to keep them in religious and political subordination.³⁴

National-cultural and ideological consequences of the historical conjuncture from the 1960s in Bosnia and Herzegovina

Along with the endeavor to make the process of political recognition of the national identity of Muslims³⁵ widely accepted, both in Bosnia and Herzegovina and Yugoslavia, there was an attempt by the Bosnian political and cultural elite to prove, with the support of what was considered to be scientific results at the time, Slavic identity and origin of Bosnian Muslims and remove the stigma of "Turk" from them. Therefore, at the meetings of the Yugoslav republics' party representatives - where intercultural disputes were discussed, which had been intensified in the second half of the sixties of the 20th century and were threatening social stability- Bosnian representatives insisted on Slavic origin of Bosnian Muslims and emphasized that beside the fact that there was "*a national gap*" in the educational system regarding Muslims, they, by inertia of the bourgeois historiography - dominant in the textbooks - were not treated as Slavs, but are identified with the Turks.³⁶

Due to and as a result of the aforementioned constitutional changes - at the beginning of the 70s of the 20th century - with the support of the Bosnian political elite an attempt had been made to create Bosnian cultural identity. This process took a place in a very limited context, partly as a reaction to the dominant narrative, but mainly as a cultural support to political identity of Bosnia. Therefore, in order to establish Bosnian cultural structure - narratives of Bosnian historical continuity had been launched, fundamentals of the Bosnian cultural identity had been sought in the Bosnian middle ages,³⁷ the theory was developed of the Bosnian standard language expression/Bosnian language,³⁸ and finally discussions were led on whether could literary created in Bosnia be nominated, and therefore defined as Bosnian.³⁹

³⁴Ramić, *ibid*, 197; „*Turkish guilt*“ was at that time being localized at Muslim beys i.e. landholding class which represented *political people*. Professor Edin Radušić drew my attention to this fact.

³⁵Mentioned process began in the early 1960s, and was somehow rounded up with the 17th and 20th sessions of the Bosnian Central Committee, i.e. with the 1974 Constitution. On this see: Kamberović Husnija, „Bošnjaci 1968: Politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta“, In: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2009, p. 59-81

³⁶Arhiv Jugoslavije, fund: CK SKJ Ideološka komisija (VIII) II/4-a-(68-79), *Magnetofonske beleške sa sastanka Konsultativno-radne grupe Komisije Predsedništva SKJ za kulturu*, 29th January 1971, box 49

³⁷Dizdar Mak, *Stari bosanski epitafi*, Sarajevo 1961.; Dizdar Mak, *Stari bosanski tekstovi*, Svjetlost, Sarajevo 1971; Dizdar Mak, „Marginalije na temu o kulturnom nasljeđu“, *Izabrana djela Knjiga III, Eseji, Kritike, Dnevnik*, Svjetlost, Sarajevo 1981, p. 33-42; Dizdar Mak, „Nad žutim pergamenama Bosne“, *Odjek*, 4, Sarajevo, winter 2007, p. 117-119

³⁸On theory of the Bosnian standard language expression see: Janković Srđan, „Pogled na bosanskohercegovački međunarodni jezički tip“, *Pregled*, LVII/5, Sarajevo, May 1967, p. 419-450;

Attempts to establish Bosnian culture had been accompanied with the process of establishing and legitimizing Muslim national culture. Often the same intellectuals constructed narrative for both cultures so the spots of the culture of remembrance of both cultural formations had largely coincided.⁴⁰ The most significant example of this compatibility is the myth of bogomils - members of the Bosnian medieval church - which is considered to be an emanation of the Bosnian distinctiveness not only at the religious but at the cultural level as well. The myth of bogomils as Muslims' ancestors had a practical political purpose – of separating the Muslim ethno-genesis from Serbian and Croatian. Historical narratives, which developed the theory about Bosnian ethnicity formed in the Middle ages as a result of the existing medieval Bosnian kingdom, was supposed to support establishing a distinctive Bosniak ethno-genesis.⁴¹ This theory should have legitimized the attempt of the contemporary renewal of the nomination Bosniak in the national attire.

An important result of the process of the Muslim culture foundation was the legitimization of Islamic cultural heritage - as the backbone of the Muslim national identity - within the Bosnian culture. Thus, the picture of the Bosnian cultural landscape became sketchier because within it, at least according to the new Bosnian and Muslim culture of remembrance, no longer dominated single Serbian national-cultural line of literary and cultural development.

CONCLUSION

What were practical political goals standing behind the consistent use of narrative of Turkish guilt at the time of socialism? Essentially they could be reduced to maintenance of the perception of Muslims as artificial nation - politically ordained. Period of 1960s is marked, among other things, by discussions, conducted from opposing starting points, about the true nature of Bosniaks' collective identity. Some of the Serbian and Croatian cultural intelligentsia claimed that the religion – Islam - in Muslims' case cannot be the basis of specific national identity, since Bosnian Muslims were, as it was claimed, by their ethno-genesis, Serbs or Croats. Therefore – Bosnia as well was Serbo-Croatian region. Which means that practical goal was to prevent strengthening of any kind of the Bosnian cultural identity because this was representing a threat to the Serbian national identity for it was

Ridanović Mithat, Janković Srđan, „Pitanje standardnog jezika u Bosni i Hercegovini“, U: Petrović Milan, Suljević Kasim (ed.), *Nacionalni odnosi danas (Prilog sagledavanju nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini)*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1971, p. 53-76; On pleading for Bosnian language see: Isaković Alija, „Varijante na popravnom ispitu“, *Život*, 11/12, Sarajevo, november-december, 1970, p. 54-72; Dizdār Mak, „Marginalije o jeziku i oko njega“, *ibid.*, p. 109-120

³⁹On this see discussion between Risto Trifković and Alija Isaković about stands brought in Trifković's book *Savremena književnost u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo 1968.: Isaković Alija, „Pas svakoji svoje breme nosi“, *Odjek*, XXI/20, Sarajevo, 15th November 1968, p. 14; Trifković Risto, „Alijini(h) jada ili nešto pak deseto“, *Odjek*, XXII/1 Sarajevo, 1st January 1969, p. 22; *Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo 1971.

⁴⁰Rizvić Muhsin, *Iznad i ispod teksta Ogladi i kritike*, Svjetlost, Sarajevo 1969; Rizvić Muhsin, *Behar, književnoistorijska monografija*, Svjetlost, Sarajevo 1971.

⁴¹Redžić Enver, „O posebnosti bosanskih muslimana“, *Pregled*, LX/4, Sarajevo, April 1970, p. 457-488

stabilizing Bosnia at the political and cultural level transforming it from the Serbian region to the Bosnian entity.

Literature which promoted above presented images had its role in raising and feeding national prejudices and stereotypes, and it influenced the Serbian national homogenization, accumulation of collective hatred towards Muslims and frustration which had been at the time of social crisis in the late 80s of the 20th century strongly articulated.

Mentioned prejudices that were part of the Serbian national culture of remembrance,⁴² and which in times of crisis were fueled with additional propaganda stimulation⁴³ - actually served as justification of the crimes that were to be committed against Bosniaks at the beginning of the nineties of the 20th century.

⁴²On the Serbian national stereotypes see: Milosavljević Olivera, *U tradiciji nacionalizma, ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002.

⁴³About „reactivated“ Serbian collective stereotypes at the end of the eighties and early nineties of the 20th century see: Tompson Mark, *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Medija centar: Free B92, Beograd 2000, p. 116

THE ORIENT AND BODIES IN THE WORKS OF ISMAIL KADARE

ENIS SULSTAROVA *

Abstract

The literary works and several essays of Albanian writer Ismail Kadare are deeply political in nature, because a general theme of his novels, especially the historical ones, is the survival and fate of the Albanian nation during its history of struggles against powerful enemies. It is widely accepted that although a substantial part of his literary works were created during the communism, Kadare managed, through double and hidden meanings, to write critically against the Albanian political system. In several novels and stories he treats the Ottoman Empire and the Turks as the Oriental Others of the European Albanian nation. Building on the historical events familiar to Albanians, he treated the Ottoman Empire as a totalitarian system par excellence and tried to send home to his readers certain moral and political ideas about their own present. This paper looks into his use of the body and embodiment in creating the radical difference between the Albanians and the Turks. Several aspects of literary construction of the Oriental body are investigated like: (1) the Oriental dress and domination, (2) severed heads of enemies and rebels, (3) state control over sleep and dreams, (4) the embodiment of the Oriental spirit in actual persons and (5) homosexuality and servitude. By relying on the rich archive of clichés and stereotypes of Orientalism that are exposed and criticized by Edward Said and others following in his footsteps, Kadare has constructed a literary but at the same time truly political discourse that still is very influential on the way the Albanian political and cultural elites imagine the nation.

Keywords: Orientalism, Ismail Kadare, Albanian literature, Turks, Ottoman image

INTRODUCTION

Ismail Kadare is the most famous Albanian writer and representative of Albanian literature in the world. Through his literary works he covers key periods in the medieval and modern history of Albanian people, and his work as a whole forms an artistic narrative of Albanian national identity. Kadare portrayed in his novels the pre-Ottoman medieval period, the uprising of Skanderbeg against the Ottomans, the Ottoman period, the independence, the Liberation War of partisans against the fascists during World War

*Assoc. Prof. Dr. Enis Sulstarova is a lecturer at the Department of Political Science in the University of Tirana, Albania. E-mail: enis.sulstarova@gmail.com

II, the Albanian Cultural Revolution, the break up with Soviet Union and China etc. The motive which is present in most of his historical works since the 1960s is the resistance of Albanian people throughout history. Although he was officially acclaimed as one of the main representatives of Albanian socialist realism literature, Kadare in some of his novels employed an ambiguous language, which could be interpreted as a veiled critique of communist totalitarianism. He even wrote novels that were openly hostile to the communist regime, which were smuggled outside the country and were arranged to be published posthumously. They were published after the fall of the communist regime. During the post-communist transition Kadare as a public intellectual has been an ardent defender of the European identity of Albanians and a strong supporter of the EU integration of his country. By exploiting his cultural capital as a well-known writer in the country and abroad, he has written several essays and given numerous interviews, where he takes the position of the mediator between Albanian people and “Europe”. These are the reasons why his works have a deep political character. For example, one Albanian critic writes that “*every page of Albanian past and today has its echo in Kadare’s works. His work is an artistic encyclopedia of the fate of this country*”.¹ In this way, the literary output of Kadare is an example of “combative literatures”, which are politically engaged, are permeated by a national feeling and are a terrain for claims of national existence in a international arena characterized by imperialism.²

Many of Kadare’s literary works and political essays are infused by the discourse of Orientalism, understood here as a “*style of thought based upon and ontological and epistemological distinction made between ‘the Orient’ and (most of the time) ‘the Occident’*”.³ The Occident, or the West, or Europe holds the high ground and signifies the good, progress, reason, the future, the familiar etc., while the Orient, or Asia, signifies the bad, regress, the past, the exotic etc. This distinction was born in the Western Europe as a way to deal with foreign cultures, religions and political adversaries in the Levant, Maghreb, Eastern Europe and further in Central and Eastern Asia. In modern times Orientalism was closely linked to the Western expansion in the world and with its ideologies and politics of colonialism and imperialism. In Western culture and arts, Orientalism provided the “*starting point for elaborate theories, epics, novels, social descriptions and political accounts concerning the Orient, its people, customs, ‘mind’, destiny, and so on*”.⁴ Western Orientalism traveled to other cultures in Europe and beyond, because the modernizing nations constructed their identities in the mirror of Occident. As a consequence, in the words of historian Ussama Makdisi, “*in an age of*

1 Tefik Çausi, *Eros: Dashuria dhe seksi te Kadareja* [Eros: Love and Sex in the Works of Kadare], Ombra GVG, Tirana, 2004, p. 241.

² Pascale Casanova, “Combative Literatures”, *New Left Review*, 72 (2011), p. 123-134.

³ Edward W. Said, *Orientalism*, Vintage Books, New York, 1978, p. 2.

⁴ *Ibid.*, p. 2-3.

Western-dominated modernity, every nation creates its own Orient".⁵ In the Albanian Orientalism since the National Renaissance of the 19th century, the main Oriental other are the Ottoman Empire and the Turks.⁶ The image of Albanians found in Kadare's novels and essays is that of a people of ancient European stock, possessing an oral culture that shows many similarities to the ancient Greek culture. This people together with its Balkan neighbors at some point in their history faced the "barbarous" invasion of the Ottoman Turks coming from Asia. The motive that permeates many of Kadare's novels is in fact the resistance and survival of Albanian culture during the Oriental and "barbaric" rule of the Ottoman rule that lasted for 500 years.⁷

Building on my previous studies, this article explores further the Orientalist discourse in the works of Kadare, by focusing on his use of bodies to articulate the distinction between the European world and the Ottoman-Islamic world. Body is the site for the construction of gender, ethnicity or racial differences and here we explore the portrayal of bodies in his fiction and essays, which point to the contrast between "us" and "the other". By situating himself as a writer within the Orientalist discourse, Kadare has been able to fictionalize an exotic, cruel, despotic and most importantly, grotesque Ottoman world which is dissimilar from our own, but which nevertheless is grounded on the historical experience of the Albanian people during the Ottoman rule. According to one of Kadare's hypothesis, the birth of Greek tragedy reflects the horrors, anxieties and crimes of the dictatorial states that lied in the East of the ancient Greece: Persian Empire, Hittite Empire, Assyrian-Babylonian Empire and the Egypt of pharaohs. Centuries later, writers from the Balkans would give in their literatures the same horrendous atmosphere of Ottoman Empire, which not only encompassed the same territories and characteristics of the ancient Eastern empires, but also was the precursor of the modern Nazi and Soviet empires. The main characteristic that makes the Ottoman Empire to be taken as the essence of the dictatorial and totalitarian states in pre-modern and modern eras lies in its bureaucracy, which is "a terrible monster" or an "infernal machinery" and these images are best captured by the writers from the Balkans, neither by the Western nor Turkish writers.⁸ The Western writers see from the outside an exotic empire and the Turkish writers are too inside to capture the totalitarian aspect of the Ottoman Empire, but the Balkan writers, like Kadare himself, are both inside and outside, they write about the

⁵ Ussama Makdisi, "Ottoman Orientalism", *The American Historical Review*, 107/ 3 (2002), p.768.

⁶ Enis Sulstarova, *Arratisje nga Lindja: Orientalizmi shqiptar nga Naimi te Kadareja* [Escape from East: Albanian Orientalism from Naim Frashëri to Ismail Kadare], Pika pa Sipërfaqe, Tirana, 2013.

⁷ *ibid.*, ch. 5.

⁸ Ismail Kadare, *Ftesë në studio* [An Invitation to the Writer's Atelier], Naim Frashëri, Tirana, 1990, p. 169; Ismail Kadare & Eric Faye, *Tri biseda me Kadarenë* [Three Conversations with Kadare], Onufri, Tirana, 2007, p. 32-33.

Ottoman Empire from the perspectives of peoples who were once dominated by the Ottomans, but now are sovereign subjects in Europe.

We hope that this article opens the ground for other investigation of the political use of the bodies in literature of Kadare. The human body has been a persistent metaphor for social and political relations. Not only the phrase “body politic” signifies the political organization, but also different parts of the body have been employed as metaphors for different social groups or institutions. Besides the metaphorical aspects, the body politic has been established in, through, and over the physical body. Political power originates in power over the body (“biopower” in Michel Foucault’s term) and the political power of the state is used to discipline, police, control and care about the lives and bodies of their subjects/citizens (for instance laws on abortion or institutions and practices such as the army, prisons, schools, census, social welfare etc). Biopower has found representation in literature and literature itself has been employed in the service of governance of souls and bodies of the citizens, like it happened with realist socialist literary works in ex-communist countries, which were part of the engineering of the New Man.

The Flemish publicist Piet de Moor has noticed a close relationship between body and politics in the works of Kadare.⁹ This observation can be illustrated with many episodes from Kadare’s novels. Thus, in the novel *Black Year* [Alb.: *Viti i mbrapshtë*] the Albanian Muslim fanatics demand that the German prince sent by European powers to rule Albania become circumcised, in order for them to accept him as a legitimate sovereign. In the same novel the foreign diplomats accredited in Albania exchange diplomatic secrets over the body of a prostitute they sleep with and the later wonders about her role in the game of Albanian politics. In the novel *The General of the Dead Army*, an Italian general is sent to Albania to recover the remains of the dead bodies of the Italian soldiers of the Second World War. An episode at the end of the novel *The Concert* [Alb.: *Koncert në fund të dimrit*], involves an Albanian worker who steps on the foot of a Chinese co-worker in a factory. This minor incident is turned into a diplomatic issue amidst the tense relations between the two communist countries. The central character of another novel, *The Life, Play and Death of Lul Mazreku*, is an Albanian soldier serving in a small town near the border during the last years of communism. He is ordered to act in public as the corpse of someone allegedly killed by guards while trying to escape across the state border, in order to frighten the populace and to discourage other escape attempts.

⁹ Piet de Moor, *Një maskë për pushtetin: Ismail Kadare – shkrimtar në diktaturë* [A Mask for the Power: Ismail Kadare, a Writer in Dictatorship], Onufri, Tirana, 2007, p. 45-48.

Likewise, Kadare uses the metaphor of body or flesh to refer to nations. Thus, in one of his novels, a character meditates about the rebellious nations of the Ottoman Empire and one thought that comes to his mind is that it would be good for the state if it get rids of some of its disturbing parts, like someone removing from his body the foreign fleshy outgrowths.¹⁰ Many years later, in the essay *The European Identity of the Albanians*, Kadare writes that the Albanian nation was damaged in body and mind by the long Ottoman rule. Besides the Albanian nation has experienced “in its flesh” what does it mean to be expelled from Europe, because the chauvinist neighbors wanted to present the Muslim Albanians as a “foreign body” to Europe and as a danger to the European civilization.¹¹ In particular, Kadare focuses on body mutilations to construct grotesque panoramas and episodes from the cruel and “barbarous” history of Ottoman Empire. For instance, in a novel he describes the “collectors” in an Ottoman army in Albania who rushed after the battle to collect body parts of the fallen enemies – teeth, fingers, braids, ears, nails or eyebrows – and afterwards to sell them to the rich people in the cities.¹² In a story, the sultan tries to eradicate the effects of evil eye through an orchestrated campaign of voluntary and forceful blinding. The sultan’s decree calls on all his subjects to denounce openly or with anonymous letter those suspected of having evil eyes.¹³ Through this grotesque variant of the historical witch hunts, Kadare draws our attention to the atmosphere of fear and terror created by the dictatorial and totalitarian states. Another episode from the novel *The Castle* narrates the summary execution of an Ottoman technician by a group of Janissary soldiers. The technician had mistakenly calculated the trajectory of the cannon shot and the ball hit some of the Janissaries who were climbing the castle’s wall. The furious Janissaries take revenge in their own hands, not only by brutally killing the poor technician, but also by dismembering his body. Through narrating this horrible act, Kadare conveys a deeper message about the Ottoman rule.

When they drew closer, while their eyes were searching for the body of the executed, they saw some sappers who were throwing something with shovel in a stretcher. This something was not a body, nor limbs, nor part of limbs. It was a mix of soil, flesh, bones and pebbles made by the hot-blooded fury of yataghans and axes... Some Janissaries, who had remained there, were looking perplexedly at the two high functionaries. For sure, they had taken part in the massacre... Earlier they had stroke against the technician with all the hate and simultaneous fear that they sensed by the

¹⁰ Ismail Kadare, *Veptra letrare 9* [Literary Works, vol. 9], Naim Frashëri, Tirana, 1989, p. 18.

¹¹ Ismail, Kadare, *Identiteti evropian i shqiptarëve* [European Identity of the Albanians], Onufri, Tirana, 2006, p. 17, 18, 27.

¹² Ismail Kadare, *Veptra letrare 4* [Literary Works, vol. 4], Naim Frashëri, Tirana, 1981, p. 46.

¹³ Ismail Kadare, *Endërr mashtruese: Tregime e novela* [Deceiving Dream: Stories and Novellas], Tirana, Naim Frashëri, 1991, p. 361-362.

enigma of knowledge, which tyrannized their souls. Through cutting into pieces the technician, they thought they could be liberated from this fear of the terrible unknown. In reality their liberation would last for a while, until the fear would gather drop by drop in their souls and would start to tyrannize again.¹⁴

Besides these scattered examples of the use of body and its parts, in the following part of the article we will look in a more systematic way how bodies, in the Oriental context of the Ottoman Empire, are put by Kadare in relation to politics and how they enable him to artistically convene to his readers broader meaning about the relationship of the Albanians with the Ottoman Empire and with the Orient in general. Our analysis covers these physical and cultural aspects of the body: (1) Oriental dress and domination, (2) severed heads (3) state control over sleep and dreams, (4) embodiment of Oriental spirit in real persons and (5) homosexuality and servitude. Nevertheless, we do not pretend here to have exhausted the topic of politics of bodies in the works of Kadare, and our article should be taken as a modest contribution in this regard.

Oriental dress and domination

The dress that covers the body is often seen as an extension of the person who wears it. It reveals not only the corporeal image he or she wants to project to others, but also his or her tastes, mood, social position and personality. Such commonplace observations about dress are used by Kadare to contrast the character of the Turks and Orientals with that of the Albanians. In the novel *The Three-Arched Bridge* the readers are given an imaginary first encounter of Albanians with Turks in the 14th century, the time when the Ottomans were making inroads in the Balkans. An Albanian monk, Gjon gives a description the dress and bodily performance of Turks, based on various merchants, soldiers and political envoys he has seen:

Their flat songs, with a sleepy heaviness are increasingly heard everywhere. Their behavior, their soft walking, their movement inside the broad dress, which looks like made on purpose to hide the form of their limbs, and especially their language, whose words, contrary to the lethargy of the songs, end with something like a stroke of hatchet, all these give to me a dim anxiety. And anxiety is turned into some kind of horror when I think that these people hide many things. After their smile and kindness there is something sneaky. It is no accident that their silken garments, turbans, breeches and robes have no straight angles, corners, hems or seams. Their whole costume is insubstantial, and cut so that it changes shape continually. Among such diaphanous folds, it is difficult to tell whether a hand is holding a knife or a flower.

¹⁴ Kadare, *Vepra letrare 4* [Literary Works, vol. 4], p. 199-200.

But after all, how can you expect straightforwardness from a nation who their very origins: their women.¹⁵

Through his eyes and ears, the Albanian monk senses the strangeness of songs, words and dress, from which he constructs the slippery character of the Turks. In another work, it is the turn of a Turk to become astonished by the Albanian dress. The story "The Celebration Commission" [Alb. "Komisioni i festës"] is based on a real event, the Massacre of Manastir (present day Bitola in Macedonia) in 1830. Hundreds of rebellious beys from southern Albania and their entourage were invited in the city by the Ottoman general Resid Mehmed Pasha, allegedly to be pardoned, but they were treacherously killed. This dramatic event truncated the power of local feudal lords in the south and led to the subsequent destruction of Albanian pashalik of Scutari in the north. In Kadare's story built on the massacre, we encounter Nuh Effendi, an Ottoman functionary responsible for preparing the ceremony and the banquet for the Albanian guests. When he sees the arrival of Albanian beys to the city he is so shocked by their dresses, especially by the characteristic white kilt, that he is unable to sleep afterwards. To the Albanian national costume he attributes one of the causes of their rebellious nature: "*The dresses of the Albanians had rebellion in every sleeve and every seam, not to mention the cuffs of kilts, which resembled the winding sea waves and particularly those red pompon on the leather shoes, with which it looked like they would put the whole empire on fire*".¹⁶ Nuh Effendi feels that however stubborn they might be, the Albanians would look more acceptable if they would wear the state silk gowns, with their somnolent color and shape. Only now does he realize the reason why the Sultan had employed experts to simplify and erase the national costumes of the peoples in the empire (ibid.).

The veil is part of Islamic dress for women and arguably the most visible and debated aspect of gender segregation and domination in Islamic societies. In the Western Orientalism it has been taken as the key sign that shows the inferiority of the Islamic societies vis-à-vis the Western one. Together with the harem, the veil has been the center of the Western erotic fantasies about the Oriental women bodies. In Kadare's prose the veil becomes the symbol of "Oriental despotism" of men over women and a symbol of a geopolitical divide between the Europe, the abode of freedom and love, and the Orient, where religion has erased both freedom and love. One of the contrasts that we find in his novel *The Castle* is that between the women slaves in the harem of the Turkish army's commander and the free Albanian women who stand besides their men at the top of the walls of the besieged castle. The Albanian women with their white skin and light color

¹⁵ Ismail Kadare, *Vepra letrare 8* [Literary Works, vol. 8], Naim Frashëri, Tirana, 1981, p. 158.

¹⁶ Ismail Kadare, *Vepra letrare 11* [Literary Works, vol. 11], Naim Frashëri, Tirana, 1981, p. 281.

hair catch the astonished and lustful eyes of many Turkish soldiers who desire them. One dervish (*sheh*) in his speech before the soldier exposes the Ottoman state's policy for submission of Albanian women after the war:

We shall strip their women and girls of their white and shameful clothes and we shall wrap them in the black and noble robe blessed by our religion. We shall veil their faces and cunning eyes, with which they look freely at men. We will make them forget the fury of love and they will marry men in accordance to the sacred laws of Sharia. We will make the bow their rebellious heads to the power of men, as the Holy Qur'an prescribes.¹⁷

From another work of Kadare, "The Bringer of Calamity" we are informed that many years later, when Albania and the whole Balkans have become part of the Ottoman state, finally the sultan decrees for the veils to be sent in the European part of the empire. He has ordered the production of half a million veils that the carrier Haxhi Milet will transport with his caravan of mules to the Balkan Peninsula. He is an ordinary Turk, a faithful Muslim, a devoted husband and father, and an official who wants to duly perform his job. This is the first time he is travelling in the European part of the empire, where the new mosques are being built besides old churches. He arrives somewhere in the Balkans, where there are mixed Greek-Albanian villages and stops to drink from a fountain alongside his road. Everything looks ordinary till when his eyes catch sight of a group of local young women that were filling water in the fountain. It is the first time that he sees unveiled women, with uncovered necks, legs and particularly eyes. Suddenly he senses that everything have changed forever in his life.

Eyes of women and girls. He was not used to them and felt he could not stand them. The whole world seemed different with them. It was like to wake up one morning and to find out that the world has two suns. It was just like this: a large sun, the one we know, and another one but crumbled in thousand and thousand small pieces that were spread like pair of pearls over the women's foreheads [...] Allah, he sighed. There were days with sun and nights with moon, but there were something else as well: days with women eyes. This was the first such a day in his life... There would be more days like this one, twenty, thirty, as long as this trip would last, and then the return trip and after that nothing... the night would fall.¹⁸

Not being able to speak the women's language, Haxhi Milet can only communicate through eyes and gestures, so they open the way for him to approach the well and one young open offers her keg to him to drink from. For a few moments he not only sees the women but he is also seen by women's eyes. In those exchanges of looks, he discovered the woman beauty and he fell in love for the first time in his life. He realized that his

¹⁷ Kadare, *Vepra letrare 4* [Literary Works, vol. 4], p. 49-50.

¹⁸ Ismail Kadare, *Koha e shkrimeve: Tregime, novela, përkthime* [The Time of Writings: Stories, Novellas, Travel Writings], Naim Frashëri, Tirana, 1986, p.135-136.

duty to veil those women was a calamity. On his way back eastward to the center of empire, he notices how the public presence of women becomes increasingly rare and assumes that the implementation of sultan's decree has started. He feels responsible for this catastrophe he brought on the womenfolk of the European side of the empire: "The world seemed cold and grey, like behind an eclipse [...] There had been the sun eclipse and the moon eclipse and the third eclipse was happening, that of the women".¹⁹ When he passes by the same fountain does not see the women, the world seems deserted and he starts to cry. When he resumes the trip his soul has rebelled against the decree of the veil and somehow has become alienated against his own body and his world, in a way foreseeing Haxhi Milet's collapse and death.

The caravan continued to move towards the east. The kingdom of women had remained behind. From here onward was the world of timeless veil. There were no more uncovered women, nor perturbing thoughts. Only he was entering like a foreign body in the East. God save me, said to himself two-three times. Then, the thoughts were mixed up again, like blown by a mad wind. He recalled all he had seen and listened during that last period of his life and suddenly he said almost loudly: Cover the sun and the moon, Padishah, cover the stars and the sea, but do not cover those women.²⁰

He goes do far as to curse the decree, for whose implementation he has been a blind instrument. Seeing him perturbed and sensing that he might have done something wrong during the last trip, the secret agents of the state arrest Haxhi Milet upon his arrival at the caravan station near Istanbul. He is interrogated intensely about the presumed crime. He does not confess anything, till one day they find him dead in his cell, with his face covered with a black handkerchief, tied in the same way women tie the veils before their faces. The binary oppositions are apparent in this story: Europe vs. the Orient, day vs. night, light vs. darkness. Women eyes are compared to the sun, which is the source of life on earth, and the veil that covers their faces is compared to an eclipse. Love is not possible without physical attraction, without seeing the opposite sex and being seen back. Women faces, eyes and hairs are not seen in public in the Orient and that is why love does not exist there, but only in Europe. This explain why Haxhi Milet has discovered women, love and the joy of life itself in the European part of the empire, which still remained distinct from the Asian and the original part of the empire.

After the fall of communism, by undertaking the mission to intermediate between "Europe" and Albania, Kadare has encouraged Albanians to resemble as much as possible the Europeans, because strong prejudices exist in Europe in relation to those who appear un-European.

¹⁹ Ibid., p. 150-151.

²⁰ Ibid., p. 152.

Although they do not openly accept it, the Europeans do not love the peoples who are in Europe but who do not look European. They are increasingly aggravated by the distinctive signs, the dress and habits from other continents, the Middle East in the first place... The Albanian identity is not aggravating but attractive to Europe. We have to deal with a misunderstanding, or confusion with the signs of other continents which have penetrated in the Balkans... and which are alien and worrying to Europe... It is not the Albanian identity, but its abandoning that is an impediment for the European integration. The abandoning starts with non-Albanian dress... to end, in extreme cases, with the abandoning of the Albanian language that is substituted with the Turkish language.²¹

Kadare warns the Albanians not to take lightly their outward appearance in their relationship to “Europe”, because the aim of the enemies of Albanian nation was precisely to make it appear as a stranger and a non-European in the eyes of “Europe”. As part of their domination strategy, the rulers of Yugoslavia made all in their hands for the Albanian population to appear as it was an Oriental and Islamic one, and a key to this strategy was to impose the Arab dress on Albanian men and women. Thus, when the hour of liberation struggle would come for the Albanians, the Yugoslavs could obtain a free hand from “Europe” to expel the Albanians from their land, in the name of protecting European civilization from the Islamic terrorism.²² Although Kadare writes that the West did not fall into this trap, he seems to accept as natural the European prejudices against the skin color, dress and behavior for non-Europeans. Kadare attributes a sovereign status to the European gaze, under which Albanians must conform their appearance and dress to look truly European.

Severed heads

The Great Pashaliks [Alb. *Pashallëqet e mëdha*] is probably the most grotesque novel of Kadare, whose main motif is the severed heads that are put on display in the Ottoman capital. As usual, Kadare takes a real historical practice, in this case the embalmed head of enemies of the state that are sent as trophies to the imperial seat, and builds on it a series of symbols that convene political messages for the present. In the Ottoman Empire the severed and decomposing heads of the enemies, rebels or criminals were displayed near the sultan’s palace to point to the humiliation and disgrace of the victims and the ritual served to display the power of the state. Appropriately, Kadare’s novel opens with a description of the main square of the Ottoman Empire, where the

²¹ Ismail Kadare, “PD-PS: Dy kulla hakmarrëse” [The Democratic Party and the Socialist Party as Two Revenging Towers], *Shekulli* (07.11.2004), 2004.

²² Kadare, *Identiteti evropian i shqiptarëve* [European Identity of the Albanians], p. 42-43.

“ibret taşı”, or the “niche of shame” (the literal translation would be the “example stone”), on which the heads are placed, is situated among the other state buildings and monuments. It is positioned there on purpose, because it catches the eye of the casual observer and in this way makes him or her situate oneself vis-à-vis the state:

Maybe nowhere else the eye of the passer-by could not notice so easily the relationship created between the heavy etatism of the old imperial square and the human severed head, which had dare to challenge it. It was immediately apparent that the niche on the wall was opened in such a way as to create the impression that the extinct eyes of the head looked at all objects in the square. It was calculated that even the less imaginative passer-by and even for only a fraction of a moment, would imagine his own head put in that unnatural height which was higher than a man’s standing body, but shorter than the head of man on the horse.²³

Head is the foremost part of the body that tells an individual apart from all the others. It contains the brain and most organs of the senses and is taken to be the locus of reason, opposite to the heart as the locus of emotions. By putting the head of the rebels on the public display the state machinery reminds all the subjects about their helplessness in confronts of the sovereign power: they do not matter as individuals. If you attempt to distinguish yourself from the subordinate masses and think with your head, you are going to lose it. As it becomes apparent during the story, the heads of those who once were powerful rulers and high state functionaries end up in the niche. The state’s terror is absolute and indiscriminate: the heads of rebellious Ali Pasha, ruler of southern Albania, and that of Hurshid Pasha, the faithful Ottoman commander who suppresses the rebellion of Ali Pasha, are both put in the “niche of shame”.

The niche of shame connects the fates of the main characters of the novel. Hurshid pasha knows that the niche will not stay empty for long, because either Ali Pasha’s or his head will fill it. Even in his dreams he thinks about the war of Ottoman state with the rebel Albanian as the battle between the two heads for escaping the niche. He is so terrorized by the thought that the head may be displayed to the public after his death, so that before taking his own life, in his will orders for his body to be buried very deep in the ground. But this is in vain, because the carrier of heads, Tunxh Hatai, opens the grave and severs the head from the corpse.²⁴

Abdullah is a state functionary who is charged with observation of embalmed heads in the niche. If he sees signs of decomposition of other marks he should immediately call the physician who cares for the health of the severed heads. He is proud of his job and turns his routine controls into a pompous performance for the public, also because he envies the heads that get all the attention. But Abdullah is tortured by a

²³ Kadare, *Vepra letrare 9* [Literary Works, vol. 9], p. 8.

²⁴ *Ibid.*, p. 148.

private secret: he is not able to have sexual intercourse with his young bride. The physician friend, who cares for the heads in the niche, tells him that his problem is a common and temporary physical dysfunction, caused by the lack of feminine element in the public life in the Orient. The segregated life of genders turns the woman into a mystical entity in psychology of man and, as a consequence, his suppressed drives inhibit the sexual performance.²⁵ But Abdullah's frustration grows bigger, especially in the Night of Power, during which, following a centuries-long tradition, the sovereign sleeps with a virgin. On these occasions all the city beams of lights of celebrations and canon shots are fired to symbolize the virility of the sovereign and the power of the state itself. That night, Abdullah heard the canon shots after the futile attempt to make love to his wife: "*Under that canon roar that trembled the world, the employee Abdullah crawled like a snail*".²⁶ Because of the psychological frustration that his body is not responding to his head and the body organs are betraying him, Abdullah envies the heads of the pashas in the niche for the multitude of women that they enjoyed in their lives. Abdullah feels alienated from his body, which betrays him at nights, therefore he desires to become head, so that his bride cannot expect other things from him except the kisses and his shame of impotence will come to an end. He desires to become a head in the niche, so that he at last could be at the center of public attention and terrorize the square. In order to be a subject, a powerful individual, like those who had defied the state, he has to rebel against the state. In Albanian language, the word for rebellion or uprising is *kryengritje*, literally meaning "the raise of the head". At one point he starts to swear against the state in public and calls for his head to be raised higher and put inside the niche of shame. But the state has another punishment for lower-rank rebels like him: he is strangled and his body is thrown in a marsh at the edge of the city.

The characters Haxhi Milet and Abdullah show remarkable similarities. Both are obedient and proud functionaries of the Ottoman bureaucracy, two small cogs in the big machinery of state. They lead their ordinary lives and take for granted their Oriental world with sex segregation and state terror, until something intimate touches them, in body and spirit. Haxhi Milet knows romantic love when he sees for the first time the white skin, light hair and the eyes of uncovered women in the European part of empire. Abdullah at the very heart of empire, is close to one of the state horrors, the severed heads, but he cannot perform physical love. Both link their personal and intimate situation with the political system and both rebel against it, only to be crushed by the anonymous heaviness of the state. But if the Haxhi Milet becomes conscious of the tyranny of the state and in silence protests against it, Abdullah by his actions affirms it and his loud protest is the result of a madness caused by his own psychological

²⁵ Ibid., p. 72.

²⁶ Ibid., p. 73.

problems. In other words, the eyes of Haxhi Milet are opened at the end of his life, but Abdullah's remain blind forever.

Another character of the novel *The Great Pashaliks* is Tunxh Hatai, who is the balsamer and carrier of the heads from the place of execution to the capital city. He is a middle-level bureaucrat who envies the top functionaries of the state and wishes that some day he could carry their heads to the "niche of shame". During his duties in various districts of the Ottoman Empire, he shows the heads he carries to the local inhabitants, in return for money. These are culturally assimilated zones, whose denationalized people have lost all memory of their past, and whose language and even the capacity of thinking have atrophied. The occasional theatre of the heads, shown by Tunxh Hatai, is the only spectacle that kindles their emotions from the general apathy, by arousing fear, awe, amusement, even love: "*The severed heads became some kind of knot where the threads of their lives began to be connected. The heads became numbers, signs, borders and in the end some sort of calendar. Events started to be put in relation to them...*".²⁷ The heads, serving as nodes that turn the babbles into a discourse, slowly have begun to remind people of their former languages and literary works. Inadvertently, in his second job as an entertainer, Tunxh Hatai has moved grains of national memories culture that had remained in their souls, but which nevertheless are not enough for them to recover their lost cultures: "*Like a crampon falling into a well, the severed head roamed above everything that had already died and drown for a long time, in the substrata of their collective consciousness: dried ballads, rusted heroic songs, former war seasons. The head just touched them, it proved their black presence down there, but it could not catch and pull up one of them*".²⁸

The Great Pashaliks is the main entry of Kadare's imagination into the heart of the Ottoman Empire. The terror of the Ottoman rule stands for the horrendous lives under the totalitarian states. When the novel was published it was interpreted as an allegory of the "revisionist" Soviet Union of the time, a "super-state" in Kadare's term that oppressed and erased the individuality of its peoples. With the fall of communism in Albania, it was pointed out by the author and critics that the writing of this novel was influenced by the everyday life of Albanians under communism.

State control over sleep and dreams

Sleep is a fundamental physiological need and function of the human body. It involves a partial loss of consciousness and a partial withdrawal from the world. For this reason sleep is often compared to death and death is frequently called "eternal sleep". In some of Kadare's novels, sleep and being awake are associated political connotations,

²⁷ Ibid., p. 157-158.

²⁸ Ibid., p. 158-159.

because sleep and somnolence (lethargy) denote for him acquiescence of domination, loss of subjectivity and of national consciousness, whereas being awake (and sometimes insomnia) equals to resistance to power and political restlessness. From the point of view of the rulers, the sleep of the subjugated peoples is good, but their insomnia is a warning of rebellions. That's why the functionaries of the Palace of Dreams, in Kadare's eponymous novel, measure the amount of sleep of the peoples of the Ottoman Empire. If the amount of sleep of a people is reduced compared to the normal level, then the palace signal the state to take appropriate measures.²⁹

In accordance with the well-known Orientalist stereotype of the lethargic and fatalist Asians, Kadare presents sleepiness as a characteristic and even virtue of the Asians, compared to the liveliness of the Europeans. Above we saw how he attributes somnolence the Ottoman dress. In another work, he has an Ottoman high ranking official including sleep in an elegy of the "Oriental despotism", which is worth citing in full:

I am a devoted Asian. Since my youth I have deeply hated Europe and the Europeans. I have hated their cities and women, the churches, coffeehouses, newspapers, their eagerness to know everything, voting, parliaments, their cold logic, the way they walk and they dress, their way of reasoning, their rebel and polemist spirit, their pride, their permanent restlessness, everything that has to do what they call "human rights" and which in reality are the demon that causes their insomnia. I hate all these, and at the same time I love passionately the blessed somnolence of Anatolia, with the half-bared steppe without ends, over whose cities, villages and sky rules only one man, who has our fate in his hands through with a million strings connected to mystery, and you by yourself do not know from where the good or the bad can reach you, the rise or the fall, because everything is in the hands of someone else and everything lies half in life and half in dream, something that liberates you completely from the restlessness and dilemmas, because you never want to discover the causes of things, and so you come to this world sleepy and you leave it sleepy, without never being fully awake...³⁰

Despite the mutual metaphors, sleep and death are not equal. Even at sleep the human body is alive and responds to external stimuli. Besides humans dream during sleep, a fact which deterred Hamlet to put an end to his life, fearing that his death would be a sleep disturbed by nightmares. Dreams are part human unconsciousness, but in every society they have been considered as related and meaningful for the awaked reality. In most societies special individuals and even institutions were occupied with the interpretation of dreams and this is already an established practice for the understanding of the unconscious in psychoanalysis. We have seen above that, in Kadare's prose, the Oriental despotic state prefers to put peoples to sleep, but it does not trust them even in sleep. When they are asleep and withdrawn from the everyday's worries and political

²⁹ Ibid., p. 209.

³⁰ Kadare, *Endërr mashtruese: Tregime e novela* [Deceiving Dream: Stories and Novellas], p.109-110.

surveillance, people may dream and the dreams are the last remaining bastion of human subjects' freedom. Therefore, the Ottoman state cannot let their subjects' sleep unchecked. The purpose of the Palace of Dreams is to collect and interpret the dreams for finding forewarning signs of political unrest.

In this place, better than in any surveys, statements or reports compiled by the police or governors, it is assessed the true state of the empire. Because in the continent of sleep of every night are to be found both the light and the darkness of humanity, its honey and its poison, its grandeur and its poverty. Everything that is darkly and dangerous, or that will be so after some years or some centuries, gives it first sign in the dream of man. Every passion, or wicked thought, every deluge or calamity, every rebellion or crime cast its shadow a long time before it manifests itself in this world.³¹

Thus, in the novel *The Palace of Dreams*, Kadare extends the reach of state's bureaucracy to the unconsciousness of the individuals. The state's subjects are made to submit their dreams voluntary to the bureaucracy of the Palace, because each of them hopes that his or her dream might be selected as the Master Dream, which is presented to the sovereign every week. They believe that the fate of the person who saw the Master Dream will change for better, for instance by marrying one of the nieces of the sultan, however, what happens in reality is that the dreamer of Master Dream is subjected to interrogation, torture and finally death in the hands of a state that wants to control the uncontrolled. Furthermore, some "dreams" are fake, which means that they are invented by the corrupt bureaucracy of the Palace as part of the games of power between different political factions of the ruling elite.

No one's dreams are refuted, because all the dreams, regardless of the position of the dreamer in the social hierarchy, are treated carefully according to the detailed bureaucratic procedures of the Palace. Trusting in the equal treatment of their dreams by the state, the dreamers of the Ottoman Empire submit to the state their deepest thoughts, secrets and desires. As one of the characters of the novel points out, the Palace of Dreams is "*the only institution through each the dark part of the consciousness of all subjects is put in a direct contact with the state*".³² With the surrender of their dreams for the "correct" interpretation, the surrender of the wills of the individuals to the state becomes total.

Dreams are also metaphors for brave and innovative ideas that make the world progress, but it is clear in the novel that the state collects and interprets the dreams chiefly for security reasons, and it is more likely to use them for targeting individuals and groups for preventive violence and terror. Besides, the fact that the most important

³¹ Kadare, *Vepra letrare 9* [Literary Works, vol. 9], p. 189.

³² *Ibid.*, p. 223.

decisions of this great and powerful empire are taken on the basis of omens extracted from master dreams and not on the basis of empirical evidence and rational calculation is telling in itself about the way the state operates in the East. The division of work and the structure of the various departments of the Palace of Dreams are quite rational and the employees seem to perform their work with scientific rigor, but it is the overall objective for which the institution is founded that makes all look absurd and dreadful. Although Kadare has situated the Palace of Dreams in the Ottoman Empire, his work is also an allegory for the communist dictatorships of his time. Kadare has explained that he has modeled the structure of the Palace of Dreams as an underworld or inferno, which resembled other imagined underworlds found in world literature, from the ancient Egyptians and Greeks to those of Saint August or Dante.³³ By suggesting an implicit comparison between socialist Albania and the Ottoman Empire, Kadare seems to send to the intelligent reader the hidden message that instead of progressing, Albanian socialism was on the path of historical regression.

A spirit in search of a body

Embodiment refers to the fact human's relation to the world is mediated through the body. Our cognitive capabilities and our awareness of the self and others depend on having bodies. On this meaning of the word lies the metaphorical use of "embodiment": to represent certain ideas or spirit in body or in a material form, or to give a concrete form to abstract ideas. Embodiment is at the center of the Kadare's story "Farewell to the Evil", written in 1987 and published in 1991, the first year of political pluralism in Albania. The story is situated in a southern Albanian city in the first decade of the 20th century, a few years before the proclamation of the independence of Albania from the Ottoman Empire.

The bulk of the story is composed by the dialogue between two characters: Beqir Ali, the Ottoman governor of the city and his mysterious visitor from Istanbul. It is apparent to Beqir Ali that his guest holds a high position in the court of the sultan, but he has no clue about his mission. From his appearance it looks like the guest has been sleepless because he has been tormented by something in his head. The governor worries that the high ranking guest is sent on purpose to dismiss and punish him and lures him into conversation, but to no avail. Then, Beqir Ali spies the guest while he is taking a bath, because he is convinced that "*the naked body reveals what the mouth and the eyes hide... The naked body reveals the ambition and the lust, the hesitation or the readiness not to stop before anything, the secret horror, the penance, or the intention to step on corpses*".³⁴ But from this body Beqir Ali did not learn anything, even the sexual

³³ Kadare, *Ftesë në studio* [An Invitation to the Writer's Atelier], p. 175-176.

³⁴ Kadare, *Endërr mashtruese: Tregime e novela* [Deceiving Dream: Stories and Novellas], p. 92.

preference of his guest. But Beqir Ali did not surrender and tries another bait, this time sex. He sends to the room of the guest first a girl and then a boy, but the guest sends them away and continues to immerse himself in his deep thoughts.

When Beqir Ali had lost all hope to learn the mission of the enigmatic guest, the later, troubled by insomnia, asks to talk to his host and at last reveals his identity and mission. He is an Ottoman ideologue, an Asian and a fanatic believer in Islam. He is consumed by the hate for Christian Europe and now that Albania will follow in the road of independence and Europeanization, like the other Balkan states did before her, he is thinking about a way to keep this country spiritually linked to Orient. This is his mission, not only for the sake of Albania, but for keeping alive the idea of an Oriental conquest of Europe. The solution lies in the Asiatization of Albanians by themselves, after the end of the Ottoman sovereignty over their country. This can be accomplished if they plant an Oriental-minded leader in Albania.

A *hodja* instead of a prince [Skanderbeg] is what this country needs, - he continued. - When Asia will contract and become like a seed, like they saw the universe contracts in its cosmic cycles, so when Asia will contract in this country, it will find shelter in his body. Let our laws, slavery and minarets collapse, it suffices that they will exist within the brain of that man. Because the day will come when, like the diminished universe that swells again, the contracted Asia will swell as well, together with handcuffs, anxiety and tyranny. Do you get it, Beqir Ali? In the brain of that man and nowhere else we will plant our seed.³⁵

Several indicators in the story make it clear that this conversation happened in the early morning of the day dated October 16th, 1908, which is the birthday of Enver Hoxha, who would become the communist dictator of Albania. Also the religious title of *hodja*, or imam, in the citation above actually spells out his family name, as well as tells about a supposedly Islamic influence in his upbringing. Therefore, Kadare's story foresees that the future communist leader will embody the Oriental, Islamic and anti-Christian spirit of the defunct Ottoman Empire and, as a consequence, he will isolate Albania from Europe.

The totalitarian communist regimes imagined their society as an organism that has to be nurtured and kept healthy through social prophylaxis from its enemies, which were imagined as parasites, viruses of cancers of body politic. The experience of communism demonstrated the highest concentration of power in the political leaders like Stalin, Mao Tse Tung and Hoxha, to the extent that each of them could say that "I am the society".³⁶ The corruption of their minds and bodies meant the decadence of their societies. Kadare's story anticipates that the cancer or the virus is the body of the leader itself that

³⁵ Ibid., p. 113-114.

³⁶ Claude Lefort, *Demokracia dhe totalitarizmi* [Democracy and Totalitarianism], Arbër, Tirana, 1993, p. 93.

would infect the whole society. Again, in this story we see the employment of the model of “oriental despotism”, this time of biological determinism: the Asian spirit brought from Istanbul somehow is implanted in a baby, who is predestined, maybe without even being conscious of it, to become a despot and to bring calamities to Albania.

Homosexuality and servitude

The Western travelers to the Orient have remarked that it was a libertine place in respect to homosexual relations. Homoeroticism became a part of the exotic description of the Orient and it was included in the broader rubric of Oriental depravity or lustfulness. Until the effect of such descriptions, many Western homosexuals used to travel to the Eastern colonies purposely to experience a more liberated sexuality than it was the case in their own countries. The readers of this paper have already got the hint that homosexuality in the novels of Kadare is practiced chiefly by Oriental characters. A literary critic, Tefik Çausi has observed that Kadare links homosexuality with “*negative characters, with foul and perverted people*”.³⁷ One such character is Kus Baba in the novel *The Black Year*. He leads the Muslim fanatic rebels who are against the independence of Albania from the Ottoman Empire. Çausi describes the character of Kus Baba as the “*representative of those forces that want to cover Albania with the obscurantist scum of Anatolia*”.³⁸ From the novel we learn that Kus Baba’s lover Vasillaq had been killed out of jealousy by another man and since that black day Kus Baba did not find comfort.³⁹

Kadare in his essay about the European identity of Albanians sees “Oriental homoeroticism”, especially pederasty, as part of the Asian and Islamic cultural influences, brought by the Ottoman Turks in Albania and associates this perverted forms of sexuality with a calculated program to install the spirit of submission and servitude. By discussing homoerotic motives found in Albanian poetry written with the Arabic alphabet during the Ottoman period, Kadare ironically says that if they were about “normal” homosexuality, then this phenomenon could be used by Albanians as proof of their untimely emancipated attitude towards homosexuality in Europe. But in so far that we are dealing with love of older men for young boys (pederasty), then these literary motives constituted an “anti-culture”, whose aim was to morally corrupt the Albanian people. Under the effect of poetry and songs that praised pederasty, several generations of effeminate Albanian men would be enough to erase the very ideas of national identity

³⁷ Tefik Çausi, *Eros: Dashuria dhe seksi te Kadareja* [Eros: Love and Sex in the Works of Kadare], Tirana, Ombra GVG, 2004, p. 216.

³⁸ Tefik Çausi, *Kadare: Fjalor i personazheve* [Dictionary of Characters in the Works of Kadare], Shtëpia Botuese Enciklopedike, Tirana, 1994, p. 190.

³⁹ Ismail Kadare, *Viti i mbrapshtë* [The Black Year], Onufri, Tirana, 2003, p. 62-63.

and liberty in the Albanian people, but the Albanian national culture was capable to withstand this attack and this kind of immoral literature remained marginal to degenerate and Ottomanized quarters.⁴⁰ Thus, Kadare connects the homosexuality with immature bodies with the political subjectivity. His thinking parallels that of the ancient Greeks, for whom pederasty was morally acceptable, but homosexual prostitution was socially permitted only to the slaves or foreigners with no citizenship. In Athens and in Rome it was morally unacceptable for free-born men to acknowledge the authority of a leader who in his youth violated his body and let himself be a passive pleasure object for others.⁴¹ It looks like Kadare is arguing along similar lines: he makes the national independence of Albanians depended on the ideas of manhood, courage, individual freedom etc. These ideas require the recognition of equal dignity in the relationship between Albanian men, something which is found in the articles of customary law, which Kadare puts forward as a proof of the European character of Albanian culture. As a consequence, the sexual domination implied by the homoerotic relations with young boys is not feasible for the equal dignity between men. It cannot be a European, or an autochthonous feature of Albanian society, so it must be a minor and isolated Oriental import during the Ottoman period. In short, effeminate men and sexual perversities are akin to Oriental despotism, while manliness is akin to the Europe and freedom. As Kadare's aim in the essay is to argue for the European identity of the Albanians, then pedophilia is used by him to mark an ultimate and impassable border that separates morality from immorality, Albanian culture from the Turkish one, and Europe from Asia.

CONCLUDING REMARKS

Many literary works and essays of Ismail Kadare are deeply political in nature, not only because of their themes, but also because of the ideas that they transmit to the reading public. A general theme of his novels, especially of those whose plots take place in the historical periods of the Albanian people, is the resistance of the Albanian nation to powerful foreign empires and oppressive regimes. Despite the fact that the bulk of his literary work was created during one of the most oppressive totalitarian regimes in Europe, Kadare managed sometimes to write subtle critiques against the communist regime. To achieve this he had to situate his characters and events in the distant historical past. The Ottoman Empire provided an appropriate setting, because it was the former invader of Albania and was generally held responsible for his backwardness and

⁴⁰ Kadare, *Identiteti evropian i shqiptarëve* [European Identity of the Albanians], p. 27-30.

⁴¹ Michel Foucault, *The History of Sexuality, vol. 2: The Use of Pleasure*, Vintage Books, New York, 1990, p. 218-220; Stephen Garton, *Histories of Sexuality: Antiquity to Sexual Revolution*, Equinox, London, 2004, p. 32-35.

separation from the developments in Europe. Moreover, since Enlightenment, the Western Orientalism has taken the Ottoman Empire as the prime example of “Oriental despotism”, which in the writing of such intellectuals like Montesquieu, Marx or Weber, referred not only to a type of political system, but also a type of society which was characteristic of Asia. In such Asian societies the ruler stands above the law and has limitless power over his subjects whom he treats as his slaves. Such types of societies are static over time and cannot easily change from within. Although “Oriental despotism” was coined during the intellectual debates within Europe about the powers of the monarchy and the rights of citizens and it was in fact a caricature of the Ottoman Empire and other Eastern empires, it has proved to be a powerful theoretical device to build an unsurpassable difference between Europe and the Orient.

Although Kadare does not explicitly refer to “Oriental despotism” in his works, the picture of the Ottoman Empire found in his novels and essays is the same as the model. In his literary laboratory he could turn the Ottoman Empire as the precursor of the modern dictatorial and totalitarian states. According to him, the common link between them was the state bureaucracy, under whose weight the individual subjectivity and liberty was crushed. Thus, he could use this image of the Ottoman Empire to criticize both the historical empire together with contemporary and modern “bureaucracy” that had ruined the revolutionary socialist spirit of the Soviet Union. This kind a critique was permitted after the break of Albania with the Soviet Union. Ultimately, the intelligent readers could read between the lines of a couple of his novels a critique of the communist Albania itself.

This article focused on the Kadare’s use of bodies to build images of the cruel and oppressive Ottoman Empire, and to convene a sense of commonality of Albanians and other Balkan peoples with Europe, as opposed to the Asian mentality and culture of the Turks. In the above, we saw the juxtaposition of Albanian and Ottoman dresses, the politics of the veil in the European part of the empire, the horrendous spectacle of the heads in the assimilated regions of the empire, the state control over sleep and dreams of its subject, the embodiment of the Islamic spirit of the Ottomans in the future communist leader of Albania, and the Ottoman project to ruin Albanian manhood, subjectivity and freedom, through the intrusion of motives of Oriental homoeroticism in the folklore and cultivated poetry with Arabic alphabet. The fact that these motives and other similar ideas are spread over his literary output and essayistic work, speaks about how Orientalist stereotypes, which really abound in Albanian intellectual and popular cultures, pass from historiography to fiction and from fiction to political essays. They continue to mould the perceptions of contemporary Albanians about their national history and present realities.

REFERENCES

- Casanova Pascale, "Combative Literatures", *New Left Review*, 72 (2011), pp. 123-134.
- Çausi Tefik, *Kadare: Fjalor i personazheve* [Dictionary of Characters in the Works of Kadare], Shtëpia Botuese Enciklopedike, Tirana 1994.
- Çausi Tefik, *Eros: Dashuria dhe seksi te Kadareja* [Eros: Love and Sex in the Works of Kadare], Ombra GVG, Tirana 2004.
- De Moor Piet, *Një maskë për pushtetin: Ismail Kadare – shkrimtar në diktaturë* [A Mask for the Power: Ismail Kadare, a Writer in Dictatorship], Onufri, Tirana 2007.
- Foucault Michel, *The History of Sexuality, vol. 2: The Use of Pleasure*, Vintage Books, New York 1990.
- Garton Stephen, *Histories of Sexuality: Antiquity to Sexual Revolution*, Equinox, London 2004.
- Kadare Ismail, *Vepra letrare 4* [Literary Works, vol. 4], Naim Frashëri, Tirana, 1981.
- Kadare Ismail, *Vepra letrare 8* [Literary Works, vol. 8], Naim Frashëri, Tirana 1981.
- Kadare Ismail, *Vepra letrare 11* [Literary Works, vol. 11], Naim Frashëri, Tirana 1981.
- Kadare Ismail, *Koha e shkrimeve: Tregime, novela, përshkrime* [The Time of Writings: Stories, Novellas, Travel Writings], Naim Frashëri, Tirana 1986.
- Kadare Ismail, *Vepra letrare 9* [Literary Works, vol. 9], Naim Frashëri, Tirana 1989.
- Kadare Ismail, *Ftesë në studio* [An Invitation to the Writer's Atelier], Naim Frashëri, Tirana 1990.
- Kadare Ismail, *Endërr mashtruese: Tregime e novela* [Deceiving Dream: Stories and Novellas], Naim Frashëri, Tirana 1991.
- Kadare Ismail, *Viti i mbrapshtë* [The Black Year], Onufri, Tirana 2003.
- Kadare Ismail, "PD-PS: Dy kulla hakmarrëse" [The Democratic Party and the Socialist Party as Two Revenging Towers], *Shekulli* (07.11.2004).
- Kadare Ismail, *Identiteti evropian i shqiptarëve* [European Identity of the Albanians], Onufri, Tirana 2006.
- Kadare Ismail & Faye Eric, *Tri biseda me Kadarenë* [Three Conversations with Kadare], Onufri, Tirana 2007.
- Lefort Claude, *Demokracia dhe totalitarizmi* [Democracy and Totalitarianism], Arbër, Tirana 1993.
- Makdisi Ussama, "Ottoman Orientalism", *The American Historical Review*, 107 (2002), pp. 768-796.

Said Edward W., *Orientalism*, 1978, New York 1978.

Sulstarova Enis, *Arratisje nga Lindja: Orientalizmi shqiptar nga Naimi te Kadareja* [Escape from East: Albanian Orientalism from Naim Frashëri to Ismail Kadare], Pika pa Sipërfaqe, Tirana 2013.

THE PERCEPTION OF THE OTTOMAN EMPIRE IN HISTORY TEXTBOOKS DURING THE SOCIALIST PERIOD IN ALBANIA

ESILDA LUKU*

Abstract

This paper aims to analyse the presentation of the Ottoman period in the history textbooks of primary and secondary education during the socialist system in Albania. The analysis of Albanian-Ottoman relations is important not only in terms of the duration of the involvement of the Albanian lands under the Ottoman Empire, but especially because of the impact of the Ottoman-Islamic heritage on the Albanian national identity.

The perception of the Ottoman period in the socialist historiography is based on the ideological approach of the historical events and the role of social forces taken out of context, identifying Albanians alike, despite different historical periods. Secondly, the nationalist and romantic rhetoric described the history textbooks from the Albanian-Ottoman wars of the 15th century, led by the national hero, George Kastrioti - Skanderbeg, to the proclamation of independence from the Sublime Porte in 1912. Thirdly, in the history textbooks of primary and secondary schools dominated the manikeist perception of the Ottoman Empire, referring to it as East and responsible for the economic, social and cultural backwardness of the Albanian lands. Thus, the romanticism of the Albanian Renaissance and the national-communist ideology prevailed in history textbooks in Albania after the Second World War.

Keywords: the Ottoman period, history textbooks, socialist system, ideological approach, national romanticism.

*“The communist political elite considered history as politics back in time”.*¹ This dictum meant the politicization of history, which served as a propaganda tool for the Albanian leadership after World War II. History was instrumentalized and used for ideological purposes and political justifications during the socialist regime.² The manipulation of history for political reasons was necessary for the ruling class to ensure the potential benefits of the oriented historical revisionism, including the schematic and dogmatic education of the new generation. This function of the historiographical literature was mentioned by the researcher Bernd J. Fischer, who

* Associate Professor Esilda Luku, Ph.D, Lecturer at “Aleksandër Moisiu” University of Durrës, Albania. E-mail: esildaluku@yahoo.com

¹ Maria Todorova, “Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria”, *American Historical Review* 97, 4 October 1992, p. 1109.

² Romeo Gurakuqi, “The bias and political prejudice in the study of history: The Case of Albanian historiography under dictatorship”, *Politics and history*, Tirana: UET, 2012, p. 174.

emphasizes, among other things, “*the simple process of creating loyalty among citizens at an early age, mainly through control over the textbooks*”.³

The Albanian state authorities took advantage of the importance of “*mutual relationship that exists between historical consciousness and the process of history teaching in schools*”⁴ to impose the textbooks authors to decide on the merits of their methods the basic principles of Marxist-Leninist philosophy.⁵ This ideological approach to writing history clearly shows the correlation and interdependence between historical and political studies. According to this view, history is seen in the service of politics, “*to bring direct lessons in order to change the practical activity. It is, therefore, to reproduce a story depending on the ruling ideology and able to orient the future human actions*”.⁶

The Marxist methodology and the directives of the socialist leadership dominated the work of history textbook authors, who promptly implemented the theses of Marxist-Leninist doctrine, as the only alternative to analyse the historical events and phenomena. The deeply official character of the Albanian historiography did not spare even the school historical literature during 1945-1990, that failed to rescue from politically determined paradigm.⁷ Consequently, history textbooks were characterized by two features: “*Firstly, the neglect sometimes of the historicist criteria opposite the political principles or dogmatic views and, secondly, the Marxist methodology of study was declared and become almost “a universal theory”*”.⁸

However, the ideological-methodological approach applied in the communist historiography did not deter the complete treatment of the Ottoman period, which included not only the political but also the economic, social and cultural heritage. The detailed analysis of the nature of the Ottoman state, the shape of the installed regime in Albania, the problems in the property relations, the characteristics of urban and rural areas development reflect the importance of the five-century Ottoman-Albanian relations.⁹ They drew the attention of historians for the longevity of the Albanian lands within the Ottoman Empire, as well as its impact on the subsequent history of the Albanians as an independent political entity.

³ Bernd Fischer, “The politicization of history: the case of Albania in World War II”, *Politics and history*, Tirana: UET, 2012, p. 185.

⁴ Dritan Egro, “The Balkan historians as nation-building factors”, *Politics and history*, Tirana: UET, 2012, p. 226.

⁵ Ferit Duka, “Historiography, myth and politics”, *Politics and history*, Tirana: UET, 2012, p. 209

⁶ Gurakuqi, *op.cit.*, p. 175.

⁷ Dritan Egro. *History and ideology. A critical approach of the Ottoman studies in modern Albanian historiography (from the second half of the XIX century until today)*. Tirana: Institute of History, 2007, pp. 96-99.

⁸ Prof. as. dr. Ajet Shahu, “The independence in view of the Albanian historiography (1945-1990)”, *The independence of Albania and the challenges of the Albanian state during XX century*, Tirana: University of Tirana, Institute of History, 2008, p. 401.

⁹ Egro, *History and ideology*, p. 105.

This fact is confirmed by the spatial scale dedicated to the Ottoman period in history textbooks of primary and secondary education. Specifically, in the text “History of Albania: for 6th grade pupils of the elementary school”, which consists of 6 chapters and 54 themes, the presentation of the Ottoman Empire in the Albanian lands coincides with 2 chapters and 17 themes, as follows: Chapter II – “The war of the Albanian people against the Turks”, pp. 15-35, and Chapter III – “The war of the Albanian people against the long Turkish rule”, pp. 36-61.¹⁰ While the text “History of Albania for 7th grade pupils of the seven years school”, published by the Ministry of Education and Culture, in Tirana, in 1959, 6 of 14 themes belong to the Ottoman period, such as: Theme 4, entitled: “The war of the Albanian people against the Turks. Skanderbeg”, pp. 12-21; Theme 5 – “The war of the Albanian peasantry against the Turkish rule”, pp. 21-24; Theme 6 – “The establishment of feudal dynasty in Albania”, pp. 24-28; Theme 7 – “The peasant uprising in the period of Tanzimat”, pp. 28-29; Theme 8 – “The national liberation movement of the Albanian people”, pp. 30-35; Theme 9 – “Albania from the League of Prizren to 1912”, pp. 35-40.¹¹ Whereas in the textbook of the author Dhimitër Grillo, “History of Albania for 8th grade”, over 30% of the material (5 of 14 chapters) covers the Albanian-Ottoman relations, as follows: Chapter III – “The wars of our people against the Turkish Ottomans invaders under the leadership of Skanderbeg. The Arbanon centralized state”, pp. 24-41; Chapter IV – “Albania under the Turkish rule. The decline of the feudal military regime”, pp. 42-48; Chapter V – “The uprisings against the Turkish reforms. The beginnings of the Renaissance”, pp. 49-56; Chapter VI – “The League of Prizren”, pp. 57-68, and Chapter VII, entitled: “The National Movement in the late nineteenth century and in the early twentieth century. The declaration of independence”, pp. 69-83.¹²

In terms of the temporal and spatial scale, given to the treatment of the Ottoman period in history schoolbooks of secondary education in Albania, is noted that in the text “History of Albania for the eleventh grade”, the first part, published in 1968, with 16 chapters in total, the Ottoman Empire is analysed in 7 of them, such as: Chapter IV – “The wars triumph of our people against the Ottoman Turks invaders”, pp. 32-48; Chapter V – “Albania under the Ottoman rule (XVI-XVII centuries)”, pp. 49-54; Chapter VI – “The formation of the large Albanian pashaliks”, pp. 55-62; Chapter VII – “The war of the Albanian people against the centralized policy of Turkey in the first half of XIX century”, pp. 63-69; Chapter VIII – “The decline of feudalism and the emergence of capitalist relations”, pp. 70-76; Chapter IX – “The League of Prizren and the development of the national movement”, pp. 77-94, and Chapter X – “The war of the Albanian people for the national independence”, pp. 95-106.¹³ While the text “History of Albania for secondary schools”, written by Kristo Frashëri and Stefanaq Pollo, published in

¹⁰ *History of Albania: for sixth grade pupils*. Tirana: Schoolbooks Publishing House, 1971.

¹¹ *History of Albania: for seventh grade pupils*. Tirana: Ministry of Education and Culture, 1959.

¹² Dhimitër Grillo. *History of Albania: for eighth grade*. Tirana: Schoolbooks Publishing House, 1968.

¹³ *History of Albania for eleventh grade*. Part I, Tirana: Schoolbooks Publishing House, 1968.

1974 and republished until 1987, contains 17 chapters with 80 themes, among which 6 chapters and 23 themes dedicated to the economic and political situation and socio-cultural relations of the Albanians under the Sublime Porte. Concretely, Chapter IV entitled: “The Albanian-Turkish war (XV century)”, pp. 36-53; Chapter V – “Albania under the Ottoman feudal-military yoke (XVI-XVII centuries)”, pp. 54- 60; Chapter VI – “The Albanian feudal pashaliks”, pp. 61-75; Chapter VII – “The beginning of the Renaissance (1844-1877)”, pp. 76-86; Chapter VIII – “The League of Prizren (1877-1881)”, pp. 87-101, and Chapter IX – “The struggle for the national independence of Albania””, pp. 102-120.¹⁴

As noted above, the history textbooks of primary and secondary education have applied strictly the chronological criteria to address the Ottoman period. It means taking into account the principle of historicism, which represents the development of human society chronologically and in concrete.¹⁵ But, “*it is not enough to respect the chronology, i.e., simply treat the process by the course of its history, but is also necessary to reveal links between them. Whereas the notion of time is a condition of the complexity of the historical facts, events and phenomena set in a given time and space*”.¹⁶

The application of the chronological criteria in the writing of history turns out to be curtailed, without being associated with the organization and interpretation of the material within the limits of evidence, which are created by a real and independent past.¹⁷ This refers to the importance of the interpretation of history as the main task of the historicist thought. March Bloch writes: “*Since the establishment of the relationship between cause and effect is thus an instinctive need of our thinking, it does not mean to trust their research to instinct. If the metaphysics of causality here is beyond our horizon, the use of causal connection as a mean of the historical knowledge requires irrefutably the acquisition of a critical consciousness*”.¹⁸

On the contrary, during the socialist regime, the Albanian historians, including the textbook writers were forced to interpret the historical material under the effect of holistic or utopian social engineering. The latter, according to Karl Popper, aimed to recast the “whole society” based on a determined plan or project. It intended to “seize key positions” and to extend the power of the state until the state almost identified itself with the society.¹⁹ Such an approach carried the risk of abuse of history for genuine political purposes.

¹⁴ Kristo Frashëri, Stefanaq Pollo. *History of Albania: for secondary schools*. Tirana: Schoolbooks Publishing House, 1983.

¹⁵ Qazim Xhelili. *Didactics of history*. Tirana: SHBLU, 2001, p. 29.

¹⁶ Bektash Mema. *Research knowledge in the field of history*. Tirana: SHBLU, 2005, p. 23.

¹⁷ Ilira Çausi. *The methodology of history*. Tirana: SHBLU, 2003, p. 179.

¹⁸ Marc Bloch. *The historian's craft*. Tirana: House of Books and Communication, 2003, p. 197.

¹⁹ Karl Popper. *The poverty of historicism*. Tirana: Onufri, 2003, p. 77.

On behalf of this state directive was the language used by the textbook authors who, under the influence of the Marxist doctrine, explained the individual actions and the historical events as determined by the level of development of the class, group, community or cultural identity, therefore, based on abstractions, not in empirical data, in images that personified good and evil.²⁰ This viewpoint describes the inclusion of the Albanian lands under the Ottoman rule as a kind of brutal occupation, highlighting acts of barbarism, plundering and devastating attacks of the Ottoman troops. In one textbook is written:

*“The Turks behaved badly to the peoples of the occupied countries. They were forced to pay heavy taxes, to join the military and give life to Turkey. They invaded the best lands, robbed homes and cattle. Captive nations could not endure these evils and often organized uprisings, but Turks oppressed them cruelly. They burned villages, killed and slaughtered people and abducted young boys, who were brought to Turkey, changed their names and grown up as Turks. Then they became soldiers and fought for Turkey. Turks did all these to intimidate, suppress and exploit the captive peoples”.*²¹

The extensive use of the term “Turk” and “Turkey” instead of “Ottoman” and “Ottoman Empire” in history textbooks for primary and secondary schools proves terminological inaccuracies for the historic moment, which relates to the level of recognition and the correct perception of the period by the authors, expressing “unconsciously” their position in the ideological sphere. Hence, the objectivity in presenting and solving the problem is questionable. The historian Dritan Egro adds that *“the incorrect use of terms in accordance with the historical reality is a sufficient indication of ignorance and prejudice against the period, because by no means should be confused Turks with the Ottomans, clarifying so even the nature of the Ottoman imperial state”*.²²

From the point of view of the Albanian historians of the socialist period, the Ottoman Empire was considered the cause of the prevention of the political homogenization process of the Albanian lands, which began in the Byzantine period. They took for granted the fact that in the Middle Ages there was a homogeneous ethnic Albanian community that was a prerequisite for creating a unified political entity. Though, they accepted the fragmentation of the feudal owners because of the conflicting interests.²³ *“The Albanian feudal lords disagree with each-other, for that reason they could not unite the people to resist this powerful enemy. And our country was trodden by a wild and barbarous oppression”*.²⁴

²⁰ Isaiah Berlin. *Four essays on liberty*. Tirana: Onufri, 2003, p. 200.

²¹ *History of Albania: for fourth grade pupils*, p. 18.

²² Egro, *History and ideology*, p. 147.

²³ Artan Puto, “Some aspects of the perception of the Ottoman period in the Albanian historiography of the socialist period”, *Përpyekja*, Year IX, no.18, Tirana, autumn-winter, 2003, pp. 96-98.

²⁴ *History and geography of Albania for elementary schools of adult education, second year*. Tirana: Schoolbooks Publishing House, 1968, p. 8.

Due to the emphasis of the role of external factors, namely the Ottoman invaders, was not paid proper attention to the internal political situation in the country, which favoured the arrival of the Ottomans. The Albanian feudal rivalry with one another were willing, for the sake of maintaining their possessions and privileges, to accept the Ottoman authority. The relations between them had the character of the alliance and then of the vassalage. In the text "History of Albania for the seventh grade", is written that, after the defeat of the Albanian army in the Battle of Berat, in 1455, when Skanderbeg was returning to Kruja with the remaining troops he learned that Moisi Golem of Dibra, the brave general of his army, had opened the border for Turks when they were coming from Macedonia, and he went to Turkey to enter the service of the Sultan.²⁵ *"But the most serious political turmoil was the betrayal of Hamza Kastrioti, who had lost hope to inherit rule in Arbanon. In 1457, Hamza accompanied by the Turkish army went deep in Arbanon. Turks seemed to prevail, because Skanderbeg was retreating in panic. But he, finding an appropriate occasion, caught by surprise the Turkish army and destroyed it in Ujëbardhë (Albulenë) near Milot. Hamza was captured and imprisoned".*²⁶

The war of the Albanian people against the Ottoman occupation is presented in the history textbooks divided into two main streams: 1) "vassals", who cooperated with the Ottoman administration and integrated into its political and military structures and, 2) "skanderbegs", who supported the anti-Ottoman resistance in alliance with the Balkan nations.²⁷ The first were accused of being traitors of the national interest, and the second were distinguished for their determination to continue the armed resistance against the occupiers. *"While the Albanian peasants continued their resistance, many Albanians entered into the service of Turkey. They descended mainly from the great feudal families, who were connected with the occupier or were traitors. They were converted to the new religion and entered in the ruling class and served faithfully to Turkey. The Sultan gave them higher military ranks".*²⁸

In describing the Albanian anti-Ottoman resistance is highlighted in particular the contribution of the popular masses, that motivated Skanderbeg to begin his 25 years resistance against the Ottoman armies. The authors mentioned in one textbook that peasant masses were always ready to resume the armed struggle against the Ottoman invaders. They lacked only the captain to organize and to lead successfully this difficult struggle. In these complex circumstances, emerged in the Albanian political life George Kastrioti - Skanderbeg. Considering the readiness of the peasant masses, he secretly began preparations to organize an uprising for liberation.²⁹

²⁵ *History of Albania: for seventh grade pupils*, p. 19.

²⁶ *History of Albania for secondary schools*. Tirana: Schoolbooks Publishing House, 1970, p. 50.

²⁷ Hysamedin Feraj. *A sketch of Albanian political opinion*. Tirana: Pegi, 2006, pp. 45-46.

²⁸ *History of Albania: for seventh grade pupils*, p. 23.

²⁹ Frashëri & Pollo, *op.cit.*, p. 40.

*“Skanderbeg won excellent victories and put to shame two of the greatest Sultans of the Ottoman Turks, because all the time he had the support of the popular masses. They saw in him the sterling leader”.*³⁰

The textbook authors used the romantic and the rhetorical approach to address the figure of the national hero, George Kastrioti – Skanderbeg. He is presented as “*a bearer of freedom of the Albanian people, as a talented organizer of the popular liberation revolt, as a brilliant strategist in the field of martial arts and as a great political leader*”.³¹ The patriotic discourse on the national hero is combined with dogmatic elements about the role of the masses in fighting against the Ottoman invaders and the successes achieved by Skanderbeg. He “*was the first to attack and the last in retreat. His military victories were closely associated with the popular masses because during the war against Turkey, he was supported by the peasantry who fought tirelessly for freedom and independence. He relied on the peasantry that was always loyal and continued the war against Turkey, Venice and the feudal traitors*”.³²

George Kastrioti – Skanderbeg is treated as an out of context figure in the Albanian historiography. The text authors, schematically and in an unrealistic manner, glorified the battles led by the warlord against the Ottoman Empire to ensure the freedom and the independence of the Albanian lands. Thus, the national hero is attributed the fulfilment of the moral mission to liberate the country driven by patriotism, avoiding his property interests and social status.³³ In one textbook is written:

*“Although Skanderbeg left the country when he was very young, he didn’t forget the motherland, the people and his family. He followed closely the events in Albania. Gjon Kastrioti died in 1442. The Sultan sent to Kruja a Turkish pasha. In this way, he violated the agreement which determined that after the death of Gjon Kastrioti, one of his sons will be the governor of Kruja. Then Skanderbeg decided to leave Turkey and to raise the banner of revolt for freedom”.*³⁴

The personality and the activity of the national hero appeared to provide benefit even to the communist regime. The Albanian leadership saw in the figure of Skanderbeg and the history written about him the best model of resistance, through which sought to realize the ideal of legitimizing its authoritarian ambitions.³⁵ “*At a time when the feudal relations in our country were booming and the economy was developing, Skanderbeg managed to fight against feudal disunity and so established the Arbanon centralized state*”.³⁶

³⁰ Dh. Grillo. *History of Albania for eighth grade*. Tirana: Schoolbooks Publishing House, 1966, p. 55.

³¹ Frashëri & Pollo, *op.cit.*, p. 50.

³² *History of Albania: for seventh grade pupils*, p. 20.

³³ Puto, “Some aspects of the perception ...”, p. 99.

³⁴ *History of Albania: for seventh grade pupils*, p. 14.

³⁵ Dritan Egro, “Albanian nationalism as a historiographical phenomenon”, *Historical studies*, no. 1-2, 2008, pp. 154-155.

³⁶ Grillo, *History of Albania for eighth grade*, 1968, p. 37.

The evocation of the liberation wars of the Albanian people, under the leadership of George Kastrioti - Skanderbeg, in the history books for primary and secondary schools, is accompanied by the presentation of the Ottomans as destined to play a negative role in the Albanian lands. Thereby, they tried to argue the defeat of the Albanians against the Ottoman aggressor. The great military force of the invader was put in front of the moral superiority of the Albanian resistance. In addition to this fact was the indifference of the European countries which didn't reward the Albanian people for their support in defence of their civilization.³⁷ The resistance of the Albanians against the Ottoman armies was considered as a shield for freedom of the peoples of Western Europe. *"The war of the Albanian people saved Europe from the Turkish threat due to the efforts of the Albanian forces in the Balkans that prevented the advancement of the Turkish armies in Italy. Just because Skanderbeg was not helped by the European powers and Albania, a small country opposite a great enemy, was finally conquered by the Ottoman Empire"*.³⁸

The Ottoman perspective on the occupation was argued with the establishing of a direct control to eliminate the local dynasties. This meant mainly the implementation of the timar system, which was based on the population census in defters and resources of these countries. The timar system not necessarily led to changes in the old social and economic order. It intended the gradual assimilation by preserving local conditions and classes in accordance with the Ottoman institutions.³⁹ *"With the arrival of the Turks in the Balkans, the feudal order remained the same as before, but changed the land users; the Turkish sanjak-beys took the place of the local princes"*.⁴⁰

The historians in the socialist regime described the feudal military system in the Albanian lands under the Ottoman rule and the exploitative relationship between the feudal lords and the peasantry raja, as follows:

"The Turkish Empire, with the aim to expand the invasion, relied on military feudalism. In the occupied areas, the property was declared mirie lands (state owned property) and administered by the Sultan. In addition, there were also private lands and vakıfs (religious institutions). According to the annual revenue of the feuds for temporary use, which constituted the majority of the mirie lands, they were divided into timars, ziamete and hase. From these lands, feudal lords received royalty in outdoor products, in cash or in drudgery. ... The feudal ruling class lived on the shoulders of the dependent peasantry, the so-called "raja". Part of the raja was not only the subordinate Christian population, but also the Muslims that didn't belong to the ruling class".⁴¹

The consequences of the timar system appeared in the history textbooks based on the principles of Marxist-Leninist ideology, such as: the aggravation of class

³⁷ Puto, "Some aspects of the perception ...", pp. 99-100.

³⁸ *History of Albania: for seventh grade pupils*, pp. 20-21.

³⁹ Halil Inalçik, "Ottoman methods of conquest", *Përpyjekja*, Year XI, no. 22, Tirana, 2006, p. 107.

⁴⁰ *History of Albania: for seventh grade pupils*, p. 22.

⁴¹ *History of Albania for secondary schools*, pp. 62-63.

struggle between the peasants and lords was the result of the strengthening of exploitative relations,⁴² the role of the masses in the struggle against the Turkish rulers and local feudal lords managed to prevent the imposition of timar regime in some Albanian areas.⁴³

*“This happened especially in the mountainous regions of Himara, Mirdita Dukagjin, Laberia, Great Highland, and Highland of Diber. The brave mountaineers of these provinces, due to their long and determined fight, favoured by their military organization, from the ancient military traditions and the physical nature of the country, faced successfully the pressure of the enemy. Consequently, in these areas were not implemented the Ottoman kanunnames. The highlanders did not become raja, but remained free peasants, farmers excluded from the regime of timar. The Ottoman Empire was forced to recognize this condition, because it failed to subdue the highlanders. It acknowledged the governing under local Venom of the highlanders and excluded them from the long list of feudal obligations. Instead of these obligations, they were asked to pay an annual tribute to the family, haraç. This was a great victory for the Highlanders because they were excluded from the heavy feudal-military administration and gained an internal social and administrative autonomy”.*⁴⁴

According to the scholar Hysamedin Feraj, there was a partial armed resistance of the Albanian population, driven by religious or economic interests. From a quantitative and qualitative point of view, the resistance against the Ottoman invaders didn't represent the Albanian people. Firstly, it included a very small geographic area compared to all ethnic Albanian territory, namely it was a local resistance. Secondly, due to the rare population of these mountain regions, it was engaged the lesser part of the Albanian people. Thirdly, it was a “resistance” of the most backward Albanian territories whose population was isolated from the mainstream of the civilization. Fourthly, it was mainly based on economic and religious reasons rather than the ethnic ones, etc.⁴⁵ Meanwhile, most of the Albanian population and territories operated under the Ottoman system.

Such a situation is explained even by the phenomenon of mass conversion of Albanians to Islam, owing to: economic factors, with the aim to save tax, such as the payment of jizya, or the expropriation of non-Muslim population; religious factors, associated with dogma and ignorance of the religious practices, or the lack of Christian clergy and their low theological and intellectual level; and finally, political factors, to avoid repression of the Ottoman authorities.⁴⁶ The authors of one textbook have argued:

⁴² *History of Albania for eleventh grade*, Part I, p. 56.

⁴³ *History of Albania: for seventh grade pupils*, p. 22.

⁴⁴ Frashëri & Pollo, *op.cit.*, pp. 56-57.

⁴⁵ Feraj, *op.cit.*, p. 47.

⁴⁶ Nathalie Clayer, “Some thoughts on the phenomenon of conversion to Islam based on the case of the Albanian Catholics, observed by a Jesuit mission at the end of the Ottoman era”, *Përpyjekja*, Year XI, no. 22, Tirana, 2006, p. 127.

*“Besides the military campaign to defeat the resistance, the Turks tried to convert to Islam the Albanians. They hoped by this way to disrupt them and ensure peace. The campaign for this purpose continued until the end of the XVII century. In order to force them to abandon the Christian faith and return to Islam, the Turks exploited wildly the Christians and loaded with numerous and heavy taxes, which was removed when they changed their religion. The Albanians resisted for a long time that Turkey’s policy, but, finally, the huge masses were forced to become Muslims. Thus, almost two thirds of the population were Islamized. Since that time Christians, as well as Muslims, paid the tax, so there were no cases of mass change of religion. In the beginning, religious discord led to some extent to inhibit the common war of the Albanians against the invader”.*⁴⁷

The Albanian historiography of socialism declared a “taboo” topic the spread of Islam in the Albanian lands, negating the directly and comprehensively presentation. The change in the religion identity of the Albanians was conceived as a negative phenomenon, repressive and a violent process conducted directly or indirectly by the Ottomans. The conversion to Islam was described as a well-planned initiative by the Ottoman conqueror, to create an ideological belonging to the Ottoman Empire.⁴⁸ *“The Ottoman rulers thought that if Albanians were converted to Islam, they would abandon the liberation movement and be ideologically linked with the fate of the Turkish Empire. For that reason, in the last quarter of XVI century, they undertook the Islamization campaign of the Albanians”.*⁴⁹ This phenomenon was accompanied by “the reactionary role of the religion”, which had always served *“to oppress and exploit the people. The Albanians who integrated into the Ottoman administration became rich and were used as a tool to divide and suppress the people”.*⁵⁰ Such an approach fitted well with the propaganda of the orthodox communist ideology.⁵¹

The establishment of the Ottoman rule in the Albanian lands was considered a step backwards for the country and isolation from regular contacts with Europe. The Ottoman occupation was held responsible for the economic, political and cultural backwardness of the Albanians.

*“At the beginning of the XVI century, Albania was in a deplorable condition. The country was filled with ruins on all four sides. The economy was crumbling everywhere. The population had been reduced significantly. Large and flourishing cities, such as Durrës, Shkodra, Berat looked like villages. Drishti, Danja, Shirq were completely abandoned by previous residents. In the cities, there were very few craftsmen. Trade was almost totally paralyzed. Old economic contacts of the Albanian coast with the Adriatic cities were interrupted”.*⁵²

⁴⁷ *History of Albania for eleventh grade.* Part I, p. 54.

⁴⁸ Egro, *History and ideology*, pp. 159-162.

⁴⁹ Frashëri & Pollo, *op.cit.*, p. 59.

⁵⁰ *History of Albania: for fourth grade pupils*, p. 33.

⁵¹ Puto, “Some aspects of the perception” p. 92.

⁵² Frashëri & Pollo, *op.cit.*, p. 54.

*"Damages in the field of art and culture were incalculable. Cities, along with the castles, churches, palaces and public buildings were destroyed".*⁵³

The coverage of the early Ottoman period in history textbooks implied the ban of the pre-Ottoman development that existed in the Albanian areas. It coincides with the evolutionary perspective of the Albanian historiography, which treats the development of society in a linear way. According to this view, the regression in the beginning of the Albanian-Ottoman relations was accompanied by a period of hibernation and then a slow economic, social and political progress.⁵⁴ Thus, with the decline of the timar regime were created pashaliks, the autonomous and semi-autonomous feudal provinces,⁵⁵ which were formed by the Albanian feudals contrary to the Ottoman centralized state. The resistance of the pashaliks against the Sublime Porte showed the continuity in the tradition of Albanian anti-ottoman resistance.⁵⁶

The orientalist discourse characterized the description of the Ottoman period in the Albanian lands. It offered a manikeist vision of the world, divided between the advanced Western civilization, where it was the natural place of Albanians and "the backward and barbaric East", which identified the Ottoman Empire. Its culture represented a lower value system compared to the occidental one.⁵⁷ The culture of the Turks was "the other", a kind of alienation of the material and spiritual values of the Albanian people. This attitude meant the rejection of cultural diversity, which found fertile ground in the socialist Albania that propagated the rapid development of the country, in terms of international isolation.⁵⁸

The East - West dichotomy was used to explain the reasons for the delay of the Albanian national movement in comparison to the neighbouring countries. They related to the extremely difficult social-economic position of the Albanians within the Ottoman Empire. *"Although the Albanian people started fighting against Turkey in time, it was impossible to win freedom as other peoples of the Balkans. It happened because of the economic and social situation of the Albanians".*⁵⁹ The presentation of the ottoman oppression was in opposite with the romantic and the patriotic approach used to describe the Albanian uprisings against the invaders. *"Among the forces of the League (of Prizren, E. L) and the Turkish army, which came to Albania in the spring of 1881, were fought many bloody battles. The most aggressive war happened near the village of Slivovo, where thousands of Turks were killed. With the intention to encourage comrades, valiant Mic Sokoli was shed and*

⁵³ *History of Albania for secondary schools*, p. 58.

⁵⁴ Puto, "Some aspects of the perception", p. 96.

⁵⁵ Frashëri & Pollo, *op.cit.*, p. 64.

⁵⁶ Egro, *History and ideology*, p. 180.

⁵⁷ Enis Sulstarova. *Escape from the East: Albanian orientalism from Naim to Kadare*. Tirana: Dudaj, 2006, pp. 43-44.

⁵⁸ Artan Puto, "The romantic and nationalist spirit in the debate on "the Albanian identity"", *Përpyjekja*, Year XII, no.23, Tirana, Autumn 2006, p. 23.

⁵⁹ *History of Albania: for seventh grade pupils*, p. 35.

covered his body with the enemy ball".⁶⁰ This way of writing history textbooks aimed at showing the Albanians as key actors and able to meet their own needs. Such a version suited the populist rhetoric of the regime, which used the historical past for political gain.⁶¹

The historical past also served as an inspiration for the national movement. The idealisation of the past was necessary to elucidate the national history and important events were used as effective tools to raise awareness and ensure the national unity of the Albanians.⁶² The mission of the National Renaissance activists came to support the creation of myths, as inevitable aspects of the collective experience. "*Myths help to support nations and therefore nations rely on their own myths*".⁶³

So was the myth of the Turkish obscurantism that represented the forces of evil, regressive elements in the Albanian romantic nationalism. "*If Western Europe had taken the path of capitalist development, in Turkey prevailed a rotten feudal system*".⁶⁴ Realistically, the symbolism of darkness showed the interest of the Albanians to extract from the Ottoman identity, in the period when they were fighting for independence from the Sublime Porte.⁶⁵ In this dark background of the collective memory, the 500 years coexistence with the Ottomans was prominent the figure of Skanderbeg, who was involved in the lab transformation of the history into myth. This historical personality brought together the facts, truths, half-truths and fabrications. He became a national hero, who signified the myth of the resistance of the Albanian people. Skanderbeg was turned into the national symbol needed to justify the thesis of European belonging of the Albanians. In the national ideology, it was important: firstly, to increase awareness of the Albanians for their European ancestry, aimed at abandoning as soon the Ottoman past and, secondly, to provide the support of Europe in the service of their cause.⁶⁶ "*The European Great Powers helped our neighbouring countries, only the Albanian people were not supported and protected by them, due to its identification as part of Turkey and forgetting on purpose all 100 years wars of our nation for freedom and independence*".⁶⁷

The realization of the national idea also required the creation of the historical construct synthesized in Pashko Vasa statement "*the religion of the Albanians is*

⁶⁰ Grillo, *History of Albania for eighth grade*, 1966, p. 113.

⁶¹ Puto, "Some aspects of the perception ...", p. 93

⁶² Egro, "Albanian nationalism ...", p. 148.

⁶³ George Schopflin, "Nature of myth: Some theoretical aspects", *Përpjekja*, Year VI, no.15-16, Tirana, january-december 1999, p. 12.

⁶⁴ *History of Albania: for seventh grade pupils*, p. 24.

⁶⁵ Fatos Lubonja, "On the need for deconstructing myths", *Përpjekja*, Year VI, no.15-16, Tirana, january-december 1999, p. 8.

⁶⁶ Piro Misha, "Nationalism phenomenon and Albanian crisis", *Përpjekja*, Year VI, no.15-16, Tiranë, january-december 1999, p. 26.

⁶⁷ *History of Albania: for fourth grade pupils*, p. 43.

Albania".⁶⁸ In terms of the religious division of the Albanians, the ideologues of the Renaissance excluded the religion from the entire nation-building elements. The reason is that the Turkish governors continued to identify the nationality with the religion. According to them, all the Muslim inhabitants of the empire, regardless of their nationality, Turks, Albanians, Bosnians, Arabs etc., were considered members of the Ottoman nationality; Orthodox residents, without exception, as members of Greek nationality, and the Catholic residents as members of the Latin nationality. Based on this principle, Albanians, divided into three different religions, were not recognized as a single nationality.⁶⁹

In these circumstances, the intellectual elite built the myth of the Albanian pragmatism, which referred to "the weak religiosity" or, more accurately, the pragmatic and non-spiritual way of experiencing the religion from the Albanians. Their goal was to present religion as a later category than nationality; therefore, it did not change the national essence of the Albanians and was embraced for pragmatic reasons.⁷⁰ While none of the beliefs was in a position to unite all the Albanians in a religious platform, the only tool left was the language; the Albanian language, very distinct from the nearest neighbours languages (Greek and Slav), was the only factor that could soften the differences between religions and different religious identities.⁷¹ *"The patriots understood that the risk of division could be eliminated and the unification of the country in the fight against the foreign enemy could be achieved only by spreading among the Albanians the national consciousness or as it was said at that time the feeling of "Albanianism". They believed the best way to convey this feeling was the spread of the national education and the publication of the Albanian works"*.⁷²

The history textbook authors of the socialism paid special attention to the awakening of the national consciousness of the broad masses of population, who was considered the main driving force of the liberation war.⁷³ This schematic and dogmatic approach described the Albanian national movement. In accordance with the political-ideological attitude of the government in power was reflected even the impact of the first Russian Revolution in organizing the armed uprising of the Albanians against the "Ottoman yoke", a fact not mentioned in the history textbooks published after the interruption of the relations with the Soviet Union. In one textbook is written:

"The first Russian Revolution of 1905-1907 was directed against the oppressive regime of czarism. It had many features in common with the harsh regime of the

⁶⁸ Fatos Lubonja, "Among the glory of a virtual world and the misery of a real world", *Përpyjekja*, Year VI, no.15-16, Tirana, january-december 1999, p. 144.

⁶⁹ Frashëri & Pollo, *op.cit.*, p. 85.

⁷⁰ Puto, "Some aspects of the perception ...", p. 102.

⁷¹ Ger Duijzings, "Qerbelaja of Naim Frashëri: Religion and politics in Albania", *Përpyjekja*, year VI, no.15-16, Tirana, january-december 1999, p. 45.

⁷² Frashëri & Pollo, *op.cit.*, p. 86.

⁷³ *History of Albania for eleventh grade*. Part I, p. 88.

sultans. The exposure of czarism by Lenin and the Bolsheviks was also the unveiling of vicious regime of the Turkish invaders. There was the sympathy found by the Albanian national movement in the first Russian Revolution. The example of the Russian revolutionaries showed the Albanian people the way to freedom and that freedom can be won through armed uprising".⁷⁴

"Compared with the armed movements in the previous years, the uprising of 1912 was more general, from the participation of the masses; wider, from its territorial expansion; more powerful referring to the military victories and the most important due to the political results achieved. The uprising of 1912 led Albania to the threshold of victory of the autonomy".⁷⁵ This presentation attributed to the internal factor the primary role in overcoming the idea of autonomy, with the concrete request for the creation of an independent Albanian state. The history textbooks mentioned above all the contribution of the popular masses, not that of the landowners, for the realization of an independent Albania. It was treated neither as a creature of the political and diplomatic combinations, nor as a gift of the European Great Powers, but as a result of the severe war of the Albanian people.⁷⁶

The act of declaring independence on November 28, 1912 was described in the history schoolbooks for primary and secondary education as the highest culmination of efforts and of century wars fought by the Albanian people to save its existence and to secure freedom for the motherland. It ended the nearly 500-years rule of the Ottoman Empire and, at the same time, prepared the way to face the risk of fragmentation of the country from the greedy chauvinists. Although the proclamation of independence didn't bring to an end the disasters that the Albanian people suffered for some more decades from the oppression and the exploitation of foreign and internal enemies, the decision of the National Assembly of Valona was a historic act of crucial importance for the future of Albania.⁷⁷

CONCLUSIONS

The Albanian-Ottoman multilateral relations across five centuries of their coexistence were presented in the history textbooks for primary and secondary education dominated by the national-communist ideology, which led the Albanian state after the WWII. The influence of dogma was seen in the use of principles of Marxism-Leninism, such as: the role of popular masses, the class struggle, the exploitative relationship, or the "intentional" terminological inaccuracy of text writers, in order not to recognize the contribution of social forces and the dynamics of various historical events. Also a schematic and politicized overview characterized the description of Albanians as key actors and masters of their own fate, separated from the wider geopolitical context. This approach fitted well to the principle of

⁷⁴ *History of Albania: for seventh grade pupils*, p. 36.

⁷⁵ Frashëri & Pollo, *op.cit.*, p. 117.

⁷⁶ Egro, *History and ideology*, pp. 192-194.

⁷⁷ Frashëri & Pollo, *op.cit.*, p. 120.

“relying on their own strength” and the isolation policy of the socialist Albania in the international arena.

National romanticism decried as well the history of the Albanian lands under the Ottoman Empire, from the 15th century wars, under the direction of George Kastrioti –Skanderbeg, till the declaration of independence in 1912. The socialist regime used the patriotic rhetoric for real political purposes, while the activists of the National Renaissance with the aim to increase the national consciousness of the Albanians. On one hand, the mythological image of the national hero, Skanderbeg, and, on the other side, the manikeist perception that labeled the Ottoman Empire as a symbol of darkness, helped the national awakening. The national discourse was further completed by the creation of the historic construct to unify Albanians belonging to different religions, like the motto “The religion of the Albanians is Albania”. It coincided not only with the national ideology, but also it suited to the regime’s populist propaganda on the “reactionary role of the religion”.

The ottoman period in the history school textbooks during the Albanian socialist government were written under the influence both of romanticism and the national-communist ideology. This approach prevailed even the presentation of winning the independence, as a result of “the heroic struggle of the Albanian people against “the ottoman yoke””.

BULGAR YAZAR İVAN VAZOV VE TÜRKLER

ZEYNEP ZAFER*

Özet

Bulgaristan'ın en ünlü milli şairi ve yazarı olarak kabul edilen İvan Vazov (1850-1921) elli yıldan fazla sürdürdüğü yazarlık döneminde ortaya koyduğu pek çok eserinde Osmanlı hâkimiyetine ve Türklere yer vermiştir. Yazar insan severliğiyle bağdaşmayan, Türklere karşı olumsuz bir yaklaşım doğrultusunda eser veren Balkan coğrafyasında yetişmiş sanatçıların en başta gelenlerindedir. Kaleme aldığı şiir, nesir ve tiyatro yapıtları, Bulgar toplumunda gerçek dışı Türk imajının, önyargının oluşmasında çok büyük rol oynamış ve oynamaktadır.

Yazar Balkan Türklerinden, yani “ötekilerden” çok uzak kalmış, onların gerçek iç dünyalarını anlamayı başaramamıştır. Taraflı bir tutum içine girdiği için evrensel hoşgörü boyutlarına ulaşamamış olan İvan Vazov, Bulgaristan Prenslığı kurulduktan sonra bile Osmanlı hâkimiyetine ve Türklere bir şair, bir sanatçı tarzıyla yaklaşmamış ve onları önyargısız, abartmadan, belli başlı gerçek özellikleriyle tasvir etmemiştir.

Çalışmamızın amacı, Bulgar yazar İvan Vazov'un Türklere yönelik olumsuz yaklaşımını içeren eserlerini tartışmaya açmaktır.

Anahtar Sözcükler: İvan Vazov, Bulgar yazar, Türkler, olumsuz yaklaşım, hoşgörü.

Bulgarian Writer Ivan Vazov and Turks

Abstract

Ivan Vazov (1850-1921) who is regarded as the most famous national poet and author of Bulgaria gave place to Turks and the Ottoman domination in many of his works during his writing experience which lasted for more than 50 years. The author is one of the most notable writers among the Balkan artists who produces literary works having a negative attitude towards Turks, which actually contradicts with his humanism. The unreal image of Turks in Vazov's poems, prose and plays had and still has a significant influence in building prejudice against Turks in Bulgarian society.

The author had always been far away from the Balkan Turks, 'the others', and had failed to understand the real sentimental part of them. He had never been able to reach the sense of universal tolerance and the style of a real artist and writer because of his sided attitude and after the establishment of Princedom of Bulgaria had failed

* Prof. Dr. Zeynep Zafer, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Bulgar dili ve Edebiyatı Anabilim dalı, Ankara /TÜRKİYE, zkelesh@gmail.com

to describe Turks and the Ottoman domination in an unprejudiced, objective way that does not use exaggeration but reflects who actually they were.

The purpose of our work is to start a debate on the author's works which embrace a negative attitude towards Turks.

Keywords: Ivan Vazov, Bulgarian author, Turks, negative approach, tolerance.

Bulgar yazarlar arasında İvan Vazov'un (1850-1921) Türklerle ilgili taraflı ve şoven olarak yazdığı eserlerinde karşımıza çıkan Türk imajı, son derece menfidir. Yazar, Balkanlar'da yaşayan Türklere ve genel olarak Osmanlılara, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bu olumsuz yaklaşım doğrultusunda eser veren Bulgar sanatçılarının en başta gelenlerindedir.

Yaşamı boyunca kaleme aldığı çeşitli yapıtlarında Osmanlı Devleti'ni ve Türkleri son derece taraflı bir biçimde ele alırken, sanatçı olarak ortaya koymak istediği amaçlarından biri de Bulgar halkında Türklere karşı nefret duygularını uyandırmaktır. Bu yaklaşımı, yalnız Osmanlı dönemi ile sınırlı değildir; Bulgaristan kurulduktan sonra kötü Türk ve Osmanlı imajı, Vazov'un hiç bırakmadığı, en sevdiği konulardan biri olmaya devam etmiştir. Bu nedenle eserleriyle Türk düşmanlığını alevlendirmeye çalışan İhtilal Komitelerinin ve daha sonra birçok Bulgar hükümetinin siyasi amaçlarına hizmet etmiştir.

Son yıllarda Bulgaristan'da tarih ve edebiyatla ilgili yapılan birkaç inceleme, Balkanlar'da ve daha dar bir coğrafya olarak bu ülkede oluşan oldukça olumsuz Türk imajının tarihini, geleneğini, nedenini ele almaktadır. Osmanlı tarihi uzmanı bazı Bulgar araştırmacılar, XIX. yüzyılın son yıllarında ve XX. yüzyılda aşırı milliyetçiliğinin izlerini taşıyan, Hıristiyan halklarının zorunlu kitlesel İslamlaştırması veya Türkleştirilmesi ile ilgili oluşturulan mitosunu doğuran tarihi süreci yeniden gözden geçirmektedirler¹.

Osmanlı tarihiyle ilgili birçok çalışması olan Rositsa Gradeva, bir makalesinde XV-XVIII yy. Bulgar edebiyatında yer alan Türk imajını incelemektedir². Gradeva'nın çalışmasından da söz eden M. Vrına-Nikolov'a göre, Bulgar edebiyatındaki Türklerle ilgili ilk olumsuz imaj, Paisiy Hilendarski'nin (1722-1773) 1762 yılında tamamlanan ve Bulgar halkının milli duygularını uyandırmak amacıyla taşıyan *Slav-Bulgar Tarihi* adlı kitabında yer almaktadır. Paisiy Hilendarski, Türkleri "katil", "gaspçı", "hırsız", "gaddar", "Hıristiyanları zorla Müslüman

¹ Mari Vrına-Nikolov, "Obrazit na turçina v bilgarskata proza ot IXX i XX vek": *Tema i variacii po edin mit na balkanskata natsionalna identiçnost*. <http://balkansbg.eu/bg/content/b-identichnosti/481-obrazat-na-turchina.html> (10.08.2016).

² Rositsa Gradeva, "Turtsite v bilgarskata knijnina, V-XIII vek". // *Balkanski identiçnosti*. <http://balkansbg.eu/bg/content/b-identichnosti/140-turtzite-v-balgarskata-knijznina-hv-hviii-v.html> (16.08.2016)

yapan”, “kanundan ve ahlaktan uzak” yaşayan insanlar şeklinde betimlemektedir³. Bu imajı devam ettirenlerden biri de Piskipos Sofroniy Vraçanski’nin, (Aziz Nazmi ve Şakir Taş tarafından Türkçe’ye çevrilmiş ve 2003’te İstanbul’da yayımlanmış) *Osmanlı’da Bir Papaz: Günahkar Sofroni’nin Çileli Hayat Hikayesi (1739–1813)* adlı otobiyografisidir. Piskopos Sofroniy Vraçanski özgeçmişini ele aldığı bu kısa yazısında, olumsuz Türk imajını ele almaya sürdürür, onu geliştirir ve bu konuya önemli katkılarda bulunur. Bundan sonra birçok Bulgar yazar olumsuz Türk imajını destekleyen ve geliştiren eserler kaleme almaya devam eder⁴.

Söylediğimiz gibi Vazov, yapıtlarında yalnız Bulgaristan’ın bağımsızlığından önce değil, daha sonra da yazdığı eserlerinde sık sık kötü Türk karakterlerine yer vermektedir. Pek çok şiiri bu konudan hareket ederek yazılmıştır. *Unutulanlar Destanı* adlı şiir dizisinde, Victor Hugo’dan etkilendiğini söyleyen Bulgar yazar, Türkleri kana susamış, korkak, gaddar, savunmasız Bulgar kadın ve çocuklarının canını kıyan, namussuz vb. kötü özelliklere sahip kişiler olarak betimlemektedir. Kısacası, Vazov’un şiirleri “canavar Türkler” tarafından dökülmüş zavallı Bulgarların kaniyle boyanmıştır.

Büyük hayal kırıklığına uğrayan ve canını kurtarmak amacıyla Bulgarlar tarafından yönetilen ülkesini terk etmek zorunda kalan yazarın o dönemde bile Türkleri kötüleme modasından vazgeçmemesi çok şaşırtıcıdır. Anlaşılan yazar başka konu bulmakta sıkıntı çekmektedir. Sürgün döneminde ve gene model olarak aldığı Fransız yazar Victor Hugo’nun etkisinde yazmış olduğu *Boyunduruk Altında* adlı romanında Türk imajı konusunda herhangi bir farklılık göze çarpmamaktadır. Bu yapıtında da genel olarak Türkleri gaddar, kötü, genç Bulgar hanımlarının peşinde koşan, çapkın, açgözlü, parayla satın alınabilecek, kana susamış ve yabani hayvanlara benzeyen kişiler olarak sunmaktadır. Bu nedenle de Türklerin yok edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Buna karşılık, Bulgar figürlerinin çoğu en iyi insani özellikleriyle betimlenmektedir. Vazov, Türkleri kötülemek konusunda bu eserinde sınır tanımaz, yalnız bazı Bulgarları eleştirmek istediği zaman, kıyaslama ögesini oluşturacak orta derecede iyi bir Türk karakterine yer verir.

İlginç olan şudur ki, Vazov’un bu duyguları herhangi bir insan severlikle bağdaşmamaktadır. Çünkü bazı hareketleri için, Türk karakterlerini suçlayıp büyük hakaretler içeren sıfatlarla adlandırırken, aynı davranışlarda bulunan Bulgar figürlerini, millet ve Hıristiyanlık adına her tür suçu işleme hakkına sahip kahramanlar gibi sunmaktadır. Örneğin *Zagorka*⁵ (Зарорка -1882) adlı poemin kadın karakteri Ruska, başkalarının isteği üzerine bir Türkü öldürdüğü için şair

³ Vrina –Nikolov, *Obrazit na turçina...*, <http://balkansbg.eu/bg/content/b-identichnosti/481-obrazat-naturchina.html> (10.08.2016).

⁴ Vrina –Nikolov, *Obrazit na turçina...*, <http://balkansbg.eu/bg/content/b-identichnosti/481-obrazat-naturchina.html> (10.08.2016).

⁵ Bulgar edebiyatındaki poemin yeri ve konuları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Melahat Pars, Uyanış “Çağ Bulgar Edebiyatında Edebi Tür Olarak Poema//“SERDAR”. Grigor Pırliveç”. *KÜL/Sanat*, Ankara 2008.

tarafından kahraman olarak ilan edilmektedir. Bu bağlamda Vazov, dar ve son derece taraflı milli çizgisinden çıkıp, kendisini sınırsız insan sever boyutlara yükseltebilecek sanat katmanına asla ulaşmamaktadır.

Vazov, Türk ve Bulgar, Hıristiyan ve Müslüman gençleri arasındaki aşka, evliliğe her zaman karşı çıkmaktadır. Türk karakterlerin güzel Bulgar kızlarına olan ilgisini uygun görmediğinden konuyla ilgili birçok eser ortaya koyarak bu tür aşk ve evlilikleri kesin olarak reddetmektedir. Genel olarak, yapıtlarındaki genç Bulgar kızlar, Türklere hiç ilgi duymazlar. Bu nedenle de ya zorla kaçırılıp Müslümanlaştırılırlar⁶, ya da gaddar babaları tarafından Türklere zorla verilirler.

Yazar, sözünü ettiğimiz *Zagorka* ve *Taş Yığınağı* (Грамада-1879) adlı poemlerde bu konuyu işler. *Trayko ve Rıza* (Трайко и Риза-1881) isimli poeminde ise Mustafa'ya aşık Rıza isminde bir Bulgar kız, daha sonra hiçbir neden olmaksızın sevmediği Bulgar genci Trayko ile evlenir. Rıza, arkadaş olan bu iki delikanlının kendisi için düşmanca dövüşmelerini sağlar. Bu mücadele sonunda kazanan Bulgar genci Trayko'dur. Genç Mustafa'nın bazı güzel özelliklere sahip bir Türk şeklinde aktarılması, Türk tarafından zorla kaçırılmış Bulgar asıllı bir annenin çocuğu olmasından kaynaklanır.

Birçok Bulgar eleştirmenin üzerinde dikkatle durduğu önemli bir nokta daha vardır. Vazov'un eserlerinde yer verdiği ve yücelttiği değerleri, kendi kişiliğinde ve davranışlarında bulmak oldukça zordur. Büyük bir coşkuyla Bulgar halkının kahramanlığını ve cesaretini kaleme alan yazar, herhangi bir davranışıyla kahramanlık örneği sunamaz. Vazov'un bu yapısı, biraz önce söz ettiğimiz Türk ve Bulgar halkları arasındaki kadın erkek ilişkileri konusunda da farklı değildir. Türk karakterlerinin Bulgar kızlarına gösterdikleri uygun olmayan ilgiyi acımasızca eleştiren ve buna bağlı olarak sayısız insanlık dışı olayı kurgulayıp işleyen Bulgar yazarın savunduğu prensip ve ahlaki değerlere tamamen ters düşen gerçek bir hadise, esasen kendi hayatında yer almaktadır.

⁶ Türklerin Bulgar kızlarını zorla kaçırma konusu, Bulgar edebiyatının 19. ve 20. yy. başında birçok yazar tarafından işlenmektedir. Bu duygusal konuyu Vazov'un da sevdiği ve yapıtlarında dile getirdiği görülmektedir. Bulgar halkını kışkırtmaya yönelik işlenen zorla kız kaçırma olayı hakkında ünlü bir ihtilalcı olan Zahari Stoyanov'un görüşü şöyledir: "Bulgaristan'da Türklerin senede 4-5 kız kaçırma olayına karışmış olsalar da, ki bunların çoğu kendi isteğiyle kaçırılmıştır, Büyük Rusya'da bu hadiseler, Hıristiyanlığa uygun bir biçimde yapılıyordu. Biz, tek başına 50, hatta 80 kızının ırzına geçmiş olan birkaç toprak ağasının ismini sayabiliriz. Neyi mi anlatmaya çalışıyoruz? Rusya'da iki kız bir köpeğe karşılık satılıyordu" (Zahari Stoyanov, *Hristo Botyov// Vasil Levski. Çetite v Bulgariya. Hristo Botyov. İzdatelstvo na BZNS. Sofiya 1980, s. 371*). Bulgar sosyolog İvan Hacıyski de zorla kız kaçırma konusunun genel olarak uydurulmuş olduğunu dile getirir: "Türk haremlerine götürmek ve Türkleştirmek amacıyla zorla kız kaçırma konusuna gelince, şunları söylemeliyim ki, isyanın çıktığı bölgeleri gezerken isyan öncesi yıllarında gerçekleştirilmiş herhangi bir kız kaçırma olayını tespit edemedim" (İvan Hacıyski, *Bit i duševnost na našiya narod, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski"*, Sofiya 1995, s. 281).

1879 yılında Berkovitsa kasabasına Mahkeme Başkanı⁷ olarak tayin edilen yazar, 29 yaşındadır. Osmanlı-Rus Savaşı yeni bitmiş, burada yaşayan Türklerin bazıları öldürülmüş, bazıları göç yolunu tutmuş, bazıları da burada kalmıştır. Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları, Tarihçe-i Vak'a-i Zağra* adlı eserinde bu konuda pek çok bilgi vermektedir⁸: “1294 hicrî senesi Cumadilahire’si ve 1293 mali yılı Haziranın on ikisi [24 Haziran 1877] günleri, mağrur düşman Tuna’yı geçerek Zıştovi’yi zabt etti. Burayı koruyan askerlerden dört yüz kadar Müslümanı al kana boğdu. Ahali ağlayarak, şaşkın ve perişan yollara düşüp dağıldı.

Yatak köyü halkını tamamen katliam ettiler. Servi ahalişi dahi Zıştovililerden beter bir halde, şefkat kucaklarında ninni ve türkülerle beslemekte oldukları, ömürlerinin meyvesi çocuklarını yollara atarak, Şipka Balkanı’ndan aşır Kızanlık’a döküldüler”⁹. “Zağra’nın istilası üzerine, intikamcı ve yağmacı Bulgarlar, Yakaboyu’ndaki Hriste, Külbe, Bükümlük, Hızır Bey, Canbazören köylerine yürüyüp para umdukları zengince Müslümanları işkencelerle öldürüp, kadın çocuk demeyip ele geçenleri katliam eylediler! Kurtulabilenler ise çırıl çıplak Zağra’ya can atabilmiştir”¹⁰.

Milli duyguları çok hassas Bulgar sanatçısı Vazov, sürekli olarak Türklere yakıştırdığı insanlık dışı davranışları gündemde tutmayı görev bilmektedir. Fakat her zaman eleştirdiği ve Türklere mal ettiği davranışları bizzat kendisi yapmakta veya arkadaşlarının yapmasına izin vermektedir. Berkovitsa ve civarı yapılan gayrimenkul satış defterleri, Türklerin mallarının Bulgarların eline nasıl geçtiğini kanıtlamaktadır. Vazov’un görevde bulunduğu dönemde yapılan 200 gayrimenkul satışından 161’i Türklere Bulgarlara ve 4’ü de Yahudilere gerçekleştirilen satışlarla ilgilidir¹¹. Bu konuya değinen çok yetersiz Bulgar kaynaklarına göre, Rusların Osmanlı Devleti’nden gasp ettiği topraklarda memuriyete giren Vazov’un iki yardımcısı Yordan Şişkov ve İvan Stoyanov, Türklerin gayrimenkullerini “satın” alırlar¹². Berkovitsa İl Mahkemesi üyesi Yordan Şişkov da sekiz ay içinde Türklere çarşıda bulunan bir ev, 67.5 dönümlük toprağıyla birlikte bir çiftlik, 4.5 dönümlük bir arsa, iki otlak, bir değirmen ve bir dükkan “satın” almıştır¹³. İgov’a göre o dönemde Mahkeme Başkanı olan Vazov hakkında basında “asılsız haberler” yayınlanmaktadır¹⁴. Gerçekten de yazarın başkanlık yaptığı Berkovitsa Mahkemesi

⁷ Veliçko Vilçev, *İvan Vazov. Jiznen i tvorçeski pit*, İzdatelstvo na Bılgarskata akademiya na naukite, Sofiya 1968, s. 173-177.

⁸ Alıntılar orijinal haliyle verilmiştir.

⁹ Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları. Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*. İz Yayıncılık. İstanbul 2007, s. 81.

¹⁰ Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları...*, s. 124.

¹¹ Vilçev, *İvan Vazov...*, s. 183.

¹² Boyan Draganov, *Zad zavesata na golemite skandali*, İzdatelstvo AHAT. Ruse 2008, s. 249.

¹³ Veliçko Vilçev, *İvan Vazov...*, s. 183.

¹⁴ Svetlozar İgov, *İstoriya na bılgarskata literatura. 1878-1944*. Akademično izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, Sofiya 1995, s. 19.

hakkında basında çok sayıda ciddi eleştiri yayımlanır¹⁵. B. Draganov'a göre hukuktan hiçbir şey anlamayan Vazov, on dokuz oğlak ve kuzu yemiş bir köpeği idama mahkûm etmesi ile ilgili hadise, fıkra gibi tüm Bulgaristan'da anlatılmaktadır¹⁶. Bu olay, eleştirmen Viçev tarafından da onaylanmaktadır¹⁷.

Yukarda verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi Berkovitsa ve civarının sakinleri daha çok Türklerden oluşmaktadır. Fakat Türkler ya öldürülerek, ya da göçe zorlanarak amaçlı olarak yok edilmektedir. Yapıtlarında Bulgar halkının hakkını savunan sanatçının davranışları, yalnızca Türklerin mallarına göz diken iş arkadaşlarının acımasız açgözlülüğünden rahatsız olmamasıyla sınırlı değildir. Büyük ihtimalle öldürülmüş Berkovitsalı bir Türkün 19 yaşındaki genç karısı, kasabada yapayalnız kalmıştır. Yazar anılarında, Rusların Berkovitsa'ya girdikten sonra, ailedeki erkekler öldürüldükten veya bazıları göç yolunu tuttuktan sonra, kasabada zorla bırakılan genç ve güzel Türk kız¹⁸ ve kadınların başına gelenleri kendi bakış açısıyla anlatmaktadır:

“(…) Terk edilmiş, nehre yakın bir Türk evinde kaldım. (...) Bu eve Dormidilski'nin prototipi [İvan Stoyanov] de taşındı. Fazla zaman geçmeden Hıristiyanlaştırılmış ve Elena adı verilmiş bir Türk kadınıyla evlendi. Onun yanına Zihra (Paraşkeva, Praskovneya, Peşa) isminde Hıristiyanlaştırılmış başka bir hanım yaşamaya başladı. Bu hanım, sarhoşken bir nehre düşüp boğulan bir Türk ağasının genç, kara gözlü, 19 yaşındaki karısıydı.

Zihra (Paraşkeva), Ağanın ölümünden sonra bir Rus subayı tarafından himaye altına alınır. Subay, Zihra'yı Hıristiyanlaştırmıştı. Subay, diğerleri ile birlikte Berkovitsa'yı terk ettiğinde, Zihra onunla gitmek istemedi ve benim ev işlerimle ilgilenmeye karar verdi”¹⁹.

Birçok Bulgar eleştirmenine göre İvan Stoyanov, genç Türk kadınları özenle Hıristiyanlaştırmaktadır²⁰. Tek başına, kocasız, akrabasız olarak varlığını sürdürmeye çalışan ve önce Rus subayıyla birlikte yaşamak zorunda kalan kadını, yanında hizmetçi olarak çalıştıran Vazov da, çaresiz genç Türk kadını sevgilisi yapar²¹ ve hiç çekinmeden hissettiği “aşk ve sevgi” duygularını daha sonra eserlerinde dile getirir. Yakın arkadaşı İ. Şişmanov, Vazov'un hiçbir yerde

¹⁵ Viçev, *İvan Vazov...*, s. 186.

¹⁶ Draganov, *Zad zavesata na...*, s. 250.

¹⁷ Viçev, *İvan Vazov...*, s. 182.

¹⁸ Türk kadınlarının başına gelenleri görebilmek için yaşanan bir gerçek olay daha vermekteyiz: “Ellerine geçen Bakir kızları, muhadderelerden genç kadınları çıplak ve zelil halde sokaklarda dolaştırdıktan, aşağıladıktan sonra, birçok alçak tecavüz edip, ölüm derecesine getirdikleri biçarelerin tenâsül uzvuna bir de kazık sokup telef ettiler. Müflis köyü papazı, taassubunun şiddetine bakmalı ki, genç bir kadının memelerini keserek kanıyla ellerini yıkadı. Daha sonra yakalanınca bu yaptığını itiraf etti, cezası verildi” (Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları...*, s. 190–191).

¹⁹ İvan Vazov, *Sıbrani sıçineniya. Tom 19. Biografični Materiali*. Bilgarski pisatel. Sofiya 1957, s. 91-92.

²⁰ Draganov, *Zad zavesata na...*, s. 250; Viçev, *İvan Vazov...*, s. 174.

²¹ Viçev, *İvan Vazov...*, s. 174.

yazmadığı ve hiç kimseyle paylaşmadığı farklı konulardaki düşüncelerini ve hayatla ilgili bazı gerçekleri kapsayan oldukça önemli notlar bırakır²². İ. Şişmanov'la paylaştığı gibi Vazov, daha sonra da bu genç, talihsiz Türk kadınına bir subaya verir. Vazov, *Zihra* poeminde Türk kadını başkasına verdiği için üzüntüsünü dile getirir. Vılçev'e göre bir gece Hristo Çavov önderliğindeki Bulgar subaylardan oluşan bir grup, eğlenmek amacıyla Vazov uykudayken Zihra'yı kaçırmıştır²³. Draganov ise Zihra'nın kendi isteğiyle Bulgar bir subayla gittiğini yazmaktadır²⁴.

Vazov'un *Zihra* (Зихра) poemi, İngiliz şair George Gordon Byron'un *Chirldde Harold's Pilgrimage* (*Chirldde Harold Hac Yolunda-1812*) adlı eserinden ve 1881 yılında söz ettiğimiz gerçek olaydan yola çıkılarak kaleme alınmıştır. Bu poem, şairin zavallı Türk kadınıyla ilgili olaya bakış açısı bakımından çok önemli bir kaynak sayılmaktadır. Vazov, eserinde betimlediği Türk kadınına, kıskanç kocası Selim tarafından haremden dört duvar arasında kapılı tutulan, olağanüstü güzelliğe sahip bir karakter olarak sunmaktadır. Savaş sırasında Zihra isimli Türk kadının evi, eski dünyası yok olmuştur. Bunun sonucunda Zihra, güzelliğini yalnız kendisi için saklayan kıskanç kocasından, kapalı olan bu dünyadan kurtularak özgürlüğe kavuşmuştur.

Vazov, Byron'un söz konusu yapıtından ve başka Batılı yazarların Doğu dünyası ve kültürüyle ilgili yazılmış eserlerinden yola çıkarak güzel eşini hareme kapatan kıskanç Türkün ateşli sevgisini de işlemektedir. Eserden yola çıkarak, üstü kapalı bir anlatımla aktarılan döneme ait bazı gerçeklere ulaşmak mümkündür. Poemde, Osmanlı döneminde Türklerin yaşadığı güzel günlerden sonra meydana gelen, kaderin onları karşılaştırdığı korkunç gerçeklerden söz edilmektedir. Savaş (1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi), ölümler ve değişiklikler getirmiş, şehirler, konaklar yıkılmış, kan dökülmüş ve halk korkudan yerini yurdunu bırakmak zorunda kalmıştır.

Bunun yanı sıra *Zihra* poeminin romantik ana kısmını izleyen son bölümünde yeniden gerçeklere dönen Bulgar şair, şimdi Zihra'nın nerede bulunduğunu bilmediğini söyler. Güzel Türk kadınının kederini sessizce ve soğukkanlılıkla karşıladığını, vefasız olduğunu, onu kurban ettiğini dile getirir. Aynı zamanda talihsiz Zihra'dan af dilemek istediğini ifade eder. Bu gerçek olaydan sonra sadece üç yıl geçmiştir. Ancak Vazov'un bu sözleri, romantik yaklaşımından mı kaynaklanır, yoksa gerçekten vicdan azabı mı çekmiştir, bilemiyoruz. Fakat *Zihra* poeminin figürü olan genç Türk kadının üstü kapalı verilen alın yazısı, o dönemde Rumeli'deki Türk halkının ve özellikle de Türk kadınlarının kaderidir. Bir İngiliz gazetesinde, yaşanan olaylar şu şekilde anlatılmaktadır:

²² Tonço Jeçev, *Vivedenie v izuçavaneto na novata bılgarska literatura*, Bılgarski pisatel, Sofiya 1990, 89-90.

²³ Vılçev, *Ivan Vazov...*, s. 184.

²⁴ Draganov, *Zad zavesata na...*, s. 250.

“Ruslar Bulgaristan’a girince, Bulgarları isyan ve intikama davet ettiler. Müslümanların silâhları alıp, Bulgarlara verildi. Bulgarlar da bu silâhları kıtâl için kullandılar. Kosaklar²⁵ ve Rus askeri bu hususta Bulgarlara yardım etmişlerdir. Bu zulüm en çok, geride kalan âciz kadın ve çocuklara isâbet etti.

Rus askerinin yanında Bulgarlardan tertip olunmuş bir fırka vardı. Bunlara *intikamcı* adı verilmişti. Yani bunlar Müslümanlar aleyhinde her türlü mezâlimi yapmaya hazır idiler. Bunlar tarafından köylerinin yakıldığını, mallarının yağma edildiğini ve dindaşlarının öldürüldüğünü gören Müslümanlar, akın akın göç etmişlerdir”²⁶.

Ünlü Bulgar eleştirmeni Dr. Kr. Krıstev, bir çalışmasında Vazov’un Türklere olan gerçek dışı yaklaşımı konusunda şunları söylemektedir: “Bu çok okunan ve verimli yazar, gaddar, kana susamış, sapık birçok Türk portresini yaratmıştır. Onu affedebilecek tek bir şey olabilir; o da, Botev’in olduğu gibi Bulgar’ı da sık sık kara çizgilerle çizmiş olmasıdır. Gençliğinin ürünü olan *Taş Yığınağı* poeminin kahramanı, Halil Ağa’yı o kadar çok seviyor ki, kendi kızının üzerinde baskı uyguluyor ve istemediği halde Halil Ağa’ya veriyor. Yazarın ruh hali samimi değildir ve son derece aşırı bir maksat taşımaktadır”²⁷.

Bulgar eleştirmenin de belirttiği gibi, Vazov’un tek taraflı yaklaşımı, psikolojik bir inceleme yapmasına izin vermemektedir. Bu nedenle yazdıkları hiç inandırıcı değildir. Ancak ne yazık ki eserleri, Türklere karşı şoven duyguların sık sık alevlendiği dönemlerde (bunlar da hiç az sayıda değildir) tüm siyasetçiler tarafından propaganda amacıyla kullanılmıştır.

Sırp-Bulgar Savaşı’yla (1885) ilgili şiirlerinde de Vazov’un aşırı milliyetçi tarzı hemen göze çarpmaktadır. Yazar, propaganda amaçlı *Slivnitsa* adlı yapıtında *Öldürülen Birinci Sırp* (Първият убит сърбин-1885) şiirine benzer eserler yazmış, iyice düşünülmemiş ve hiç yaşanmamış bazı olayları kaleme almıştır²⁸. Yazarın dikkati, başka milletler tarafından baskılara maruz bırakılan Bulgarların zavallı durumu üzerinde odaklanmaktadır.

Bulgar siyasetiyle paralel olarak hareket eden Vazov, tüm gelişmeleri takip ederek onlara şiirlerinde yer verir. Zaman geçince de bazı şiirlerini yazdığı için üzüntü duyar. Gene Sırp-Bulgar Savaşı’yla ilgili kaleme aldığı aşırı şoven şiirleriyle savaşa hizmet ettiği, iki halk arasında nefretin ve ihtirasların alevlenmesine yardımcı olduğu konusundaki duygularını, 1889’da ortaya koyduğu bir şiirinde dile getirir²⁹.

²⁵ Rus Kazakları.

²⁶ Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları...*, s. 231.

²⁷ Krıstö Krıstev, “İzobrajavane na müsülmanite v balgarskata poeziya” // Şıvaçev R. “Doktor Krıstev kato mirolyubiv”. *Literaturna misıl*, 2, 1999, s. 84-92.

²⁸ Panteley Zarev, *Panorama na Balgarskata literatura. Tom 1. Nauka i izkustvo*, Sofiya 1977, s. 442.

²⁹ Zarev, *Panorama na...*, s. 442

Ancak Türklere karşı yazdıklarından dolayı hiçbir zaman pişman olmadığı gibi, özür dileme ihtiyacını hayatının sonuna kadar hiç duymaz.

Yakın arkadaşı İ. Şişmanov'a göre, Vazov'un kendi vatanına olan sevgisi öylesine geniş kapsamlıdır ki, ilk bakışta yazarın insan severliğinden şüphe duymamızı sağlar³⁰. Svetlozar İgov ise "Bazen olumsuz nitelik taşıyan Bulgaristan'a olan bu sevgisinin gerçek bir körleşmeye sebep olsa da, bu "körlüğü" sayesinde her şeyi gören ve fark eden olabiliyordu" demektedir³¹. Görüldüğü gibi genel olarak Bulgar edebiyat bilimcileri, yazarın bu yaklaşımının sözde olumlu taraflarını arayıp bulabilmektedirler.

Daha önce de bahsedildiği gibi Vazov, annesinin Başbakan St. Stambolov'la görüşmesinden sonra Odesa'daki sürgünden (1886- 1889) kurtulabilmiş ve Bulgaristan'a dönebilmiştir. Kalem aracılığıyla asla affedemediği bazı siyasi çevrelerle ortaya koyduğu çetin mücadelesi, Vazov'un 1901 yılında iyi bir insan olarak değerlendirdiği Şerif Çavuşla ilgili *Mücadeleci* (Поборник-1901) başlıklı öyküsünü yazmasını sağlayan nedenlerden biri olmuştur. Bağımsız Bulgaristan'daki çağdaşlarının bazı davranışlarını ve siyasi uygulamalarını eleştirmek için Türklere olan nefretini geçici bir süre için bastırmış ve onlarla ilgili bazı gerçekleri ortaya koymaya karar vermiştir. Bu yaklaşımla yazdığı ikinci örnek de *Deliorman'da Bir Macera* (Една одисея из Делиорман-1905) adlı uzun öyküsü olmuştur.

Ahmet Tetik'e göre "Çarlık Rusya'sının Balkanlar'daki faaliyetleri temelinde Osmanlı Devleti'ne karşı, Balkan devletlerinin arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi üzerine kuruludur. Balkan devletleri arasındaki en büyük anlaşmazlık konusu da Makedonya'dır. Rusya, Makedonya meselesinde "her devletin kendisine yakın olan bölümü alması"ni öngören bir öneri ortaya atar ve Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan arasında anlaşmaya varılmasını sağlar. 13 Mart 1912'de Bulgaristan-Sırbistan, 29 Mayıs 1912'de de Bulgaristan-Yunanistan gizli ittifakı gerçekleşir. Daha sonra Karadağ'ın da bu ittifaka katılmasıyla dört Balkan devleti, Osmanlı Devleti'ne karşı uygulayacakları savaş ve toprak paylaşımını planlarlar"³². Bulgaristan ile Sırbistan arasındaki Makedonya davasının Ruslar tarafından çözümlenmesinden sonra 1 Temmuz 1912'de Bulgar-Sırp, 22 Eylül 1912'de de Bulgar-Yunan askeri anlaşmaları gizlice yapılır. 25 Eylül 1912 günü Karadağ Prenslığı Osmanlı Devletine karşı savaş ilan eder. Ardından Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan harekete geçer³³.

Birinci Balkan Savaşı'na Trakya bölgesinden katılan Bulgar kuvvetlerinin başarılarını hemen eserlerinde işlemeye koyulan Vazov, Türklere olan nefretini tıpkı

³⁰ İgov, *İstoriya na...*, s. 16.

³¹ İgov, *İstoriya na...*, s. 17.

³² Ahmet Tetik, *Sofya Askeri Ataşesi Mustafa Kemal'in Raporları*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Ankara 2007, s. VII.

³³ Tetik, *Sofya Askeri Ataşesi Mustafa Kemal...*, s. VII-VIII.

eskiden olduğu gibi hiç çekinmeden dile getirmektedir. Bulgarların ilerlemesinden olağanüstü bir coşku duyan Vazov, bir taraftan Bulgar askerlerini yüceltirken, diğer taraftan da Türk askerlerine acımasızca yaklaşmakta ve onları yerden yere vurmaktadır. Vazov, bu savaşı yalnız Büyük Bulgaristan'ı kurmak ve İstanbul'u almakla ilgili hayalleri gerçekleştirecek bir mücadele olarak görmemekte, aynı zamanda; "Misillemeyi görebildim bugün" (*Yolum-Mоят път*) sözleriyle Türklere yapılacak haklı bir misilleme şeklinde de değerlendirmektedir. Yazar, Türklere ve Türk askerlerine olan şoven duygularını, *Taze İzlerin Peşinde* (По пресните им следи) şiirinde natüralist bir anlatımla ortaya koymaktadır.

Bulgar askerlerinin Trakya bölgesindeki halka ve esir Türk askerlerine karşı işlediği insanlık dışı suçları eleştiren ünlü Fransız yazar Pierre Loti'nin bunları bütün dünyaya duyurması, Vazov'un Kasım 1912 tarihinde *Pierre Loti'ye* (На Пиер Лоти) adlı şiirini yazmasını neden olur. Vazov, bu şiire eklediği dipnotunda "ünlü bir Fransız yazar ve aşırı Türk yanlısı" olarak adlandırdığı Pierre Loti'nin "Türklerin insani özelliklerini ve insan severliğini yücelttiğini, Balkan devletlerinin başlattığı savaşı "vahşi" olarak nitelendirdiğini" kızgınlıkla ifade eder. *Pierre Loti'ye* şiirinde Türkler yine çok kötü bir biçimde betimlenmiştir. Fransız yazarın "beş yüz yıl boyunca korkunç şeyler yaşatan", "cinayetler işleyen", "her şeyi ateşe veren", "her yeri kokutan", "toprağı kanla ıslatan barbar" Türkleri savunduğu için, "aydınlığı ve özgürlüğü getiren", "yüzyılın utancına son vermek isteyen" Bulgarları suçladığı için de Pierre Loti'yi sert ifadelerle eleştirir. Kullandığı sözcüklerde sınır tanımamaktadır. "Senin gaddar ve kutsal Şarkın, Tanrının ve insanın yüzüne fırlatılmış bir tükürüktür" der. Vazov, *Lüleburgaz Savaşı* (Люлебургаският бой) şiirinde Osmanlı Ordusundan, Bulgar kuvvetleri tarafından ortadan kaldırılan "barbar gücünün sonu" şeklinde bahseder. Buna rağmen sanatçının Birinci Balkan Savaşı konulu şiirleri, bazı Bulgar edebiyat bilimcileri tarafından "demokrat" ve "insan sever" olarak değerlendirilebilmektedir³⁴.

Vazov, Bulgar askerlerine ve saldırgan Bulgar siyasetçilerine toz kondurmaz. Bulgar Ordusunda görev alanlar, Birinci Balkan Savaşı'nda olduğu gibi İkinci Balkan Savaşı'nda da Trakya bölgesinde yaşayan Türklerin ve bazı başka milletlerin sivillerine yapılan zalimlikleriyle dünyanın tepkisini çekmektedir. Ancak Vazov, hiçbir zaman bununla ilgili her hangi bir eleştiri getirmez. Bunun yanı sıra eleştirenlere de karşı çıkar. Oysa yazarın erkek kardeşi Georgi Vazov³⁵, Birinci

³⁴ Vılçev, *Ivan Vazov...*, s. 496.

³⁵ Georgi Vazov (1860–1934), Odesa Kara Harp Okulu ve Rus Jandarma Akademisinden mezun olmuştur. Rus yanlısı G. Vazov, Aleksandır Batenberg'i tahtan indirmek için yapılan isyanda aktif rol oynamıştır (Vazov, *Sıbrani şiçineniya. Tom 9*, İzdatelstvo "Bilgarski pisatel". Sofiya 1956, s. 414). Bu nedenle İ. Vazov'un olduğu gibi 1886'de Rusya'ya sığınmak zorunda kalan kardeşi G. Vazov, 10 yıl kadar bu ülkede subay olarak görev yapmıştır. Birinci Balkan Savaşı sırasında Edirne Kuşatmasında yer alan Bulgar komutanlarından biri olan General Vazov, Haziran-Ağustos 1913 yılında Bulgaristan'ın Savunma Bakanlığının başındadır.

Balkan Savaşında General olarak görev aldığı için³⁶ kendisinin birinci kaynaktan birçok gerçeği duymamış olması imkânsızdır. Ancak sanatçı, bu konuyu açmamakta, sadece Bulgar askerlerinin kahramanlığı ve cesareti üzerine odaklaşmaktadır. Edirne Kale Muharebelerinde görev yapan ve Georgi Vazov'dan da söz eden Tümgeneral Ali Remzi Yiğitgüden'in yazdıkları bu konuya ışık tutmaktadır:

“Erler Tunca üzerindeki adacıkta Sarayıçi'nde toplanmıştı. (...) Ancak bu tedbir Türk esirlerinin çok kayıp vermesine sebep olmuş ve burada mezalim olarak adlandırılabilir sahneler görülmüştür. Tam bu sırada Jurnal gazetesinin muhabiri gazetesine gönderdiği bir makaleyle bu acıklı sahneleri çok açık bir şekilde tasvir etmiş, esirler arasında koleranın, dizanteri ve benzeri hastalıkların hüküm sürdüğünü, yüzlerce kişinin çamurlar içinde yuvarlanarak öldükleri ve açlıktan erlerin ağaç kabuklarını yediklerini bildirmiştir”³⁷. “Gerçek olay şudur ki, Edirne Kalesi'nin Bulgarlar eline düşmesinin ardından birkaç gün içinde gerek halk ve gerek Türklere karşı Bulgarlarca hayli taşkınlık yapılmıştı. Ayrıca şehirde yağmular yapılmış, bazı Türk erleri ve subayları sebepsiz olarak şehit edilmişlerdir”³⁸.

Bulgarların bu davranışları Tümgeneral Ali Remzi Yiğitgüden tarafından abartılmış değildir. Çünkü bu bölgede bulunan Sırp kuvvetlerinin ve Sırp komutanlarının iyi ve insani sözlerini ve hareketlerini de dile getirmeyi ihmal etmemiştir³⁹.

1913 yılında Bulgarlara esir düşen birçok Osmanlı subaylarla birlikte Sofya'ya götürülen Raif Necdet Kestelli (1880-1937)⁴⁰, *Sofya'da*⁴¹ adlı anılarında Birinci ve İkinci Balkan savaşları sırasında Osmanlı Ordusu mensupları ve sivil halkın yaşadığı birçok insanlık dışı ve korkunç olayı aktarmaktadır. Kendisinin ifade ettiği gibi Sofya'dayken Fransızca çıkan *Echo de Bulgarie* gazetesinde yayımlanan Vazov'un *Makedonya'ya* (Ha Makedonia - 1912) şiirini okumaktadır⁴². Şiirle ilgili şunları dile getirmektedir: “Sanatın, edebiyatın kendisine yüklediği o büyük vatani görevi hakkıyla takdir eden Vazoff,⁴³ daha önce bizim aleyhimize hazırladığı Bulgar ruhunu, şimdi Sırp'lar için hazırlamakla meşgul ve endişeli!”⁴⁴.

³⁶ Ali Remzi Yiğitgüden, *Balkan Savaşı'nda Edirne Kale Muharebeleri, Cilt I-II*. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, 223, 242-243.

³⁷ Yiğitgüden, *Balkan Savaşı'nda Edirne...*, s. 245.

³⁸ Yiğitgüden, *Balkan Savaşı'nda Edirne...*, s. 245.

³⁹ Yiğitgüden, *Balkan Savaşı'nda Edirne...*, s. 242, 244.

⁴⁰ Raif Necdet Kestelli'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ayfer Yılmaz, “Hisler ve Fikirler Işığında Râ'if Necdet Kestelli”, Ürün Yayınları, Ankara 2006, s. 13-24.

⁴¹ Dr. Ayfer Yılmaz'a göre Esaret günlerini anlattığı “*Sofya'da*” adlı eserin ilk baskısı iki bölüm halinde Haziran ve Eylül 1329'da (1911) Resimli Kitap Yayınevi tarafından basılmıştır (Yılmaz, Hisler ve Fikirler..., s. 77).

⁴² Raif Necdet, *Ufûl. Batış*. Haz. Esra Keskinkılıç, Bensen Yayınları. İstanbul. 2002, s. 148..

⁴³ Orijinal yazılışına sadık kalınmıştır.

⁴⁴ Necdet, *Ufûl. Batış...*, s. 148.

Raif Necdet, Vazov'un Türklerle ilgili şoven ve aşağılayıcı şiirlerini okumamış ve hiçbir hakaret içermeyen *Makedonya*'ya eserinden hareketle yukardaki ifadeleri kaleme almıştır. Bulgar sanatçısı Vazov'un "vatani görevini" yerine getirdiği düşüncesini ortaya koysa da, anılarında derin bir acı ve üzüntüyle Bulgar siyasilerin, üst düzey ve sıradan askerlerin bu tür şoven yapıtlarından etkilenerek yaptıklarından da söz etmektedir:

"Geçen gün güvenilir bir kaynaktan aldığım habere göre, biz buraya geldikten sonra Edirne'deki esir askerler aç bırakılmak suretiyle öldürülmüş! Zavallı Edirne muhafızları, Bulgar zulmüyle her gün iki üç yüz şehit vermişler, yalnız Selanik, Siroz, Kavala ve Dedeağaç civarında yüz bini ihtiva eden Müslüman'ın, günahsızın vahşi bir şekilde, zalimce katledildikten sonra Edirne'de yirmi bin esirin açlıktan gaddarca öldürülmesi..."⁴⁵.

"Bulgarların vahşi kinleri galeyan halinde... Bulunduğumuz otellere saldırmaları hiç de olasılık dışı değil. Eski Zagra'da⁴⁶ esirlerin bir kısmının şehit edildiği söylentisinin kuvvet ve kat'ilikle ortalıkta dolaşması bu ihtimali arttırıyor ve güçlendiriyor (...) Of! Bulgarların medeniyetten, insaniyet duygusundan ne kadar nasip aldıklarını gösteren acı, feci bir haber daha! Maalesef Eski Zagra hadisesi; bu korkunç olay doğrulandı. Orada esir Türk yavruları alenen şehit edildi."⁴⁷.

Vazov, 1912 yılının Kasım ayında yazdığı *Hastanedeki Yalnız Adam* (Самотникът в болницата) adlı şiirinde yaralı bir Türk askerinden söz etmektedir. Şunu söylemek mümkündür ki, Birinci Balkan Savaşı'nı konu alan yalnız bu eserinde, her zaman alıştığımız hakaret sözcüklerinden kaçınmaktadır. Bu nedenle de vermek istediği mesajı daha samimi bir dille ifade etmeyi başarmaktadır. Şiirin asıl amacı, Bulgar halkının insan severliğini ve acıma duygusunu ortaya koymaktır.

Genel olarak Bulgar edebiyat eleştirmenleri, Osmanlıya karşı yapılan Birinci Balkan Savaşı'nı⁴⁸ çok daha farklı değerlendirmekte ve doğru bir siyasi karar olduğu düşüncesinde birleşmektedirler. G. Tsanev, Vazov'un bu savaşla ilgili yazdığı şiirlerini Lenin'in de görüşünü vererek şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: "Balkan ülkelerindeki monarşi ile Büyük Bulgaristan, Büyük Sırbistan ve Büyük Yunanistan hayali peşinde olan burjuvanın niyeti, Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarının büyük bölümünü almakla ilgili olsa da, Lenin'in de söylediği gibi, Birinci Balkan Savaşı'nın gerçek anlamda pozitif karakteri vardır. Bu savaş, Türkiye'deki feodalizm kalıntılarını yok etti ve Makedon halkını mutlakiyet baskısından ve milli boyunduruktan kurtardı. (...) Vazov, büyük bir coşku içinde

⁴⁵ Necdet, *Ufûl. Batış...*, s. 152.

⁴⁶ Zağara şehri, alıntı olarak verdiğimiz metinde Zagra şeklinde yazıldığı için müdahale edilmemiştir.

⁴⁷ Necdet, *Ufûl. Batış...*, s. 159, 161.

⁴⁸ Vılçev, İvan Vazov..., s. 493-495.

boyunduruk zincirinin kırılmasını dile getirdi ve asırlar hüküm süren düşmanımıza karşı çıkan Balkan müttefiklerin zafer marşını söyledi.”⁴⁹.

Ne kadar ilginçtir ki, Birinci ve İkinci Balkan savaşlarına subay olarak fiilen katılan Bulgar Yazar Yordan Yovkov (1880-1937) da, Bulgar ordusunun başarılarından dolayı coşku duymaktadır, ancak ölü veya yaralı Türk askerlerini görünce insan sever bir yaklaşım göstermektedir. Türkleri yakından tanıyan, Türkçe bilen ve Türk kültürüne hayranlık duyan Yovkov, *Edirne'nin Yakınlarında* (Пред Одрин) adlı belgesel öyküsünde, Türk askerlerinin cesetleriyle kaplı bir arazinin korkunç manzarasını şöyle dile getirmektedir: “Ben, yaklaşmak istemiyorum, yaklaşmıyorum da. Uzaktan bakıyorum. Boyları uzun, vücutları düzgün, gözleri kara, yüzleri yuvarlak insanlardı, büyük ihtimalle hepsi Anadolu'nun uzak çöllerinden gelmiştir. (...) Bu insanlar bizim düşmanımız olabilir mi ki, nefret duymak veya intikam almak mümkün mü? Gömlekleri, yamalı giysileri sevgi dolu bir elin titreyen parmaklarıyla özenle katlanmış, üzerinde iri gözyaşı, ayrılığın hüznünlü gözyaşları dökülmüştür”⁵⁰.

Vazov'un, Sofya'da gördüğü yüz kadar Türk askeriyle ilgili kaleme aldığı *Esirler* (Пленници) şiiri de, Türklere karşı duyduğu nefret ve küçümseme duygularını içermektedir. İlk önce nefretine yer veren sanatçı, esirleri kardeşlerini “öldüren”, Bulgarları “ateşe atan”, “kızların ırzına geçen”, “hamile kadınlarının karınlarını kesip açan” ve “bebekleri katleden” insanlar olarak tarif etmektedir. Daha sonra da askerlerin eşleri, kız kardeşleri ve anneleri olduğunu belirterek onlara acımaktadır. Çünkü yakınları sürekli onları düşünmekte ve acılar içinde dönüşlerini arzulamaktadır. Sanatçı, insani düşüncelerini ifade etmeye çalıştığı şiirinin son dördünlüğünde yine şoven duygularını bastıramaz. Olumlu yaklaşımına yer verdiği üç mısradan sonra gerçek üslubuna döner:

Kalbimde ani bir acı hissettirdi

Üzgün kadınlarla ilgili düşünce.

Kızgınlık gitti, acıma belirdi...

Zavallı barbarlar, acıyorum size!

On dördünlükten oluşan *Esirler* eserinin bu son kısmında, aynı şekilde birbirinin yerini alan küçümseme ve nefret duygusunun hâkim olduğu görülmektedir. Vazov, nefretini çok iyi bir biçimde yansıtmış, ancak acıma duygusunu vermekte oldukça başarısız kalmıştır. Şiirin önemli kısmında acıma duygusunu dile getirmeyi amaçlayan sanatçının herhangi bir samimiyeti olmadığı açıktır⁵¹.

⁴⁹ Georgi Tsanev, “İvan Vazov” // *Istoriya na Bılgarskata literatura, Tom 3*, Bılgarska akademiya na naukite, Sofiya 1970, s. 122.

⁵⁰ Yordan Yovkov, *Sıbrani sıçineniya. Tom 1*. Bılgarski pisatel, Sofiya 1970, s. 338.

⁵¹ Şunu da mutlaka belirtmeliyiz. Başka birçok Bulgar şair Birinci Balkan Savaşı ile ilgili Türkleri konu alan son derece olumsuz şiirler yazmıştır. Onların başında gelen Kiril Hristov'un (1875-1944) Türklerle

Oysa Yovkov, yaralı Türk askerleri gördüğünde asla nefret duyguları içinde değildir ve Vazov'dan farklı olarak Osmanlı ordusunun eski başarılarını ve kahramanlıklarını reddedecek kadar fanatik bir yaklaşım sergilemez. Dört gün boyunca yaralı olarak çamur içinde, şehit olan Türk askerlerinin cesetleri arasında aç ve son derece kötü şartlarda kalan bir Türk subayının sorgusunda bulunan Bulgar yazar Yovkov, *Edirne'nin Yakınlarında* başlıklı belgesel öyküsünde şunları yazar:

“Genç, yakışıklı, ancak son derece yıpranmış bir delikanlı. Dört gün çamurda, yağmurun altında, aç ve yardım almadan kalmış. Anlattığına göre çukurlardan su içmiş. Kıyafetinden koparttığı paçavralarla yaralarını sarmış. Her iki bacağından da yaralanmış. Öldürülmekten korktuğu için hiç ses çıkartmadan ölüleri arasında saklanmış. Ancak her şeye rağmen bu adamda erkeğe yakışan bir dayanıklılık, antik bir stoacılık⁵² vardı. Onda Türk askerine has o eski ve efsanevi cesaret mevcuttu.”⁵³.

Balkanlar'da yer alan Osmanlı topraklarını paylaşamayan söz konusu ülkeler, yakında karşı karşıya savaşmaya karar verir ve çok fazla zaman geçmeden Bulgaristan'ın Sırbistan'a saldırmasıyla (16 Haziran 1913) İkinci Balkan Savaşı patlak verir⁵⁴. Bu defa Vazov, Sırlara ve Yunanlara karşı şiir yazmaya başlar. Fakat sanatçı, onların askerlerini betimlerken Türklerle ilgili hakaret dolu sözcüklerden bilinçli olarak kaçınmıştır. Bu durum, genel olarak en çok nefret ettiği halkın Türkler olduğunu göstermektedir.

Yazarımız Raif Necdet, esir subaylarımızla beraber Sofya'dayken İkinci Balkan Savaşı başlamıştır. Bu nedenle o dönemdeki “Bulgar gazeteleri, Sırp ve Yunan zulümlerinden şikâyetlerle dolu!”⁵⁵ demektedir. Fakat daha önce sözünü ettiğimiz Sırp-Bulgar Savaşı (1885) konusundaki eserleri olduğu gibi, Vazov'un İkinci Balkan Savaşı'nı konu alan eserleri de hiçbir zaman Türklere karşı yazdığı şiirlerdeki kadar aşırı şoven ifade ve düşünce içermemektedir. Vazov'un bu çarpıcı ayrımcılığı, çoğu Bulgar eleştirmenler tarafından desteklenmektedir. P. Zarev'e göre Vazov, savaşın adaletli olduğuna inanmakta, şiirleri de eski Bulgar sınırlarını kaniyle yok eden ve Bulgaristan'ı oluşturan Bulgar halkı tarafından benimsenmektedir⁵⁶. Birinci Balkan Savaşı konulu şiirlerinde yer alan son derece olumsuz Türk imajıyla ilgili hiçbir şey söylemeyen Bulgar eleştirmen, Vazov'un İkinci Balkan Savaşı konulu şiirlerindeki aşırı milliyetçi coşkusunun, sanatsallığını

ilgili kaleme aldığı şoven şiirleri, Vazov'unkinden bile aşırı ve acımasızdır. K. Hristov'un şiirlerinde çok sık olarak “süngü dövüşünden” söz edilmektedir.

⁵² Aklın egemenliğini, doğaya uygun yaşamayı, ruhun duyumsamazlığı ve dünya yurttaşlığı ülküsünü erek olarak koyan Kıbrıslı Zenon'un kurduğu öğretisi (Türkçe Sözlük, 2. TDK. Ankara 1988, s. 1341).

⁵³ Yovkov, *Sıbrani sıçineniya. Tom 1...*, s. 338-339.

⁵⁴ Vılçev, *İvan Vazov...*, s. 498.

⁵⁵ Necdet, *Uful. Batış...*, s. 159.

⁵⁶ Zarev, *Panorama na...*, s. 505.

azalttığını yazmaktadır⁵⁷. Hakaret içeren fanatik şiirlerin sadece Türk halkına yakıştırılmaları⁵⁸, Bulgar eleştirmenlerin tarafsız yaklaşımı konusunda şüphe duymamızı sağlar.

Daha sonra ortaya çıkan Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın yanında yer alan Osmanlı Devleti ve Bulgaristan askerleri aynı cephede, yan yana müttefik sıfatıyla savaşmaktadırlar. Ancak Vazov, Türklere olan olumsuz yaklaşımını değiştirmez. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı dönemini kapsayan ve her iki ülke askerini bir arada ele alan hiçbir yapıtı yoktur. Tüm bunlara ek olarak, eskiden yazdığı şoven içerikli şiirleri konusunda herhangi bir pişmanlık ortaya koymamaktadır.

Vazov'un en büyük sevgi ve saygı duyduğu, hiç toz kondurmadığı, ikinci vatani olarak kabul ettiği Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nda yer aldığı için karşı ittifakta bulunan Bulgaristan'la savaş halindedir. Rus ve Bulgar askerleri birbirlerini öldürmek zorundadır⁵⁹. Vazov'un şiirlerinde bu konuda sadece bir kırgınlık duyulmaktadır. Sanatçı, şiirlerinde her şeye rağmen Bulgar halkının Rusya'yı eskisi gibi sevmeye devam edeceğini belirtme ihtiyacını duymaktadır.

Yahya Kemal Beyatlı, Raif Necdet'ten sonra 1921 yılının son çeyreğinde Sofya'da kaldığı sürede Vazov'un bazı eserleriyle tanışan bir Türk sanatçısıdır. *Balkan'a Seyahat* adlı yolculuk hatıralarında tıpkı Raif Necdet gibi pek çok şeyden söz etmektedir. Bulgar Şair Hr. Borina (1882-1967) ile tanışan, Sofya'nın en önemli kültür, eğitim, mimari, siyasi merkezlerini ziyaret eden Yahya Kemal, Vazov'u ölümünden önce uzaktan görür, ancak Balkan Savaşları sırasında yazdıklarından dolayı son derece kırgın olduğu için kendisiyle tanışmak istemez.

Ulu şairimizin Vazov'la ilgili görüşü, bizim açımızdan büyük bir önem taşımaktadır, çünkü Vazov'un hem sanatını, hem de kişiliğini oldukça iyi bir biçimde yansıtmaktadır. Bu nedenle yazdıklarından uzun bir bölümünü vermeyi uygun bulduk. Yahya Kemal şöyle demektedir:

“En güzide siyasileri mutlaka rovelver, bomba ve bıçak oyunuyla sahneden çekilen bu memleketin halkı az çok bir şahıs etrafında müttehid görünüyor: Şair İvan Vazov⁶⁰. Elli seneden beri Bulgarlığın domuzundan kırmızı biberine kadar bütün millilikleriyle teganni eden bu ihtiyar şairi, akşam üstleri Sofya'nın Tokatlıyan'ı olan Panah kahvesinin taraçasında oturur görüyordum. Önünden akan bu halk ona halıkına bakar gibi bakıp geçiyordu, o halkı bir havari gözüyle süzüyordu. Bütün hayatında milletin bir Victor Hugo'su olmağa özenmiş olan bu şairin tercüme edilmiş bazı parçalarını okudum, hiç sevemedim. Bana örneğinin soluk bir gölgesi göründü, lakin özü itibarıyla Bulgar mı Bulgar.

⁵⁷ Zarev, *Panorama na...*, s. 504-505.

⁵⁸ Vılçev, *İvan Vazov...*, s. 502-504.

⁵⁹ Vılçev, *İvan Vazov...*, s. 501.

⁶⁰ Orijinaldeki gibi verilmektedir.

Ziyaretine gitmemi teklif ettiler; Beşi bir süngüde⁶¹ ünvanlı bir parçasını gördüğüm için görmek istemedim.”⁶².

Yahya Kemal, *Balkan'a Seyahat* adlı hatıralarında Vazov'un cenazesini de ayrıntılı bir biçimde vermektedir. Bulgarların şaire duyduğu büyük saygıyı olağan karşılayan Yahya Kemal, Türklere karşı bu kadar kötü yapıt kaleme alan Vazov'un cenazesinde Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığının temsilcilerinin de iştirak etmesini “hüzünle” izlemektedir:

“Ah esaret ne feci cilvelerin vardır! O gün cenazede tabii, bi'l-ıztırar Vazov'un menfuru Türkler'in de heyetleri vardı! Ben o fesli kabileye hüzünle bakarken, gafil Türklerimizden biri “Bizde yazık ki böyle büyük bir şair yetişmedi!” dedi. Fuzuli'yi, Baki'yi, Nef'i'yi, Nedim'i, Galib'i, Hamid'i Vazov'a göre bu Himalaya tepelerini düşündüm. O Türkün yüzüne baktım, sordum. Cehalet gözüme esaretden bin kat feci göründü. Mamefiş bu Türk'ün hakkı vardı; bizim o yüksek şairlerimiz ona göre bir muamma idiler, bir başka lisan tekellüm etmişlerdir, bu dağlara göre bir ova olan Vazov, şiirlerini köylülere, çobanlara, neferlere söylemiş.”⁶³.

Buraya kadar ele alınan nedenlerden dolayı Vazov, Türkiye'de eserleri çevrilmeyen bir Bulgar yazar olarak kalmıştır. Genel olarak Bulgar edebiyatına ait bazı eserler, Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden ve Bulgarca bilen kişiler tarafından çevrilmiştir. Vazov'un Türklere olan son derece olumsuz yaklaşımının Bulgar edebiyatında olumsuz Türk imajının oluşmasındaki büyük katkılarından haberdar olan tercümanlar, yazarın diğer eserlerini de görmek istememişlerdir. Sadece birkaç şiiri, farklı gazete ve dergilerde yayımlanmış ve *Koltuk Düşünleri* adlı sosyal içerikli komedisi Türkiye'de (ilk olarak 2001'de) sahnelenmiş ve daha sonra yayımlanmıştır (2002).

M. Türker Acaroğlu'nun çevirdiği ve 1967 yılında bastırıldığı *Bulgar Hikayeleri Antolojisi* adlı kitabı Türkiye'de basılmış ilk Bulgar öykü antolojisidir. Ama bu antolojide Bulgarlar için çok önemli olan, dünyaca ünlü Vazov gibi bir yazarın hiç bir öyküsü yer almamıştır. M. Türker Acaroğlu'nun yaptığı öykü seçimini göz önünde bulundurduğumuzda, özellikle Türklerle ilgili tarafsız bir yaklaşım sergileyen yazarların eserlerini tercih ettiği görülmektedir. Ülkemizde Vazov'a karşı yerleşen bu tavır, Türkleri şoven üslupla tasvir etmesinden kaynaklanmaktadır.

Sabri Esat Siyavuşgil, *Bulgar Hikayeleri Antolojisi* adlı öykü kitabını değerlendiren *Birkaç Söz* adlı yazısında Bulgar edebiyatının Türkiye'de bilinmemesi

⁶¹ Aslında Vazov'un “Beşi Bir Süngüde” adlı bir şiiri yoktur. Fakat Birinci Balkan Savaşı patlak verince Filibe'de (Plovdiv) bu adla bir kartpostal serisi basılmış ve ülke içinde ile cephede bulunan askerlere dağıtılmış, basında propaganda amacıyla kullanılmıştır. Büyük ihtimalle Yahya Kemal, Vazov'un bir şiirini Türkleri aşağılayan söz konusu kartpostallardan biriyle basılmış şekilde görmüş ve çok etkilenmiştir. Bu nedenle Bulgar şairle tanışmak istememiştir.

⁶² Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, Fetih Cemiyeti, İstanbul 1976, 161-162.

⁶³ Yahya Kemal, *Çocukluğum...*, s. 162-163.

konusunu dile getirerek, ülkeyi ziyaret eden veya topraklarından geçen yazarlarımızın Bulgar edebiyatından söz etmemelerini hayretle dile getirmektedir. Muhtemelen Raif Necdet'e ait *Sofya'da* adlı anılarından haberdar olmayan S. E. Siyavuşgil, Sofya'dayken Vazov'la tanışmak istemediği için Yahya Kemal'i eleştirmektedir. Çünkü S. E. Siyavuşgil, Sofya'da bulunduğu sırada Y. Yovkov'un Fransızca ve Türkçeye çevrilmiş bazı eserleriyle tanışmış ve Vazov'un gerçek dışı Türk imajını yaratmasında büyük rol oynayan yapıtlarını okumamıştır. Yovkov'un Türkleri betimleme tarzını çok beğenen edebiyat bilimcimiz, Vazov'un söz konusu eserlerini okumuş olsaydı nasıl bir yorumda bulunurdu, bilemiyoruz.

S. E. Siyavuşgil, Yahya Kemal'in bu davranışıyla ilgili düşüncelerini şöyle dile getirir: "Büyük şairimiz Yahya Kemal Beyatlı da, Mütareke yıllarında Sofya'ya uğramıştır. Bulgar edebiyatından ilk söz eden de odur. Yalnız, ne var ki, işlek bir bulvarın taraçalı kahvesine kurulup önünden saygı ile geçen halkı seyreden büyük Bulgar edibi Vazov ile tanışmak istemez de, o zamanlar Sofya Milli Kütüphanesinde memur olarak çalışan, bugün adını hiç kimsenin hatırlamadığı, sembolist bir Bulgar şairiyle uzun uzun edebiyat mevzuunda konuşur."⁶⁴

Bulgar edebiyat bilimcisi Dr. Krıstev, genel olarak Vazov'un sanatını objektif bir bakış açısıyla değerlendiren, üsluptaki yetersizliğini belirten, estetik ayrıntıları göz ardı ettiğini dile getiren bir eleştirmendir. Ona göre Vazov "yalnız bir veya iki defa Türklerin yaşam tarzına bir sanatçı, bir şair olarak yaklaşmış ve onu önyargısız, abartmadan, belli başlı gerçek özellikleriyle tasvir etmiştir"⁶⁵.

Vazov, "öteki", "uzakta olan", "yabancı olan", "onlara ait" gibi kavramlara büyük bir şüpheyile yaklaşan Bulgar yazarlar arasında yer almaktadır. Türklerin ırk ve din farklılığından oldukça rahatsız olan sanatçı, kendi dünyasından, bildiği geleneklerden uzak her şeyden fazlasıyla korkmaktadır. Vazov, için "ötekiler", çok uzakta olan, kendisine yabancı, tehlikelerle dolu bir kavramdır.

Vazov'a göre Bulgarlar, Türklerden daha asildir ve birçok insani özelliğe sahiptir. Bunun temelinde, beş yüzyıllık bir sürede haritadan silinmiş bir halkın temsilcisi olarak duyduğu aşağılık kompleksi yatmaktadır. Türkleri tanımayan, onları uzaktan tasvir eden sanatçının, kendi halkına gösterdiği ilgiyi ve anlayışı, yaklaşımı ve sevgiyi, bir Türk karakterine karşı göstermesi beklenemez. Vazov, Türk karakterlerini betimlerken genel olarak Bulgarların milli, şoven duygularını uyandırmak ve Türklere karşı nefret beslemelerini sağlamak arzusundadır.

Ancak sanatçının 1901 ve 1905'te yazdığı *Mücadeleci* ve *Deliorman'da Bir Macera* adlı öyküleri, genel yaklaşımın dışına çıkan, Bulgar eleştirmenlerini bile şaşırta, hemen hemen tüm edebi mirasından ayrı kalan, dar bir köşesini dolduran niteliktedirler. Bulgarların derin psikolojisine bile ulaşmakta zorluk çeken Vazov'un

⁶⁴ Sabri Esad Siyavuşgil "Birkaç Söz" // *Bulgar Hikayeleri Antolojisi*. Derleyen ve Çeviren T. Acaroğlu. Redhouse Yayınevi, İstanbul 1967, s. VIII.

⁶⁵ Krıstev, İzobrajavane na müsülmanite v..., s. 84-92.

sözü edilen eserlerindeki Türk figürleri, belli siyasi amaçlarla ortaya konduğu için yüzeysel ve yapay bir yaklaşımla işlenmektedir. Ancak Balkanlar'da yaşayan Türklerin bu iki eserindeki tasviri, sanatçının ortaya koyduğu genel anlatım tarzı dışına çıktığı için bizim açımızdan büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Draganov Boyan, *Zad zavesata na golemite skandali*. İzdatelstvo AHAT. Ruse 2008.
- Gradeva Rositsa, "Turtsite v bilgarskata knijnina, V-XIII vek" // *Balkanski identičnosti*. Sofiya 2001., <http://balkansbg.eu/bg/content/b-identichnosti/140-turtzite-v-balgarskata-knizhnina-hv-hviii-v.html> (12.08.2016)
- Haciyski İvan, *Bit i duşevnost na naşıya narod*. Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", Sofiya 1995.
- Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları. Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*. İz Yayıncılık. İstanbul 2007.
- İgov Svetlozar, *İstoriya na bilgarskata literatura. 1878-1944*. Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", Sofiya 1995.
- Jeçev Tonço, *Vivedenie v izuçavaneto na novata bilgarska literatura*, Bilgarski pisatel, Sofiya 1990.
- Kristev Kristö, "İzobrajavane na müsülmanite v balgarskata poeziya" // Şivaçev R. Doktor, "Kristev kato miroljubiv". Literaturna misil, 2, 1999.
- Pars Melahat, "Uyanış Çağ Bulgar Edebiyatında Edebi Tür Olarak Poema "SERDAR". Pırliveç Grigor", *KÜL/Sanat*. Ankara 2008.
- Raif Necdet, *Ufıl. Batış*. Haz. Esra Keskinçilic. Bensenö Yayınları. İstanbul. 2002.
- Siyavuşgil Sabri Esat, *Birkaç Söz // Bulgar Hikayeleri Antolojisi*. Derleyen ve Çeviren T. Acaroğlu. Redhouse Yayınevi, İstanbul 1967.
- Stoyanov Zahari, *Hristo Botyov. Vasil Levski. Çetite v Bilgariya. Hristo Botyov*. İzdatelstvo na BZNS. Sofiya 1980.
- Tetik Ahmet, *Sofya Askeri Ataşesi Mustafa Kemal'in Raporları*. Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Ankara 2007.
- Tsanev Georgi, *İvan Vazov. İstoriya na Bilgarskata literatura*, Tom 3, Bilgarska akademiya na naukite, Sofiya 1970.
- Vazov İvan, *Sıbrani sıçineniya. Tom 19. Biografiçni Materiali*, İzdatelstvo Bilgarski pisatel. Sofiya 1957.
- Vazov İvan, *Sıbrani sıçineniya. Tom 9*. İzdatelstvo "Bilgarski pisatel". Sofiya 1956.
- Vılçev Veliçko, *İvan Vazov. Jiznen i tvorçeski pit*. İzdatelstvo na Bilgarskata akademiya na naukite. Sofiya 1968.
- Vrina Mari-Nikolov, "Obrazit na turçina v bilgarskata proza ot IXX i XX vek" // *Tema i variacii po edin mit na balkanskata natsionalna identičnost*. <http://balkansbg.eu/bg/content/b-identichnosti/481-obrazat-na-turchina.html> (10.08.2016).
- Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*. Fetih Cemiyeti, İstanbul 1976.

- Yılmaz Ayfer, *Hisler ve Fikirler Işığında Râ'if Necdet Kestelli*. Ürün Yayınları. Ankara 2006.
- Yığıtgüden Ali Remzi, *Balkan Savaşı'nda Edirne Kale Muharebeleri. Cilt I*. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Ankara 2006.
- Yovkov Yordan, *Sıbrani sıçineniya*. Tom 1. Bılgarski pisatel, Sofiya 1970.
- Zarev Panteley, *Panorama na Bılgarskata literatura. Tom I*. Nauka i izkustvo, Sofiya 1977.

EVOLUTION AND COMPETITION OF THE MYTHS OF ORIGIN: BULGARIAN AND BALKAN ASPECTS

NIKOLAY ARETOV*

National mythology is relatively late, dynamic and not so homogenous structure. Ethnogenesis and myths of origin, being essential part of it, are neither the first to emerge nor the only one. Furthermore, as a rule, there are often several variations of the narration about the origin of a nation that are evolving and competing for a dominant position. I will try to avoid the polemics and to reach the problem of that evolution and competition, bearing in mind the Bulgarian case and analyzing it in Balkan context. I will also try to present some of the factors that determine the plurality of national mythology.

The myths of origin that are actual today are primarily (but not only) national that means – they are connected with nationalism and nation-state. The notions of ‘Europe’ and ‘European’ thought as one specific civilization, are rather new – they emerged somewhere in the late 18th and even in early 19th century in Western Europe and were imposed not so rapidly while the eastern border was drawn in the 19th century and is still disputable in one way or another.¹ When ancient Helens used the word Europe, they were designating Asia Minor, at least in some periods. Early uses of this term that were circulating after the late 10th and early 11th century had not precisely the meaning in circulation nowadays.

Forging the mythology of nationalism is not a one-time act. It is an embodiment of a collective identity that uses the rich armory of a nation-state (and irredentist movements) and one could not expect to be fully uniformed. This is not the case and the reasons are multiple.

First. Members of a national community are also bearers of other identities (gender, religious, territorial, professional, social, supra national, etc.), they are simultaneously members of other communities. All these other identities and communities have, to one extent or another, their own mythology.

Second. There always exists synchronously different social groups that are in conflict. They actively argue with one another and among the preferred arguments in their polemics are different interpretations of the ethnogenesis, of the emergence and evolution of their nation-state. I would highlight that in some discussions different

* Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria. E-mail: naretov@live.com

¹ Cf. John Lukacs, *The End of the Twentieth Century and the End of the Modern Age*. Houghton Mifflin Harcourt, 1993; cf. Oswald Spengler, *The Decline of the West (Der Untergang des Abendlandes)*, 1st published in 1918; Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, 2004. See also Spengler, Oswald. *Der Untergang des Abendlandes (The Decline of the West)*, 1918.

theories about the origin are only arguments, only weapons or instruments, while the reasons for the conflict should be traced somewhere else.

Third, but not less important. Nation-state itself evolves in time and many of the changes affect its mythology. (Being not so familiar with the details, I will dare to speculate that there should be some differences between Portugal national mythology from the 1930s and nowadays.)

Forth. The variations of the discourses about origin depend on their genre. Academic history, school textbooks, journalism have their specific manners of narration. Not to mention lower forms of folklore, and cultural intimacy.

Fifth. National mythology uses elements from several older similar structures that could be assembled (through Claude Lévi-Strauss' *bricolage*) in different ways and in different proportions.

Finally, every narration inevitably became trivial for the readers; a need to be innovated overturned and even travestied emerges. The processes of problematizing of the dominant nationalistic discourses started shortly after its imposing and often mingle with it. In Bulgarian case, the great poet Christo Botev (1848-1876), who died in the irredentist movement was one of the men that forged the myth and at the same time problematized it.

One could generalize that two trends, two forces are active simultaneously in every national mythology – centripetal (unifying) and centrifugal (distinguishing). First of them is aiming at commonly accepted structure that follows the universal pattern and its well-known variations; the other puts in the foreground some particular features, that by the way, also conform to familiar patterns.

* * *

The Christian community in the Balkans, pressed by strong social processes and external influences, disintegrated gradually to separate national units. Newly emerged communities embraced the “national idea”; nation-builders defined the origin and drew the borders of the new ‘imagined’ entities. In this situation, the coherence and the continuity are problematic, so the genealogical narration is crucial.² This was even more evident when ‘own’ state was still lacking, which was the case with all Balkan nations whose ideologists were aspiring for separation from Ottoman Empire.³

Emerging nations intensely forged their mythology, that means also that they were reconstructing and sacralizing some variation of their past that had to

² Cf. *Nation and Narration*, ed. Homi K. Bhabha, New York: Routledge and Keegan Paul, 1990.

³ About the particularities of the ‘ethnic’ (Eastern) nationalism, typical for Bulgarians, and its differences from ‘territorial’ (Western) see Anthony D. Smith, *National Identity*. Penguin, 2000 (1 ed. 1991).

legitimize their actual claims. This newly created mythical past was more historical than the sacral past in classic myths, but it was built on through similar mechanisms. On the other hand, narrations of national mythology are not only about the past, the sacral truth is coded in plots about contemporary times too.

Speaking in gross, the shift was from ecclesiastic to secular, ‘from the Cross to the flag’ (Paschalis Kitromilides⁴), from universal to more concrete, from more distant towards more recent past. This shift was not as radical as it looks at first glance, because the new mythical structure (nationalism), at least in the Balkans and in Europe, did not reject the old one (Christianity); on the contrary, it declared that was in full harmony with it; newly emerged nationalism wanted only to replace the previous institution. Breaking from Ecumenical Patriarchate (1870) was one of the key events in Bulgarian history; similar trends could be traced in other Balkan countries. In the 21st century, one can also trace the opposite trend – from the flag to the Cross and Crescent.

Newly emerged national mythology was build on the fundament of older structures, encoded in different texts, but performs similar functions, re-defining the bearer of the identity. From one point of view, this re-defining presents an attempt to synchronize the universal Christian identity (that was not fully adopted) and Christian community with one hypothetical, imagined variation of an older and more particular identity and community – the tribal one. From a different point of view, the imposing of nationalism was a rearrangement of the hierarchy of identities in which the previous dominant identity (the religious one) was outstripped by another identity (ethnic, linguistic).

The transition between these two structures had to be smooth; the ideologists of nationalism put the stress on continuity, on the antiquity of the national spirit that they were evoking for a new life. Searching own antiquity leads to pre-Christian ages, but in the Balkans and in Europe, this did not generate serious tension with the declared Christian identity.

Balkan nationalisms emerged as ideologies of oppressed minorities in Ottoman Empire. They influenced one another and at the same time competed furiously for territory and population. This was the motivation of the still dominant concept in Bulgarian humanities to highlight the ‘ethnic’, meaning ‘linguistic’, determinants of national identity, at to put the religion at a second place. I will come back to the topic of ethnicity, but let me first mention another less popular discourse that silently proposes an alternative perspective. In a sense, this approach tries if not to restore than to rehabilitate the Orthodox community, Byzantine civilization and the unity they had created, all this destroyed by nationalism. One should not neglect easily its arguments that are in accordance with some historical evidence and actual methodological patterns. However, there is one serious problem – the danger of a clerical image of the world, should I say – the danger of an Orthodox

⁴ Cf. Paschalis Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy*. Ashgate/Variorum, 1994.

fundamentalism. Although not recognized, the similar trend really exists in Bulgarian society (not to mention Russian and Greek) and it often takes some simplified and distorted shape in public debate and infiltrates even scholarship.

The rational and secular variation⁵ of this approach draws a picture that suppresses the tensions and tends to idealize the past, to replace it with a retro-utopian construction. According to it, In Middle ages, Bulgarians and other Balkan nations were part of a Byzantium that did not overlap with the Empire territorially or chronologically. This community was dominated by Christian universalism that neglected ethnic affiliation and for that reason offered opportunities for personal prosperity regardless belonging to the family (clan) or ethnic or social group. The language was an important distinctive feature, on which Bulgarians and other non-Greek ethnic groups put stress, but even it did not disturb the universal and non-problematic order. To a great extent, this structure was preserved during first centuries of Ottoman rule and was (regrettably) destroyed by nationalism.

Typically for a polemic, this generalized picture is rather harmonious, idyllic and non-problematic. It delicately goes round the question how deeply rooted was official Christian doctrine in the average people, in the mind of peasants – this question is largely debated in other contexts. Presentation of Christian universalism avoids the well-known fissions – first Eastern (Orthodox) versus Western (Catholic), then the split of the Western with the emergence of Protestantism, etc. (Catholicism and Protestantism were also presented in the Balkans, although in a more modest scale.)

The reality was, of course, quite different. Numerous data support a hypothesis that nationalism imposed from relatively thin elite, find and combined some forms of proto-nationalism and dominant popular Christianity, quite different from canonical one professed by a relatively narrow elite. Most widely practiced was a folk mythology, which is actually relatively not well known today by the wider audience, as it was quite consistently edited many decades by nationalist elites.

HISTORIC PLOTS

Plunging in particular national mythologies (Bulgarian and of other Balkan nations) shows that plots about ethnogenesis and even narrations about glorious deeds of great ancestors took relatively small part of the whole structure. The Khan Krum' victory over Byzantine Emperor Nikephoros I (807 AD) and the legend that he then had Emperor's skull lined with silver and used it as a drinking cup, King (Tsar) Simeon and the siege of Constantinople (913 AD), King (Tsar) Kaloyan and his victory over the crusaders (1205 AD)... these all are presented in historical writings, school textbooks, etc, but, at least in early periods, rarely generated elaborated narrations in literature and in other popular texts.

The presence of depressive traumas, the narrations about defeats, misfortune

⁵ Cf. Каприев, Г. Кръговете на идентичността и Византизмът. - *Език и литература*, 1999, № 2.

and downfalls are even more important. One eminent instance is the image of the blinded by the Byzantine Emperor Basil II "the Bulgar-slayer" soldiers of Tsar Samuel (1014 AD) crucial for both Bulgarian and Macedonian national mythology. Similar is the case with the battle of Kosovo (1389 AD) in Serbian national mythology, the fall of Constantinople (1204 and 1453) in Greek mythology, etc.

The central traumatic event in Bulgarian history and national mythology (and in mythologies of other Balkan nations) is the Ottoman conquest (1393 AD) that was part of a chain of events in which Christians suffered a defeat by Muslims. Presumably. Obviously, this presents a problem that cannot be easily neglected or forget. It needs a mythical explanation, for example, the story about the misunderstanding between the rulers that has clear analogies in folklore. One could also trace variations of the well know myth about the last king and his dead that could be reversed in a miraculous manner. As legends demonstrate, the hero – King Arthur, Prince Marko – could come back from a cave and restore the previous harmonic world. The dead of the last ruler has also another analogy – the widely spread in different mythologies sacrifice of the Divine King.⁶

The most important traumatic event in Bulgarian national mythology is the Islamization of Christians after the Ottoman conquest that happened in several waves. There are many legends and other text reflecting this process, some of them with questionable authenticity. These plots are still alive in mass consciousness and determine political actions and preferences. To a lesser degree, the same is the truth for other Balkan Christian national mythologies.

One could suggest some kind of succession in the emergence of mythical plots – the more early emerged were predominantly traumatic, later – predominantly heroic; then again traumatic come in front or both types coexist, complementing and competing one another.

The main event in the history of Bulgarian state(s) - its establishing - relatively late became part of national mythology, and the founder (Khan Asparukh) relatively late find his place in the national pantheon. As a matter of fact, the first really very popular narration about him in literature emerged in the late 20th century – the novel *Predicted by Pagane* (1980) by Vera Mutavchieva and moreover its screening *681 AD: The Glory of Khan*, 1981, director Ludmil Staykov.

Monk Paisiy Hilendarski (1722-1773) generally recognized as the father of Bulgarian historiography, of Bulgarian nationalism and its mythology did not mention the name and blurred the event. For him and for all the other authors of history books from late 18th and early 19th century the key event was the baptism of the state (by Prince Boris-Mihail, 864) followed by adopting Cyrillic Alphabet (created by St. Cyril and Methodius). This was an instrument to highlight two great communities (Christian and Slav); the first was dominant in the previous period, still

⁶ James George Frazer, *The Golden Bough: a study in Magic and Religion*. 1890. Ch. XXIV. "The Killing of the Divine King".

silently opposed to the newly created ethnic community, which existence was problematic in the time of baptizing (9th century). In fact, the first new construction proposed by nationalism was Slav community.

On the other hand, in several recent mythical narratives, the baptism of Bulgarians is re-interpreted in a rather different way. It is presented as the tragic story of the pagans – the authentic Bulgarians – defeated by the faith of their alien evil enemies. Similar opposite interpretations generate also the heretics and at first place the Bogomilism. From one point of view, they were unique religious movement, aspiring for social justice, protecting the oppressed and lancing important philosophical ideas; from the other, this was something that weakened the state and undermined social order.

All these and other competing variations of different myths (Bulgarian, Balkan, but not only) have their motivation. They promote different variations of the past that are important for the plans about the future; they are also models for identification and strategies for intercourse with other civilizations, aspirations for participation in one or another large supranational community. Each of them has not only own variation of the past and the national 'Self' (national 'We'), but also an own variation of the Other, of Allies and Enemies, of Europe. These trends bear also collective unconscious fears and desires.

Let me try to list these competing trends in chronological order, according to their appearance. This is not an easy task, because they are fluid, evolving in time and often pretend to be something quite different. The observer could also be misled by his own predilections and preferences. At the beginning, some of these trends coexisted peacefully in one text. This was exactly the case of the above-mentioned monk Paisiy Hilendarski and his famous manuscript *Slavo-Bulgarian History* (1762). Dominant in this famous book was the attempt to put Bulgarians in the framework of the Bible (using an ethnogenetic narration that starts with Noah from the *Old Testament* that was known also in other traditions). Doing that the author and all of his followers insisted that Bulgarians were part of **Christian** and European civilization, opposed to Muslim and Asiatic, having in mind Ottoman Empire. At the same time, most of the other tendencies were presented in embryo in *Slavo-Bulgarian History*.

The mightiest other trend highlights **Slav community** and insists on reconstructing Slav antiquity tracing in it the ethnogenesis of Bulgarians. For various reasons, part of them obvious, this trend dominates in scholarship and popular consciousness. Sometimes it even pretends to be the only one. Its discourse draws a large-scale picture but still lacks a detailed story, an elaborated plot with generally recognized figures of gods, heroes, evildoers, etc.

The third trend that could be traced in Bulgarian culture, insists on other legacy and membership in other community. Analyzing evolution of the translated in Bulgarian literature in the 19th century I named it a **renaissance** trend, not without an exaggeration, I am afraid. It embraced the corps of literary texts from

ancient Greek, Latin, also more recent texts that had something to do with classical Antiquity. The general picture, created by this discourse is not at all elaborated and generally recognized, but nevertheless there are plots and figures, putting Bulgarians in the framework of Antiquity, that have their important place in popular consciousness, such as Alexander the Great, the Byzantine general Belisarius (500 – 565 AD), etc. The suggestion here was that Bulgarians are (or should be) part of modern European civilization.

Historiography had long time ago determined **Proto-Bulgarians** (Bulgars) as the second component of Bulgarian nation. They came at the Balkans led by Khan Asparukh and together with Slavs created Bulgarian state. It is curious topic to investigate the naming of this merging in different texts; in one case historians claimed that Bulgarians ‘conquered’, in other they ‘united’ or ‘liberated’ local population, predominantly Slavs.⁷ Their ethnic origins are uncertain, but most scholars posit that they were a Turkic people, there are also hypothesis that they were Iranians or Arians. Paisiy and other early historians did not mention them or thought they were Slavs. The attitude towards Proto-Bulgarians varied in time. In some periods, they came to the fore, in other they were sent in the background of national mythology.

Another not so popular concept elaborated on the **Hun’s origin** of Proto-Bulgarians. It was promoted by Gavril Krastevich in his *History of Bulgarians under the name of Huns* (1871). This was curious attempt to oppose the Slav idea and indirectly even to seek some kind of kinship with Turks and more friendly relations with Ottoman Empire (Krastevich was the high rank officer in it). Exactly for this reason, it was rejected by the dominant trend in nationalism. This was curious because the author claimed that Huns were, in fact, Slavs and reconstructed one different variation of the past in which Attila was the main figure.

In addition, another trend insisted on the Hindu-European origin of ancient Bulgarians. Georgi Rakovski (1821-1867), inspired by the respective development in linguistics elaborated a whole theory that works on some problematic etymologies and analogies in folk songs, real or forged. According to this seducing theory, Bulgarians are the most ancient people if not globally, at least in the Balkans.

In the late 20th century Thracian archaeology, **Thracian legacy**, and even Thracian ‘substratum’ in Bulgarian culture became more and more popular. Several types of discourses have to do with this trend and they can be interpreted in various ways, they surely have enough analogies in another Balkan and not only Balkan national mythologies. In a sense, these discourses are some kind of silent but yet permitted opposition of the dominant Slav discourse. One could associate them with inferiority complex or plunge in the curious history of building this contribution to national mythology; one could examine the Neopagan attempts to revive old rituals,

⁷ Albena Hranova, “Historical myths& The Bulgarian case of pride and prejudice”. – In: Pål Kostelø (ed.) *Myths and Boudnaries in South-Eastern Europe*. London: Hurst & Company, 2005, p. 297-324.

etc.

These and some other similar ideas alternate and merge with each other in various ways, offering different discourses and myths of ethnogenesis. They did not emerge synchronously, their kernels were in different layers of culture, their intensity, productivity and presence in texts vary in different periods, each of them had its peaks and falls in time, according to social, mental and other circumstances. They always affect political ideas and affiliations of their bearers and vice versa; quite often such global ideas about human civilization appeared to be the only device for expressing and attaining some political aims.⁸ Should I say that this is not at all Bulgarian or Balkan particularity but rather a general rule?

OTHER BALKAN MYTHOLOGIES

A variety of national mythology is not something peculiar for Bulgarians. Other Balkan nations (and not at all only Balkan) also have their different variations of their discourses about their ethnogenesis. Nationalism here emerged first and had its accomplished structures among Greeks who offered the model that other proto-nations followed, consciously or not, gaining at the same time some anti-Greek forms, especially among Bulgarians and Turks. Greek culture, at least for other Christians in the Balkans, to a great extent, served as a laboratory that elaborated the notions, used by Balkan nationalists, mainly Greeks were who first posed the more general philosophical questions related to national identity, origin, etc. They posed the question about the continuity and mapping the national territory, they created the first in the Balkans complete national program - *Megali Idea*.⁹

There are two major competing variations in **Greek** national mythology. The first of them leans on Byzantine past and Orthodoxy. It is more traditional and had emerged gradually and in an evolutionary way. The other is more recent, secular; it emerged not without influences from Western Europe and was orientated towards more remote past to ancient Hellas. Contemporary Greek nationalism strives to combine these two elements and to add important historical events from 19th and 20th century.¹⁰ In regard to more recent history, Greek national mythology has also both heroic (War of Independence, 1821-1830) and traumatic resources – so-called Asia Minor Catastrophe (Greek: Μικρασιατική καταστροφή) from 1922 when Greece gained and then lost vast territory in favor of newly created Republic of Turkey.

There are two trends in **Rumanian** national mythology, connected to the similar Greek phenomena. Here too the more traditional is close to Orthodoxy and

⁸ Cf. Николай Аретов, *Българското възраждане и Европа*. София: Кралица Маб, 1995.

⁹ Cf. Надя Данова, *Националният въпрос и гръцките политически програми през XIX в.* София: Наука и изкуство, 1980; Velkova, S. "The Megali Idea and National Identity in the Period between the Two World Wars (Conditions and Development of the Problem)". - *Études balkaniques*, 1996, № 3-4.

¹⁰ Cf. Antonis Liakos, "Hellenism and the Making of Modern Greece: Time, Language, Space" - in: Katerina Zacharia (Editor), *Hellenisms. Culture, Identity and ethnicity from Antiquity to Modernity*, Aldershot, Ashgate, 2008, 201-236.

was generated in the circles of so-called Phanariots that ruled Wallachia and Moldavia up to 1820s. The more recent and more secular variation traces the origin of the Rumanian nation back to Dacians and their wars with ancient Rome. The accent in the medieval period is the rule of Michael the Brave (Mihai Viteazu,) in the 16th century who managed to unite Rumanians for a while and even defeated Ottomans. Exotic theories did not lack among Rumanians too. Some historians elaborated the hypotheses about the 'Pelas(g)ian Empire'; according to it Rumanians and ancient Helens were descendants of these Pelasgians that around 6,000 BC, allegedly succeeded, under two great rulers, Uranus and Saturn, in extending their rule over Europe, the Mediterranean, Egypt and North Africa, and much of Asia.¹¹

Serbian national mythology seems to be relatively uniformed, at least according to the viewpoint of Bulgarian scholars.¹² It had its relatively early written program, or action plan – the famous *Načertanije* by Ilija Garašanin from 1844. Bulgarian nationalists severely criticized this text and almost undisguised envied their Serbian counterparts for it and are still trying to create something similar.

Serbian preferred past is the time of Tsar Stefan Uroš IV Dušan (14th century), crowned in Skopje, conqueror of Bulgarians and Byzantines. Myth-creators add, on one hand, previous events connected with the founding of Serbian state and its wars with Byzantium, and more recent, connected with the struggles against Ottomans. In the mid 19th century key event in Serbian national mythology became the traumatic memory of the Battle of Kosovo¹³ and Prince Lazar of Serbia legendary assassin of the Ottoman sultan Murad I. Hagiography and folk songs, collected (and edited) by Vuk Stefanović Karadžić, the epic poem *The Mountain Wreath* (*Горски вијенац* or *Gorski vijenac*) (1847) by Petar II Petrović-Njegoš and other texts kept this remembrance. In more recent times Slobodan Milošević and its propaganda deliberately reactivated the Kosovo myth. In it the ruler preferred the Kingdom in Heavens, not the terrestrial one; this is an important peculiarity of this myth.

Croatian and, to a certain degree, **Slovenian** national mythology legitimize their nations through so-called "Illyrism" – a theory that associates the genesis of South Slavs with ancient Illyrians, presented as Slavs. The name was revived by Napoleon for the "Provinces of Illyria" that were incorporated into the French Empire from 1809 to 1813, and the Kingdom of Illyria was part of Austria until 1849, after which time it was not used in the reorganized Austro-Hungarian Empire. The Illyrism reached its pick in the first half of 19th century in Croatia due to the work of the poet and journalist Ljudevit Gaj (1809-1872) and the poets Ivan

¹¹ Cf. Lucian Boia, *History and Myth in Romanian Consciousness*. Budapest : Central European University Press, 2001, p. 97.

¹² Cf. Величко Тодоров, "Знам ги аз тях!" *Сърбия и сърбите в българската литература*. София: Критика, 2000. With rich bibliography. For comparison between Serbian and Bulgarian national mythology, cf. Евгения Иванова, *Османското завладяване на Балканите. Митотворчески интерпретации*. - В: *Slavia Meridionalis. Studia linguistica Slavica et Balcanica* 5, Warszawa, 2005, p. 233-252.

¹³ Cf. Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*. New York: New York University Press, 1998.

Mažuranić, author of the epic poem *Smrt Smail-age Čengića* (1846), Petar Preradović, etc. The rise of Slovenian Illyrism was associated with the poet and enlightener Valentin Vodnik (1758-1819) who, during the Napoleonic wars wrote the enthusiastic poem *Illyria Reborn (Ilirija oživiljena)*. An eminent figure in Illyrism was also the Croatian-Slovenian poet Stanko Vraz (1810-1851). Besides of ancient Illyrians, Slovenian national mythology highlighted also St. Cyril and Methodius, who, according to so-called Pannonia theory descent from Pannonia, that is to say, Slovenia. Notable Slav scholars such as Jernej Bartol Kopitar and Fran Miklošič (also known in German as Franz von Miklosich) promoted this theory.

Macedonian national mythology is a particular case. Its pantheon has clear structure enveloping the essential elements of other similar Balkan phenomena: ancient heroes (Philip and Alexander), cultural figures (St. Cyril and Methodius), the medieval state of Tzar Samuel, and struggle for independence (Ilinden uprising, 1903). They came to fore in an inverted chronological order - last to appear was the identification with Alexander the Great, promoted firstly by Macedonian Diaspora in America and fully accepted not until late 20th century. Some scholars traced one seemingly peculiar but in fact also known to other mythologies (including Bulgarian) tension between two structures, two legacies – political and ethnic.¹⁴

Turkish national mythology emerged relatively late. Several trends are competing in this field – traditional Ottoman imperial idea (Ottomanism), Islamism from the age of Sultan Abdul Hamid II and nationalistic ideology of Mustafa Kemal Atatürk (Turkism) that forged myths about the Central Asian roots of the nation and its provenance from Oghuz Khan, and the Sun Theory about the most ancient language.¹⁵ This dynamic process of competition and merging is still actual.¹⁶ Scholars, journalists, and politicians emphasize on deferent variations of an ideal past, starting from prehistoric ages and ending with Atatürk's time and, probably even further. This process developed in the 20th century and is well documented, especially in the minutes of the first congresses of the Turkish historians in the 1930s.

In the late 20th century, Turkish national mythology strives to cover the legacies of the Hellenic Antiquity (including Troy) and of Christian culture in Anatolia. The continuity between different civilizations is highlighted – from Hittites, the Empire of Alexander, Byzantium, and Ottoman Empire to modern Turkey; key figure in this unity is Sultan Mehmed II the Conqueror (Fatih) (1432 – 1481). This trend is obvious in the presentation of archaeological artifacts and have its theoretical base in the book, published by the ex-president of the Republic Turgut

¹⁴ Cf. Tchavdar Marinov, *La question Macédonienne de 1944 à nos jours*. Communisme et nationalisme dans les Balkans, L'Harmattan, 2010.

¹⁵ Anthony D. Smith, *Ibid...*

¹⁶ Cf. Bürşa Ersanlı, "Turkish history thesis" and its aftermath. A story of modus operandi". – *Asien, Afrika, Lateinamerika*, 2001, Vol. 29, pp. 7-29.

Özal in French and in Paris - *Turquie en Europe*¹⁷. Some of these ideas were already presented in Turkish literature through the texts of authors as Halikarnas Balıkcı (1886-1973). Along with Hittites, Trojan War, Amazons, migration of philosophy from Anatolia to Hellas (Ancient Greece), the last days of Virgin Mary, etc, one of the key topics in Turkish mythology is the European prejudices and misunderstanding of Turkish civilization and its humanity. Particularly interesting is the legend about the Greek's request for help against Crusaders addressed to Ottomans that offers radically different attribution of the role of the evildoer in history.

Albanian national mythology¹⁸ emerged in the late 19th century and was centered on several key points. Most distant among them are again the ancient Illyrians (their South branch), who have created state formations in 4th century BC. Sami Frashëri (1850 - 1904), one of the ideologists of Albanian nationalism, affirmed: "We are the most ancient European nation and we have the right to be in Europe more than every other nation." (Sami Frashëri, *Albania - What it was, what it is, and what will become of it*, 1899). In addition to this, there are legends claiming that modern Albanians are compatriots of Alexander the Great and about Thracian elements in modern Albanian language.

The main text that legitimizes Albanian identity is the *Kanuni i Lekë Dukagjinit* - set of traditional Albanian laws, recorded and published in the early 20th century by Shtjefën Gjeçovi - Franciscans priest, missionary, ethnologist, and archaeologist. This text does back to 15th century, the time of the local ruler Lekë Dukagjinit who (like the Bulgarian Khah Krum) codified the laws to his people. Searching the roots of the ideas that formed the basis of the *Kanuni* some scholars do back to the ancient Indian norm (the Laws of Manu) – a trend that is similar to the theories of Bulgarian Georgi Rakovski.

George Kastrioti Skanderbeg (1405 – 1468) and his epic struggle with Ottomans is yet another mighty centripetal knot in Albanian national mythology. There are links between the ancient and the medieval kernels – the name of the hero in Turkish is İskender Bey, meaning 'Lord Alexander', or 'Leader Alexander', referring to Alexander the Great.

¹⁷ Turgut Özal, *La Turquie en Europe*, Paris : Plon, 1988. This book provoked animated discussions and variety of criticism. Cf. Speros Vryonis, *The Turkish State and History. Clio Meets the Grey Wolf. Institute for Balkan Studies*, Thessaloniki, 1991. Vryonis analyzes in dept Turkish national mythology, constructed by Atatürk' – so called Turkish historic thesis (Türk Tarih Tezi) and the Sun linguistic theory (Güneş Dil Teorisi), the Özal's ideas and the role of state propaganda in implementing these myths both at home and abroad. Sometimes Vryonis himself also go close to Greek national mythology in his justified as a whole criticism; his concepts of the continuity of Greek civilization are also debatable.

¹⁸ Cf. *Албания и албанските идентичности*. Изследвания. Състав. А. Желязкова. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. С.: 2000. This text is adopting the information and some of the ideas from the studies of A. Zhelyazkova, Y. Ivanova, R. Hristova-Beylerly and especially that of P. Krastev.

* * *

Several particularities are in evidence and could be interpreted as specific features in the evolution of (Balkan) national mythologies. First of them is the initial emergence of separate kernels of identification from different layers of the past. As a rule, they are associated with some kind of Antiquity, with Middle ages and with irredentist movements. There are discourses that go even further back in pre-historic times. There are always people ready to claim that "We are first (Europeans, Christians, autochthon population of the region, etc.) In the more early stages, these kernels were opposed to a certain degree, later they started to co-ordinate but are still charged with potential tensions. In most cases, the rhythm of shifts to and from pagan legacy and to and from prestigious ancient predecessors is very interesting topic. Second, every kernel, every perspective on national past is formed or forms some kind of historic theory. Generally speaking, such theories were forged somewhere outside the region and were imported, adopted and developed according to the local nationalism. Third, there are several ethnic groups (Thracians, Illyrians), figures (Alexander, St. Cyril and Methodius, St Clement of Ohrid, Prince Marko) and events (battle of Kosovo, the fall of Constantinople) that different and opposed nationalisms recognize as their 'own'. Finally, all these trends are still actual in one way or another; in academic discourses, they gradually leave apart some obviously unacceptable elements; on the other hand, they still find new arguments and fresh champions. Mock variations also gain some popularity, maybe not as large as one could expect in the context of the postmodern situation that according to some opinions is also going into the past.

20. YÜZYIL TÜRK ROMANINDA BALKANLARDAKİ ULUSÇULUK HAREKETLERİ

YAKUP KURT*

Özet

Balkanlar, 19. yüzyılın sonlarından başlayarak ulusçuluk hareketlerinin zirveye ulaştığı 20. yüzyılda beklenmedik biçimde hızlı gelişmelere sahne olmuştur. Bölge içi ve bölge dışı ittifaklar kurularak Türkleri bu coğrafyadan tasfiye etmek amacıyla yapılan Balkan Savaşının ardından istikrarsız bir döneme girilmiş, Türklere reva görülen silahlı ve siyasi gibi çeşitli saldırılar tarih araştırmacılığının yanı sıra edebiyatın da yoğun ilgisini çekmiştir. Yerli ve yabancı tarihçilerin araştırmalarına konu olan 20. yüzyıldaki etnik temizlik sonucunda milyonlarca insanın göçe zorlanmasıyla yükselen feryada karşı Türk edebiyatının çeşitli türleri gibi Türk romanı da uygar dünyanın gözü önünden cereyan bu insanlık trajedisine değişik açılardan yaklaşmıştır. Tarihin en kanlı yüzyıllarından 20. yüzyılın çeşitli aşamalarında ulusçuluk ideolojisiyle körüklenmiş olan savaşların kaçınılmaz sonucu olarak yaşanan göçler ve buna bağlı yapılan nüfus değişiminin ortaya koyduğu insanlık dışı sahneler edebiyatın kendi estetik değerleri açısından yansıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: ulusçuluk, savaş, etnik temizleme, göç, Türk, edebiyat.

Nationalist Movements in the Balkans in the 20th Century Turkish Novels

Abstract

Starting in the late 19th century, the Balkans witnesses unexpected rapid developments in the 20th century, when the nationalist movements culminated. After the Balkan wars started to purge this region from Turks by establishing intra- and extra-regional alliances, a period of political instability broke out, Correspondingly various attacks, be they armed or political, drew the attentions of literary scholars as well as historians. Besides the works of national and international historians on this ethnic cleansing, which forced millions of people to migrate in the 20th century, Turkish novels too adopted assorted perspectives on this inhumane dramatic phenomenon having taken place before the eyes of the modern world. Migrations inevitably resulting from wars fueled by nationalist ideology in various parts of the 20th century, referred to as the bloodiest century of the history, and inhumane sceneries caused by population exchanges associated with these human flows were handled by literature based on its own aesthetic values.

Keywords: nationalism, war, ethnic cleansing, migration, Turk, literature.

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yakupkurt@yahoo.gr

GİRİŞ

Avrupa’da 19. yüzyıl, siyasal yapılanmalar açısından hızlı değişim ve dönüşümlerin yüzyılı olarak bilinir. Devlet yönetiminde, sosyal yaşamda yeni kavramlar, yeni kurumlar, yeni ideolojiler literatürdeki yerini almaya başlamıştır. 1789 Fransız devrimi sadece Fransa’yı değil, Avrupa’nın neredeyse tamamını etkisi altına almıştır. Topraklarının büyük bir bölümü Avrupa’da bulunan Osmanlı Devleti’nin bu gelişmelerden etkilenmemesi mümkün değildi. Nitekim üç kıta üzerinde yüzyıllarca hüküm sürmüş olan Osmanlı ülkesini oluşturan çok uluslu çok kültürlü mozaik yavaş yavaş çatlamaya, kırılmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti doğabilecek olası bir tehlike karşısında Avrupa’yı örnek alarak bazı devlet kurumlarını yeniden yapılandırmak istemiştir¹. Ne var ki, kendisini çok geç belli eden bu arzu, Avrupa’nın yaratıcı ruhundan çok onun savaş gücünden, yani silahından, topundan savunma amaçlı olarak yararlanmak biçiminde tezahür etmiştir. Doğal olarak da bu amaçla Batılılaşma adına yapılan çeşitli reformlar “Hasta Adam” için bir kurtuluş reçetesi olmaktan uzaktı.

Fransız devriminin en önemli sloganı olan özgürlük ve bağımsızlık fikriyle temelleri sarsılmaya başlayan Osmanlı Devleti, önce 1830’da topraklarından ayrılan Yunanistan’ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır. Yunanistan’ın bağımsızlığını elde etmesi, Osmanlı Devleti’nin parçalanma sürecinde ulusçuluk ideolojisinin ilk önemli örneği olmuş, bu olay ulus bilincinin yerleşmeye başladığı Balkanlarda bağımsızlıklarını elde etmek için çeşitli ulusları adeta tetikleyip harekete geçirmiştir. 1877 Osmanlı-Rus savaşıyla Balkanlarda büyük yara alan Osmanlı Devleti, 20. yüzyılın başlarında bölgesel ve bölge dışı ittifaklar kurularak önemli aktörlerin etkin rol oynadığı Balkan Savaşında, Doğu Trakya dâhil, Avrupa’daki topraklarının tamamını kaybetmesiyle sonuçlandı. “Türkleri Avrupa’dan Atma” siyaseti bağlamında ulusalcı ve dinsel bağnazlığın kontrol edilemez duruma geldiği Balkanlarda meydana gelen çeşitli olaylar Türkler üzerine öylesine etki etti ki, milyonlarca Türkün terk etmek zorunda bırakıldığı Rumeli, Türk tarihinden başka Türk edebiyatının da yoğun biçimde ilgisini çekmiştir. Öyle ki Balkanlar günümüze değin tarihin, edebiyatın, sanatın ve kültürün artarak ilgi odağı olmaya devam etmiştir.

Edebiyat, her olay gibi tarihsel olayları da kendine özgü yorumlama ve değerlendirme araçlarıyla ele alarak Balkanlarda ulusçuluk hareketlerinin gelişim süreçlerini, tarihsel etkilerini ve insanlar üzerinde yarattığı çeşitli travmaları farklı farklı boyutlarıyla yansıtmaktadır. Balkanlarda yaşanan savaş ve göç olaylarını tarih elbette ayrıntılı olarak, istatistiksel bilgiler vererek kaydetmiştir. Ancak edebiyat, tarihten farklı olarak, bu olaylar sırasında yaşanan acılara, terkedilen memleketlere ve kaybedilen canlara ilişkin insanların iç dünyalarına girerek yaşamları üzerinde oluşan etkileri değişik boyutlarıyla ele almaktadır. Unutmamak gerekir ki, Türk edebiyatının eğildiği tarihi olaylar arasında Balkan Savaşının ayrı bir yeri vardır. 19. yüzyılda yerel ayaklanmalar biçiminde başlamış olan ve 20. yüzyılın başları

¹ Niyazi Berkes- Türkiye’de Çağdaşlaşma, YKY İstanbul 1996, s. 91.

itibariyle Balkanlarda komitacılar² gibi çeşitli milliyetçi gruplar başta olmak üzere Batılı devletlerin ve Rusya'nın sınırsız desteğini alan Balkan uluslarının Müslüman halka yaptıkları zulümler her yönüyle edebiyatın konusu olmuştur.

Balkan Savaşı, Türk ulusunun onurunun ve haysiyetinin küçük düşürülüp büyük ihanetler ve gafletlerin işlendiği savaş olarak yazılı metinlere ve hafızalara kazanmıştır. Tarihte az rastlanır böylesine ağır bir yenilgi Türk edebiyatında büyük etki yaratmış, toplumun önemli kesimlerinde Türk ulusçuluk hareketinin güç kazanmasına yol açmıştır. Hem Balkanların yitirilmesinden, hem yüzbinlerce insanın ölümünden duyulan öfkeyle kabaran tepki kolektif bir ulusçu bilince dönüşmüştür. Balkan Savaşı, meydana getirdiği birçok olumsuzluklardan başka çok uluslu Osmanlılık ideolojisinin çöküşünü de hazırladı. Bundan sonra Türk toplumunda, Türklük bilinci, belirgin biçimde gür bir ses olarak öne çıkmaya başlar. Türkçülüğe dayalı kimlik, toplumun her alanında, doğal olarak edebiyatta da güçlü biçimde yerini buldu. Yüz küsur yıl önce yaşanan bu felaketin can ve mal kaybının yanı sıra dünyaya hükmetmiş bir ulusun onur ve haysiyetinin böylesine sorumsuzca küçük düşürülüp ayaklar altına alınması, edebiyatta görülmedik bir tepkiyle karşılanmıştır. O dönem “*erkeksiz vatana düşman yaradır*”³ gibi nitelemeler, duyulan manevi yıkımın boyutlarını gözler önüne sermektedir.

Tarihin hızlı değişim ve dönüşümlere tanık olduğu, güçler dengesinin ve egemenlik rolünün ters çevrildiği Balkan Savaşıyla ulusçuluk hareketleri en acımasız yüzünü bu dönemde göstermiştir. Bilindiği gibi Balkan savaşını körüklemiş olan diğer bir olgu da din bağnazlığıdır. Balkanlarda ulus kavramı, dinsel öğeden bağımsız olarak ele alınmaz. Ulus ile din iç içe olup birbirini tamamlayan ve bütünleştiren kavramlardır⁴. Balkan halklarının “öteki” kabul ettikleri İslam dinine mensup bütün kimlikler Balkan Savaşı'nın şiddetinden az veya çok etkilenmişlerdir. Tabii, bu arada işlenen çeşitli zulümler karşısında dinsel ve etnik kimliğe bakmaksızın bireysel duyarlılıklarıyla dikkat çeken insanlara ilişkin ayrı bir paragraf açmak gerekir. Onlar etnik ve dinsel bağnazlığın etkisinde kalmadan savaşın en dehşet verici anlarında ölüm gibi çeşitli tehlikelerle karşı karşıya gelen “karşı taraf”taki insanlara yakınlık göstermişler, canlarını kurtarmaları için onlara yardım etmişlerdir. Ancak bu bireysel duyarlıklar ve insani yaklaşımlar çok cılız kalmış, yaşanan felaketin önüne geçememiştir.

20. yüzyılın hemen hemen her evresinde Balkanlarda tanık olunan savaşlar ve çeşitli siyasal olaylar sonucunda meydana gelen maddi ve manevi kayıplar, çeşitli metinlerden örnekler ve kesitler sunularak edebiyatın bakış açısıyla çözümlenmeye çalışılacaktır. Balkanlarda sistemli biçimde gelişen ulusçuluk ideolojisinin en ürkütücü şekliyle eyleme dönüştüğü 20. yüzyılda edebiyatın ve özellikle Türk

² Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni, Dün Bugün Yarın*, Bilgi Yayınları, 1971 s. 166.

³ Hayriye Süleymanoğlu Yenisoy, “1912-1913 Balkan Savaşlarının Edebiyata Yansımaları”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Aralık 2012, s. 100. file:///C:/Users/SFBE/Downloads/hayriye-suleymanoglu-yenisoy%20(3).pdf

⁴ Bilgehan Gökdağ, “Balkanlar: Etnik Karmaşanın Dinsel Boyutları”, *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 32, Kış 2012, s. 5-7.

romanının bu insanlık faciasına nasıl yaklaştığına ilişkin bir bakış açısı oluşturmaya çalışılacaktır.

İncelemeye konu olan romanların ortak yanı, geçen yüzyılın ilk yarısında çoğunlukla Balkanlardaki Türkleri ve Müslüman nüfusu hedef alan olaylar dizisidir. Elbette Balkan uluslarının kendi aralarında da kanlı hesaplaşmalar olmuştur. Ancak hiç şüphe yok ki, Balkanlar ve özellikle Balkan Savaşı denildiğinde, bu coğrafyadaki Türkler ve Müslüman nüfus en acımasız, en kanlı saldırıların ortak hedefi olmuştur. Bu saldırıların ayrıca ortak bir amacı vardı: Toprak işgalinden ve yağmacılıktan başka Türkleri ve Müslüman nüfusu Balkanlardan tasfiye etmek. Savaşın dehşeti karşısında korumasız Türkler yüzbinlerle, milyonlarca evlerini, barklarını terk ederek yollara düşmüşlerdir. Savaş döneminde yaşanan göçler dışında, ulusçuluk ideolojisinin bir unsuru, aynı zamanda da bir sonucu olarak uygulamaya konulan ve rızası alınmadan iki milyona yakın insanın kaderini çizen nüfus değişimi antlaşmasıdır. Nüfus değişimi, her ne kadar savaş döneminde yaşanan acılar kadar trajik değilse de aslında o da olağanüstü koşullarda bir göçün yarattığı bütün olumsuzlukları içinde barındırır. Aradan yüz yıl gibi uzun bir zaman geçmesine rağmen, memleketini terk etmeye mecbur bırakılan o insanlar, savaşın kendileri, çocukları ve torunları üzerinde bıraktığı olumsuz etkilerin izleri günümüzde de hala mevcuttur. Balkan Savaşından sonra Osmanlı Devletiyle Bulgaristan arasında yapılan anlaşmayla ilk nüfus değişimi gerçekleştirilmiştir. Ardından, 1924'te Yunanistan'daki Türklerle Anadolu ve Trakya'da yaşayan Rumlar arasında yapılan nüfus değişimi, aslında her yönüyle bir göç olayıdır. Tek farkı, iki devletin karşılıklı olarak bu konuda anlaşmış olmasıdır. Yazar Yaşar Kemal *Karınca'nın Su İçtiği* romanında işlediği nüfus değişimi için bir söyleşisinde "insanlık kırımı" nitelemesini yapmaktadır. Yine aynı konuyu *Mor Kaftanlı Selanik* adlı romanında işleyen Yılmaz Karakoyunlu, Anadolu ve Trakya'daki Rumlarla Girit ve kuzey Yunanistan'daki Türklerin göç serüvenini anlatır. Savaşı yüz yüze yaşayarak canını kurtarmak amacıyla nereye gittiğini bilmeden yollara dökülen insanların dramını ise, *Viran Dağlar* adlı romanında Necati Cumalı⁵ ile *Drina'da Son Gün* adlı romanında Faik Baysal kaleme almışlardır. Belgesel roman olarak görebileceğimiz bu iki roman, tarihi gerçeklerden yola çıkılarak yazılmıştır. Keza 1912 öncesinden başlayarak Balkanların patlamaya hazır olduğu bir dönemde tarihi kişiliklere yer verilerek kaleme alınan başka bir roman da Hüseyin Adıgüzel'in *Kalbim Rumeli'de Kaldı* adlı romanıdır. Adı geçen bu romanlarda yakın tarihimizde yaşanan ölümler, göçler gibi acı gerçekler, edebiyatın bakış açısıyla kurgulanarak yansıtılmıştır.

1. Balkanlarda Ulusçu ve Dinsel İdeolojinin Eşleşmesi

Balkanlarda ulusçuluk fikri, bir birini izleyen hatalar zincirinin oluşturduğu ortamda yükseldi. Yükseldikçe de siyasal yapılanmanın ve devlet erkinin en can

⁵ Necati Cumalı, *Makedonya 1900* adlı kitabında göç hikâyelerine yer verir ve bu kitap da konu açısından önemli örnekler sunar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Necati Cumalı, *Makedonya 1900*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 2011.

alıcı noktalarında gücünü hissettirdi. Kilise gibi toplumun en etkin kurumları ile “öteki” kabul edilen Türkler ve Müslümanlar arasında keskin çizgiler çizildi. Dini referanslar bu amaca hizmet edecek şekilde anlam kazandı. Ulusçu ideoloji ile kilise saflarını birleştirdi. Bu durum, Balkanlar coğrafyasında ulus-devlete giden yol, kaçınılmaz bir süreç olarak kabul edildi. Toplumun değişik katmanları dinsel yapıyla tahkim edilmiş ulusçu bir ideolojiden güç alarak biçimlendirildi. Halkın kin ve nefretini körüklemek ve “düşman” imgesi ve argümanını güçlü kılmak amacıyla dini duygular üzerinden hareket edildi. Sözümler ona dinlerini unutmamak için “Krifo Sholyo (To Kpυφό Σχολείο)”⁶ (Gizli Okul) gibi mitlerden resmi tarih inşa edildi. Okullarda ve resmi bayramlarda bu mitler üzerinde şarkılar söylendi, şiirler okundu, kısaca çocukların gözünde bir “düşman” yaratıldı. Böylece insanların beyinlerindeki “düşman” algısı, güçlü bir silah olarak devreye sokuldu. Kilise bu algıyı yaymak için göreve dört elle sarıldı.

Öte yandan, Balkan halklarının ulusçuluk bilinci ve duyguları üzerinde kendi hesaplarını kuran Büyük Devletlerden her biri, bu ulusların hassasiyetlerini kendi çıkarına göre kullandı. Napoléon’un komutanlarına verdiği direktiflerde her şey çok açıktır: “*Halkı kazanmak için elinizden geleni yapınız. Eğer halkın bağımsızlığa eğilimi varsa, bağımsızlık duygusunu körükleyiniz. Yunanistan’da kabarmaya başlayan milliyet taassubu, din taassubundan daha kuvvetli olacaktır*”⁷ denilmektedir. 1821’de Mora’da Türklere dönük on binlerle telaffuz edilen katliamlar, hiç şüphe yok ki, ulusçu ve dinci bir anlayışın sonucuydu. Daha o yıllarda kurulması düşünülen Yunan devletinin kimliği ve yurttaşlık bağıyla bağlı bireyin kriteri “Hıristiyan” olması şeklinde benimsendi⁸.

1830’da Yunanistan’ın bağımsızlığından sonra Balkanları adım adım sarmaya başlayan ulusçuluk ideolojisi, Osmanlı Devleti’nin yapısında derin kırılmalar yaratmaya başladı. ’93 Harbi olarak bildiğimiz Osmanlı-Rus savaşında Ruslarca desteklenen Bulgar ulusçular kilise çevreleriyle el ele verip işledikleri katliamlar sonucunda yaşanan göçün nedenleri, Mora’daki katliamın nedenlerinden farklı değildir. Ulus-devlet yaratmanın başarıya ulaşması, farklı etnik ve dinsel grupları asimile etme, ya da göç ettirmeye bağlıydı. Diğer bir deyişle ulus-devlet kurmanın yolu, bağdaşık (homojen) olmayan unsurları, ya tarihten ya da o topraklardan silmekten geçirdi. Müslüman ve Türk nüfusa yapılan tıpatıp aynıdır. Osmanlı Devletinin bu savaşta hem can kaybı hem göç nedeniyle büyük yara alıp adım adım gerilemesi Balkan uluslarının iştahını kabarttı. Ulus bilinci gayr-i Müslim tebaa üzerinde imparatorluğun her tarafında ciddi anlamda karşılık bulmaya başladı.

“Öteki” kimliğe karşı düşmanlık hisleri öylesine kabarmıştı ki, Balkanların her tarafında saldırı ve tecavüz⁹ haberlerinin ardı arkası kesilmiyordu. Kilise dâhil,

⁶ Patrinelis, H.G.- ERANÍSTIS To “Krifo Sholyo”, Ekdoti tou Omilou Meletis tou Ellinikou Diafotismou, Atina 2005, s. 25, 321-336.

⁷ Oral Sander, *Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü*, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 177.

⁸ Ta Kritiria tis Hellinikis Íthagenias kata tin Período tis Epanastasis, s. 48-49
www.cup.gr/Download/PDF/BOGLH_CH1.pdf

⁹ Mark Mazower, *Thessaloniki Poli ton Fantasmaton*, Alexandria Atina 2006, s. 403.

uğruna mücadele ettikleri ulus-devlet için her yolu mubah gören Balkan ulusları, Osmanlı hükümetinin de yaptığı bir dizi hatalardan yararlanmayı çok iyi bilmişlerdir. Geline o noktada, sadece Büyük Devletlerin etkin rolünün değil, elbette Osmanlı Devletinin basiretsizliğinin de büyük payı vardır.¹⁰ Balkanlardaki eyaletler kendi kaderlerine terk edilmiş, bu eyaletlerde yaşayan Türklerin kurtuluşu Büyük Devletlerin göstereceği insafa bağlıydı. Balkan ulusları savaş hazırlıkları yaparken, Osmanlı Devleti bigâne davranıyordu, ya da en azından oradaki tebaasını korumaktan acizdi. Her şeyi adeta kabullenmiş bir tutum içindeydi.

Balkanlarda ulusçuluk hareketleri kabarıp yayıldıkça Müslüman halk bundan ciddi biçimde kaygı duymaya başladı. Çeşitli edebi metinlerde genişçe yer verildiğini gördüğümüz Türklerin huzursuzluk ve güvensizlik duygusu her geçen gün katlanarak artmaktaydı. Osmanlı hükümeti 1908’de genel af çıkartarak Osmanlılık ideolojisine hayat vermeye çalışırken bunu fırsat bilen Balkan ulusları hedeflerine biraz daha yaklaşmaktaydılar. Balkan felaketine ilişkin olarak çeşitli edebi metinlere bakıldığında, dönemin siyasilerinin sorumsuzca davranışlarının altı çizilerek Osmanlı Meclisinin bir gaflet içinde olması nedeniyle çeşitli tepkilere ve ağır eleştirilere yer verildiği anlaşılmaktadır. Edebi metinlerde, ulusçuluğun kiliseler aracılığıyla da körüklendiği bir dönemde 1909’da “Kilise ve Mektepler Kanunu”¹¹nun çıkarılması, Osmanlı Devleti için akıl almaz bir hata, hatta ihanet¹² olarak gösterilmiş, bu kanunla Balkan ulusları arasında birliğin sağlanması yönünde devletin adeta yol gösterici gibi bir basiretsizlik içinde olması şaşkınlıkla karşılanmıştır.

Osmanlı Devleti, Osmanlılık ideolojisi ekseninde Balkanlardaki ulusları birleştirmeye¹³ çalıştıysa da böyle bir çatının kurulması imkânsız olduğu gün gibi ortadaydı. Osmanlılık kimliğinden çoktan vazgeçmiş olan bu uluslar, kurulacak, sınırları daha da genişleyecek kendi devletlerinin peşindeydiler. “...Her yeri saran milliyetçilik ateşinden sonra, kendi kimliğini fark eden bu insanlar, artık, Osmanlı olmak istemiyorlar”¹⁴.

Balkan Savaşı öncesinde ulusçuluk hareketleri öylesine güç kazanmıştı ki artık hiçbir önlem eski günleri geri getiremezdi. Rumeli’nin çeşitli şehirlerinde ve taşrada silahlı olaylar çıkıyor, bölge insanı her gün ölüm haberleriyle sarsılıyordu. Osmanlı meclisinde gayr-i Müslim milletvekilleri kendi ulusal aidiyetlerini her fırsatta haykırıyor, bu meclisin Bulgar kökenli milletvekili düşüncesini şu ilginç sözlerle ifade ediyordu: “Benim Osmanlılığım ancak Osmanlı Bankası kadarır.”¹⁵ diyordu.

¹⁰ Necati Cumalı, *Viran Dağlar*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 2012, s. 144.

¹¹ Mustafa Ergün, “II. Meşrutiyet Döneminde –Genel Hatlarıyla- Balkanlarda Azınlık Okulları Sorunu”, *Türk Yurdu*, 29, 2009, s. 41-46.

¹² Hüseyin Adıgüzel, *Kalbim Rumeli’de Kaldı*, İleri Yayınları, İstanbul 2014, s. 458.

¹³ George Castellán, *Balkanların Tarihi*, Milliyet Yayınları İstanbul 1993, s. 378

¹⁴ Adıgüzel, a.g.e., s. 458.

¹⁵ Adıgüzel, a.g.e., s. 414.

Osmanlı Bankası, bilindiği gibi 1856'da İngilizlerin sermayesiyle kurulan ilk bankadır. Aslında Bulgar kökenli milletvekilinin bu benzetmesi ibret vericidir. İsmi "Osmanlı" ama bankanın kendisi İngiliz. Bulgar asıllı milletvekilini kastederek onun düşüncelerini yorumlayan romanın kahramanlarından Sabri şöyle devam ediyor: "...siz beni ne kadar Osmanlı yapmaya çalışırsanız çalışın, ben Bulgar milliyetçisiyim, diyor ama İttihatçılar bunu anlamıyor." Sonra Osmanlı Meclisinin yapısının da devletin bekası için bir yararı olamayacağını düşünerek bu meclisin yarısından fazlasının Türk olmayan unsurlardan oluştuğunu belirtmektedir.¹⁶

Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan çekileceğini herkes görüyor, herkes anlıyordu. Çekilmesi de an meselesiydi. Balkan devletleri arasındaki düşmanlıklar sona erdirilmiş, Osmanlı'nın terk edeceği bölgelerin paylaşımı dahi yapılmıştı. "Kuzey Makedonya Sırp'ların, Güney Makedonya Bulgarların olacaktı, nasıl gerçekleşecekti bu anlaşma? Bu yerler Osmanlı yönetimi altındaydı henüz. İki hükümet arasındaki anlaşma henüz gizli tutuluyordu kamuoyundan. Çünkü yarım yüzyıla varan bir süreden beri sürdürülen kavgalara dayanıyordu."¹⁷ Demek ki daha elli yıl öncesinden Osmanlı Devleti'nin bu topraklardan gidici olduğu anlaşılıyordu. Aralarındaki kavgalar da belli ki veraset kavgalarıydı. Bu kavgalar II. Balkan Savaşında da devam etmiş, hala da devam etmektedir. Ancak her zaman bu kavgaların ilk hedefi Türkler olmuştur.

Taraflar arasında kavgaların sürdüğü bir dönemde kamuoyunun dikkatinden kaçmayan üzücü olaylar, edebi metinlerde genişçe yer bulmuştur. Savaş hazırlıkları Osmanlı idarecilerinin gözleri önünde cereyan etmiş, Fransa'dan satın alınan yeni toplar Selanik limanından Sırp askerleri tarafından teslim alınmıştır. Oysa bu topların Selanik'teki I. Ordu Komutanlığı'na geldiğini sanan Müslüman işçiler epey sevinmişlerdi¹⁸ Gidişat hiç iyi değildi. Bunu herkes rahatlıkla anlayabiliyordu. Ulusçuluğun, kinin ve nefretin artarak yayıldığı bu coğrafya çok sesliliğini, çok renkliliğini umulmadık biçimde kaybetmişti. İnsanlar ve özellikle Türkler kahvelerde, pazar yerlerinde yaşadıkları tedirginlikten, içinde buldukları belirsizlik karşısında her fırsatta korkularını dile getirmekteydiler. Selanik'ten *Yeni Asır*, İstanbul'dan da *Tanin* ve diğer gazeteleri okuyan Manastır'daki Türkler bu gazetelerde Balkanlara ilişkin hükümetin suskunluğu nedeniyle adeta isyan etmekteydiler. Oysa aynı günlerde Avrupa basınına, Yunan, Sırp gazetelerinin haberlerine baktıklarında, Balkan devletleri, aralarındaki düşmanlıkları unutup ittifaklar kurmaktaydılar. Bu çok taraflı ittifak her tarafta dillendiriliyor, herkes bunu konuşuyordu. Türk basını ise adeta kulaklarını tıkamıştı. Kısa bir süre sonra Yunan, Bulgar, Sırp gazetelerinde Balkan devletleri arasında imzalanan saldırmazlık anlaşması doğrulanıyordu.¹⁹ Devlet otoritesinin korumasından yoksun olan bu insanlar akla gelebilecek her ırkçı, her dinci, her yağmacı saldırının en kolay hedefi olmaya başlamıştı.

¹⁶ Adıgüzel, a.g.e., s. 414.

¹⁷ Cumalı, a.g.e., s. 140.

¹⁸ Cumalı, a.g.e., s. 142-143.

¹⁹ Cumalı, a.g.e., s. 141-142.

Türkler çeşitli saldırılar karşısında canlarını kurtarmak için çare olarak gördükleri göç, Balkan Savaşlarında olduğu gibi I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı yıllarında da sürmüştür. Bu kaçış, bu göç bazen Bulgaristan'da, bazen Yunanistan'da bazen de eski Yugoslavya toprakları üzerinde yaşayan Türklerin içler acısı dramını anlatır. II. Dünya Savaşı yıllarında Sırp ulusçuluğu barbarlığını hissettirdiği bir dönemde Türklere karşı uyguladığı zulmü tarif etmek olanaksızdır. Faik Baysal'ın ayrıntılarıyla anlattığı zulüm gören insanların ayaklarına nal çivisi çakmak²⁰ gibi işkence sahnelerinin her türlü romanına yansıtılmıştır. Türkleri topraklarından kovmak isteyen Sırp ve Hırvatların eylemleri ev, çiftlik ve köy baskınlarından başka siyasi cinayetlere kadar uzanmıştır. Demokrat Parti milletvekili *Hasaniç*'in ölümü, bir intihar süsü vermek suretiyle kapatılmaya çalışıldıysa da *Hasaniç*'in ölümünün asıl nedeni Türklerin haklarını savunmasıyla ilgili olduğu anlaşılmıştır.

“...Abuse Memediç kocasının mecliste Türklerin can ve mal güvenliği konusunda çıkan bir tartışma sonucunda gece evine dönerken Radikal Partisi üyesi bir Hırvat milliyetçisi tarafından başına sert bir cisimle vurularak öldürülmüş olduğunu Selmanoviç'in kulağına fısıldamıştı. Selmanoviç arkadaşının beklenmedik ölümüne bir türlü inanmak istememiş, Osmaniç'ininde olduğu gibi günlerce kendine gelememişti. Memediç'in öldürülmesiyle Türklere bir sinirlilik başlamış, bir ayaklanmadan çekinen Kral Aleksandr hükümeti hemen bazı tedbirler almış, Memediç'in ölümüyle ilgili her türlü yayını yasaklamıştı”²¹

Yugoslav hükümeti bu olaydan sonra Türklerin yoğun yaşadığı bölgelerde kimi önlemler aldıysa da Çetnik saldırılarının önü bir türlü alınamadı. Zira Türklere karşı anlaşılması ve önlenmesi güç bir kin, bir nefret duygusu hâkimdi. *“...Şu gâvurlara hiç güven olmuyor. Ellerinden gelse hepimizi kesecekler. Türk dedin mi adamlar şeytan görmüş gibi oluyorlar. Hep o kara sakallı papazların başı altından çıkıyor bu düşmanlık. Kiliselerde halkı hep bize karşı kızdırtıyorlar...”²²*

Türklere yapılan saldırılar sadece savaş nedeniyle devlet orduları tarafından yapılan saldırılarla sınırlı değildir. Ulusçuluk ve dinsel bağnazlığıyla beslenen düşmanlık, çoğu kez paramiliter gruplar tarafından ya da düzenlenen bireysel saldırılar sonucunda en korkunç yüzünü göstermişti. “Düşman” olarak bellenen Türkler söz konusu saldırılar sonucunda birçok kişi yaşamını yitirmiş veya sakat kalmıştır. Yapılan bu saldırılar üzerinde kendi aralarında konuşan ve yüzü delik deşik Türklerden biri:

*“...Elindeki tespihi cebine attı. Başına sardığı siyah kadife kuşağı çözdü. Herkese yüzünün sol yarısını gösterdi. Orada kulak yerine yalnız karanlık ve insana korku veren bir delik vardı.
'Bu kulağım Mariç adında bir Sırp'ın elinde kaldı.'
Azamoviç şaşkınlığından bir süre konuşamadı.
'Kimdi bu Mariç?'*

²⁰ Faik Baysal, *Drina'da Son Gün*, Nemesis Kitap Yayınları, İstanbul 2013, s. 295.

²¹ Baysal, a.g.e., s. 152.

²² Baysal, a.g.e., s. 244.

Adam sağına soluna bakındı. Bir iki kere yutkundu. Güçlkle konuşabiliyordu. 'Bir papazdı Mariç. Azgın bir papazdı. Türk düşmanıydı'... ”²³

Savaşta böylesine kötü ruhlu, adeta canavarlaşan insanların yanı sıra elbette iyi insanlar da vardır. Savaşan taraflar arasında, özellikle de sivil halk arasında bireysel duyarlılıklarıyla öne çıkan din adamları ve halktan kimseler mağduriyet içindeki insanlara karşı insanlık görevini yapmaktan sakınmamışlardır. Balkan Savaşı sırasında köyde kalan iki Rum ailenin köy imamı tarafından evinin bodrum katında korunup beslenmesi²⁴ ya da Elviş köyünde bir karı kocanın tarlalarının kıyısında buldukları, 1897 savaşında ölen kendi oğulları yaşında ölümü bekleyen yaralı bir Yunan üsteğmeninin yaralarını sardıktan sonra ot yüklü arabalarına²⁵ almaları gibi insani hikâyeler savaşın korkunç tablosunu biraz olsun unutturmaktadır. Elbette insani duyarlılıklarıyla dikkat çeken, Türk komşularının korku içinde köyden ayrılmasına gözyaşları²⁶ içinde karşılayan Rumlar gibi cephenin karşı tarafındaki insanlar ne ulusçuluğun, ne din bağınazlığının ne de savaşın parçası olmuşlardır. Onlar çeşitli millet ve dinlere mensup insanlarla bir arada yaşamaktan hep mutlu olmuşlar, hızır gibi yetişip ateşin ortasında çaresiz insanlara yardım etmekten çekinmemişlerdir.

Türkçülük açısından ulus bilincinin oluşum sürecine bakıldığında, öncelikle kabul etmek gerekir ki Türklerde ulusçuluk, Balkan bozgunuyla birlikte uyanışa geçmiştir. Bu geç uyanışın elbette Osmanlılık ideolojisinin hayatta tutulmasıyla da yakından ilintili olduğunu belirtmek gerekir. Balkan Savaşı öncesinde Türk ulusçuluğunun kimi tezahürlerini görmek mümkün ise de siyasal bir kuram olarak uygulanabilirlik bir yanı yoktu. Türklerin birleştiği resmi kimlik olarak kabul edilen kimlik, İslam inancına bağlı bireylerin ortak kimliği olan “*Müslüman*” kimliğiydi. Bu açıdan bir önceki yüzyıldan, yani 19. yüzyıldan başlayarak Türklerin uluslaşma sürecine baktığımız vakit; Tanzimat’ın ilanından sonra Batılılaşma süreci içinde edebiyat çevrelerinde yeni oluşan koşullara göre “*millet*”²⁷ kavramı kullanılmışsa da günümüzde kullanıldığı anlamda ulusçulukla ilgili kolektif kimliği ifade etme yönünde kullanılmadığı anlaşılmaktadır. 1904’te Yusuf Akçura’nın ünlü “*Üç Tarz-ı Siyaset*”²⁸’inde Türkçülük kavramları daha da belirgin bir duruma gelmiş, ancak siyasal anlamda *Türkçülük* ya da *ulusçuluk* kavramları 1908’den sonra literatürdeki yerini almaya başlamıştır. Edebiyatta ise *Türkçülük*, 1911’de Mehmet Emin, Ali Canip, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp gibi şair ve yazarların başını çektiği Milli Edebiyat hareketinin tam bir ulus bilinci ve varoluş²⁹ kaygısıyla ortaya çıkmıştır. İlk

²³ Baysal, a.g.e., s. 26.

²⁴ Cumalı, a.g.e., s. 238.

²⁵ Cumalı, a.g.e., s. 239.

²⁶ Cumalı, a.g.e. s. 189.

²⁷ Ramazan Korkmaz (ed.), *Yeni Türk Edebiyatı 1839-2000*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 48.

²⁸ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, (Günümüz Türkçesi ile Mustafa Yeni-Erol Kılıç), İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 15-16; Recep Duyamaz, *Üç Tarz-ı Siyaset ve Düşünce Akımları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.

²⁹ Mahir Ünlü- Ömer Özcan, *20. Yüzyıl Türk Edebiyatı 1900-1940*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2003, s. 119.

zamanlar, daha çok bir dil hareketi olarak ortaya çıkan bu anlayış kısa zamanda toplumda önemli bir karşılık bulmayı başardı. Siyasal bilinç ve ideolojik hareket olarak *Türkçülük* ve onun eşdeğer anlamdaki adı olan *ulusçuluk* 1912'de Balkan felaketiyle ivme kazandı. Balkanların tümüyle elden çıkması, yüzbinlerce Türkün ölmesi ve yüz binlercesinin göç yollarına düşüp perişan bir vaziyette İstanbul ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerine akın etmesi sonucunda edebiyat çevrelerinden yükselen ses, siyasetin koridorlarında en şiddetli biçimde yankılanmıştır. Türk tarihinin en büyük felaketi olarak kabul edilen Balkan bozgunu, 20. yüzyılın ilk yarısında büyük oranda edebiyatın ideolojik karakterini belirledi. Bundan sonra Türk edebiyatı uzun bir süre için bu minval üzerinde gelişmesini sürdürecektir.

Yaygın biçimde 20. yüzyılın başlarında Türk toplumunun çeşitli katmanlarının ulus bilincine sahip olup olmadığı sorusuna gelince; daha yeni yeni oluşmaya başlayan Türkçülüğe ilişkin bilinçlenmenin diğer etnik unsurların çok gerisinde olduğunu öncelikle belirtmek gerekir. Ayrıca Balkanlardaki Müslümanlar arasında ortak bir kimliğin tanımında fikir ayrılığının yaşandığı, tek bir kimlik etrafında kenetlenemeyen Müslüman halkın içinde bulunduğu belirsizlik karşısında, bu durum doğal olarak kimi taraflarca kendi amaçları açısından kullanılmıştır.

*"Birisi çıkar, siz Türk değil Müslümansınız, diğeri Bulgarsınız, bir başkası Avrupalı olmalısınız derse, millet elbette ne olduğunu unuttur. Kimisi, Müslüman, kimisi Bulgar, kimisi Avrupalı olur çıkar. Memlekette Türk kalmaz. Ama hiç birisi, Rus'un, Bulgar'un, Yunan'ın, Makedon'un hiç ayırım yapmadan herkesi öldürdüğünü, kimseyi bu Avrupalı, bu Müslüman diyerek ayırmadığını görmez."*³⁰

Oysa sürekli bir soruna dönüşen Balkan Savaşından önce ayrılıkçılık meselesinin gayr-i Müslimlerle birlikte aşılması için çaba sarf edilmiş, bu yönde beklentiler oluşmuştur. *İttihat ve Terakki* bu yüzden Türk ulusçuluk fikrini açıkça ortaya koymaktan kaçınarak genel anlamdaki tavırları ile Türk ulusçuluğuna sıcak bakmıştır³¹. Ancak Balkan Savaşının feci sonuçları, henüz somut bir kavram kazanamamış olan ulus kimliği bundan sonra ifadesini çok daha belirgin biçimde bulacağı *İttihat ve Terakki* için de tetikleyici bir işlev görmüştür. Bu savaştan sonra *ulusçuluk* anlayışı, büyük ölçüde Batı'nın siyasal kültürüyle beslenmiş olan *İttihat ve Terakki*'de güçlü ve kararlı bir bilince evrilmeye başladı. Balkan Savaşı dini değerlere bağlı önemli bir düşünce tarzı getirmekle birlikte³² toplum içerisinde siyasi bir güç olarak da ulusçuluk etkisini artırmaya başlamıştır. *"İttihatçılığın öyle, incelenerek bellenecek bilimsel ilkeleri yoktu. İttihatçiyim demek, vatanımı, ulusumu severim, özgürlüğüme bağlıyım, vatanım için seve seve can veririm demektir..."*³³ Bu anlayış, bize *İttihat ve Terakki*'nin eşitlikçi ve özgürlükçü kimi ilkeleriyle daha çok Batılı siyasal kültürden etkilendiğini gösterir. Oysa savaştan önce, kimilerine göre

³⁰ Adıgüzel, a.g.e., s. 308.

³¹ Yaşar Semiz, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 35, Konya 2014, s. 223. <http://selcuk.dergipark.gov.tr/download/article-file/165248>

³² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul 2002, s. 435.

³³ Cumalı, a.g.e., s. 148.

bu parti ulusçu olmamakla birlikte aşırı Batı yanlısı bir kimliğe sahiptir. Demek ki Balkan Savaşı öncesinde ulus kavramının tartışılmaya başlandığı Türkler arasında siyasal partiler ideolojik yapıları bakımından konumlandırılırken *İttihat ve Terakki* partisinin ulusçuluğu ciddi anlamda sorgulanmıştır. Roman kahramanları arasında ifade edilen bir görüşe göre, “*İttihat ve Terakki Partisi, kesinlikle milliyetçi falan değil. Tamamen Batıcı ve Batıcılar, yönetim organlarında çoğunluktalar. Yönetim kadroları içinde Rum var, Bulgar var, Arnavut var, Sırp var, Makedon var, Kürt var, Arap var, Çerkez var, Gürcü var, var oğlu var. Bu yüzden Türkler orada azınlıktalar.*”³⁴ savı bize o dönem ulusçuluk tartışmalarının yüksek dozda yapıldığını göstermektedir.

Balkan Savaşı öncesi bu coğrafyada hüküm süren istikrarsızlık karşısında Türkler tedirginlik içindedirler. Olası bir savaşın sonuçları hakkında değişik görüşler öne sürülür. İyimser olmak pek kolay değil. Balkan Türkleri acı deneyimlere sahip. Daha önce '93 Harbinde yaşananlar herkesin hafızasına kazınmış. Şimdi kim bilir, bu acılar hangi koşullar altında yeniden yaşanacak, bunun önüne nasıl geçilecek, hiç kimse bilemez. Savaşın çok yaklaştığı bir anda Fransa'ya gitmeye hazırlanan romanın kahramanlarından Halit, uzun süre arkadaşlık ettiği Zülfikar Bey'i dostça uyarmayı düşünür:

*“...Daha açık konuşayım Zülfikar Bey, seni de Mustafa'yı da çok severim. Belki bir daha bu kadar açık konuşamayız bu konuyu... Bizim Makedonya'daki günlerimiz doldu Zülfikar Bey, ne yazık ki doldu. Şimdi bu din ayrılığı çekişmesi, ulusçuluk kavgaları çıktı çikalı Makedonya'da hava karardı, dostluk, kardeşlik, komşuluk hatırı kalktı, herkes birbirine girdi. Bulgar Rumu, Rum Bulgarı, Sırp Arnavutu, sonunda hepsi bir olup Türkü Müslümanı vuruyor, öldürüyor.”*³⁵

diyordu. Osmanlı Devletinin izlediği pasif politika herkesi karamsarlığa sevk ediyordu. Kiliseler kanunu konusunda yapılan çeşitli tartışmalar çerçevesinde II. Abdülhamit'in Rumlarla Bulgarların birbirlerine girmesine seyirci kalırken *İttihat ve Terakki*'nin söz konusu kanunu çıkarmakla onların güç birliği yapmalarına olanak sağlaması nedeniyle bu parti ağır eleştirilere hedef olur.³⁶ Oysa farklı bir görüşe sahip olan Mustafa yanlısın söz konusu kanunda değil, çok daha eskiye dayandığını ileri sürmektedir:

*-Önce Osmanlı devleti kendini yenilemekte gecikti. İttihatçıların darbesi çok bir şey değiştirmede. İttihatçılar gözüpek, vatansever subaylar aydınlar ama, politikada yetersiz kişiler! Bilgileri, yetişmeleri eksik! Hem kolay etkileniyorlar hem de duygularına kapılıyorlar bu eksiklikleriyle. Makedonya'ya yeni bir düzen veremediler. Bu gidişle Makedonya'nın bizden kopması uzun sürmez. Bizden ayrılır...”*³⁷

korkusunu ifade eder.

³⁴ Adıgüzel, a.g.e., s. 414.

³⁵ Cumalı, a.g.e., s.118.

³⁶ Cumalı, a.g.e., s.120.

³⁷ Cumalı, a.g.e., s.122.

Gerçek o ki, ulusçuluk tartışmaları, Türk edebiyatında Balkan Savaşının yıkıcı sonuçlarıyla şiddetini artırmıştır. Balkan bozgunuyla birlikte edebiyatın ağırlık merkezi bu felaketin sonuçları üzerine kaymıştır. 20. yüzyılın başlarında öykü ve romanlarında çoğunlukla kadın konusunu işleyip Batı'nın kültür değerlerine hayran olan Halide Edip Adıvar gibi dönemin yazarları, Balkan Savaşından sonra İstanbul'a dolan göçmenleri görünce³⁸ ulusun ıstıraplarını esas alan konulara yönelmişlerdir. Yüz binlercesinin telef olduğu, yüz binlercesinin göç ettiği ve yüzbinlerce, hatta milyonlarca Türkün hala yaşamakta olduğu bu coğrafya artık Türk romanının yakın takibindedir. Balkan Savaşı gibi I. Dünya Savaşı, II. Dünya Savaşı dönemlerinde Türklerin hedef olduğu ulusçu saldırılar, katliamlar ve göçler Türk romanının konusu olmaktan hiç çıkmamıştır. Denilebilir ki Balkanların Türk egemenliğinden çıktuktan sonra dahi burada yaşayan Türklerin ulusçuluk bilinci giderek yerleşmeye başlamıştır. Söz konusu bilinçlenmede baskıcı koşul ve ortamların payı büyüktür.

2. Ulusçuluğun Sonucu Olarak Göç ve Nüfus Değişimi

Yirminci yüzyılın Balkanlar tarihine bakıldığında ulusçuluk, savaş ve göç her zaman birbirini tamamlayan unsurlar olmuştur. Bunlara, anlaşmaya dayalı olarak bir çeşit göç olan nüfus değişimi de eklenmelidir. Zira bu yüzyılda bir biçimde yeniden şekillenen devletlerin en dinamik özelliği ulus-devlet olarak ortaya çıkmış olduklarını unutmamak gerekir. Ülke nüfusu bu anlayışa göre tasarlanmıştır. Bu yüzyılda yapılan savaşların temel felsefesi, toprak elde etmenin yanı sıra ülke nüfusunu da yukarıdaki ölçütler bakımından bağdaşık olmayan çeşitli etnik unsurları ülke topraklarından sürmektir. Bu kural, yüzde yüz uygulamaya konulmamış olsa bile, Balkanlarda büyük ölçüde buna göre nüfus ayarlamaları yapılmıştır. Etnik temizliğin özü; homojen olmayan etnik unsurları asimile edip ya tarihten ya da kazanılmış topraklardan silmektir. Yüzbinler hatta milyonlarla telaffuz edilen, ülkeden ülkeye nüfus sürmenin nedeni bu olmuştur. Balkan Savaşlarının en trajik yönlerinden bir tanesi, etnik temizlik anlayışıyla yapılmış olmasıdır. Daha önceki savaşlarda da bu yöntemler uygulanmışsa da bu tür zalimce yöntemler en acımasız yüzünü Balkan Savaşları sırasında göstermiştir. Balkan Savaşı, birinci derecede yabancı kabul edilen Türk ve Müslümanları, ondan sonra diğer etnik unsurları kendi topraklarından sürmek mantığıyla yapılmıştır.

Savaş, önce ortak hedef olan Türklere karşı başlamıştı. Balkan devletleri arasında yapılan ittifak anlaşmasından ve onca hazırlıklardan sonra savaş haberleri Türklerin yaşadığı bölgelere ulaşmaya başlamıştı. Türkler,

"...Yunanların Teselya ordusunun sınırı geçtiği, Alasonya üstüne yürüdüğü duyulur duyulmaz beş on dakika içinde toplanmışlar, arabalarını koşup yola çıkmışlardı. Hüseyin Ağa, 'Ben 97 savaşını gördüm, o savaşta dövuştüm!' diyordu. 'O savaşı kazanmıştık. Ama şimdi o günlerdeki gibi değil durum. Biz gevşedik, onlar on beş yıldır o yenilginin acısını çıkartmak için hazırlanıp bilendiler! Alasonya'da iki gün öncesine kadar doğru dürüst hiçbir hazırlık yoktu

³⁸ İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s.273.

Yunan ordusunu karşılayacak!' İkiye bir 'Allah Alasonya'da kalan Müslümanların yardımcısı olsun!' diyor dalıyordu.”³⁹

Gelen ölüm haberleri üzerine Müslümanlar arasında panik ve çaresizlik her tarafta yayılmıştı. Teselye bölgesinin kuzeyinde savaşın ortasında kalan Türkler yağın yağmur altında kaçışarak canlarını kurtarmaya çalışıyordu. Aralarında yaşlı, hasta, küçük çocukların da olduğu bu kaçış sırasında *Hrisula* adında Yunan bir ebe, üşütüp hastalanan küçük Fikret'i iyileştirmek için elinden geleni yapmıştı. Türklerle Rumlar vedalaştıktan sonra Rum komşulardan kimi peynir, kimi ekme, kimi kaynamış yumurta herkes bir şeyler getirip uzun, uzun olduğu kadar da meçhul bir yola koyulan bu çaresiz insanlara veriyordu. O arada ebe *Hrisula* Türklerin Manastır'a doğru gitmelerini tavsiye eder: *“Dinleyiniz, dedi. Benden size bir gavur öğüdü. Doğru Manastır'a gidin. Hiç Florina'da eğlenmeyin, Florina Rumları karışıktır. Ya çok iyi olurlar, ya çok kötü. Ortası yok Florina'da. Manastır Avrupa! Konsolosluklar var, Manastırlılar insan ayırmaz. Manastır'a giderseniz başınız ağrımaz.”*⁴⁰ diye bu çaresiz insanların ıstıraplarını hafifletmek istiyordu. Ancak o ateşin içinde yakalanıp kaçan insanların başka bir ateşle karşılaşmayacaklarını kimse kimseye güvence veremiyordu. Ulusçuluk tutkusuyla ülkelerinin sınırlarını genişletmek isteyen Balkan ulusları ancak ölüm saçarak, zulüm işleyerek başarılı olacaklardı. Savaşın dehşet verici kuralını işletmek için hiç tereddüt etmeden bu kuralı uygulamaktaydılar.

Çıkkılan bu uzun yolculuk sırasında koca dağlar, upuzun vadiler aşılacaktı. İyi ama bu uzun ve korku dolu yolculuk nasıl bitecekti, kimse bilmiyordu. Çaresizliğin, terk edilmişliğin, moral açısından tükenmişliğin duygusu her tarafta hâkimdi. Yolculardan biri olan *Hüseynin Ağa* yönü yordamı belli olmayan bu yolculuğu şöyle anlatıyor:

“... Ne zaman Alasonya'dan düzöldük yola, dağa doğru tırmanırız, bir iki saat geçti geçmedi, hem arabayı sürerdim hem düşünürdüm. Anladım kitaplar ne yazmışsa hep doğru. Musa, İsa, Hazreti Muhammet efendimiz ne demişler, ne buyurmuşlarsa doğru. Eski kitaplar hep doğru yazar. İnsanın en büyük çilesi göç! Musa'dan beri değişmeyen çilesi! Ne mutlu doğduğu yerde yaşlanıp ölenlere! Yakup'un oğulları yersiz yurtsuz oradan oraya süründüler durdular. İbraniye'den Mısır'a göçtüler, firavuna köle oldular. Bizim de çilemiz başladı. Yersiz yurtsuz kim bilir ne kadar zaman sürüneceğiz! Onların başında Musa peygamber vardı. İndirdi değneğini, Kızıldeniz'i yardı, kavmini karşı kıyıya geçirdi, firavunun askerlerinden kurtardı. Kim geçirecek bizi Yunanın içinden? Kim yaracak o kan denizini?”⁴¹

Balkanlarda savaş nedeniyle, göç nedeniyle çekilen acılar hemen hemen hiç dinmemiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında o zamanki Yugoslavya'da Çetniklerin zulmünden kaçan Türklerin kurtuluşu aradıkları kurtuluş yeri hep Türkiye olmuştur. Yakın tarihimizde Bosna-Hersek'te olduğu gibi o yıllarda da Türklere yapılan toplu

³⁹ Cumalı, a.g.e., s. 184.

⁴⁰ Cumalı, a.g.e., s. 190-192.

⁴¹ Cumalı, a.g.e., s. 191.

saldırıları her tarafta dehşet saçıyordu. Öyle ki bu saldırılar kimi zaman günlerce aralıksız sürmüştü, bu saldırılar nedeniyle her taraf insan cesetleriyle dolmuştu:

“Saldırının dördüncü günü Drina kıpkırmızı akmaya başlamıştı. Suyu atılan binlerce ceset balıkların birlikte akıyor, yıldızlar Drina'nın dibinde artık ışımıyordu. Almanlar ve İtalyanlar duruma el koymakta her zamanki gibi isteyerek geç kalmışlardı. Köyler, kasabalar ve kentler boşalmaya başlamış, yollar canlarını kurtarmak için malını mülkünü bırakan onbinlerce insanla dolmuştu. Bir çığ gibi büyüyen bu göçü durdurmak hiç kimsenin elinde değildi. Çocuklar, kadınlar, erkekler, hastalar, yaşlılar yarı aç ve çıplak bir durumda yürüyerek atla ya da arabayla Türkiye yolunu tutmuştu. Bu görüntü en usta bir ressamın bile canlandıramayacağı kadar acı ve yürek paralayıcıydı. Yolda soğuk ve açlıktan ölenler oluyor, hepsi de yol kenarında bırakılıyorlardı”⁴²

Balkan Savaşı sırasında, öncesinde ve sonrasında Rumeli'nin her bölgesinden, her köşesinden kurtuluşa erişmek, huzur veren bir yere ulaşmak ümidiyle göç yollarına düşmek, Balkan Türklerinin yazgısı olmuştu. Bu yazgı hiç, ama hiç değişmemiştir. Belli aralıklarla Bulgaristan'dan, Yunanistan'dan, eski Yugoslavya'dan, Türklerin göç destanı hep sürmüştür. Kimi zaman savaşın alevleri arasında, kimi zaman siyasi baskıların çekilmez ağırlığı nedeniyle Balkanlardan Anadolu'ya çizilen göç yolları hiç boş kalmamıştır.

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde emperyalizme karşı kurtuluş savaşını veren Türk ulusu, savaş süresince Anadolu'dan Yunanistan'a büyük göçler yaşanmıştır. Bu savaşın sonunda Türkiye ile Yunanistan arasında 1923'te Lozan'da varılan anlaşma gereğince nüfus mübadelesi yapılmıştır. Nüfus mübadelesinin uygulandığı süreçlerine ve sonuçlarına bakıldığında, aslında bir buçuk milyonun üzerinde Türk ve Rum'un kendilerine sorulmaksızın topraklarından sürülmesi, bir göç olayından hiç bir farkı yoktur. Türk romanı bu konuyu insani boyutuyla enine boyuna ele almıştır. İki ülkenin başkentlerinden gelen emir üzerine insanlara bir boğçayı geçmeyecek şekilde eşya almalarına izin verilmiştir. Onun dışında ev, mal, mülk her şey olduğu gibi terk edilecekti. Bu insanlar, hiç görmedikleri, hiç duymadıkları başka başka memleketlere gönderileceklerdi. Memleketlerinden sökülüp devletin emri üzerine gönderilen bu insanların göç destanı, çeşitli acılar ve zorluklar içermektedir.

“Yaşlı adamın sesi karıncalandı, boğazına bir yumruk geldi tıkandı, başını önüne eğdi, dudakları büzüldü. Bir süre öyle kaldı. Başını kaldırdığında kırışık içindeki yüzü gerilmiş, örümcek ağı gibi olmuştu.

' Ahhh' dedi. içini çekti, 'Allah kimseyi vatanından etmesin. Biz böyle olacak insanlar mıydık! Allah kimseyi gördüğünden geri koymasın. Biz buraya gönderilirken komşularımız bize dediler ki, hiç korkmayın, yakında geriye döneceksiniz. Bu çok büyük haksızlık. Bu, insanlığa yakışmaz. Buna düpedüz sürgünlük derler. Buna işkence, buna zulüm derler...'”⁴³

⁴² Baysal, a.g.e., s. 407.

⁴³ Yaşar Kemal, *Karıncanın Su İçtiği- Bir Ada Hikâyesi 2*, YKY İstanbul 2007, s.187.

Girit'ten gemilere bindirilerek, kuzey Yunanistan'dan trenlere doldurularak Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağıtılan Türkler, keza Anadolu'dan, Trakya'dan Yunanistan'a gönderilen mübadiller gibi doğup büyüdükları memleketlerinden ayrılırken büyük acılar yaşamışlardır. İzmir'den eşi Philip'le birlikte gönderilmek zorunda bırakılan Eleni Emine'yle vedalaşırken ona bütün gücüyle sarılır. Sonra Philip'in verdiği anahtarını öpüp Emine'ye uzattı. Emine'nin avucuna bıraktı:

*"Tam yirmi yıl her açışta, her kapayışta öper, başıma koyardım bu anahtarını...
İncil gibi yüceltirdim değerini. Bu anahtar artık Muhammed'in şefaatine
teslimdir.*

Philip cümleyi tamamladı.

Her şey yerli yerinde...

Eleni'nin sesi yumuşacıktı:

Bu ev senin olsun Emine! Gözüm arkada kalmayacak...

Bu ev sizin Madam Eleni. Geldiğinizde tertemiz bulacaksınız; söz!"⁴⁴

Mübadelenin, nedense geçici bir zaman için yapıldığı düşüncesi, mübadele olan hem Türkler hem Rumlar arasında yaygındı. Bu belki de bir teselliye sarılma ihtiyacından başka bir şey değildi. Şurası gerçek ki nüfus mübadelesinin yarattığı sıla hasreti çok uzun yıllar hiç ama hiç dinmeyecekti. Bu insanlar, bir türlü unutamadıkları memleketlerinden, gelen bir gemiyle ya da tren istasyonuna inen yolculardan hep haber beklemişlerdir. Kalplerinden atamadıkları memleket özlemini çocuklarına, torunlarına hep anlatagelmışlerdir.

SONUÇ

Yirminci yüzyılın başlarında Türk edebiyatı ulusal bilincin uyanmasında çok etkili hatta belirleyici rol üstlenir⁴⁵. Ömer Seyfettin, Ali Canip ve Ziya Gökalp gibi ulus bilincini öne çıkaran güçlü kalemlerle ulusçuluk akımı edebiyatın bütün türlerini etkisi altına alır. Ancak edebiyatta bu bilincin yerleşmesine yol açan en önemli olay, kuşkusuz Balkan Savaşı'nın yarattığı ağır toplumsal, maddi ve manevi yıkımdır. Balkan bozgunu, Rumeli'nin elden çıkması ve yüzbinlerce insanın yollara dökülmesi büyük infial yarattı. Bu infial, çeşitli çalışmaların yanı sıra edebiyat yoluyla kolektif bir örgütlenme, direnme ve bir bütün olma bilincine dönüştü. Türk romanının dikkati bir anda bu felaketin coğrafyasına ve onun ağır sonuçlarına çevrilmiş, yükselen ulusçuluk hareketleri sonucunda dönem dönem meydana gelen çeşitli saldırılar, katliamlar, baskılar ve göçler farklı boyutlarıyla romanın konusu olmuştur. Denilebilir ki, Türk Kurtuluş Savaşı'nın ruhunu hazırlayan süreçte, Balkan felaketinde yaşanan acı deneyimlerin ve bundan doğan ulus bilincinin payı büyüktür. Yirminci yüzyılda Türk edebiyatı, Türk dili ve Türk tarihi ulus anlayışına göre yeni bir içerik kazandı.

Geçen yüzyılın ilk çeyreğinde, Balkanlarda yaşanan savaşlar nedeniyle buranın demografik yapısı büyük değişikliğe uğradı. Trakya ve Anadolu Balkanlardan gelen

⁴⁴ Yılmaz Karakoyunlu, *Mor Kaftanlı Selanik- Bir Mübadele Romanı*, Doğan Yayınları, İstanbul 2012, s. 124.

⁴⁵ Ramazan Korkmaz (ed.), *Yeni Türk Edebiyatı 1839-2000*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 193.

büyük insan kitlelerinin akınına uğradı. Bu durum, savaş üstüne savaş yapan Osmanlı Devletinin sosyal yapısını adeta çökertti. Bir çözüme kavuşturulması gereken bu olay ulusçu bir yaklaşımla ele alındı. Ulus-devlet mantığı bağlamında uygulamaya konulan bu yüzyılın en büyük nüfus değişimi bu soruna kısmen çözüm sağladı. Ancak nüfus değişimi kendi insani sorunlarını da yarattı. Türkiye ile Yunanistan arasında kararlaştırılan nüfus değişiminin yarattığı sosyolojik, ekonomik ve psikolojik travmalar çeşitli yönleriyle Türk romanının konusu olmuştur. Bu süreçte yaşanan mağduriyetler enine boyuna yansıtılmıştır.

Balkanların elden çıkmasına karşın, Türk romanı bu coğrafyayla ilişkisini yoğun biçimde sürdürmüş, tarihsel ve ulusal bir duyarlılıkla yaklaşılmaya devam etmiştir. Süreç içerisinde değişik dönemlerde meydana gelen savaş ve göç gibi önemli olaylar sırasında Balkanlar, insanların acılarına, ıstıraplarına, umutlarına yer veren Türk romanının yakın takibinde olmuştur. Rumeli geçmişiyle, günümüzle Türk tarihinin, Türk edebiyatının, sanatın ve kültürün ilgi alanı olmaktan hiç çıkmamıştır.

KAYNAKÇA

- Akçura Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, (Günümüz Türkçesi ile Mustafa Yeni-Erol Kılıç), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Adıgüzel Hüseyin, *Kalbim Rumeli'de Kaldı*, İleri Yayınları, İstanbul 2014.
- Avcıoğlu Doğan, *Türkiye'nin Düzeni, Dün Bugün Yarın*, Bilgi Yayınları, 1971.
- Baysal Faik, *Drina'da Son Gün*, Nemesis yayınları, İstanbul 2013.
- Berkes Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY İstanbul 2002.
- Castellan George, *Balkanların Tarihi*, Milliyet Yayınları İstanbul 1992
- Cumalı Necati, *Makedonya 1900*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 2011.
- Cumalı Necati, *Viran Dağlar*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 2012.
- Duymaz Recep, *Üç Tarz-ı Siyaset ve Düşünce Akımları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- Enginün İnci, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.
- Ergün Mustafa, "II. Meşrutiyet Döneminde –Genel Hatlarıyla- Balkanlarda Azınlık Okulları Sorunu", *Türk Yurdu*, 29, 2009, s. 41-46.
- Gökdağ Bilgehan, "Balkanlar: Etnik Karmaşanın Dilsel Boyutları", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 32, Kış 2012.
- Karakoyunlu Yılmaz, *Mor Kaftanlı Selanik-Bir Mübadele Romanı*, Doğan İstanbul 2012.
- Kemal Yaşar, *Karuncanın Su İçtiği- Bir Ada Hikâyesi 2*, YKY İstanbul 2005.
- Korkmaz Ramazan, *Yeni Türk Edebiyatı 1839-2000*, Grafiker Yayınlar, Ankara 2012.
- Mahir Ünlü-Ömer Özcan, *20. Yüzyıl Türk Edebiyatı 1900-1940*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2003.
- Mazower Mark, *Tessaloniki Poli ton Fantasmaton*, Alexandria Yayınları, Atina 2006
- Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 177.
- PATRİNELİS H.G.- ERANİSTİS To "Krifo Sholyo" Ekdoti tou Omilou Meletis tou Ellinikou Diafotismou, Atina 2005.
- Timur Taner, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İmge Yayınevi, İstanbul 2002.
- Semiz Yaşar, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 35, Konya 2014, ss. 217-244.
- Sonyel Salahi, *Türk-Yunan İlişkileri 1821-1923*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.

Ta Kritiria tis Hellinikis Íthagenias kata tin Periodo tis Epanastasis

www.cup.gr/Download/PDF/BOGLH_CH1.pdf

Yenisoy, Hayriye Süleymanoğlu, "1912-1913 Balkan Savaşlarının Edebiyata Yansıması",
Balkan Araştırma Enstitü Dergisi, Aralık 2012, ss. 91-111.
file:///C:/Users/SFBE/Downloads/hayriye-suleymanoglu-yenisoy%20(3).pdf

KOSOVA TÜRKLERİNDE TÜRKİYE ALGISI

HASİP SAYGILI*

Özet

Türkiye, 1999 yılından beri Kosova'da gerek NATO kapsamında gerek millî çerçevede yoğun bir şekilde varlık göstermektedir. Büyük mali fedakârlıkla yürütülen bu varlık göstermelere rağmen elde edilen sonuçlar bölgedeki Türk Dış Politikası ile Kosovalı Türkler açısından bir başarı hikâyesi olarak tanımlanmaktan uzak görünmektedir. Elde edilen sonuçta diğer faktörler mahfuz tutulmak şartıyla Kosova vatandaşı Türklerin Türkiye algısının gerçekçi bir şekilde tespit edilmemesi ve buna göre politikalar geliştirilmemesinin önemli bir ağırlığa sahip olduğu değerlendirilmektedir. Bu tebliğde Kosova Türklerinin anavatan Türkiye algısının temel noktaları, bölgede iki ayrı dönemde 18 ay Türk Temsil Heyeti Başkanlığı gibi görevlerde bulunan yazarın şahsi gözlem ve tespitlerini de kapsayacak şekilde dile getirilmiştir. Gerçekliği bulunmayan duygusal zanların yerine mevcut algının bütün yönleriyle tespiti, bundan sonraki Kosova ile ilgili dış politikanın daha sağlam bir zemin üzerine yürütülmesine hizmet edebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kosovalı Türkler, Türkiye algısı, Türk dış politikası

Turkey Perception of Kosovar Turks

Abstract

Since 1999, Turkey has exhibited presence extensively in Kosovo in context of NATO and national regard. In spite with huge financial expenditures, current the results of exhibited presence seem faraway than description of story of success in regards Turkish foreign policy for the region and Kosovar Turks. Reserving other factors, considering the results obtained it has been evaluated that falling identification of Turkey perception realistically of Kosovar Turks and inadequacy foreign policy making based on that. In this paper, it has been pointed out basic points of motherland Turkey perception of Kosovar Turks including the author's personal observation and assessments during his 18 months duration assignments like Turkish Military Representative in the region. From now onward, identification of Turkey perception realistically and in detailed in the region, instead of sensual presumptions, would provide stable base of conducting of Turkish foreign policy on Kosovo.

Keywords: Kosovar Turks, perception of Turkey, Turkish Foreign Policy

* Doç. Dr. FSMVÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul, hsaygili@fsm.edu.tr

Balkan Harbi bozgunu ile Osmanlı Devletinin Rumeli’de siyasi varlığının bitmesi bölgeden Türkiye’ye dalgalar halinde göçlere sebep olmuştur. Bu göçler Kosova’da Türklerin birçok şehirlerde tamamen silinmesi sonucunu doğururken bazı yerleşim merkezlerinde halen varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir. 2 milyon kadar kabul edilmekte olan Kosova nüfusunun yaklaşık 20 bini Türklerden meydana gelmektedir. Ancak Türkçe konuşan nüfus Türklerin sayısının birkaç katı kadardır.

Türkiye, 1999 yılından beri Kosova’da gerek NATO kapsamında gerek millî çerçevede yoğun bir şekilde varlık göstermektedir. Büyük mali fedakârlıkla yürütülen bu varlık göstermelere rağmen elde edilen sonuçlar bölgedeki Türk Dış Politikası ile Kosovalı Türkler açısından bir başarı hikâyesi olarak tanımlanmaktan uzak görünmektedir. Elde edilen sonuçta diğer faktörler mahfuz tutulmak şartıyla Kosova vatandaşı Türklerin Türkiye algısının gerçekçi bir şekilde tespit edilmemesi ve buna göre politikalar geliştirilmemesinin önemli bir ağırlığa sahip olduğu değerlendirilmektedir. Bu tebliğde Kosova Türklerinin anavatan Türkiye algısının temel noktaları, bölgede iki ayrı dönemde 18 ay Türk Kıdemli Subaylığı ve Türk Temsil Heyeti Başkanlığı gibi görevlerde bulunan yazarın şahsi gözlem ve tespitlerini de kapsayacak şekilde dile getirilmiştir.

Bu tebliğdeki değerlendirmelerin Kosova Türklerindeki bütün renkleri ayrıntılarıyla yansıttığı ileri sürülemez. Ama ana eğilimleri gözden kaçırmadığı iddia edilebilir.

Kosova Türklerinin ülkenin diğer vatandaşları arasındaki durumuna bakıldığında iş hayatı, eğitim, siyasi nüfuz ve sosyal statü olarak belirgin artı değerlerinin göze çarpmadığı söylenebilir. Ancak kültür ve sanata yakınlık açısından ülke ortalamasının üzerinde bir yerde olduklarını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Türk seçmenlerin ülke siyasetinde Türk partisine tayin edilen kotanın dışında bir iddiası yoktur. Siyasi mücadele denilince Kosova Türklerinin birbirini mahvetmeyi hedefleyen, ahlaki bir norm tanımayan şahsi ve ailevi çıkar sağlamayı esas alan ilkesiz kısa vadeli bir alan akla gelmektedir.

Ülkenin en fazla sayıda Türk seçmenin bulunduğu Prizren’de 2010 yılında yapılan KDTP (Kosova Demokratik Türk Partisi) kongresinde ileri yaşlardan¹ gençlere kadar parti yönetimine girebilmek için talep olduğuna tanık olmuştum. Oysa parti en büyük seçmen kitlesine sahip olduğu bu şehirde seçimlere girdiğinde seçilebilecek ön sıralar hariç aday listesini dolduracak kadar isim bulamaz. Bu durum parti ön saflarına çıkma mücadelesinin Türk toplumunun sosyal ve kültürel seviyesini düzeltme ve yükseltme hedefinden ziyade partinin üst seviye yöneticilerine Türkiye’den sağlanan itibar ve kolaylıklara² erişim için vasıta olarak görüldüğü iddiasını güçlendirir.

¹ Prof. Dr. Nimetullah Hafız ve muhterem eşi Taciser Hafız’ın aday olduğunu hatırlıyorum.

² Partinin milletvekili ve diğer üst seviye idarecileri yılın önemli kısmını Türkiye’de ziyaret ve ağırlamalarda geçirirler. Fikrimizce bunda asıl eleştirilmesi gereken Kosovalı Türklerin siyasi

2010 yılı sonbaharında ülke genelinde yapılan bir seçimden 10 gün kadar sonra KDTP Genel Başkan yardımcısı ve galiba Mamuşa³ Belediye Başkan Yardımcısına partilerinin Kosova'da ne kadar oy aldığını sorduğumda sadece kendi seçim bölgesini bildiğini diğer merkezlerini bilmediğini söylemişti. Bu durum partinin birçok idarecisi için siyasi hedefin Türklerin hak ve çıkarlarını sağlayacak siyasi bir organizasyon sahibi olmayıp kendilerine özlük hak sağlayacak bir araç olarak görüldüğünü gösterir.

Siyasetle uğraşan Türklerin büyük bir kısmı için kendilerine doğrudan fayda sağlamayacak bir girişime destek olmaları anlamlı değildir. Mamuşa'da büyük servet sahibi bir soydaş, Türkiye'nin Kosova'da Arnavut, Boşnak, Gorali gibi diğer unsurlara yardım dağıtacağına bütün yardım ve desteği kendilerine aktarması gerektiğini söyleyebilmiştir. Adını vermediğimiz kişi Türkiye'nin Arnavutlara yardım yapacağına Türkiye ortalamasının birkaç kat üzerinde refah sahibi "*kendilerinin ev ve işyerlerinin aylık elektrik faturalarını ödemesi gerekir.*" diyebilmektedir. Bu anlayışın Türklerin henüz silinmediği bölgelerde takipçileri de "para yoksa biz Türk değiliz" demekte moral değerler açısından bir sorun görmemektedir.

2010 yılı içinde bölgede bazı birliklerimiz tahliye edilirken mahalli halktan kiralanmış bina ve tesisler sahiplerine iade edilirken mal sahibi Arnavutlarla herhangi bir tartışma ve anlaşmazlık yaşanmamışken bazı Türkler akla hayale gelmeyen yalan beyanlarla kendilerine haksız çıkar sağlamaya uğraşmışlardır.⁴

Kosova Türklerin azımsanmayacak bir kesimi kendilerine Türkiye'nin sağlık sigortası ve çifte vatandaşlık gibi hakları tanınması gerektiğine inanmaktadır. Fakat bunun karşılığında kendilerinin herhangi bir fedakârlık yapması gerektiğini kabule yanaşmamaktadır. Hatta bazıları Kosova Türk toplumunun hepsinin Türkiye tarafından aylığa bağlanması gerektiğini dahi ileri sürebilmektedir.

Kosova Türklerinin içinde Arnavutçayı kabul edilebilir seviyede yazabilenlerin sayısı oldukça düşüktür. Hatta Prizren'de görev dönemimde Türk Temsil Heyeti Başkanlığından Priştine'deki resmi dairelerdeki işlerini takip için Arnavutça tercüman talep eden soydaşları acıyla hatırlamaktayım. Diğer taraftan Kosova Türklerinin Türkçeleri "*kırık*" tabir edilen düşük seviyededir. Televizyon, sosyal medya, Türkiye ile yoğun etkileşim soydaşlarımızın çoğunda Kosovalı Arnavutların birçoğuna sağladığı düzgün Türkçeyi kazandıramamıştır.

temsilcileri değil, takip etmek zorunda olduğu projelerin somut neticeleri yerine kof hamaseti tercih eden kamu kurumları olduğuna işaret edilmelidir.

³ Kosova'daki en yoğun Türk yerleşim merkezi

⁴ Mamuşa'da bölük çapında bir askeri birlik vardı. Bölük tahliye edilirken bölüğün bulunduğu bina ve müştemilatını kiraya vermiş olan soydaş binanın yanındaki büyük yakıt tankerinin de 11 yıl önce yakıt dolu olarak birliğe teslim edildiği ama bunun zamanında kayda geçmediği gibi saçma bir iddiayı dile getirmiştir.

Türkçeyi ve Arnavutçayı istenilen seviyede kullanamayan Türklerin ülkede üniversitede okuma oranları çok düşüktür. Türkler için ayrılan üniversite kontenjanları doldurulamadığından Arnavutlar tarafından kullanılmaktadır. Yetersiz bir formasyonla kayırcı bazı düzenlemeler sayesinde Türkiye’de üniversite okuyanlarda da beklenen başarı görülememektedir.

Türkçe eğitim yapılan sınıflar ve bunlardaki öğrenci sayısı sürekli bir düşüş göstermiştir. Son yıllarda Prizren’de Türkçe’nin etkin olacağı bir üniversite açılma girişimi de soydaşlardan yeterli sayıda öğrenci olmaması sebebi ile kadük kalmıştır.

Sosyalist rejim zamanında birçok süreli yayınları olan Kosova Türklerinin halen herhangi yaygın, süreli bir yayını mevcut değildir.⁵ Daha kötüsü böyle bir ihtiyacında kimse farkında görünmemektedir. Televizyon ve diğer görsel kaynakların yaygınlaşması Türkçe yazılı materyallerin erişilebilirliklerinin zorlaşmasının yarattığı zafiyeti ortadan kaldırmaya yetmemiş görünmektedir.

Kosova’da Türk kültürünün etkisinin yok olmaya tuttuğu bir diğer sahada dini hayattır. 40 yıl önce Prizren’de camilerin çoğunluğunda iletişim ve vaaz dili Türkçe iken bugün sadece küçük bir camide Türkçe kullanılmaktadır. Halen Prizren’de cenaze namazı ve defin esnasında dahi soydaşlarımız Türkçe konuşmamaktadır. Bölge mahallinde bu hizmeti ifa edecek soydaşlarımızdan hemen hemen kimse yoktur. Buna rağmen soydaşlarımız bu alanda görevli yetiştiren Türkiye’deki kurumlara kimseyi göndermemektedirler.

Yakın gelecekte, halen bölgede aktif olarak çalışmalar yapan Vahhabi ve İran yanlısı grupların dini hayatı tamamen kontrolleri altına almaları beklenmektedir. Kosovalı Türklerin bu alanda da zemin kaybetmeye devam etmekte olduğu gözlenmektedir.

Osmanlı dönemi kültür ve mimari eserleri de yönetimde etkin bütün noksanlık ve yetersizliklerini geçmiş yüzyıllardaki Türk idaresinde gören anlayış vasıtasıyla hemen her geçen gün imha edilmektedir. Türk karşıtı bu yıkıcı zihniyet Arap ülkelerinde eğitim görmüş bazı din görevlilerinden de destek almaktadır. Ancak bazı soydaşlar da Gilan’da Haziran 2010’da barbarca imha edilen tarihi Türk camisinin⁶ imhasında olduğu gibi şahsi menfaat beklentisiyle Türk kültür eserlerinin yok edilmesinde uğursuz rol oynayabilmiştir.⁷

Kosovalı Türklerin kendi geliştirdikleri algı tamamen Türkiye’deki güncel sıcak gelişmelerin gölgesinde kalmaktadır. Dahası Türkiye’deki hakim anlayış Kosovalı Türklerde hoşuna gidecek bazı temalar duyunca her şeyin olması gerektiği gibi yürüdüğü şeklinde bir yanılsamaya düşmektedir. Kosova’da görev yaptığım

⁵ Kosova Türklerinden yazar, sanatçı, müzik adamı ve Kosova Türk Araştırmacılar Derneği Başkanı Sn. Raif Vırmiça’nın kısıtlı kaynaklarla bazı akademik yayınları istisna sayılabilir.

⁶ Yukarı Mahalle Camisi veya diğer isimle Ramazan Bin Zakir Camisi

⁷ Şahsi çıkar karşılığı Gilan’da Türk eserlerinin imhasında rol alanların ele başlarından S.S. Türkiye’de evlad-ı fatihan muamelesi görebilmektedir.

dönemlerde (2007, 2009 ve 2010 yılları) Kosova Türklerini iki tane ayrı Zübeyde Hanım Derneği vardı. Bu dernekler Türkiye’den gelmiş görevli askeri ve sivil personelin duymaktan hoşlanacağı söylemleri seslendirirlerdi. Bu derneklerden birisinin bir faaliyetine katıldığımda küçük bir yavruyu şiir okumak için çıkardılar. O yavruda eline verilen aşırı bir ajitasyonla dolu parçayı okudu. “*Atatürk mezarında ağlıyordu...*” Hesap bu parçayı dinleyen Türk subayının memnun olacağı ve kendilerine fayda sağlayacağı faraziyesine dayalıdır. Bu tarz söylemin Kosova Türk toplumuna ne getireceği pek kimsenin hesaba kattığı bir şey değildir.

Yapılan bütün kültür faaliyetleri Türkiye’den gelenlere yönelik olmaktadır. Temalar, mesajlar, göndermeler Türkiye’nin güncel tartışma konularıyla sınırlı olmaktadır. 2007 yılında Prizren Kültür Evinde 18 Mart kutlamaları töreninde hemen her şey Türkiye ile ilgiliydi. Oysa konu Türkiye yakın tarihinin bir kesiti de olsa arada Kosova Türklerinin tarihi serencamı ile ilgili bazı atıfların da bulunması gerekirdi. Oysa bu ve benzeri faaliyetleri takip eden bir gözlemci sanki geçici olarak başka bir ülkede bulunan üç beş bin kişilik bir Türk kolonisinin buldukları ülkeye herhangi bir referans verme gereği duymadan kendi kültürlerine ait bir anma töreni yaptıklarını düşünecektir. Bu durumda Kosova Türkleri, kendilerini ait olduğu ülkenin kökü yüzlerce sene öncesine bağlı kültürü ve tarihi olan vatandaşları değil de Kosova’ya pamuk ipliği ile bağlı bir kriz devresinde sökülüp atılacak bir nüfus olarak görmek ve etrafa da bu izlenimi vermektedir.

Bu anlayışın doğal bir sonucu olarak da Kosova Türkleri 2008 yılı Mayıs ayında İstanbul’da düzenlenen Dünya Üniversiteleri Gününde kendilerini Türk düşmanı Arnavut milliyetçilerinin sembolleriyle ifade etmekte sakınca görmeyeceklerdi.

Oysa Kosovalı Türkler için Türkiye’deki geçerli yaygın kabulün dışında kendi kültürel ve tarihi referanslarına sahip çıkacak bir önceliği takip etmeleri esas olmalıydı. Ancak bunu soydaşlara hatırlatacak Türkiye’nin kurumsal bir rehberliği bildiğim kadarıyla olmadı.

Hemen her şey karşılıklı memnuniyeti ve kısa vadeli basit hesapların bir adım ötesine götürülemedi. Türkiye’nin Kosova’ya gönderdiği memurlar ile Kosova’ya gelen resmi veya diğer heyetlere soydaşlarımız gerçekliği olmayan teatral “*evlad-ı fatihan*” rolü oynadılar. Muhataplar gösterilerin gerçekliğini sorgulamadan minnet duygularını mebzulen ifade ettiler.⁸ Her iki taraf da birbirini aldatmış oldu. Orta ve kısa vadeli hiçbir problemin hal tarzına yaklaşılmamak kaydıyla herkes rolüne devam etti. Bu acı manzara tarafımızdan Kosova’da görevliyken ekteki hicviye ile eleştirilmiştir

Kosova Türkleri yaşadıkları ülkede uzun vadede bir istikbal görmüyorlar gibi bir algı mevcut görünüyor. Mensup oldukları ülkenin güvenlik güçleri için

⁸ Örnek olarak bkz. Cemalettin Taşkiran, *Balkanlarda İzlerimiz*, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010, 194 s.

kendilerine yapılan bütün telkinlere rağmen asla tek bir başvuruda bulunmuyorlar. Oysa Arnavut çoğunluk yanında Sırp, Boşnak, Goralı ve Romanlar dahi ordu ve poliste görev alırken Türklerin asla ilgi göstermedikleri bilinmektedir. Ancak Kosova toprağında 40-50 yılda bir kendini tekrar eden kaotik krizlerde ordu ve poliste kendisinden personel olmayan unsurların ırz ve namusları çiğnenir. Bunu tecrübe ile bilmeleri beklenir ama bunu akla getirmemeyi tercih etmiş görünüyorlar.⁹

Kosovalı Türklerin Türkiye algısının sahada tespitinin bir ihtiyaç olarak görülmemesi aksine zihinlerdeki hamasete dayalı duygusal zanların veri olarak kabul edilmesi ve bu gerçek dışı durumun soydaşların siyasi temsilcileri ile devletin bölgede görevlendirdiği sivil, asker kamu görevlileri ve bölgeye ziyarette bulunan yetkililerce itirazsız kabul edilmesi kısa vadede işler pürüzsüz yürüyor izlenimi verse de orta vadede her geçen gün ülkede Türklerin siyasi ağırlığının aşınması ve Türkçe eğitim yapılan sınıflardaki öğrenci sayısının düşüşü gibi hayra yorumlanmayacak gelişmeleri ortaya çıkarmıştır.

Gerçekliği bulunmayan duygusal zanların yerine mevcut algının bütün yönleriyle tespiti, bundan sonraki Kosova ile ilgili dış politikanın daha sağlam bir zemin üzerine yürütülmesine hizmet edebilecektir.¹⁰

⁹ KDTP'nin üst seviye bir idarecisine tarafımdan bu durum hatırlatıldığında başvuru formları Arnavutça olduğu için Türk gençlerinin protesto edip başvurmadığı gibi inandırıcılığı olmayan gerçek dışı bir beyan dinledim.

¹⁰ Kosova Türklerinin mevcut durumu ile ilgili 10 Eylül 2010 tarihli değerlendirme Türk Temsil Heyeti Başkanlığı görevimin sonunda ilgili makamlara sunulmuştur. Bu raporun tebliğimizi ilgilendiren kısımları için Bkz. Hasip Saygılı, *Osmanlı'nın Son 40 Yılında Rumeli Türkleri ve Müslümanları 1878-1918*, İlgili Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 250-256.

KAYNAKÇA

Saygılı Hasip, *Osmanlı'nın Son 40 Yılında Rumeli Türkleri ve Müslümanları 1878-1918*, İlgı Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

Taşkıran Cemalettin, *Balkanlarda İzlerimiz*, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010

EKLER**EK-A. CAMUŞA-HİCİV**

Kosova elinde riya beldesi
Cehalet yatağı, dünya fitnesi
Menfaat dışında yoktur kıblesi
Tepeden tırnağa rezil Camuşa

Türklüğü yalancı, İslamı cila
Her zaman hazırdır, fesatçı yola
Düğününde türkü çığırtmasa da
Arnavutça göbek atar Camuşa

Namus gayretidir, insanda ortak
Kıptı-yi Müslimin, Goralı, Boşnak
Üniforma giyip asker olacak
İçinden tek bir er çıkmaz Camuşa

Alperenlik, bozkurt, Türklük âlemi
Safça insanları aldatma yemi
Yalandır, tezgâhtır cümle söylemi
Münafık merkezi kahbe Camuşa

Padişah haini, Sırbın yaltağı
Erlik kisvesinde devrin kaltağı
Alçaklar içinde para alçağı
Bir uçtan bir uca rüsva Camuşa

Haya yok, perde yok, her şeyi para
Gayreti izzeti git mumla ara

Cümle nutukları billah numara
Sahtekâr yatağı sefil Camuşa

Anadolu versin, kendiler yesin
Bu dolap durmasın devamlı dönsün
Aman burda bir kriz çıkmayagörsün
Ardına bakmadan kaçar Camuşa

Şerefsiz ararsan, gel burda tonla
Azını söyledim, sen çoğun anla
Kaçakçıyla hain ve madrabazla
Cümlesine mekân imiş Camuşa

Abdi bu sözlerin değil boşuna
İşe bak aldanma boş konuşana
Burada Türklüğün küller başına
Salah bulur belki bir gün Camuşa

**CRNI GRUJA AND THE TURKS:
THE LATE OTTOMAN HISTORY OF SERBIA
FROM BLACKADDER'S PERSPECTIVE**

IRENA ŠENTEVSKA *

Gruja: If Zmago was here, that's a good sign. It means that he ran out of our export goods.

And that means what, Bole?

Bole: It means that we are going to butcher the Turks again!

Gruja: No, you idiot! Since when are the Turks our export good?

Unfortunately, we imported the Ottomans unwillingly.

(S1E1 – Impalement Stick)

INTRODUCTION

This “close reading” of the popular Serbian comedy series *Crni Gruja* (produced by RTV BK Telekom and BS Group in 2003-2004) adopts a slightly different perspective on the rise of nationalisms and pan-nationalisms in the late Ottoman Empire. This is a retrospective view of the process of nation-building in the late-Ottoman peripheries (specifically, Serbia) from a standpoint all too often excluded from academic considerations – and that is media and popular culture, in spite of their power and efficiency in forging, adopting and disseminating the prevailing conceptions of national histories. I have chosen to analyze *Crni Gruja* focusing on its particular language of representation and communication of the national history of Serbia, specifically in the late Ottoman period and in the early years of the First Serbian Uprising (which lasted from 1804 to 1813), when a militant movement for provincial reform among the Serbian population of the pashalik (province) of Belgrade evolved into an armed insurrection against the imperial government.

* PhD from the Department of Arts and Media Theory, University of Arts in Belgrade Peđe Milosavljevića 68, 11070 New Belgrade, Serbia; e-mail: irenasentevska@gmail.com

Premiered in 2003, during the preparations for the 200th anniversary of the beginning of the First Serbian Uprising which marked the very beginnings of the Serbian modern nation-state¹, *Crni Gruja* has been conceived as a 'Serbian version' of the popular BBC1 period sitcom *Blackadder* (*Crna gruja* in Serbian) starring Sir Rowan Atkinson. According to the 'logic' of *Blackadder* this character 'travels in time', always being present in significant periods and places in history.² Thus, in one of the spin-off series, *Crni Gruja* became *Drug Crni u NOB-u* – a close associate of the character impersonating Josip Broz Tito, leader of the Yugoslav communists. As such, he claimed a specific place in the anti-fascist resistance in the Second World War, collaborating with the partisans, chetniks, ustasas and Germans alike, in accordance with his current pragmatic interests and general character traits.

The main character in the series *Crni Gruja* is a Serbian merchant who does business internationally – he is trading with the Turks, but also with the Germans, Hungarians, and other subjects of the Habsburg Monarchy (particularly often with the Slovenian merchant Zmago); travels, when necessary, to Montenegro or Dubrovnik; meets vivid characters from Bosnia or Kosovo, Russian and German diplomats... In Episode 9 of Season 2 (S2E9) he even encounters a black English (albeit fake) aristocrat by the name of Lord George Boy, who turns out to be involved in sex trafficking. Gruja's main source of income is large contingents of pigs which he ships across the river Sava to the Habsburg lands, in the company of his sidekicks Bole and Čeda Velja, based on the *Blackadder* characters Baldrick and Lord Percy, respectively.

In addition to being an able merchant, *Crni Gruja* is also a close relative of Karadorđe Petrović (1762-1817)³, a figure of epic proportions and leader of the armed resistance against the Ottoman authorities. Like his English counterpart Edmund Blackadder (who was King's nephew at the very beginning of the series set in the 15th

¹ For an overview of Serbian historiography in relation to the construction of the modern state, see: Zoltán Györe, "Serbian Historiography and the Modern State", in: James S. Amelang and Siegfried Beer, *Public Power in Europe: Studies in Historical Transformations*, Pisa University Press, 2006, pp. 89-108.

² Katherine J. Lewis, "'Accident My Codlings': Sitcom, Cinema and the Re-writing of History", in: David W. Marshall (ed.), *Mass Market Medieval: Essays on the Middle Ages in Popular Culture*, McFarland & Company, 2007, pp. 113-125; G. D. Sheffield, "'Oh! What a Futile War': representations of the Western Front in modern British media and popular culture", in: Ian Stewart and Susan L. Carruthers (eds), *War, Culture, and the Media: Representations of the Military in 20th Century Britain*, Farleigh Dickinson University Press, 1996, pp. 54-57; Stephen Badsey, "Blackadder Goes Forth and the 'Two Western Fronts' Debate", in: Graham Roberts and Philip M. Taylor (eds.), *The Historian, Television and Television History*, University of Luton Press, 2001, pp.113-126.

³ Studies on Karadorđe published in Serbia include: Dragana Antonijević, *Karadorđe i Miloš: između istorije i predanja* and *Karadorđe i Miloš: mit i politika*, Srpski genealoški centar / Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Belgrade, 2007; Radoš Ljušić, *Vožd Karadorđe: biografija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Belgrade, 2005; Velibor Berko Savić, *Karadorđe: dokumenti*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1988, and many other titles.

century England), Gruja finds himself in a submissive position towards this grand figure of authority and exaggerated masculine strength. For him, this is a constant source of frustration and anxiety, but also a source of many comic plots in the series. The historical Đorđe Petrović (better known as Karađorđe), founder of the Serbian post-Ottoman dynasty of Karađorđević, was an illiterate peasant livestock dealer, so Crni Gruja and his uncle in law often find themselves in conflicting business interests. In the sixth episode of the series Gruja is so angry with his uncle-in-law that he shouts he would chop off Karađorđe's head and send it to the sultan in Istanbul so he may quarrel with it (the head). Although their relationship is nothing close to loving, Gruja often finds himself in the very centre of the historical events revolving around Karađorđe and his quest for establishing a new political order in Serbia at the expense of the Ottoman Empire.

WORK, PEACE, PROSPERITY AND BUSINESS ACCORDING TO CRNI GRUJA

Season 1 of Crni Gruja depicts the events of 1803, immediately preceding the First Uprising.⁴ In the first episode Gruja is upset with the rumors of Karađorđe rousing the Serbian peasantry against the Turks and says: *I mean, this is really not OK. We should live a good life, cooperate as normal people, neighbors, friends, and not only quarrel and wage wars. Besides, this hatred against the Turks is not good for business.* Gruja's Machiavellian character traits include hypocrisy, cowardice, greed, stinginess, and aggressive (and indiscriminate) outbursts of rage, mostly connected with failure of his business ventures at the *miserable market of our tortured pašaluk* (S2E3). Commander of the janissaries Aga Aganlija, not without a touch of admiration, refers to him as a *šejtan*. Due to his connections with Karađorđe and his insurrection against the Ottomans, his trade portfolio includes arms, ammunition, tobacco, water pipes, opium, bananas, halva, sheep fat (for Muslim population), lard (for non-Muslims), Hungarian cheese

⁴ Dušan T. Bataković, "A Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective", *Balkanica* XXXVI, 2005, pp. 113-129; Suzana Rajić, "Serbia – The Revival of the Nation-State, 1804-1829: From Turkish Provinces to Autonomous Principality", in: Plamen Mitev, Ivan Parvev, Maria Baramova and Vania Racheva (eds), *Empires and Peninsulas: Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople, 1699-1829*, LIT Verlag, Berlin, 2010, pp. 143-148; Ljiljana Stanojević et al, *The first Serbian uprising and the restoration of the Serbian state*, Historical Museum of Serbia, Belgrade, 2004 (exhibition catalogue); Béla K. Király and Gunther Erich Rothenberg, *War and Society in East Central Europe: The first Serbian uprising 1804-1813*, Brooklyn College Press, 1982; Wayne S. Vuchinich (ed), *The First Serbian Uprising, 1804-1813*, Brooklyn College Press, New York, 1982; Vladimir Stojančević, *Prvi srpski ustanak i oslobodilački pokret u Turskoj 1804-1813*, Istorijski institut, Belgrade, 1979; Roger Viers Paxton, "Nationalism and Revolution: A Reexamination of the Origins of the First Serbian Insurrection 1804-1807", *East European Quarterly* 6.3, 1972), 337-362. See also Walter Angus Morrison, *The Revolt of the Serbs against the Turks 1804-1813: Translations from the Serbian National Ballads of the Period*, Cambridge University Press, 2011 (first published in 1942).

which he buys for 7 Groschen, repacks and sells back to the Habsburg lands for 14 Groschen per package, *šalvar* baggy-trousers made in China and many other things. In S1E7 he starts a regional business scheme with the Albanian drug dealer Srboľjub Krasniqi.⁵

Gruja's collaboration with the Turks is largely unpopular among the Serbian population – as Hajduk Stanoje informs him in S1E2 people would be happy to see him hanging from hooks (*čengele*) because of his cooperation with the Ottoman authorities. After the failure of his trade arrangement with the janissary commanders in S2E5 he furiously seeks revenge *for all these years of their pestering* while he cooperated with them. On the other hand, he is also capable of saying to his uncle-in-law that he can *neither eat nor sleep as long as Serbia is not free from the Turks* (S2E6). In S1E4 Gruja is accused by Biserka⁶, human right activist sent to Serbia from Vienna, of attacking and killing innocent Turks, and cutting their heads off without giving them a chance to defend themselves in front of the kadis. In addition, she complains about his *vocabulary of anger, hate and intolerance*.

Crni Gruja: I would never make any arrangements with them! I despise them, uncle, we have our family dignity! Only a dead Turk is a good Turk!

Crni Đorđe (Karadorđe): You chauvinist!

Crni Gruja: Well, alright, this is just a paraphrase... (S2E5)

Due to his business ties with the Turks Gruja becomes involved in a historical episode of the First Serbian Uprising known as *Seča knezova* (Slaughter of the Knezes) – at least in its sitcom version. Aiming at consolidating their grip on power in Serbia after 1801 the leaders of the Janissaries, the dahiya (*dahije*), designed an extreme plan: to assassinate the prominent representatives of the Serbian population. In S1E9, on the occasion of *old Fočo's*⁷ 101st birthday, Gruja is asked by the Turks *as their most loyal collaborator* to draw a list of the most prominent Serbs *who had good will for collaboration during Fočo's long and fruitful times*. Gruja arrogantly refuses this appointment, but swiftly changes his mind when informed that *dahija* Aga Aganlija, accompanied by two ample Turks and a standard impalement stick, personally comes to him to ask for this favour.

⁵ This character is portrayed by the same actor as Crni Gruja in Season 1 – Sergej Trifunović. *Srboľjub* (Serb-loving) is a typical Serbian 'patriotic' name and the relation between these two characters parodies the Serbian-Albanian relations, especially Serbian stereotypical views of the Albanians from Kosovo.

⁶ This character parodies Sonja Biserko, founder and president of the Helsinki Committee for Human Rights in Serbia. In this episode Biserka is scorned by Karadorđe and Crni Gruja for corrupting Serbian women with Viennese gastronomic novelties – namely, adding cabbage to the traditional baklava recipe.

⁷ Father of Mehmed Aga Fočić, one of the notorious four *dahije*.

Gruja's business policies occasionally put him in dire straits – when he was in trouble he had nowhere to flee. When he fears the Turks he cannot escape to Bosnia or Kosovo. Bulgaria is not an option because there he has a record of selling water instead of plum brandy.⁸ Hungary is also not welcoming him because he had traded pigs with foot-and-mouth disease across the border with the Habsburg lands. *What a wonderful business move it was!*, says Gruja in S1E3. *Their cattle began to die, on and on, and I keep shipping sick herds... Bole, our export increased 150%!* In the next episode he compliments himself with admiration that even the Turkish sultan is not able to stop him when he discovers a good business option.

Gruja's vivid trade activities reflect a specific historical situation. The Treaty of Pressburg from 1805 had precipitated a major shift in Austrian trade patterns in the Near East.⁹ After Napoleon had stripped Austria of its maritime provinces along the Adriatic coast, the bulk of Austria's Levant trade was diverted overland across the Balkan mainland via Belgrade and Niš to Salonika. Concurrently the volume of Austrian commerce on the Danube increased sharply. This basic shift in Austria's Near Eastern trade routes placed the troubled Belgrade pashalik in a key position as the principal artery through which Austrian goods were transported to Near Eastern markets; furthermore, the pashalik became a major trading partner of the Habsburg Monarchy.

In Season 2 which starts with the events of Spring 1804, from the snowcapped country house in the Serbian hinterland, Gruja moves to a nicer house and closer to Belgrade¹⁰, the future capital of independent Serbia. Gruja's business ventures propel his dreams of wealth, success and unlimited trade opportunities with the East and the West, impeded only by his uncle-in-law's aspirations to absolute power and control over Serbia's meagre economic resources. His visionary plans include a historical 'precedent' of the Mercator (Merkam-Tor in S2E4) shopping mall in today's New Belgrade,¹¹ once the border territory between the Habsburg and Ottoman lands. In accordance with one of his 'cunning plans' in E2E6 Gruja sees himself as the future Serbian minister of trade, finance, tourism and capital investments and ambassador in Moscow, London and Paris in the post-Ottoman period. He wants to travel around the world.

⁸ *šljivovica* (otherwise a major export of Serbia)

⁹ Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I B Tauris, 2002, pp.83-99. See also: Nedeljko Radosavljević, "The Serbian Revolution and the Creation of the Modern State: The Beginning of Geopolitical Changes in the Balkan Peninsula in the 19th Century", in: Plamen Mitev, Ivan Parvev, Maria Baramova and Vania Racheva (eds), *Empires and Peninsulas: Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople, 1699-1829*, LIT Verlag, Berlin, 2010, pp. 171-178.

¹⁰ On Belgrade during the First Serbian Uprising, see: David Norris, *Belgrade: A Cultural History*, Oxford University Press, 2009, pp. 28-35; Petar Milosavljević, "Beograd u revoluciji 1804-1815. godine", in: Zdravko Antonić *et al.*, *Istorija Beograda*, Balkanološki institut SANU, Belgrade, 1995, pp. 145-149

¹¹ Ljiljana Blagojević, *Novi Beograd: osporeni modernizam*, Zavod za udžbenike / Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu / Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 2007

ČEDA VELJA AGAINST THE OTTOMAN EMPIRE

The authors of the sitcom adopt the self-Orientalized picture¹² of Serbia as a backward border province of the Ottoman Empire, itself in military decline and on the verge of collapse – in the words of Crni Gruja, *in a very difficult situation, financially and in general* (S1E2). It is referred to as a *well organized empire* (S1E9) – of course, because it retained its power over Serbia for such a long time. The vain and venal Turkish commander Bećir Aga (who suffers from low blood sugar level) hates being stuck in this God-forsaken place, especially because of the low quality of the local baklava deserts and other Turkish delights. Besides, *I don't drink šljivovica, only cognac* he claims in S2E6.

Speaking with a distinct Bosnian accent, Bećir Aga and other Turkish characters, especially the ill reputed four *dahije* Aga Aganlija, Kućuk-Alija, Mula Jusuf and Mehmed-Aga Fočić are portrayed as double-faced, lazy, lustful, greedy, corrupt, arrogant, vengeful, often aggressive and bloodthirsty despots, not much unlike their Serbian antagonists. Aga Aganlija is referred to as an *old pervert* (S1E5) who *likes women, likes to eat and drink* (S1E6), likes sweet coffee and loves to terrorize his surroundings. Aga Aganlija and Karađorđe exchange their lovers (Smiljka, Stamenka and Hungarian prostitute Eržebet) and Aganlija is even invited to be best man at bride's side (Smiljka), at her failed wedding with the servant Bole. Aganlija politely excuses himself because of religious concerns, but he is happy to provide entertainment for the wedding guests in the form of a Gypsy orchestra accompanied by a beautiful belly dancer. (S1E5) Though Smiljka eventually joins Karađorđe's harem she looks back at her time with Aganlija with nostalgia and affection. *Aga, you were a dušman, but you were a real man*, she says later in S2E8. In the moment of distress over the loss of his favourite concubine Aga had *sliced four janissaries just to calm himself down*. (S1E5) Four episodes later Aganlija threatens Karađorđe with decapitation:

Aganlija: Send a message to that *knez* of yours that Aganlija still has strength. In four days I've chopped off 70 Serbian heads and, Allah is my witness, this is going to be the 71st. I'll get him sooner or later. I will. (S1E9)

Aganlija tends to neglect his administrative duties. In S1E11 he informs Crni Gruja that he didn't come to this *bumfuck nowhere* (Serbia) to investigate who is guilty of something and who is not. He is happy to provide a sharp stick for anyone concerned, so they can discuss the question of guilt among themselves *up in heaven*.

¹² See Plamen K. Georgiev, *Self-Orientalization in South East Europe*, Springer, Berlin / Heidelberg, 2012; Božidar Jezernik (ed.), *Imaginarni Turčin*, XX vek, Belgrade, 2010; Milica Bakić-Hayden, "Reprodukcija orijentalizma: primer bivše Jugoslavije", *Filozofija i društvo* 14, 1998, pp. 101-118.

Gruja: Bole, do you remember the last time when the Turks exterminated us on a mass scale?

Bole: I do remember, Master. It was when the Little Market in Belgrade was flooded by the river Sava.

Gruja: Exactly. And why did they exterminate us, Bole?

B: Because Srba Kabadajić blew up by mistake the raft with the shipment of the latest model of *šalvar* baggy trousers ordered by Aganlija. (S1E10)

Among the four *dahije*, Kučuk-Alija claims a reputation of being the most aggressive and bloodthirsty, always complaining about their insufficient use of swords. As testified by the Slovenian merchant Zmago his bad reputation spreads throughout the Habsburg Monarchy. The rumour goes that increasing number of Serbs is missing some body part. In response to this situation Slovenian factories are developing a line of orthopedic substitutes for eyes, ears and noses in different sizes (L, XL, XXXXL) and Čeda Velja receives a new tongue.¹³ (S2E1) Five episodes later Zmago brings a sample from the same line of orthopedic supplies – model *Wolf Karadžić*¹⁴ developed especially for the Serbian market. He is heavily criticized by Crni Gruja who knows that the whole supply has already been sold to the Turks.

Zmago: The Turks took everything... Unfortunately, I couldn't refuse their offer.

Gruja: Which was?

Zmago (imitates Kučuk-Alija): Sell me the whole shipment, or else I will cut off that silly head of yours and stick it on the clock tower (*sahat kula*).

Gruja: Good old, always super-honest Alija.

Zmago: Ja, Kaučuk.

Gruja: Kučuk.

Zmago: The dark one. (S1E6)

Dahije are usually referred to as “four Turkish loafers” (*đilkoši*, S1E3), “four Turkish jinxes” (*ugursuzi*, S1E3, S1E9, S2E4, S2E5) “four Turkish bullies” (*kabadahije*, S1E6, S1E10, S2E1), “four Turkish idiots” (S1E6), “*dahije-pustahije*” (rascals, S1E8), “*dahije-zulumčari*” (tyrants, S2E1), “infidels” (S2E1), “motherfucking Ottomans” (S1E8), “silly Ottomans” (S2E1), “Ottoman bitches” (S1E8), “four Turkish assholes”

¹³ He was punished by Karađorđe for starting the war with the Turks prematurely and unable to speak throughout the episode.

¹⁴ A character based on the Serbian linguist and language reformer Vuk Karadžić (Crni Džić) also appears in S1E8. He teaches Karađorđe to write (unsuccessfully) and gravely suffers from his outbursts of anger. On the historical Vuk Karadžić, see: Duncan Wilson, *The life and times of Vuk Stefanović Karadžić: literacy, literature and national independence in Serbia*, Clarendon Press, 1970; Joep Leerssen, “Oral Epic: the Nation finds a voice”, in: Timothy Baycroft and David Hopkin, *Folklore and Nationalism in Europe During the Long Nineteenth Century*, Brill, Leiden and Boston, 2012, pp. 11-26.

(S1E9), “poofs” (S1E9, S1E11), “danglers” (S1E10) etc. Old Fočo is *poor, miserable, old and broke* (S1E8) and suffers from urinary problems (S1E4). However, the *dahije* appreciate his wisdom and old age and turn to him for advice and encouragement. They also admire his frequent visits to their concubine Zefira. (S2E5)

Mula Jusuf: What an excellent plan, worthy of the *hundred-year-old man Fočo* from his younger age, when he was about seventy something...

Mehmed-Aga Fočić: Who?

Mula Jusuf: Old man Fočo. Well, your *babo* – the guy who sleeps over there, who just made a mess in his pants.

Mehmed-Aga Fočić: Yes, yes. I know... (S2E4)

They are also portrayed as heavy water pipe smokers, especially when they are hiding in the Belgrade fortress (Kalemegdan), both from the angry Serbs and the Ottoman emissaries with their disciplining armies. In S2E4 they find themselves under a serious threat – if they leave the fortress, and the Serbs discover them, they might end, in Aganlija’s metaphor, sliced to *šiškebacčići*. Their quarrels over the strategy of escape usually end with yatagan duels.

In S1E8 *dahije* raised the price of bribe of corruption to 123%, but applied this measure selectively – Aga Aganlija being the most expensive to deal with and Mehmed-Aga Fočić’s father, *Methuselah Fočo*, keeping only 75% percent of the previous corruption rate in his domain. *That old nag... with one foot in the grave* still wants more, complains Crni Gruja in S1E6. Two episodes later we hear news of a bloody clash between Aganlija and Kučuk-Alija in the vicinity of the Serbian village of Ostružnica. In S2E5 the aggressive Kučuk-Alija bombs Bećir Aga’s troops from his little cannon mounted on a boat. Mehmed-Aga Fočić heavily protests his reckless deed, saying: *You are completely unaware of the historical circumstances!* After this incident *dahije* realize that their only option is escape to Vidin in Bulgaria via Adakale on a humble boat – never to be seen in Serbia again.

Aga Aganlija: There goes our treasure! And how much struggle and hard work went into accumulating it – I was going to apply for reduced service years for retirement! (S2E5)

Dahije abandon all their wrongfully acquired possessions – they even abandon Mehmed-Aga Fočić’s old father. In the meantime, in response to Kučuk-Alija’s inconsiderate bombing of his camp settled near Ostružnica, Bećir Aga gives Karadorđe *a license to kill* them all. In the end, Gruja’s occasionally sadistic servant Bole (who sometimes sips dead people’s eyes) ends the lives of the misfortunate Turkish villains by decapitation.

Bole: There’s nothing easier than chopping off Turkish heads. That’s much easier than washing big laundry. Three things are important: one, the first important thing is that

the axe is sharp. The second important thing is good centering and the third and most important thing, Master Čeda – you have to love it, you can't do that mechanically. (S2E5)

The first episode of *Crni Gruja* is titled *Kolac* (Impalement Stick). In line with the self-Orientalist imagery of the sitcom, the impalement stick¹⁵ becomes a frequent metaphor of not-so-subtle resolution of conflicts between the characters. A sharp stick may be potentially used against a vampire (S1E1), against artists (S1E5), against adulterers (S1E7), as a punishment or measure of disciplining the insubordinate (used by the Serbs and by the Turks alike), a real threat or a figure of speech... Even a source of pleasure. In S1E4 Gruja describes how he impaled a Croatian named Hrvoje at his request, because Hrvoje wanted to die in *sweet pains* (and Gruja thus spared him from *čengele*).

The Orientalist fascination with this practice attributed to the Ottoman authorities (largely in order to discredit them as barbaric in the times of shifting political attitudes towards the Ottoman Empire) certainly goes back to the times before W.E. Gladstone¹⁶, Sir Arthur Evans¹⁷ or the British suffragists Adeline Pauline Irby and G. Muir Mackenzie¹⁸ who described acts of impalement in their works without sufficient evidence. *Crni Gruja* certainly reflects the longevity of this fascination transposed from travelogues and literary works to the daily newspapers and, nowadays, to the modern television formats. A reference to impalement is present in each episode of the series (except S1E8). In S1E4, S1E10 and S2E11 impalement sticks are mentioned (or shown) 8 times. A stick may be *thicker, but carefully cut* (S2E11) or, to make things worse, it can be *rough, ungreased and coarse* (S2E7). The stick can also be an accessory of the party costume. In S2E10 Gruja ironically suggests to Čeda Velja to get himself impaled *and thus to represent a victim of Turkish zulum over the Serbs*. He thinks that this would be a good *marketing move*.¹⁹ As a common practice, impalement is taxable (so is the burning of witches – 8 Groschen per person at stake). In S1E6 we are informed that the Turkish authorities had attempted to introduce the impalement *harač*. This administrative measure was met with disapproval among the Serbian peasants, who

¹⁵ The effects of the impalement imagery on international relations during the Eastern Crisis have been described in: Edin Radušić, "Shaping British public opinion about the Bosnian Muslims during the Eastern Crisis 1875-1878", in: Mahir Aydin and Metin Unver (eds.), *Bosnia and Herzegovina – Common History and Multicultural Atmosphere in the Balkans*, International Balkan Annual Conference, 2015, pp. 176-187.

¹⁶ W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, Lovell, Adam, Wesson and Co, New York and London, 1876

¹⁷ Arthur Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the insurrection*, Longmans, Green & Co, London, 1877

¹⁸ G. Muir Mackenzie and A.P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, Daldy, Isbiter & Co, London, 1877

¹⁹ Čeda Velja has difficulties to choose a costume for Karađorđe's party celebrating his 64th victory against the Turks. In the end he chooses to dress himself as *Fatima, renowned belly dancer* from Bitola in Macedonia.

actually sliced the tax-collectors (*haračlije*), so they either float on the river Morava or beg crippled at the village fairs. Crni Gruja wonders how the Ottomans cannot understand that *they can no longer collect tax-collectors, let alone the tax*. Gruja, who takes the peasants' side and scorns the *poturice*, is very surprised when his servant Bole joins the Turkish tax collectors motivated by the benefits such as regular payment and pension plan. Čeda Velja also admits that he is seriously considering that option.

Impalement sticks produced en masse are, accordingly, important part of the regional economy and potentially lucrative export goods.

Zmago: Vampire sticks *made in dežela* (Slovenia) are 3.45 times better than your domestic sticks. That's a fact. And since we have an advanced production, I thought that it wouldn't be a bad thing to expand the Turkish market to your area.

Gruja: Wait, what do you mean? You sold these same sticks to the Turks?

Zmago: Yes, of course. That guy, what's his name, Kaučuk Alija?

Gruja: Kučuk.

Zmago: Yeah. Uhh, the dark one. He ordered 5000 XL size pieces. We have information that a big operation is being prepared – and a big stick for someone's bottom.

Gruja: You insolent son of a... And I thought that you led your business honestly.

Zmago: Ah, don't get upset, Master Gruja. I do business like that. We trade with the Turks only to make profit. Business with you is something which comes from our souls. After all, we are some kind of brothers, are we not?

Gruja: From our souls, right? You cut our woods to make your stick and sell it to the Turks, so they could impale (Karadorđe)...? No, no... I have to admit that I admire this entrepreneurial spirit. I do. (S1E1)

According to the historical sources used in *Crni Gruja*, the accidental cause for the First Serbian Uprising was Turkish anger over the loss of 2-year *kahve* supplies for the Belgrade fortress. *And you know what they are like when they run out of tobacco and coffee*, says Hajduk Stanoje in S1E10. Their coffee was blown up on the river Drina by Crni Gruja's lightly retarded and cowardly aide Čeda Velja in an act of mindless patriotism. The perpetrator is harshly criticized (and later mutilated) *though I have to admit, it smelled so nicely*, says Karadorđe. Čeda Velja's ambivalent (a)sexuality matches his political inconsistency: he is capable of verbal patriotic outbursts about the Serbian fate at the Battle of Kosovo (S1E4, S1E9), but also, according to Bole, of serving as a *real example of good cooperation between us and the Turks*.

Bole: Do you remember, master Gruja, when *dahije* collected the *harač*? The whole village of Mala Krsna gathered to block the roads. If Master Čeda weren't there the Turks would never be able to collect the tax, because Master Čeda showed them the way. Right?

Čeda Velja: I have cooperated with the Turks better and more than Master Đoka (Karadorđe).

(S1E9).

According to official history, in February 1804, the Serbian peasantry of the Belgrade pashalik, aroused by the corrupt and despotic rule of the local Ottoman governors, rose in armed rebellion. The usurpation of power in Belgrade by the commander of mutinous Janissaries was the preamble to a three-year reign of terror that victimized the Muslim as well as the Serbian community. Serbian dissidents, with the connivance of provincial Muslim landowners and merchants, acted in the name of Sultan Selim III to break the power of the Janissaries. Thus, initially, the Serbian Uprising was no more than a desperate reaction against intolerable local conditions, accompanied by Serbian demands for the restoration of the relatively enlightened administrative practices that prevailed before 1801.

When the first rebel military operations achieved success, the uprising evolved into a movement for political autonomy in search of international guarantees. In the winter and spring of 1806, Sultan Selim mobilized his armed forces for a major offensive against the Serbians. A chain of Serbian military victories culminated in the capture of citadels at Belgrade (December 29, 1806) and Šabac (February 6, 1807) that left the rebels in complete control of the Belgrade pashalik. Karađorđe had some 30 000 men under his command at the time. In 1809 the Serbian uprising had been spared from imminent disaster by the intervention of Russian arms.²⁰

DEMOCRACY AND MOUSE RIGHTS

In *Crni Gruja*, all characters alike (regardless of their national and religious belonging, gender and physical appearance) are hypocrites driven by self-interests, hopes and dreams of wealth and prosperity. The Serbian national cause of liberation from the Ottoman Empire is thus portrayed as Karađorđe's personal quest for power and total control over his territories with stretching borders. His major motive is unlimited trade possibilities with the entire Europe.

Gruja: That huge thief... expelled all the Turks from the rivers Sava and Danube. Now, instead of us exporting our stock to those Austrians and Hungarians – and *en gros*, for that matter, duty free – we have to import from them their sausages, rabbit meat and oil. ... If he goes on like that, he will go bankrupt before we even become a state. (S2E4)

²⁰ See Roger Viers Paxton, *Russia and the first Serbian revolution: a diplomatic and political study, the initial phase, 1804-1807*, PhD thesis, Stanford University, 1968.

In the two seasons of the series, we follow this state-building process in its earliest stage, from the first rumours of Karađorđe's insurrection (S1E1) to his grievances over the lack of Turks to fight against (S2E11) – also to the rumours of the Turkish campaign in Bosnia of mass impalement of Serbian mice on miniature sticks. (S2E11) This rumour turns out to be a fabrication, in fact part of Karađorđe's *cunning plan* to eliminate his political opponents among the leading Serbs. As Karađorđe explains in S2E11 since the Serbs have realized that they can oppose the Ottomans they are ready to fight *if they hear that a Turk has stepped on their zumbul flower, let alone impaled their mice.*

Hajduk Stanoje: Poor little mice.

Karađorđe: Animals! (S1E10)

Karađorđe: ... As it is universally known that we are one of the first democratic states in this part of Europe, it is our duty to fight for the protection of rights of all the oppressed and exploited wretches. This is a novelty indeed and I reckon that the whole world will be grateful to us. One day... (S2E11)

Karađorđe's opponents among the leading Serbs, Petar and Milenko, refuse to defend Serbian mice across the river Drina and flee to Wallachia. Gruja notes (not without irony): *how come they didn't opt for Turkey? I mean, the sea is much nicer there and the holiday resorts are better, aren't they?* (S2E11) The fake campaign of liberating Serbian mice from the Turkish *zulum*, is but one episode in Karađorđe's political manoeuvres (*when the Sultan and Maria Theresa have better things to do*), fundraising and logistic efforts, diplomatic and military negotiations, and the slow and belated Europeanization of the country portrayed as the *tortured, tormented little Serbia* (S1E11), a backward peripheral province of the ailing Ottoman Empire. (*It's a small pashalik, we all know each other*, says Gruja in S1E2.) In Karađorđe's Serbia there is little room for those whom he had decided to decapitate because of the betrayal of his interests which he "confuses" with the interests of the Serbian people. In a moment of lucidity Čeda Velja concludes that they all live in difficult times of transition from the slaveholding system to dictatorship. (S2E6)

Gruja: The wave of freedom is spreading across Europe. And you have forgotten where you live.

Čeda Velja: You are right, Master. Bole, we are not a part of some lousy Europe. We are a part of the magnificent Ottoman Empire which stretches across four continents and...

Gruja: Čeda, cut the crap... (S1E4)

In the early stage of the insurrection, Karađorđe faces financial and logistic problems and decides to impose his own taxes on the Serbian population. In Karađorđe's tax system proposed by a local expert trained in Europe (who refers to himself as a

highly qualified professional cadre with excellent recommendations), only the most endangered groups qualify for tax relief – those who owe to the Turks more than 25 000 Groschen in taxes and who (at the same time) have 15 or more children (who also weight less than 1,5 kg). *We have to pursue an active social policy, right?* says the expert in S1E6. Karađorđe concludes that after expelling the Turks *we shall not have to pay them anything*. He implies that all the taxes would go to his own pocket anyway.

In the Series 1 we are not convinced either of Karađorđe's military skills or his motivation to really start the Uprising, scheduled for the *next spring* (of 1804), *so we can* (in Karađorđe's words) *nicely and in peace outlaw ourselves in the forest*. The insurrection is indiscriminately directed against the *aggressors and domestic traitors* (S1E10). In this episode Gruja is sent to beg forgiveness from *dahije* who *have assembled everything that's been circumcised* against the Serbs, because Karađorđe and the other leaders hold him responsible for the unplanned incident with the coffee supplies. In the first episode of Season 2 Karađorđe has only 23 and a half men under his command. (Hajduk Stanoje was accidentally wounded by Čeda Velja). It is Crni Gruja who gets the unpleasant task of improving this statistics. In a conversation with the Serbian peasant Tiosav he says:

The Turks are pestering us. We lack rights and freedoms to be what we are, Tiosav, to be all Serbs in one, in our own state...

If we gather enough fighters Belgrade can be ours. And there are nice little Turkish houses over there. We go there, and those houses gape all empty. Then everyone will get a reward which he had deserved...

At the beginning of the Uprising, *raja* in *all 14 nahije of the proud Sorabia* seems quite indifferent to the national cause, and to Karađorđe himself. Čeda Velja (whose tongue was cut on Karađorđe's order) mutters: *He is very snotty. And who asked him to lead us against the Turks, anyway? I didn't*. Tiosav suggests that making Turks ban rabbit hunting would irritate Serbian people to a satisfactory point and motivate them to join Karađorđe's rebel forces in large numbers. Gruja responds with another piece of agitation: he claims that he has personally read an authentic imperial *ferman* according to which the Serbs may no longer hunt anything, not a single rabbit. *Well, they can't even catch pigs in their own yard*.

Tell everyone about the latest Turkish *zulum*, Bole! Tell everyone: "To arms and get the Turks!" They're not going to stop us to hunt our rabbits! They are our own, Serbian rabbits! (S2E1)

Season 2 progresses along with Karađorđe's military campaigns. By the end of the series Gruja comes to the following conclusion:

Blimey, if someone asked me who liberated me, what did he liberate me from, why did he liberate me and if I cared for this liberation, I don't know if I knew what to tell him... (S2E11)

Crni Gruja lacks battle scenes, but abounds in verbal theatrics and battlefield reports of Karađorđe *from time to time, slaughtering and murdering the Turks* (S1E9), *butchering those Seljuks in Bosnia* (S1E9), making sure that Serbs will be *remembered by them for the next 200 years* (S2E7) etc. In S1E3 the Gypsy witch and prophet Druzila predicts that 196 years from 1803 (in 1999) Turks and Germans (obviously under the NATO umbrella) would throw on Serbia fiery balls from iron birds. *You think I'm crazy, ha?*, says Druzila to Gruja. *Well, the Turks are my best customers (mušterije), you know...* As a political visionary, without help from Druzila, Karađorđe is also able to look into the future. With money taken from Gruja he contemplates founding the National Savings Bank, or, alternatively, tax exemptions for musicians. *Maybe I'll learn to play an instrument myself, when they invent electricity* (S2E6).²¹ In a moment of rage he threatens Gruja with a parting on his hairdo made with an axe *and they haven't even invented the penicillin yet.* (S2E5) Always in the shadow of his powerful cousin, Gruja is painfully aware that his name would disappear from history.²² (S1E11)

Karađorđe: OK. I will have a monument in front of the National Library (*Spomenik Karađorđu*). I shall have my own street (*Karađorđeva ulica*). Even a hunting area will be named after me (*Karađorđevo*). The only thing is that my heirs will argue about the inheritance. Well, alright, it doesn't matter... in every restaurant there will be a steak carrying my name. (*Karađorđeva šnicla*) A brand of mineral water with selenium will be named after me (*Karađorđe*). There you go – all kinds of things will carry my name. (S1E11)

In the Treaty of Bucharest (May 28, 1812) which terminated the Russo-Turkish War, the Russians secured the Porte's promise of complete amnesty for the Serbian insurgents, and recognition of the Belgrade pashalik as an autonomous province within the Ottoman Empire. All this was negated by the invasion of Russia by Napoleon's Grande Armée. The Russian forces were evacuated from the Balkans. The Ottomans

²¹ This is a reference to the Serbian politician and economist Mlađan Dinkić and his rock band *Monetarni udar* (Monetary Shock).

²² In fact, he sings the line from the song *Pristao sam biću sve što hoće* (I've Agreed to be Everything She Wants), a Yugoslav rock classic from Bijelo dugme's 1980 album *Doživjeti stotu* (Live To Be 100).

Gruja: ... *po meni se ništa neće zvati* (nothing will be named after me)

Bole: La la la la la la la la la

took advantage to crush the Serbian rebellion with a massive display of military power. By November 1813 the Ottoman government had reasserted its unchallenged mastery over the entire province.²³ Season 2 of *Crni Gruja* ends with Karađorđe's flee to the Habsburg lands. In fact, it is the Serbs who defeated the Turks, but Crni Gruja cunningly misinforms his uncle in law of the recent developments. At the end of the story he meets Miloš Obrenović, Karađorđe's political opponent²⁴ and founder of the Obrenović dynasty who happens to be a distant cousin of Gruja's servant Bole, based on descendents of the famous Baldrick family of servants portrayed by Sir Tony Robinson.

CONCLUSION

The late-Ottoman Serbia was a transitional society, crossing (for a solid part of the 19th century) both the imaginary and real borders between the Oriental and Occidental political, economic and cultural paradigms. Many of these divisions are still present in the contemporary Balkan culture and politics and very well reflected in the popular culture and contemporary media formats. Period sitcoms like *Blackadder* or *Crni Gruja*, with their exaggerated humour and artistic license, may serve as a platform for questioning the grand narratives and dominant interpretations of the nation and its history, culture, economy and politics. This media format is particularly interesting for analysis of the contemporary readings, interpretations and misinterpretations of the historical narratives in the public domain, outside the preserves of the professional historians. *Crni Gruja* depicts Serbia as a backward border province of the Ottoman Empire struggling to find its place between the East and the West, painfully aware that it belongs to neither of these domains. Serbia is incapable of embracing the values of the enlightened Europe as much as it is incapable of accepting Biserka's baklava recipe. This makes *Crni Gruja* open for questioning the grand narratives of a heroic and victorious young nation fighting for its right to be independent from great powers and imperial oppression. These narratives have been present in the Serbian society regardless of the historical periods, social systems and their transformations over the last centuries, and still shape the contemporary political discourse. Playing with history in sitcoms means bringing together the past and the present, using contemporary personalities as models for (ridiculed) characters from the past. At the same time (and this is precisely what makes it interesting for analysis), the humour *à la Crni Gruja* may be read as advocating the identity politics of division to *us* and *them* – Serbs and the others – by the segments of the audience already embracing this worldview. In the post-Yugoslav

²³ See Lawrence P. Meriage, "The First Serbian Uprising (1804-1813) and the Nineteenth-Century Origins of the Eastern Question", *Slavic Review* 37(3), 1978, pp. 421-439

²⁴ Vladimir Stojančević, *Miloš Obrenović i njegovo doba*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Belgrade, 1990; Mirjana Marinković, *Šta je pisao knjaz Miloš turskom caru i vezirima*, Belgrade, Nova Evropa, 1996; Mirjana Marinković, *Turska kancelarija kneza Miloša Obrenovića (1815-1839)*, Istorijski institut SANU, Belgrade, 1999; Katarina Mitrović, *Topčider, dvor kneza Miloša Obrenovića*, Istorijski muzej Srbije, 2008

context, while Serbia is struggling to construct a new identity of an independent nation(alist) state, abandoning the doctrine of *brotherhood and unity* among the South Slavic nations and nationalities means that Zmago, Eržebet, Srboljub Krasniqi and all the Ottomans featured in the series remain firmly behind the divide separating *us* from *them*.

Notwithstanding the real message of this short dialogue about military footwear between Zmago and the foreign diplomats Sreboljubov (of Russia) and Zilberliber (of Germany) at a cocktail party in S2E12:

Zmago: Those 3 000 Turks assembled in front of Niš paid me three times more than the barefoot Serbs.

Sreboljubov: How does that match – *opanci*²⁵ and the Turks?

Zmago: Ah, no, no, no... In the Turkish army are also Serbs. You see?

Sreboljubov: Janissaries!

Zmago: They are all Serbs! The same. Their *opanci* are attached to their feet.

²⁵ Traditional peasant footwear worn in Southeastern Europe, with a horn-like ending on toes. *Opanci* (s: *opanak*) are considered as a national symbol of Serbia.

UZAKTAN ÖĞRETİMİN BALKANLARDA YAŞAYAN SOYDAŞLARIN EĞİTİMİNE ETKİSİ

ABDULLAH ŞAHİN* CUMALİ YAŞAR** MESUT KALIN SALİH***

Özet

Batı Trakya’da yaşanan eğitim sorununa çözüm olabilmesi adına, “Uzaktan Öğretimin Balkanlarda Yaşayan Soydaşların Eğitimine Etkisi” projesi düzenlenmiştir. Yürütülen bu uzaktan öğretimin programının temel amacı, ilkökul, ortaokul ve lisede eğitim gören Türkçe gençlerinin eğitimlerine katkı vermektir. Projede toplam 1123 öğrenci Türkçe, matematik, biyoloji, kimya, fizik ve rehberlik eğitimi almıştır. Katılan öğrencilere akademik bilgilerin yanı sıra Türk ve İslam kültürüne ait değerler evrensel değerlerle bütünleştirilerek aktarılmıştır. Öğrenciler proje kapsamında hem uzaktan birebir rehberlik hem de yüz yüze mesleki rehberlik eğitimleri almıştır. Bu çalışmada projeden elde edilen veriler ve eğitim verilen bölgelerle ilgili bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Batı Trakya, Uzaktan Öğretim, Ders Destek Sistemi, Proje, Eğitim.

GİRİŞ

Mondros Mütarekesi’nden sonra Batı Trakya, Fransızların işgaline uğramıştır. Fransızların bölgeden çekilmesinden sonra ise Yunanistan’ın eline geçmiştir. Batı Trakya Türkleri, günümüzde de Yunanistan sınırları içerisinde bulunmakta olup, statüleri Lozan Antlaşması’yla (24 Temmuz 1923) düzenlenmiştir (Demirel, 2014).

Batı Trakya bölgesi, doğu tarafından Türkiye-Yunanistan sınırı olan Meriç Nehri, batıdan Struma (Karasu) Nehri, kuzey tarafından Yunanistan - Bulgaristan sınırı olan Rodop Dağları ve güneyden Ege Denizi arasında kalan bölgedir (Akyüz, 2007: 17).

Bu bölge; Meriç, Rodop ve İskeçe illerinden oluşmakta ve 8578 kilometre karelik bir alanı kaplamaktadır. Meriç ili merkezi Dedeoğlu, Rodop ilinin Gümülcine ve İskeçe ilinin merkezi de İskeçe şehridir.

Lozan belgelerinde, 1923 yılında Batı Trakya Türkleri 129.120 kişi ile bölge nüfusunun %68’ini oluşturmaktayken bugün 150.000 nüfusla %35 oranına düşmüştür. Ayrıca, Lozan Konferansı ve Lozan Antlaşması’nın belgelerine göre

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi, e-mail: abdullahsahin@comu.edu.tr

** Okt., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Enformatik, cyasar@comu.edu.tr

*** Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.

toprak mülkiyetinin %84'üne sahip azınlığın, günümüzde sahip olduğu toprak oranı %20 civarındadır (Çavuşoğlu, 2014).

Edebiyat, dil ve kültür birbirleri ile doğrudan ilişkili unsurlar olarak kabul edilmektedir. Edebiyata yaşam veren kültür, kültüre de renk katan edebiyattır. Dil ise, edebiyat ve kültür arasındaki en önemli vasıta diyebiliriz. Kısacası bu üç öge birbirini tamamlamaktadır.

“Bir toplumun yaşattığı, paylaştığı ve geliştirdiği gelenekler, o toplumun kültürünü yansıtır. Bütün Türk dünyası içinde coğrafya farklılıklarına karşın duyma, düşünme ve bunları ifade etmede belirgin bir beraberlik vardır. Bu beraberlik yüzyıllar ötesine dayanan özdeki beraberliğin, ana kökün uzantılarının bir sonucudur.” (Yardımcı, 2006).

Batı Trakya Türkleri; diline ve kültürel değerlerine oldukça bağlıdır. Hâlâ, Türkiye dışında yaşayan Türkler olarak varlıklarını sürdürmelerinin en büyük sebebi, dil ve kültürlerini koruyor ve devam ettiriyor olmalarıdır.

Kültürel olarak baktığımızda; bayramlarda, doğum, evlenme, ölüm gibi geçiş dönemlerinde sürdürdükleri örf, âdet, gelenek ve inanışlarla Türk kültürüne olan bu bağlılığın ne ölçüde devam ettiğini görmek mümkündür. Mesela doğumdaki kısırlık giderme, aşırma, hamile kadının kaçınmaları, tuzlama, ad koyma, al basması, kırklama veya kırk uçurma; evlenmedeki al ver, kız kaçırma, iç güveyisi, kız görme, kız isteme, çeyiz, çerez, urba düzme, mehir, saçı saçma, ölümde; yıkama, kefenleme, ölünün tabutta taşınması, ıskat-devir gibi daha birçok âdet, gelenek ve inanışın devam ettiğini görebilmekteyiz. Bayramlarda da el öpme, çocukların para ve şeker toplaması, deve şenliği gibi birçok âdet ve gelenek yaşatılmaktadır.

Kültürel olarak devam eden geleneklerden biri olan “deve şenliği”; bayramın dört günü büyük köylerde ‘deve’ adı altında yapılan bir şenliktir. Şenlik, akşamüzeri köy veya mahalle halkının toplanmasıyla başlar. Bir taraftan da köyün gençleri, günler öncesinden, tahtadan bir deve hazırlarlar. Şenlik günü ‘deve’ye katılacaklar (yalnız erkekler) çeşit çeşit giyinmiş olarak köyün meydanına gelirler. Bunlardan bazıları kadın kılığına girer, bazıları farklı meslek gruplarını canlandırır, bazıları da eskiden erkeklerin giydikleri potur ve feslerle şenliğe katılırlar. Gençlerden biri gelin, bir de damadı canlandırır. Gösteriye katılacak olanların meydana toplanmasıyla şenlik başlar. Gençler deveyi önlerine alarak davul zurna eşliğinde köyün bütün evlerini gezerler (www.batitrakya.org).

Batı Trakya Türkleri ana dili olarak Türkçeyi kullanmaya devam etmektedirler. Türkçenin Yunanistan'da azınlık dili olması, Yunanistan'ın 1821'deki bağımsızlık hareketinden sonra Yunanistan'ı bağımsız bir devlet olarak ilan eden 1830 Londra Protokolüyle başlar. Osmanlı Devleti 1829 Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın önce özerkliğini, ardından da, 1832 yılındaki antlaşma ile bağımsızlığını tanımıştır. Londra Protokolü ile kurulan Yunan devletinin topraklarında kalan Müslüman azınlıklara bazı güvenceler verilmiştir. Bu tarihten itibaren Yunanistan, topraklarını genişlettikçe bu topraklar içinde kalan Türkler

azınlık konumunda kalır ve bölgede Türkçe, bir azınlık dili konumuna düşer (Kelağa, A. 2005).

Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1923), Batı Trakya'daki Türk Azınlığını ilgilendiren Antlaşmadır. Antlaşmanın içerisinde Türkiye'deki Müslüman olmayan azınlıklarla ilgili düzenlemeler yer almaktadır ve bunlar; 38 ve 44. maddelerinde beyan edilmektedir. Ayrıca 45. maddeye bakıldığında, aynı düzenlemelerin Yunanistan'daki Müslüman Azınlık için de geçerli olduğunu belirtmektedir. Yunanistan, antlaşmadaki 41. madde ile topraklarında bulunan Müslüman Azınlığa ilkokullarda “ana dilinde” eğitim sağlama yükümlülüğündedir. Her ne kadar, Yunan Devleti Antlaşma metninde “Öyle geçiyor.” gerekçesi ile Azınlığın Türk kimliğini tanımasa da, Batı Trakya Türk Azınlığına, “ana dilinde” eğitim almalarını sağlamakta ve bu eğitim de Türkçe yapılmaktadır (Kelağa, A. 2005).

Batı Trakya Türk ilkokulları iki dilli eğitim vermektedir ve resmiyete sahip okullardır. Yunanistan Eğitim Bakanlığının verilerine göre, azınlık ilkokullarının sayısı 2014 yılında %8 oranında azalarak 146'ya gerilemiştir.

2013-14 akademik yılında azınlık ilkokullarında eğitim alan çocukların sayısı 5780 iken 2014-15 yılında toplam 5653'e düşmüştür (<http://www.newsbeast.gr/>).

Yunan Devleti ülkenin içinde bulunduğu ekonomik krizi bahane ederek okullardaki eğitimi durdurmaktadır. 2016-17 Eğitim-Öğretim yılında, Eyalet Eğitim Müdürlüğünün, dokuz azınlık ilkokulunda, eğitim ve öğretim yapılmaması ve okulların kapalı kalması kararı alınmıştır. Bu nedenle köylerdeki öğrenciler ise komşu köylerdeki başka bir azınlık ilkokuluna yönlendirilmiştir (<http://www.turkbakis.com/>).

Batı Trakya'da Türk azınlığı için iki genel lise bulunmaktadır. Bunlar Gümülcine Celal Bayar (1952) ve İskeçe Muzaffer Salihoğlu Azınlık Ortaokul ve Liseleri (1965)'dir. İki dilli eğitim veren bu okullarda tarih, coğrafya, vatandaşlık ve çevre eğitimi dersleri Yunanca; matematik, Türkçe, fizik, kimya, din, sanat ve beden eğitimi dersleri ise Türkçe olarak işlenmektedir.

Batı Trakya'da genel lise ve ortaokulların dışında dinî eğitim veren iki ortaokul ve lise de bulunmaktadır. Bunlara medrese adı verilmektedir. Bu eğitim kurumlarında, Arapça ve Yunanca ağırlıklı eğitim programı uygulanmakta olup, Türkçe dersler de yapılmaktadır (<http://www.turkegitimsen.org.tr/>). Gümülcine Medresesi; 1949 yılında Gümülcine Müftülüğü tarafından Softalar Medresesi binasında gayri resmî olarak, din görevlisi ve ilkokul öğretmeni yetiştirmek amacıyla açılmış, ilk açıldığı yıllarda öğretim süresi iki yıl, daha sonra da üç yıl olarak belirlenmiştir. 1957 yılında da beş yıla çıkarılmıştır. Şu an 3 yıl ortaokul ve 3 yıl lise olmak üzere toplam 6 yıl eğitim verilmektedir. Şahin Medresesi de, 1956 yılında İskeçe'nin Şahin (Ehinos) nahiyesinde din görevlisi ve ilkokul öğretmeni yetiştirmek amacıyla açılmıştır (Paçaman, 2011).

Yunanistan’da bugün, ilköğretim ve ortaöğretimde olduğu gibi Batı Trakya Türklerine ait yükseköğretim kurumu bulunmamaktadır.

1923 Lozan Barış Antlaşması ile Yunanistan’a emanet edilen Batı Trakya Türkleri süreç içinde birçok sorunla mücadele etmek zorunda kalmış ve halen de bu mücadeleye devam etmektedirler. Bu sorunların belki de en başında eğitim sorunu gelmektedir. “Batı Trakya’da eğitim; 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması ile her iki tarafın azınlıkları hakkında temel insan haklarının tam bir eşitlik içinde tanınmasını kararlaştırılmıştır. Eğitim, Lozan’la garanti altına alınmış olmasına rağmen bugüne kadar pek çok değişikliğe uğramış, eğitim düzenlemeleri adıyla yeni yasalar çıkarılmış, yeni protokoller imzalanmıştır. Bugüne kadar eğitimle ilgili çıkarılan her yasa, imzalanan her kararname, ne yazık ki bir öncekini aratır nitelikte olmuş, var olan eğitim sorununa bir yenisini daha eklemiştir” (Paçaman, 2011).

Batı Trakya Türklerinin haklarını içeren Lozan Barış Antlaşması’ndaki Azınlıkların Korunmasına Dair Protokol, 37. ve 45. maddeler arasındadır. Özellikle, protokolün 38. ve 44. maddelerinde ise, Türkiye Hükümetinin İstanbul Rumlarına tanımayı garanti ettiği haklar belirtilmiş ve aynı protokolün 45. maddesiyle de, bu hakların Yunanistan tarafından Yunanistan’da yaşayan Müslümanlara tanınacağına dair önceki maddelere atıf yapılmıştır (Toprak, 2014). Antlaşmanın maddeleri şu şekildedir:

“Madde 37 — Türkiye, 38.den 48.e dek Maddelerde belirtilen hükümlerin temel yasalar [Les Lois fondamentales] olarak tanınmasını ve hiçbir yasa, hiçbir yönetmelik ve hiçbir resmî işlemin bu hükümlerle çelişkili ya da onlara aykırı olmamasını ve hiçbir yasanın, hiçbir yönetmeliğin ve hiçbir resmî işlemin söz konusu hükümlere üstün sayılmamasını yükümlenir.

Madde 38 — Türkiye Hükümeti, doğum, milliyet, dil, soy ya da din ayırt etmeksizin, Türk halkının tümünün yaşam ve özgürlüklerini, en geniş biçimde, korumayı yükümlenir:

Türkiye'nin tüm halkı, kamu düzeni ve genel ahlak ile bağdaşmazlık göstermeyen her din, mezhep ya da inanışın gerek genel, gerek özel biçimde özgürce kullanılması hakkına sahip olacaktır. Müslüman olmayan azınlıklar, Türkiye Hükümetince ulusal savunmayla kamu düzeninin, korunması için ülkenin her yerinde ya da bir bölümünde alınan ve tüm Türk yurttaşlarına uygulanan önlemler saklı kalmak koşulu ile dolaşım ve göç özgürlüğünden bütünü ile yararlanacaklardır.

Madde 39 — Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşları Müslümanlarla özdeş medeni ve siyasal haklardan yararlanacaklardır.

Türkiye'nin tüm halkı, din ayırt edilmeksizin, yasa önünde eşit olacaktır.

Din, inanç ya da mezhep farkı hiçbir Türk Yurttaşının medeni ve siyasal haklardan yararlanmasına ve özellikle genel hizmetlere kabulüne, memurluğa ve yukarı derecelere ulaşmasına ya da çeşitli meslekleri ve sanatları yapmasına bir engel sayılmayacaktır.

Herhangi bir Türk yurttaşının gerek özel ya da ticaret ilişkilerinde, gerek din, basın ya da her türlü yayın konusunda ve gerek toplantılarda herhangi bir dili serbestçe kullanmasına karşı hiçbir sınır konulmayacaktır. Resmî dilin varlığı kuşkusuz olmakla birlikte, Türkçeden başka dil ile konuşan Türk yurttaşlarına yargıçlar önünde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri için gerekli kolaylıklar gösterilecektir.

Madde 40 — Müslüman olmayan azınlıklara ilintili olan Türk yurttaşları hukuk bakımından ve fiilen öteki Türk yurttaşlarına uygulanan işlemlerin ve sağlanan güvencelerin tıpkısından yararlanacaklar ve özellikle, harcamaları kendilerince yapılmak üzere, her türlü yardım, dinsel ya da sosyal kurumları, her türlü okul ve benzeri öğretim ve eğitim kurumları kurma, yönetme ve denetleme ve buralarda kendi dillerini özgürce kullanma ve dinsel ayinlerini serbestçe yapma bakımından eşit bir hakka sahip bulunacaklardır.

Madde 41 — Genel öğretim konusunda Türk Hükümeti, Müslüman olmayan yurttaşların önemli bir oranda yerleşmiş oldukları kentler ve kasabalarda, bu Türk yurttaşlarının çocuklarının ilkokullarda kendi dilleriyle öğretim görmelerini sağlamak üzere, gerekli kolaylığı gösterecektir. Bu hüküm Türk Hükümetinin söz konusu okullarda Türk dilinin öğretilmesini zorunlu kılmasına engel olmayacaktır.

Müslüman olmayan azınlıklara ilintili Türk yurttaşlarının önemli oranda buldukları kentlerde ya da kasabalarda, bu azınlıklar Devlet bütçesi Belediye ya da benzeri bütçelerde eğitim, din, ya da yardım amacıyla genel gelirlere verilecek paralardan yararlanma ve ödenek ayrılması konusunda hakça bir pay alacaklardır. Söz konusu paralar ilgili kurumların, yetkili temsilcilerine ödenecektir.

Madde 42 — Türkiye Hükümeti Müslüman olmayan azınlıkların aile ya da kişi statülerinin konusunda, bu sorunların sözü geçen azınlıkların törelerine göre çözümlenmesine uygun her türlü hükümleri koymayı kabul eder.

İşbu hükümler Türkiye Hükümeti ile ilgili azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerinden oluşan özel Komisyonlarda düzenlenecektir. Anlaşmazlık olursa, Türkiye Hükümeti ile Milletler Cemiyeti Meclisi, birlikte, Avrupalı hukukçular arasından bir üst hakem atayacaktır. Türkiye Hükümeti söz konusu azınlıkların Kiliseleri, Havraları, mezarlıkları ve öteki dinsel kurumlarına her türlü koruyuculuğu göstermeyi yükümlenir.

Bu azınlıkların bugün Türkiye'de bulunan Vakıflarına ve dinsel ve yardım kurumlarına her türlü kolaylığı gösterecek ve izinleri verecek ve yeni dinsel ve yardım kurumları kurulması için, benzeri öteki özel kurumlara sağlanmış olan gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyecektir.

Madde 43 — Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşları, inançlarına aykırı ya da dinsel ayinlerini bozucu herhangi bir işlem yapmaya zorlanamayacakları gibi, hafta tatilleri gününde Mahkemelerde hazır bulunmaktan ya da herhangi bir yasal işlemin yapılmasından kaçınmaları nedeniyle, onların hiçbir hakkı ortadan kalkmayacaktır. Bununla birlikte, bu hüküm söz konusu Türk yurttaşlarının, kamu düzeninin korunması bakımından, öteki tüm Türk yurttaşlarının bağlı olduğu yükümlerden başışık kılmayacaktır.

Madde 44 — Türkiye, işbu Kesimin yukarıdaki Maddelerinin, Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlıklarına ilişkin bulunduğu ölçüde, uluslararası toplumu ilgilendirici nitelikte yükümler getirdiğini ve onların Milletler Cemiyetinin güvencesi altına konulmasını kabul eder. İşbu hükümler Milletler Cemiyeti Meclisinden çoğunlukça uygun bir karar olmaksızın değiştirilemeyecektir. Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japonya Milletler Cemiyeti Meclisinde işbu Maddeler konusunda, yöntemine uygun biçimde, çoğunlukla kabul edilecek olan herhangi bir değişikliği reddetmemeyi, bu Antlaşma ile yükümlenirler.

Türkiye, Milletler Cemiyeti Meclisi üyelerinden her birinin bu yükümlülüklerden herhangi birine aykırılık olması ya da olma tehlikesi üzerine, buna Meclisin dikkatini çekmeğe yetkili olacağını ve Meclisin, duruma göre, uygun ve etkin sayılacak bir davranışta bulunabileceğini ve yönerge verebileceğini kabul eder.

Bundan başka, Türkiye, işbu Maddelere ilişkin hukuksal ya da edimsel sorunlarda, Türkiye Hükümeti ile bağıtlı öteki devletlerden herhangi biri ya da Milletler Cemiyeti Meclisi üyelerinden herhangi bir devlet arasında görüş ayrılığı ortaya çıkınca bu anlaşmazlığın, Milletler Cemiyeti Antlaşmasının 14. Maddesi uyarınca, uluslararası nitelikte bir anlaşmazlık gibi sayılmasını kabul eder.

Türkiye Hükümeti bu türden olan herhangi bir anlaşmazlığın, öteki Taraf istemde bulunursa, uluslararası Daimi Adalet Divanına götürülmesini kabul eder. Daimi Divan kararı istinaf edilemeyip Milletler Cemiyeti Antlaşmasının 13. Maddesi uyarınca verilmiş bir kararın güç ve hükmünün tıpkısına sahip olacaktır.

Madde 45 — İşbu Kesim hükümleri ile Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlıkları için tanınan haklar, Yunanistan tarafından da, kendi topraklarında bulunan Müslüman azınlığa tanınmıştır (<http://www.pekem.org/>).

Lozan Barış Antlaşması'nın özellikle 40. maddesini göz önünde bulundurursak, günümüzde antlaşma maddelerinden Yunanistan'ın ne derece uzaklaştığı görülebilmektedir. Yunan Devleti, Batı Trakya Türklerine herhangi bir okul açma hakkı vermediği gibi mevcut azınlık ilkokullarını da çeşitli sebepler göstererek işlevini durdurmaktadır. İskeçe ve Gümülcine'deki iki genel lisede 2016-2017 Eğitim-Öğretim yılında, Yunanistan Eğitim Bakanlığı'nın kararıyla Türkçe ders saatlerinin azaltılmasının yanı sıra, 2010'da başlatılan uygulama çerçevesinde öğrenci sayısının yetersiz olması gerekçesiyle dokuz azınlık okulu daha kapatıldı (<http://www.timeturk.com/>).

Azınlık ilkokullarındaki öğretmen konusu da ayrı bir sorun oluşturmaktadır. İkili Antlaşmalara göre Türkçe öğretim programında görev alacak öğretmenler, Türkiye'deki öğretmen okullarından 1960-66 yılları arasında mezun olmuş ve 300'ü aşkın Batı Trakyalı öğretmen, öğretmenlik yapmak üzere Batı Trakya'ya geri dönmüştür. Fakat Yunan Devleti azınlık okullarında görev alacak öğretmenler konusunda Türkiye'ye bağımlı olmayı sakıncalı bulundurarak Selanik Özel Pedagoji Akademisini (EPATH-SÖPA) kurma yoluna gitmiştir (Kelağa A. 2005).

Selanik Özel Pedagoji Akademisi, "Batı Trakya Türk okullarına öğretmen yetiştirmek için açılmış bir kurumdur. Bu okulun amacı, Türkiye'ye gidip eğitim görmüş ya da Türkiye'deki öğretmen okullarında okumuş olan Batı Trakyalıların

yerine eğitim verecek öğretmenler yetiştirmektir. Yunan Devleti bu akademide Batı Trakya Türk Azınlığına mensup öğrencileri üç yıl eğitip Türk ilkokullarına tayin ederek Lozan Antlaşması'nı ihlâl etmektedir" (Paçaman, 2011). Ancak, sadece Batı Trakyalı Türklerin eğitim alabildiği bu akademi de 2011 yılında kapatılmıştır. Şu an Batı Trakya'daki Türk ilkokullarında görev alan öğretmenler Selanik Özel Pedagoji Akademisi mezunları ve çok az sayıda Türkiye'den gönderilen kontenjan öğretmenleridir.

Bunların yanında "Batı Trakya'daki azınlık okulları ile ilgili eğitim programı (müfredat) 1957 Tarihlidir. Bu programın elli yıla yakın bir süreden beri değiştirilmemiş olması haklı olarak bunun işlevselliği ve etkililiği konusunda soru işaretleri doğurmaktadır" (Kelağa A. 2005).

Kısacası, bugün Batı Trakya Türk Azınlığının en önemli ve çözüm bekleyen sorunlarının başında "eğitim sorunu" gelmektedir. Belirtilmelidir ki; okullarda eğitim-öğretim yok denecek kadar azdır. Türkçe derslerinin ve saatlerinin azlığı, ders çizelgelerindeki çarpıklık, okullardaki materyallerin yetersizliği, Lozan ve uluslararası belgelere uyulmaması, okulların durumu, kitap ve öğretim programı sorunu gibi birçok sorun mevcuttur (Çavuşoğlu, 2014). Buna durumda bile eğitim isteği ve arzusunu yitirmeyen Batı Trakya Türkü, bir şekilde mücadelesine devam etmeye çalışmaktadır.

Bulgular

21. yüzyılda bilgiye ve bilgi kaynaklarına ulaşmada büyük bir devrim yaşanmış, internet gibi daha önce hayal bile edilemeyen buluşlar yaşamımıza girmiştir. Bu durum eğitim sistemini de etkilemiş ve yeni bir insan tipinin yetiştirilmesini beraberinde getirmiştir. Artık yetiştirilecek insan tipinin öncelikle anlama ve anlatma becerileri geliştirilmelidir. Bu becerilerin gelişmesi ise ana dilinin sağlıklı bir şekilde öğretilmesi ile gerçekleşir. Ana dilini etkili kullanma öncelikle bireylerin içinde yaşadığı toplumdaki diğer bireylerle anlaşmasını sağlar ve eğitim alanındaki öğrenmelerin gerçekleşmesine katkıda bulunur. Ayrıca ana dili ülkede yaşayan insanları ortak paydada buluşturarak ulus bilincini oluşturur. Ana dili edinimi ise dinleme, okuma, konuşma ve yazma becerileri ile gelişir. Tüm bu becerilerin kazandırılacağı ilk yer ilköğretimin birinci kademesidir. Küçük yaşlarda kazanılan becerilerin sonradan düzeltilmesi güçtür. Ana dili amaca uygun olarak öğrencilerin doğru anlama ve anlatma becerilerini geliştirmeye yönelik öğretilmelidir.

Bu öğrenmenin iki dilli eğitim modellerinin uygulandığı ülkelerde başarılı bir şekilde gerçekleşmesi ise uygun öğrenme ortamlarının sağlanması ve amaca uygun işlevsel eğitim modellerinin benimsenmesi ve hayata geçirilmesi ile yakından ilişkilidir. Dolayısıyla iki dilli eğitim ortamlarında hem ana dili eğitiminde hem de ikinci dil edinimi ve öğretiminin niteliğinde sorunlar yaşanabilir.

Yapılan araştırmalar Batı Trakya’da dil eğitiminin istenilen başarı düzeyine ulaşamadığını göstermektedir. Kelağa A. (2005) bu konuda şu tespitlerde bulunmuştur:

“Azınlık ilkokulları iki dilli eğitim programında 1. kademeyi bitirip ortaokula devam eden öğrenciler Türkçe okuduğunu anlama becerisinde yüz puan üzerinden 36.90 puan, Yunanca okuduğunu anlama becerisinde ise yüz puan üzerinden 29.92 puan almışlardır. Bu sonuçlar hem ana dili Türkçe için hem de ikinci dil Yunanca için normal bir dağılımda beklenen 50 ortalama puandan düşüktür. Bu bize iki dilli azınlık ilkokullarından mezun olup ortaokula devam eden iki dilli öğrencilerin Türkçe ve Yunancada okuduğunu anlama becerisinde beklenen 50 puanlık ortalamanın altında bulduklarını göstermektedir”

Batı Trakya’da yaşanan eğitim sorununa çözüm olabilmesi adına, “Batı Trakya Bölgesi’nde Yaşayan Türk Öğrencilere Yönelik Uzaktan Öğretim Ders Destek Sistemi” projesi Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesinin alt yapısı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Katılan öğrencilere öğretim programlarında almaları gereken bilgileri en iyi, çağdaş şekilde vermenin yanı sıra, Türk kültürü ve buna bağlı olarak da kendi geleneksel kültürlerinin nasıl korunacağı hakkında bilgilendirme eğitimleri de yapılmıştır.

Projede ders verecek öğretmenler Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığında görevli öğretmenler arasından seçilmiştir. Proje kapsamında Türkçe, matematik, fizik, kimya, biyoloji, Türk dili ve edebiyatı ve rehberlik dersleri canlı olarak internet üzerinden verilmiştir. Rehberlik uzmanı hem bireysel hem de toplu olarak öğrencilerle online görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmeler etik davranılarak kayda alınmadan yapılmıştır. “Eşzamanlı sanal sınıf araçları, çevrimiçi ortamda karşılıklı olarak kullanıcılar arasında eşzamanlı görüntü, ses ve veri iletişimini sağlayabilen araçlardır” (Çınar, Tüzün, Yıldırım, Akıncı, Kalaycı, Bilgiç ve Yüksel, 2011). 2015-2016 Eğitim-Öğretim sezonunda, eşzamanlı olarak uygulanmış projenin haftalık dersleri, ilkokul için toplam 240, ortaokul için toplam 140 ve lise için 400 saat olarak uygulanmıştır. 2016-2017 akademik yılında ise Tablo 1’de görüleceği üzere her seviye için toplam 720 ders saatine çıkarılması planlanmıştır.

Tablo 1. 2015-2016 Öğretim Yılı ve 2016-2017 Öğretim Yılı Ders Saatleri

	2015-2016 Öğretim Yılı			2016-2017 Öğretim Yılı		
	Haftalık Ders Saati	Toplam Hafta Sayısı	Toplam Saat	Haftalık Ders Saati	Toplam Hafta Sayısı	Toplam Saat
İlkokul	10	20	200	30	24	720
Ortaokul	7	20	140	30	24	720
Lise	20	20	400	30	24	720

Projenin uygulanma aşamasında kullanılan yazılımlar sayesinde toplantıların/derslerin kayıtları tutulabilmektedir. Bu sayede, toplantıya o an için

katılmayan katılımcıların daha sonra toplantıyı tekrar gözden geçirmesi için büyük kolaylık sağlayan bir özelliktir (Erturan, Çevik, Gürel ve Çağıltay, 2012). Derslere kayıt yaptıran öğrenciler kaçırdıkları veya tekrar etmek istedikleri dersleri izleyebilme fırsatı elde etmişlerdir. Ayrıca, derslerde kullanılan sunular da sisteme, PDF formatında yüklenerek, öğrencilerin erişimine sunulmuştur. Bunun yanında her dersle ilgili değerlendirme soruları/ödevler hazırlanmış ve öğrencilerin gidişatları da takip edilmeye çalışılmıştır. Tüm bu çalışmalar lms adı verilen internet sistemi (tomerlms.comu.edu.tr) üzerinden yürütülmüştür. Bu sayede öğrencilerin ne zaman ve ne kadar derslere katıldıkları, neleri okudukları, hangi videoyu ne kadar izledikleri tespit edilebilmiştir. Ayrıca lms sistemine uzaktan öğretilecek bütün derslerin kitapları pdf ve e-book şeklinde öğrencilerin ve oradaki soydaş öğretmenlerin istifadesine sunulmuştur. Kullanıcılar isterlerse hem ders kitaplarını hem de ders sunularını ve notlarını bilgisayarlarına indirebilmektedir.

Batı Trakya Bölgesi'nde Yaşayan Türk Öğrencilere Yönelik Uzaktan Öğretim Ders Destek Sistemi Projesi'ndeki ders içerikleri, eğitimcilerce, bölgedeki azınlık eğitimde yaşanan sorunlar göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur. Bundan dolayı öğrenci kayıtları, projenin bölgede ilk uygulaması olmasına rağmen, oldukça yüksek seviyededir. Buna göre Tablo 2'de görüleceği üzere ilkokul 4. sınıfa 385, ilkokul 6. sınıfa 362, ortaokul 2. sınıfa 142, lise 1. sınıfa 131 ve lise 2. sınıfa 103 öğrenci kaydolularak, toplamda 1123 öğrenciye ulaşılmıştır. İlk yıl (2015-2016) ilkokul 4,6; ortaokul 2 ve lise 1,2. sınıflara yönelik kurslar açılmış olup bölgeden gelen istek üzerine 2016-2017 akademik yılında ilkokul 3. sınıftan itibaren, tüm sınıfların projeye dâhil edilmesi planlanmış ve ek olarak fen bilgisi, tarih ve sosyal bilgiler dersleri de eklenmiştir.

Tablo 2. 2015-2016 Öğretim Yılı Öğrenci Sayıları

2015-2016 Öğretim Yılı Öğrenci Sayıları	
İlkokul 4	385
İlkokul 6	362
Ortaokul 2	142
Lise 1	131
Lise 2	103
Toplam	1123

Türkler, köklü bir geçmişe sahip olan büyük bir millettir ve Türk milletini bir arada tutan şey de sahip olduğu güçlü kültürel değerler ve dildir. Günümüze kadar bu değerlerimiz bizi, Türkiye'de ve Türkiye dışında yaşayan Türkleri, birbirine bağlı şekilde tutmaktadır. Bu bağlarımızı olabildiğince güçlendirmek, tüm Türkler için çok önemli bir etkidir. Kültürün ve dilin kaybolmaması için desteklenmeleri ve

yaşatılmaları birinci derecede önemlidir. Bu da ancak teorik bilginin dışında, gitmek, görmek, uygulamak ve aktarmakla mümkün olabilmektedir.

Batı Trakya Bölgesi'nde Yaşayan Türk Öğrencilere Yönelik Uzaktan Öğretim Ders Destek Sistemi Projesi, Batı Trakya Türklerinin eğitimine, eğitimlerindeki süregelen sorunların giderilmesine yönelik oluşturulmuş ve olumlu dönütler alınmış bir uygulamadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye dışında yaşayan Türklere ulaşmak veya hizmet götürebilmek süregelen sorunların başında gelmektedir fakat Türkiye'ye bağlı olan ve Türkiye'yi ana vatanları olarak benimsemiş soydaşların yanında olmanın ve sorunlarına çözüm üretebilmenin önemi büyüktür. Bu sorunları en aza indirmek için, özellikle günümüzün teknolojisinden de faydalanarak projeler geliştirilmelidir. Ana vatanından uzak olan Türk çocuklarının Türk dilini ve Türk kültürünü yaşatmalarına, içinde yaşadıkları toplumla uyum içinde olmalarına, buldukları ülkedeki diğer bireylerden geri kalmamaları için desteklenmelerine olanak sağlanmalıdır. Ana vatanından uzakta yaşayan öğrencilere sunulacak ders içerikleri, ders kitapları ve materyalleri onların bireysel, toplumsal ve kültürel yapılarıyla da uyumlu olmalı ve teknolojik gelişmeleri de içinde barındırmalıdır. Bu nedenle Orta Asya Türk Dünyası, Balkanlar, Arap ve Avrupa ülkelerindeki özellikle de Almanya'daki Türk çocuklarına sahip çıkmak için benzer bir proje uygulanabilir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, B. (2007). *Batı Trakya Türk toplumunun eğitim ve öğretim problemleri.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Çavuşoğlu, A. (2014). *Batı Trakya’da medreselerin dünü – bugünü.* Gümölcine (Komotini): Bakeş.
- Çınar, M., Tüzün, H., Yıldırım, D., Akıncı, A., Kalaycı, E., Bilgiç, H. G. ve Yüksel, Y. (2011). *Uzaktan eğitimde kullanılan eşzamanlı sanal sınıf araclarının karşılaştırılması.* Akademik Bilişim’11 - XIII. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri. İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Demirel, F. (2014). Batı Trakya’da Osmanlı modern eğitim kurumları. *International Journal of History*, 6 (Özel Sayı), 84-96.
- Erturan, Y. N., Çevik, R., Gürel, N. A. ve Çağıltay, K. (2012). *Eğitimde webinar (sanal sınıf) kullanımı: ticari (adobe connect) ve açık kaynak (openmeetings) webinar uygulamalarının karşılaştırılması.* XIV. Akademik Bilişim Konferansı. Uşak Üniversitesi, Uşak.
- Kelağa A. İ. (2005). *Yunanistan’da (Batı Trakya’da) iki dilli eğitim veren azınlık okullarında Türkçe ve Yunanca öğrenim gören öğrencilerin okuduğunu anlama ve yazılı anlatım becerilerinin değerlendirilmesi.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Paçaman, R. (2011). *Batı Trakya’da eğitim.* Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
- Yardımcı, M. (2006). *Batı Trakya Türkleri Halk Edebiyatı ve Türk Dünyası Folkloruna Mukayeseli Bir Bakış.* Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Elazığ.
- Toprak, S. (2014), “Türk-Yunan Siyasi İlişkileri Çerçevesinde Batı Trakya Sorunu”, BEU. SBE. Derg. Cilt:3 Sayı:1, Bitlis.
- İnternet Erişimi**
- Batı Trakya’da 9 Türk okulu daha kapatılıyor!* (Erişim tarihi: 23.09.2016) <http://www.turkbakis.com/bati-trakya/bati-trakyada-9-turk-okulu-daha-kapatiliyor-h1472.html>
- Batı Trakya’da Bayramlar.* (Erişim tarihi: 21.09.2016) <http://www.batitrakya.org/bati-trakya/genel-bilgiler/bati-trakyada-bayramlar.html?1b5c97>
- Lozan barış antlaşması kesim III - azınlıkların korunması.* (Erişim tarihi: 21.09.2016) http://www.pekem.org/userfiles/1923_Lozan_Antlasmasi.pdf
- Soyutürk, M. (2006). *Batı Trakya Türklerinin eğitimi ve yeni stratejiler.* (Erişim Tarihi: 26.09.2016) http://www.turkegitimsen.org.tr/lib_basili/60.pdf
- Yunanistan Batı Trakya Türklerinin okullarını kapattı.* (Erişim tarihi: 21.09.2016) <http://www.timeturk.com/yunanistan-bati-trakya-turklerinin-okullarini-kapatti/haber-293321>

Αριθμός μαθητών και εκπαιδευτικών στα μειονοτικά σχολεία (Azınlık okullarındaki eğitimci ve öğrenci sayısı). (Erişim tarihi: 23.09.2016)
<http://www.newsbeast.gr/greece/ekpaiदेusi/arthro/753332/arithmos-mathiton-kai-ekpaideutikon-sta-meionotika-sholeia>